

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ
ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Ову књигу Филолога уредили
М. ПАВЛОВИЋ Р. БОШКОВИЋ М. ПЕШИКАН

Секретар
Ж. СТАНОЈЧИЋ

Књ. XXX — св. 1—2

БЕОГРАД
1973

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СРС, број 413-97/73-02 од 6. II 1973. године, ова књига ослобођена је плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

Издаје: Институт за српскохрватски језик, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: Издавачка установа „Научно дело“, Београд, Вука Караџића 5

*Професору
Михаилу Сїевановићу
о седамдесетогодишњици живота
їријатељи, колеге и ученици*

УЗ ЈУБИЛЕЈ ПРОФЕСОРА МИХАИЛА СТЕВАНОВИЋА

Михаило Стевановић рођен је 3. априла 1903. године у Пиперима, Црна Гора. Основну школу завршио је у Ђелији Пиперској, а гимназију је учио у Подгорици, Никшићу и у Пећи. Лингвистичко образовање добио је на Београдском универзитету у школи проф. А. Белића. Наскоро после завршетка студија (1927) иако ради прво у средњој школи, и то у провинцији, Стевановић се почиње бавити научним радом. Са урођеним даром за језичку анализу, са тананим језичким осећањем и са солидном спремом, он се већ 1929. године јавља са једним прилогом у цетињским Записима. Од тога рада до овога свога јубилеја, а то је скоро четрдесет и пет година, М. Стевановић активно ради на науци о језику, изузев година другог светског рата када, наравно, ни он, као ни многи његови истомишљеници, није узимао никаквог учешћа у јавном животу. Број објављених Стевановићевих радова у овом периоду пење се до цифре од око три стотине. Број несумњиво импозантан, а његов значај постаје још већи када се овоме дода да међу тим радовима има и студија и књига чији број страница прелази по неколико стотина, а гдекад се приближава и хиљади.

Разнолика је језичка проблематика која је привлачила пажњу проф. Стевановића: од дијалектолошке и акцентолошке преко општелингвистичке до синтаксичке. Управо би се могло рећи, ако се пажљивије прати научна активност његова, да се научни рад проф. Стевановића може поделити у три међусобно повезана периода: први период, 1929—1950, прожет је дијалектолошком проблематиком; други период носи печат општелингвистичке проблематике на материјалу српскохрватског језика, а тај се период протеже од 1950. до 1960. па и даље; трећи период, који још увек траје, има изразито синтаксичко обележје. Наравно, ни у једној периодизацији, па ни у овој не могу се дати тачне границе. За једног научника какав је М. Стевановић, тако одређени периоди, периоди у којима би се проучавала само уска проблематика по једне од области које су овде истакнуте, никако не долазе у обзир.

Ту је реч само о раздобљима стваралачког рада М. Стевановића у којима је његово научничко интересовање било усредсређено претежно на проблеме по једне те области, а, сасвим разумљиво, уз ту проблематику ишле су и оне друге. У свим тим периодима, и у свим својим научним прилозима, проф. Стевановић је тражио решења дотада нерасветљеним питањима из области језика. А сваки његов рад је заснован не само на веродостојном материјалу него је и проткан тананим анализама; и сваки његов рад је продубљивао токове научних подухвата и ширио међе наших научних сазнања.

Међу првим већим радовима проф. Стевановића налази се његова монографија *Источноцрногорски дијалекат*, у којој је дат потпун и целовит опис једног говора ијекавског наречја чија цела структура зна за многе специфичности, како у фонетици, тако и у морфологији, синтакси и акцентуацији. Када се овоме раду дода опис акцената пиперског говора, који је рађен у исто време, иако није и објављен заједно са студијом о источноцрногорском дијалекту, сагледава се целокупна дијалекатска проблематика ове говорне области штокавског дијалекта. Рад о акцентуацији пиперског говора, у коме је дат систем акцентуације једног говора са старијом акцентуацијом, наговештавао је нашег будућег прозодијског кодификатора. И стварно, одмах после завршетка другог светског рата, проф. Стевановић приступа обради наших акцената: прво у посебним мањим или већим расправама да би све то нашло пуну примену у његовом делу *Савремени српскохрватски језик*.

Први период научне делатности проф. Стевановића, започет наведеном дијалектолошком студијом, и завршава такође већом дијалектолошком студијом *Ђаковачки говор*. У томе делу немамо стандардну синхрону дескрипцију једног говора, као што се то најчешће даје у оваквим монографијама; ту имамо лингвистичку студију о једном говору који је, стицајем историјских околности, већ губио своје класичне особине. Овом студијом наша наука добила је не само један нов образац рада на проучавању наших дијалеката, него се померају знатно раније утврђене границе призренско-тимочких говора: Призрен није више најдаља тачка ове дијалекатске области на тој страни, него се она протеже и на Ђаковицу, која је, по основним својим карактеристикама, саставни део тога дијалекатског типа.

И у овом периоду рада М. Стевановића могу се осетити његове склоности ка синтакси и синтаксичким проблемима. То потврђују његови радови из тога времена: *Облик субјекта пасивних реченица*; *Један њрилог објашњењу имперфективног аориста*; *Један њрилог српско-*

хрватској синтакси и др. У овом последњем раду разматра се проблем који су превиђали многи ранији граматичари и синтаксичари. Мислимо на однос између инструменталне и социјативне конструкције. На основу више примера, а на супрот раније усвојеном схватању, Стевановић доказује да у примерима као: *окрећала њреврћала с њоме*; или: *и с љућим говорим гласом* — предлогу *с* „апсолутно нема места“, иако све те примере наводи и Даничић у тој форми, и без икакве напомене о њиховој синтаксичкој вредности. На основу подробне анализе Стевановић повлачи јасну границу између примера који су овде наведени и оних типа: *џражи ђавола са свећом*, где свећа није инструмент него највише опрема, а свакако заједница, и као таква захтева употребу предлога *с*.

У првим послератним годинама научна активност проф. Стевановића се знатно појачала. Као наставник на Филозофском факултету, прво као доцент до 1947, затим као ванредни до 1951. и од тада као редовни професор (а наскоро после тога он постаје прво дописни па затим редовни члан Српске академије наука и уметности), Стевановић на широком плану развија међу својим ђацима и сарадницима проучавање проблематике српскохрватског књижевног језика. То лепо могу да илуструју наши језички часописи из последњег периода. А и ту је проблематика разнолика: од чисто фонетске преко морфолошке и акценатске до синтаксичке. Колико је рад М. Стевановића у овом периоду био прожет том проблематиком показале неколико наслова из његове библиографије: *Двојство облика њосесивних њридева и заменица на -ов и -ин*; *Повридевлавање глаголског њрилога на -ћ и*; *Синтаксичке и стилске вредности њредлога с*; *Посћанак и значења именица на -ло*; *Сћварање дужине њрейходног слога или њрелаз л у о*; *Граница слога у речима српскохрватског језика*; *Имјеративне сложенице* и др. И ови наслови јасно показују у којим правцима се кретала научничка мисао проф. Стевановића у овом периоду. Ту је целокупна проблематика стандардног српскохрватског језика. Свако питање, наизглед просто и једноставно, или можда већ обрађивано у нашој науци, под пером проф. Стевановића потврђивало је исправност његовог стављања међу нерешена питања, а после тога се у Стевановићевим радовима даје као дефинитивно решено и скинуто са списка питања која чекају свога проучаваоца. Сваки од ових радова бацао је и поглед на шири круг питања која неминовно прате проблеме ове врсте. Тако се, нпр., не може говорити о преласку *л у о* ако се не уоче и све прозодијске последице губљења полугласника, не може се говорити о граници слога ако се не познају многе друге фонетскоморфолошке промене и цела природа гласова у нашем језику и слично.

У овом периоду свога рада, ми мислимо да је то потребно истаћи, проф. Стевановић се бави и проучавањем македонског и држи специјалне курсеве, прве на Универзитету у Београду, из проблематике тога тек сада равноправног члана јужнословенске језичке заједнице и први код нас даје научни приступ македонском језику.

Иако је овај период испуњен општејезичким проблемима, ни тада није у потпуности запостављена област дијалектологије. Истина, проф. Стевановић сада сам не врши дијалектолошка испитивања, али је захваљујући њему, у том периоду стасала читава једна генерација младих дијалектолога, многе области, које су до тада биле неистражене, нашле су своје испитиваче који су радили под непосредним руководством проф. Стевановића. У том периоду ми смо добили описе многих до тада неиспитаних говора: од централне и северозападне Србије, преко Црне Горе до Херцеговине. У свим тим радовима присутан је и проф. Стевановић као организатор, један од руководилаца и као стални пратилац и помагач у раду.

Наравно, ни у овом периоду нису изостале посебне лингвистичке студије: *О значењу имперфекта и аориста у српскохрватском језику; Одредбе самосталних речи; Поводом књиге А. Симојевића* и сл. А ови радови најављују нови период у коме ће преваходно преовладати синтаксички проблеми.

За овај период, без сумње, од посебног је значаја рад проф. Стевановића на припремама заједничког правописа. Он је био не само један од главних учесника у раду правописне комисије него и један од стилизатора правописа. А томе је претходио, или му био напоредан, његов интензивни рад на проучавању историје савременог српскохрватског књижевног језика, поготову језика Вукова периода и језика самог Вука Ст. Караџића.

Обухватан је, од огромног значаја и, можемо рећи — константан рад проф. Стевановића на проучавању синтаксичких система српскохрватског језика. Он те системе проучава и синхроно и дијахроно, у њиховом историјском развоју — из периода у период модерне епохе књижевног српскохрватског језика. Синтакса је, рекли смо, одувек посебно интересовала М. Стевановића. У овом периоду она је у потпуности закупила његов научни интерес. То потврђује и време које јој је посветио, и број радова и њихова научна генеза, која је у резултату дала Стевановићев целовит и синтетизован поглед на све битне чиниоце синтаксичких система српскохрватског језика. У својим радовима, и у мањим и у већим, Стевановић увек помиче границе наших сазнања о питањима којима су они посвећени. Доследан своме поступку синтетичког посматрања да-

тих феномена и са посебним смислом за анализу у готово сваком од тих радова, он даје своја тумачења и коначна, у еволутивном смислу, решења постављених проблема. Јасним интерпретацијама и уверљивим доказима, он, рецимо, открива заблуде низа лингвиста, страних и домаћих, да се на основу самог облика глагола у словенским језицима може одредити глаголски род. Стевановић ту скреће пажњу на чињеницу да су неки глаголи, потпуно истог облика, и активни, и пасивни, и медијални, а да, обрнуто, други глаголи различитог облика могу бити истог глаголског рода, што дати глаголски систем помера на семантичко-синтаксички ниво језика (уп. радове: *Глаголски род и њихова веза у вези с њим*; — *Проблем глаголског рода и њихови глаголи у српскохрватском језику*). У својим радовима о глаголском роду М. Стевановић искорењује у науци скоро општеприхваћену заблуду идентификовања прелазности глагола с активношћу, а непрелазности с њиховом медијалношћу. Утврђујући, сасвим прецизно, односе објекта према глаголској радњи и према њеном субјекту као суштину дијалезе, он предочава да су непрелазни глаголи типа *скакајти* и *тврчајти* исто толико активни колико и глаголи типа *сећи* или *чињати*, а да су *волејти* и *поштовајти*, с друге стране, прелазни глаголи, иако су несумњиво медијални.

Низ значајних расправа и студија посвећених систему глаголских облика резултат су Стевановићевог проучавања њихових значења и функција у синтаксичкој структури српскохрватског језика. Сваки од тих радова, међу којима се и по обиму и по значају истиче његова студија *Функције и значења глаголских времена*, представља даље расветљавање проблема које води дефинитивном уобличавању датог система. Прихватајући Белићеву основну поделу употребе тих облика на познате три синтаксичке категорије, Стевановић оказује да се сва времена не употребљавају и у правом и у релативном временском значењу, већ се нека од њих (имперфекат и плусквамперфекат, нпр.) само релативно временски употребљавају. Он у свом учењу, даље, одређује границу између праве (индикативне) и релативне временске службе глаголских облика перфекта и квалификативног презента, између временске и модалне употребе свих времена, утврђује да футур II и није време већ модус, расветљава могућност алтернативне употребе појединих глаголских облика тачним утврђивањем услова и ограничења дате њихове употребе. Насупрот А. Мејеу (*Antoine Meillet*) и А. Мусићу, Стевановић доказује да перфекат свршених глагола никада не губи потпуно глаголски карактер, а уз то, и насупрот Белићевом мишљењу, констатује да такав перфекат није само глаголског, него и придевског

карактера, да је придевско обележје доминантније у перфекту медијалних, а да је глаголски карактер претежнији у истом облику активних глагола. Тумачећи синтаксичке феномене који глаголске системе повежу и с другим језичким системима, проф. Ставановић тачно утврђује различне услове попридевљавања партиципа (глаголских прилога и глаголских придева), као и услове могућности напоредне употребе облика радног и трпног придева у придевској функцији и са одликама придева, изко је први везан за одређену службу субјекта, а други за такву службу објекта.

У синтакси реченице запажено је Стевановићево разграничење правих непотпуних реченица (исказа) од привидно непотпуних и даља класификација и једних и других тих реченица. Његова подела реченичних делова са функцијом одредбе имсничких речи (*Карактер одредаба самосталних речи и разлике међу њима*) постала је општеприхваћена у науци о језику. А може се рећи да је он дао и досад најодређеније разграничење модалних и темпоралних (индикативних) реченица. Прецизније и документованије од других синтаксичара, у студији *Карактер значења везника као стовних знака унутарње везе међу реченицама*, Стевановић је одредио суштину семантичко-синтаксичке вредности везника као језичких знакова, ревидирао је мишљења да везници сами собом могу бити носиоци било кога одређеног значења, ознаке модалности реченица или чега сличног. Он је утврдио реченичне функције акцентованих везника, тих, по природи њиховој, иначе неакцентованих речи. У истој је студији, фундаменталној за његова схватања о језику, на многим случајевима одсутности конкретних језичких знакова истакао значај и улогу контекста, односно целокупности језичких прилика за разумевање садржаја језичког знака.

У целокупној области синтаксе реченице српскохрватскога језика Стевановић је много пажње посветио синтагми, посебно падежној. Његова проучавања у овој области дају нова решења у тумачењу значења, почев од објашњења појединих необичних облика у њима, — до утврђивања система семантичко-синтаксичких алтернација синтагми (*Синтаксичка синонимика, њен карактер, улога у развоју језика и значај за проучавање стила писаца; — Алтернативност употребе неких синтаксичких јединица* итд.).

Генеа Стевановићевих синтетичких дела, у конкретним остварењима толико богата, показује еволуцију његових схватања језичке проблематике уопште. После великог броја студија из готово свих области науке о српскохрватском језику и новијем књижевном језику, у којима даје своје погледе на то како треба схватити и поједине језичке

системе, и језик у целини, појављују се два обимна тома Стевановићевог дела *Савремени српскохрватски језик — Грамаћички системи и књижев-нојезичка норма*, I (Београд 1964, X + 692, друго издање 1970) и II, *Синтакса* (Београд 1969, VIII + 902, друго издање у штампи), најобу-хватнија и прва нормативна граматика савременог српскохрватског је-зика. Основано на његовом дугогодишњем раду на проучавању историје новијег српскохрватског књижевног језика и на његовим испитивањима огромног и актуелног материјала из језика најбољих литерарних ства-ралаца модерне епохе, ово Стевановићево дело остварује принципе које је он као кодификатор књижевног језика формулисао, експлицитно наводећи као најважнији принцип потребу проучавања језика најзна-чајнијих писаца који стварају језик књижевности и културе и дају му посебан печат (*Однос грамаћичара према норми књижевног језика*).

Овај Стевановићев принцип, природно, одавно је у његовим испи-тивањима био и оствариван. О томе, поред расправа чији је предмет Вук Стефановић Караџић (*Вукова интeрфункција, Језик у Вукову делу и савремени српскохрватски књижевни језик, Карактер дијалектизма у језику Вука Караџића* и др.), сведоче и расправе: *Значење неких стихова из Његошeве Луце микрокозма, Значење импeрфектa према употреби у језику П. П. Његоша* и др., као год и његов редакторски рад у изда-вању дела П. П. Његоша. А са остварењем тога принципа сигурно је најтежње везана активност професора М. Стевановића у југословенској лексикографији. Он је од почетка досад један од уредника великог *Речника српскохрватског књижевног и народног језика*, који издаје Српска академија наука и уметности, и *Речника српскохрватског књижевног је-зика* Матице српске (и Матице хрватске), такође од самог почетка изла жења.

Уз овај уреднички рад, значајан је за нашу културу и рад профе-сора Михаила Стевановића као главног уредника лингвистичких часо-писа: *Јужнословенског филолога, Нашег језика, Српског дијалектолошког зборника и Библиотеке Јужнословенског филолога*, чијој научној тради-цији он даје богат допринос, као што тај допринос даје и као органи-затор многих послова у науци. и као наставник Београдског универзитета.

Уз овај јубилеј, на крају, можемо рећи да је дугогодишњи плодо-носни рад професора Михаила Стевановића отворио једну нову стра-ницу у историји српскохрватског језика и да би без његова рада наше познавање проблема тога језика било далеко непотпуније.

ЗА РЕДАКЦИЈУ

А. Пецо — Ж. Ситанојчић

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА
ПРОФЕСОРА МИХАИЛА СТЕВАНОВИЋА

1929.

1. *Избор дубровачког њесништва. Љубавна лирика. (Школски њисци, 14) [приказ].* — Записи, Цетиње, 1929, год. III, књ. 5, св. 3, стр. 178—181.
2. *Једно сѡрно њишње у нашем њравојису.* — Јужни преглед, Скопље, 1929, год. IV, св. 6—7, стр. 266—271.

1930.

3. *Principi klasifikacije glagola.* — Гласник Југословенског професорског друштва, Београд, 1930, књ. X, св. 5, стр. 332—339.

1932.

4. *Наш књижевни језик у средњој школи.* — Наш језик, Београд, 1932, књ. I, св. 2, стр. 38—43.

1933.

5. *Др Милвој Павловић: Чишанка с грамашком срѡскохрвајског језика за I, II, III, IV разред средњих школа [приказ].* — Гласник Југословенског професорског друштва, Београд, 1933, књ. XIII, св. 7, стр. 674—684.
6. *Зашѡ у мо ѡ ворина, а не у мо ѡ воревина.* — Наш језик, Београд, 1933, књ. I, св. 8, стр. 242—244.
7. *Поводом оцене уѡбеника др М. Павловића.* — Гласник Југословенског професорског друштва, Београд, 1932—1933, књ. XIII, св. 9, стр. 868—869.

1934.

8. *Источноцрногорски дијалекат*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1933—1934, књ. XIII, стр. 1—129. [С картом уз текст.]
9. *Главне дијалекатске црте васојевитког говора*. — Извештај о раду Задужбине Луке Ђеловића (за 1933), Београд, 1934, стр. 188—191.
10. *Ујојреба њредлога ѡ р е м а*. — Наш језик, Београд, 1934, књ. II, св. 9—10, стр. 273—276.

1935.

11. *Источноцрногорски дијалекат*. — Библиотека Јужнословенског филолога, Београд, 1935, књ. 5, стр. 1—128 (с картом уз текст). (Докторска дисертација.)
12. *А. Белић: Грамајтика српскохрватског језика за I, II и III разред средњих и сѡручних школа* [приказ]. — Гласник Југословенског професорског друштва, Београд, 1934—1935, књ. XV, св. 8, стр. 735—745.
13. *Схвајтање важностѡи српскохрватског језика у средњој школи*. — Наш језик, Београд, 1935, књ. III, св. 3, стр. 71—77.
14. *О д р и ч н и и у ч е с ѡ а л и , а н е : о д р е ч н и и у ч е с ѡ а л и*. — Наш језик, Београд, 1935, књ. III, св. 6, стр. 173—176.
15. *Инфинитив и свезица да са ѡрезениом*. — Наш језик, Београд, 1935, књ. III, св. 9—10, стр. 282—288.

1936.

16. *А. Белић: Галички дијалекат*. *Српски дијалектолошки зборник*, књ. VII [приказ]. — Гласник Скопског научног друштва (Одељење друштвених наука), Скопље, 1936, књ. XV—XVI, стр. 339—344.
17. *Предикат збирних именица*. — Наш језик, Београд, 1936, књ. IV, св. 7, стр. 202—206.
18. *Александар П. Ошанин*. — Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, Beograd, 1935—1936, knj. XVI, sv. 11—12, str. 1151.

1937.

19. *Др Миљивој Павловић: Језик и народна култура*. *Скопље*, 1937, сѡр. 75 [приказ]. — Српски књижевни гласник, Београд, 1937, LII н. с., бр. 3, стр. 219—222.
20. *Један ѡрилог српскохрватској синтакси*. — Зборник лингвистичких и филолошких расправа А. Белићу о четрдесетогодишњици његова

научног рада посвећују његови пријатељи и ученици, Београд, 1937, стр. 307—314.

21. *Облик субјектѝа пасивних реченица*. — Наш језик, Београд, 1937, књ. V, св. 5—6, стр. 157—164.
22. *Кога је рода именица на о ч а р и*. — Наш језик, Београд, 1937, књ. V, св. 7—8, стр. 204—208.
23. *Једна уѝоѝреба ѝоредбене свезице као*. — Наш језик, Београд, 1937, књ. V, св. 7—8, стр. 217—220.

1938.

24. *Проучавање сѝила*. (Поводом књиге „Техника сѝила“ од др Љубомира Пеѝровића.) [приказ]. — Гласник Југословенског професорског друштва, Београд, 1938—1939, књ. XIX, св. 1, стр. 24—38.
25. *Белић, А.: Око ѝроучавања језика*. *Наш језик, Београд, 1937, књ. V, св. 5—6, сѝр.* 193—199 [приказ]. — Јужнословенски филолог, Београд, 1938, књ. XVII, стр. 285.
26. *Белић, А.: Језичко осећање и грамаѝичка анализа*. *Наш језик, Београд, 1937, књ. V, св. 5—6, сѝр.* 257—267 [приказ]. — Јужнословенски филолог, Београд, 1938, књ. XVII, стр. 285.

1939.

27. *Franciszek Ilešić: Adama Mickiewicza paryskie „Wykłady“ i serbskiego poety Simy Milutinovića „Tragedja Obilić“, 1827 (poseban otisak iz Izveštaja sa Sastanka Varšavskog naučnog društva) Warszawa, 1934* [приказ]. *Narodna starina, Zagreb, 1939, svezak 35, str. 137—139.*
28. *Извешѝај о дијалекатѝском исѝиѝивању Меѝохије*. — Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића, Београд, 1939, св. VI, стр. 56—69.
29. (и А. Белић), *Како ѝреба груѝисаѝи реченице у словенској синѝакси да би ѝо одговарало ѝиховим сѝеѝифичним особинама глаголског вида?* [напоредни наслов на француском]. III Међународни конгрес слаvista. Збирка одговора на питања, Београд, 1939, св. 1, стр. 50—53.
30. *Уѝоѝреба и значење ѝредлога з б о г и р а д и*. — Наш језик, Београд, 1939, књ. VI, св. 5—6, стр. 139—150.
31. *Наѝоредна уѝоѝреба заменице ко ј и и односних свезица: да, г д е, како, ѝ е и ш ѝ о*. — Наш језик, Београд, 1939, књ. VI, св. 7—8, стр. 202—210.

1940.

32. *Систем акцентуације у њиџерском говору*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1940, књ. X, стр. 67—184.
33. *Посесивне форме у савременом језику српскохрватском*. — Годишњак Скопског филозофског факултета, Скопље, 1940, књ. IV/1939—1940, стр. 1—50.
34. *Један њрилог објашњењу имџерфективног аорисџа*. — Наш језик, Београд, 1940, књ. VII, св. 4, стр. 101—104.
35. *Рефлективни глаголи и њроменљивосџ радног глаголског њридева*. — Наш језик, Београд, 1940, књ. VII, св. 7, стр. 196—205.

1946.

36. *Грамаџика српског језика за ученике средњих школа*. [Саставио у сарадњи са Радомиром Алексиџем.] — Београд, Просвета, 1946, стр. 1—230.

1947.

37. *Грамаџика српског језика за ученике средњих школа*. [Саставио у сарадњи са Радомиром Алексиџем.] — Сарајево, 1947, стр. 1—228 [ијекавско издање].
38. *Грамаџика српског језика за средње школе*. [Саставио у сарадњи са Радомиром Алексиџем.] — Београд, Просвета, 1947, стр. 1—230 (друго издање).
39. *Руска чџиџанка с руско-српским речником за више разреде средњих школа*. [Саставио са А. Алексопулом.] — Београд, Просвета, 1947, стр. 156.
40. *Дело Вука Караџиџа*. — Словенско братство, Београд, 1947, год. I, бр. 9, стр. 636—644.
41. *Година 1847 и Горски виџенаџ за наш књижевни језик*. — Стварање, Цеџиње, 1947, год. II, св. 6, стр. 289—295.

1948.

42. *Из Вукове борбе за књижевни језик и њравоџис*. Одабране сџране. [Приредио са Р. Алексиџем.] — Београд, Просвета, 1948, стр. 1—166.
43. *Вџйрослав Јаџиџ (џоводом 25-годишњице смрџи великог словенског филолога*. — Глас 5. VIII 1948.

44. *О македонском језику*. — Југославија Београд, 1948, год. II, бр. 6, стр. 28—29.
45. *О неким одликама данашњег нашег књижевног језика*. — *Књижевне новине*, Београд, 1948, год. I, бр. 19, стр. 2.
46. *О питањима савременог књижевног језика*. — *Књижевне новине*, Београд, 1948, год. I, бр. 31, стр. 2.

1949.

47. *Грамаџика српског језика за ученике средњих школа*. [Саставио у сарадњи са Радомиром Алексићем.] — Београд, Просвета, 1949, стр. 1—230 (треће издање).
48. *Педагогија (у редакцији П. Н. Груздјева)*. (Превод с руског са Р. Алексићем, [. . .], В. Ракићем.) — Београд, Научна књига, 1949, стр. 609.
49. *Баковачки говор*. [Извод из рада примљеног за штампу.] — *Гласник Српске академије наука*, Београд, 1949, књ. I, св. 1—2, стр. 155.
50. *Језици југословенских народа и њихови дијалекти*. — Информативни приручник ФНРЈ (за 1949), Београд, 1949, стр. 131—134.
51. *Двојство облика њосесивних њридева и заменица на -о в и -и н*. — *Наш језик*, Београд, 1949, књ. I, н.с., св. 1—2, стр. 24—38.
52. *По њрви њуш*. [Језичке поуке]. — *Наш језик*, Београд, 1949, књ. I н.с., св. 1—2, стр. 61—63.
53. *Обзиром на или с обзиром на*. [Језичке поуке.] — *Наш језик*, Београд, 1949, књ. I н.с., св. 1—2, стр. 63—65.
54. *За повишење кulture нашег књижевног језика*. — *Књижевне новине*, Београд, 1949, год. II, бр. 30, стр. 1—2.
55. *Још о „Питањима савременог књижевног језика“*. — *Књижевне новине*, Београд, 1949, год. II, бр. 39, стр. 3—4.

1950.

56. *Баковачки говор*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1950, књ. XI, стр. 1—152.
57. *Баковачки говор (из Српског дијалектолошког зборника књ. XI)*. — Београд, Научна књига, стр. 1—152.
58. *По њридевањање глаголског њрилога на -ћи*. — *Јужнословенски филолог*, Београд, 1949—1950, књ. XVIII, стр. 55—85.
59. *А. Белић: Вук и Даничић*. Београд, Просвета, 1947, сѝр. 214 [приказ]. — *Јужнословенски филолог*, Београд, 1949—1950, књ. XVIII, стр. 260—269.

- Цјелокупна дјела П. П. Његоша, Београд, Просвета, 1952, књига четврта, стр. 229.
76. *Вукова империјункција*. — Зборник Филозофског факултета, Београд, 1952, књ. II, стр. 17—44 (резиме на француском).
77. *Неке особине Његошева језика*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1951—1952, књ. XIX, стр. 17—33 (резиме на француско...).
78. *Александар Симојевић: Значење аориста и империјекта у српскохрватском језику. Slovenska akademija znanosti in umetnosti (Razred za filološke in literarne vede), Dela 3, Ljubljana 1951, str. 178 [приказ].* — Јужнословенски филолог, Београд, 1951—1952, књ. XIX, стр. 272—287.
79. *А. Белић: Око нашег књижевног језика, Београд, СКЗ, 1951, коло XLV, књ. 312 [приказ].* — Јужнословенски филолог, Београд, 1951—1952, стр. 304—311.
80. *Облици дојуне уз глагол л а г а њ и .* — Наш језик, Београд, 1952, књ. III н.с., св. 5—6, стр. 154—159.
81. *Неки акценатајски дублеји.* — Наш језик, Београд, 1952, књ. III н.с., св. 7—8, стр. 226—241.
82. *Да ли се е може уијоубрељавати као сјојни вокал?* — Наш језик, Београд, 1952, књ. III н.с., св. 7—8, стр. 280—283
83. *Замаскирајти, закамифлирајти . . . сконцентрисајти.* — Наш језик, Београд, 1952, књ. III н.с., св. 9—10, стр. 303—308.
84. *О једном облику империјекта и његовом њега.* — Наш језик, Београд, 1952, књ. IV н.с., св. 1—2, стр. 25—32.
85. *Неки с њ о р н и јекавизми.* — Наш језик, Београд, 1952, књ. IV н.с., св. 3—4, стр. 83—98.
86. *Данашњи наш књижевни језик и њравојис.* — Побједа, Цетиње, 19. VI 1952, стр. 6—7.

1953.

87. *П. П. Његош: Пјесме. Луча микрокозма. Проза. Пријеводи.* [У сарадњи са Радованом Лалићем приредио текст Пјесама, Прозе и Пријевода.] — Цјелокупна дјела П. П. Његоша, Београд, Просвета, књига друга, стр. 640 + 1.
88. *Карактер разлика у књижевном језику Срба и Хрватиа.* — Летопис Матице српске, Нови Сад, 1953, год. 129, књ. 372, св. 3, стр. 127—141.
89. *За јединствен њравојис српскохрватског језика.* — Наш језик, Београд, 1953, књ. IV н.с., св. 5—8, стр. 149—170.
90. *Око назива нашег језика.* — Наш језик, Београд, 1953, књ. IV н.с., св. 9—10, стр. 316—322.

91. *Род и облици њромене сложенех скраћеница*. — Наш језик, Београд, 1953, књ. V н.с., св. 1—2, стр. 18—26.
92. *Најоредна ујојреба инфинијива и ѡрезенија са свезицом да*. — Наш језик, Београд, 1953, књ. V н.с., св. 3—4, стр. 85—102.
93. *Правопис ѡрофесора Александра Белића*. — Борба, Београд, 4. I 1953, стр. 7.

1954.

94. *Грамајика срјскохрвајског језика за више разреде гимназије*. — Нови Сад, Братство—Јединство, стр. 1—436 (друго издање).
95. *Рјечник уз ѡјесничка дјела П. П. Његоша*. [Саставио у сарадњи са Р. Бошковићем.] — Цјелокупна дјела П. П. Његоша, Београд, Просвета, књига шеста, стр. (6) + 7—263.
96. *Развијак науке и настава мајерњег језика у средњој школи*. — Књижевност и језик у школи, Београд, 1954, год. I, бр. 4, стр. 232—245.
97. *Поврајни глаголи*. — Књижевност и језик у школи, Београд, 1954, год. I, бр. 5, стр. 303—316.
98. *Значење имјерфектија ѡрема ујојреби у језику П. П. Његоша*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1953—1954, књ. XX, стр. 39—80 (резиме на француском).
99. *Најоредна ујојреба инфинијива и ѡрезенија са свезицом да*. — Наш језик, Београд, 1954, књ. V н.с., св. 5—6, стр. 165—185 (наставак).
100. *О данашњем акценју аористија*. — Наш језик, Београд, 1954, књ. V н.с., св. 7—8, стр. 250—263.
101. *Акценатиј радног глаголског ѡридева*. — Наш језик, Београд, 1954, књ. V н.с., св. 9—10, стр. 306—318.
102. *Акценатиј ѡриног ѡридева*. — Наш језик, Београд, 1954, књ. VI н.с., св. 1—2, стр. 7—19.
103. *Анкејта Лейојиса Мајице срјске, новосадски договор о књижевном језику и ѡравојису и његови закључци*. — Наш језик, Београд, 1954, књ. VI н.с., св. 3—4, стр. 74—87.
104. *О дајет развоју књижевног језика код Срба и Хрвата*. — *Naša stvarnost*, Београд, 1954, год. VIII, sv. 9, str. 20—38.

1955.

105. *Грамајика срјскохрвајског језика за ниже разреде средњих и више разреде осмогодишњих школа*. [Саставио у сарадњи са Р. Алексићем.] — Београд, 1955, Нолит, стр. 1—253 (четврто издање).

106. *Опет о називу нашег језика.* — *Jezik*, Zagreb, 1954—1955, god. III, br. 4, str. 101—107.
107. *Поводом необичне употребе једног облика.* — *Наш језик*, Београд, 1955, књ. VI н.с., св. 3—4, стр. 109—115.
108. *Новосадски договор према одзивима на њ.* — *Наш језик*, Београд, 1955, књ. VI н.с., св. 5—6, стр. 138—147.
109. *О сложеницама и њих на родној републици и њиховом њих.* — *Наш језик*, Београд, 1955, књ. VI н.с., св. 5—6, стр. 153—159.
110. *Сложени глаголски облик или сложеница.* — *Наш језик* Београд, 1955, књ. VI н.с., св. 7—10, стр. 209—224.
111. *Граница слога у речима српскохрватског језика.* — *Наш језик*, Београд, 1955 књ. VII н.с., св. 1—2 стр. 14—30.
112. *О језику једног написа.* — *Наш језик*, Београд, 1955, књ. VII н.с., св. 3—4, стр. 69—86.
113. *Предприсудбање остварењу новосадских закључака.* — *Борба*, Београд, 19. IV 1955, стр. 5.
114. *Македонски јазик не заостаје зад јазичице на кои се децени се развиваај мјерајтура и култура.* — *Нова Македонија*, Скопје, 5. VI 1955, стр. 5. [Изјава др М. Стевановића, др Ј. Хама и др А. Слодњака поводом Охридског саветовања југословенских слависта.]
115. *О књижевном језику и његовом језику.* — *Политика*, Београд, 13. I 1955, стр. 6.
116. *Belic J. Aleksandar.* — *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, MCMLV, sv. 1 (A-Bosk), стр. 422—423.

1956.

117. *Грамајтика српскохрватског језика за ниже разреде средњих и више разреде осмогодишњих школа.* [Саставио у сарадњи са Р. Алексићем.] — Београд, Нолит 1956, стр. 210+1 (пето издање).
118. *Још нешто о облику будућности.* — *Наш језик*, Београд, 1956, књ. VII н.с., св. 5—6, стр. 140—152.
119. *Глаголски облици пасива.* — *Наш језик*, Београд, 1956, књ. VII н.с., св. 7—10, стр. 205—216.
120. *Две грешке код двојнице писача.* — *Наш језик*, Београд, 1956, књ. VII н.с., св. 7—10, стр. 254—259.
121. *Империјалне сложенице.* — *Наш језик*, Београд, 1956, књ. VIII н.с., св. 1—2, стр. 6—18.

122. Уз чланак проф. Љ. Јонкеа „Неколико ријечи о одјецима Новосадског сасијанка“. — Наш језик, Београд, 1956, књ. VIII н.с., св. 1—2, стр. 23—27.
123. *Измене у љравојису срјскохрвајског језика*. — Наш језик, Београд, 1956, књ. VIII н.с., св. 3—4, стр. 71—85.
124. *Novi pravopis*. — Vjesnik, Zagreb, 30. XII 1956.
[Разговор са др Матом Храстом, др Михаилом Стевановићем и Радованом Лалићем.]
125. *Bošković Radosav*. — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, MCMLVI, sv. 2 (Bosna-Dio), стр. 155.
126. *Грамајика срјскохрвајског језика за више разреде гимназије*. — Београд, Нолит, 1957, стр. 1—412 (треће издање).
127. *Грамајика срјскохрвајског језика за ниже разреде средњих и више разреде осмогодишњих школа*. [Саставио у сарадњи са Р. Алексићем.] — Београд, Нолит, 1957, стр. 210+1 (шесто издање).
128. *О аорисју*. — Гласник Српске академије наука, Београд, 1957, књ. IX, св. 2, стр. 175. [Извештај о предавању на лингвистичком састанку у САН од 5. IV 1957.]
129. *Осврћ на љонка љијања наше грамајике*. — Књижевност и језик, Београд, 1957, год. IV, бр. 3—4, стр. 111—121.
130. *Око значења аорисја*. — Наш језик, Београд, 1957, књ. VIII н.с., св. 5—6, стр. 128—144.
131. *Одредбе самосјалних речи*. — Наш језик, Београд, 1957, књ. VIII н.с., св. 7—10, стр. 205—225.
132. *Изједначавање љравојиса срјскохрвајског књижевног језика*. — Борба, Београд, 13. I 1957, стр. 6.
133. *Конгрес слависја*. — Политика, Београд, 8. IX 1957, стр. 14.
134. *Да ли ће заједнички љравојис бити и јединсјвен*. — Политика, Београд, 1, 2, 3. V 1957, стр. 20.
135. *Уједначавање љравојиса срјскохрвајског језика*. — Просвјетни рад, Цетиње, 1. II 1957, стр. 2. [Из листа „Борба“ од 13. I 1957.]
136. *Рад на науци о срјскохрвајском језику код Срба за љоследњих десет година љосле другог светског раја*. — Београдски међународни сла-
вистички састанак 15—21. IX 1955, Београд, 1957, стр. 27—39.

1958.

137. *Правојис срјскохрвајског књижевног језика*. [Према закључцима Правописне комисије текст стилизовао са др Људевитом Јонкеом.] — Матица српска, Нови Сад, 1958, стр. (4) + 165 + (2).

138. *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*. [Prema zaključcima Pravopisne komisije tekst stilizovao sa dr Ljudevitom Jonkeom.] — Matica hrvatska, Zagreb, 1958, str. 190.
139. *Начин одређивања значења глаголских времена*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1957—1958, књ. XXII, стр. 19—48. (резиме на руском).
140. *Карактер одредаба самосталних речи и разлике међу њима*. — Књижевност и језик, Београд, 1958, год. V, бр. 1—2, стр. 14—24.
141. *Реченице без развијених главних делова*. — Наш језик, Београд, 1958, књ. IX н.с., св. 1—2, стр. 5—23.
142. *Још нешто о њридевској функцији глаголског њридева*. — Наш језик, Београд, 1958, књ. IX н.с., св. 3—4, стр. 86—92.
143. *О ауџентичности глагола г р а к н у њ и се у једном Његошеву сџиху*. — Наш језик, Београд, 1958, књ. IX н.с., св. 5—6, стр. 148—153.
144. *Граматиџе Србија*. — Енциклопедија Југославије, Zagreb, MCMLVIII, sv. 3 (Дир-Нид), стр. 573—575.
145. *После дискусије о новом њравојису*. — Политика, Београд 29. VI 1958, стр. 17.

1959.

146. *Речник срџскохрвајског књижевног и народног језика књ. I (А-Богољуб)*. [Главни уредник др Александар Белић. Редиговао у заједници са др Александром Белићем, др Милошем Московљевићем, др Миливојем Павловићем и др Радомиром Алексићем.] — Српска академија наука (Институт за српскохрватски језик), Београд, 1959, стр. СХIХ + 694.
147. *Реферат о раду Данила Барјакџаревића: Новозазарскосјенички говори*. — Гласник Српске академије наука и уметности, Београд, 1959, књ. XI, св. 2, стр. 147.
148. *Реферат о раду Миливоја Павловића: Јањевски говор. Проблема џика и џроцеси*. — Гласник Српске академије наука, Београд, 1959, књ. XI, св. 2, стр. 147.
149. *Реферат о раду М. Московљевића: Икавски говор у Народној Реџублици Србији*. — Гласник Српске академије наука, Београд, 1959, књ. XI, св. 4, стр. 388—389.
150. *Око значења имџерфекџа*. — Зборник Филозофског факултета, Београд, 1959, књ. IV-2, стр. 117—143. (резиме на француском).
151. *Карактер одредаба самосталних речи и разлике међу њима*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1958—1959, књ. XXIII, стр. 23—34.

152. *О језику у једном њриказу и њоводом њгога језика.* — Наш језик, Београд, 1959, књ. IX н.с., св. 7—10, стр. 220—226.

1960.

153. *Правоиис српскохрвајскога књижевног језика (са њравоиисним речником).* [Према закључцима Правописне комисије текст стилизовао са др Људевитом Јонкеом.] — (Матица српска) Нови Сад — (Матица хрватска) Загреб, 1960, стр. 1—830.
154. *Правопис хрватскосрпскога књижевног језика (са правописним рјечником).* [Према закључцима Правописне комисије текст стилизовао са др Људевитом Јонкеом.] — (Matica hrvatska) Zagreb — (Matica srpska), Novi Sad, 1960, str. 1—830.
155. *Правоиис српскохрвајског језика (школско издање).* [Према закључцима Правописне комисије текст приредио са др Људевитом Јонкеом.] — (Матица српска) Нови Сад — (Матица хрватска) Загреб, 1960, стр. (6) + 256 + (4).
156. *Правопис хрватскосрпског језика (школско издање).* [Према закључцима Правописне комисије текст приредио са др Људевитом Јонкеом.] — Zagreb (Matica hrvatska) — Novi Sad (Matica srpska), 1960, str. 1—286.
157. *Реферат о раду Асима Пеца : Говор исиочне Херцеговине.* — Гласник Српске академије наука и уметности, Београд, 1960, књ. XII, св. 1, стр. 39—40.
158. *Реферат о раду др Берислава Николића : Сремски говор.* — Гласник Српске академије наука и уметности, Београд, 1960, књ. XII, св. 2, стр. 205.
159. *Осврћ на Белићево учење о језику.* — Јужнословенски филолог, Београд, 1959—1960, књ. XXIV, стр. 15—48.
160. *Сиварање дужине њрејходног самогласника или њрелаз л у о.* — Наш језик, Београд, 1960, књ. X н.с., св. 1—2, стр. 1—9.
161. *Александар Белић.* — Наш језик, Београд, 1960, књ. X н.с., св. 3—6, стр. 69—80.
162. *О једном основном и неколика узгредна њроблема.* — Наш језик, Београд, 1960, књ. X н.с., св. 3—6, стр. 108—138.
163. *Уз њојаву новог Правописа.* — Наш језик, Београд, 1960, књ. X н.с., св. 7—10, стр. 187—191.
164. „О з н а к а“ и „о д р е д б а“ као лингвистички њтермини. — Наш језик, Београд, 1960, књ. X н.с., св. 7—10, стр. 247—251.
165. *Štokavski dijalekat.* — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, MCMLX, sv. 4 (Hil-Jugos), стр. 501.

166. *Književni jezik kod Srba od Dositeja i Vuka.* — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, MCMLX, sv. 4 (Hil-Jugos), стр. 521—523.
167. *Живот и прожити радом.* [О Александру Белићу.] — Политика, Београд, 28. II 1960, стр. 15.

1961.

168. *Глаголски род и иштиња у вези с њим.* — Глас Српске академије наука и уметности, књ. ССLI н.с., Одељење литературе и језика књ. 6, Београд, 1961, стр. 45—63 (резиме на руском).
169. *Дативске синтагме с предлозима ѡ р е м а и к а .* — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1961—1962, књ. IV—V, стр. 319—322.
170. *Значај ѡроучавања синтагме у настави језика.* — Књижевност и језик, Београд, 1961, год. VIII, бр. 2, стр. 134—139.
171. *Прилози објашњењу ѡринција новог ѡравојиса.* — Наш језик, Београд, 1961, књ. XI н.с., св. 1—2, стр. 1—15.
172. *Нови Правојис и иштиња.* — Наш језик, Београд, 1961, књ. XI н.с., св. 3—4, стр. 63—68.
173. *Поводом чланка ѡроф. др А. Косића.* — Наш језик, Београд, 1961, књ. XI н.с., св. 3—4, стр. 96—101.
174. *Уз најомене о новоме ѡравојису.* — Наш језик, Београд, 1961, књ. XI н.с., св. 5—6, стр. 162—179.
175. *Падесне синтагме с ѡредлогом з а .* — Наш језик, Београд, 1961, књ. XI н.с., св. 7—10, стр. 207—225.
176. *Примена новог ѡравојиса.* — Борба, Београд, 8.I 1961, стр. 8.
177. *Правојис и иштиња.* — Комунист, Београд, 27. IV 1961, стр. 9.
178. *Преко ѡошребно дело.* [Уз ѡјаву Речника македонског језика.] — Комунист, Београд, 28. XII 1961, стр. 9.

1962.

179. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика књ. II (богољуб—Вражогрнци).* [Редиговао у заједници са др Миливојем Павловићем, др Радомиром Алексићем, др И. Грицкат—Радуловић и Д. Илићем.] — Српска академија наука и уметности (Институт за српскохрватски језик), Београд, 1962, стр. XXII + 804.
180. *Грамајика српскохрватског језика за више разреде гимназије.* — Обод, Цетиње, 1962, стр. 1—430 (четврто издање).
181. *Правојис српскохрватског језика.* [Према закључцима Правописне комисије, текст приредио у сарадњи с Људевитом Јонкеом.] —

- Нови Сад (Матица српска) — Загреб (Матица хрватска), 1962, стр. 260.
182. *Pravopis hrvatskosrpskog jezika*. [Према закључцима Правописне комисије текст приредио у сарадњи са др Људевитом Јонкеом.] — Zagreb (Matica hrvatska) — Novi Sad (Matica srpska), 1962, str. 283 + (3).
183. *Проблем глаголског рода и њоврајни глаголи у срјскохрвајском језику*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1961—1962, књ. XXV, стр. 1—47 (резиме на руском).
184. *Како насјаву мајерњег језика учинији акјуелном*. — Књижевност и језик, Београд, 1962, год. VIII, бр. 2, стр. 89—100.
185. *Рекјуја глаголѧ и облици њихове дојуне*. — Наш језик, Београд 1962, књ. XII н.с., св. 1—2, стр. 1—11.
186. *Ремењеге језичких сисјема и језичке норме*. — Наш језик, Београд, 1962, књ. XII н.с., св. 3—6, стр. 65—77.
187. *Придевска служба ѡрјиног ѡридева од глагола који немају ѡог облика*. — Наш језик, Београд, 1962, књ. XII н.с., св. 7—10, стр. 201—208.
188. *Leskien August*. — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb MCMLXII, sv. V (Jugos-Mak), стр. 515—516.
189. *Ljapinov, Boris Mihajlovič*. — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, MCMLXII, sv. V (Jugos-Mak), стр. 565.

1963.

190. *Sintaksički odnos delova izvedenih imenica*. — Zbornik u čast Stjepana Ivšića. Izd. Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1963, str. 335—339 (резиме на руском).
191. *Синјаксичка синонимика, њен каракјер, улога у развјику језика и значај за ѡроучавање сјила ѡсаца*. — Књижевност и језик, Београд, 1963, год. X, бр. 2, стр. 81—95.
192. *За чување акценатског сисјема књижевног језика*. — Наш језик, Београд, 1963, књ. XIII н.с., св. 1—2, стр. 1—10.
193. *Ш ѡ а и ш ѡ о у савременом срјскохрвајском језику*. — Наш језик, Београд, 1963, књ. XIII н.с., св. 3—5, стр. 127—136.
194. *Придеви с насјавцима -и в и -љ и в*. — Наш језик, Београд, 1963, књ. XIII н.с., св. 3—5, стр. 197—207.
195. *Реферат о раду Мијтра Пешикана: Сјароцрногорски говори*. — Гласник Српске академије наука и уметности, Београд, 1963, књ. XV, св. 2, стр. 167—168.

1964.

196. *Савремени српскохрватски језик. Грамађички системи и књижевно-језичка норма. I. Увод, фонетика, морфологија.* — Научно дело, Београд, 1964, стр. X + 696.
197. *Правопис српскохрватског језика.* — Матица српска (Нови Сад) — Матица хрватска (Загреб), 1964, стр. 256 (школско издање).
198. *Pravopis hrvatskosrpskog jezika.* — Matica hrvatska (Zagreb) — Matica srpska (Novi Sad), 1964, str. 283+3.
199. *Однос грамађичара према норми књижевног језика.* — Споменица у част новоизабраних чланова, посебно издање Српске академије знаности и уметности, Београд, 1964, књ. 26, стр. 197—209.
200. *Језик у Вукову делу и савремени српскохрватски књижевни језик.* — Јужнословенски филолог, Београд, 1963—1964, књ. XXVI, св. 1—2, стр. 73—150 (резиме на руском).
201. *Српски дијалектолошки зборник, књ. XIV, сѝр. 412.* [приказ]. — Јужнословенски филолог, Београд, 1963—1964, књ. XXVI, св. 3—4, стр. 590—603.
202. *Божо Видоески: Кумановскиој говор. Инстѝтут за македонскиој јазик, посебна издања књ. 3, Скопје, 1962* [приказ]. — Јужнословенски филолог, Београд, 1963—1964, књ. XXVI, св. 3—4, стр. 608—614.
203. *Продуктивност неких насѝавака којима се граде потина agentis.* — Наш језик, Београд, 1964, књ. XIV, н.с., св. 1, стр. 1—19.
204. *Радио-тѝлевизија и језик.* — Наш језик, Београд, 1964, књ. XIV н.с., св. 2—3, стр. 150—155.
205. *Колико слушамо Вука.* — Борба, Београд, 23. II 1964, стр. 10. [Разговор вођен са сарадником листа.]

1965.

206. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика књ. III (вразнуји-гушчурина).* [Редиговао у заједници са др Миливојем Павловићем, др Радомиром Алексићем, др Иреном Грицкат—Радуловић, др Митром Пешиканом и Драгославом Илићем.] — Српска академија наука и уметности (Институт за српскохрватски језик), Београд, 1965, стр. XIV + 794 + 1.
207. *Карактер дијалектизама у језику Вука Караѝића.* — Анали Филолошког факултета. Вуков зборник II, Београд, 1965, књ. 5, стр. 209—226 (резиме на франц.ском).
208. *Неке лексичко-сѝмилске разлике, а не језичке варијантѝе.* — Наш језик, Београд, 1965, књ. XIV н.с., св. 4—5, стр. 195—226.

209. *Значење и функције генијивне синтагме с њредлогом о д*. — Наш језик, Београд, 1965, књ. XIV н.с., св. 4—5, стр. 239—262.
210. *Како говори Београд [Анкета: „Београд њред судом Београђана“]*. — Борба, 17. X 1965, стр. 10.
[Разговор вођен са сарадником листа.]
211. *Meillet, Antoine*. — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, MCMLXV, sv. 6 (Maklj-Put), стр. 71—72.
212. *Naš jezik*. — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, MCMLXV, sv. 6 (Maklj-Put), стр. 261.
213. *Pavlović Milivoj*. — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, MCMLXV, sv. 6 (Maklj-Put), str. 445.

1966.

214. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика књ. IV (д-ду-гуља)*. [Редиговао у заједници са др Миливојем Павловићем, др Радомиром Алексићем, др Иреном Грицкат—Радуловић, Драгославом Илићем, др Митром Пешиканом и др Бериславом Николићем.] — Српска академија наука и уметности (Институт за српскохрватски језик), Београд, 1966, стр. (7) + 798 + (1).
215. *Правопис српскохрватског језика*. [Према закључцима Правописне комисије текст приредио са др Људевитом Јонкеом.] — Изд. Матица српска (Нови Сад) — Матица хрватска (Загреб), 1966, стр. 256 + (4) (школско издање).
216. *Pravopis hrvatskosrpskog jezika*. [Према закључцима Правописне комисије текст приредио са др Људевитом Јонкеом.] — Izd. Matica hrvatska (Zagreb) — Matica srpska (Novi Sad), 1966, str. 274 (četvrto, školsko, izdanje).
217. *Грамајика српскохрватског језика за више разреде гимназије*. — Обод, Цетиње, 1966, стр. 1—430 (пето издање).
218. *Реферат о раду Луке Вујовића: Мрковићки дијалекат*. — Гласник Српске академије наука и уметности, Београд, 1966, књ. XVIII, св. 2, стр. 199—200.
219. *Реферат о раду Берислава Николића: Мачвански говори*. — Гласник Српске академије наука и уметности, Београд, 1966, књ. XVIII, св. 2, стр. 196—198.
220. *Значај и њребе дејалног њроучавања Вукова језика*. — Вуков зборник, Београд, 1966. Посебно издање Српске академије наука и уметности књ. CD, (Одељење друштвених наука, књ. 56), Одељење литературе и језика књ. 17, стр. 3—32 (резиме на руском).

221. *Један нарочити облик њосесивног генијива*. — *Анали Филолошког факултета*, Београд, 1966, књ. 6, стр. 275—284 (резиме на француском).
222. *Синтагме с генијивом и њредлогом с(а)*. — *Наш језик*, Београд, 1966, књ. XV н.с., св. 1—2, стр. 62—76.
223. *Генијивне синтагме с њредлогом код и неке њихове ојозиције*. — *Наш језик*, Београд, 1966, књ. XV н.с., св. 3—4, стр. 158—179.

1967.

224. *Речник срѣскохрвајскога књижевног језика књига њрва (А—Е)*. [Редиговао у заједници са др Светозаром Марковићем, Светозаром Матићем, др Митром Пешиканом, др Људевитом Јонкеом, др Матом Храстом, Стјепаном Мусулином, Павлом Рогићем, др Славком Павешићем и др Божидарем Финком.] — *Матица српска (Нови Сад) — Матица хрватска (Загреб)*, стр. 866 + (2).
225. *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika knjiga prva (A—F)*. [Redigovao u zajednici sa dr Ljudevitom Jonkeom, dr Matom Hrastom, Stjepanom Musulinom, Pavlom Rogićem, dr Slavkom Pavešićem, dr Božidarom Finkom, dr Svetozarom Markovićem, Svetozarom Matićem i dr Mitrom Pešikanom.] — *Matica hrvatska (Zagreb) — Matica srpska (Novi Sad)*, str. 1—747.
226. *Речник срѣскохрвајскога књижевног језика, књига друга (Ж—Косишије)*. [Редиговао у заједници са др Светозаром Марковићем, Светозаром Матићем, др Митром Пешиканом, др Људевитом Јонкеом, др Матом Храстом, Стјепаном Мусулином, Павлом Рогићем, др Славком Павешићем и др Божидаром Финком.] — *Матица српска (Нови Сад) — Матица хрватска (Загреб)*, стр. 862 + (2).
227. *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika, knjiga druga (G—K)*. [Redigovao u zajednici sa dr Ljudevitom Jonkeom, dr Matom Hrastom, Stjepanom Musulinom, Pavlom Rogićem, dr Slavkom Pavešićem, dr Božidarom Finkom, dr Svetozarom Markovićem, Svetozarom Matićem i dr Mitrom Pešikanom.] — *Matica hrvatska (Zagreb) — Matica srpska (Novi Sad)*, str. 840 + (1).
228. *Функције и значења глаголских времена*. — Посебно издање Српске академије наука и уметности, књ. CDXXXII, Одељење литературе и језика, књ. 20, Београд, 1967, стр. VIII + 176.
229. *O funkcijama glagolskih vremena u predikatu*. — *Jazykovedný časopis, vydovateľstvo Slovenskej akadémie vied, Ročník, Bratislava, 1967, 1967, XVIII, 68—73*.

230. *Правопис српскохрватског језика*. [Према закључцима Правописне комисије текст приредио са др Људевитом Јонкеом.] — Матица српска (Нови Сад) — Матица хрватска (Загреб), стр. 256 + (4); (школско издање).
231. *Pravopis hrvatskosrpskog jezika* [Prema zaključcima Pravopisne komisije tekst priredio sa dr Ljudevitom Jonkeom.] — Matica hrvatska (Zagreb) — Matica srpska (Novi Sad), str. 273 + (3) (peto, školsko, izdanje).
232. *Петар Петровић Његош: Свободијада. Глас каменитијака*. [Текст приредио у сарадњи са Н. Банашевићем.] — Целокупна дела Петра Петровића Његоша књига друга, Београд, Просвета, 1967, стр. 352, (друго допуњено и прерађено издање).
233. *Петар Петровић Његош: Шћепан Мали (Проза. Преводи)*. [Приредио текст и написао белешке и објашњења.] — Целокупна дела Петра Петровића Његоша, књига четврта, Београд, Просвета, 1967, стр. 1—201; 279—319 (друго допуњено и прерађено издање)
234. *Речник уз целокујна дела Петра Петровића Његоша*. [Речник саставио с Радосавом Бошковићем, уз сарадњу Радована Лалића.] — Целокупна дела Петра Петровића Његоша, књига седма, Београд, Просвета, 1967, стр. 317 + (1).
235. *Глаголско време или глаголски начин*. — *Анали Филолошког факултета*, Београд, 1967, књ. 7, стр. 133—140 (резиме на руском).
236. *Ауторов приказ рада „Значења глаголских времена и њихове функције у језику*. — *Гласник Српске академије наука и уметности*, Београд, 1967, књ. XIX, св. 2, стр. 161—164.
237. *Значење аориста имперфективних глагола*. — *Јужнословенски филолог*, Београд, 1966—1967, књ. XXVII, св. 1—2, стр. 165—184. (резиме на руском).
238. *За Вука и његовог језика*. — *Наш језик*, Београд, 1967, књ. XV н.с., св. 5, стр. 297—315.
239. *Једна синтагма с аблазивним генитивом у синтаксичкој функцији поређења и епитета*. — *Наш језик*, Београд, 1967, књ. XVI н.с., св. 1—2, стр. 27—31.
240. *Облици другог дела сложеног предиката као дојуна безлично уопштењеног глагола је б а њ и*. — *Наш језик*, Београд, 1967, књ. XVI н.с., св. 4, стр. 237—243.

1968.

241. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика књига V (дугуљан — закључити)*. [Редиговао у заједници са др Иреном Грицкат—Радуловић, др Митром Пешиканом, др Бериславом Нико-

- лићем и Драгославом Илићем.] — Српска академија наука (Институт за српскохрватски језик), Београд, 1968, стр. (4) + 798 + (1).
242. *Грамађика српскохрватског језика за гимназије*. — Изд. Обод, Цетиње, 1968, стр. 430 (шесто издање).
243. *Правопис српскохрватског језика*. [Према закључцима Правописне комисије текст приредио са др Људевитом Јонкеом.] — Матица српска (Нови Сад) — Матица хрватска (Загреб), стр. 256 + (4).
244. *Pravopis hrvatskosrpskog jezika*. [Према закључцима Правописне комисије текст приредио са др Људевитом Јонкеом.] — Matica hrvatska (Zagreb) — Matica srpska (Novi Sad), str. 273 + 3).
245. *Реферат о раду д-ра Берислава Николића : Тришћки говор*. — Гласник Српске академије науке и уметности, Београд, 1968, књ. XX, св. 1, стр. 65—67.
246. *Реферат о раду д-ра Душана Јовића : О шрпсћеничком говору*. — Гласник Српске академије наука и уметности, Београд, 1968, књ. XX, св. 1, стр. 68—70.
247. *Реферат о раду Асима Пеца и Бранислава Милановића : Ресавски говор*. — Гласник Српске академије наука и уметности, Београд, 1968, књ. XX, св. 1, стр. 72—74.
248. *Уйошреба неких шредлога са а на крају и без њега*. — Наш језик, Београд, 1968, књ. XVII н.с., св. 1—2, стр. 1—9.
249. *Naš jezik danas*. — Vjesnik, Zagreb, 24. XII 1968. [Поводом чланка др Људевита Јонкеа објављеног у истом листу 3. XI 1968.]

1969.

250. *Савремени српскохрватски језик. Грамађички сисћем и књижевно-језичка норма. II. Синћакса*. — Београд, Научна књига, 1969, стр. VIII + 902.
251. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика књига VI (закључница-земљан)*. [Редиговао у заједници са др Иреном Грицкат—Радуловић, др Митром Пешиканом и др Бериславом Николићем.] Српска академија наука (Институт за српскохрватски језик), Београд, 1969, стр. (7) + 798 + (1).
252. *Речник српскохрватског књижевног језика, књига шрећа (К—О)*. [Редиговао у заједници са др Светозаром Марковићем, Светозаром Матићем и др Митром Пешиканом.] — Матица српска (Нови Сад), 1969, стр. 910 + (2).
253. *Правопис српскохрватског језика*. [Према закључцима Правописне комисије текст приредио са др Људевитом Јонкеом.] — Матица српска (Нови Сад) — Матица хрватска (Загреб), 1969, стр. 256 + (4).

254. *Pravopis hrvatskosrpskog jezika*. [Prema zaključcima Pravopisne komisije tekst priredio sa dr Ljudevitom Jonkeom.] — Matica hrvatska (Zagreb) — Matica srpska (Novi Sad), 1969, str. 274+(2) (sedmo, školsko, izdanje).
255. *Каракѿѿер значења везника као сѿольних знакова унутарње везе међу реченицама*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1969—1970, књ. XXVIII, св. 1—2, стр. 75—105 (резиме на француском).
256. *Ко сѿавља у ѿроцеј Речник срѿскохрвајског књижевног језика М[аѿице] с[рѿске] и М[аѿице] х[рвајске]?* Летопис Матице српске, Нови Сад, 1969, књ. 403, св. 1, стр. 74—104.
257. *О ѿоновним криѿикама Речника М[аѿице] с[рѿске] и М[аѿице] х[рвајске] (у „Криѿици“) и ѿоводом њих*. — Летопис Матице српске књ. 145, Нови Сад, 1969, књ. 404, св. 2—3, стр. 314—329.
258. *Научно дело Александра Белића*. — Наш језик, Београд, 1969, књ. XVII н.с., св. 3, стр. 109—124.
259. *Језик у дневној шѿтамѿи*. — Наш језик, Београд, 1969, књ. XVII н.с., св. 4, стр. 173—195.
260. *Корекѿносѿ језика је обавеза свих који ѿишу*. — Наш језик, Београд, 1969, књ. XVII н.с., св. 5, стр. 247—256.

1970.

261. *Савремени срѿскохрвајски језик. Грамаѿички сѿстѿми и књижевно-језичка норма. I. Увод, фонѿика, морфологија*. — Београд, Научна књига, 1970, стр. X+653 (друго издање).
262. *Правопис срѿскохрвајског језика*. [Prema закључцима Правописне комисије текст приредио са др Лјудевитом Јонкеом.] — Матица српска (Нови сад) — Матица хрватска (Загреб), 1970, стр. 256+(4) (школско издање).
263. *Pravopis hrvatskosrpskog jezika*. [Prema zaključcima Pravopisne komisije tekst priredio sa dr Ljudevitom Jankeom.] — Matica hrvatska (Zagreb) — Matica srpska (Novi Sad), str. 273+(3) (osmo, školsko, izdanje).
264. *Лука Вујовић: Мрковићки дијалекатѿ. Срѿски дијалекѿолошки зборник*, 1969, књ. XVIII, сѿр. 73—398 [приказ]. — Јужнословенски филолог, Београд, 1969—1970, књ. XXVIII, св. 3—4, стр. 501—511.
265. *Живојин С. Сѿанојчић: Језик и сѿил Ива Андрића. Монографије Филолошког факулѿѿета, Београд*, 1967, књ. XI, сѿр. 330 [приказ]. — Јужнословенски филолог, Београд, 1969—1970, књ. XXVIII, св. 3—4, стр. 519—527.

266. *Поводом прелазног чланка „На крају полемике о рјечницима двију Матица“*. — Летопис Матице српске, Нови Сад, 1970, књ. 405, св. 1, стр. 80—85.
267. *Сиварање јединства књижевног језика Срба и Хрваџа и данашње стање њог јединства*. — Наш језик, Београд, 1970, књ. XVIII н.с, св. 1—2, стр. 1—79.
268. *Толеранција — одговоран однос према свему што се у језику развија*. — Борба, Београд, 20. VI 1970, стр. 13.
269. *Научно дело Александра Белића*. — Просвјетни рад, Цетиње, 1. и 15. IV 1970., стр. 9 и 10.

1971.

270. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књига VII (земљенаси — инјонирање)*. [Редиговао у заједници са др Митром Пешиканом, др Бериславом Николићем и др Иреном Грицкат—Радуловић.] — Српска академија наука и уметности (Институт за српскохрватски језик, Београд, 1971, стр. XI + (3) + 798 + (1).
271. *Речник српскохрватског књижевног језика, књига четврта (О-II)*. [Редиговао у сарадњи са др Светозаром Марковићем, Светозаром Матићем и др Митром Пешиканом.] — Матица српска (Нови Сад), 1971, стр. 1006 + (2).
272. *Грамањика српскохрватског језика за гимназије*. — Обод, Цетиње, 1971, стр. 1—430 (седмо издање).
273. *Акцентуација сојузов в сербохрватском языке*. — Исследования по словянскому языкознанию (Сборник в чест шестидесетилетия професора С. Б. Берштейна), Москва, 1971, стр. 265—271.
274. *Modalność rzecznicza*. — Sesja naukowa międzynarodowej komisji budowy gramatycznej języków słowiańskich (w Krakowie w dniach 3—5 grudnia). 1969. r. — Polska akademija nauk. Prace Komisji — słowianoznawstwa, 23. Kraków 1971, 135—149.
275. *О њошенијалу II у књижевном језику*. — Наш језик, Београд, 1971, књ. XVIII н.с., св. 4—5, стр. 195—200.
276. *Виктор Владимировић Виноградов (in memoriam)*. Гласник Српске академије наука и уметности књ. XXIII 2. Београд 1971. стр. 133—137.
277. *Истина о новосадском договору*. — Књижевне новине, Београд, 1971, год. XXIII, бр. 387, стр. 1, 3 (наставак са 1. стране).
278. *Истина о новосадском договору (II)*. — Књижевне новине, Београд, 1971, год. XXIII, бр. 388, стр. 4 [наставак из претходног броја].

279. *Под удар је њао и бечки договор.* — Књижевне новине, Београд, 1971, год. XXIII, бр. 390, стр. 9.
280. *Vujaklija Milan.* — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, MCMLXXI, sv. VIII, (Srbija—Ž), str. 549.
281. *Vukanovo evanđelje.* — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, MCMLXXI, sv. VIII (Srbija—Ž), str. 552.
282. *Vuković Jovan.* — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, MCMLXXI, sv. VIII (Srbija—Ž), str. 557.
283. *Živanović Jovan.* — Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, MCMLXXI, sv. VIII (Srbija—Ž), str. 645.

1972.

284. *Глаголски облици као међусобне синтаксичке позиције.* — Јужнословенски филолог, Београд 1972, књ. XXIX, св. 1—2, стр. 81—103 (резиме на француском).
285. *Алтернативност употребе неких синтаксичких јединица.* — Зборник за језик и књижевност, Титоград, 1972, књ. I, стр. 83—93.
286. *Поводом једног случаја употребе енклитике између делова синтагме.* — Наш језик, књ. XIX н. с., св. 1, стр. 1—6.
287. *С маргина двају њрилога из два часописа.* — Наш језик, књ. XIX, н. с., св. 2—3, Београд 1972, стр. 134—141.
288. *Око облика дојуне једног израза из њравне терминологије.* — Наш језик XIX, н. с., св. 2—3, Београд 1972, стр. 165—169.

* * *

Професор Михаило Стевановић био је главни уредник одн. члан уређивачког одбора следећих публикација: 1. *Јужнословенског филолог* (Београд, члан уређ. одбора књ. XVIII—XXIV и главни уредник књ. XXV, 1961/1962, књ. XXVI, 1963/1964, књ. XXVII, 1968/1969, књ. XXVIII, 1969/1970, књ. XXIX, 1972); 2. *Нашег језика* (Београд, члан уређ. одбора књ. I—X н. с. и главни и одговорни уредник књ. XI, 1961, књ. XII, 1962, књ. XIII, 1963, књ. XIV, 1964—1965, књ. XV, 1966, књ. XVI, 1967, књ. XVII, 1968—1969; књ. XVIII, 1970—1971; књ. XIX 1972); 3. *Српског дијалектолошког зборника* (Београд, књ. XIV, 1964, књ. XV, 1965, књ. XVI, 1966, књ. XVII, 1968, књ. XIX, 1972); 4. *Вукова зборника*. Посебно издање Српске академије наука и уметности, Одељење литературе и језика књ. 17, Београд, 1966; 5. *Општи енциклопедије Larousse*, књ. I, Београд, 1971.

(Библиографију саставила Д. Мршевић)

Morton BENSON
(Philadelphia, USA)

POKUŠAJI NORMIRANJA RUSKOG, ENGLESKOG I SRPSKOHRVATSKOG JEZIKA

Svi savremeni (evropski) jezici podložni su procesu normiranja. U novije vreme sledeći faktori stimulišu standardizaciju: širenje školovanja i pismenosti, razvitak izdavačke delatnosti, vojna obaveza, industrijalizacija i povećana mobilnost stanovništva, turizam, pojava jakih centralnih vlada, nacionalizam, uticaj sredstava masovne komunikacije kao, na primer, radija, televizije, bioskopa, i tako dalje.

Kao što je poznato, ruski književni jezik bio je stvoren relativno kasno, u prvoj trećini devetnaestog veka.¹ Do toga doba, kroz osam vekova, vodila se stalna borba između dva izvora: govornog ruskog jezika s jedne strane i ruske varijante staroslovenskog jezika sa druge. Najzad je Lomonosov u osamnaestom veku jasno odredio stilske slojeve u ruskom jeziku i pripremio tlo za konačnu reformu koju su sproveli Karamzin i Puškin. Do prvog svetskog rata književnim ruskim jezikom služio se relativno mali deo stanovništva.

Posle prvog svetskog rata u Sovjetskom Savezu razni uslovi rušili su norme standardnog ruskog jezika, npr.: promena strukture obrazovanih krugova, sklonost prema rečima uzetim iz jezika zapadne Evrope, preterano pozajmljivanje stranih reči, negiranje starog kulturnog nasleđa, dozvoljavanje upotrebe manjinskih jezika, i tako dalje. Nastalo je haotično stanje u ruskom jeziku koji se našao preplavljen bujicom dijalektizama, neknjiževnih prstonarodnih reči, vulgarizama, skraćenica, neologizama, pozajmljenica, žargonizama, i tako dalje.

¹ Za standardizaciju ruskog jezika vidi Morton Benson, „Soviet Standardization of Russian“. *Slavic and East European Journal*, V (1961), str. 263—278.

Ova nova forma ruskog jezika naišla je na otpor još u dvadesetim godinama. Ali, protivnici novog stila bili su nemoćni. Preokret je došao tek sredinom tridesetih godina. Glavni neprijatelj jezičkog haosa bio je sam Maksim Gorki. Vodio je borbu za lingvističku stabilizaciju i određivanje normi. Od 1935. do 1940. godine izrađivan je prvi rečnik savremenog književnog ruskog jezika od strane D. N. Ušakova. Predratni opštenarodni jezik opet je bio uspostavljen. U tridesetim godinama oživljavanje standarda poklapalo se sa preporodom velikoruskog nacionalizma koji je, pod pritiskom duha međunarodnog solidariteta, bio skoro nestao u godinama posle revolucije. Uskrснуće velikoruskog nacionalizma dovelo je 1950. godine do uništenja dominacije Marrove škole, prema čijim principima je revolucija 1917. godine stvorila, pored nove ekonomske osnovice, i novi jezički sistem. Sam Staljin izjavio je da je jezik nezavisan kako od ekonomske baze tako i od nadgradnje i da nije dakle podložan radikalnim promenama. On se složio sa mišljenjem da ruski književni jezik postoji od doba Puškina. Od 1950. sovjetska vlada smatra da ruski jezik zauzima naročito mesto kao lingua franca svih naroda Sovjetskog Saveza. 14. marta 1958. godine u Akademiji nauka SSSR osnovan je Institut za ruski jezik.

Od toga vremena naovamo saradnici Instituta (za ruski jezik) mnogo su doprineli standardizaciji ruskog jezika u nekim radovima o kojima će biti reči malo kasnije.

Treba istaknuti da su neki lingvisti bili u Rusiji i Sovjetskom Savezu, kao i svuda, protiv normiranja, to jest, smatrali su da lingvista treba samo da opisuje stvarno stanje jezika. Poznati ruski stručnjak A. A. Šahmatov, na primer, bio je mišljenja da izbor varijanti ne spada u kompetenciju lingviste.² L. V. Ščerba upozoravao je „da je preterano normiranje štetno: ono lišava jezik snage . . . ne treba zaboraviti negativan primer Francuske Akademije.“³ Uprkos takvim izjavama moramo da podvučemo jaku težnju u Sovjetskom Savezu za normalizacijom jezika. Kao primer služi sledeći odlomak iz prikaza *Rečnika* u četiri knjige koje je izdala sovjetska Akademija nauka (od 1957. godine do 1961. godine). „Zapazili smo da zaprepašćenje među nastavnicima jezika i studentima filologije dostiže kulminaciju kada vide da *Gramatika* Akademije nauka odbija ono što *Rečnik* (Akademija nauka) usvaja“.⁴ Ili, u prikazu *Gramatike* Akademije nauka, recenzent piše da „autor,

² E. S. Istrina, „A. A. Šahmatov kak redaktor slovarja russkogo jazyka“. *ANSSSR, Izvestija otdelenija lit. i jazyka*, V, 5, str. 415.

³ L. V. Ščerba, *Izbrannye raboty po jazykoznaniju i fonetike*. Leningrad, 1958, str. 16.

⁴ *Russkij jazyk v škole*, 1959, 6, str. 100.

izgleda zaboravlja da takva gramatika služi pre svega kao normativan... priručnik.⁵ Takve osude su tipične.

Sada ćemo izneti neke detalje o pokušajima normiranja koje su sproveli u Institutu za ruski jezik dva najistaknutija kodifikatora ruskog jezika, leksikograf S. I. Ožegov i fonetičar i akcentolog R. I. Avanesov.

Najpoznatiji Ožegovljev normativni rad je njegov *Rečnik ruskog jezika* (u poslednjim izdanjima od 1960. godine naovamo). Najvažnije Avanesovljevo delo (uz Ožegovljevu saradnju) je *Ruski književni izgovor i akcenat* (1959). Ova dva strogo normativna dela se suprotstavljaju već spomenutim opisnim delima, naime *Gramatici* Akademije nauka i *Rečniku* Akademije u četiri knjige. Sada ćemo izneti neka upoređenja. Prvo, o naglasku. *Gramatika* dopušta kao ravnopravne dublete oblike prošlog vremena *drálsjá* 'tukao se', *vilsjá* 'vrteo se', *sobrálsjá* 'spremio se', i tako dalje. Avanesov daje kao pravilne samo oblike *drálsja*, *vilsja*, *sobrálsja*.

Što se tiče kratkog oblika prideva, *Gramatika* navodi kao ravnopravne dublete oblike srednjeg roda *máló* 'malo', *pjánó* 'pijano', *stáró* 'staro', oblike množine *mály* 'mali', *vrédny* 'štetni', *gódný* 'váljání', *mily* 'mili', *nóvy* 'novi'. Avanesov je mnogo stroži, normativniji: on dopušta samo *maló*, *pjáno*, *malý*, *pjány* i u drugim slučajevima klasifikuje jedan akcenat kao bolji, drugi kao samo dopustljiv.

Sada pređimo na obradu morfoloških dubleta u *Rečniku* Akademije nauka s jedne strane i Ožegovljevom *Rečniku* sa druge. *Rečnik* Akademije nauka često daje ravnopravne dublete, kao na primer glagolske oblike *izgotavljivat'-izgotovljat'* 'izrađivati', *nakaplivat'-nakopljat'* 'gomilati', *vyskal'-zyvat'-vyskol'zat'* 'isklizavati', *obrezyvat'-obrezat'* 'obrezivati' (podrezivati), *odarivat'-odarjat'* 'obdarivati', i tako dalje. Ožegov daje samo oblike *izgotovljat'*, *nakaplivat'*, *vyskal'zyvat'*, *obrezat'* i *odarivat'*.

Veoma ubedljiva demonstracija Ožegovljevog nastojanja da normira jezik vidi se u njegovoj obradi ruskih imenica muškog roda koje mogu da imaju naglašeno *a* u množini: *traktor*, *instruktor*, *prožektor*, *dogovor*, itd. Izdanje njegovog *Rečnika* 1952. godine ima više od 40 razmimoilaženja sa Avanesovljevim priručnikom u pogledu takvih imenica. Ali, u izdanju od 1960. godine broj razmimoilaženja sveden je na sedam.

Uticaj normativnog rada Ožegova i Avanesova ogroman je. Njihova dela predstavljaju danas autoritet za ruski jezik.

Na kraju treba pomenuti odličan opis ruske intonacije koji je izradila E. A. Bryzgunova, docent na Moskovskom univerzitetu.⁶ Njoj je pošlo za

⁵ *Voprosy jazykoznanija*, 1953, 1, str. 116.

⁶ *Praktičeskaja fonetika i intonacija russkogo jazyka*. Moskva, 1963. i *Zvuki i intonacija russkoj reči*. Moskva, 1969.

rukom da izdvoji i opiše pet osnovnih intonacionih konstrukcija u ruskom jeziku. Uzmimo, kao primer, rečenicu: U sobi je bila jedna žena. Bryzgunova pokazuje da takva obaveštajna rečenica u ruskom jeziku može da se izgovori ili s jednom sintagmom ili s dve sintagme. Svaka sintagma ima svoju intonacionu konstrukciju. Naglašeni deo konstrukcije može biti na različitim slogovima u zavisnosti od značenja. Dakle, obaveštajna rečenica s jednom sintagmom u odgovoru na pitanje *ko je bio u sobi?* izgovara se s naglašenim delom prve intonacione konstrukcije (IK 1) na reči *ženščina*: v komnate byla odna *ženščina*. Na pitanje *koliko je bilo žena u sobi?* odgovara se s naglašenim delom na reči *odna*: v komnate byla *odna ženščina*. Na pitanje *gde je bila žena?* odgovara se s naglašenim delom na reči *v komnate*: v komnate byla odna *ženščina*.

Ista rečenica može da se izgovori s dve sintagme. Prva sintagma može da se izgovori s IK 3 (čija visina naglo raste): v komnate (3)/ byla odna ženščina (1). Ili, prva se sintagma izgovara s IK 4 (čija visina raste postepeno): v komnate(4)/ byla odna ženščina(1). Ista rečenica može da se pretvori u upitnu. U ruskom govornom jeziku upitna rečenica obično se razlikuje od odgovarajuće obaveštajne samo po intonaciji, a ne po redu reči. Upitna rečenica mora da se izgovori s IK 3 bez pauze, to jest, s jednom sintagmom. Naglašeni deo sintagme pada na onu reč koja predstavlja centar pitanja:

- v komnate(3) byla odna ženščina?
- v komnate byla odna(3) ženščina?
- v komnate byla odna ženščina(3)?

Bryzgunovim doprinos standardizaciji ruskog jezika veoma je važan. Sada imamo jasnu sliku intonacije koja važi za celu ogromnu teritoriju gde se govori ruski.

Blagodareći radovima koje su dali Ožegov, Avanesov i Bryzgunova, ruski ezik sada spada u grupu najnormiranijih jezika.

Sada da se osvrnemo na kratak pregled istorije normiranja engleskog jezika. Ovaj se jezik približio savremenom standardu mnogo ranije nego ruski ili ma koji drugi slovenski jezik. Srednjoškolci u Americi i Engleskoj, naprimer, čitaju *Kanteberijske priče* Džefrija Čosera, koji ih je izdao u 1387. godini. Istina je da učenici čitaju mnoga mesta u *Pričama* s velikim teškoćama, ali, ipak, čitaju ih. Američki i engleski srednjoškolci čitaju bez velikih teškoća Šekspirova dela, koja potiču od kraja šesnaestog i početka sedamnaestog veka. Jezik nije veoma daleko od savremenog standarda. Američka Deklaracija nezavisnosti od 1776. godine napisana je već jezikom koji može da se smatra identičnim savremenom standardu. Ruski jezik toga doba je još dosta daleko od današnjeg standarda. Sredina osamnaestog veka videla je i izdanje prvog velikog rečnika engleskog jezika, koji je izradio Samjuel

Džonson. Prvi američki leksikograf bio je Noe Webster. Godine 1828. izašao je njegov Američki rečnik engleskog jezika. Posle njegove smrti, izdavačko preduzeće Meriam-Webster nastavilo je da izdaje nove verzije rečnika. Prvo izdanje Websterovog *Novog međunarodnog rečnika* izašlo je 1909. godine. Drugo je izdanje izašlo u 1934. godini, a treće u 1961. godini. U Engleskoj je najvažniji rečnik *Oksfordski engleski rečnik*. On je najbogatiji istorijski rečnik engleskog jezika.

Sada ćemo dati neke podatke o standardizaciji engleskog jezika. Postoje dve glavne varijante: engleska (ili britanska) i američka. Ni u Engleskoj niti u Americi nema akademije ili instituta koji se bavi normiranjem. U Engleskoj se razvio standard najškolovanije klase, prvobitno na jugu zemlje. Ovaj se standard zove RS (Received Standard) ili, što se tiče izgovora — RP (Received Pronunciation). Izgovorom RP se služe, na primer, spikeri britanske državne radio-stanice (BBC). Ovaj se izgovor opisuje veoma detaljno i precizno u poznatim priručnicima fonetičara Džonsa i Warda. U Engleskoj je standardni izgovor vezan za socijalni položaj govornika, to jest, pripadnik više klase mora da se služi RP-om, svaki drugi može razume se, da usvoji. Standard RP se obično predaje na kursovima engleskog jezika a u inostranstvu. List *London Times* služi kao primer standardnog jezika štampe. Tipični normativni priručnici britanskog standarda su Foulterova dela *The King's English* i *Dictionary of Modern Usage*. U ovim delima citiraju se primeri gramatičkih pravila. Jedni primeri su obeleženi kao „pravilni“, drugi su obeleženi kao „nepravilni“. Često su nepravilni primeri uzeti iz dela baš najboljih pisaca.

U Americi je položaj drukčiji. Nema jednog određenog standardnog izgovora kao britanski RP. Nema jedne klase, nema jednog grada čiji jezik služi kao apsolutni standard. Stručnjaci smatraju da ima pet glavnih fonetskih varijanti na osnovu teritorijalne raširenosti: novoengleska, njujorška, srednjeatlantska, južna i opšteamerička. Ove fonetske varijante su veoma slične. Razlikuju se uglavnom po ispadanju suglasnika *r* na kraju sloga po izgovoru nekih samoglasnika. Na primer, u srednjeatlantskom izgovoru razlikuju se tri reči: *Mary* 'Marija', *marry* 'venčati' i *merry* 'veselo'. U mnogim mestima poklapaju se fonetski dve od ovih reči ili sve tri.

Ni leksičkih niti gramatičkih razlika nema za školovane Amerikance. Gore pomenuti faktori koji pomažu standardizaciji deluju veoma intenzivno. Nema dijalekata u Americi. Zemlja je mlada; pokretljivost stanovništva je velika. Rezultat je da, pored fonetskih razlika, postoji jedan opšti američki standard na ogromnoj teritoriji od devet miliona kvadratnih kilometara. Nema nikakvih problema oko sporazumevanja. Standard je, svakako, elastičniji nego onaj kod Engleza, Rusa, ili Francuza.

U Americi ipak ima jedan autoritet koji uživa više poštovanja nego igde drugde. To je rečnik. Rečenica „potraži to u rečniku“ čije se u Americi više nego u ma kojoj drugoj zemlji. Školovani Englezi imaju mnogo više pouzdanja u svoje znanje jezika nego Amerikanci. Na primer, na stranici američkog časopisa *Atlantic Monthly*, jedan engleski turista piše: „Kad sam došao u Ameriku, bio sam zaprepašćen . . . poštovanjem koje Amerikanci gaje prema rečniku . . .“⁷ Ova zavisnost od rečnika objašnjava buru negodovanja koju je izazvalo treće izdanje Vebsterovog rečnika (1961. godine).⁸ Treće izdanje je bilo mnogo manje normativno nego drugo. Treće izdanje je bilo izrađeno na principu da rečnik treba da opisuje, a ne treba da propisuje. Kritika je bila veoma oštra. Kritičari su isticali mnogo nedostataka, od kojih navodim samo nekoliko.

1. Unete su mnoge neknjiževne reči, a stilske oznake uz njih nisu, po mišljenju kritičara, dovoljno normativne. Blag stav prema neknjiževnom obliku *ain't* 'nije' naročito se osuđuje.
2. U mnogim slučajevima daje se nekoliko varijanti izgovora za jednu reč. Čitaocu rečnika nije jasno koja se fonetska varijanta smatra „boljom“.
3. Mnogi se citati navode iz izjava političara, atletičara, glumaca, pevača, i tako dalje.
4. Velika se slova ne upotrebljavaju. Čak se vlastite imenice pišu malim početnim slovom.
5. Englezi ističu da je od 200 konsultanata samo jedan iz Velike Britanije.

Po mišljenju kritičara, glavna mana je odsustvo stroge normativnosti. Jedan recenzent je pisao: „Ako stražar ostavi svoje mesto i izloži vojsku opasnosti, kazna je stroga . . . ako se veliki rečnik odrekne svoje dužnosti kao čuvar našeg jezika, on je takođe izvršio zločin.“⁹ Drugi recenzent piše: „ . . . novi Merijam-Vebster ima sve moderne vrline. On je ogroman, skup i ružan. Imaće veliki uspeh . . . Tradicionalna funkcija rečnika bila je određivanje normi . . . Ali ovaj novi rečnik ima samo jedan svoj standard — uključivanje svega . . . Autori ovog vrzinog kola nemaju osećaj dužnosti prema svom jeziku“.¹⁰

⁷ Stuart Robertson and Frederic Cassidy, *The Development of Modern English*. Englewood Cliffs, 1954, str. 345.

⁸ James Sledd and Wilma R. Ebbitt, *Dictionaries and That Dictionary*. Chicago, 1962, str. 50—274.

⁹ Isto delo, str. 127—128.

¹⁰ Isto delo, str. 131—132.

Uprkos kritici, Websterovo treće izdanje danas je najvažniji autoritet za engleski jezik u Americi. Osuda trećeg izdanja pokazuje da Amerikanci i Englezi, kao Rusi, osećaju jaku potrebu za standardizacijom.

Sada nekoliko reči o razlikama između britanske varijante i američke varijante.¹¹ Razlike između varijanti pojavile su se rano, pre Revolucije u oblasti rečnika. Još 1608. godine u prvom engleskom naselju u Virdžiniji ušao je u rečnik indijanski termin koji označava američku životinju rakun.¹² Posle toga, čitav niz amerikanizama ulazi u rečnik (u početku iz indijanskih jezika) i dobija pravo građanstva: 1610. — caribou, opossum; 1612. — moccasin, tomahawk; 1613. — moose; 1628. — wigwam; 1634. — hickory, papoose, squaw; 1674. — woodchuck; 1709. — blue jay, i tako dalje. Mnogi Englezi su prezirali, ismejvali ove neologizme. Prva salva je ispaljena 1787. kad je jedan britanski časopis napao Tomasa Džefersona za upotrebu glagola *to belittle* 'umaniti'.¹³ Časopis je postavio pitanje: „Pošto ste pogazili čast naše zemlje, . . . zašto i dalje gazite samu gramatiku našeg jezika . . . poštedite, molimo vas, naš maternji jezik . . .“ U 1804. godini drugi britanski časopis u prikazu knjige Džona Adamsa, koji je kasnije postao šesti predsednik SAD, piše: „Stil gospodina Adama je u principu prihvatljiv . . . to je za američku knjigu velika pohvala“.¹⁴ Jedan engleski godišnjak za 1808. godinu užasava se „bujice varvarske frazeologije iz Amerike koja preti . . . čistoći engleskog jezika“.¹⁵ Najpoznatiji slučaj podrugivanja Amerikancima nalazi se u prikazu jedne američke knjige koji je napisao Englez Sidnej Smit 1821. godine: „Ko čita američku knjigu? . . . Šta duguje mo američkim lekarima . . . ? Koje nove supstancije su njihovi hemičari našli? . . . Koje stare (supstancije) su oni analizovali? . . . Šta su oni uradili u matematici? . . .“¹⁶

Pojavljivale su se britanske predrasude protiv američke varijante još posle prvog svetskog rata. Za vreme Međunarodne konferencije o engleskom

¹¹ Vidi H. L. Mencken, *The American Language*, New York, 1949 i *Supplement I*. New York, 1952; Richard D. Mallery, *Our American Language*. Garden City, 1947; Hans Galinsky, *Die Sprache des Amerikaners*, I i II. Heidelberg, 1951—1952. i „Amerikanisches und britisches Englisch“. *Studien und Texte zur englischen Philologie*, Band 4, Muenchen, 1957; A. D. Švejcjer, „Različija v leksike amerikanskoga i britanskoga variantov savremenoga literaturnoga jazyka“. *Voprosy jazykoznanija*, 1967, 2, str. 64—72; Thomas Pyles, *Words and Ways of American English*. New York, 1852, str. 3—27, 215—232; Charlton Laird, *Language in America*. New York and Cleveland, 1970, str. 456—480.

¹² Mencken, *American Language*, str. 104.

¹³ Isto delo, str. 14.

¹⁴ Isto delo, str. 14.

¹⁵ Mario Pei, *The Story of the English Language*. Philadelphia and New York, 1967, str. 73.

¹⁶ Mencken, *American Language*, str. 13.

jeziku koja se održala u Londonu 1927. godine, britanski časopis *New Statesman* piše: „Zašto bismo uopšte pristajali na raspravu o ovoj temi s Amerikom? . . . Za sve one koji vole engleski jezik, Amerika je jedini opasni neprijatelj.“¹⁷ Kad je Amerikanac upotrebio na konferenciji reč *anglicizam* isti je časopis sa negodovanjem reagovao: „On (Amerikanac) zahtevao je za Ameriku isto pravo, koje imamo mi, da odlučuje šta je prihvatljivo u engleskom jeziku i šta nije! To je zahtev koji ne možemo suviše energično da odbacimo . . . Engleski jezik pripada nama“.¹⁸

Noe Webster je bio podstaknut da napiše svoje *Rečnike* američke varijante kad je video da se mnogi amerikanizmi ne unose u britanske rečnike, i da mnogi Englezi nipodaštavaju jezik kolonista.¹⁹ Webster je poklanjao naročitu pažnju amerikanizmima. Njegov *Rečnik* 1828. godine uključuje oko 12.000 reči koje ranije nisu bile date ni u jednom britanskom rečniku.²⁰ Webster je davao i veoma dragocene podatke o američkom izgovoru prve trećine devetnaestog veka. Hiljade amerikanizama su ušle posle Revolucije u opšti rečnik savremenog engleskog jezika. Primeri su: *to belittle* 'umanjiti', *halfbreed* 'melez', *to loaf* 'dangubiti', *mad* (u smislu) 'ljut', *overcoat* 'mantil', *peanut* 'kikiriki', *pull* 'protekcija', *to stump* 'zaprepastiti', i tako dalje.²¹ Neki amerikanizmi još nisu sasvim odomaćeni u Engleskoj: *angle* (u smislu) 'stanovište', *assignment* 'zadatak', *real estate* 'nepokretna imovina', *scalper* 'tapkaroš', i tako dalje.

Postoji sada veliki broj leksičkih razlika između savremenih varijanti. Možemo da istaknemo samo glavne tipove. Ima mnogo prelaznih slučajeva.

Ima raznih reči za označavanje istih pomjova. Prvo dajem američki oblik, potom britanski: *apartment-flat* 'stan', *check-bill* 'račun' (u restoranu), *city hall-town hall* 'većnica', *druggist-chemist* 'apotekar', *district attorney-public prosecutor* 'javni tužilac', *elevator-lift* 'lift', *editorial-leading article* 'uvodnik', *faculty-staff* 'osoblje fakulteta' (na univerzitetu), *desk clerk-reception clerk* 'službenik recepcije' (u hotelu), *line-queue* 'red', *movies-cinema* 'bioskop', *faucet-tap* 'slavina', *telephone booth-call box* 'telefonska govornica', *truck-lorry* 'kamion' i tako dalje.

Neke razlike su nastale kad se reč (ili značenje) sačuvala samo u američkoj varijanti: *homely* 'ružan', *to guess* 'pretpostavljati', *trash* 'đubre', *fall* 'jesen', *to peck* 'viriti' *chore* 'posao', 'zadatak' i tako dalje. U takvim sluča-

¹⁷ Laird, str. 459.

¹⁸ Isto delo, str. 460.

¹⁹ Sledd, str. 32—35.

²⁰ Pei, str. 73.

²¹ Mencken, Supplement I str. 440—525 i Mallery, str. 49—62.

jevima je američka varijanta istorijski konzervativnija nego britanska (koja je izgubila reč ili značenje).²²

Mnoge razlike su vezane za konkretne stvari. Uzmimo, kao primer, terminologiju koja se odnosi na automobil. Razlike su frapantne: *automobil* — automobile / motorcar; *akumulator* — battery / accumulator; *blatobran* — fender / wing; *benzin* — gasoline / petrol; *korito kartera* — oil pan / sump; *odbojnik* — bumper / buffer; *prva brzina* — low gear / first gear; *poklopac* — hood / bonnet; *ručica menjača* — gearshift lever / gear lever; *staklo* — windshield / windscreen; *svećica* — spark plug / sparking plug; *utišać* — muffler / silencer, i tako dalje.

Neke reči se upotrebljavaju u obema varijantama sa različitim značenjima. Prvo se daje značenje u američkoj varijanti: *corn* kukuruz, žito; *bug* — insekat, stenica; *billion* — milijarda (hiljada miliona), bilion (milion miliona): *subway* podzemna železnica, podzemni pešački prelaz; *torch* baklja, džepna lampa.

Najbožji kontrast je sledeći: *to table a motion* odložiti diskusiju o predlogu; pristupiti diskusiji o predlogu.

Pomenuo sam prelazne slučajeve. Jedan primer je grupa od tri reči za pojam *poštar*: letter carrier, mailman, postman. Prve se dve reči obično upotrebljavaju u Americi, treća u Engleskoj. Ali, oblik *postman* može da se kaže i u Americi. Izašao je u Americi, naprimer, pre nekoliko godina roman James M. Cain, *The Postman Always Ring Twice*. (Poštar uvek zvoní dva puta).

Postojanje jezičkih razlika je dovelo jednom do prevoda američkog romana na britansku varijantu.²³ Preveden je roman *Babbit* koji je napisao poznati autor Sinclair Lewis. Britanska verzija je izašla 1932. u Londonu. Rezultat je bio fujasko. Autor hoće u romanu da pokaže američki život na srednjem zapadu posle prvog svetskog rata. Važna je baš američka atmosfera. U britanskoj verziji Amerikanci kažu *derby*, a ne *top hat* (cilindar), *waistcoat*, a ne *vest* (prsluk), *public house*, a ne *saloon* (kafana), *news-stall*, a ne *newsstand* (kiosk), *paper carrier*, a ne *newsboy* (raznosilac novina), *turf*, a ne *lawn* (travnjak), *chemist's shop*, a ne *drugstore* (apoteka), *goods station*, a ne *warehouse* (skladište) i tako dalje. Američki pravopis zamenjen je britanskim. Autorov cilj je ometen. Izvrnuta je slika života u američkoj provinciji. Izvršeno je nasilje nad jezikom i nad umetničkim delom.

S druge strane, prevođenje na varijante može biti opravdano u drugim oblastima. Na primer, u trgovačkoj reklami prevođenje se vrši već neko-

²² Pyles, str. 19—25 i Laird, str. 457.

²³ Laird, str. 463.

liko decenija s dobrim rezultatima. (Amerikanci čitaju jednu verziju, Englezi drugu.)²⁴

Fonetskih razlika ima mnogo. Prostor ne dozvoljava da se o njima diskutuje. Upadljive su razlike između intonacije jedne i druge varijante. One izazivaju teškoće. Amerikancima se čini da su Englezi hladni, arogantni. Englezima se čini da su Amerikanci suviše familijarni, neotesani. Ortografskih razlika ima. One ne izazivaju teškoće.

Ima i gramatičke, to jest sintaksičke razlike. Evo nekoliko primera. Prvo dajem američku konstrukciju, potom englesku: 1. give it to me — give it me (daj mi ga) 2. he got off the train — he got out of the train (sišao je s voza) 3. the government has reached a decision — the government have reached a decision (vlada je donela odluku) 4. he is in the hospital — he is in hospital (on je u bolnici) 5. ten dinars a gallon — ten dinars the gallon (deset dinara za galon).

Kao što smo videli, mnoge razlike postoje između američke i britanske varijante engleskog jezika. Za vreme drugog svetskog rata (1942. godine) Englesko ministarstvo odbrane izdalo je jezički vodič za pilote koji su odlazili u SAD i drugi vodič 1943. godine koji se zvao *Upoznaj se sa američkom vojskom*.²⁵

Američko ministarstvo odbrane priredilo je *Kratak vodič za Veliku Britaniju* sa prevodom 183 reči koje se razlikuju.²⁶

Ne treba zaboraviti da postoje druge varijante engleskog jezika. Kanadska varijanta praktično se poklapa sa američkom. Australijanske i novozelandske varijante veoma su slične. Postoji i južnoafrička varijanta. A na kraju treba pomenuti i varijantu kojom govore školovani ljudi u Indiji i Pakistanu.

Dakle, imamo jedan jezik sa jednim nazivom i sa nekoliko varijanti u raznim delovima sveta.

Videli smo da su ruski i engleski jezici standardni jezici koji uz podršku svih slojeva društva nastavljaju proces normiranja, svaki na svoj način. Engleski jezik pokazuje da naziv jezika nema obligatornu vezu sa nazivom naroda.

U savremenoj lingvistici pojavio se nedavno pojam 'lingvističko planiranje' (LP).²⁷ LP se primenjuje u onim situacijama gde postoje problemi.

²⁴ Mencken, *American Language*, str. 262.

²⁵ Mencken, *Supplement I*, str. 455—456.

²⁶ Isto delo, str. 456.

²⁷ Vidi Einar Haugen, *The Ecology of Language*. Stanford, 1972, str. 159—190, 287—298.

LP traži efikasnost komunikacije i,²⁸ prema tome, ima dva specifična glavna cilja. Prvi je normiranje dotičnog jezika. Drugi je modernizacija dotičnog jezika, to jest njegovo terminološko osposobljavanje za potrebe savremenog života i savremene tehnike.²⁹ Pokazao sam zašto LP nije potrebno ni za ruski jezik niti za engleski jezik. Ono jeste potrebno za mnoge druge jezike koji nailaze na probleme. Jedan od najpoznatijih lingvističkih problema novijeg vremena je nastao u Norveškoj. Tamo je u devetnaestom veku, posle osamostaljenja zemlje, stvorena narodna varijanta norveškog jezika, takozvani Landsmal. Ova se varijanta suprotstavlja književnoj varijanti (takozvanom Riksmalu) koji sadrži mnogo elemenata iz danskog jezika.

Postojanje dveju varijanti izazvalo je pravi jezički kaos. O položaju u Norveškoj sovjetski lingvista M. I. Steblin-Kamenski na stranicama časopisa *Voprosy jazykoznanja* 1968—3, str. 55 piše sledeće: „Ova je situacija imala kao posledicu pre svega neproaktivne troškove ogromne količine sredstava, truda i energije... Trebalo je... stalno tražiti izlaz iz... tragične situacije i bez kraja raspravljati (o problemu) usmeno i u štampi... trošeći na svađe, koje su stvarno sasvim uzaludne, ovu energiju koja bi mogla da bude posvećena stvaranju nacionalnih, kulturnih vrednosti“. Stručnjaci koji se bave planiranjem jezika za Norvešku sada vide jedino rešenje u formi ranju jednog standarda, takozvanog *sammorska*.³⁰

Sada ćemo se osvrnuti na srpskohrvatski jezik. Ovde nije potrebno govoriti o istoriji pokušaja normiranja ovog jezika. Pregled pokušaja normiranja ruskog, engleskog i norveškog jezika daje nam veoma podesnu perspektivu za razmatranje problema standardizacije savremenog srpskohrvatskog jezika. Meni se čini da je svakom modernom društvu potreban standardan jezik, to jest, jezik kojim mogu da se služe svi članovi društva, jezik koji svi razumeju bez teškoća kako usmeno tako i pismeno. Takav jezik omogućava i olakšava normalan život, razmenu mišljenja, trgovinu, školovanje, naučnoistraživački rad, razvitak privrede, turizam, i tako dalje.

Videli smo kod Rusa veoma strogo jezičko normiranje. Takvo normiranje, čini se, nije izvodljivo niti poželjno u Jugoslaviji. Normiranje u Jugoslaviji treba da bude slično onome koje se vrši za engleski jezik. Uzimajući sve to u obzir, sada bih hteo da predložim sledeće mere za normiranje, odnosno planiranje srpskohrvatskog jezika.

²⁸ Haugen, str. 249.

²⁹ Charles A. Ferguson, *Language Structure and Language Use*. Stanford, 1971, str. 224—228.

³⁰ Haugen, str. 138—142.

1. Prvi se predlog odnosi na naziv jezika. U raspravama o nazivu jezika obično nemaju predstavnike stanovnici Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Dosada predlagana rešenja ne uzimaju ih u obzir.

Ja bih predložio nov zvaničan naziv za srpski ili hrvatski jezik: naime, *jugoslovenski* (za ekavsku varijantu) i *jugoslavenski* (za ijekavsku varijantu).

Ovaj naziv će jasno ukazivati na osnovu čisto lingvističkog kriterija na postojanje dveju glavnih varijanti. Stanovnici Bosne, Hercegovine i Crne Gore dobiće naziv za svoj jezik. Iako ovo rešenje nije idealno, ono bi bilo, ipak, najpraktičnije.

2. Upotreba ćirilice treba postepeno da se smanjuje.
3. Ako budu primljene prve dve tačke, možemo da se nadamo prirodnom razvitku obeju varijanti, slično paralelnim rukavcima jedne reke. Sa praktičnog gledišta, preporučio bih dobrovoljno zblizavanje u skladu sa principima LP-a.

Dosta detaljno su gore opisane razlike između dve glavne varijante engleskog jezika. Između tih varijanti ima više razlika nego između hrvatske i srpske varijante srpskohrvatskog jezika. Smatram da pokušaj potpunog odvajanja jedne varijante od druge ne može biti lingvistički opravdan.

Christiaan Alphonsus VAN DEN BERK

(Bochum, BRD)

PRAKTISCHE SPRACHWISSENSCHAFT UND LINGUISTIK

Das Einfachste ist das Komplizierteste

Seit dem vorigen Jahrhundert hat die Sprachwissenschaft eine fruchtbare Entwicklung durchlaufen. Es war ein Fortschritt, als man sich zu bemühen begann, die Laute zu untersuchen und Lautgesetze zu formulieren. Es war ein Fortschritt, als man wieder entdeckte, daß diese Laute Zeichen sind, und diese Zeichen zu analysieren und zu systematisieren versuchte, und so die Phonologie und die strukturelle Sprachwissenschaft entstehen ließ.

Nun ist Sprache aber nicht nur Laut und nicht nur Lautzeichen, sondern — um mit Aristoteles eine verkürzte Definition zu zitieren — ein *konventionelles* Lautzeichen.

„φωσὴ τηγαντικὴ κατὰ τὸν ἤχην.“

„Nach Abmachung“ bezieht sich dabei auf das ganze Lautzeichen unter allen Aspekten. Das Konventionelle ist also das spezifischste und gleichzeitig vielleicht das am wenigsten beachtete Merkmal der Sprache. Es scheint mir daher nicht unwahrscheinlich, daß die zukünftige Sprachwissenschaft sich besonders dieses Aspektes der Sprache annehmen wird, d.h. sich mit dem Konventionellen in den Lauten und in den Lautzeichen und ebenfalls in der Anwendung dieser Lautzeichen beschäftigen wird. Das erste wäre das Objekt der „reinen“ Sprachwissenschaft und das zweite das der „praktischen“ Sprachwissenschaft. Das zweite schlägt die Brücke zur Literaturwissenschaft und bildet vielleicht materiell den Kern einer jeden Literaturwissenschaft. Dies gilt es nun zu untersuchen.

Die moderne Wissenschaft hat großes Interesse für die Ausarbeitung von Methoden der wissenschaftlichen Forschung gezeigt, und die Entwicklung auf diesem Gebiet wird noch immer weitergeführt. So kennen wir axiomatisch-logische, phänomenologische, induktiv-reduktive und mathe-

matische Methoden in der Forschung. In der Praxis der wissenschaftlichen Forschung aber setzt die eine Methode oft die andere voraus, und man kann nicht streng nach der einen oder nach der anderen Methode vorgehen.

Nun können wir versuchen, das Gebiet der praktischen Sprachwissenschaft nach der axiomatisch-logischen Methode zu untersuchen, obwohl die phänomenologische Methode auch hier vorausgesetzt wird. Das Objekt dieser Untersuchung gilt an erster Stelle dem *Konventionellen* der Lautzeichen und der Anwendung dieser konventionellen Lautzeichen.

Konventionell bedeutet, daß die Lautzeichen nicht natürlich sind, nicht durch die Natur mitgegeben, festgelegt sind. Die Natur hat dem Menschen wohl das Vermögen, sich durch Lautzeichen zu verständigen und ein System von Lautzeichen zu bilden, mitgegeben, aber nicht festgelegt, wie diese Lautzeichen konkret realisiert, wie sie gestaltet und gebildet werden und wie sie funktionieren sollen. Dies ist völlig den Menschen überlassen, die in dieser Art und Weise einander etwas mitteilen wollen.

Das Lautzeichen ist willkürlich.

Das bedeutet aber nicht, daß jedes Lautzeichen willkürlich verwendet werden kann, um irgendetwas mitzuteilen. Jedes Lautgebilde oder jeder Lautaspekt, welche bestimmte Gedankeninhalte aufrufen, sollen, wenn das Ziel der Mitteilung einwandfrei erreicht werden soll, nur einen Gedankeninhalt vertreten und aufrufen. Wenn mehrere Gedankeninhalte aufgerufen werden, dann soll durch Kombination mit anderen Lautgebilden oder Lautaspekten erreicht werden, daß die Mitteilung eindeutig wird, sonst wird das Ziel ganz oder teilweise verfehlt, vgl. Französisch „mo“, d.h. maux, mot-s . . .

Wird die Mitteilung durch Lautzeichen erreicht, dann haben wir es mit Sprache zu tun.

Wird sie aber in Verbindung mit einer anderen Erkenntnis erreicht, z.B. einer konkreten Situation, dann ist diese letzte Determinierung des Lautzeichens nicht als Sprache zu betrachten, obwohl die Situation im praktischen Sprachgebrauch eine sehr große Rolle spielt und uns viel Mühe und Wörter erspart. Die Situation aber ist eine natürliche Gegebenheit und kein konventionelles Lautzeichen. Konventionell bedeutet, daß durch bewußte oder unbewußte Absprache, Übereinkunft, bzw. Konvention Lautgebilde oder Lautaspekte oder Kombinationen dieser für bestimmte Gedankeninhalte stehen, diese aufrufen und bekannt machen. Diese Gedankeninhalte aber sind *reine* Zeichen, d.h. sie existieren nur, um etwas anderes bekannt zu machen, d.h.: man muß nicht erst den Gedankeninhalt kennen, um eine Sache zu kennen; der Gedankeninhalt macht von sich aus eine Sache bekannt.

Die Gedankeninhalte sind auch *natürliche* Zeichen, weil sie durch die Natur gegeben sind in dem Sinne, daß wir durch unser Erkenntnisvermögen mit unserem Verstande die einfachsten Gedankeninhalte aus den Dingen durch Vermittlung der äußeren und inneren Sinne abstrahieren. Dadurch bestehen diese Gedankeninhalte abstrakt (ohne individuelle Merkmale), und durch die Gedankeninhalte bestehen auch die Dinge in unserem Verstande.

Konventionell kann ein Gedankeninhalt nur mehr oder weniger werden über und durch die Sprache, wenn etwas Wahrgenommenes willkürlich als ein Objekt (Gedankeninhalt) abgetrennt und mit einer Lautgestalt verbunden wird, die nur diesen Gedankeninhalt aufruft. In der durchgehenden Skala des Farbspektrums können wir ein bestimmtes Segment, grün-blau z.B., als *ein* Objekt betrachten und mit einer bestimmten Lautform verbinden. Wir könnten aber auch zwei Objekte oder mehrere daraus bilden, wie wir es im Deutschen tun: grün und blau. Das hindert uns gar nicht, das Farbspektrum mit allen Nuancen wahrzunehmen. Konventionell ist also das Lautmaterial, die Zusammenstellung des Lautmaterials und ebenfalls das Stehen dieses Lautmaterials für bestimmte Gedankeninhalte und die Art und Weise, wie es für diese Gedankeninhalte steht. „Donner“ z.B. ist im Deutschen ein Substantiv, aber philosophisch betrachtet wird dadurch eine bestimmte actio-passio von Luftmassen bekannt gemacht. Die sogenannten Wortkategorien stimmen also gar nicht überein, bzw. brauchen nicht übereinzustimmen, mit den zehn Prädikamenten des Aristoteles, nach welchen die ganze Wirklichkeit in zehn allgemeinste Kategorien aufgeteilt werden kann. Das konventionelle Lautzeichen kann nur auf zwei Weisen realisiert werden oder bestehen: 1. konkret und 2. abstrakt. Die konkrete Realisierungsweise liegt vor, wenn irgendein Sprecher spricht; die abstrakte Weise der Realisierung des konventionellen Lautzeichens erfolgt in dem und durch den Verstand, der das konventionelle Lautzeichen aus der konkreten Realisierung abstrahiert.

Das konkrete Lautzeichen nannte de Saussure „parole“, das abstrakte „langue“. Beide realisieren aber, jedes in seiner Art, das konventionelle Lautzeichen in sich selbst — die *natura secundum se* —.

Das Gemeinsame, das nur abstrakt und konkret bestehen kann, ist die Sprache an und für sich. Der Unterschied besteht in den Eigenschaften, die aus der verschiedenartigen Realisierung, aus der verschiedenartigen Bestehungsweise folgen. So kann ein abstrakt konventionelles Lautzeichen wieder in die konkrete Realisierung zurückversetzt werden, aus der es abstrahiert wurde, aber auch in andere, individuelle Realisierungen, welche denselben Inhalt haben, gerade weil es von den individuellen Merkmalen abstrahiert und dadurch *allgemein* wurde und so *prädisierbar, brauchbar* für

eine Identifizierung mit dem individuell realisierten Lautzeichen, das inhaltlich dem abstrakt bestehenden Lautzeichen gleich ist, d.h. dasselbe Lautzeichen ist, obwohl es jedesmal individuell anders realisiert wird, d.h. individuell anders besteht.

In der Kette der Erkenntnisse könnte man noch die Erkenntnis der äußeren Sinnesorgane erwähnen, die direkt das Individuelle, Konkrete wahrnehmen, und Phantasie und Erinnerung, die das individuelle Konkrete indirekt, aber konkret, obwohl nicht mehr so präzise, erkennen und es dem Verstande ermöglichen, daraus sein abstraktes, konventionelles Lautzeichen zu abstrahieren. So könnte man eine „parole interne“ und „parole externe“ unterscheiden. Wichtig ist aber die Allgemeinheit des abstrakten Lautzeichens, denn das Lautzeichen besteht erst abstrakt, ist erst abstrakt, wenn von *allen* individuellen Realisierungsmerkmalen abstrahiert wird. Dadurch wird es erst allgemein und prädzierbar. Der Verstand aber kann nur aus einem konventionellen, konkreten, individuellen, gebrauchten Lautzeichen das abstrakte Lautzeichen abstrahieren. Nur der Sprachgebrauch, d.h. die *gebrauchte* Sprache, kann das Material für „la langue“ liefern. Für die Konventionalität des Lautzeichens genügt es, daß es von mehreren Sprechern verwendet wird oder verwendet wurde.

Das Konventionelle der Lautzeichen entsteht in und durch den Sprachgebrauch. Ein Lautzeichen kann also konventionell und doch individuell, nicht prädzierbar, gebraucht sein. Ein Lautzeichen kann konventionell und doch abstrakt, allgemein, prädzierbar, brauchbar sein. Es gibt keinen Widerspruch zwischen konventionell und individuell, zwischen konventionell und allgemein. Dies ist eine wichtige Feststellung, und trotzdem sind dadurch noch nicht alle Probleme gelöst, im Gegenteil.

Wir könnten uns als Aufgabe stellen, das abstrakte, konventionelle Lautzeichen zu untersuchen, aber ebensogut wäre es denkbar, daß konkrete, individuelle, gebrauchte, konventionelle Lautzeichen zu erforschen, obwohl es im Mittelalter hieß „non est scienta de singularibus“. Aber tatsächlich bemühen wir uns, daß konventionelle Lautzeichen in einem realisierten Sprachwerk eines bestimmten Autors zu untersuchen, wissenschaftlich zu erforschen. In dieser gebrauchten Sprache können wir nun Konventionelles und Individuelles feststellen.

Ein Sprachwerk entsteht durch individuelle Anwendung des konventionellen Lautzeichens. Es scheint nun, daß diese Anwendung, dieses Gebrauch sowohl konventionell als auch unkonventionell — individuell — sein kann, obwohl auch der konventionelle Gebrauch individuell „ist“. Dies werden wir näher untersuchen müssen, wenn wir das Objekt der *reinen* Sprachwissenschaft scharf gegen das der *praktischen* Sprachwissenschaft

abgrenzen wollen. Die *gebrauchte* Sprache ist das Objekt der *praktischen* Sprachwissenschaft. Die *brauchbare* Sprache ist das Objekt der *theoretischen*, spekulativen Sprachwissenschaft. Die theoretische Sprachwissenschaft hat nichts mit „Stil“ zu tun, weil der Stil nur *gebrauchte* Sprache („parole“) ist. Wohl kann man *gebrauchte* Sprache zu Regeln systematisieren, d.i. die Stilstik von Marouzeau, „qui est encore à faire“.

Devoto (vgl. die interessante Besprechung bei I. Frangeš, „Stilističke studije“, Zagreb 1959, S. 43—66) spricht zwar von „lingua collectiva“ und „lingua individuale“, doch scheint mir diese Terminologie nicht glücklich zu sein. Kollektiv wäre ein Sprachwerk m.E. dann, wenn mehrere an seiner Realisierung mitarbeiten würden, bzw. mitgearbeitet hätten, wobei man dann immer noch die individuellen Züge der einzelnen Mitarbeiter feststellen könnte, obwohl die Zusammenarbeit der individuellen Sprach(ge)braucher ein kollektives Sprachwerk hat entstehen lassen. Kollektiver Sprachgebrauch wäre ebenfalls gegeben, wenn mehrere individuelle Sprachgebraucher gleichzeitig z.B. das Brevier beten oder wenn mehrere Spieler ein Theaterstück, d.h. ein Sprachwerk, aufführen. Sprache aber als *konventionelles* Lautzeichen ist immer mehreren Personen gemeinsam, denn durch die Gemeinsamkeit entsteht gerade die Konventionalität des Lautzeichens, und dadurch kann es erst seine Funktion als Lautzeichen ausüben.

Wenn man die Konvention des Lautzeichens nicht kennt, kann man nichts mit diesem Lautzeichen anfangen. Auch der individuelle Sprach(ge)braucher muß sich immer konventioneller Lautzeichen bedienen, wenn er verstanden werden will. Das abstrakte, konventionelle Lautzeichen wird sozusagen nach seinem Inhalt in jeder konkreten Realisierung individuell anders realisiert, individualisiert. Wenn zwei Sprecher z.B. „brat“ sagen, wird die abstrakte Lautform „brat“ zweimal und jedesmal anders realisiert. Dies ist aber auch der Fall, wenn derselbe Sprecher zweimal „brat“ sagt, obwohl die Lautzeichen, materiell gesehen, gleich sind, weisen sie individuelle Realisierungsmerkmale auf, die jedesmal verschieden, d.h. einmalig, sind. Das konventionelle Lautzeichen, sofern es wirklich konventionell ist, bleibt aber jedesmal gleich, d.h. es bleibt dasselbe.

Ein konventionelles Lautzeichen kann aber auch materiell verschieden und doch formal gleich sein, z.B. niederländisch „een huisje bouwen“ und „een feestje bouwen“ oder „een feestje vieren“ sind materiell verschieden, aber formal dieselben Konstruktionen, d.h. ein und dieselbe Lautform.

Jede konkrete Realisierung wird dennoch individuelle Unterschiede aufweisen, welche der individuellen Bestehungsweise eigen sind, und das notwendigerweise. Wir könnten also auch von den individuellen Realisierungen ausgehen und festzustellen versuchen, welche Schichten von Eigen-

schaften dem konventionellen Lautzeichen zukommen, und wie und aus welchen Gründen sie dieser Realisierung zugesprochen werden müssen. Dies wäre sicher aufschlußreich.

Bleiben wir zunächst beim „een feestje bouwen“. Die verwendeten Lautzeichen sind alle konventionell, und die verwendete Konstruktion ist es ebenfalls. Die Verbindung des konventionellen Materials in einer konventionellen Form war aber bis vor kurzem, so meine ich, nicht konventionell, war noch nicht gebraucht, war kein Brauch. Jedem niederländischen Sprach(ge)braucher steht es noch immer frei, bei einer passenden Gelegenheit zu sagen „een feestje bouwen“, „een feestje vieren“ oder „pierewaaien“. Viele werden aber „een feestje bouwen“ nicht oder noch nicht verwendet haben und auch nicht verwenden wollen. Diejenigen aber, die die neue Konvention angenommen haben, werden die alte Konvention vielleicht nicht mehr anwenden, und alle werden möglicherweise „pierewaaien“ als altmodisch empfinden und daher vielleicht nicht oder ungern oder nur unter bestimmten Bedingungen verwenden.

Der konventionelle Gebrauch ist also nicht unbeschränkt, auch nicht in der eigenen Sprachgemeinschaft, für die vorausgesetzt wird, daß einer gemeinsamen Konvention gefolgt wird. Der Gebrauch der Konvention ist also relativ, und eine Konvention verschwindet, wenn sie nicht mehr gebraucht, verwendet wird. Das beweist, daß der Sprachgebrauch die Konvention bewirkt und entscheidet, was konventionell ist und wiefern (es konventionell ist) und wie es konventionell ist.

Für den ersten Sprach(ge)braucher, der sagte: „een feestje bouwen“, war dies noch nicht konventionell unter einem bestimmten Aspekt in diesem Sprachgebrauch. Sobald eine solche Kombination von anderen übernommen wird, kann man schon von konventioneller Verwendung sprechen. Konventionell sind die Kombinationen „doždъ idet“, „kiša pada“ oder „es regnet“. Es wäre unkonventionell, wenn *wir* etwa sagen würden: „Der Regen läuft“.

Die Individualität des Sprach(ge)brauchers kann sich also in gebrauchter Sprache verschiedentlich bemerkbar machen. Er kann neue Wörter bilden, was er normalerweise nach dem konventionellen Lautschema tun wird. Er kann der neuesten, weniger neuen oder einer beschränkten Konvention in der Verbindung von konkreten Lautzeichen folgen. Er kann auch etwas aus einer anderen Konvention übernehmen, aus seiner Mundart oder aus einer anderen Mundart oder Sprache. Ich glaube, daß die meisten Niederländer, wenn sie das Wort „pierewaaien“ hören, eher an „pieren“ und „waaien“ denken als an das Russische „pirovatъ“, ebenso vielleicht der erste Holländer, der dieses Wort prägte und gebrauchte. Auf alle Fälle hat er mit seinem Wort Erfolg gehabt. Eine Studentin aus Leiden teilte

mir mit, daß in Scheveningen „pierewaaien“ verwendet wird mit der Bedeutung: auf der Pier im Winde spazierengehen.

Griboedovs *Gope or yma* bietet ein bekanntes Beispiel solcher Ausdrücke, die konventionell geworden sind.

Vor hundert Jahren konnte ein niederländischer Schriftsteller (J. Scheltema, Peter de Grote, Utrecht 1842) noch von einer „Bande“ Adliger sprechen. Inzwischen hat eine sogenannte *restrictio* stattgefunden, und das Wort *Bande* wird konventionell nur in pejorativer Bedeutung verwendet. Die sogenannte konventionelle Bedeutung des Wortes „bende“ wurde durch den exklusiven Gebrauch in pejorativer Bedeutung ohne weiteres pejorativ. Heute wäre es sehr unkonventionell zu sagen, daß z.B. eine *Bande* von Engeln oder Heiligen im Himmel zusammenkam. Ein solcher Sprachgebrauch ist individuell nicht nur in dem Sinne, daß es individuell gebrauchte Sprache ist, sondern auch in dem Sinne, daß es nicht konventionell so gebraucht wird. Wird es aber von einem anderen übernommen, dann könnte man schon von konventionellem Gebrauch sprechen, obwohl jeder Sprachgebrauch auch individuell ist.

In einem Sprachwerk finden wir also konventionelle Lautzeichen, die bei konventionellem oder unkonventionellem Gebrauch immer individuell sind. In einem Sprachwerk können wir also nicht nur die abstrakte Sprache, sondern auch den konventionellen oder unkonventionellen Sprachgebrauch, die individuell gebrauchte Sprache, die Individualität dieser Sprache untersuchen. Stil werden wir also definieren können als die Gesamtheit der Merkmale des konventionellen und unkonventionellen, individuellen Sprachgebrauchs in einem Sprachwerk, als das Individuelle, das Einmalige in gebrauchter Sprache. Besonderes Interesse verdient dabei das Unkonventionelle in der gebrauchten Sprache und das Einmalige in der Gesamtheit des konventionellen Sprachgebrauchs in einem Sprachwerk, d.h.: welche Sprachelemente kommen vor in welchen Konstruktionen, materiell und formal und in welcher Proportion? Das sind Fragen, die Auskunft geben können über das Individuelle, das Einmalige, des Sprachwerkes.

Es kann sein, daß bestimmte Elemente oder Konstruktionen materiell oder formal oft oder gar nicht oder weniger vorkommen, und dies bestimmt ebenfalls die Individualität des Sprachwerkes. Das ganze Sprachwerk könnte so unter allen Aspekten nach seiner ganzen Struktur untersucht werden, und das scheint wohl das Objekt der praktischen Sprachwissenschaft zu sein, die aber erst im eigentlichen Sinne zur Wissenschaft werden würde, wenn aus solchen Untersuchungen allgemeine Regeln des Sprachgebrauchs oder der gebrauchten Sprache aufgestellt und systematisch geordnet würden.

Bis jetzt haben wir gar nicht über die ästhetische Seite eines Sprachwerkes gesprochen. M. E. ist dies wieder ein anderer Aspekt, der ein Sprachwerk als Sprachkunstwerk betrachtet und zwar die Vollkommenheit in allen Hinsichten eines Sprachwerkes, das gerade als ein besonderes Sprachkunstwerk betrachtet wird, weil es Vollkommenheiten aufweist, welche wir nicht in jedem Sprachwerk finden müssen. Subjektiv gesehen geht es dann darum, zu untersuchen, wie und warum ein Sprachwerk unser Erkenntnisvermögen als solches befriedigt und, hier wird immer ein subjektives Element eingeschlossen sein, denn noch immer gilt das *adagium quidquid recipitur ad modum recipientis recipitur*. Trotzdem wird es einleuchten, daß eine rein linguistisch-stilistische Untersuchung die beste Vorbereitung für eine ästhetische Betrachtungsweise ist, ja sogar von dieser oft aufgezwungen werden wird.

Wir könnten jetzt versuchen, ob wir, bei Anwendung einer anderen, mehr induktiven Methode zu denselben Auffassungen kommen würden und vielleicht einiges näher präzisieren könnten, basierend auf Erfahrungen, die im Sprachgebrauch über gebrauchte Sprache enthalten sind.

Obwohl wir keine klare Vorstellung des Begriffes „Stil“ haben, sprechen wir von „Stil“ nur, wenn gebrauchte Sprache, wenn irgendein Sprachwerk (oder ein anderes Kunstwerk) in irgendeiner Form, ein Buch, eine Rede etc. vorliegt.

Ein Kind von drei oder vier Jahren erzählt schon, daß Mutti „krank“ sei. Dieses Kind weiß also wenigstens in einer unklaren Weise, was „krank“ bedeutet. Ein Mediziner weiß das natürlich viel besser und deutlicher, aber vielleicht weiß nur der Philosoph aus den vorliegenden konkreten Krankheitsfällen eine präzise, deutlich und eindeutige Definition zu abstrahieren und zu formulieren. Die Bedeutung eines Wortes kann sich also subjektiv, intern entwickeln.

Wollen wir nun genau wissen, was Stil ist, dann können wir denselben Weg gehen. Es kommt darauf an, die zutreffenden Beispiele zu finden. Würden wir die Definition auf der Aussage „dieser Stuhl ist krank“ basieren lassen, wenn wir „krank“ definieren wollen, dann wäre die Definition sicher ungenau und unrichtig. Von Stil spricht man in Verbindung mit einem Sprachwerk, dem Resultat des Sprachgebrauchs einer Person. Das Werk dieses Autors z.B. hat einen guten, klaren oder schlechten, bombastischen Stil. Dieses Buch hat einen sorgfältig ausgewogenen, prägnanten Stil . . . Will man den Stil eines Schriftstellers charakterisieren, dann versucht man möglichst viele typische Eigenschaften in dem Sprachwerk aufzufinden, die alle zusammen so typisch sind, daß sie das Sprachwerk dieses Autors von denen aller anderen Autoren unterscheiden.

Das heißt also, daß wir in einem Sprachwerk eines Autors das exklusiv Typische oder — mit anderen Worten — die Individualität, das Individuelle in gebrauchten, konventionellen Lautzeichen suchen. Es kann auch geschehen, daß wir feststellen, daß der Autor sich nicht der Konvention bedient, sondern eigene Wege geht. Das ist dann besonders typisch, individuell; es ist der besondere Aspekt, den wir in gebrauchter Sprache betrachten. Die Individualität des realisierten konventionellen Lautzeichens zu untersuchen, das ist das Objekt der Stilistik, der praktischen Sprachwissenschaft überhaupt.

Es gibt hier jedoch eine erste Schwierigkeit. In der Baukunst spricht man z.B. von dem byzantinischen, romanischen, gotischen, frühgotischen, spätgotischen Stil oder vom Stil der französischen oder der deutschen Gotik. So kennen wir auch Termini, die den Stil von Sprachwerken charakterisieren, und zwar nach zeitlichen oder örtlichen Kriterien. In dieser Art werden Werke verschiedener Personen aus verschiedenen Gegenden und aus verschiedenen Zeiten, die einer bestimmten Konvention gefolgt sind, als sie bauten, malten oder schrieben, zusammenfassend charakterisiert und von Werken anderer Personen aus anderen Gegenden und aus anderen Zeiten unterschieden.

Die bestimmte Konvention, die man so in den Werken feststellen kann, ist aber in keinem der Werke in genau der gleichen Weise realisiert, wie in den anderen. Jedes Werk hat immer etwas Typisches, etwas Eigenes, das in keinem anderen Werk vorkommt.

Ist ein Gebäude wie der Petersdom in Rom von verschiedenen Baumeistern geplant, die einander nachfolgten, dann kann man besondere Merkmale feststellen, die dem einen oder dem anderen Baumeister eigen sind, ihn charakterisieren. Man sagt dann, das sei sein Stil. Auch wenn dasselbe Material verwendet wird und in der Art der Anwendung dieselben Konventionen befolgt werden, wird man immer Typisches, Individuelles vorfinden, denn Individualität ist letzten Endes Begrenzung, und dieselbe Form kann nur verschieden sein, wenn sie verschiedentlich begrenzt, realisiert wird.

Ebenso sprechen wir von Erzählstil, Märchenstil, Zeitungsstil, von wissenschaftlichem Stil usw., wenn bestimmte Schemata oder bestimmte Arbeitsweisen, die schon mehrmals gebraucht worden sind und folglich konventionell sind, obwohl sie durch die spezifischen Art des Werkes bedingt sind, übernommen werden. Wir sprechen dann von Gattungsstil oder Funktionsstil. Es versteht sich von selbst, daß auch in diesem Fall bestimmte Konventionen mehr oder weniger unberücksichtigt bleiben und auch nicht berücksichtigt werden müssen. Der Zeitungsstil kennt viele Variationen und Abweichungen, die einem bestimmten Journalisten eigen sind. Stil setzt

sich also zusammen aus den Merkmalen des verschieden strukturierten, vielfach Konventionellen eines Werkes, eines Sprachwerkes, je nachdem ob Konventionelles verwendet wurde, aber besonders, wenn nichts verwendet wurde, wodurch ein Werk von allen anderen unterschieden ist. Stil ist dann wohl das Eigenartige, das Einmalige, das Individuelle eines Werkes (Bauwerkes, Gemäldes, Sprachwerkes) und — im Falle des Sprachwerkes — das Individuelle des konkret realisierten, konventionellen Lautzeichens. So gelangen wir auf diesem Wege ebenfalls zu derselben Auffassung.

Ein Problem, dessen Lösung wahrscheinlich mehr Klarheit in die ganze Problematik bringen würde, ist folgendes. Wenn Stil, das Objekt der praktischen Sprachwissenschaft, das Individuelle des konkreten, konventionellen Lautzeichens ist, wie können wir dann mit unserem Verstand dieses Objekt kennen und erforschen, wenn unser Verstand gerade vom Individuellen abstrahiert, um sein Objekt erfassen zu können?

Wenn jemand ein Buch liest, kann er einen konkreten Eindruck vom Typischen, vom Besonderen, vom Individuellen der Sprache dieses Buches haben. Diese Erkenntnis ist zu vergleichen mit der Erkenntnis, die er von konkreten Dingen hat, die er mit seinen äußeren Sinnen wahrnimmt, die er sieht, hört oder betastet, oder mit der Erkenntnis, mit der er diese Dinge — weniger präzise und nicht direkt — durch seine inneren Sinne kennt.

Wir können den Stil eines Buches direkt, konkret erfassen. Wir sehen durch unseren Verstand das Objekt, das wir in und durch das Objekt der anderen Erkenntnisvermögen abstrahieren, reflexiv in diesem Objekt. Aber diese Reflexion beschränkt die Erkenntnis des Verstandes dann auch jedesmal auf das Objekt, das aktuell durch die äußeren und inneren Sinne wahrgenommen wird. Wir erfassen durch die Sinne das Individuelle, aber der Verstand kann in diesem Individuellen nur erfassen, was nicht individuell ist. Trotzdem kann auch der Verstand das eine Individuelle von einem anderen Individuellen unterscheiden und einen eigenen Begriffsinhalt des Individuellen bilden. Wir können auch durch unseren Verstand wissen, wodurch sich der eine Tisch von allen anderen unterscheidet.

Dazu muß ich mehrere Eigenschaften des betreffenden Tisches betrachten, abstrahieren, z.B. die Holzsorte. Dadurch scheidet schon alle Tische aus, die nicht aus Holz oder nicht aus diesem Holz gemacht sind. Weiter die Form dieses Tisches — es scheidet alle Tische aus, welche eine andere Form haben —, die Farbe dieses Tisches — es scheidet alle Tische aus, die eine andere Farbe haben. Haben sie aber dieselbe Farbe, dann wird es in der Färbung möglicherweise doch kleinere Unterschiede geben. Vielleicht genügt schon die Linienführung des Holzes, um den betreffenden Tisch von allen anderen zu unterscheiden, um eine klare Unterscheidung herbei-

zuföhren. Ich habe dann eine typisch individuelle Eigenschaft gefunden. Die ganze Individualität des Tisches aber werde ich theoretisch erst vollkommen erfaßt haben, wenn ich alle Eigenschaften des Tisches betrachtet habe sowie die Gesamtheit der Eigenschaften, die Gesamtstruktur dieser Eigenschaften, die einzeln auch in anderen Tischen vorkommen können und teilweise sicher auch vorkommen, sonst wären es keine Tische, d.h. die die Individualität dieses Tisches, sei es auch nur indirekt, bekannt machen.

Wenn ich die Eigenschaften dieses Tisches mit denen anderer Tische vergleiche, werde ich bequemer die Individualität eines jeden Tisches erfassen. Ein Tisch muß aus festem Material gemacht sein und muß eine bestimmte Form haben. Das Material kann verschieden sein, wie auch die Form verschieden sein kann, obwohl es eine Tischform sein muß. Ich kann nur eine Holzsorte verwenden, aber auch mehrere — ich denke an einen mit verschiedenen Holzsorten eingelegten Tisch. Dies wird wieder die Form beeinflussen, sei es auch nicht wesentlich.

Betrachte ich in einem Stück Holz die individuellen Realisierungsmerkmale nicht, dann habe ich das abstrakte Holz (mit seinen abstrakten Realisierungsmerkmalen), das jeder individuellen Realisierung dieses Holzes zugesprochen werden kann und das sich von anderen Holzsorten unterscheidet. Ich kann nun wieder von den unterschiedlichen Merkmalen dieser verschiedenen Holzsorten abstrahieren und nur betrachten, was sie gemeinsam haben, und dann bilde ich den abstrakten Begriffsinhalt „Holz“. Nicht Eichen- oder Birkenholz, sondern einfach Holz.

Transponiere ich dies auf ein Sprachwerk, dann bilden die konventionellen Lautzeichen das Material, das schon seine eigenen konventionellen Eigenschaften hat, die aber in einem konkreten Sprachwerk individuell realisiert sind und dementsprechend individuelle Realisierungsmerkmale aufweisen. Abstrahiere ich von diesen Merkmalen, dann wird das abstrakte, konventionelle Lautzeichen gebildet (*langue*); abstrahiere ich von den Unterschieden zwischen verschiedenen Konventionen und betrachte ich nur, was allen gemeinsam ist, dann bilde ich den Begriffsinhalt (*langage*), was Objekt der Sprachphilosophie ist. Die gleichen Überlegungen gelten auch für die Zusammensetzung dieser Lautzeichen, die in konventionellen Formen individuell realisiert werden (Strukturen oder Konstruktionen).

Abstrahiere ich von den individuellen Realisierungsmerkmalen, dann bekomme ich die abstrakten Formen oder Strukturen, Konstruktionen.

Welches Material in welchen Konstruktionen verwendet wird, das ist eine individuelle Angelegenheit. Das Typische der Sprache ist gerade, daß Sprache ihrem Wesen nach ganz *Konvention*, *Gemeinsamkeit* ist und daß das Konventionelle, Gemeinsame individuell, d.h. „nicht gemeinsam“,

allgemein und „gemeinsam“ realisiert werden kann. Die Verwendung von bestimmtem Material in bestimmten Formen, Konstruktionen kann aber auch wieder Konvention sein. Diese Konvention ist aber keine Zwangskonvention. Es ist eine typische Gebrauchskonvention.

Zwangskonventionen sind die, die durch Übereinkunft, konventionell, von sich aus *direkt* etwas bedeuten. Freie Konventionen sind die, welche durch Übereinkunft *indirekt* etwas bedeuten, was direkt durch ein anderes Wort oder eine andere Form, Struktur, Konstruktion bedeutet wird. Freie Konventionen kommen nur in wirklich gebrauchter Sprache vor. Nun kann Sprache wieder verschieden gebraucht sein, innerlich und äußerlich. Das innere Sprechen verläuft in parallelen Schichten, so die Formulierung eines Satzes z.B. in der Phantasie, in den inneren Sinnen, mit also zwar unpräzisen, aber sicher individuellen Realisierungsmerkmalen; gleichzeitig findet die abstrakte Erfassung dieser Formulierung durch den Verstand statt, der wieder gleichzeitig die abstrakten Gedankeninhalte denkt, welche durch diese Formulierung konventionell aufgezwungen werden, und zwar so, wie sie durch diese Formulierung dem Verstand aufgezwungen werden und mit dem dazu bestehenden Kontext und in einer bestimmten Situation. Zitiere ich z.B. einen Satz, dann wird dieser Satz nicht gebraucht, wie er normalerweise gebraucht wird — in einem bestimmten Kontext und in einer bestimmten Situation. Dies ist aber auch ein Kontext — aus meiner Formulierung geht hervor, daß ich zitiere — und eine bestimmte Situation, die von meinem Verstand ebenfalls erfaßt wird und wodurch mir klar wird, daß der Satz nicht wirklich gebraucht ist, nicht normal funktioniert.

Ein Satz, der nicht als individualisiert betrachtet wird, verliert auch seinen konkreten Kontext, seine eigene Situation und dadurch auch, was er eigentlich endgültig bedeutet. Dadurch wird er Objekt der abstrakten Sprachwissenschaft, und deshalb interessiert sich die theoretische Sprachwissenschaft nicht für Determinierungen, die nur in der gebrauchten Sprache, in der wirklich gebrauchten Sprache vorkommen, und an sich nur für abstrakte konventionelle Kategorien, die *allgemein* sind, *gemeinsam*, *brauchbar*, konventionell *notwendig*, um *direkt* das zu bedeuten, wozu sie von *allen* gebraucht werden. Es interessiert dann nur das, was der Satz formal bedeutet, nicht, was er wirklich endgültig bedeutet in einem wirklich gebrauchten Satz, nicht in einem abstrakten Satz.

Z.B. ist der Satz „John is a pig“ ein abstrakter Satz. Das ist deshalb deutlich, weil ich ihn als solchen hier zitiere, ohne zu beachten, daß ICH ihn zitiere, und außerdem, weil der individuelle Kontext fehlt, der es möglich machen würde zu wissen, was mit diesem Satz endgültig oder wirklich gesagt werden soll. Das betrachte ich jedoch alles als irrelevant und kann

daher also analysieren, was „John“ und „pig“ zwangsweise konventionell bedeuten, was die allgemeine, gemeinsame, notwendige, direkte Bedeutung ist, und kann so auch feststellen, daß die Form „J is a p“ notwendigerweise konventionell direkt eine Identifizierung in der Substanz ausdrückt. Was indessen „John“ und „pig“ und die vorliegende Form in einem wirklichen Satz, der wirklich gebraucht wird, ausdrücken würden, das kann ich nicht wissen. Das könnte ich lediglich in einem Text untersuchen, oder aber, nachdem ich einen individuellen Text oder Kontext, usw. zugefügt habe.

Ich kann z.B. sagen, daß „John“ hier für ein Schwein steht, das John heißt. Dadurch würden der Satz und die Form ganz normal und würden das ausdrücken, was direkt nach der Konvention notwendigerweise ausgedrückt wird, allerdings nur dann, wenn „Schwein“ ganz substantiell ein Schwein meint und nicht z.B. metaphorisch „schmutzig“ bedeuten soll.

„John“ kann aber in einem wirklich gebrauchten Satz auch einen jungen Mann namens John meinen. In diesem Falle funktioniert die Form als Form ebenso wie in der vorigen Annahme, aber jetzt tritt hier eine zwar durch Konvention, durch Übereinkunft bestimmte Bedeutung auf, die aber frei ist, nicht direkt, notwendig. Ich kann das dann auch direkt sagen mit dem Satz „John ist schmutzig“, wobei die endgültige Bedeutung von „schmutzig“ erst aus dem weiteren Kontext, oder auch aus der Situation, erfassbar ist. Jedenfalls kann die Form hier nicht endgültig eine Identifizierung in der Substanz bedeuten, obwohl sie diese Identifizierung von sich aus direkt und notwendigerweise konventionell bedeutet, so wie „pig“ oder „Schwein“ hier nicht die Substanz, das Wesen des Schweines, bedeuten, sondern nur eine konventionelle Eigenschaft des Schweines. Die Form wird also durch die Individualisierung in einer bestimmten Weise so umfunktioniert, wie auch die konventionelle Bedeutung von „pig“, „Schwein“.

Ich meine, daß dies beweist, daß sogenannte Gebrauchskategorien nur in wirklich gebrauchter Sprache studiert werden können und daß abstrakte Sprache diese Kategorien aus der Betrachtung ausschließt. Wenn solche konkreten Aussagen nur von *einem* verwendet wurden, sind sie vollkommen unkonventionell, d.h. individuell in der betreffenden Hinsicht.

Die Individualität kommt hier zum Ausdruck in der Anwendung oder Nichtanwendung und in der Frequenz der Anwendung solcher Konventionen in einer bestimmten Zeit innerhalb einer bestimmten Konvention, obwohl doch auch das konventionelle Material und die konventionellen Formen nur konventionell bleiben, solange sie gebraucht werden und nicht endgültig durch anderes Material und anderer Formen ersetzt werden. Der Gebrauch determiniert, konstituiert das Konventionelle. Doch liegt

hier ein Unterschied in der Art der Abstraktion. Es ist ein Unterschied, ob ich eine Konstruktion betrachte als bloße Konstruktion — eine Konstruktionsart, eine Konstruktionskategorie, oder ob ich sie mit einem bestimmten Inhalt realisiert betrachte, wobei die Konstruktion dann wieder abstrakt oder individuell realisiert sein kann. Nur die individuelle Realisierung ist Objekt der praktischen Sprachwissenschaft, die abstrakte Realisierung dagegen ist Objekt der spekulativen, theoretischen, reinen Sprachwissenschaft. Das eine Objekt ist das brauchbare, verwendbare, konventionelle Lautzeichen, das andere das gebrauchte, konventionell oder nicht konventionell (individuell) verwendete konventionelle Lautzeichen, das aber auch dann individuell ist, besteht, wenn es konventionell gebraucht ist. Wir können das Individuelle immer nur durch die Struktur der Eigenschaften erforschen, die dem Individuellen eigen sind. Auch das individuell Verwendete wird konventionell, wenn es von mehreren Personen verwendet wird. So würde das konventionell Verwendete wieder individuell, wenn es nur noch von einer Person verwendet werden würde und nicht von anderen. Vor etwa fünfzehn Jahren wurde in Belgrad allgemein „berberin“ verwendet, heutzutage habe ich nur „frizer“ als Überschrift der Haarschneidegeschäfte lesen können. Als Kaiser Haile Selassie in einer Fabrik in Belgrad von einem Arbeiter mit „družo care“ angesprochen wurde, war dies sicher, was „družo“ betrifft, individuell gebrauchte Sprache. Würde Brežnjev so angesprochen werden, dann wäre dies bei „care“ der Fall, nicht aber bei „družo“. Würde „gospodin“ und ähnliches überhaupt nicht mehr verwendet werden, dann würde es aus der Sprache verschwinden.

In diesem Sinne kann das Individuelle das Objekt der Sprachforschung sein. Der Unterschied zwischen dem Objekt der reinen Sprachwissenschaft und dem der praktischen Sprachwissenschaft, welche individuell gebrauchte Sprache untersucht, ist auch aus der Tatsache zu sehen, daß verschiedene Sprach(ge)braucher an unterschiedlichen Konventionen teilhaben können, weil sie aus verschiedenen Dialektgebieten oder aus einem anderen Milieu kommen oder eine andere Bildung haben, obwohl alle sich bemühen, eine abstrakte Konvention, die gerade von diesen „Subkonventionen“ abstrahiert, zu realisieren. Das erklärt u.a., warum diese abstrakte Konvention lebendig, immer in Entwicklung ist, solange sie von Individuen gebraucht wird. Eine solche abstrakte Konvention entsteht also, wenn eine engere Konvention, die nur von einer kleineren Gruppe gebraucht wird, wie z.B. die Hofsprache am Hofe Ludwigs XIV. oder die einer Stadt wie Moskau oder die eines Dialektgebietes der Herzegovina, Haarlems und seiner Umgebung, usw., auch von anderen, die eine andere Konvention anwenden oder angewendet haben, gebraucht wird.

Die theoretische Sprachwissenschaft untersucht eine solche abstrakte Konvention, weil sie sonst kein scharf abgegrenztes Objekt für ihre Untersuchungen hat. Trotzdem finden sich in einer abstrakten Konvention oft Spuren anderer Konventionen, u.a. sogenannte Dubletten.

Die Moskauer Aussprache gestattet zwei verschiedene Aussprachen des Wortes „žena“. Das bedeutet, daß es in dieser Hinsicht praktisch zwei Konventionen gibt. Man kann auch sagen, daß die Aussprache nicht determiniert ist, weil es zwei mögliche Aussprachen gibt. So kennt das Serbokroatische zwei offiziell zugelassene Aussprachen des „Jat“, ekavisch und jekavisch. Es wäre unkonventionell, sie nebeneinander zu verwenden. Dies kommt nur vor in Gebieten, wo beide Vertretungen miteinander in Kontakt sind, oder bei ausländischen Studenten, die in beiden Dialektgebieten eine gewisse Zeit verbrachten.

In individuell gebrauchter Sprache charakterisiert eine solche mehr oder weniger gebrauchte Subkonvention die Individualität des Sprachwerkes. So finden wir in den Werken Gogols Ukrainismen und bei Maxim Gorki Wörter und Ausdrücke, die man vergebens bei Tolstoj oder Žukowski suchen wird, obwohl Tolstoj sicher mit Bauern und armen Leuten gesprochen hat und Žukowski mit Holländern, was „kanitverštan“, in Erinnerung zu bringen scheint.

Geographisch und kulturell verschiedene Konventionen bestimmen die Individualität eines Sprachwerkes teilweise mit. Würde ein Sprecher aber auch nur eine rein abstrakte, völlig einheitliche Konvention in einem Sprachwerk realisieren, so würde dieses Sprachwerk trotzdem individuell sein und Individuelles aufweisen, wäre es nur in der Art und Weise und in dem Proporz der Anwendung von sogenannten abstrakten Konventionen.

Man ist manchmal geneigt, ein Sprachwerk von abstrakten Konventionen her zu erforschen, weil in dem Sprachwerk das verwendbare Material nur teilweise verwendet wurde und vielleicht auch nur ein Teil aller verwendbaren Konstruktionen oder Sprachformen. Aus den verwendbaren, möglichen konventionellen Lautzeichen und aus den möglichen Konstruktionen und den möglichen Konkretisierungen dieser Lautzeichenformen wird dann nämlich eine Auswahl gemacht. Solange aber ein verwendbares konventionelles Lautzeichen als verwendbar, brauchbar betrachtet wird, ist es Objekt der reinen Sprachwissenschaft. Ist es aber gebraucht, verwendet, dann ist es individualisiert und somit Objekt der praktischen Sprachwissenschaft. Erst wenn alle möglichen, verwendbaren Kombinationen von Zeichenmaterial und Lautzeichenformen konkret realisiert wären, könnte man von einer wirklichen Auswahl sprechen. Dies ist aber praktisch unmöglich. Eine

abstrakte Stilistik scheint daher auch unmöglich, ja überflüssig zu sein. Man kann „la parole“ nicht nochmals in „langue“ und „parole“ aufteilen.

Der individuelle Sprach(ge)braucher formt sein Sprachwerk nach seiner Individualität, und die Individualität des Sprachwerkes ist gerade das, wofür sich die praktische Sprachwissenschaft interessiert. Die Regelhaftigkeit gebrauchter Sprache findet sich nur in gebrauchter Sprache, wie sich das, was verwendbar oder möglich ist, nur in dem individuell realisierten Sprachwerk finden kann; man findet es, indem man von den individuellen Realisierungsmerkmalen abstrahiert. Man kann dann zwar dies so abstrahierte, konventionelle Lautzeichen nach ebenfalls abstrahierten Lautzeichenformen wieder mit neuen Inhalten auffüllen, konkretisieren, aber das setzt eine individuelle Realisierung wenigstens in der Phantasie voraus als Bedingung für eine äußerliche, individuelle Realisierung, welche nur für den Hörer neues bringt.

Das Objekt der praktischen Sprachwissenschaft kann also nur individuell gebrauchte Sprache sein; das Objekt der theoretischen, reinen Sprachwissenschaft nur das abstrakte, konventionelle Lautzeichen, die Analyse und Synthese des Lautes und des Lautzeichens als konventionelle Zeichen. Die Erklärung des *konventionellen* Lautzeichens kann nur durch die Geschichte der gebrauchten Sprache und alles, was damit zusammenhängt, gegeben werden, in Verbindung mit sozialer Psychologie, artikulatorischer und auditiver Physiologie und Psychologie, Semiologie und Sprachphilosophie.

Wir können außerdem in einem Sprachwerk untersuchen, auf welche Weise Zeitkonventionen oder Gattungskonventionen realisiert wurden und wie sich in diesen Realisierungen die Individualität des Autors bemerkbar macht, welche Züge einer Konvention realisiert und welche nicht realisiert werden und in welchem Proporz. Eine vergleichende Studie zu mehreren Autoren sowohl einer, als auch verschiedener Zeiten wäre hier die einleuchtendste Methode. Dies gilt auch für die Gattungskonventionen.

In kleinen Erzählungen von Tolstoj wie „Volk i sobaka“ oder „Lev i sobačka“ kommen fast keine Adjektiva vor. In „Kavkaskij plennik“ dagegen sind Adjektiva häufig, besonders bei der Beschreibung von Gegenständen und Personen. Ich kann nur vermuten, daß dies durch Gattungskonventionen zu erklären ist. Ein Vergleich mit anderen Autoren derselben Zeit, die ähnliche Erzählungen geschrieben haben, könnte Aufschluß geben.

Zeitkonventionen sind besonders schwierig festzustellen. Man muß die Sprachwerke der aufeinanderfolgenden Zeiten sehr genau kennen.

Mit Gattungskonventionen gehen sogenannte funktionale Konventionen eng zusammen. Wie erreicht ein Autor humoristische, sarkastische,

ironische, komische und — besonders in literarischen Werken — suggestive Effekte?

Auch der ästhetische Aspekt eines Sprachwerkes könnte als funktionale Konvention¹ aufgefaßt werden, soweit dies durch Konvention erreicht wird. Der ästhetische Aspekt aber betrifft das ganze Sprachwerk, sofern mit ihm die Vollkommenheit des Sprachwerks in allen Hinsichten, wodurch es unserem Erkenntnisvermögen als solchem gefällt, betrachtet wird und sofern er der besondere Aspekt ist, der das Objekt der Literaturwissenschaft darstellt.

Dies würde genügen, um eine eigenständige Wissenschaft zu begründen, obwohl dieses Objekt unter einem anderen Aspekt in dem Objekt der praktischen Sprachwissenschaft erfaßt ist, die sich bemüht, alles Typische, d.h. die ganze Individualität eines Sprachwerks, zu erfassen, sie zu analysieren und zu synthetisieren und in allgemeine Regeln der gebrauchten Sprache systematisch zu ordnen. Dies ist ein Programm, das erst ausgearbeitet werden muß. Hier genügen nicht die Analysen und Regeln der alten Rhetoriker. „La stylistique est une science à créer“ hat Marouzeau noch unlängst gesagt. Die praktische Sprachwissenschaft muß also ein Sprachwerk oder besser die Sprachwerke unter allen Hinsichten erfassen, um das Typische, das Individuelle, zu analysieren und zusammenzufassen und Regeln des individuellen Sprachgebrauchs aufzustellen. So ist eine solche Untersuchung die notwendige Vorbereitung für eine Untersuchung des Sprachwerkes unter einem ganz besonderen Aspekt, dem der Vollkommenheit des Sprachwerkes in allen Hinsichten, welche unserem Erkenntnisvermögen als solchem gefällt.

Bei Paustovskij kommt in der Erzählung „Kot vor'uga“ die Wortklasse Pronomen sehr oft im Satzanfang vor. Man kann z.B. untersuchen, mit welchen Wortklassen ein Satz in einem bestimmten Sprachwerk beginnt, und man kann hier etwas feststellen, was wenigstens in diesem Werk typisch individuell ist. Besonders das Pronomen „my“ kommt in dieser Erzählung häufig am Satzanfang vor. Dies charakterisiert also die Individualität dieses Sprachwerkes. Unter dem Aspekt der Vollkommenheit des Sprachwerkes in dieser Hinsicht muß man sagen, daß dies ein ziemlich monotoner Satzanfang ist, den ich ungern zur Kenntnis nehme. Es ist auch kein besonderer Grund zu erkennen, welcher diese Monotonie erklären und ausgleichen könnte. Ein Lehrer in der Schule würde dies, wenn er es bemerkt hätte,

¹ V. P. Murat (Ob osnovnych problemah stilistiki. Moskau 1957.) betrachtet wahrscheinlich das Funktionale als das formale Objekt der Stilistik, auf alle Fälle als den wichtigsten Aspekt.

sicher als Schwäche vermerkt haben. Das zeigt, daß bei einer systematischen Untersuchung des Sprachwerkes unter den verschiedensten Gesichtspunkten nicht nur typische, individuelle Merkmale eines Sprachwerkes gefunden werden können, sondern das so gefundene sofort für eine ästhetische Betrachtung ausgenutzt werden kann.

In „Pikovaja dama“ bei Puškin kommt dergleichen überhaupt nicht vor. Tolstoj verwendet in seinen Erzählungen gern „potom“. Eine Häufung dieses Wortes tritt aber nicht auf.

Wenn man ein Sprachwerk in allen Hinsichten untersucht, um die Individualität des Werkes kennenzulernen, so findet man oft Probleme, die bisher in der theoretischen Sprachwissenschaft nicht oder nur ungenügend behandelt worden sind. Erforscht man z.B. die Anwendung von Wortklassen in einem Sprachwerk, dann tritt die Schwierigkeit auf, zu welcher Wortklasse ein Wort gehört. Soll man nicht eine Unterteilung, vielleicht auch mehrere, in einer Klasse vornehmen und wenn, auf welche Weise soll das geschehen?

Bei den Adverbia steht im Russischen z.B. „por“, „domoj“, „horošo“. Interessant ist z.B. das Problem der Wortfolge unter verschiedenen Aspekten: die phonetischen Einheiten und darin die Silbendistribution pro Einheit, die Akzentdistribution, die Pausendistribution, die Satzakkzentdistribution, weiterhin das Ineinandergreifen von Konstruktionen, die Folge von Subjekt, Prädikat, Objekt und andere abstrakte Kategorien wie Substanz, Akzidenz, Zeit, Ort, Situation, Qualität, Quantität, Beziehung, actio-passio. Interessant wird es sein, dem nachzugehen, ob ein Satz auf einen anderen einwirkt und wie: unmittelbar oder indirekt, auf Abstand, zurückwirkend, vorauswirkend oder regelmäßig weiterführend. Typisiert dies ein Sprachwerk? Hat dies noch andere Funktionen? Ein klassisches Beispiel vorauswirkender Einwirkung auf das nachfolgende ist der Traum Josephs am Anfang der Geschichte und weiter die anderen Träume.

Man kann auch untersuchen, ob und auf welche Weise in einem Sprachwerk versucht wird, Überzeugungen zu oktroyieren und Emotionen zu wecken, ob dieser Versuch gelingt oder nicht, auf welche Weise er gelingt und wie dieses Gelingen typisch ist für das jeweilige Sprachwerk.

Eine Sprachäußerung bewirkt beim Hörer oder Leser direkt und primär nur die *Erkenntnis* von irgendetwas, (vgl. eim andue meinnung bei И. Чирик — Полейко (Stilistika russkogo jazyka. S. 16—18), vgl. dazu auch Manthey². Ich habe allerdings den Eindruck, daß Manthey u.a. hier

² Manthey, Fr.: Die Sprachphilosophie des Hl. Thomas von Aquin und ihre Anwendung auf Probleme der Theologie. Paderborn 1937.

den Hl. Thomas zu sehr „modernisiert“, was nicht immer einen Fortschritt bedeutet. Die Erklärung, die Manthey gibt, ist mit dem philosophischen System des Aquinaten nicht vereinbar. Es werden nie direkt Gefühle übermittelt.

Die *Erkenntnis* von irgendetwas kann auch ein Gefühl sein. Wenn das, was *erkannt* wird, als für den Leser oder Hörer gut oder schlecht *erkannt* wird, dann reagiert dessen Bestreben darauf der Lage entsprechend.

Die Geisteshaltung, Zweifel, Sicherheit . . . und die Gefühlshaltung, Angst, Zorn, Verlangen usw. werden oft durch Intonation zum Ausdruck gebracht. Weil aber die Intonation in der Schriftsprache nicht bezeichnet wird, ist das Studium dieser konventionellen Lautzeichenaspekte praktisch vernachlässigt worden, und wir sind auf das durch die Schrift bezeichnete angewiesen und auf die Kunst des Schriftstellers, das Sprachwerk so zu konstruieren, daß der Leser nach seiner eigenen Erkenntnis des Sprachsystems, nach seinem Einfühlungsvermögen, die fehlende Intonation, soweit sie konventionell ist, selbst ergänzen kann. Hier handelt es sich um ein Gebiet, das weithin unberücksichtigt bleibt, obwohl es viel Typisches, Individuelles enthält.

Ein Mädchen kann zu einem jungen Mann sagen: „Ich liebe dich“, ohne dadurch bei dem jungen Mann eine bestimmte Gefühlsreaktion auszulösen, wenn das Mädchen von dem jungen Mann als neutrales Objekt seines Bestrebens erkannt wird. Ebenso kann die Aussage auch eine andere als die erwartete Reaktion hervorrufen, ausgedrückt in dem Satz: „Ich dich nicht“. Kommandos bei einer Exekution drücken gar keine Gefühle aus, und doch werden sie bei dem Verurteilten und gegebenenfalls bei dem Hörer oder Leser sehr starke Gefühle hervorrufen. Das Mädchen hätte auch sagen können: „Du Eisberg“, und hätte dadurch eine heftige Gefühlsreaktion entfesseln können.

Wenn die Intonation fehlt, muß der besondere Sprachgebrauch oder der Kontext aushelfen. Wie wird dies im Sprachwerk erreicht? Gibt es Typisches, Individuelles? Durch Intonation oder durch den Kontext kann „Liebling“ „Schurke“ und „Schurke“ „Liebling“ bedeuten. Man kann es sich natürlich auch einfacher machen, man hat dann aber ein Sprachwerk ohne Feinheiten. Man sollte ein Sprachwerk, besonders ein Sprachkunstwerk, allseitig und sicher auch von dieser Seite eingehend untersuchen. Daraus können dann wieder interessante Regeln des Sprachgebrauchs abstrahiert werden, die man weiter systematisieren sollte. Die Schwierigkeit, eine praktische Sprachwissenschaft auszubauen, beruht teilweise darin, daß Objekt der praktischen Sprachwissenschaft eine allseitige Betrachtung erfordert. In einem Handbuch der theoretischen Sprachwissenschaft findet man

viele Aspekte, nach denen ein Sprachwerk auf seine Individualität untersucht werden kann. Weil es hier aber um gebrauchte Sprache geht, müssen auch alle Aspekte, die der gebrauchten Sprache eigen sind, untersucht werden. Man wird schwerlich behaupten können, daß die theoretische Sprachwissenschaft das konventionelle Lautzeichen schon in allen Hinsichten untersucht hat, noch daß die praktische Sprachwissenschaft schon alle Gebrauchskategorien vollständig und eingehend erforscht hat.

Es sei hier noch kurz auf eine Kategorie eingegangen, die m.E. sehr wichtig ist, besonders für eine nachfolgende ästhetische Betrachtung, nämlich die der Suggestion,⁸ die eine große Rolle spielt, wenn ein Sprecher oder Schriftsteller den Hörer oder Leser überzeugen oder überreden oder auch einfach mitschauen oder mitfühlen lassen will. Nehmen wir als Beispiel den Film „Panzerkreuzer Potemkin“, und bedenken wir, daß der Aspekt der Suggestion bisher wenig Beachtung fand bei der Erforschung von Sprachwerken. Ein Autor kann den Hörer, Leser oder Zuschauer überzeugen wollen, daß z.B. die Ermordung Unschuldiger ein grausames Verbrechen ist, das man verabscheuen soll. In dem genannten Film hätte der Autor also direkt die Ermordung der mit den meuternden Matrosen sympathisierenden Menschen, darunter auch der Kinder, durch alles niedersäbelnde Kosaken zeigen können. Der Zuschauer hätte dann die volle Brutalität, die ganze Grausamkeit so erlebt, als ob er selbst dabei gewesen wäre. Vielleicht wäre der Zuschauer von dieser Grausamkeit so gefesselt gewesen, daß er sie nur noch in ihrer Vordergründigkeit gesehen und an nichts anderes mehr gedacht hätte, so daß der Autor sein Ziel, die Überzeugung des Zuschauers, wenigstens teilweise verfehlt hätte, weil normalerweise niemand eine solche Szene sehen mag und sie daher gern als übertrieben oder als propagandistisch abtun wird. Die die ganze Grausamkeit vordergründig zeigende Szene würde als solche auf das Erkenntnisvermögen des jeweiligen Zuschauers eher abweisend wirken und von daher als antiästhetisch zu bezeichnen sein. Deshalb hat der Autor die Szene auch nicht in ihrer vordergründigen Grausamkeit gezeigt, sondern — korrespondierend mit dem Kontext — „nur“ einen über die Hafentreppen immer schneller ins Wasser rumpelnden Kinderwagen sehen lassen. Direkt wird keinerlei Grausamkeit sichtbar, aber in dem Gezeigten wird, indirekt durch den Kontext, die Grausamkeit der unsichtbaren Szene ohne jede Vordergründigkeit deutlich, allerdings nur durch die — ihrerseits durch die sichtbare Szene ausgelöst — Aktivität des Zuschauers, der gezwungen ist, nicht nur passiv etwas zur Kenntnis

⁸ Über die suggestive Ebene der Sprache habe ich in Leiden, Sept. 71, für die *societas linguistica europaea* einen Vortrag gehalten, der in meinem Buch „Zu einer integralen Sprachwissenschaft“ publiziert werden wird.

zu nehmen, sondern aktiv an der weiteren Gestaltung des Erkenntnisobjektes, so wie es ihm angemessen erscheint, mitzuarbeiten.

Dieses Beispiel genügt, um eine Definition des Begriffes „Suggestion“ zu versuchen. Demnach wäre Suggestion der „Ausdruck des Unausgedrückten eines Ausdrucks“. Der direkte Ausdruck ist das Zeichen für etwas anderes, was nicht direkt ausgedrückt wird, aber in dem, was direkt ausgedrückt wird, mit Hilfe des Kontextes vom Zuschauer erkannt werden kann. Die Struktur des Kontextes spielt eine wichtige Rolle. Suggestion ist eine Art Metapher, nur komplizierter und ausgedehnter als diese, wenigstens in diesem Beispiel. Vielleicht werden weitere Untersuchungen zeigen, daß es wegen der Verschiedenheit der Metaphern verschieden strukturierte Suggestionemetaphern gibt, obwohl eine Suggestion sich mit Hilfe verschiedener Metaphernarten in einer eigenen Struktur gestaltet, d.h. verschiedener Metaphernarten in einer komplizierteren Art bedienen wird.

Der Kinderwagen, der für das Kind steht, und das Kind, das für die Unschuld des Kindes steht, die ihrerseits wieder für die Unschuld der am Hafen stehenden Menschen steht, enthalten Elemente der Metonymie und der Synnekdоче. Der herunterrumpelnde Kinderwagen symbolisiert aber auch die Abschachtung der unschuldigen Menschen, was wieder mit einer Metonymie zu vergleichen wäre. Sogar das Unausgedrückte kann wieder Zeichen für etwas anderes sein, hier z.B. für die Ermordung anderer Unschuldiger aus einer Zeit vor dem Zustandekommen des Filmes, oder generalisierend für die Ermordung Unschuldiger überhaupt. Die Möglichkeiten, die in dem Ausgedrückten liegen, können aber nur durch die Aktivität des jeweiligen Zuschauers, resp. Hörers oder Lesers, aktualisiert werden. Die Kraft der Suggestion liegt in dem, was sie dem Zuschauer, Hörer oder Leser aufzwingt, selbstverständlich in einem bestimmten Kontext und in einer bestimmten Situation, die für jeden anders sein kann.

Es ist sicher nicht notwendig, die Bedeutung derartiger Untersuchungen für die Literaturwissenschaft besonders hervorzuheben. Anliegen der praktischen Sprachwissenschaft ist nur, ob und wie sich die Individualität in einem Sprachwerk bemerkbar macht, letztlich das, was unkonventionell ist in einem hauptsächlich aus Konventionen aufgebauten Werk, wobei das Unkonventionelle dadurch unkonventionell ist, daß das Konventionelle individuell realisiert ist, soweit es individuell ist. Die Literaturwissenschaft erforscht aber dasselbe unter dem Aspekt der Vollkommenheit des Sprachwerkes in allen Hinsichten, soweit diese Vollkommenheit ein Objekt darstellt, das unser Erkenntnisvermögen als solches befriedigt.

Dieses halte ich für die Kernaufgabe der Literaturwissenschaft, eine Aufgabe, die, wie ich meine, sich nicht erfüllen lassen wird ohne Inanspruch-

nahme der praktischen Sprachwissenschaft, die Grundlagen geschaffen hat für die ästhetische Betrachtungsweise.

Die praktische Sprachwissenschaft soll sich aber nicht ausschließlich auf die phänomenologische Methode, so wie sie Leo Spitzer schon empfohlen und praktiziert hat — immer wieder lesen und immer wieder lesen — beschränken, um so konkret und intuitiv das Typische, das Individuelle in einem Sprachwerk zu entdecken, sondern systematisch vorgehen und ein Sprachwerk oder mehrere Sprachwerke in allen Hinsichten erforschen. Dabei kann die phänomenologische Methode uns die relevanten Aspekte liefern. Das Typische, das Individuelle, in seiner ganzen Breite wird ebenfalls wohl die wichtigste Rolle spielen als Objekt der ästhetischen Betrachtung, aber jetzt unter einem anderen Aspekt, dem ästhetischen. Ein Beispiel: Die Prosa von Kaleb in seiner Partisanenerzählung „Divota prašine“ wird u.a. charakterisiert durch die regelmäßige Stellung der Adjektiva vor dem Substantivum und eine Häufung dieser Adjektiva in dieser Stellung. Dies ist ein Zug, der typisch ist in diesem Sprachwerk, ein Ausdruck der Individualität dieses Sprachwerkes. Dasselbe kommt aber auch in dem Roman „Bihorci“ von Sijarić vor. Nu. scheint dieser gemerkt zu haben, daß er das automatisch in diesem Roman durchgeführt und dadurch eine gewisse Monotonie hervorgerufen hat. Diese Eigenschaft bestimmt die Individualität des Sprachwerkes in Verbindung mit vielen anderen Eigenschaften. Gerade weil sie automatisch und sehr häufig ohne Notwendigkeit vorkommt, schadet sie der Vollkommenheit des Sprachwerkes in dieser Hinsicht. Diese letzte Betrachtungsweise ist eine ästhetische, sie ist aber direkt durch die Betrachtungsweise der praktischen Sprachwissenschaft vorbereitet. In seinem zweiten Roman hat dies Sijarić, der praktisch zu demselben Schluß gekommen ist, vermieden. Bei Puškin in „Pikovaja dama“ z.B. kommt das nicht vor. Es scheint also, daß wir die Regel formulieren dürfen, daß, was in einem Sprachwerk oft und automatisch ohne Notwendigkeit realisiert wird, das Sprachwerk individuell charakterisiert, aber (und das wäre eine ästhetische Regel) der Vollkommenheit des Sprachwerkes schadet.

Ich hoffe, daß diese Überlegungen, die besonders der praktischen Sprachwissenschaft, der Stilistik, galten, dazu beitragen werden, den Ausbau dieser Wissenschaft zu fördern. Ich habe versucht, das Objekt dieser Wissenschaft nach meiner Auffassung zu präzisieren und die Hauptlinien, nach welchen die Forschung m.E. vorgehen soll, anzugeben. Vielleicht werden die sprachphilosophischen Betrachtungen auch für die theoretische Sprachwissenschaft und für die Literaturwissenschaft von Nutzen sein.

М. Г. БУЛАХОВ

(Минск, СССР)

СЕРБСКО-ХОРВАТСКИЕ ИМЕНА ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ НА -АСТ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ В РУССКОМ И БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКАХ

Имена прилагательные современного сербско-хорватского литературного языка¹ на -аст (-каст, -част, -ичаст, -ляст, -уляст, -ушаст, -ушкаст) составляют весьма продуктивные словообразовательные типы, характеризующиеся разнообразными семантическими признаками. Значительно меньшую продуктивность имеют прилагательные на -аст в восточнославянских, в частности в русском и белорусском, языках. В связи с этим при сопоставительном изучении словообразовательных систем родственных языков, с определенной эпохи развивавшихся дивергентно, важно выяснить, какими словообразовательными средствами передается (выражается) одно и то же деривативное значение, какие лексические и структурно-морфологические эквиваленты используются в данных языках. Разработка этих вопросов, естественно, приобретает как научно-теоретическое, собственно типологическое, так и практическое значение.

В силу не одинаковой продуктивности образований на -аст в сербско-хорватском, русском и белорусском языках наблюдаются количественные расхождения в самом лексическом составе определенных семантических групп имен прилагательных. Это означает, что сербско-хорватским прилагательным на -аст далеко не всегда соответствуют одноструктурные прилагательные русского и белорусского языков.

Прежде всего отметим большую группу сербско-хорватских отсубстантивных, отадективных и отглагольных прилагательных с суффиксом -аст (или его морфонологическими вариантами), выражающих

¹ Свои наблюдения мы проводим на основании лексики, зарегистрированной в „Сербскохорватско-русском словаре“ (М., 1970) И. И. Толстого.

нормально, а также интенсивно проявляющийся качественный признак предмета и не имеющих в сравниваемых восточнославянских языках прямых структурно-derivативных эквивалентов. Им в русском и белорусском языках соответствуют изредка непроеизводные с точки зрения современной системы прилагательные, чаще же — разнообразные суффиксальные прилагательные, в том числе „окачествлённые“ причастия, ср.: аланачаст — русск. болтливый, бестолковый, бел. балбатлівы; бѳгальаст — русск. покалеченный, изуродованный, бел. пакалечаны; вѳтрењаст — русск. ветренный, легкомысленный, бел. вѳтраны, легкадўмны; вѳжласт, вѳжљаст — русск. тонкий, стройный, бел. тѳнки; врагѳласт — русск. шаловливый, резвый, озорной, бел. дураслівы, гарэзлівы; дѳмаст — русск. дымный, прокопчѳнный, дымчатый, бел. дѳмны, пракураны, пракурѳдымлѳны; домѳшљаст — русск. догадливый, сообразительный, находчивый, сметливый, бел. дагѳдлівы, кѳмлѳвы; дѳндаст — русск. толстый, рыхлый, бел. тѳўсты, жѳркаст — русск. горящий, пылающий, бел. палѳмнѳючы; зѳтубаст, зѳтупаст — русск. тупой, притуплѳнный, бел. тупѳ, прытѳплѳны; кѳврчаст, кѳврѳаст — русск. кудрявый, курчавый, бел. кудрѳвы; лѳбраст — русск. худой, тощий, бел. литературное худѳ, схуднѳлы, бел. диалектное любѳвы (о мясе); рѳпчаст — русск. дырявый, продырявленный, бел. дзѳравѳы; чемѳрикаст — русск. горький, жѳлчный, злой, лютый, бел. гѳркі, злы, лѳты и др.

Иногда семантическими соответствиями сербско-хорватских прилагательных на -аст с указанными derivативными значениями являются сложные или сложносуффиксальные прилагательные русского и белорусского языков, напр.: вѳцкаст — русск. остроумный (наряду с синонимами юмористический, насмешливый); врѳкаст — русск. остроконечный, бел. вѳстраканцѳвы (наряду с синонимом спѳчѳсты); оштрѳласт — русск. остроконечный (наряду с синонимом заостренный), бел. вѳстраканцѳвы; слѳмѳнаст — русск. островерхий, остроконечный, бел. вѳстраверѳхі; сакалудаст — русск. полоумный (наряду с синонимами шальной, шальный); бѳкаст — русск. широкобокий, толстобокий, бел. шырокабѳкі, таўстабѳкі; бѳцмаст — русск. толстощекий, бел. таўстапѳчки; чѳбраст (обл.) — русск. корноухий, бел. карнавуѳхі; штрѳкѳласт — русск. длинноногий, долгоязыый, бел. даўганѳгі (наряду с синонимом цѳбаты); трѳбушаст — русск. толстопузый (наряду с синонимом пузатый), бел. таўстапѳзы (наряду с пузѳты) и др.

Одинаковое оформление с помощью суффикса -аст прилагательных со значением „характеризующийся внешним интенсивным признаком“ наблюдается в сравниваемых языках относительно редко. Это,

в частности, следующие случаи: грйваст — русск. гривастый, бел. грывасты; грўдваст — русск. грудастый, бел. грудáсты; здѣпаст — русск. коренастый, бел. каранáсты; окаст — русск. глазастый, бел. зіркасты только в знач. „зоркий“; рйласт — русск. мордастый, губастый; чѣласт — русск. лобастый.

Для выражения значений интенсивности проявления внешнего или внутреннего признака, наличия в предмете того, что указано образующей основой, сходства чего-либо с чем-нибудь в соответствии с сербско-хорватскими прилагательными на -аст в русском и белорусском языках могут использоваться прилагательные с близким по функции суффиксом -ат- (-чат-, -щат-). ср.: длàкаст — русск. волосатый, мохнатый (наряду с шерстистый), бел. валасáты, касмáты, калмáты, кашлáты; кáпораст, кўкмаст — русск. хохлатый, чубатый, бел. чубáты; һўбаст — русск. хохлатый, бел. чубáты; брадавичаст — русск. бородавчатый, бел. барóдаўчаты; зўпчаст, рѣскаст — русск. зубчатый, бел. зубчáты (наряду с зубчáсты); йгласт — русск. игóльчатый; крљьштгаст — русск. чешуйчатый; лѣстваст — русск. ступѣнчатый, бел. ступѣньчаты; мрѣж аст — русск. сетчатый; плбчаст — русск. пластинчатый, бел. пласцiнчаты; прстенаст, пршьѣнаст — руск. кольчатый, бел. кóльчаты; рѣшетаст — русск. решѣтчатый; спўжваст, сунђераст — русск. губчатый, бел. губчáты (наряду с губкавáты); чѣшьласт — русск. гребенчатый, бел. грабѣньчаты; шáруласт — русск. веснушчатый, жлѣбаст — русск. желóбчатый, бел. жалабáты и др.

Впрочем, такая синонимия суффиксов прилагательных -аст и -ат характерна и для сербско-хорватского языка, о чем свидетельствуют образования типа грљат и грйваст; грўдат, грўдваст и прсат, а также грлат, зўбат, ўват, ўснат, ўстат и подобные им.

В сербско-хорватском языке существует лексически довольно богатая группа имен прилагательных на -аст со значением „содержащий в себе (часто в значительном количестве) то, что названо мотивирующей основой, имеющий в себе примесь чего-либо, характеризующийся определенным свойством“, которым соответствуют в русском и белорусском (или только в одном из них) прилагательные на -истый, -ыстый (словообразовательный формант -ист в воосточнославянских языках очень продуктивен, для сербско-хорватского языка он не свойствен вообще), ср.: бакараст, бакренаст — русск. медянистый, мѣдистый, бел. медзянiсты; баршўнаст — русск. бархатистый, бел. аксамiцiсты; бѣкораст, грáничаст — русск. ветвистый; влáтаст — русск. колосистый, бел. каласiсты; брашнаст — русск. мучнистый, бел. мучнiсты; брежуль(к)аст — русск. холмистый, бугристый, бел. узгѣрысты (наряду с

узгѳржаваты); бўсенаст — русск. дернистый, бел. дзёрваністы; влѳкнаст — русск. волокнистый, бел. валакністы; вўнаст — русск. шерстистый, пушистый, бел. шарсцісты, пушысты; жўласт — русск. жилистый, бел. жылісты; злѳтаст — русск. золотистый, бел. залацісты; йкраст — русск. икристый, зернистый, бел. ікрўсты, зярністы; кѳменаст — русск. каменистый, бел. камяністы; кѳждаст — русск. кожистый; маґличаст — русск. мглистый, бел. імґлісты; маґховинаст — русск. мшистый, бел. імшысты; мўшиґнаст — русск. мўскулистый, бел. мўскулісты; мўласт — русск. їлистый, бел. глѳісты (наряду с мулаваты); пѳнаст — русск. пенистый, бел. пѳністы; пѳраст — русск. пѳристый, бел. пѳрысты; пўктиґааст — русск. студенистый, бел. студзяністы; плѳґнаст — русск. плечистый, бел. плячысты; рѳбраст — русск. ребристый, бел. рабрысты; свўласт, свилѳнкаст — русск. шелковистый, бел. шаўкавісты; сѳнаст — русск. тенистый, бел. цяністы; срѳбраст — русск. серебристый, бел. серабрўсты; сўмпѳраст — русск. сернистый, бел. сярністы; шўмаст — русск. лесистый, бел. лясісты.

Как показывают приведенные примеры, в белорусском языке менее последовательно, чем в русском языке, используется адъективный суффикс -ист- в образованиях, соответствующих сербско-хорватским прилагательным на -аст в указанном значении. Заметим, кстати, что и в сербско-хорватском языке наряду с -аст в данной функции иногда используются словообразовательные форманты -ат, -ит, -ѳвит, ср.: зрѳнаст — зрнат, крѳшьааст — крѳшьат, смѳласт, смѳлнаст — смѳлнат, бўсенаст — бусѳнит — бусѳвит и др.

Особо выделяется группа сербско-хорватских прилагательных, образующихся с помощью суффикса -аст для указания на ослабленный или дополнительный признак предмета. В русском и белорусском языках им, за некоторыми исключениями, обычно соответствуют прилагательные на -оват-, -ѳват-, также составляющие продуктивный тип: бѳдаст, глўпааст — русск. глуповатый, бел. дурнаваты; бѳнаст, блѳсаст, бўдаласт — русск. придурковатый, глуповатый, бел. дурнаваты, прыдўркаваты; бѳбичаст — русск. угреватый, бел. вуграваты; гѳрчаст, грѳкаст — русск. горьковатый, бел. гаркаваты; дѳбѳласт — русск. толстоватый, бел. таўставаты; дўґааст, дугўласт — русск. продолговатый, бел. прадаўґаваты; кўсѳласт — русск. кисловатый, бел. кіславаты; кривўласт, лѳвчаст — русск. кривоватый, бел. криваваты; кўґкааст — русск. крючковатый, бел. кручкаваты; ѳкругласт — русск. кругловатый, бел. круглаваты; плїтичаст — русск. плосковатый, бел. пласкаваты; цѳмбаст — русск. кочковатый, бел. купінаваты (наряду с купісты) и др.

Весьма продуктивный тип в сербско-хорватском языке составляют прилагательные на -аст со значениями „подобный чему-нибудь, похожий на что-нибудь (внешним видом, формой, запахом, вкусом и т.д.)“.

Таким прилагательным нет в русском и белорусском языках прямых структурных эквивалентов суффиксального характера (изредка используются лишь прилагательные на -чат-ый, вроде гребенчатый, зубчатый, пальчатый, на -ист-ый, вроде лучистый, седлистый, волнистый, слизистый, творожистый, на -ов-ый, вроде улитковый). Обычно же им соответствуют сложные и сложносуффиксальные прилагательные: в русском языке со второй частью -образный, -видный (реже -подобный), в белорусском языке со второй частью -падóбны (изредка -відны). Для бóльшей наглядности разместим соотносительные образования в параллельных колонках:

<i>сербско-хорватские</i>	<i>русские</i>	<i>белорусские</i>
врѣнаст	веретенообразный	вѣрацѣнападóбны
гльѣваст	грибовидный	грыбападóбны
гнѣздаст	гнездообразный	гнездападóбны
гомóласт	луковицеобразный	цыбулепадóбны
грóздаст	гроздовидный	гронкападóбны
бадемаст	миндалевидный	мíндалепадóбны
бомбаст	бомбообразный	бомбападóбны
вйличаст	вилообразный	вйлападóбны
дрвѣнаст	древовидный	дрѣвападóбны
жлийчаст	ложкообразный	лыжкападóбны
звóнаст	колоколообразный	звонападóбны
змйјаст	змеевидный	змеепадóбны
зубаст	зубовидный	зубападóбны
йгласт	иглообразный	íголкападóбны
јăјаст	яйцеобразный	яйкападóбны
јѣзичаст	языкообразный	языкападóбны
кашаст	кашеобразный	кашападóбны
клáсаст	колосовидный	коласападóбны
кльйнаст	клиновидный	кльíнападóбны
	клинообразный	
клубчаст	клубообразный	клубкападóбны
кльўнаст	клювообразный	дзюбападóбны
кóлубаст	кольцеобразный	кольцападóбны
кóпитаст	копытообразный	капытападóбны
крйсталаст	кристалловидный	крышталепадóбны

крѣстаст
мајмунаст

крестообразный
обезьяноподобный

крыжападобны
малпападобны

Для ряда таких прилагательных сербско-хорватского языка (например, бабаст, збабаст, бйсераст, зделаст, јабучаст, јагодаст, јегуласт, кѳтваст, крѣтенаст, ланчаст, ласаст, лептираст, лѳзаст, маказаст, чарапаст, чѣликаст, чйзмаст, шкѳлькаст, шљѳункаст и других) соответствующие сложные и сложносуффиксальные прилагательные русского и белорусского языков возможны только потенциально, практически же их значения воспроизводятся описательными оборотами речи типа „имеющий вид, форму, характерные признаки того, что названо образующей основой“, „похожий на что-либо внешностью или внутренними чертами“.

Особенностью словообразовательной системы сербско-хорватского языка является свободное производство имен прилагательных с помощью суффикса -аст, входящих в лексическую категорию цветообозначений. В русском и белорусском языках им по значению соответствуют структурно разнообразные прилагательные, как правило, не содержащие суффикса -аст. В одних случаях это прилагательные на -ат, -чат, ср.: па́саст, по́јасаст, прѳгаст, прѳтаст, прѳтараст — русск. полоса́тый, бел. паласа́ты; пе́дичаст — русск. кра́пчатый; ча́ѳаст — русск. дѳымча́тый (наряду с серый), бел. дѳымча́ты (наряду с шѳры); ша́раст — русск. узо́рчатый (наряду с пестрый).

В других случаях — это русские и белорусские прилагательные на -оват, -еват, выражающие ослабленное качество или неполноту качества, например: бе́ласаст, бе́личаст, бе́лкаст, белѳшаст — русск. белесова́тый (наряду с белѳсый), белова́тый, бел. белава́ты (наряду с бяля́вы); жу́ѳкараст, жу́ѳкаст — русск. желтова́тый, бел. жаѳтава́ты; мо́дрикаст, мо́дричаст — русск. синева́тый, голубова́тый, бел. сinyáваты, блакітнава́ты; пла́вичаст, пла́вкаст, пла́вчаст — русск. и бел. те же лексемы, что и в предыдущем примере; мѳрколаст, цѳркаст — русск. темнова́тый, чернова́тый, бел. цемнава́ты, чарнава́ты; рй́ѳаст — русск. рыжева́тый (наряду с рыжий), бел. рыжава́ты (наряду с рыжы); рѳжичаст — русск. розова́тый (наряду с розовый), бел. ружава́ты; рѳменкаст — русск. розова́тый, краснова́тый, бел. ружава́ты, чырванава́ты; цѳвенаст, цѳве́нкаст — русск. краснова́тый, бел. чырванава́ты; сй́васт, сй́вкаст — русск. серова́тый, бел. шѳрава́ты; сме́ѳаст — русск. коричнева́тый, бел. карычнява́ты; ча́ьгаст — русск. та же лексема, что и в предыдущем примере; су́беласт — русск. белова́тый, бел. белава́ты.

Некоторым прилагательным на -аст сербско-хорватского языка по значению соответствуют непроизводные с точки зрения современного словообразования прилагательные или прилагательные с суффиксами -н-, -ен-, -ов-, -ев-, -ист- и другими, ср.: *алатаст* — русск. *рыжий*, бел. *рыжы*; *брѣнаст* — русск. *красный* (и другие лексемы), бел. *чырвоны*; *вишњикаст* — русск. *вишнёвый*, бел. *вишнёвы*; *гѣлубаст* — русск. *сизый*, бел. *шызы*; *грѣораст*, *грѣхораст*, *грѣшаст*, *гѣгатаст*, *зѣкаст*, *јазавичаст*, *маѣкаст*, *чылатаст* — русск. *серый* (с разными оттенками), бел. *шѣры*; *јагрзаст* — русск. *пегий*, бел. *стракаты*, *рабы*; *јарѣбичаст*, *јастребаст*, *кѣласт*, *пѣлатаст* — русск. *пестрый*, *пегий*, бел. *стракаты*; *кѣлатаст* — русск. *буланный*, бел. *буланы*; *пѣгаст* — русск. *пятнистый*, бел. *плямісты*; *лѣубичаст* — русск. *фиолетовый*, бел. *фіялѣтавы*; *наранчаст* — русск. *оранжевый*, *апельсиновый*, бел. *аранжавы*, *апельсінавы*; *маслинаст* — русск. *оливковый*, бел. *аліўкавы*; *кѣстенаст* — русск. *каштановый*, бел. *каштанавы*.

С помощью простых прилагательных на -аст в сербско-хорватском языке выражаются не только основные цвета, но и разнообразные дополнительные цветовые оттенки, а также сочетания этих оттенков. В последнем случае в русском и белорусском языках обычно используются сложные имена прилагательные, ср.: *вѣгаст* — русск. *пепельно-серый*, бел. *пѣпельна-шѣры*; *дѣратаст* — русск. *темно-рыжий*, бел. *цѣмна-рыжы*; *мѣдаст* — русск. *медово-жёлтый*, бел. *мядова-жѣўты*; *мѣраст* — русск. *темно-синий*, бел. *цѣмна-сіні*; *нѣдаст* — русск. *темно-синий*, *темно-зеленый*, бел. *цѣмна-сіні*, *цѣмна-зялѣны*; *чакараст* — русск. *разноглазый* (по цвету глаз), бел. *разнавокі*; *шѣћмураст* — русск. *грязно-серый*, бел. *брѣдна-шѣры*; *сѣркаст* — русск. *серовато-пепельный*, бел. *шѣравата-пѣпельны*; *пѣпельаст* — русск. *пепельно-серый*, бел. *пѣпельна-шѣры*; *млѣчаст* — русск. *молочно-мутный*, бел. *малѣчна-мѣтны*.

Все рассмотренные выше факты показывают, что адъективный словообразовательный формант -аст (и его варианты) в сербско-хорватском, русском и белорусском языках обладает не одинаковыми дистрибутивными и функционально-морфологическими свойствами. В первом из них -аст присоединяется к большому числу образующих именных основ, вследствие чего объём деривативных значений прилагательных с данным формантом значительно шире, чем в однотипных прилагательных русского и белорусского языков. Отсутствие во многих случаях прямых структурных параллелей на уровне словообразования усугубляет и без того сложную картину лексико-семантических взаимоотношений сравниваемых систем родственных языков. Вполне оче-

видно, что удовлетворительное объяснение как фактов сходства, так и фактов различия в современном адъективном словообразовании сербско-хорватского, русского и белорусского языков, различного рода исторических и синхронических перекрещиваний функционально близких словообразовательных способов возможно на основе детального изучения межъязыковой синонимии. К сожалению, эта проблема еще не находится в центре внимания современной славистики, что, бесспорно, тормозит в известной степени и лексикографическую разработку славянских языков.

André VAILLANT

(Paris)

SERBO-CROATE *TĚ(R)* „ET“ ETC.

Sur le thème du démonstratif *tŭ*, le vieux slave a des conjonctions variées, outre *to* „alors“ de reprise au début de la proposition principale: *ta* „ainsi, alors“ et *taže*, s.-cr. *tà* et vieux s.-cr. *tare*; *tě* „alors“, variante rare de *to*, introduisant une proposition principale précédée d'une conditionnelle; et *ti* „et (alors)“, qui apparaît comme forme renforcée de *i* conjonction de coordination. La forme *ta* est celle de l'ancien instrumental **tō*, lit. *tuō*; la forme *tě* est celle de l'ancien locatif, lit. *taĭ*. La forme *ti* répond à lit. *teĭ* „ainsi“ et présente une finale *-*ei* qui est celle de l'ancien locatif ou datif des thèmes en -*i*-, mais aussi bien *-*iai* du locatif des thèmes mouillés en -*o*-, et qui suppose de toute façon une substitution de finale. V. sl. *ti* est un renforcement de *i*, et *i*, dont l'origine n'est plus reconnaissable, pourrait être un locatif **y-ai* du relatif **yo-*.

Le serbo-croate et le slovène présentent une autre forme encore, s.-cr. *tě* de *těr(e)*, slov. *těr* du vieux-slovène *tere* des Feuilles de Freising, II, 15, 110. Les valeurs de s.-cr. *tě* sont variées, comme celles d'une conjonction expressive de coordination, et M. Stevanović les passe en revue dans son *Савремени српскохрватски језик*, II, p. 756—762. Ces valeurs sont pour une part celles de v. sl. *ti*. Le thème *te-* est admis par Miklosich comme dérivé du démonstratif *tŭ*, et le *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* de l'Académie de Zagreb, XVIII, sv. 75, p. 138, ne fait que renvoyer à Miklosich. Mais il a besoin, comme la forme *ti*, d'une explication. Ici, la substitution de finale a une cause facile à reconnaître: le dérivé du relatif v. sl. *ježe*, s.-cr. *jěr(e)*.

Bronisław WIECZORKIEWICZ

(Warszawa)

GWARA DZIELNICY OCHOTA

(Z ROZWAŻAŃ NAD GWARĄ WARSZAWSKĄ)

Słownik Języka Polskiego PAN pod hasłem „ochota“ podaje trzy znaczenia. Dwa pierwsze objaśniają współczesne rozumienie tego wyrazu, natomiast trzecie, opatrzone kwalifikatorem „dawne“ powiada: a) gościnność, życzliwość, uprzejmość; b) uczta, biesiada, zabawa; c) — z kwalifikatorem „regionalne“ — polowanie, łowy. Tu znajduje się także cytat z pism Ignacego Chodźki (I, 53): „Nieraz młody panicz przepłaciwszy lub wyhandlowawszy wielkim przypadkiem zachwaloną kasselkę,¹ na pierwszej zaraz ochocie chybił celu i zwierzyny“.²

Nazwa obecnej dzielnicy Warszawy, a dawniejszej wioski „Ochoty“ wywodzi się zapewne od tego właśnie znaczenia. Potwierdza to i dawna legenda, która nazwę wsi wyprowadzała od królewskich łowów urządzanych w puszczy, rozciągającej się na tych właśnie terenach. Tyle o nazwie Dzielnicy.

Z późniejszego zapisu dowiadujemy się, że Ochota w końcu wieku XIX była wsią w powiecie warszawskim, w gminie Czyste, w parafii wolskiej. Za rogatką jerozolimską tuż pod miastem ciągnęły się lasy między plantem drogi żelaznej Warszawa—Wiedeń a polami mokotowskimi, po obu stronach szosy radomskiej. Położona wśród nich włość Ochota liczyła wówczas 802 mieszkańców i około 90 mórg ziemi zajętej pod uprawę warzyw i sady owocowe. Przemysł był rozwinięty bardzo słabo, bowiem istniały tu tylko trzy zakłady fabryczne, a mianowicie fabryka kaffli, ślusarnia i fabryka krochmalu.

¹ Strzelba myśliwska. Nazwa pochodzi od miejsca produkcji, niemieckiego miasta Kassel.

² „Słownik Języka Polskiego“ PAN, Warszawa 1963, t. V, s. 608.

Ochota wchodziła wówczas w skład dóbr Czystektórych obszar stał się wkrótce przedmieściem Warszawy.³

Tak więc Ochota, która początkowo była wsią położoną wśród lasów, z upływem lat, w miarę rozrastania się miasta stawała się osadą rolniczą przedmiejską. Dzięki zaś przynależności do parafii wolskiej wpływ tego przedmieścia był najsilniejszy. Ślady tego wpływu można jeszcze dziś wyłowić w mowie jej najstarszych mieszkańców. Dlatego też Ochota nie mogła wytworzyć własnej, samodzielnej tradycji, obyczaju i języka. Początków jej usamodzielnienia upatrywać trzeba dopiero po wybudowaniu torów kolei warszawsko-wiedeńskiej, które oddzieliły ją od Woli i stworzyły warunki do własnego rozwoju. Pierwotnie rozbudowa Ochoty szła wzdłuż dzisiejszej ulicy Grójeckiej, wokół zaś rozciągały się pola warzywne i owocowe, których uprawą zajmowała się ogromna większość mieszkańców. Charakter tej półwsi, pół-osady podmiejskiej począł się zmieniać od r. 1916⁴ kiedy to Ochotę przyłączono do Warszawy. W dwudziestoleciu międzywojennym na jej terenie aż do placu Narutowicza poczęła działać WSM,⁵ powstawały urzędy, zakłady komunalne, przemysłowe, począł się rozwijać handel. Ochota stała się nowoczesnym przedmieściem Warszawy.

Następna fala jej wielkiego rozwoju przysłała w latach 50-tych, gdy przyłączono do niej, jako do pełnoprawnej Dzielnicy miasta, Okęcie, Szczęśliwice i Włochy — dawniejszą, podmiejską miejscowość letniskową. Aż do tego czasu Ochota miała cechy przedmieścia zaludnionego w części przez rzemieślników, a w części przez ludzi zatrudnionych w innych rejonach miasta w biurach, przemyśle i budownictwie. Obecnie zaś na skutek powiększenia obszaru i ilości mieszkańców, rosnącego budownictwa i uprzemysłowienia Ochota nabiera charakteru dzielnicy wielkomiejskiej, podlegającej własnym, autonomicznym prawom rozwoju.

Jak wielokroć stwierdzałem gwary miejskie są odbiciem i czułym wskaźnikiem życia i wszystkich jego przejawów. Z powyższego, bardzo ogólnikowego rysu historycznego Ochoty wynika, że dzielnica ta aż do naszych czasów nie miała warunków na ukształtowanie własnego charakteru, a raczej pozostawała pod pośrednim — przez Wolę — a potem bezpośrednim za-

³ „Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich wydany pod redakcją Bronisława Chlebowskiego Magistra nauk filologicznych b. Szkoły Głównej Warszawskiej, Władysława Walewskiego obywatela ziemskiego kandydata nauk dyplomatycznych Uniwersytetu Dorpackiego, według planu Filipa Sulimierskiego i z pomocą zgromadzonych przez niego materiałów.“ Warszawa 1886, t. VII, s. 366.

⁴ Maria Nietyksza „*Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w.*“ Warszawa 1971, s. 236.

⁵ Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa założona w 1922 r.

sięgiem wpływów Warszawy. Znajduje to wyraz i w języku jakim posługują się mieszkańcy tej części Stolicy. Jest to język potoczny z naleciałościami gwary ogólnowarszawskiej, raczej pozbawiony osobliwości i partykularnych odmienności jakimi od dawna odznaczały się odmiany gwarowe Starówki, Woli, Czerniakowa, Grochowa itd. O odmiennościach gwary Ochoty będzie można mówić szerzej dopiero w przyszłości.

Do badań nad dawniejszą gwarą tej pierwotnej wsi czy późniejszego przedmieścia brak jest źródeł — zarówno w postaci ustnych przekazów (wskutek wyniszczenia i rozproszenia mieszkańców w czasie ostatniej wojny) jak i pisanych, bowiem żadne opisy czy literatura piękna przedstawiające życie Warszawy nie zajmowały się Ochotą, traktując ją jako część Woli. Jedynie w twórczości powieściowej Jana Stanisława Mara można znaleźć opisy życia i gwary mieszkańców i to głównie tych z marginesu społecznego. Czytelnik czy badacz ma tu więc do czynienia z gwarą nie tyle ochocką ile przestępczą.⁶

Inaczej sprawa wygląda z badaniami współczesnej gwary Ochoty, gwary, która wraz ze swoją Dzielnicą jest jeszcze niejako „in statu nascendi“ lecz coraz wyraźniej zaczyna nabierać lokalnego kolorytu. Wraz z dynamicznym, samodzielnym rozwojem Ochoty pojawił się autor, który tu urodził się, wychował i akcję swoich opowiadań chętnie lokuje na tym właśnie terenie. Mowa tu o Marku Nowakowskim.⁷

W swoim piarstwie Nowakowski zajmuje się po większej części ludźmi z „marginesu społecznego“, „z dna“. Interesuje go także życie drobnych urzędników, sklepikarzy, robotników — ich dzień powszedni w pracy, domu, na ulicy, w knajpcie. Opowiadania malują realia życia obyczajowego. Dialogi są prowadzone we współczesnej polszczyźnie warszawskiej ulicy, co daje obraz powszedniości życia Stolicy. W języku tym aż nadto wyraźnie występują cechy gwary warszawskiej: z jednej strony dosadność wypowiedzi, rubasność wyrażen i zwrotów, a nawet wulgarność, z drugiej zaś właściwe warszawiakom staranie o grzeczność, swoista elegancja, a wreszcie humor i niewątpliwe „cwaniactwo.“⁸ Próbkę prozy Nowakowskiego niech przedstawi

⁶ Jan Stanisław Mar: „Kawalerowie księżycy“, Warszawa 1924, „Łów“, Warszawa 1927.

⁷ Marek Nowakowski: „Ten stary złodziej“ Czytelnik 1963; „Benek Kwiciarz“ Czytelnik 1961; „Silna gorączka“ Czytelnik 1963; „Trampolina“ Czytelnik 1964; „Zapis PIW 1965; „Gomitwa“ Czytelnik 1967; „Robaki“ PIW 1968.

⁸ W seminarium przeze mnie prowadzonym napisano dwie prace magisterskie: T. Kapica „Język Marka Nowakowskiego“ i K. Jaśkiewicz „Gwara warszawska w twórczości Marka Nowakowskiego“.

następujący fragment, w którym można odnaleźć wszystkie podkreślone wyżej cechy:

„I wpadł dyrektorek, od razu zaczął trzaskać dziobem, gdzie świadomość, poczucie obowiązku, tu partia, rząd, mobilizacja, to, śmo, a ja mu twardo wnoszę gadkę, taka mowa — mówię — to do składu desek, mieli filcowe buty dawać, mieli, nie mieli, zdrowia nie będziem tracić, tak, tak, nie myśl, że to bajer, ta' mu zameldowałem, nie pękałem nic, zresztą akurat jeden prywatniak dawał mi piękną robótkę u siebie w warsztacie, w moim starym fachu, wiesz, ślusarka, tylko bez ubezpieczenia, a razem z tym dyrektorkiem w puszcze siedziałem, jak pragnę Boga . . .“⁹

Po za badaniami słowa pisanego istnieją badania polegające na wyławianiu gwary z przekazów ustnych, bądź za pomocą nagrywania rozmów, bądź ankietowania środowisk. Jedną z podstawowych gwar środowiskowych, z których wyrasta gwara miejska jest niewątpliwie gwara uczniowska, ta z kolei chętnie zapożycza i przejmuję szereg wyrazów z gwary chuliżańskiej a w dalszej kolejności z przestępczej. Są to przeważnie wulgaryzmy i obscena. I tak, niemały wpływ na gwarę ochockiej młodzieży ma język młodocianych przestępców. W języku tym występuje około 1/3 wyrazów przejętych z gwary złodziejskiej, resztę stanowią wyrazy ogólnopolskie często o zmienionym znaczeniu. Słownictwo jest dość płynne i ruchliwe. Dawniejsze wyrazy wychodzą z użycia, zaś nowotwory sprzyjające konwencjonalności i tajności tej mowy przyjmują się łatwo. Jest to słownictwo pozornie bogate i mimo, że brak mu słów na tematy z różnych dziedzin życia, jakoś wystarcza wtajemniczonym do porozumiewania się.¹⁰

Badania gwary szkolnej przeprowadzone w pięciu szkołach ogólnokształcących na Ochocie¹¹ dały interesujący i obfity materiał, z którego drogą porównań można wydzielić wyrazy i zwroty odmienne od innych Dzielnic Warszawy.¹² W gwarze szkolnej ciekawym zjawiskiem jest odwrócenie funkcji wyrazów zdrobniałych i zgrubiałych. Na przykład zdrobnienie „zgrzywus“ = wesołek, dowcipny — w słownictwie uczniowskim przybiera serdeczno-żartobliwe zabarwienie uczuciowe, a zgrubiwały wyraz „równiacha“ jest pozytywnym określeniem kolegi. Przeciwne zjawisko przedstawia wyraz „debi-

⁹ Marek Nowakowski „Zapis“ Warszawa, PIW 1965, s. 15.

¹⁰ Praca magisterska napisana pod moim kierunkiem przez Z. Stefańskiego „Język młodocianych przestępców z Zakładu Wychowawczego przy ul. Barskiej 4“ (maszynopis).

¹¹ Były to szkoły ogólnokształcące: Szkoła nr 7 Wawelska 46; Szkoła nr 14 Nowowiejska 27a; Szkoła nr 21 Grójecka 93; Szkoła nr 43 Gładka 16; Szkoła nr 48 Barska 32

¹² Praca magisterska Marii Woźniak pisana w moim seminarium pt. „Gwara uczniowska szkół Warszawa—Ochota.“ (maszynopis).

lek“, bowiem jego pogardliwa barwa emocjonalna nasila się, bo jak twierdzi Buttlerowa:

„... przyczyny tego należy szukać w swoistym wartościowaniu przez młodzież form językowych: formacje augmentatywne (zgrubienia dop. aut.) bardziej zwarte, są uważane za bardziej „męskie“, zdrabnianie zaś i spieszczanie formy, za formu „niepoważne.“¹³

Przy analizowaniu tego słownictwa wyraźnie wylania się tendencja do przeciwstawiania się słowotwórczym normom językowym, do przekształcania starszych połączeń wyrazowych. Wynika to z poszukiwania nowych środków ekspresji, a uciekania od zwrotów utartych i wyświechtanych.

Z powyższych wywodów nie należy wysnuwać wniosku, że terytorialne różnice gwarowe spotyka się tu tylko w środowisku szkolnym i młodzieżowym. Gwara Ochoty istnieje¹⁴ i nie mały wpływ na jej kształtowanie wywarło przyłączenie do niej Okęcia a zwłaszcza Szczęśliwic i Włoch. Te miejscowości, nie wyniszczone w czasie ostatniej wojny w tym stopniu co Warszawa i jej przedmieścia, miały własną odmianę języka, mogły go zachować i spokojnie rozwijać. I tak, wpływ „slangów“ Szczęśliwic i Włoch, wpływ dynamicznej, żywotnej i silnie oddziaływującej gwary szkolnej i młodzieżowej, przynależność do miasta stołecznego, a równocześnie coraz pełniej rozwijające się życie na terenie własnej dzielnicy, wyraźnie oddziałują na tworzenie się lokalnego, potocznego języka mieszkańców nadając mu cechy terytorialnej odmienności. Najłatwiej to dostrzec porównując te same wyrazy w gwarowych przeinaczeniach w różnych okolicach Stolicy. W załączonym zestawieniu zebrano tylko odmienne określenia pomijając te, które spotyka się w gwarze ogólnowarszawskiej i tak na przykład: ręce = graby, grabki, grabule, szufle itd. — pominięto (zob. tab. na str. 80).

Gwara, którą stale posługuje się część mieszkańców Dzielnicy, lub która oddziałuje w zauważalny sposób na język pozostałej części ludności, ni różni się zasadniczo od gwary warszawskiej, bo na jej podłożu powstała i rozwija się. Znajdą się w niej wszystkie znamiona różniące gwarę warszawską od języka ogólnonarodowego.

Przed wszystkim więc ulubiony przyrostek *-ak*: cielak, ciemniak, poprawczak, studenciak itd. itd. W ramach warszawskiego poczucia elegancji i grzeczności nader chętnie są używane deminutywy (zdrobnienia): *-ek*: towarek, waźniaczek, znajomek; *-ka*: dożywotka, robótka, rodzinka; *-ko*:

¹³ Danuta Buttler „Słownictwo środowiskowo-emocjonalne we współczesnej polszczyźnie.“ Poradnik Językowy r. 1952, z. 1—2.

¹⁴ Praca magisterska M. Kowalewskiej pisana w moim seminarium pt. „Gwara Ochoty“ (maszynopis).

jęz. ogólny	Ochota	Mokotów	Praga
ręce	badyle, gałęzie, protezy, rąsice, ruki, szpony, żebraki	szufladki	gable, grabsztyki, klawisze, konary, kończyny
nogi	drągi, patyki, pedały, kołki, odnóza, platfusy, protezy, racice, sery	giry, kalapaty, kopyta, kulasy	biegi, golenie, kikuty, korzenie, skoki
głowa	baniak, facjata, dekiel, dynia, caban, czajnik, glaca, kapucyn, makówa, truskawka	czapa, czapka, globus, kiepele, puzon	czerep, kalarepa, kapusta, mózgownica, makówka, sagan
twarz	jadaczka, kufa, mazepa, pynio, puzon	cyferblat, facjata, kaktus	dziób, limuzyna, macha, maska, tabela, trója
uszy	fazolki, omlety, radary, słuchy, usiska	kalafiorki, wachlarze	słyszalki
pić wódkę	chlipać, moczyć robaka, płukać gardło, płukać zęby, żopać	ciągnąć, gruchnąć, obciągnąć, przecignąć, rąbnać, trunkować, zachlustać	chlupać, chlupać, chlustać, ciągnąć druta, tankować, zaglądać w szkło
mówić, gadać	bełkotać, brąchać, mordziatkować, skuteczniczyć, zasuwac mowę, seplenić	brechtać, dziamgotać, gamzać, pieprzyć, pyszczyć,	chlupać, chrzanić, gadkę wstawiać, mleć ozorem, zakładać mowę

pytanko, włamanko; *-eczko*: słoweczko, zdróweczko; *-aczek*: dzieciaczek; *-ina*: chłopina, frajerzyna, pijaczyna; *-unia*: babunia, lalunia itd. itd. Z kolei dla podkreślenia barwy wyrazu, nadania mu wagi, stosuje się augmentatywy (zgrubienia): *-cha*: darmocha, remiecha; *-ara*: cwaniara, handlara, plotkara; *-as*: buras, dowcipas, uzrędas; *-isko*: balecisko, panisko; lub też takie jak: szpila, wóda, pierchy, pieniachy itd. itd. Spotyka się także dużą ilość nowotworów znaczeniowych i słowotwórczych: dożywotka, dogorywek, macanka, zajob itd. Zdarzają się skrócenia wyrazów lub ich przeinaczenia. Zmiany te są powodowane różnymi przyczynami. Często są wynikiem dowolnych, choć oczywistych skojarzeń, up: czerwoniak = autobus miejski, renesans = odmładzająca się stara kobieta, żyła = chudy człowiek.

Te i im podobne środki decydują o ekspresji gwary warszawskiej. Obok nich jednak jej niezastąpionym elementem jest intonacja, której opisać się nie da, natomiast bardzo łatwo uchwycić ją słuchem.

Obok tych, bardzo ogólnie zobrazowanych, cech wspólnych, wyróżnia się na Ochocie coraz większą ilość wyrazów gwarowych, których nie spotyka się w innych rejonach Stolicy, a które decydują o miejscowych osobliwościach języka. Oto garść przykładów:

- dziecko = padalec, zaskroniec
- chłopiec = branzlus, gawniak, jopek, knypeć, szczaw
- chłopak = szpenio (pochlebne)
- dziewczyna ładna = modelek, sikora, sztuka
- „ chuda = żyleta¹⁵
- „ 1. pracująca w polu, 2. prostytutka = bandoska¹⁶
- stara kobieta = dziupla, próchno, renesans, zabytek
- inteligent = figurka, gzysik¹⁷
- człowiek z charakterem = charakterniak, twardziel
- „ mądry = korrrba, mózgowiec, mundry
- „ pechowy = nieudacznik
- „ chudy = rolmops, śledzik, śpicaga, żyła
- „ ubierający się modnie = modniak
- „ nieobyty = debil, drewniak, grząś
- „ kulturalny = niechamowaty

¹⁵ W gwarze studenckiej określenie to z odcieniem uznania oznacza dziewczynę lekkiego prowadzenia się.

¹⁶ W gwarze Czerniakowa znaczenie mocno pejoratywne oznacza przybysza z zewnątrz, spoza Dzielnicy.

¹⁷ Podobnym znaczeniom odpowiadała kiedyś na Powiślu „czarnoszjyka“ = dziewczyna ze wsi — pomoc murarska lub prostytutka.

przybysz z prowincji = dzwon, dzwonic,¹⁸ gnój, żulik
 słaby szofer = furman
 robotnik ZOM (Zakładu Oczyszczania Miasta) = pingwin
 handlarz = handlik, pluskwa, spekulant
 usta = hejnał (bo trąbią wódkę), kłapaczki
 gardło = pitka
 włosy = badyle, kudły, pejsy, piórka, strąki
 palto = loden, kałodka, kamzoł, planeta, szyforka
 czapka = burdeluwa, furmańska, kapelindo, koniarka
 buty = bucień, glany, glanki, gicołazy, kurpie, obuw, sapagi, smródki,
 szantachlery
 spodnie = dwururki, kalifaksy, rury, spodzień, ścigaje
 Izba Wytrzeźwień = Matysiaki¹⁹
 wódka = chlajtus, rozmówniczka, siwucha
 banknot 1000-złotowy = głupi, fałat, patyk
 prowokacja = podpucha
 pijany = kozłowy
 imponować komuś = biksować
 skąpić = lichwiarzyć
 wymiotować = orbitować
 uciekać = spadać, schrzaniać, spływać
 bić się = kocać się, kropić się, smarować się, wymieniać argumenty
 denerwować się = wkurwić się, wnerwić się
 z języka ochockich „koników“ kinowych: bilet wstępu = głowa,
 nie sprzedany bilet = tapeta
 Dużą ilością lokalnych osobliwości charakteryzuje się frazeologia
 (wyrażenia i zwroty) spotykana na Ochocie i raczej nie znana w innych
 częściach Warszawy. Dla przykładu:
 Anioł z bananem = milicjant
 Figura! Bęben i skóra = o człowieku na wysokim stanowisku
 Orkiestra z Marek — trąbka, pompka i lewarek = zespół muzyczny
 Zespół zgrany — ksiądz, dwie kurwy i organy = zespół muzyczny
 Połudwica za dwanaście = kiszka kaszana
 Dać cugu, -deba, -dubla, -narywkę, — szprynt = uciekać
 Iść na trawę = uciekać
 Przyklepać towar = zaznajomić się z dziewczyną

¹⁸ Na Czerniakowie taką nazwą obdarzano dozorcę, stróża kamienicznego.

¹⁹ Od „Rodziny Matysiaków“ stałej audycji radiowej o podtekstach bieżąco wychowawczych i upolityczniających.

Podchodzić z bokowca = zająć kogoś niespodzianie

Z glanka dać komuś = kopnąć kogoś

Inną osobliwością Dzielnicy są tutejsze frazy:

Bo kopnę w majty!

Gdzieś ty był kiedy ludzie rośli?

Idź stąd, bo splunę i zardzewiejesz!

Jak kto ma niefart, to i w kościele w mordę dostanie . . .

Nerwy w konserwy i na eksport!

Pocałuj mnie w dupę, przy mojej warta nie stoi.

Powiedział co wiedział i umarł na łupież.

Skończyłeś? To spuść wodę.

Tak się obcieszył, że aż mu po uszach ścieka.

Ty! Wielkie nieporozumienie między rodzicami.

Ty w tą i nazad po Marszałkowskiej przez Pruszków Wschodni ciągany!

Dla porównania można tu dorzucić porzekadło krążące po Pradze a dotyczące omawianej Dzielnicy: „pieprzysz głupoty jak Kazio z Ochoty . . .“

Nawet na podstawie tak wrywkowego materiału jakim są przytoczone tu osobliwości gwary ochockiej można wyprowadzić dwa wnioski. Pierwszy, że posiada ona swoiste odmienności w zasobie słownikowym, semantyce (zasobie znaczeniowym) i frazeologii. Wniosek drugi, że jest nieodrodną częścią składową gwary warszawskiej, co wyraża się w jej skłonności do zdrobnień, zgrubień wyrazów, napuszonej wyrażania się, umiejętności barwnego, jędrnego przekazywania odczuć i uczuć — a wszystko to na kanwie typowo warszawskiej manieri wielosłowia.

Владимир П. ГУДКОВ
(Москва)

ИНТЕРЕСОВАЊЕ МОСКОВСКИХ СЛАВИСТА XIX ВЕКА ЗА НАРОДНИ ЈЕЗИК СРБА

Прве деценије XIX века обележене су буђењем и јачањем, устаљивањем интересовања руског друштва и руске науке за словенство у најширем смислу те речи. На почетку столећа, каже А. Н. Пипин, „у нас не было человека (по крайней мере, нельзя его указать в литературе), который был бы в состоянии иересchiedать иравильно славянские илемеиа, указать на карише месиа их жишельства и хойля бы самым обцим образом обозначить их исторические ойношения.“¹ Ускоро се ситуација изменила. Социјално-политичка кретања у Европи, распламсавање ослободилачке борбе словенских народа, усмереност политике руске владе стимулишу повезивање Руса с другим словенским народима, потхрањују симпатије руског друштва према Словенима, њиховој судбини и свим странама њихове егзистенције. Окретање словенству се очитује у учесталим путовањима Руса по словенским земљама, у видљивом повећању информација о Словенима у руској штампи, у успостављању непосредних контаката руских и страних научних и културних радника.

У неким периодичним издањима славистичка проблематика осваја прилично велики простор. Ту предњаче „Библиографические листы“ (1825—1826) П. И. Кепена и „Вестник Европы“ (1804—1830), чији је издавач и уредник био професор Московског универзитета М. Т. Каченовски (1775—1842). „В „Вестнике Европы“, уже с иервых лей, мы всищрачаемса со сичайями по самым разнообразным войросам славянским, и научногo характера, и иойулярными, оригинальными и иереводными. Здесь заищронуты были ииейтересы лищераиуры, истории, этинографии и

¹ А. Н. Пипин. Русское славяноведение в XIX сйюлеиши. — „Вестник Европы“, год. 24, кн. 7. Петербург, 1889, стр. 238.

языка славян² — писао је А. А. Кочубински.² 1835. године М. Каченовски је заузео новоосновану катедру славистике на Московском универзитету. Иако је главни предмет његовог стручног занимања била историја, у часопису М. Каченовски наступа као филолог широке оријентације. Популарише између осталог теорију Добровског о српском пореклу старословенског језика, пише о српској народној поезији, објављује писмо Вука Караџића.

Интересовање М. Каченовског за језик српског народа пре познанства с Вуком нашло је израза у приказу анонимног (Аврамовићевог?) речника који је издао Курцбек у Бечу 1790. и 1791. године. У том делу Каченовски је поред руских речи (узетих, као што се сазнало, из речника Јакова Родеа) наишао на речи и изразе, који му нису били познати (као на пример пословица *Лудъ е ѿай мишъ, кои само одну рују зна*) па је извео овај закључак: „*Этотъ языкъ, для насъ малолетный, или даже и совсем невразумительный, есть нынешний иррегулярный сербский. Он неочищен, необработан, не имеетъ своей литературы. Между нимъ и церковнымъ языкомъ такое точно соотношение, какое до 18 века было между общенароднымъ русскимъ и убогимъ церковнымъ же. Было время, когда и у насъ не умели писать на употребительномъ наречии и не догадывались, чтобы нужно было обрабатывать его для выгоды иррегулярного.*“³

„*Писать на употребительномъ наречии*“ — то значи да књижевни језик мора имати народну основу. Речи Каченовског о природи књижевног језика откривају нам, бар делимично, подлогу његових спонтаних симпатија и изванредно топлог односа према Вуку Караџићу, што је дошло до изражаја у данима Вуковог боравка у Москви, када су се Каченовски и Вук упознали, и у више махова касније. „*Один только учитель Койшар — каже Кочубински — такъ воспитанно встречалъ литературныхъ иррегулярцевъ своего даровитого сербского ученика, Вука Караџича, какъ принималъ ихъ Каченовский на страницахъ своего журнала.*“⁴

Међу ученицима Каченовског на Московском универзитету био је Осип М. Боџански (1808—1877). Попут Срезњевског, Прајса и Григоровича, О. Боџански је био упућен на студијско путовање у иностранство ради проучавања словенских језика, литература и историје словенских народа. У току безмало петогодишњег боравка у Прагу, Бечу, Будимпешти, као и у Сремским Карловцима, Загребу и другде (1837—

² А. А. Кочубинский. *Начальные годы русского славяноведения*. Одесса, 1887—1888, стр. 42.

³ „*Вестник Европы*“. Часть 96, № 22. Москва, 1817, стр. 126—127.

⁴ А. А. Кочубинский. *Наведено дело*, стр. 47.

1842) Бођански је стекао дубока знања о словенским језицима и њиховој историји, савладао неке од њих, претежно чешки, и практички. По повратку у Москву заузео је на Московском универзитету упражњену катедру славистике.

Рођен у Украјини, Бођански је од малих ногу био опчињен украјинским фолклором, лепотом украјинског језика. За време студија његово интересовање за народну поезију попримило је размере професионалног занимања. На предлог Каченског прихватио је за магистарску дисертацију тему „О народној поезији словенских племена.“ Тај рад, штампан 1837., наишао је на топао пријем савременика. Преведен је, у изводима, на неколико језика.

У настави словенских језика Бођански се свесно ослањао на фолклорне текстове, сматрајући њихов језик узорним, најчистијим типом језика. Читао је са студентима епске песме из Вукових збирки.

У годинама студијског боравка у иностранству и касније Бођански је марљиво проучавао старо словенско рукописно благо. Објавио је читав низ словенских споменика у научном часопису „*Чтения в Обществе историк и древностей российских*“, чији је редактор био дуго година. Посебно су га интересовала оригинална дела од историјске и књижевне вредности. Издаје „Винодолски закон“, једну хрватску хронику, поново штампа „Историју о Црној Гори“ Василија Петровића. Међу критеријима, по којим је оцењивао значај писаних споменика, био је и њихов језик. Пажњу московског слависте привлаче текстови који више-мање доследно манифестују особине појединих словенских језика.

Бођански је први оценио вредност путописа Јеротеја Рачанина „Путьшаствіе ко граду Јерусалиму“, чији текст потиче из 1727. године. Нашавши „Путьшаствіе“ у зиму 1840. године у Сремским Карловцима, Бођански је одмах опазио оно што чини посебан квалитет Рачаниновог дела и замолио М. Поповића (брата Ђ. Даничића) да му направи препис. Двадесетак година касније штампа „Путьшаствіе“ у „Чтенијима“. У предговору наглашава по чему је значајно ово дело. Рачанинов путопис, каже Бођански, „*принадлежит к небольшому числу йамяйников, составляющих йойыйку йисаиъ языком народа. Разумеейся, в йамяйниках йакого рода нельзя ожидатьъ языка совершенно безукоризненного; важно уже и то, если йеревес осйаеійся на сйороне речи народной*“.⁵

⁵ *Чтения в Обществе историк и древностей российских*, 1861., кн. 4. Москва, 1861. Отдел III. Материалы славянские. Предговор издању није пагиниран.

Овај српски текст у „Чтенијима“ припада издањима, чији значај расте током времена. У наше доба дошло је до темељитог проучавања удела народног језика у књижевном језику XVIII века те многи споменици постају објект студизоних, детаљних истраживања. Издање Бођанског је утолико значајније, што наука више не располаже оригиналом монашког путописа који је, по сведочанству Ст. Новаковића, неповратно изгубљен,⁶ док издање 1841. године у „Српској пчели“ представља само препричавање садржаја „Путьшаствија“.

Бођански је радо прихватио за објављивање у „Чтенијима“ још један споменик народног језика Срба — „Житије цара (кнеза) Лазара“. Добио га је од професора Харковског универзитета П. А. Лавровског који је 1859—1861. г. био на студјјском путовању по словенским земљама. 22. јануара 1860. обратио се из Прага Бођанском с понудом да штампа „Житије“. Народни карактр језика је оно главно, чиме је „Житије“ фасцинирало Лавровског и, вероватно, Бођанског. Интересантан је у овом смислу предговор Лавровског, у којем он поред језичких особина указује на фолклорну основу дела и образлаже своје датирање текста.

„Это скорее повестъ, ѱохозя на некоторыя оидельные сказания о замечательныхъ событїяхъ, ѱомещавшихся в нашихъ лейтїяхъ, как о нашествїи Байгя, о Тамерлане, о Донскомъ ѱобоище и многие другїе. Оидличїе оїѱ ѱоследнихъ, вїрочем, весьма резкое и нельзя не сказатъ, чїѱбы оно не говорило явстївенно в ѱользу ѱревосходстїва ѱовестїи сербской. Язык в ней чїстїо народный, тїак чїѱо глаз едва в сосїтїонїи замейтїтїѱ некоторыя церковнославянизмы, как-тїо неожїданно вкравшїеся ѱод ѱеро слагатїеля или ѱерейсчїка . . .“⁷

„Кажетїся, нельзя сомневатїься, чїѱо в основаниѱ ѱрїводимой сербской ѱовестїи лежатї народныя ѱесни, оїносящїеся к бїтїве Косовской и восїевающїе знаменїтїейшего еѱ героя, Милоша Обїлїча, убївшего султїана тїурецкого.“⁸

„Народностїѱ ѱовестїи оїтражаетїся в языке не тїолько с формальной его сїѱороны, но и в целыхъ выраженияхъ, в сравненияхъ, зїтїейтахъ, аллегорїяхъ и тї.ѱ.“⁹

„Оїноситїельно времени сосїавлениѱ ѱовестїи с уверенностїью можно оїределїтїѱ, в насїѱолящую ѱору, тїолько одинъ крайнїй ѱредел, ѱознїе ко-тїорого не могла она явїтїься, именно: сїтаросїѱ сїїска, конца XVII века.“

⁶ Гласник Срїског ученог друшїтва, књ. 31. Београд, 1871, стр. 295.

⁷ Читениѱ . . . , 1860, кн. 2. — Оїдел III. Маїтериалы славянкїе, стр. I.

⁸, ⁹ Истїо, стр. II.

*Что же касается до области, то едва ли ошибѣмся, если будем искать её на северной стороне Дуная. На ёйто могуи указываиъ слова: ОФИЦИРЪ, КОРПУСОВЕ, а частию и наречие ФРИШКО (ВРИШКО) . . . ой немецкого frisch.*¹⁰

Ево једног цитата да се представи језик и садржај „Житија“:

. . . Я вы сви, везири, паше мое (каже смртно рањени М. рат). фришко устаните, сви лепо се оправите, на кнеза лазара таборуъ сви удадите еднано, да за живота видимъ, чи ће мейданъ бити. и тако те две войске удадишесе; тѹ е сила, брате од тешка пра и олова и од тешка плача и криске земля се тресла; тѹ сѹ, брате, ранини юнаци и кони у силеной крови панвалли и од мертви ниси могао маћи се никуда¹¹

То је писано малтене сто година пре рођења Вука Караџића. Многобројност сачуваних преписа „Житија кнеза Лазара“ указује на виталност, популарност и актуелност овог дела у српском друштву XVIII века.¹² . . . Током XVIII века народна епика постала је кохезиона сила српске нације“, каже М. Поповић.¹³ Може се без двоумљења тврдити, не бојећи се претеривања, да је епско Лазарево „житије“ по својим изражајним средствима претеча новог књижевног језика, као што је Г. Венцловић, према Ј. Скерлићу, претеча Д. Обрадовића и В. Караџића. Овај споменик који је после Лавровског објавио по другим списима Ст. Новаковић (Starine, X) заслужује да што пре постане објекат вишестраних истраживања.

Научна школа О. М. Бојанског броји читав низ истакнутих слависта. Међу њима је био Аполон А. Мајков, чије дело „История сербского языка по памятникам, писанным кириллицею, в связи с историей народа“ (Москва, 1857) по ширини захвата нема премца у славистичкој литератури. Мајков је анализирао српске писане споменике (углавном повеле и правне текстове) као историчар и као филолог. Његова књига од преко 800 страна садржи историју народа и историју језика тога

¹⁰ *Исѹо*, стр. IV—V.

¹¹ *Исѹо*, стр. 11.

¹² Више примерака „житија“ било је и налази се сада у библиотекама и архивима. Види, на пример: Св. Матић. *Опис рукописа Народне библиотеке*. Бгд., 1952 — бр. 180, 209, 228, 229; Јб. Штавланин—Ђорђевић. *Стари ћирилски рукописи Народне библиотеке у Београду*. — „Библиотекар“, бр. 5, 1968. — бр. 77, 122, 126.

¹³ М. Поповић. *Романтизам и прелаз из усмене у писању књижевности*. — „Зборник Матице српске за књижевност и језик“, 1967, св. 1, стр. 28.

народа. Мада Мајковљево лингвистичко истраживање у поједино-стима није беспрекорно ни за своје време, писац је несумњиво тачно оцртао главне процесе фонетске и морфолошке еволуције језика Срба као и најбитније развојне токове њиховог књижевног језика. Историја књижевног језика до турског освајања сумирана је у крупним потезима овако:

„Если возьмём все яамляйники в их совокуйности, равно йри-йомным все явления звукодвижения и словодвижения в их йреемсйвенности, то увидим, что к концу XV века древнекнижнй язык Сер-бов йочийи усйановился в своих звуках и формах; зто не значий ещё, чйобы он явился вйолне народным, но значий то, чйо, всйуйя в XII веке на йравильный йуий самобытного развития, он йосйо-янно следова лза народным началом, вмещая его в себе с возраста-ющим усйехом. Не исключийтельное господсйво, но йреобладание на-родности . . . йредсйвляей нам древнесербский книжнй язык с конца XII до конца XV века. Совершенной безыключийельности в йользу народного начала не могло быий, ибо язык только слагался, вырабайывался, укреплялся. В нём церковнославянская сйихия йре-бывала ещё йосйоянно в известной сйейени; но сйейень зта значи-йельно изменялась, смойря йо содержанию и месйу найисания йамляйника. Вообще она ослабла к концу XV века и сосйавляла сйоль незначийельное меньшинсйво, чйо не могла уже заградий собою всех блестящих йроявлений народности. В йтворчсйве языка уже совершился йерелом: . . . язык сйал ровнее, глаже, вернее йу-земному говору; он, йтак сказаий, онароднился. . . Ещё осйавало-сь ему сделай йоследний решийельный шаг, чйобы совершенно йриний на себя йриличнй народный образ; но здесь засйал его конец XV в., а с ним и решийельный йеревороий в жизни и судьбах сербского народа.“¹⁴

У Мајковљевом прилажењу књижевном језику и разматрању његове историје главно мерило је удео домаћих, народних елемената у писаним текстовима. Од интереса је његов суд о језику српске књижевности XVIII века.

По Мајковљевом мишљењу, језик, којим су се стварала књижевна дела у XVIII веку, зависио је у битним квалитетима од воље, опредељења и индивидуалног укуса појединих личности па није имао изгледа да се усаврши и постане ефикаснији друштвени инструмент: „Между

¹⁴ А. А. Майков, *История сербского языка . . .*, стр. 820.

грамотнӣми людьми вс̄иречаем Бранковича, Раича и безымянных лейописцев, язык којорых далеко не народный; ӣриѣмы их не показываю̄т даже возможности когда-либо уллучӣть э̄той язык. Причина та̄, что вековое здание, ӣос̄роенное самообразно ӣ ӣос̄т̄ейенно ӣри учас̄тии всего народа, ӣало; на его развалинах из обломков с̄тарини и с ӣримесью новизны созидаю̄т язык о̄идельные личнос̄ти, ӣач̄ейчики, люди, ӣо-ӣогдашнему, образованные. А известно, что все образование ӣтого времени . . . сос̄тояло в ӣесном знакомс̄тве с церковнославянскою ӣисьменнос̄тью, ко̄торая в ӣу по̄ру уже уӣтраӣла ӣервоначальную чис̄тоӣу своего языка. Такое сос̄тояние сербско книжного языка, зависевшее в̄олне о̄т личного ӣроизвола, не могло ӣривести к чему-либо ӣлезному, когда ӣроизвол э̄той имел ложное наӣравление.“¹⁵

Мајков истиче да је развој националног покрета поткрај XVIII века условљавао формирање књижевног језика на народној основи, односно демократизацију писмености и књижевности језика. „Оӣкрылась необходимос̄ть не искус̄ственного языка, годного для о̄твлеч̄енных заня̄тиӣ о̄идельных личнос̄тей, но та̄кого, којорый мог бы удовлеч̄иворит̄ь всем разнообразным ӣоӣребнос̄тям всего возрождающегос̄я народа.“¹⁶ Главне заслуге за преображај књижевног језика има, према Мајковљевом излагању, Доситеј Обрадовић који је први схватио нужност језичке реформе и остварио је. „Смелою рукою разрушил он бессмысленное ӣтворение своих ӣредис̄твенников и оӣфрещась о̄т личного ӣроизвола, ввёл в ӣисьменнос̄ть чис̄тый, свежий и живой народный язык, ӣрисуӣщий всему народу. Э̄то великое дело, начат̄ое на меже двух веков, сделалось в ӣекущем веке одним из главнейших общес̄твенных воӣросов, воӣросом жизни и народнос̄ти; оно ӣус̄тило уже глубокие корни благодаря деӣятельнос̄ти многих ӣоборников народного слова и дос̄тойных ӣреемников Обрадовича.“¹⁷

То што Мајков не спомиње Вука (убрајајући га ваљда у Доситејева „достојне следбенике“) и приписује Доситеју одлучујућу улогу у преображају књижевног језика, нимало не обезвређује његову оцену језичких кретања на прелазу из XVIII у XIX век. Битан је Мајковљев недвосмислено позитиван, симпатизерски однос према употреби народног језика у књижевности.

Према горе изнесеноме, оцртава се континуирано линија живог интересовања московских слависта — првих, који спадају у покретаче

¹⁵ Мајков. *Наведено дело*, стр. 822.

¹⁶ А. Мајков. *Наведено дело*, стр. 823.

¹⁷ *Ис̄то*.

руске славистике, и њихових ученика — за језик српског народа. Каченовски је био задовољан кад је открио у штампаном речнику трагове њему непознатог језика — сведочанство живог говора Срба, који продире у књижевност. Поздрављао је напоре Вука Караџића. Бођанском је својствено настојање да пронађе писане споменике, у којима су заступљене карактеристике природног језика, и да упозна научнике и јавност с текстовима на народном језику. А. Мајков је учинио следећи велики корак: подвргао је многобројне писане споменике стручној историјској и лингвистичкој анализи. Изнео је мноштво више-мање тачних опсервација и закључака, приказавши фонетску и морфолошку еволуцију језика и изразите квалитете књижевног језика Срба, однос црквенословенских и народних елемената у њему. Нека дела старих московских слависта ни данас нису изгубила научну вредност. Заслуге Бођанског за издавање српских споменика су неоспорне, његов рад на том пољу је достојан подражавања.

П. А. ДМИТРИЕВ

(Ленинград)

ИЗ НАБЛЮДЕНИЙ НАД СИНОНИМИЧЕСКИМИ КОНСТРУКЦИЯМИ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Академик Михайло Стеванович своими многочисленными научными трудами сделал большой вклад в решение многих проблем общей лингвистики и прежде всего — в разработку грамматической теории современного сербохорватского языка, его истории и диалектологии. Претворяя в жизнь в своей научной и педагогической деятельности лучшие традиции, завещанные академиком Александром Беличем, творчески развивая ряд его теоретических положений, М. Стеванович в то же время является глубоко оригинальным ученым, обогатившим науку ценными исследованиями. Особенностью его как ученого и педагога является то, что он не только сам трудится напряженно и самозабвенно, отдавая всего себя любимому делу, но и умеет зажечь в своих слушателях и читателях глубокий интерес к сербохорватскому языку и его проблемам в прошлом и настоящем, побудить их к творческим размышлениям и активному научному поиску. Автор настоящих строк имел возможность убедиться в этом лично, слушая курс лекций Михайла Стевановича в Белградском университете в 1956/57 учебном году, а также во время последующих незабываемых встреч и бесед в Югославии и Советском Союзе.

Ряд работ М. Стевановича посвящен проблемам синтаксической синонимии, в том числе и синтаксической синонимии сложных предложений с относительным подчинением. Не касаясь вопросов, достаточно полно раскрытых в статьях М. Стевановича, нам хотелось бы в своей заметке поделиться некоторыми наблюдениями над синонимичными сложными конструкциями с присубстантивными придаточными, связь которых с главными предложениями осуществляется с

помощью относительных флективных местоимений (русск. *койорый*; укр. *койрий*, *який*; белорусск. *кайоры*, *які*; сербохорв. *који*; болг. *койшо*; макед. *кој* (*којшо*); чеш. *který* (*jenž*); польск. *który* и т.д.) или с помощью локальных относительных наречий (русск. *где*; укр. *де*; белорусск. *дзе*; сербохорв. *где*; болг. *кадето*, *дейо*; макед. *каде* (*шо*); чеш. *kde*; польск. *gdzie* и т.д.). Например:

Все менялось в городе, *где* мы жили (Л. Никулин) и
 Все менялось в городе, *в койором* мы жили.

Эти конструкции во всех славянских языках однотипны (но не тождественны) по грамматической структуре (они являются сложными предложениями с относительными присубстантивными придаточными), а также характеризуются однотипным (но не тождественным) грамматическим значением (они имеют атрибутивное значение, осложненное добавочной пространственной семантикой). Различие между ними в структурном отношении состоит, однако, в том, что в одном случае связь осуществляется с помощью предложно-падежной формы флективного местоимения, а в другом — с помощью неизменяемого относительного наречия. Отличаются они также и по значению — интенсивностью выражения добавочной пространственной семантики. Эта семантика возникает на основе синтаксических обстоятельственных отношений между сказуемым придаточного предложения и поясняемым словом главного предложения. Она получает формальное выражение в строго определенной синтаксической позиции относительного местоимения или наречия: эти показатели синтаксической связи в составе придаточного обязательно являются локальными распространителями. В предложениях, где средством связи выступает предложно-падежная форма флективного местоимения, пространственная семантика выражена слабее; в тех предложениях, где для связи использовано наречие, эта семантика, усиленная и подчеркнутая лексическим значением наречия, выражается четко и интенсивно (некоторое усиление добавочной пространственной семантики возникает также в том случае, когда само поясняемое слово имеет ярко выраженное локальное значение или является обстоятельством места). Таким образом, эти конструкции могут быть примером наиболее очевидной синтаксической синонимии.

Нас в данном случае интересуют условия, в зависимости от которых информатор (говорящий или пишущий) избирает ту или иную из этих синонимичных конструкций. Материалом для наблюдений нам послужили переводы романа М. Горького „Мать“ на другие славян-

ские языки¹. Мы получили, таким образом, возможность сравнивать передачу на различные языки одних и тех же конструкций.

Казалось бы, что близость синтаксического строя славянских языков в данном случае создает условия для того, чтобы во всех переводах эти конструкции передавались одинаково, так как все языки располагают соответствующими флективными местоимениями и относительными наречиями. Однако такого полного совпадения мы не наблюдаем. Так, в романе „Мать“ из 14 присубстантивных придаточных с добавочным пространственным значением М. Горький 2 вводит относительным местоимением, а 12 — относительным наречием где. В переводах это соотношение оказывается иным. В украинском относительных местоимений — 2, наречий — 12, в белорусском 2 и 12, в сербохорватском 6 и 8, в болгарском 7 и 7, в македонском 6 и 8, в чешском 4 и 8 (в двух случаях связь выражена иными средствами), в польском 6 и 7 (в одном случае связь выражена иными средствами), в словацком 2 и 12. Это разнообразие обуславливается тем, что в регулировании употребительности относительных местоимений и синонимичных им наречий принимают участие различные факторы, каждый из которых в различной степени может приниматься (или не приниматься) во внимание информатором.

Во всех славянских языках избегается употребление относительного наречия и используется в литературно-обработанных текстах предложно-падежная форма в тех случаях, когда нужно точно указать, к какому из нескольких субстантивов относится придаточное предложение. Так, например, у М. Горького: Это есть такое место в душе человеческой, на котором ничего другого не вырастет . . . (стр. 456). Если бы было употреблено неизменяемое наречие *где*, придаточное можно бы было соотнести и со словом *место* и с сочетанием *в душе*. М. Горький использует *какой*, чтобы показать, что придаточное относится к слову *место*. Так же поступают и переводчики. Например: Це є таке місце в дужи людській, на якому нічого іншого не виросте . . . (стр. 226). То је тако место у човековој души *на коме* не расте ништа друго . . . (стр. 58). Това е таква место в човеката душа, *на којшо* нищо друго не може да израсте . . . (стр. 53). То је takové místo v lidské duši,

¹ Были обследованы следующие тексты: М. Горький. Мать М., 1965; М. Горький. Твори у шістнадцяти томах. Том 4. Київ, 1952; М. Горкі. Маці. Переклад з рускай мовы. Мінск, 1958; М. Горки. Мајка. Дела, књига VIII. Београд, 1946; Максим Горки. Мајка. Скопје, 1968; М. Горки. Майка. София, 1967; М. Gorki Matka. SNDK. Praha, 1952; М. Gorki. Matka. Wilnius, 1952; М. Gorkij: Matka. Bratislava, 1953.

na kterém nic jiného nevyraсте . . . (стр. 71). Jest to takie miejsce w duszy człowieka, na którym nic innego nie wyraśnie . . . (стр. 67). Точно так же в белорусском переводе используется сочетание *яким* (стр. 64), в македонском — *на кое* (стр. 59), в словацком — *na ktorom* (стр. 44).

На материале некоторых славянских языков уже отмечалась тенденция использовать преимущественно относительные наречия при поясняемых словах, являющихся обстоятельством места, если при употреблении предложно-падежной формы флективного местоимения пришлось бы повторять предлог, стоящий перед поясняемым словом². Эта тенденция характерна и для других славянских языков. Так, в следующем примере, чтобы избежать повторения предлога *в* М. Горький использует для связи главного предложения с придаточным не сочетание *в койи рой*, а наречие *где*: Там у меня тоже вышли неприятности с губернатором, меня заслали на берег Белого моря, в деревушку, *где* (= *в койорой*) я прожил пять лет (стр. 563). Также поступают и переводчики. Например: Там у мене теж вийшли неприємності з губернатором, мене заслали на берег Білого моря, в невеличко село, *де* я прожив п'ять років (стр. 33). Тамо сам такође имао непријатности с губернатором, те су ме прогнали на обалу Белого мора, у сеоце, *где* сам пробавио пет година (стр. 167). Там също имах непријатности с губернатора, та ме пратила в едно село на брега на Бяло море, *дејшо* прекарах пет години (стр. 171). Tam miałem nieprzyjemności z gubernatorem i zesłali mnie nad brzeg Morza Białego, do wioski, gdzie mieszkalem pięć lat (стр. 218). Белорусский переводчик также использует *дзе* (стр. 206), македонский *каде што* (стр. 186), словацкий — *kde* (стр. 130). Переводчик на чешский язык использует для связи предложений сочетание *a tam*: Také tam jsem měl nepřijemnosti s gubernátorem; byl jsem poslán do dědinky na pobřeží Bílého moře *a tam* jsem strávil pět let (стр. 202).

Наличие этой тенденции не означает, однако, что во всех случаях при незванных условиях будет использовано обязательно относительное наречие. Тенденция определяется лишь преимущественным употреблением наречия. При этом не исключается (в редких случаях) использование флективного местоимения с повторяющимся предло-

² М. А. Шахматова. Синонимическая соотнесенность определительных придаточных предложений с релятивами „который“ и „где“ при контактном слове — обстоятельстве места. — Вопросы филологии. Часть 2. Изд. Ленинградского университета, 1970, стр. 111—137. См. также: П. А. Дмитриев. Присубстантивные *који* и *где* у И. Андрича. — Исследования по эстетике слова и стилистике художественной литературы. Изд. Ленинградского университета, 1964, стр. 177—185.

гом. Например: у М. Горького — Когда она вошла в комнату, где лежал раненый, Софья, наклонясь над ним, говорила . . . (стр. 621). У переводчиков на сербохорватский, болгарский и македонский языки — Кад је ушла у собу у којој је лежао рањеник, Софија му је, нагнута над њим говорила . . . (стр. 225). Когато влезе в стаята в којито лежеше ранениот, Софија, наведната над него, му зборуваше (стр. 253). Остальные переводчики, как и М. Горький, используют относительное наречие.

У М. Горького — „Ты что-то говоришь там?“ — сурово крикнул офицер, заглядывая в угол, где она обыскивала (стр. 555). У переводчиков на сербохорватский и македонский языки — „Шта ти то говориш тамо?“ — викну сурово офицер, загледајући у кут у коме је вршила преглед (стр. 159). „Што зборуваш ти таму?“ — сурово викна офицерот загледувајки во катот во кој го вршеше прегледот (стр. 177). Остальные переводчики, как и М. Горький, использовали относительное наречие. У М. Горького — Вы уехали на завод, где вас знают как тетку учительницы (стр. 710). У переводчика на болгарский язык — Отивате във фабрика, в кагито ви знаат като леля на учителката (стр. 332). Остальные переводчики использовали относительное наречие.

Как видно из примеров, случаи использования относительных местоимений с повторяющимся предлогом чаще встречаются в переводах на южнославянские языки. В этих языках тенденция употребления относительных наречий вместо местоимений с повторяющимися предлогами допускает бóльшую свободу в выборе средств связи, чем в восточнославянских и западнославянских языках.

Использование в качестве средства связи главного предложения и присубстантивного придаточного относительного наречия или местоимения зависит не только от структуры и лексического состава сложной конструкции. В значительной степени оно регулируется и желанием информатора усилить добавочную пространственную семантику придаточного или сделать ее менее ярко выраженной, подчеркнув предметно-отождествляющее значение. При этом желания автора и некоторых переводчиков могут не совпадать, что ведет к выбору разных средств связи — иногда, как свидетельствуют приведенные выше примеры, вопреки господствующей тенденции. Особенно же часто это происходит в тех случаях, когда нет структурного ограничения, то есть когда поясняемый субстантив употреблен без предлога и не является обстоятельством места. В этом отношении показателен следующий пример. У М. Горького есть такое предложение: Третя дома

занима а кухня и отгороженная от нее тонкой переборкой маленькая комнатка, в которой спала мать (стр. 418). М. Горький для связи предложений использовал сочетание *в койлорой*, подчеркнув тем самым не пространственную, а основную — предметно-отождествляющую семантику придаточного. Также поступили переводчики на сербохорватский, македонский, болгарский, чешский и польский языки. Между тем, в переводе на украинский язык использовано наречие: Третину будинку займала кухня і відгороджона від неї тонкою перегородкою маленька кімнатка, де спала мати (стр. 188). Наречия употреблены также в белорусском (стр. 13) и словацком (стр. 14) переводах. Употребление наречия в этом случае вызвано желанием переводчиков сделать более ярко выраженной добавочную пространственную семантику придаточного.

Henri DRAYE

(Louvain)

UNE ORGANISATION INTERNATIONALE POUR LE DÉVELOPPEMENT DES ÉTUDES ONOMASTIQUES, LE C.I.S.O.

C'est au grand onomatologue français Albert Dauzat (1877—1955) que revient le mérite d'avoir entrevu la possibilité et l'utilité de la création d'une organisation internationale dans le but de promouvoir les études onomastiques. Auteur de plusieurs travaux de haute vulgarisation, tels les *Noms de personnes* (1925), *Les noms de lieux* (1926), *La toponymie française* (1939, 1946²), *Traité d'anthroponymie française — Les noms de famille de France* (1945), *Dictionnaire étymologique des noms de famille et des prénoms de France* (1951), Dauzat avait en outre le don de l'organisation des recherches scientifiques. C'est ainsi qu'il fonda la revue *Onomastica* (1947—1948), remplacée dès 1949 par la *Revue Internationale d'Onomastique*, qu'il dirigea jusqu'à sa mort. En outre, sentant que le temps était venu de le faire, Dauzat organisa et présida à Paris le premier Congrès international de Toponymie et d'Anthroponymie, tenu du 25 au 29 juillet 1938.

Dans son allocution à la séance d'ouverture de ce congrès, le linguiste réputé J. Vendryes, président d'honneur, souligna les rapports étroits de la linguistique et de l'onomastique, cette dernière n'étant «qu'une partie de la linguistique». Il s'étonna «que l'onomastique n'ait pas trouvé place dans les Congrès de linguistique, ou qu'elle ne se soit pas contentée de celle qu'on pouvait lui donner». Mais, poursuivit Vendryes, «dans un congrès spécial, une science se trouve plus à son aise, plus libre de ses mouvements; elle peut poursuivre ses investigations plus profondément jusque dans le menu détail».¹

¹ Voir: *Premier Congrès international de Toponymie et d'Anthroponymie — Actes et mémoires* (Paris, Institut de Phonétique de l'Univ. de Paris, 1939), p. 7.

Répondant à J. Vendryes, A. Dauzat rappela qu'après le Congrès des linguistes de Genève (1931) une pétition, signée par un certain nombre de participants, fut adressée au secrétaire du Comité Permanent des linguistes, Mgr. *Schrijnen*, pour demander qu'une place fût accordée à l'onomastique dans les congrès ultérieurs. Mais les organisateurs des deux congrès suivants ne tinrent pas compte de ce voeu, »estimant sans doute que le programme de tels congrès es. suffisamment chargé. Dans ces conditions, il ne restait plus aux toponymistes qu'à préparer, en s'adjoignant les anthroponymistes, une organisation autonome, qui n'exclut nullement (cela va sans dire) une collaboration avec la linguistique générale.«²

Le premier Congrès international de Toponymie et d'Anthroponymie de 1938 chargea Paul *Lebel*, un des secrétaires du congrès, »de préparer l'organisation et les statuts d'une Association internationale de toponymie et d'anthroponymie, et de présenter, après s'être mis d'accord avec les spécialistes des différents pays, un rapport sur cette question au deuxième Congrès international de toponymie et d'anthroponymie, qui se tiendrait à Munich, fin août 1941.«³

Malheureusement, la guerre a entravé ce projet et ce fut encore à Paris que, du 15 au 19 juillet 1947, les onomatologues se réunirent pour la deuxième fois, grâce à l'initiative de Dauzat. Bien que ce congrès ait eu au point de vue scientifique des résultats réconfortants⁴, la préparation de l'association internationale, prévue en 1938, n'avait fait aucun progrès. Eu égard aux circonstances, il n'en pouvait être autrement, le cataclysme mondial ayant empêché tout contact international.

Ce deuxième congrès aurait dû se tenir à Bruxelles, mais les onomatologues belges se récusèrent de bonne grâce. Cependant ils invitèrent les participants au congrès de Paris à être leurs hôtes lors du troisième congrès international. Celui-ci s'est tenu à Bruxelles, du 14 au 19 juillet 1949, dans les locaux de l'Université Libre de Bruxelles et de l'Institut géographique militaire. La présidence de ce congrès fut assumée par la Professeur H. J. *van de Wijer* (1883—1968), alors président de la Commission royale de Toponymie et de Dialectologie (créée en 1926 par M. C. *Huysmans*, Ministre de l'Instruction Publique) et fondateur, en 1923, de l'Institut d'Onomasti-

² Ibid., p. 8.

³ Ibid., p. 21.

⁴ Les numéros 3—4 du tome I (1947) et les nos 1 et 2 du tome II (1948) d'*Onomastica. Revue internationale de toponymie et d'anthroponymie* (Directeur Albert Dauzat — Lyon—Paris, IAC) sont consacrés au Deuxième Congrès international de Toponymie et d'Anthroponymie. Ils contiennent les Actes du Congrès et le texte des communications.

que à l'Université de Louvain. M. J. *Herbillon*, représentant de l'onomastique romane en Belgique, fut co-président du congrès.

La constitution d'un Comité International des Sciences Onomastiques (C.I.S.O.) restera un des résultats importants de ce 3e congrès. En effet, à Bruxelles les représentants de 26 pays exprimèrent la volonté de créer un Comité Permanent dans le but de promouvoir la collaboration internationale entre les onomatologues des différents pays représentés. Les statuts du C.I.S.O., approuvés par l'assemblée générale du Congrès de Bruxelles, stipulent entre autres que le Comité »est constitué en vue d'organiser des congrès internationaux de sciences onomastiques et d'établir et de maintenir le contact entre les spécialistes« (art. 1), qu'il se complétera et se renouvellera par cooptation (art. 2), qu'il est seul compétent pour tout ce qui concerne les questions d'organisation générale des congrès (art. 6), qui auront lieu, en principe, tous les trois ans (art. 4). L'art. 10 de ces Statuts prévoit la création d'un »Centre International Permanent d'Onomastique, avec siège définitif à l'Institut d'Onomastique («*Instituut voor Naamkunde*») de l'Université de Louvain.«⁵ M. H. J. van de Wijer fut désigné comme secrétaire général du C.I.S.O. et comme directeur du Centre. Il se dévoua à cette double fonction jusqu'à sa mort, survenue à Louvain le 4 décembre 1963. L'assemblée statutaire du C.I.S.O., réunie à Vienne, le 13 septembre 1969, appela le soussigné, déjà secrétaire général adjoint depuis 1955, à succéder à son maître regretté, tandis que son collègue à l'Université de Louvain, le Professeur K. *Rolandts*, fut nommé secrétaire général adjoint.

Considérons succinctement le développement et les réalisations du C.I.S.O. et du Centre international d'Onomastique depuis leur création, il y a déjà plus de vingt ans.

1. Notons d'abord que le C.I.S.O., qui au point de vue juridique est resté une association de fait, a obtenu son affiliation au Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines de l'Unesco lors de la réunion annuelle du Comité Permanent du C.I.P.S.H., tenue à Paris le 19—20 janvier 1950. Cette affiliation s'est faite par l'intermédiaire du Comité International des Sciences Historiques (C.I.S.H.) d'une part et du Comité International Permanent de Linguistes (C.I.P.L.) d'autre part. Il a donc été admis qu'aussi bien les historiens que les linguistes s'intéressent aux progrès des sciences onomastiques et l'affiliation double peut être considérée comme symbolique pour la science de carrefour que constitue l'onomastique. Elle est une science relativement jeune puisque ses débuts ne remontent qu'à la seconde moitié du siècle précédent, lorsqu'en appliquant les principes et les méthodes

⁵ Voir le texte des Statuts du C.I.S.O. dans *Onoma* I (1950), p. 22—25.

de la linguistique, l'onomastique s'est distancée lentement du jeu pratiqué par les amateurs en quête d'étymologies, qui le plus souvent ne cadraient pas avec les données de la phonétique. Mais l'onomastique n'est pas seulement étymologique, car après avoir dépouillé, classé et interprété les noms propres, elle désire collaborer à l'histoire du peuplement et des migrations, à l'étude de la stratification des couches onomastiques et des contacts entre les peuples, reflétés dans les noms de lieux et de personnes. Dans ce but, le concours de l'histoire, de l'archéologie, de la géographie humaine, de la pédologie etc. est indispensable à la science des noms propres.

2. Pendant les vingt années qui nous séparent de la fondation du C.I.S.O., celui-ci s'est adjoint la collaboration de nombreux spécialistes: les 26 pays représentés par leurs savants de mérite au moment de sa fondation en 1949, se sont doublés. Actuellement les pays suivants sont affiliés au C.I.S.O.:

Afrique: Égypte, Rép. Sud-Africaine, Zaïre;

Amérique: Argentine, Brésil, Canada, Chili, Colombie, Guatémala, États-Unis, Mexique, Paraguay, Pérou, Venezuela;

Asie: Japon, Laos;

Océanie: Australie;

Europe: Albanie, Allemagne (B R D et D D R), Autriche, Belgique, Bulgarie, Danemark, Espagne, Finlande, France, Grande-Bretagne, Grèce, Hongrie, Îles Féroë, Irlande, Islande, Italie, Luxembourg, Malte, Norvège, Pays-Bas, Pologne, Portugal, Roumanie, Suède, Suisse, Tchécoslovaquie, Turquie, U.R.S.S., Yougoslavie.⁶

La Yougoslavie a été représentée au C.I.S.O. dès sa fondation par le Professeur Petar *Skok* (1881—1956).⁷ Ses successeurs, depuis 1958, sont les Professeurs France *Bezljaj* et jusqu'à sa mort, survenue le 28 novembre 1970, Mate *Hraste*.⁸

Il convient de signaler que l'association internationale des onomatologues a contribué à la fondation de nombreuses commissions, sociétés et instituts d'onomastique, ainsi qu'à l'édition de revues onomastiques nouvelles. Ainsi Petar *Skok* fut le promoteur, en 1953, d'un Comité onomastique de la R.F.P.Y. au sein du Conseil des Académies de Belgrade et des Commissions onomastiques des républiques populaires yougoslaves.⁹ Dès 1954 il

⁶ La composition du C.I.S.O. (1972) paraît dans *Onoma* XVII (1972).

⁷ Voir la notice bio-bibliographique de Petar *Skok* par V. *Putanec* dans *Onoma* VI (1965/66), 149—152.

⁸ Voir la notice biographique de Mate *Hraste* par P. *Šimunović* dans *Onoma* XVI (1971), 233—234.

⁹ V. *Putanec*, L'onomastique au sein de l'Institut philologique de l'Académie Yougoslave de Zagreb (1949—1955). *Onoma* VI (1955/56), 137—138.

annonça «un projet de création d'un Institut d'Onomastique».¹⁰ Au sein de l'Académie yougoslave des Sciences et des Beaux-Arts se forma une équipe de toponymistes qui s'occupa entre autres de l'élaboration d'une bibliographie rétrospective de l'onomastique yougoslave (voir ci-après). La Commission nationale d'Onomastique fut créée en 1956 dans le but de coordonner le travail onomastique en Yougoslavie et la même année, après la mort de Skok, fut créé le Comité interacadémique pour l'Onomastique.¹¹ D'autre part une nouvelle revue *Onomastica Jugoslavica* a été lancée en 1969. Puisse-t-elle, quoique la dernière venue, — être parmi les revues consacrées à l'onomastique slave, non pas la moins importante!

3. Les congrès internationaux de sciences onomastiques se sont suivis sans discontinuité suivant le turnus triennal prévu par les Statuts du C.I.S.O. En vue de chaque congrès un président, choisi parmi les spécialistes du pays où siège le congrès, se fait aider par un comité d'organisation. Celui-ci veille à la bonne marche des assises tant au point de vue matériel que scientifique; il assume la tâche de proposer au C.I.S.O. le thème général du congrès et d'en publier les Actes et Mémoires. On peut se féliciter du fait que ces documents ont été publiés pour tous les congrès qui ont eu lieu jusqu'à présent.

Voici d'ailleurs la liste de ces congrès, depuis celui de Bruxelles (1949), suivis des noms des savants qui les ont présidés :

- 4e Congrès, 1952, 17—21 août, à Uppsala (+ Prof. Jöran Sahlgren)
- 5e Congrès, 1955, 12—15 avril, à Salamanque (Prof. Antonio Tovar et Mrg. A Grieria)
- 6e Congrès, 1958, 24—28 août, à Munich (+ Prof. Adolf Bach et prof. Gerhard Rohlfs)
- 7e Congrès, 1961, 3—8 avril, à Florence et Pise (Prof. Carlo Battisti)
- 8e Congrès, 1963, 27—31 août, à Amsterdam (+ S. J. Fockema Andreae et P. J. Meertens)
- 9e Congrès, 1966, 4—8 juillet, à Londres (+ Prof. A. H. Smith)
- 10e Congrès, 1969, 8—13 septembre, à Vienne (Prof. Eberhard Kranzmayer)
- 11e Congrès, 28 juin—4 juillet, à Sofia (Prof. Vladimir Georgiev).

Le 12e Congrès se tiendra à Berne (Suisse) pendant la dernière semaine d'août 1975.

Mentionnons aussi que depuis le 8e Congrès d'Amsterdam les communications générales et, dans la mesure du possible, les rapports présentés

¹⁰ Voir *Onoma* V (1954), 115—116.

¹¹ Voir V. Putanec, Aspect général sur l'évolution actuelle de l'onomastique en Yougoslavie (1956—1971). *Onoma* XVI (1971), 213—215.

dans les sections ont été concentrés autour d'un ou de deux thèmes généraux. Comme thèmes on a traité à Amsterdam de «L'eau-élément d'association ou de dissociation reflété dans l'onomastique»; à Londres «La stratification chronologique en onomastique», à Vienne «La montagne en onomastique»; à Sofia «L'onomastique et la géographie humaine» et «Le problème de la transcription des noms propres».

4. Parmi les décisions du Congrès de Bruxelles figurait la suivante: «Avec la collaboration des délégués nationaux, le Centre (international d'Onomastique) envisage l'élaboration d'un Bulletin international de documentation et de bibliographie. L'entreprise sera menée selon des moyens mis à la disposition du Centre». ¹² Se conformant à cette décision le Centre de Louvain a édité dès 1950 la revue *Onoma-Bibliographical and Information Bulletin* dont le volume XVII (1972) est actuellement sous presse.

Le but de la revue est clairement défini par le sous-titre: elle tend à fournir aux onomatologues et à tous ceux qui s'intéressent aux recherches onomatologiques une information bibliographique aussi complète que possible. Grâce à la collaboration bénévole d'un nombre toujours croissant de collègues, *Onoma* publie des articles méthodologiques, des «Forschungsberichte», des aperçus sur les travaux en cours, des nécrologies, une revue des revues onomastiques et en particulier une bibliographie courante et des bibliographies rétrospectives. Dans chaque volume un numéro spécial est consacré à la bibliographie annuelle («Bibliographia Onomastica») éditée par M. Willy van Langendonck, docteur en philosophie et lettres, collaborateur scientifique au Centre. La dernière bibliographie parue se rapporte aux publications des années 1969 et 1970 (*Onoma* XVI (1971), 3). Elle ne compte pas moins de 530 pages. Elaborée avec le concours d'environ 50 collaborateurs du monde entier, cette bibliographie est devenue un instrument de travail de grande valeur.

Malheureusement, vu l'augmentation constante des frais d'imprimerie et eu égard à l'extension constante d'*Onoma* (le 1er vol. compte 144 pages, le XVIe en compte 850) nous avons été forcés de réduire la part consacrée dans la revue aux bibliographies rétrospectives. C'est ainsi que la „Bibliographie rétrospective de l'onomastique croato-serbe“ (~ —1965) de nos collègues Valentin Putanec et Petar Šimunović n'a pas encore été publiée. Cette bibliographie comporte 5704 n^{os} et 706 pages dactylographiées, sans tenir compte des index! Ce travail prouve que depuis longtemps les études d'onomastique jouissent en Yougoslavie de la grande faveur des linguistes et des historiens. Aussi les représentants de ce pays au sein du C.I.S.O.

¹² *Onoma* I(1950), 13.

se sont dévoués à promouvoir notre discipline dans leur milieu et à faire connaître les résultats de leurs recherches à l'étranger.

5. Le Centre international d'Onomastique est en premier lieu le siège administratif et le secrétariat du C.I.S.O. et en tant que tel, il offre ses bons services aux organisateurs des différents congrès internationaux et s'évertue à intensifier la collaboration entre les onomatologues des différents pays affiliés au C.I.S.O. En outre le Centre constitue un centre d'études grâce à sa bibliothèque spécialisée, qui est à la disposition de tous les chercheurs.

Depuis 1923 l'„Instituut voor Naamkunde“, qui étudie la toponymie et l'anthroponymie de la région néerlandophone de la Belgique, disposait déjà d'un fonds de livres et de revues important, lorsqu'en 1950 le Centre international d'Onomastique a été installé dans les mêmes locaux. La bibliothèque des deux institutions a été considérablement augmentée, en premier lieu à la suite du service d'échanges de la revue *Onoma* et aussi grâce à la générosité des membres du C.I.S.O. et des onomatologues des pays affiliés qui nous envoient leurs publications.

Certes au point de vue de la recherche scientifique, l'organisation des contacts entre les chercheurs et des échanges d'informations constitue un mal nécessaire pour ceux qui s'y dévouent et très souvent leurs recherches personnelles réduites doivent être remises à plus tard. On a répété souvent que le travail bibliographique est fastidieux pour celui qui le fait, mais utile et nécessaire à celui qui s'en sert.

L'organisation internationale de l'onomastique doit non seulement soutenir et stimuler les études onomastiques, mais aussi et surtout formuler les méthodes spécifiques pour démontrer l'importance des problèmes concernant les rencontres des Civilisations et des Langues, problèmes très importants pour la linguistique balkanique.

Puisse la collaboration scientifique, que désirent servir le Comité international des Sciences Onomastiques et le Centre international d'Onomastique, contribuer à une meilleure entente entre les onomatologues.

И. ДУРИДАНОВ
(София)

БЪЛГ. ГОРОЦВЕТ, СРХЪРВ. ГЂРОЦВИЈЕТ

Има думи, чийто произход е ясен, но структурата им представлява сложен проблем, по който са възможни различни хипотези. Такъв е случаят с бълг. *гороцвет* (*гороцвят*) и срхърв. *гђроцвијей*. Съвременната форма на това име на цвете в двата езика изглежда като композитна формация с първи член на *-о*, но тя, както ще бъде показано по-долу, се смята от някои като резултат от модификация на синтактично словосъчетание от прилагателно и съществително. Няма спор единствено по втория елемент — бълг. *цвет* (*цвят*), срхърв. *цвѣјей*. Що се отнася обаче до определящия елемент, възможни са три алтернативи на обяснение, всяка от които подлежи на оценка по отношение на вероятността ѝ.

1. Според С. Младенов¹ *гороцвѣтъ* (по днешния правопис: *гороцвет*) е тъждествено на *горовъ цвѣтъ* (успоредна форма), при което *горовъ* се смята като прилагателно от *гора*. Авторът на първия етимологичен речник на български език е бил толкова уверен в това обяснение, че е сметнал за излишно да привежда успоредици от другите славянски езици. Това тълкуване на Младенов бива възприето от видния романист и балканист Петар Скок, както се вижда от неговия издаден наскоро посмъртно етимоложки речник на сръбско-хърватски, където срхърв. *gђrocvijet* (и *gorđcveće*) е отнесено към думата *góra* „и složenicama *gorov cvijet* (takoder bug.) > *gorocvijet* (Vuk, 16. = v.) *gorocvjeće* (Kosmet)“; по-нататък са приведени чеш. *hořikvět* и пол. *gorzykwiat*.² При наличието на тези две западно-

¹ Ст. М л а д е н о в , Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, стр. 106.

² Р. С к о к , Етимолошки речник hrvatskoga ili srpskoga jezika, I, Zagreb, стр. 590.

славянски успоредини не може да се приеме за сигурно, че изходната форма е била словосъчетание *горов цвей*, респ. срхърв. *горов цвијей*, толкова повече, че прилагателното от бълг. *гора*, срхърв. *гѡра* гласи обикновено бълг. *гѡрски*,³ срхърв. *гѡрскѣй*, свр. и в названия на растениа бълг. *горска булка*, *горска детелина*, *горска майка*, *горска млечка*, *горска теменуга*, *горски мокриш*, *горски пелин*, *горско помниче* и мн. др.⁴, срхърв. *горска ружа*, *горски блен*, *горски ѡушиѣ* и др.⁵

2. С етимологията на бълг. *гороцвет* се занима преди петнайсетина години Вл. Георгиев.⁶ Отхвърляйки тълкуването на Ст. Младенов („Това е в същност народна етимология“), той предложи ново обяснение. За изходна точка му служи дадената пак от него етимология на названието *иглика* (и: *аглика*), което се употребява обикновено в български за същото растение (*Primula suaveolens*), — от гр. *ἄγλυκος* ’несладък, горчив’. Следователно — заключава Георгиев — названието на растението *гороцвет*, мак. (Костурско), *горѡквец* произлиза от по-старо *горѡкцвет* < стбълг. *горѡкъ цвѣтъ* ’горчив цвят’. В диалектните названия (от Костурско) *грѡквец*, *грѡгвец*, *грѡчвец*, *грѡйвец* се криело диал. *грок* — ’горѡк, горчив’, в същност незасвидетелствувано, но според автора се съдържало в глагола диал. *на-грок-вам* (Чирпан).⁷ Понататък той се позовава на семантични успоредини — имена на растениа като *горчивич*, *горчивиче*, *горчивка*, *горвич*, *горчица* и пр.⁸ Това тълкуване, макар да изглежда убедително от семантично гледище, не би могло да се смята за безспорно. Преди всичко предложената етимология на думата *иглика* (*аглика*) може да се приеме като вероятна, ако бъде установено, че прилагателното в грѣцки *ἄγλυκος* се употребява като название на същото (или подобно) растение, защото в случая то би могло да бъде заето в българската ботанична терминология само като готово название. Инак би трябвало да се допусне, че българското население си е послужило с едно чуждо, несъществуващо като заемка

³ Прил. *горов* в текст на народна песен (Г е р о в , Речник, I 236) ще е късно образуване.

⁴ Б. Д а в и д о в — А. Я в а ш е в , Материали за български ботаничен речник, София, 1939, стр. 355 сл.

⁵ Др. С и м о н о в и њ , Ботанички речник (Имена билѡака), Београд, 1959, стр. 544.

⁶ Вл. Г е о р г и е в , Въпроси на българската етимология, София, 1958, стр. 14—15.

⁷ Тѡя глагол може да се обясни според мен от първоначално **нагорквам* чрез късна метатеза на *-ор-* в *-ро-*, предизвикана от натрупването на три съгласни.

⁸ Същото тълкуване е намерило място и в „Български етимологичен речник“, т. I, София, 1965 сл., на който Вл. Георгиев е един от съавторите.

в българската лексика прилагателно, за да наименова посоченото растение, въпреки че има свои прилагателни със същото значение (*горѣк* и *горчив*), а подобно предположение е малко вероятно. Освен това подобни названия на игликата (*'Primula suaveolens'*) се срещат чак в словенски, дето е трудно да се мисли за гръцко влияние, срв. словен. *jaglika, jáglec, jáglič*.⁹ По-нататък заслужава внимание и обстоятелството, че ареалът на думата *гороцвет*, респ. *горбцвете*, *горбцветкѣ*, *горбквец* като означение на игликата (*'Primula suaveolens'*) е ограничен в някои южномакедонски говори (Велешко, Галичник, Дебър, Костурско). Инак в българските говори *'Primula suaveolens'* се нарича обикновено *иглика*, *аглика*, но има и редица други названия: *аглика* (Ловеч, Търново), *агличичина* (Тетевенско, Ловеч, Търново), *гглика* (Шумен), *адлика* (Омортаг), *игличе* (Дупница), *егличе* (Трън, Софийско), *игличина* (Пазарджишко, Копривщица, Ловеч), *иглек* (М. Търновско), *игличка* (Солунско, Воденско), *ггликовина*, *ггличина* и т.н.¹⁰ Дори в повечето краища на Македония се срещат други названия за същото растение, а не *гороцвет* и под., като например *кукавичино цвекѣ* (Дебърско), *петопѣрс* (Битоля), *петопѣрст* (Прилеп, Скопие), *петипѣрс* (Воденско), *самодивско цвекѣ* (Битолско), *яглика* (Кичевско), *ягличка* (Ресен), *янгulichка* (Костурско), *беличка* (Битолско, Леринско, Костурско), *беличка* (Лерин) и др.¹¹ От друга страна *гороцвет* е разпространено в българските говори като название на други растения (вж. за това по-нататък). Във връзка с това не е излишно да се отбележи, че в другите славянски езици има съответствия (ще бъдат посочени по-нататък), които не се отнасят до *'Primula suaveolens'*, а до *'Adonis vernalis'* и различни други растения.¹² Така данните на лингвистичната география дават основание да се приеме, че названието *гороцѣйѣ* (с различните си видоизменени форми) не е принадлежало първоначално на игликата (*'Primula suaveolens'*), а ще е било пренесено вторично върху нея, и то изолирано в някои южномакедонски говори. Дали това е станало под гръцко влияние и чрез преосмисляне с *горѣк цвѣт* 'горчив цвят', трудно е да се каже.

3. Решаването на проблема за структурата и значението на разглежданото ботанично име трябва да почива върху целия материал за него, който досега е познат. Затова тук ще бъдат приведени най-

⁹ М. Pleteršnik, Slovensko-nemški slovar, I, Ljubljana, 1894, стр. 291.

¹⁰ Б. Давидов — А. Явашев, пос. съч., стр. 250.

¹¹ Б. Давидов — А. Явашев, пак там.

¹² Тези съответствия са пропуснати в цитираната работа на Вл. Георгиев, а също и в „Български етимологичен речник.“

напред формите и значенијата на названието в различните славянски езици, кьдето се среща.

Бълг. *гороцвет* (*гороцвет*) е засвидетелствувано в литературата от средата на XIX век: *гороцветѣ* (у Братя Миладинови и др.) и бива определено от първия автор на български тълковен речник А. Дювернуа като название на растението 'Adonis vernalis' (Д ю в е р н у а , Словарь, 389). По-късно Н. Геров в своя речник на българския език и авторите на българския ботаничен речник изброяват голям брой растения, означени с името *гороцветѣ* в българските народни говори (Г е р о в , Речник, I, 236; Мат. бот. речн. 359):

- 1) Adonis vernalis L.
- 2) Adonis aestivalis L.
- 3) Anemone pulsatilla L. Плодът е червена ягода (Флора Бълг. 265).
- 4) Convallaria majalis L.
- 5) Chelidonium majaus L.
- 6) Geum coccineum S.S.
- 7) Isopyrum thalictroides L.
- 8) Orchis L. (O. provincialis има жълти цветове, а O. morio — винено-червени; Флора Бълг. 283).
- 9) Platanthera solstitialis Peich.
- 10) Primula suaveolens Bert. Още: *иглика*, има жълти цветове.
- 11) Ranunculus acer L.
- 12) Solanum dulcamara C.

В български се срещат още формите: *горѣцвет*,¹³ което означава освен 'Adonis (A. aestivalis, A. vernalis) още и 'Viscaria atropurpurea Grsb.' и 'Lychnis viscaria' (Мат. бот. речн. 355; П а н ч е в 77); *горѣцвет* 'Adonis vernalis L.' (Д ю в е р н у а , Словарь, 389; П а н ч е в 77; Мат. бот. речн. 355); *горѣцвете*, *горѣцветѣ* 'Primula suaveolens' (Г е р о в , Речник, I, 236; Мат. бот. речн. 355).

Србско-хърватските съответствия също означават различни растения с изключение на игликата ('Primula suaveolens'). В речника на Вук Караджич са регистрирани двете форми *гѣроцвијеѣ* и *гѣроцвијеѣе* със значение 'Frühlingsadonis, Adonis vernalis' (К а р а џ и љ , Рјечник, 99). В ботаническите речници на Б. Шулек, Др. Симонович и у други автори *гороцветѣ* е дадено още като име на следните растения: 'Ahasampy tys pyramidalis', 'Gymnadenia', 'Orchis; O. morio, O. pro-

¹³ Неспомената в „Български етимологичен речник“.

vincialis, O. purpurea, O. fusca' (Š u l e k 95; ARj, III 291; I v e k o - v i ć — B r o z , I 326; С и м о н о в и ћ 544). Според ботаническите речници на Б. Шулек и Др. Симонович (пос. място) *gorocvet* (следователно в екавска зона) е име освен на 'Adonis autumnalis', 'A. vernalis' и 'Orchis L.' още на 'Gentiana Clussi (Acaulis)' и 'Trollius europaeus', а *gorocvit* (икавска форма) освен на 'Adonis vernalis' и 'Orchis L.' още на 'Ranunculus acris'. В речника на Симонович е регистрирана също формата *горюцвети* 'Adonis vernalis' и *горюцвети* със значения 'Orchis morio' и 'Platanthera bifolia' (С и м о н о в и ћ 543). За сръбски *горуцвети* имаме податки и от по-стари писмени паметници: *gorocviet* в значение 'narcisso, testiculi canis' — от XVI век (Š u l e k 95; ARj; III 291); като лично име названието се среща в Дечанския хрисовул от XIV век: *Горуцветъ Братичъ* (ARj, III 291), и може да се каже, че това е най-ранната писмена податка, тъй като личното име почива безспорно върху нарицателното.

В словенски *gorocvet*, *-cvéta* в значение 'Feuerröschen, Adonisröschen, Adonis vernalis' се смята за заето от хърватски или сръбски (P l e t e r š n i k , I 234).

В руски е позната само формата *горюцвет* със следните значения според „Словарь современного русского литературного языка“, т. III, стр. 294: 1) Растение от семейството на карамфиловите („гвоздичные“) с червени цветове; 2) степно лечебно растение от семейството на лютиковите (Ranunculaceae) с грамадни жълти цветове (познато в руски още под името *адонис*). Според речника на Вл. Даль *горюцвети* означава: 1) растението 'Lychnis chalcidonica'; 2) 'Viscaria vulgaris'; и 3) 'Adonis vernalis' (Д а л ь , I 385).

В украински *горюцвети* е 'Adonis vernalis' (Г р и н ч е н к о , I 311), а в украинско-руския речник на Украинската академия названието е обяснено с руски *горюцвет*, *жълтоцвет*, *адонис*.¹⁴ В белоруски, доколкото ми е познато, подобно название не се среща.

Измежду западнославянските езици съответствия предлагат само чешки и полски. В чешки гласи *horikvět* (диал.) в значение 'Adonis aestivalis'¹⁵ или 'Adonis flammaeus'.¹⁶ В полски *gorzykwiat*, *gorzekwiat* е засвидетелствувано от XV век нататък в значение 'Adonis vernalis'

¹⁴ Украинско-русский словарь, I, изд. Акад. наук Украин. ССР, Киев, 1953, стр. 351).

¹⁵ P ř i r u č n í k s l o v n í k j a z y k a č e s k é h o , I, Praha, 1935—1937 (vyd. České Akad. věd a umění) стр. 934.

¹⁶ V. M a c h e k , Česká a slovenská jména rostlin, Praha, 1954, с. p. 51.

и 'Chelidonium maius.'¹⁷ В съвременния полски език *gorzykwiat* (и *gorzykwit*) означава 'Verbascum montanum', 'Adonis vernalis'.¹⁸

Въз основа на изнесения по-горе материал от славянските езици можем спокойно да заключим, че е налице общославянско ботанично название, запазено в български, сръбскохърватски, руски, украински, чешки и полски. Поставя се тогава питането за неговата първоначална структура. Чешки, полски и български-диалектно се обединяват под формата праслав. *gorikvětъ*, респ. *goricvětъ*, докато сръбскохърватски и български (в преобладаващия брой говори и книжно) ни представят обща форма *gorocvětъ*, която впрочем е засвидетелствувана в старосръбски. Мисля, че повече основание имаме да приемем първата форма за изходна, т.е. налице е старо композитно образувание от познатия на славянските езици тип с първи член императив на *-i* от глагола *gorěti*, както в руски *гори-голова* 'боъз, припрян човек' и 'растение *Cicuta virosa*'. Цветето 'Adonis vernalis' и други са били наречени в праславянски **gorikvetъ* (+ *goricvět*) според ярката жълта (или червена) багра на цветовете.¹⁹ В подкрепа на това тълкуване можем да се позовем на успоредните, дадени също според баграта на цветовете названия на растения, носещи и имената рус. *горицвет*, бълг. *гороцвет* и т.н.:

Adonis — бълг. *огниче* (Мат. бот. речн. 89), рус. *желтоцвет* (Даль, I 531), сръхърв. *йламенчић*, словен. *ognjenice* (Симоновић 11), нем. *Feuerröschen*.

Adonis vernalis — чеш. *ohniček*, нем. *Feuerblume* (Machek 51), бълг. *жълтицветей*, *жълти божур* (Мат. бот. речн.), сръхърв. *жуџа сака* (Симоновић 11).

Adonis aestivalis — бълг. *огнивче*, *огнювче* (Мат. бот. речн. 89).

Gentiana — словен. *gorečina* (Симоновић 711).

Geum coccineum — бълг. *червен невен*, *богородична свец* (Мат. бот. речн. 174).

¹⁷ Słownik staropolski, wyd. Polska Akad. Nauk, II, Warszawa, 1956, с р. 463.

¹⁸ J. Karłowicz — A. Kryński — W. Niedźwiecki, Słownik języka polskiego, I, Warszawa, 1952, с р. 880.

¹⁹ Подобно обяснение за полското название е загатнато, без да е обосновано, още у Al. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927, стр. 152, дето се изброяват производни от глагола *gorzec* 'горя': „rśoliny kwitnoce jaskrawo: gorzekwiat, gorzykwiat (od 15 w.).“

Chelidonium majus — бълг. *жълтеница*, *жълтениче* (Мат. бог. речн. 131), сръхрв. *жуѝиѝца*, *злайѝћ*, *жуѝиѝа искриѝца*, словен. *zlateč* (Симоновић 152).

Ranunculus acris — бълг. *жълтурче*, *жълтеница*, *злато цвейѝе* (Мат. бот. речн. 258), сръхрв. *жежѝара*, словен. *zlatica*, *zlatenca* (Симоновић 391, 752).

Trollius europaeus — бълг. *жъл поврѝх*, *жълтоглавник* (Мат. бот. речн. 298).

За значението на композитума рус. *горицвет* и под. можем да сравним рус. *гори-хвѝстка* 'пойна птица от рода на дроздовете', укр. *горихвѝстка*: птицата е наречена така по огнения цвят на опашката.²⁰

Почти всички растения, които носят в български названието *гороцвет*, в сръбско-хърватски *гѝроцвијеѝ* и под., се отличават с жълти или червени цветове, поради което едва ли това название може да се дели от рус. *горицвет*, чеш. *hoříkvoět*, пол. *gorzykwiat*. Още Дж. Даничич²¹ предпазливо допусна, че сръхрв. *гѝроцвијеѝ* е свързано с глагола *gѝrjeti*: „gѝrjeti . . . može biti da ovamo ide i gѝrocvijet, gѝrocvijeće. . .“ Това тълкуване възприемат и Ф. Ивекович и Ив. Броз в своя речник на сръбско-хърватски: „gѝrocvijet, prva pola dododi se od gѝrjeti, ardens flos.“ Остава обаче необяснена структурата на думата, защото първият елемент сръхрв. *гѝро-*, бълг. *горо-* явно не може да се свърже с глаголна основа, а със съществителното сръхрв. *гѝра*, бълг. *горá*, както в бълг. *горо-лом* 'потрошена, повалена гора' (Геро в, Речник, I 236), рус. *горокоп* 'копач' (Даль, I 377) и др. Ако приемем, че първичната форма в случая е била *gorocvѝтъ*, то следва да реконструираме свойственото на нея първично значение 'планинско цвете, планински цвят' (стбълг. *гора* значи 'планина'). На такова предположение може да се възрази следното. Изхождайки от значението на названието като 'Adonis vernalis', общо за български и сръбско-хърватски, което се съгласува със същото значение на съответните названия в руски, украински и полски (в чешки *hoříkvoět* е 'Adonis aestivalis' и 'Adonis flammaeus'), трябва да признаем, че това цвете не е типично планинско. В България например то расте в ливадите, пасбищата и по сухите каменливи места; среща се из равнините и каменливите, предимно варовити склонове, в Югоизточна и Североизточна България, в Софийското поле и Дра-

²⁰ Н. М. Шанский — В. В. Иванов — Т. В. Шанская, Краткий этимологический словарь русского языка, изд. II, Москва, 1971, стр. 110.

²¹ Ѓ. Daničić, Korijeni s riječima od njih postalijem u hrvatskom ili srpskom jeziku, Zagreb, 1877, стр. 72.

гоманско (Флора Бълг. 469). Най-вероятно е да се приеме, че праслав-
 нският композитум *goricvetъ*, запазен в руски, се е преобразил в
 български и сръбско-хърватски в *гороцветъ* поради преосмисляне като
 'горско цвете'²². Че в представите на народа *гороцвет* се е схващало
 като 'горско цвете', личи и от народни песни (цитирани по Д ю в е р -
 н у а , Словарь, 389):

„Е, гиди, сестро, света Недельо!
 Как си одела, как си шетала?
 Ели си в поле трандафил брала?
 Ели си в гора гороцвет брала?“

 „Камо ти китка армаган,
 От гора горувцвет, от поле триандафил.“

И така, формата бълг. *гороцвет*, срхърв. *гѣроцвиѣиѣ* е плод на
 народна етимология, както и късните образувания бълг. *горов цвейѣ*,
 срхърв. *горов цвиѣиѣ*. Мак. *горѣквец* от с. Дѣмбени, Костурско (П а н -
 ч е в 77) се обяснява също от *гороцвет*, по-точно от *горѣцвет'е* > *горѣ-*
цвек'е (засвидетелствувано в Дебър) и по-нататък чрез метатеза на
ц-к в *к-ц* и нагаждане към ботанични названия на *-ец* (от типа *равнец*).
 От *горѣквец* са се получили синкопираните форми в южномакедонски
 говори *грѣквец*, *грѣтвец* (Мат. бот. речн. 250). Силно видоизменени от
 първоначално *гороцвет(е)* вследствие на десемантизация са диалектните
 форми *грѣчвец* (от Костурско; П а н ч е в 81) и *гроовец* (Мат. бот.
 речн. 361) като означения на игликата ('*Primula suaveolens*'); *грочелец*
 (от с. Югово, Асеновградско, в Родопите), което означава не иглика,
 а растението '*Geum sossineum*', наричано още *гороцвет*, *омайник* (Мат.
 бот. речн. 174).

СЪКРАЩЕНИЯ

- Геров, Речник — Н. Г е р о в , Речник на българский язык, I—V, Пловдив, 1895—
 1904.
 Гринченко — Б. Д. Г р и н ч е н к о , Словарь украинского языка, I—V, Киев,
 1907—1909.
 Даль — Вл. Д а л ь , Толковый словарь живого великорусского языка, I—IV,
 Москва, 1956.

²² Думата *гора* в значение на 'wald' се среща още в Законинка на Стефан
 Душан (J. S c h ü t z , Die geographische Terminologie des Serbokroatischen, Berlin,
 1957, стр. 22).

- Дювернуа — А. Д ю в е р н у а , Словарь болгарского языка, I—II, Москва, 1886.
- Караџић, Рјечник — В. Ст. К а р а џ и ћ , Српски рјечник, III изд., Београд, 1898.
- Мат. бот. речн. — Б. Д а в и д о в — А. Я в а ш е в , Материали за български ботаничен речник, София, 1939.
- Панчев — Т. П а н ч е в , Допълнение на българския речник от Н. Геров, Пловдив, 1908.
- Симоновић — Др. Симоновић, Ботанички речник (имена бильака), Београд, 1959.
- Флора Бълг. — Н. С т о я н о в — Б. С т е ф а н о в , Флора на България, III изд., София, 1948.
- ARj — Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1880. и сл.
- Machek — V. M a c h e k , Česká a slovenská iména rostlin, Praha, 1954.
- Iveković — Broz — F. I v e k o v i ć — Iv. B r o z , Rječnik hrvatskoga jezika, I—II, Zagreb, 1901.
- Pleteršnik — M. P l e t e r š n i k , Slovensko-nemški slovar, I—II, Ljubljana, 1894.
- Šulek — B. Š u l e k , Jugoslavenski imenik bilja, Zagreb, 1879.

Alfred ZARĘBA

(Kraków)

ZE SŁOWIAŃSKICH ZAGADNIEŃ SEMANTYCZNYCH 'CZUĆ', 'SŁYSZEĆ', 'PACHNIEĆ'

Wśród wielu wyrazów używanych w dzisiejszych językach słowiańskich na oznaczenie odbierania wrażeń różnego rodzaju, *o d c z u w a n i a* (za pomocą zmysłów słuchu, dotyku, powonienia, czy też wyniku przeżyć wewnętrznych), wyrazów, które wzajemnie ze sobą powiązane bliskimi czy odleglejszymi treściami i odcieniami znaczeniowymi, tworzą interesujące, o różnorodnych układach, pola semantyczne¹, zwrócimy uwagę na dwie rozbudowane grupy leksykalne związane z rdzeniami **ču-* oraz **slux-*. Zajmiemy się przede wszystkim czasownikami **čuti* i **slyšeti* (**sluchati*) oraz niektórymi pochodnymi.

Pomijając tu interesującą skądinąd sprawę budowy słowotwórczej wyrazów związanych z dwoma wymienionymi rdzeniami przechodzę od razu do zagadnień znaczeniowych, jakie się w czasownikach **čuti* i **slyšeti* przejawiają.

Pierwszym uderzającym zjawiskiem jest zróżnicowanie znaczenia obu czasowników w językach słowiańskich. Każdy z nich wywodzi się z prasłowiańskiego (praindoeuropejskiego) podstawowego zasobu leksykalnego: czasownik **čuti* miał pierwotnie ogólne znaczenie 'odczuwać, czuć' (sentire), czasownik zaś **slyšeti* oznaczał 'odbierać wrażenia słuchowe'.² Z tych dwóch pierwotnych znaczeń rozwinęły się w różnych językach słowiańskich znaczenia wyspecjalizowane. Szczególnie podatne na zmiany semantyczne okazały

¹ Wnikliwą analizę semantyczną wyrazów oznaczających odbieranie wrażeń w językach słowiańskich na szerszym materiale porównawczym indoeuropejskim dał V. Machek w artykule pt. *Verbes slaves pour désigner les cinq sens*. Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské University. Ročník IV, 1955, Řada Jazykovědná, (A) číslo 3, s. 22—35; o wyrazach na oznaczenie wrażeń słuchowych s. 27—29.

² Dla etymologii, historii znaczenia i formu tego wyrazu por.: P. Skok, *Etymologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, Zagreb 1971, s. 344 nn; F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I, Kraków, 1952—56, s. 127, również 108, 130; dla obu rdzeni por.: L. Sadnik, R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen*

się czasowniki o rdzeniu *čū-. Przykładami różnaitości znaczeniowej może być polski czasownik *czuć*, który w dzisiejszym języku literackim ma znaczenia³: 1. 'doznawać wrażeń zmysłowych' (... *czuł* wilgoć; ... nie *czuł* zimna); 2. nieosobowe tylko w bezokoliczniku 'coś daje się *odczuć* zmysłami /najczęściej o wrażeniach powonieniowych' (... *czuć* ... nowy zryw deszczu i wichury ...; *czuć* było śledzie ...); 3. 'doznawać uczuć, przeżywać coś wewnątrznie' (... *czułam* do niej odrazę); 4. 'przeczuwać, przewidywać; wyczuwać podświadomie, instynktownie' (... *czuję* jakieś niebezpieczeństwo); 5. 'uświadamiać sobie co; zdawać sobie sprawę z czego' (*czuliśmy* szalone braki w naszym wykształceniu ...); 6. dawniejsze 'nie spać, czuwać'. Jest to tylko część możliwości zróżnicowania semantycznego, które można znacznie rozszerzyć i uwydatnić za pomocą dalszych znaczeń w innych językach słowiańskich. Zróżnicowanie to jeszcze wzrośnie, jeśli weźmiemy pod uwagę fakty dialektyczne oraz dane historyczne przejawiające się, co istotne, w rozbudowanych słowotwórczo formach czasowników, jak pol. *czuwać* 'czuwać', stp. też 'czyhać, czatować', serb.-chrow. *čuvati* 'strzec', g. łuz. *czuchać* 'węszyć', 'wydawać zapach', ros. dial. *č'uchat'ь* 'rozpoznawać smakiem, węchem', słoweńskie *čuhati* 'wietrzyć', 'przeczuwać', pol. *c(z)uchnąć* 'śmierdzieć', ros. *čujat'ь* 'węszyć, czuć', cz. *čihati* 'czyhać'⁴, serb.-chrow. *čuhnuti* (XV w.) i *čuhntati* (Marulić) 'powiewać'⁵ itp.

Zmianom znaczeniowym uległy również czasowniki o rdzeniu *slux-, *slyx-, do czego wrócimy za chwilę.

Z tak wielkiej różnorodności znaczeniowej czasowników o rdzeniu *čū- można wydobyć kilka znaczeń podstawowych, w których się zmieszcza, jako odmianki semantyczne, różnorodne znaczenia przykładowo wyżej wymienione. Tymi podstawowymi znaczeniami czasownika *čuti (sę) (i pochodnych) są: 1. 'odczuwać, czuć' ('czuć się'), 2. 'słyszeć', 3. 'wydawać zapach'⁶.

Texten, Heidelberg, Haga 1955, s. 224 (nr 129), s. 279 (nr 622), s. 304 (nr 844); M. Vasmer Russisches etymologisches Wörterbuch, I—III Heidelberg 1950—58; V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého, Praga 1968. (čiti s. 104, čihati s. 102, slušeti s. 558—559); J. Holub, F. Kopečný, Etymologický slovník jazyka českého, Praga 1952; A. Walde, J. Pokorny, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, I—III, Berlin 1930—1932, *čū — I 368 nn. sub 1. *que* — 'worauf achten'; *slux — I 494 nn. sub *kleu* 'hören'.

³ Por. Słownik języka polskiego PAN pod red. W. Doroszewskiego, I, Warszawa 1958, s. 1165—1167.

⁴ Por F. Sławski, Słownik etymologiczny j. pol., o.c. sub czuć, cuchnąć, czyhać.

⁵ Por. P. Skok, Etimologijski rječnik ... , o.c., s. 344 sub čiti.

⁶ jako jedno ze znaczeń pochodnych od znaczenia 'rozchodzić się w powietrzu' skąd też znaczenie 'powiewać', por. P. Skok, Etimologijski rječnik ... , o.c. ('vijoriti se')

Z trzech podstawowych znaczeń czasownika **čuti* ostatnie ('wydawać zapach') odnajdujemy we wszystkich językach słowiańskich, natomiast dwa pierwsze mają określoną repartycję geograficzną w dzisiejszej Słowiańszczyźnie: w językach południowosłowiańskich (z wyjątkiem słoweńskiego⁶) głównym znaczeniem czasownika *čuti* jest 'słyszeć', w językach słowackim oraz ukraińskim i białoruskim równorzędnie używane są dwa znaczenia 'oderzuwać, czuć' ('czuć się') i 'słyszeć'⁸, natomiast w pozostałych językach słowiańskich głównym znaczeniem czasownika *čuti* (se) jest 'odczuwać, czuć', 'czuć się' itp.

Dla wyrażenia dwóch podstawowych znaczeń 'odczuwać, czuć' ('czuć się') oraz 'słyszeć' używa się w Słowiańszczyźnie czasowników od różnych rdzeni. Przed wszystkim przez zawężenie w części obszaru słowiańskiego pierwotnego znaczenia czasownika **čuti* 'czuć' tylko do wrażeń słuchowych 'słyszeć', 'słuchać' itp. doszło do ograniczenia użycia, a nawet zaniku, czasowników związanych z rdzeniem **slux-*, **slyx*; tam natomiast, gdzie **čuti* nie uległ tej modyfikacji semantycznej, utrzymały się one w pełnej żywotności w swoim pierwotnym znaczeniu 'słyszeć', 'słuchać', por. pol. *słyszeć*, *słuchać* oraz inne formacje i ich odpowiedniki formalne w języku czeskim, górnołużyckim, rosyjskim w znaczeniu 'słyszeć' itp.

Zawężenie znaczenia czasowników o rdzeniu **ču-* do wrażeń słuchowych spowodowało dalsze zmiany w słowiańskim systemie leksykalnym. Polegają one na użyciu i uprodyktuwnieniu się innych jeszcze rdzeni dla znaczenia 'odczuwać, czuć' ('czuć się'), jak rdzenia **šēt-* dla południa Słowiańszczyzny (por. serb.-chorw. *os(j)jećati* (*se*), bułg. *ceуам* (*ce*), maced. *cemu* (*ce*) itp.⁹), dla czeszczyzny *čítiti* (czasownik ten ma etymologiczny odpowiednik w polskim *cucić* 'przywracać do przytomności'¹⁰).

⁶ _a gdzie *čutiti* = 'czuć', *slīšati* = 'słyszeć', natomiast *čuti* = 'słuchać' jest dialektyzmem i archaizmem, por. Pleteršnik, Slovensko-nemški slovar. Ljubljana I—II, 1894—95 oraz Slovar slovenskega knjižnega jezika. A—H. Ljubljana 1970, SAZU.

⁷ Por. słowniki Vuka, JAZU, akademicki bułgarski, macedoński B. Koneskiego i in.

⁸ Por. *čut'*... 1. 'vnímat' sluchom, počut'... 2. 'čítit'. Slovník slovenského jazyka SAV, red. Št. Peciar, I, Bratislava 1959; Por. *чутіи*. 1. 'słyszeć', 'słuchać', 2. 'czuć, odczuwać', Słownik ukraińsko-polski pod. red. S. Hrabca, P. Zwolińskiego, Warszawa 1957; *чуты* 'słyszeć', а адчуваць 'czuć', Podręczny słownik polsko-białoruski pod. red. A. Obrębskiej-Jabłońskiej i M. Biryły, Warszawa 1962.

⁹ O rozwoju znaczenia, zasięgach geograficznych oraz reliktach tego rdzenia w językach słowiańskich por. A. Zaręba, Ze słowiańskich związków leksykalnych, 1. Południowosłowiańskie *šēt-*, polskie gwarowe *šat-*. Зборник за филологију и лингвистику књ. 6. IV-V, Нови Сад 1961—1962, s. 362-368.

¹⁰ Por. F. Sławski Słownik etymologiczny j. pol., o.c., I 108.

Wytworzył się w ten sposób pewien określony zestaw leksykalno-semantyczny w poszczególnych grupach języków słowiańskich, w którego skład wchodzi dla oznaczenia dwóch wyspecjalizowanych znaczeń 'odczuwać, czuć' ('czuć się') oraz 'słyszeć', 'słuchać' czasowniki związane z odpowiednimi rdzeniami, por. 1. *čuti (sę) 'odczuwać', 'czuć (się)'- *slyšeti (*slyxati) 'słyszeć' — *otjutiti (pol. *cucić*) 'przywracać do przytomności'; 2. *čuti 'słyszeć', 'słuchać' — *set- 'odczuwać', 'czuć (się)'- serb.-chorw. *osvestiti* — *osvijestiti* czy bułg. *съживявам* 'doprowadzić do przytomności' itp., itp.

Te szeregi leksykalno-semantyczne można jeszcze dalej rozwinąć, poszczególne bowiem pola semantyczne zazębiają się i zachodzą wzajemnie na siebie w różny sposób, czego przykładem mogą być takie ciągi znaczeniowe jak 'odczuwać' 'czuć (się)' — 'czuć' — 'czatować', 'czyhać' — 'pilnować'; 'odczuwać', 'czuć (się)' — 'czuć' — 'cucić' — 'ocknąć (się)'; 'odczuwać', 'czuć' — 'wydawać zapach' — 'pachnieć' — 'śmierdieć', 'cuchnąć' — 'wachać'; 'odczuwać', 'czuć' — 'słyszeć' itp. Wiążą się one z wieloma różnymi rdzeniami jak *ču-ti, *bəd-ěti, *sēt-iti, *pax-, -ati, -nqti, *(v)on-ěti, *smrděti, *(v)ax-ati, *slyx-ati, *slux-ati, *otjut-iti, *krēs-iti, *vě-j-ati itd.

Nie będę tu wchodzić w wymagającą odrębnego opracowania analizę leksykalno-znaczeniową przytoczonych wyżej szeregów, nie mogę się tu również zająć przedstawieniem dla poszczególnych języków interesujących szczegółów użycia oraz wartości znaczeniowej i produktywności czasowników związanych z dwoma omawianymi rdzeniami *ču- i *slux-. Zajmę się pewnym tylko wycinkiem tego, jak widać, szerszego zagadnienia leksykalno-semantycznego, mianowicie modyfikacją znaczeniową czasownika *čuti na obszarach, gdzie służy on do określania ogólnego pojęcia 'odczuwać', 'czuć (się)' oraz zmianami semantycznymi przejawiającymi się w czasownikach *slyšeti, *sluxati.

Czasownik *čuti, który w zawężonym do wrażeń słuchowych powszechnie stosowanym znaczeniu 'słyszeć', 'słuchać' występuje dzisiaj w określonych językach słowiańskich (p. wyżej), pojawia się w tymże znaczeniu również w językach, gdzie podstawowym określeniem słuchania czy słyszenia są czasowniki od rdzenia *slux-. Chodzi jednak w tych wypadkach o fakty historyczne i dialektyczne. I tak w polszczyźnie odnajdujemy czasownik *czuć* w znaczeniu 'słyszeć' (obok innych znaczeń, przede wszystkim obok znaczenia 'czuć') w staropolszczyźnie. W tym znaczeniu przytacza go Słownik polszczyzny XVI wieku¹¹ dwukrotnie z J. Kochanowskiego, por.: „/l.A.d. O wrażeniach słuchowych: / więc go przy dece /by nie czuła hordá /Cicho posádzi. Koch. Sz. B.4; *czuć co* /1/: Niech wzytek świat ten głos czuie /Pan

¹¹ t. IV, s. 253 sub *czuć*.

ná królestwo wstępuje. Koch. Ps. 145⁴. Brak natomiast tego znaczenia w Słowniku staropolskim PAN (do końca XV w.), co by mogło świadczyć o tym, że *szuć* na gruncie polskim pojawił się w zmodyfikowanym znaczeniu 'słyszeć' dopiero w wieku XVI. Wcześniejsze świadectwa, bo już z XV w., mamy dla języka czeskiego, por. „Mezi dřievím jedva *czyty* bieše, Otc. 402^b (XV w.), tj. jedva slyšeti (hrčící potok)“, również w rzeczowniku odsłownym „čutie, čítie . . . též . . . o uchu“, štít. Bud. 40 (z pocz. XV w.), potem z XVI w., por. „jedny věci *čigeme* skrze viděnie, druhé skrze *slyšenie*, třetí skrze povoněnie, a jine čigem skrze dotčenie“, Alxp 102 (1513 r.)¹³.

Najwcześniejsze dane o czasowniku *čuti w znaczeniu 'słyszeć', znajdujemy na obszarze wschodniosłowiańskim, gdzie obok przykładów dla wieku XVI, spotykamy wyraźny semantycznie cytat z wieku XIII, por. ч҃ти . . . — ‘слѣшати’ господи, ты вѣси, яко азъ слѣпъ есмь, и не вию безъ водѣщаго мя, како нти, ни видѣ ни единаго, аще и хотѣлъ, вѣхъ, ни чюхъ же никого же минѣющаго мене враты Кир. Тур. Притч. о чел. душ. 149.; хромецъ ꙗко видитъ, слѣпецъ же чюеть. т. ж. 135.; Чюхъ словеса твоѣа. Окт. XIII в. 71.^{13a})

Na gruncie obu języków, czeskiego i polskiego, zmiana znaczenia czasownika *čuti: 'odczuwać', 'czuć' > 'słyszeć' zachowała się w dialektach.

W polszczyźnie poświadczone jest ono na dwóch zwartych obszarach, dodajmy od razu, niewielkich i peryferycznych, oraz w kilku punktach różnie po terytorium polskim rozrzuconych.¹⁴ Liczne przykłady czasownika *čuti (oraz dobrze poświadczonych derywatów) znajdujemy w słownikach Lorentza¹⁵ i Sychty¹⁶, por. *čěc* (nb.l. znaczenie 'fühlen, empfinden, merken'¹⁵, 'doznawać wrażenia, odczuwać'¹⁶), 2. *hören*: *mə čělo vālgi trwsk*¹⁵, czy u Sychty¹⁶ (jako 3. znaczenie) 'słyszeć'; *dočěc, glěchi nē dočěje, a slepi nē dozdrī* (również *dočěc są*), *počěc, učěc* (*moja b'alka pěršā učěla trāšk*), *začěc* itp., por. również deverbativum *čěcě* (= 'czucie'): *pěršē moje čěcě* 'po raz pierwszy słyszę' itp.

Inaczej przedstawia się występowanie rdzenia *ču- na oznaczenie wrażeń słuchowych na przeciwległym krańcu polskiego terytorium języko-

¹³ J. Gebauer, *Slovník staročeský*, I—II, Praga 1903—1913.

^{13a} И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*. Petersburg, I—III, 1893-1912.

¹⁴ Według J. Karłowicza *Słownika gwar polskich w Malborskiem, Radomskiem, ziemi Dobrzyńskiej i w dwóch punktach wschodnich zwartego spoza obszaru języka polskiego*.

¹⁵ Por. F. Lorentz, *Slovinzisches Wörterbuch*, I—II, Petersburg 1908—1913 tenże *Pomoranisches Wörterbuch* (fortgeführt von F. Hinze), I, Berlin 1958.

¹⁶ B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich*, I, Wrocław, Warszawa, Kraków 1967.

wego, na Śląsku i na Orawie. Rdzeń ten pojawia się w formie czasownika *czuć* i znaczeniu 'słyszeć' na Śląsku¹⁷, na małym, ale zwartym geograficznie południowym skrawku na samym pograniczu językowym polsko-czesko-słowackim w sześciu punktach¹⁸ oraz w polskich dialektach orawskich (na Orawie państwowo polskiej i czechosłowackiej)¹⁹.

Skoro mowa o występowaniu rdzenia **ču-* na Śląsku, warto tu wspomnieć o rzeczowniku od niego utworzonym, który wprawdzie nie związany ze znaczeniem 'słyszeć', stanowi jednak interesujący relikw formalny i semantyczny, którego istnienie w dialektach śląskich wykorzystamy niżej jako fakt dowodowy. Chodzi o wyraz *czuch*, poświadczony doskonale na całym Śląsku (w około 40 punktach, z wyjątkiem pogranicza wielkopolskiego i małopolskiego, gdzie panuje wyraz *węch*, por. AJS, o.c., mapa 608), używany powszechnie w znaczeniu 'węch'. Jest to znaczenie bezpośrednio związane z jednym z trzech wymienionych wyżej znaczeń uznanych za podstawowe w rozwoju semantycznym rdzenia **ču-*. Wyraz ten dobrze jest znany w starszych okresach polszczyzny, por. z XVII w. *czuch . . . cuch* 'węch, wiatr, woń (o psach)', i w niektórych językach słowiańskich (por. cz. *čich* 'węch, powonienie', g. łuż. *čuch* 'węch'²⁰), w formie czasownikowej *cuchnać* (XV w. *wyczuchnąć*) do dziś w polszczyźnie powszechnie używany w znaczeniu ujemnym 'śmierdzieć'.

Wróćmy jednak do dialektycznych zaświadczeń czasownika **čuti* w znaczeniu 'słyszeć'. Spotykamy to znaczenie również w dialektach morawskich, por. *čut* 1. 'slyšeti': *čula-jis, cėrečko, já sem na t'a volál? . . . čula voze za lesem*²¹.

¹⁷ Por. A. Zaręba, Atlas językowy Śląska, I, Kraków 1969 i nast., t. IV cz. 1. Mapy 501—750, sz. 2. Wykazy i komentarze do map 501—750, Kraków 1973 (w druku), mapa nr 608: a) Węch, b) *czuć* 'słyszeć' i komentarz do tej mapy (skrót AJS).

¹⁸ Z tych sześciu punktów 5 pochodzi z gwar polskich po stronie polskiej: Brenna ciesz. (nr 52), Istebna ciesz. (nr 55), po stronie państwowo czechosłowackiej: Ligotka Kameralna pod Místkiem (nr 53), Sucha Górna pod Karwiną (nr 47), Dolne Datynie pod Karwiną (nr 50; a jeden z dialektów przejściowych polsko-słowackich, Oszczadnica (nr 56, w Czechosłowacji).

¹⁹ Z kartoteki orawskiej do przygotowywanego przeze mnie słownika gwar orawskich. Nb. Na Orawie polskiej leżącej w Czechosłowacji nie używa się czasownika *slyšez* 'słyszeć', jak to się dzieje na Orawie polskiej na terytorium Państwa Polskiego, jedynie czasownika *czuć* 'słyszeć'. W najbliższym sąsiedztwie Orawy polskiej, w sąsiadującej z orawską wsią Zubrzyca Górna w Sidzinie występuje również czasownik *czuć* w znaczeniu 'słyszeć', por. M. Kucała, Porównawszy słownik trzech wsi małopolskich, Wrocław 1957.

²⁰ Por. F. Sławski, Słownik etymologiczny j. polskiego . . . , o.c., I, sub *cuchnąć*. — Por. tu także gwarowe i kolokwialne *czuj* 'węch'.

²¹ F. Bartoš, Dialektický slovník moravský, 1906.

Widać więc, że zawężenie znaczenia czasownika **čuti* do znaczenia 'słyszeć', mogło się dokonać w różnych językach i dialektach oraz w różnym czasie.

Przejawem takiej zmiany semantycznej są fakty kaszubsko-słowińskie, nb. peryferyczne, co wraz z polskimi danymi historycznymi (z XVI w. u J. Kochanowskiego pochodzącego z północnej Małopolski) pozwala przypuścić, że czasownik *czuć* w znaczeniu 'słyszeć' mógł występować w różnych punktach polskiego obszaru językowego. Podobne przypuszczenie można wysunąć dla czeszczyzny.

Jeśli idzie o czasownik *czuć* 'słyszeć' na południowym skrawku Śląska i na Orawie, to tu by należało przyjąć wpływ morawski oraz słowacki. Nie sądzę, by *czuć* 'słyszeć' było w tych punktach pogranicznego pasa językowego polsko-czesko-słowackiego reliktem. Znaczenie 'słyszeć' dla czasownika *czuć* było chyba w polszczyźnie zjawiskiem przejściowym, przelotnym. Dowodzić tego by mógł brak zaświadczeń z najstarszego okresu polszczyzny (do XVI w.) i skąpe świadectwa z XVI w. (tylko u jednego autora!?). Był to chyba semantyczny dialektyzm, który nie wszedł w trwalszy sposób do języka ogólnopolskiego.

W przeciwieństwie do skąpego i geograficznie ściśle powiązanego z gwarowym obszarem językowym czeskim i słowackim czasownika *czuć* 'słyszeć', bardzo wyraziście zaznacza się ogólnośląski zasięg rzeczownika *czuch* 'węch'. Jest to niewątpliwy archaizm, jeden z wielu w dialektach śląskich zachowywanych²².

Przejdźmy teraz do zmian semantycznych jakie się zaznaczają w czasownikach **slyšeti*, **sluxati*. Tu warto wskazać przede wszystkim na ciekawe przesunięcie znaczenia w niektórych dialektach słowiańskich. I tak w gwarach polskich spotykamy czasowniki *słyszeć*, *sluchać* w znaczeniu 'wydawać zapach', por. *galańcie słyszać naftą* '(fłaszka) bardzo śmierdzi naftą' (własna obserwacja z Wielkopolski), czy *słyszać jakiś swąd*, *słyszeć zapach*. Niewielką ilość takich przykładów podaje J. Karłowicz w Słowniku gwar polskich²³ z różnych punktów: z okolic Bochni i Wadowic, z Ropczyckiego, Mazowsza, Lubelskiego oraz s p o z a zwartego obszaru językowego polskiego, ze wschodu. W sumie przykładów niewiele, wystarczą one jednak w zupełności do zarejestrowania ciekawej zmiany znaczeniowej. Polega ona na pomieszaniu

²² Por. A. Zaręba, Z zapomnianych wyrazów polskich: (*z*)*golemy*. Prace Filologiczne XVIII, 4, Warszawa 1965, s. 199—206, tenże Ze związków językowych polsko-czesko-słowackich na Śląsku (z 4 mapami), Język Polski XIV, 1965, s. 141—154, I. 'na oścież' (z mapą I), II. 'tani' (z mapą II) oraz ibid. s. 208—215, III. 'mowa' — 'rzecz' (z mapami III i IV).

²³ J. Karłowicz, Słownik gwar polskich, I—VI, Kraków 1900—1911.

Роман ЯКОБСОН
(Cambridge, Mass., USA)

СОКОЛ В МЫТЕХ

Первым плодом трехлетнего международного семинара в Нью-Йорке (1943—1945), посвященного систематическому и всестороннему разбору *Слова о ѿльку Игоревѣ*, было обширное критическое издание памятника. Согласно предложенной в этом издании¹ разбивке текста, таковой насчитывает 218 „стихов“ (т.е. versets!), распределенных между тридцатью главами. Речь великого князя Святослава, *злато слово слъзми съмѣшено* от 111-ого стиха по 119-ый, охватывает шестнадцатую главу из тридцати и открывает таким образом вторую половину всего сочинения. Из общего числа 218-ти стихов вторая половина охватывает 109 стихов от 110-ого до 218-ого, и с ее второго стиха начинается *злато слово*, центральный и поворотный момент в драматическом развитии всего повествования.

Святослав, великий князь Киевский, сын Всеволода, старшего Ольговича, в год похода Игорева старейший среди русских князей, обращаясь к сыновьям своего дяди и тезки — Святослава, младшего Ольговича, Игорю и Всеволоду, т.е. к двоюродным братьям меньшим годами и рангом, называет их племянниками (112. *сыновья*). А сам

¹ La Geste du Prince Igor — épopée russe du douzième siècle. Texte établi, traduit et commenté sous la direction d'H. Grégoire, R. Jakobson et M. Szeftel = Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientale et Slaves, VIII (École Libre des Hautes Études à New York, L'Université Libre de Bruxelles, 1948; том фототипически переиздан: Kraus Reprint, Nendeln, Liechtenstein, 1971). Вошедший сюда „Essai de reconstruction du Slovo dans sa langue originale“ (150—178) лег в основу курсивных цитат из *Слова* в настоящей статье. Ср. R. Jakobson, Selected Writings, IV: Slavic Epic Studies (Гаага — Париж, 1966), где воспроизведен критический текст Слова (133—160) с реконструкцией оригинала и переводом на современный русский язык (164—191). Перевод с тою же разбивкой на „стихи“ перепечатан в *Трудах Ойдела древнерусской литературы* АН СССР, XIV (1958), 116—121.

автор „Слова“ превозносит международную славу Святославу (90.) и в хвале великому князю именует его „отцом“ Игоря и Всеволода (88.) как вассалов Киевского сюзерена². Соответственно Киевские бояре, толкуя *муѣнь сънь* Святославов, говорят о двух соколах, слетевших *съ ойъня сѣола злайя* (102.), и в схожих терминах начнет автор свой заключительный рассказ о возвращении Игоря из плена *къ ойъню злайу сѣолу* (184.).

Злайо слово сюзерена осуждает своекорыстную и безрассудную погоню младших князей за славой (112.), вспоминает и ставит им в пример *ѣрадбѣнюю славу* (115.), т.е. славу предков „могучего, богатого, многоратного“ Ярослава Всеволодовича, которой верны его Черниговские *были* и степные союзники, в особенности победоносные Олберы, охарактеризованные О. О. Прицаком как Монгольские сюзерены всей Кипчакской области³. Из четверых Ольговых внуков два сына старшего Ольговича, старейшина, князь Киевский Святослав Всеволодович, и младший, князь Черниговский Ярослав Всеволодович, сопоставлены по сходству и контрасту с обоими сыновьями младшего Ольговича, Северским князем Игорем Святославичем и его младшим братом Трубчевским князем Всеволодом Святославичем.

Князь Киевский, старший в роду, избличает обоих молодых князей в попытке самочинных военных действий (116.) и, как правильно подметил Д. С. Лихачев, в желании присвоить себе славу той успешной борьбы, которую в прошлом вели против Половцев старшие князья, а также удержать исключительно за собою славу очередного похода (116. *Нъ рекосѣа: мужьямъ ся сами, ѣрбѣнюю славу сами ѣохъѣимъ, а задънюю си сами ѣодбѣимъ.*)⁴ В этих словах, приписанных Святославом Игорю и его брату, согласно меткой интерпретации Ю. М. Лотмана, „стремление к славе связано с самовольным выходом из системы иерархического феодального подчинения, независимостью действий“, между тем как „Игорь, присвоивший себе нормы поведения сюзерена (*славу*), — на самом деле вассал Киевского князя“.⁵

² Б. А. Рыбаков, *Слово о полку Игореве и его современники* (Москва, 1971), 87 сл.; его же „Князь Святослав Всеволодович (опыт исторической характеристики)“, *Материалы и исследования по археологии СССР*, XI (1949), 93—99.

³ R. Jakobson, *Selected Writings*, IV, 698.

⁴ Д. С. Лихачев, „Из наблюдений над лексикой Слова о полку Игореве“, *Известия Отд. Лит. и Яз.*, АН СССР, VIII, в. 6 (1949), 552 сл.

⁵ Ю. М. Лотман, „Об оппозиции честь — слава в светских текстах киевского периода“, *Труды по знаковым системам*, III (Тарту, 1967), 109. Ср. его же „Еще раз о понятиях слава и честь в текстах киевского периода“, *ѣам же*, V (1971).

На самоуверенность молодых князей и на их намеренное обособление от старших саном и возрастом *златѣо слово* реагирует настоятельным вопросом — 117. *А чи диво ся, братише, стѣару йомолодийи* — и в ответ прибегает к метафорической ссылке на доблесть старых, испытанных бойцов, в том числе самого Святослава „грозного, великого, Киевского“, прославленного перед тем (в стихах 88.—90.) именно за могучее сокрушение вражьей силы. Итак на вопрос старшего князя — „Да разве диво, братья, старому помолодеть?“ — непосредственно следует красноречивая, образная реплика самого же Святослава — 118. *Коли соколь въ мытѣхъ бываеиъ, високо йгѣиць възбиваеиъ: не дасиъ гнѣзда своего въ обиду.*

Значение словосочетания *соколь въ мытѣхъ* недвусмысленно ясно. В. Л. Виноградова в своем содержательном лексикологическом пособии к „Слову“⁶ напомнила давнее свидетельство лексикографа Бурнашева: „Мыть. Линяние ловчих птиц. Мытчий кричит или ястреб, т.е. перелинявший, и по числу линяний означает их возраст, напр. сокол двух мытей, трех мытей и т.д.“⁷ Словарь Даля, I (1880^a), 365, отмечает, что в отношении сокола мыть служит синонимом года. Комментарий А. А. Потебни к вышеприведенному стиху с бесспорной очевидностью показал: „сокол двух-трех мытей« — что мытился два, три раза, двух-трехлетний, след. »сокол в мытѣх« — в летах, старый. это пословица в роде поль. *stary ale jary*, мр. старый віл борозни непусе.“⁸ Сочетание *соколь въ мытѣхъ* явно соответствует по форме и значению таким ходовым выражениям, как рус. *человек в лѣтах* „пожилой, немолодой“.⁹ Ср. синонимичные формы — рус. *в годах*, укр. *в літах*, пол. *w latach*, чеш. *v letech*, словац. *v rokoch*, серб. *у годинама*. Согласно В. Н. Перетцу, подводящему итоги толкованиям предшественников, „мова, очевидячки за те, що старий сокіл, котрий багато разів вилиняв, — страшніший для ворогів свого кубла, це підтверджує успіх походу Святославоного.“¹⁰

⁶ В. Л. Виноградова, *Словарь-справочник Слова о йолку Игореве*, III (Ленинград, 1969), 127 сл.

⁷ В. П. Бурнашев, *Ойиіи ітерминологического словаря сельского хозяйства, фабричнои, йромислов и бытїа народного*, I (СПб., 1843), 410 сл.

⁸ А. А. Потебня, *Слово о йолку Игореве* (Воронеж, 1878), 104.

⁹ См. *Словарь современного русского литературного языка*, АН СССР, VI (1957), 191, с примерами — *Ну, уж человек в лѣтах: ему ведь йод сорок будей* (Сухово-Кобылин); *Ушаков был уже в лѣтах, — недавно йеред йтем ему йсполнилось йлїидесяи чѣтыре года* (Сергеев-Ценский).

¹⁰ В. Н. Перетц, *Слово о йолку Игоревїм* (Киев, 1926), 270.

Таким образом 118-ый стих в переводе на современный русский язык означает: „Если сокол не раз линял (т.е. если сокол в летах), он высоко взбивает (угоняет далеке ввысь) птицу (ср. противопоставление сокола и вражеской стаи птиц 79. *далеке заиде соколъ, ѿгнѣчь бя*): не даст гнезда своего в обиду.“ Соответственно передают 118-ый стих переводы в *La Geste du Prince Igor*, напр. „Lors qu'un faucon a déjà mué plusieurs fois, il chasse les oiseaux très haut dans la nue et ne laisse pas sa couvée exposée à l'outrage“ (Н. Grégoire); „If a falcon has had his moults, high does he smite the birds,“ и т.д. (S. H. Cross).

Уже Н. Ф. Грамматин уловил, что связь двух смежных образов — „старому омолодиться“ и „не раз перелинявший сокол“ — выигрывает в убедительности, так как „сокол перелинявши одевается молодыми перьями,“¹¹ иначе говоря, омолаживается.

Термины „трех мытей“ и „в мытех“ относятся друг к другу совершенно так же, как термины „стольких-то лет“ и „в летах“. В. П. Петрусь справедливо возражает против возможности приурочить образ мощи и силы к периоду временной слабости боевой птицы, ко времени, когда она „мытится“, т.е. болеет.¹² Но попытка обойти это мнимое затруднение путем подстановки чтения *мытъ*, т.е. „пошлина, подать, дань“, взамен термина *мытъ*, в данном контексте неуместного, лишена малейшего правдоподобия, а главное, совершенно излишня, потому что статья не учла хронологического, календарного значения присущего формам множественного числа *мытъи*, *мытъей*, *мытъех*.

Видимо, к орнитологическим соображениям П. П. Петруся восходит следующее утверждение А. А. Зимина: „По „Слову“ получается, что сокол „в мытех“, то есть в период линьки, проявляет особенно воинственные наклонности. Это, конечно, заблуждение.“¹³ Заблуждением оказывается однако не текст 118-ого стиха в „Слове“, а уверенность критика, будто в *мытъех* здесь означало „в период линьки“, — один из многочисленных у А. А. Зимина примеров непонимания древнерусских текстов и заведомого невнимания к результатам полутора-вековой исследовательской работы по „Слову“.

К 118-ому стиху „Слова“ примыкает, как указал уже Перетц, фраза, вошедшая в позднюю редакцию „Повести об Акире“. Со-

¹¹ Н. Ф. Грамматин, *Слово о йолку Игоревом*, историческая поэма, писанная в начале XIII в. (Москва, 1823).

¹² В. П. Петрусь, „Сокол в мытех“, *Ученые записки Кировского педагогического институту*, вып. 11 (1957), 103 сл.

¹³ А. А. Зимин, „Когда было написано „Слово“?“, *Вопросы литературы*, XI, № 3 (1967), 145.

мытей“ вырождается в бессодержательную, окаменелую формулу, вставляемую отдельными писцами в различные пассажи переписываемого памятника; так в коллекции примеров, собранных Твороговым, встречаем Акира готового *на цареву службу, аки сокол ѿрех мышей*.

По сравнению с фразой о соколе „в мытех“ (в летах), крепко слитой с тематикой „золотого слова“ и всего состава *ѿрудьныхъ ѿовѣсѣи о ѿлку Игоревѣ*, „глосса о соколе „трех мытей“ (трех лет)“, вошедшая в позднюю версию „Акира“ без всякого тематического и композиционного оправдания, дает, по мнению А. А. Зимина, „лучшее чтение этого фрагмента“, и такое утверждение в свою очередь лишено какого бы ни было оправдания.

Первая часть вопросо-ответного построения, 117-ый стих *Слова о ѿлку Игоревѣ*, находит себе близкое соответствие в начальной части двух „стихов“ (т.е. versets!) *Писания Софонии Рязанца* (т. н. „Задонщины“). Путем сравнения вариантов эти оба стиха — 86. и 123. — легко поддаются реконструкции.¹⁶ Чернец Пересвет 84. *ѿоскакиваетъ на своемъ борзѣ кони, злеченымъ досѣбхомъ ѿосѣвчиваючи, а инии лежатъ ѿосѣчени у Дону на брезѣ*. Не то Пересвет, обреченный на близкую гибель (ср. стих 81), не то автор за него восклицает: 36. „*Чи не лѣѿо было бы ти, браѣе, сѣару ѿомолодѣиися* (т. е. самому Пересвету и брату его Ослябяти или Ослебяти), *а молодому ѿлечь своихъ ѿѿѣиши* (т. е. Якову, чаду Ослебятину).“ Ослебя возвещает гибель Пересвета и Якова (87.—89.). Схожий боевой лозунг замыкает заключительный призыв князя Дмитрия 119. *своимъ бояромъ*: 122. „*То ти, браѣе, не наши мѣди сладѣи Московѣиши*. 123. *Туйо, браѣе, сѣару ѿомолодѣиися, а молоду чѣсти добѣиши*.“

Внутренний антитетический параллелизм прилагательных *сѣару — молоду* в сочетании с инфинитивами и „произвождение“ (парегменон) на стыке параллельных конструкций, *ѿомолодѣиися — молоду*, без сомнения, придают новую семантическую окраску вступительному вопросу „Слова“ к назидательной притче о соколе в мытях. Однако генетическое соотношение между 117-ым стихом „Слова“ и схожей формулой, дважды появляющейся в „Задонщине“, не подлежит сомнению, и нам остается только повторить,¹⁷ что *Слово о ѿлку Игоревѣ*,

¹⁶ См. R. Jakobson and D. S. Worth, *Sofonija's Tale of the Russian-Tatar Battle on the Kulikovo Field* (Гаара, 1963), 28—39, или *Selected Writings*, IV, 560—571.

¹⁷ *Selected Writings*, IV, 152, 159 и 690 сл.; А. Н. Котляренко, „Сравнительный анализе некоторых особенностей грамматического строя „Задонщины“ и

хотя оно и дошло до нового времени только в списке XVI века, все же насчитывает ряд примеров, сохраняющих в сочетании глаголов с возвратным местоимением *ся* первоначальный грамматический порядок, свойственный русским писаниям домонгольской эры, а именно в восьми случаях энклитика *ся* оторвана от глагола и следует за первым ударным словом синтаксического целого, напр. 117. *А чи диво ся, браїице, сїару юмолодїи* или 71. *Ту ся браїа разлучїста*. С другой стороны ни в одном из списков „Задонщины“ не удержан древний словоупорядок; форма *ся* всегда следует за глаголом в качестве единственной или второй из двух постпозитивных частиц. В стихах 86. и 123. пишется *юмолодїиися* или *юмолодїїся* (напр. в Кирилло—Белозерском списке XV века — *Того даже было нельїю сїару юмолодїиися*),¹⁸ а в 140. *Туїю юганим разлучїиася*, или с характерной контаминацией древнего, восходящего к „Слову“, и нового порядка в Музейном списке № 2060 *Туїю ся юганим разлучїиася*.

Напомним, что постановка энклитик вслед за первым словом синтаксического целого в архаичном типе индоевропейских языков была впервые учтена Якобом Вакернагелем, опубликовавшим это открытие в 1891 году, и только к 1900-ому году относится попытка Э. Бернекера применить тот же закон Вакернагеля к древнейшей стадии русского языка.¹⁹ Если при текстуальных совпадениях между „Словом“ и „Задонщиной“ обнаруживается знаменательное различие в трактовке местоименной формы *ся*, это еще раз и непреложно доказывает, что в общем литературном инвентаре обоих намятников именно „Слову“ принадлежит историческое первенство, и что эта воинская повесть удельной Руси должна была послужить образцом Софонии Рязанцу. Приведенного историко-грамматического довода было бы достаточно для опровержения произвольного тезиса, настойчиво повторяемого А. А. Зиминым, будто „автор „Слова о полку Игореве“ имел в своем

„Слова о полку Игореве““, *Слово о полку Игореве и йамлїиники Куликовского цикла*, 143 сл.; Ф. П. Филин, „Старые мысли, устарелые методы (ответ А. Зимину)“, *Войросы лїтературы*, XI, 3 (1967), 170.

¹⁸ И соответственно в Печатном варианте „Сказания о Мамаевом побоище“, переиначившем эту формулу: „Лепо бо есть в то время стару помолодїтїся“: см. Л. А. Дмитриев, „Вставки из „Задонщины“ в „Сказании о Мамаевом побоище“ как показатели по истории текста этих произведений“, *Слово о полку Игореве и йамлїиники Куликовского цикла*, 417.

¹⁹ Ср. В. Havránek, *Genera verbi v slovanských jazycích*, I (Прага, 1928); R. Jakobson, „Les encilitiques slaves“, *Atti del Congresso di Linguistica tenuto in Roma il 19—26 Settembre 1933* (Флоренция, 1935).

распоряжении „Задонцину“ Пространной редакции.“²⁰ Если верить этому тезису, то пришлось бы предположить, что автор „Слова“ искусно перелагал „Задонцину“ на язык домонгольской Руси и еще до начала исторического языкознания разгадал закон Вакернагеля, опередив таким образом по крайней мере на столетие замечательные открытия, подготовленные развитием сравнительно-исторической методологии в языкознании девятнадцатого века.

Если верить цитируемой статье, то пришлось бы далее предположить, что в поздней версии „Повести об Акире“ автор „Слова“ набрел на неприкаемый афоризм о старом соколе, а в „Задонцине“ облюбовал зажигательные слова о второй молодости старого бойца и затем сплавил оба фрагмента в целостное размышление о спасительном покровительстве старших витязей молодым в роду. И наконец пришлось бы предположить, что все это размышление в свою очередь органически вросло в *злайю слово*, вдохновенный призыв преодолеть роковую болезнь удельной Руси — *княже нейсобие*, — призыв идеологически сходный с другим ярким памятником той же эпохи, „Словом о князех“.

Глубокая художественная и логическая соотнесенность обоих стихов, 117. и 118., стремящихся сгладить разность между „серебряной сединой“ старых князей и „неразумной удалью“ (*буесийью*) молодых, заставляет решительно усумниться в чудодейственной склейке двух чужеродных цитат. Сомнительность превратится в окончательную невозможность, если мы учтем, что 118-ый стих „Слова“, обещание Святослава — старого сокола — не дать *гнѣзда своего въ обиду*, явственно перекликивается с намеками 40-ого и 41-ого стихов того же памятника на опасность, грозящую далеко залетевшему *Ольгову хороброму гнѣзду*, которое не было *обидѣ йорожено*. В „Слове“ еще один образ связывает оба сказа о гнезде и обиде — глава рода и покровитель гнезда (ср. притяжательные формы 40. *Ольгово*, 118. *своего* и конечную ссылку на родовой оберег гнезда против обиды: 41. *не было оно обидѣ йорожено*; 118. *не дасиѣ гнѣзда своего въ обиду*). Проходящий сквозь „Слово“ мотив стремительного полета вдаль или ввысь занимает в обоих кадрах срединное место (40. *далече залейѣло*; 118. *высоко йѣйичь възбиваеиѣ*), и в обоих случаях непосредственно следуют однородные конструкции: стричание *не*, глагол в третьем лице (*было оно йорожено*; *дасиѣ*) и обстоятельство цели (*обидѣ, въ обиду*).

²⁰ А. А. Зимин, *там же*, 141. Подробный ответ на его остальные доводы был нами дан в Selected Writings, IV, 656—704.

Догадка о пути сопряженных образов — гнезда, обиды и главы рода — от „Повести об Акире“ к 118-ому, а оттуда к 40-ому и 41-ому стихам „Слова“ неправдоподобна, поскольку мотив обиды красною нитью проходит сквозь текст „Слова“: 62. *за обиду Ольгову*; 76. *Въсѣла обида*; 129. *за обиду сего врѣмене*. И наконец, стихи 28-ой и 29-ый „Задонщины“, первый отчасти, а второй почти полностью, совпадают с 40-ым и 41-ым стихами „Слова“: 28. *Гнѣздо есмѣ великого князя Володимера Киевского*. 29. *Не въ обидѣ есмѣ были ѿроженѣ* и т.д. (согласно списку Ундольского, *Не в обиде есмѣ были ѿ роженію*).²¹ Попутно упомянем, что характерное для „Слова“ тройственное созвучие начальных гласных, 30. *Ольгово* — 41. *оно обидѣ*, сошло на нет в „Задонщине“.

Итак драматическое сочетание образов *гнѣзда* и *обиды* появляется в двух тематически и композиционно сродных звеньях „Слова“, встретивших несомненные отклики, одно звено в „Задонщине“, а другое — в поздней редакции „Повести об Акире“, и эти соответствия могут быть объяснены единственно влиянием „Слова“ в первом случае на „Задонщину“, а во втором на поздний текст „Повести об Акире“.

Изначальная принадлежность 117-ого и 118-ого стихов „Слова“ друг с другом и с окрестными стихами получает веское подтверждение в звукообразной фактуре текста. Как нам не раз приходилось отмечать, *Слово о ѿльку Игоревѣ*, насыщенное разнообразными звуковыми повторами, разделяет эту особенность с различными осколками эпического творчества, вкрапленными в летописи домонгольской Руси.²²

Сама по себе внутренняя структура каждого из двух названных стихов уже обнаруживает больший упор на повторные звуко сочетания, сплачивающие воедино словесный состав изречения: 117. *а чи ДИво ся* („Задонщина“: *чи не лѣю*) . . . *ѿмолоДИи*; 118. *КОЛи СОКОЛЬ*. . . *выСОКО* (последнего слова нет в афоризме „Повести об Акире“); *Въ мѣиьхъ БЫВАЕТЬ . . . ВЪзБИВАЕТЬ . . . ВЪ оБИду* (в „Повести об Акире“ этот повтор отсутствует). Ср. в 116-ом стихе *музѣИМъ СЯ САМИ* и повторную аллитерацию свистящих, выдвинувшую и срастившую ключевые слова: *Сами* и *Славу*.

Еще более показательны повторы, связывающие лозунг молодых князей (116.) с обеими половинками великокняжеской реплики (117., 118.): 116. *ПОХЫТИМЪ . . . ПОДЪЛИМЪ* — 117. *ПОМОЛОДИТИ* —

²¹ Ср. Selected Writings, IV, 553, 562.

²² Selected Writings, IV, 234, 303, 328 сл., 603, 606 сл., 662 сл. и 680—686. Ср. Д. И. Чижевский, „On Alliteration in Ancient Russian Literature“, Russian Epic Studies, ed. by R. Jakobson and E. J. Simmons = Memoirs of the American Folklore Society, XLII (1949).

118. *МЫТЬХЪ*. Посягательство младших на былую (прѣДЬНЮЮ) и очередную (заДЬНЮЮ) славу вызывает по контрасту в поучении старого князя преемственно родовые ассоциации, передаваемые выразительными паронимазиями: 115. *ПРАДЬДЬНЮЮ СЛАВУ* — 116. *ПРѣДЬНЮЮ СЛАВУ*; *рекоСТА . . . ЗАДЬНЮЮ* — 118. *НЕ ДАСТЬ зНЪЗДА*.

Зачин созвучный концовке (117. *а чи ДИВО СЯ* — 118. *зНЪЗДА СВО го*) отмежевывает реплику Святослава от речи, вложенной в уста строптивых братьев. Особенно рельефно выделена отповедь великого князя симметричным расположением ударных гласных с инверсией *А* в конечном секторе стиха: 117. *И — А || А — И*; 118. *О — Ы — А | О — И — А || А — О — И*. От этих двух фраз существенно отличается своєю, опять-таки склонной к симметрии расстановкой ударных гласных „чужая речь“ 116-ого стиха, где в каждом из трех грамматически параллельных секторов фразы выступает чета двух смежных ударных *А*, и где *Ъ* занимает начальное место во втором секторе, конечное в третьем: *музЯимъ ся сАми, || ѿрѣДьнюю славу сАми . . . | заДьнюю си сАми ѿдѣлим*.

Одним словом, с какой бы стороны ни подойти к красочной тираде Святослава о превращении старых в юных и о победоносном *ѿсобии* старых юным, ее две половинки показывают изумительную обоюдную слаженность, природную связь обоих стихов с контекстом и воистину полную безнадежность досужих домыслов о перенятии автором „Слова о полку Игореве“ обеих фраз — каждой поодиночке — из двух чужих и разнородных письменных источников. Охота на „сокола в мытхъ“ разделяет судьбу всех прочих доводов, подобранных отечественными и заграничными охотниками, для того чтобы опровергнуть древность памятника, справедливо признанного А. А. Зиминим за „одно из значительнейших произведений мировой культуры“: внимательная проверка превращает любую из этих улик в непреложное доказательство принадлежности „Слова“ временам *Игоря сына Свѣѿослава, внука Ольгова*. Такие доказательства снова и снова убеждают, что в памятнике нет ни одной черты, которая позволяла бы ставить под сомнение его без малого восьмивековую давность, и что с другой стороны всякая проба иной, поздней датировки неминуемо сталкивается с неразрешимыми противоречиями, от которых нельзя отмахнуться скороспелым, необдуманном судом о „заблуждениях“ „Слова“.²³

²³ Нами были привлечены здесь к обсуждению стихи „Слова“ 40., 41., 111.—119., (а также попутно 62., 71., 76., 79., 88—91., 102., 129., 184.), и стихи „Задонщины“ 28., 29., 84—86., 123.

Mieczysław KARAS

(Kraków)

PROTETYCZNE S- W JĘZYKACH SŁOWIAŃSKICH

W niektórych językach słowiańskich mamy do czynienia z nieoczekiwanym s- w nagłosie pojedynczych wyrazów, przy czym na ogół trudno ustalić dokładniejsze okoliczności pojawiania się spółgłoski, nie znana jest także przyczyna sprawiająca, iż taki właśnie proces zachodzi. Zamiarem niniejszego artykułu jest próba naświetlenia owego zjawiska oraz w miarę możliwości jego wyjaśnienie. Dotychczasowe bowiem na ten temat spostrzeżenia nie zadawałają, aczkolwiek trzeba stwierdzić, że od dość dawna zdawano sobie sprawę z samego faktu. O tzw. ruchomym s wspomina już W. Vondrák wskazując, że owo zjawisko sięga epoki indoeuropejskiej. Przytaczam cały odpowiedni fragment, ponieważ w sposób wyczerpujący informuje on o poglądach autora. Otóż czytamy, co następuje:

„Im Slav. noch pol. *skrzydło* 'Flügel', aksl. *krilo* 'dass';, p. *skrzele* 'Kiemen' = slov. *krelje* 'dass'; *skora* 'Fell' und *kora* 'Rinde'; *skra* und *kra* 'Scholle' („Brückner, KZ 45, S. 47)“¹.

Jak widać, poza stwierdzeniem samego zjawiska nie znajdujemy żadnej prawie próby wyjaśnienia. Ponadto materiał, jak się okaże, jest bardzo szczupły i właściwie ograniczony do języka polskiego. Tymczasem sprawa jest bardziej skomplikowana i wychodzi poza język polski. Warto też zauważyć, że nawet przytoczone przez Vondráka przykłady nie są wcale jednakowe. Odnosi się to zarówno do ich siły dowodowej, jeśli idzie o genezę procesu, jak też do ich rozpowszechnienia geograficznego.

Niewiele więcej dowiadujemy się także z pracy A. Vaillanta, który stwierdza, że „Quelques racines à initiales *sp-* ou *sk-* se presentent en slave sans s“². Wymienia on następujące, zresztą nieliczne, przykłady dla ilustracji tego zjawiska: *pirati* // lit. *spirti*, skr. *sphuráti*, lat. *spernere*; *krilo* // lit.

¹ Vergleichende slavische Grammatik, wyd. II, Göttingen 1924, s. 428.

² Grammaire comparée des langues slaves, t. I, Lion—Paryż 1950, s. 75.

skrieti; zdarza się to w innych językach indoeuropejskich a także w obrębie samych języków słowiańskich: *skora* // *kora*, ros. *steń* // *teń*, pol. *ścień* // *cień*. Pomijam tu przykłady werbalne.

W świetle przytoczonych opinii widać wyraźnie, że poruszony problem zasługuje na rozważenie na szerokim tle słowiańskim. Nie to jest jednak moim zamiarem. Bardziej idzie mi o wskazanie na potrzebę podjęcia owego zagadnienia, niż na jego wszechstronne potraktowanie. Dlatego też ograniczam się do materiału polskiego jako podstawy odwołując się w miarę potrzeby do innych języków słowiańskich. W polskich opracowaniach pierwsze uwagi na interesujący nas temat wypowiada J. Rozwadowski. Stwierdza on mianowicie, że „Oboczność grupa spółgłoskowa // prosta spółgłoska na początku wyrazu są przeważnie pochodzenia przedpolskiego. Najpospolitszą jest oboczność *s* + spółgłoska // spółgłoska: *szcze* (por. dial. *szczecina* 'igły sosnowe' itp.), *skóra*, *skrzydło*, *skrzek*, *skrzele*, *skrzynia* // *czetyna* (*cetyna*), *kora*, *krzydło*, *krzek*, *krzele*, *krzynia* . . . *szczep*, *szczepać*, *czepiać*, *cep*, *szczerrzyć* . . . , obok których w innych językach słow. formy z *čěp-* i *čěp-*, *čěr-* i *čěr-*, czasem także *šč-* lub *sc-* (jak w odpowiednikach pol. *szczegół*). Również prastarą jest oboczność postaci *cień*, *sień*, *ścień* . . . wykraczającą daleko poza granice polszczyzny“³.

Od powyższych sądów nieznacznie tylko odbiega opinia J. Łosia, który jedynie stwierdza lapidarnie, że „oboczność takich form jak: *skrzeczek* i *krzeczek*, *skrzydło* i *krzydło*, *skrzele* i *krzele*, *skrzynia* i *krzynia*, *kra*, stśł. *skra* należy do kategorii zjawisk, sięgającej czasów prasłowiańskich, może praarioeuropejskich“⁴. Wszystkie przykłady przytoczone przez Łosia pochodzą z II poł. XV wieku i, co ciekawsze, oboczne formy spotykamy w jednym i tym samym zabytku, mianowicie w Mammotrepcie kaliskim z r. 1471.

Niestety, nie udało mi się znaleźć nowszych prac zajmujących się ową ciekawą obocznością. Na uwagę zasługuje tu jednak fakt, że interesujące zjawisko szczególnie ostro rysuje się z jednej strony przy opozycji dialekty: język literacki, z drugiej zaś przy zestawianiu faktów różności słowiańskich, czyli przy opozycji geograficznej. Warto też dodać, że wiele przytoczonych par ma uzasadnienie jedynie w gwarach polskich. Znalazło to także odbicie w Małym atlasie gwar polskich, gdzie mamy kilka map ilustrujących oboczność *s+C* // *C-*, mianowicie: nr 7 'belka główna pod

³ Historyczna fonetyka czyli glosownia, Gramatyka języka polskiego, Kraków 1923, s. 198.

⁴ Gramatyka historyczna, Cz. I, Glosownia historyczna, Lwów—Warszawa—Kraków 1922, s. 191.

sufitem', nr 116 'tłuczek w maślnicze', nr. 367, *Kaszel* i synonimy, nr 375, *czereśnia* (*trześnia*) i synonimy, nr 393, grzbiet (człowieka i zwierzęcia) i synonimy, nr 400, *półskrzynek* i synonimy, nr 406, *rdzeń*, nr 548, 'czerecha', nr 589, kontynuanty stp. grup spółgłoskowych *szr* *zrz*⁵. Trudno zresztą o jakieś wyraźne geograficzne uogólnienia, niemniej wolno z dużymi zastrzeżeniami przyjąć, że formacje bez s- są raczej właściwe Polsce północno-zachodniej (Wielkopolska)⁶, natomiast południe Polski (Małopolska, Śląsk) wykazuje w większym zakresie formacje z s-, Mazowsze zaś na ogół reprezentuje stan typowy dla języka literackiego. Powyższe jednak stwierdzenia mają zdecydowanie wstępny charakter i wyjaśnienie geograficzne nie daje się w pełni przeprowadzić.

Na podstawie poszukiwań w materiałach gwarowych udało się zgromadzić następujące wyrazy polskie, wykazując wahania w zakresie występowania nagłosowego s-. Podaję je na razie bez jakiegokolwiek kwalifikacji:

skóra // *kora*, por. mapa 547. Wyrazy te w dialektach mają to samo znaczenie, w języku zaś literackim dokonała się dyferencjacja;

skra // *kra*, oboczność ta nie jest jasna. Zwykle mamy *kra* // *ikra* oraz *skra* // *iskra*. Polska postać znajduje opozycję w stsl.;

skrabatka // *krabotka*, wyraz zupełnie nowy, *krabotka* jest właściwa tylko dialektom, z dodatkowym zastępstwem obcego *w* przez *b*, co jest zjawiskiem częstym;

skrażek // *krażek*, formacja niezupełnie pewna, ponieważ możemy tu mieć do czynienia z dwoma różnymi derywatami wobec istnienia czasowników *skrażać* // *krażać*;

skromka // *kromka*;

skrós // *króc*, mimo pewnych różnic w wygłosie możemy przyjąć ową parę jako ilustrację dla interesującej nas wymiany;

skryjomie // *kryjomie*, przykład mało pewny wobec możliwości wtórnego s- pochodzenia morfologicznego⁷;

skrzeczek // *krzeczek*, *skrzek* // *krzek*, obie ostatnie pary mogą się łączyć z czasownikami, ale rzecz nie jest dostatecznie pewna, por. *skrzeczeć*, *krzekać*;

⁵ Por. Mały atlas gwar polskich, T. I—XIII, Wrocław—Warszawa—Kraków 1957—1970, t. I—II pod red. K. Nitscha, III—XIII pod red. M. Karasia.

⁶ Por. M. Gruchmanowa, Gwary zachodniej Wielkopolski, Poznań 1970, s. 26 mapa 14.

⁷ Podobny charakter ma też niekiedy *w-*, por. *tedy* // *wtedy*, gwarowe *wkiedy* // *hiedy*; specjalny mój artykuł na ten temat ukaze się w księdze ku czci prof. S. Jodłowskiego.

skrzele // *krzele*, por. też *krzel*;
skrzewiszo // *krzewiszo*, nie można wyłączyć derywacji od *krzesać* // *skrzesać*;
skrzybiet // *krzybiet*, por. też *chrzbiet*, *krzbiet* *grzbiet*;
skrzyca // *krzyca*, być może należy tu także *kra*;
skrzydło // *krzydło*⁸;
skrzynia // *krzynia*⁹;
skrzypce // *krzypce*, *skrzyпки* // *krzyпки*;
skrzygota // *krzygota*, o ile nie jest to wtórny derywat od *skrzy-pać* // *krzy-pać* 'kaszeleć';
skrzypt // *krzypt*; por. *skrzybiet*, *pochrzept*;
spokrony // *pochrony*, ponieważ idzie o przyimek, nie można wyłączyć genezy morfologicznej *s-*, por. wyżej *skrós*, *skryjomie*;
spokrós // *pochrós*, por. wyżej *skrós*;
stragarz // *tragarz*¹⁰;
strzecina // *trzecina*, *trcina*;
strzem // *trzem*;
strzemcha // *trzemcha*, *czerecha*; *strzempka*;
strzenagiel // *trznadel*, *strzynadel* // *trzynadel*;
strześnia // *trześnia*, *czereśnia*;
strzewa // *trzewa*;
strzewik // *trzewik*;
strzeźwy // *trzeźwy*;
strzeżeń, *styrzeń* // *rdzeń*¹¹; też *zdrzeń*, *źdrzeń*;
strzoda // *trzoda*;
strzop // *trzop*;
strzósło // *trzósło*;
szczec, *szczecina* // *cetyna*, *czetyna*¹²;
ścień // *cień*.

Jak się okazuje, wyrazów zawierających oboczność *s-* // *o-* jest wcale dużo. Zebrało się ich na razie (być może, iż dokładniejsze poszukiwania wzbogaciłyby jeszcze ten zasób) 35. Jest to ilość, jak powiedziałem, znaczna i pozwalająca już na uogólnienia, zdecydowanie przewyższa ona dotychczasowe nasze na ten temat informacje, jakie podałem poprzednio opierając

⁸ Por. Mały atlas ... mapy nr 14, 91, 152.

⁹ Por. Mały atlas ... mapy nr 63, 126, 400, 443, 452, 559.

¹⁰ Por. Mały atlas ... mapa nr 7.

¹¹ Por. Mały atlas ... mapa nr 406.

¹² Por. Mały atlas ... mapa nr 551.

się na stwierdzeniach zawartych w różnych opracowaniach gramatycznych. Oczywiście, nie wszystkie przytoczone tu przykłady mają jednakową wartość i nie wolno ich ujmować na jednej płaszczyźnie. Nie byłoby to pożyteczne i celowe. Dlatego z kolei kilka słów na temat charakteru zebranego materiału.

Otóż, jak się wydaje, w przytoczonym materiale trzeba wyróżnić, co najmniej trzy różne grupy historyczno-geograficzne, mianowicie:

1. warstwę ogólnosłowiańską: *skóra* // *kora*, następnie *skrom* // *karm*, *skroń* // gr. *karnion*. Wyrazów tych jest niewiele, wykazują one jednak oboczność s- // o- w porównaniu z innymi językami indoeuropejskimi¹³. Jest to zatem warstwa najstarsza, odziedziczona;

2. wyrazy właściwe poszczególnym językom słowiańskim, wykazujące, interesującą nas oboczność poprzez opozycję wewnątrz grupy słowiańskiej: *skrzek*, *skrzele*, *skrzydło*, *strzemcha*, *strześnia*, *strzewik*, *strzeźwy*, *strznadel*, *strzoda*, *strzep*, *strzósło*;

3. wyrazy właściwe tylko polszczyźnie: *skrabatka*, *skrażek*, *skromka*, *skrós*, *skryjomie*, *skrzeczek*, *skrzek*, *skrzesiwo*, *skrzybiet*, *skrzyca*, *skrzynia*, *skrzypce*, *skrzypota*, *skrzypt*, *skrony*, *spokroś*, *stragarz*, *strzecina*, *strzem*, *strzenagiel*, *strzewa*, *strzeżeń*, *zdrzeń*; można tu także doliczyć zapożyczony wyraz *strukczaszy*, wykazujący w porównaniu z podstawą niemiecką *Truchsess* również nie oczekiwane s-¹⁴.

W oparciu o wyróżnione warstwy wolno mówić, że w zakresie interesującego nas zjawiska mamy do czynienia z tendencją istotnie ogólnie indoeuropejską (sprawa wymagałaby dokładniejszego zbadania, co przekracza ramy i cele niniejszego artykułu), która na gruncie języków słowiańskich zachowała swoją bardzo żywą produktywność obejmując cały niemal obszar, przetrwała także w poszczególnych językach, czego przekonującym dowodem jest właśnie język polski. Inna sprawa, iż niezupełnie wolno nam zjawiska słowiańskie i polskie w całej rozciągłości i identyfikować z dziedzictwem epoki dawniejszej. Takie wątpliwości nasuwają się bezwzględnie przy analizie samego materiału i okoliczności, w których występuje nagłosowe s-.

¹³ Poza wymienionymi na początku pracami korzystałem w tym celu z różnych słowników etymologicznych, dla języka polskiego zaś podstawą był mi A. Brücknera, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1927, dzieło to do dnia dzisiejszego zachowało w pełni swoją nieprzemijającą chyba wartość.

¹⁴ Por. A. Brückner, Słownik etymologiczny... — s. 521. W odniesieniu do wyrazów zapożyczonych musimy pamiętać o różnych nie dających się ująć w ogólniejsze zasady przekształceniach, a nawet wykojejeniach.

Bliższe przyjrzenie się materiałowi, jaki zgromadziłem (nie jest on najprawdopodobniej pełny), pozwalają wyodrębnić następujące różne grupy:

1. połączenia: $s + k$, *skóra*,
 $s + t$, *ścień*;

2. połączenia: $s + k + r$, *skra*, *skrawatka*, *skraćek*, *skromka*, *skróś*,
skryjomie;

$s + k + r$, *skrzek*, *skrzele*, *skrzesiwo*, *skrzybiet*, *skrzy-*
dło, *skrzynia*, *skrzypce*, *skrzypota*, *skrzypt*;

3. połączenia: $s + t + r$, *stragarz*;

$s + t + r$, *stręcina*, *strzem*, *strzemcha*, *strzenagiel*
// *strzynadel*, *strześnia*, *strzewa*, *strzewik*, *strzeźwy*, *strzoda*, *strzop*,
strzósło.

Osobno należy wymienić *strzeń* // *styrzeń* // *zdrzeń*, *źdrzeń*, choć w zasadzie jest to tylko jakby wariant kombinatoryczny grupy $s + t + r$. Okazuje się bowiem, że przyłączenie owego *s-*, jeśli następuje przed spółgłoską dźwięczną tworzy połączenie podlegające prawidłom polskiej, czy nawet ogólnosłowiańskiej fonetyki, czyli w rezultacie $s- = z-$ (dalsze zaś przekształcenie w *ż* jest konsekwencją nie wymagającą wyjaśnień).

Jak widać, interesujące nas zjawisko charakteryzuje się pewnym ograniczeniem zakresowym, mianowicie do połączeń $s + t k$ i w tym względzie możemy stwierdzić, że jest to tendencja powszechna sięgająca od epoki prasłowiańskiej po dziś (jeśli weźmiemy pod uwagę opozycję język literacji: dialekty). Natomiast połączenia $s + (k t + r)$ mają charakter geograficznie zdecydowanie mniejszy i zapewne chronologicznie późniejszy. Wydaje się też, że mimo wszystko oba te połączenia wolno nam traktować inaczej. Otóż byłbym zdania, że połączenia $s + k t$ mają charakter pierwotnie morfologiczny. Wówczas owo *s-* trzeba by ocenić jako mofem dodatkowy, rodzaj alomorfu nadwyżkowego, stąd więc jego fakultatywność i rzadkość.

Inaczej zaś przedstawia się sprawa z połączeniem $s + (t k + r)$. W tych wypadkach byłbym dopatrywać się przyczyn fonetycznych, mianowicie nagłosowe *s-* można by traktować podobnie jak *t d* w połączeniach prasłowiańskich grup *sr*, por. *ostrovъ*, *struja*, czy też polskich *śr źr*, por. dialektyczne *strzoda*, *zdrzódło*, względnie $s z + r$, np. *stręczyć*, *zdrada*¹⁵. Taką rolę spełniają niekiedy *k g*, por. *zgrzebiec*, a także *p b* (w innych zresztą

¹⁵ Por. W. Śmiech, *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych śr źr zś*, Łódź 1953. Jest to tendencja sięgająca epoki prasłowiańskiej.

warunkach, mianowicie w połączeniach $m + n$)¹⁶. W omawianych przykładach mielibyśmy do czynienia z dodaniem *s-* do grupy (pierwotnie także do nagłosowej zwartej *kt*). Byłoby to również usunięcie grupy, ale nie przez jej rozbitcie przy pomocy *t d*, lecz przez protezę spirantyczną.

Proponowane wyjaśnienie fonetyczne można by też zastąpić interpretacją morfologiczną i wówczas traktować *s-* jako swoisty bezfunkcyjny sufix. Takie rozwiązanie ma swoje dobre i złe strony. Przede wszystkim w ten sposób można by objaśniać wszystkie zgromadzone przykłady. Przeciw temu przemawia jedynie fakt, że owo nagłosowe *s-* zdecydowanie częściej występuje w językach, gdzie spotykamy również częstsze stosowanie *t d*, tzn. w języku polskim i czeskim. Trudno o jednoznaczne opowiedzenie się za morfologią, czy za fonetyką jako czynnikiem sprawczym powstawania formacji z nagłosowym *s-*.

Na koniec jeszcze jedna uwaga. Otóż trzeba stwierdzić, że obecnie możemy mówić o leksykalizacji owego procesu. Nie jest on już żywy. W poszczególnych językach, zwłaszcza literackich utrwaliły się formy z *s-*, lub też bez tej protezy, jedynie porównanie z dialektami, względnie zapisy historyczne pozwalają na ujawnienie takiej właśnie opozycji.

¹⁶ Por. M. Karplukówna, Staropolskie zapisy typu *Tompko, krampony, Imbramowice*, Zeszyty Naukowe UJ nr CXIV, Prace Językoznawcze nr 15, Kraków 1968, s. 33—43.

Jerzy KURYŁOWICZ
(Kraków)

LES ITÉRATIFS EN -EIE/O- EN SLAVE ET EN BALTIQUE.

Les verbes slaves avaient en principe un présent à flexion thématique (v. sl. -o, -eši, -etъ, etc.), la flexion athématique ayant été évincée presque totalement. Elle n'existait plus chez les verbes à infixé nasal continuant les classes v. ind. V et VII—IX (*yunákti, kṛnóti, pṛnáti*), tandis que le nombre des verbes athématiques radicaux avait été réduit à quatre: *esmъ, ěmъ, věmъ, damъ*. Étaient donc thématiques les classes slaves I (*berq*), II (*bvno*), III (*rěžq*) et aussi IVa (*vožq*), du moins à l'origine. Cette dernière correspondait à la formation i.e.en **eǵō*, **eǵosi*, **eǵeti*, p. ex. v. ind. *vāháyati*: v. sl. *vozitъ*. On se demande pourquoi la classe IVa a perdu en slave son caractère thématique primitif. Au lieu de **vozejeto* > **vozjetъ*, cf. **trejes* > *traje*, **meǵō* > *vijō* (lit. *vejù*), etc., n'est attestée que la forme *vozitъ*.

Les anciennes explications de la cl. IVa, et aussi de IVb, partaient souvent de l'hypothèse d'une flexion semi-thématique, p. ex. en -*ǵe/i-*. Mais la prétendue flexion semi-thématique de la conjugaison (p. ex. lat. *edo, ēst*) ou de la déclinaison (p. ex. lit. *veřšis, veřšio* „veau“) est propre aux langues dans lesquelles la flexion athématique a soit disparu soit été fortement limitée. En grec ou en v. ind. il n'en existe pas de traces, ni dans la conjugaison ni dans la déclinaison. Le rapprochement de sl. *munitъ* avec gr. *μαίνεται* et v. ind. *mányate* est caduc vu la conservation en balto-sl. de la flexion thématique des verbes en -*ǵe/o*, cf. v. sl. *ližq, pišq* (**leigh-ǵe/o-*, **peik-ǵe/o-*), *ziždq* = lit. *liežiù, piešiù, žiedžiù*, et ainsi de suite.

Pour rendre compte de la perte de la flexion thématique de *vozitъ* il faut tout d'abord s'en tenir au présent de IVb (*goritъ, gorěti*; lit. *gāri, garěti*), qui est une innovation balto-slave ou plutôt baltique et slave. La classe sl. IVb et son correspondant baltique n'est rien d'autre qu'une transformation du parfait (médipassif) de l'indo-européen, qui désignait l'état présent résultant d'une action passée. L'accord sémantique entre la classe

sl. IVb (avec son correspondant baltique) et le parfait i.e., a été il y a longtemps signalé par van Wijk et Stang, cf. *Das sl. und balt. Verbum*, 1942, p. 153. Les formes lit. *stóvi*, *stovėti* „être debout“ et *děvi*, *děvēti* „porter un vêtement“ ont été interprétées par van Wijk comme comportant un *v* identique avec la finale des parfaits v. ind. *ta-stháu*, *da-dháu*. Or au point de vue de la structure rien ne s'oppose à expliquer sl. *-i* de *mьn-i-*, lit. *-i* de *min-i* comme une continuation normale de la désinence de la 3e p. sing. du parfait *médiopassif* **-ei* (v. ind. *-e*). Le parfait latin continue la flexion *médiopassive* du parfait i.e., les désinences du sing. lat. *-i*, *-tī*, *-it* correspondant à i.e. **-ai*, **-t(h)ai*, **-ei* (à la 3e p. l'adjonction de *t* a entraîné l'abrègement de *-i* en *-it*). On sait aussi qu'au moins la désinence **-ai* de la 1re p. semble reflétée par le *ě* de v. sl. *vědě*. Cf. *Studia z Fil. Pol. i Słow. V* (1965), p. 53—58.

L'unique position où sl. *i* (voyelle longue) correspond *phonétiquement* à lit. *i* (voyelle brève) étant *la fin de mot*, il faut partir d'une désinence **-ei* de la 3e p. sing., forme-base d'un nouveau paradigme de présent. Un remaniement du paradigme fondé sur la 3e p. sing. n'est pas rare. Cf. la genèse de la flexion pol. *jest-em*, *jest-es* . . . partant de la 3e p. sing. héritée *jest*, ou le parallèle persan *hast-am*, *hast-i* . . . < (*h*)ast < *asti* (i.e. **esti*). C'est donc sur sl. **gori*, lit. **gari* qu'est bâtie la flexion sl. *gorjǫ*, *goriši*, *goritǝ*, *gorimǝ*, et ainsi de suite, lit. *gariù*, *garì*, *gārì*, *gārime* . . .

L'incorporation de IVb dans le système de présent nous explique la transformation de la classe IVa, c.-à-d. *vozitǝ* au lieu de la forme attendue **vozǝjetǝ*. C'est que l'apparition du type *goritǝ* (*gorėti*) a engendré la loi de structure morphologique que voici:

Par opposition aux classes „régulières“, c.-à-d. thématiques (*beretǝ*, *bǝnetǝ*, *režětǝ*, **vozejētǝ*), on a dans la classe nouvelle IVb (à suffixe *-i-*): *-i-ši*, *-i-tǝ* etc., au lieu de **-i-ěši*, **-i-etǝ*, ou autrement *-ǝj-ěši*, *-ǝj-etǝ*, etc. *-ǝj* devant voyelle étant l'équivalent de *-i* final ou devant consonne.

Au point de vue du système l'opposition *classes thématiques*: *classe IVb* était donc interprétée comme un traitement spécifique des désinences normales (*-ěši*, *-etǝ* . . .) après le suffixe *-i-*. Il s'agit de l'interprétation du sujet parlant, conscient d'un système flexionnel dans lequel toutes les formations de présent productives, en dehors de IVb, comportaient la voyelle thématique. Sur le fond de la flexion *-n-ěši*, *-n-etǝ*; *-j-ěši*, *-j-etǝ*; **-ej-esi*, **-ej-etǝ* (classe IVa) la flexion *-i-ši*, *-i-tǝ* se détachait comme manquant de la voyelle thématique *e*. Son absence était perçue comme la suppression morphologique de la voyelle *e* après le suffixe *-i*.

Cette interprétation de la part du sujet parlant n'aurait eu aucune conséquence pratique, si la formation héritée IVa (**vozejetъ*) n'était pas devenue, grâce au changement phonétique *-eje->-yje-*, un nouveau type en *-i-*, en *-i-* suivi de désinences thématiques, donc changé en *-yj-*. Or étant donné qu'au lieu de la forme „normale“ **goryješi*, **goryjetъ* (de la cl. IVb) on avait déjà *goriši*, *goritъ* présentant le manque de la voyelle thématique après le suffixe *-i-*, les formes phonétiques héritées **vozbyeši*, **vozbyetъ* ont été, elles aussi, remplacées par *voziši*, *vozitъ*.

Ainsi les deux types de présent *goritъ* (IVb) et *vozitъ* (IVa) diffèrent du reste de la conjugaison slave par deux traits: 1) un trait fondamental, l'adjonction du suffixe primaire *-i-*. et 2) un trait accessoire et redondant, la suppression apparente de la voyelle thématique *e*, suppression entraînée par la suffixation de *-i-*.

En baltique le suffixe *-eje/o-* des itératifs est passé à *-ija-*, ce qui est prouvé par les formes comme *gróbiu*, *gróbia*, *gróbtī* „saisir, arracher“, lette *grábju*, *grábt*, ou lit. *glóbiu*, *glóbia*, *glóbtī* „embrasser“, lette *glábu*, *glábt* „sauver, garder“. Leurs formes-bases sont représentées par *grēbtī*, *glēbtī* et *glēbt*, respectivement. Il s'agit d'une formation improductive dont l'ancienneté est garantie par l'apophonie $\bar{e} : \bar{a}$, remplaçant baltique de l'apophonie i.e. $\bar{e} : \bar{o}$. Le développement de *-ei-* antévocalique en *-ij-*, d'où *-j-* palatalisant la consonne précédente (cf. lit. gén. sing. *gaĩdžio* < **gaidijo*), n'est certes pas attendu, ainsi Stang *Vgl. Gramm. d. balt. Spr.* p. 211 à propos de la désinence du nom. pl. *-ys* des thèmes en *-i-* du lit. Est-ce qu'on y a affaire à un remplacement morphologique de *-eje/o-* par *-ije/o-*? Quoiqu'il en soit c'est balt. *-ija-* qui paraît le parent le plus proche d'i.e. *-eje/o-*.

En balto-sl. les itératifs du type i.e. **uoġheie/o-* (sl. *vozitъ*) étaient concurrencés par une formation plus récente, très productive en slave, caractérisée par un suffixe et un degré vocalique différents: sl. *-mĕtajō*, *-mĕtati* < *metō*, lette *mĕtāju*, *mĕtāt* < *metu*, etc. En sl. les itératifs en *-ati* sont parvenus à restreindre le domaine de ceux en *-iti* à un nombre limité d'exemples, dont plusieurs, comme *točiti*, *ložiti*, *saditi*, ont une valeur *factitive* (causative) et non itérative. Les itératifs en *-ati* ont fait carrière en devenant — à titre de duratifs-imperfectifs des formes flexionnelles du système verbal. Le rapport (*po-*) *metō*: (*po-*) *mĕtajō* est d'une productivité presque illimitée tandis que les exemples du type (*po-*) *nesō*: (*po-*) *nošō* se laissent facilement énumérer.

Autre a été le développement en baltique oriental. Les deux formations y sont attestées p. ex. par lette *liocīt* < *liecu* „courber“, *tekāt* < *teku* „courir“. Mais tandis que la formation en *-āti* n'est attestée qu'en lette, l'itératif en *-iti* a subi au présent un remaniement curieux, aussi bien en

lettre qu'en lituanien, p. ex. lit. *lan̄k-o* (lettre *l̄nok-a*) correspondant à sl. *l̄p̄-i-t̄z̄*.

L'ancien itératif en *-ati* n'est du reste représenté en lettre que par un nombre d'exemples assez restreint:

- lettre *mētāt*: sl. *-mētati*
 „ *tēkāt*: sl. *-tēkati*
 „ *mīnāt*: sl. *-minati* (la forme lettre suppose **mīnāt*)
 „ *nasāt*: mais sl. *nositi*
 „ *lēkāt* „sauter“, correspondant de gr. *ληκᾶν ρηεῖσθαι*.

Lorsqu'il s'agit de la parenté génétique de formes, le critère du degré apophonique prime celui du suffixe flexionnel. On n'hésitera donc de rapprocher lit. *vartýti*, 3e p. sing. *var̄to* de sl. **vortiti*, **vortit̄z̄*. Le problème qui se pose ici, c'est le remplacement du suffixe attendu *-(i)ia-* par le suffixe *-o-* (balt. *-ā-*). La forme phonique primitive *-iia-* (d'où ensuite *-ia-*) est suggérée par la longue *-i-* apparaissant devant suffixe consonantique (*vartýti*, *vartýtas*, *vartýsiu*), en accord avec la règle héritée: *-i-* devant voyelle = *-i-* devant consonne.

Si l'on admettait que le présent primitif de *vartýti* a été directement influencé par celui du type **mēt-ā-īe/o-* (balt. **mētāia-*), on s'attendrait à une flexion lit. **vartóju*, **vartója* au lieu de *vartaũ*, *var̄to*, la seule attestée. La forme du paradigme lituanien a parfois séduit les comparatistes à y voir une ancienne flexion *athématique* en *-ā-*. Cette explication doit être rejetée d'emblée. Un tel type de présent ne saurait être ancien. Il est toujours secondaire. Lorsqu'il y a influence de la flexion athématique, elle s'exerce surtout sur la 1re p. sing., cf. le type éolien en *-ημι* (pour *-έω*), v. h. a. *salbóm*, *habém*, pol. *po-miatam* (<*-mēta-jō*), etc. Or on a à la 1re p. *vartaũ* < *-ā+u* (<**-uo*).

L'évincement successif de l'itératif en *-āīe/o-* (à degré radical long) par celui en *-eīe/o-* (à degré radical *o*) suppose une *pression* exercée par celui-ci sur la formation en *-aīe/o-*:

1. inf. **-ītei*, 1re p. sing. **-ijō*, 3e p. **-ijā(t)* etc.
2. inf. **-ātei*, 1re p. sing. **-ājō*, 3e p. **-ājā(t)* etc.

Etant donnée l'équivalence *-i-* antéconsonantique = *-ij-* antévocalique, la pression de 1. sur 2. engendre la proportion:

-ītei: *-ātei* = *-ij-ō* (*-ij-a*): *-ā ÷ ō* (*-ā ÷ a*); balt. oriental *-au*, *-ā*, lit. *-au*, *-o*.

Après la contraction de *-ija-* en *-ja-* (cf. *gaiǰžio* < **gaidijo* etc.) on obtient (sous la forme du lit.):

1. inf. *-yti*, 1re p. sing. *-’u*, 3e p. *-’a* (palatalisation de la consonne précédente)
2. inf. *-oti*, 1re p. sing. *-au*, 3e p. *-o*

Le remplacement final de l’itératif en *-oti* par celui en *-yti* dans les formes à suffixe consonantique a été accompagné par la généralisation, au présent, du suffixe *-o-* (balt. *-ā-*) aux dépens de la brève *-a-* entraînant la palatalisation.

Ce développement est en accord avec le principe de la généralisation de traits redondants, ici de la quantité longue *ā*, laquelle est un trait positif par rapport à la brève (*ā*). Le mécanisme est comparable à la généralisation de la voyelle longue (*ī* > *ĩ*, *ũ* > *ũ̃*, etc.) dans les itératifs sl. en *-āje/o-*. Cf. *Idg. Gramm.* II, p. 322 ssq.

La reconstruction proposée ici peut se réclamer du fait que dans les textes anciens et dans quelques dialectes on trouve encore *-ia*, à la place ou à côté de *-o*, p. ex. *mókia*, *ródžia* pour *móko*, *ródo* dans la *Postille* de Daukša (J. Otrębski *Gramatyka języka litewskiego* II, 1965, p. 382). On rapelera aussi les présents lit. *gróbia*, *glóbia*, anciens itératifs, qui ont rejoint la classe verbale en *-ia-* (d’où les infinitifs *gróbtī*, *glóbtī* au lieu de **grobyti*, **globyti*).

L’itératif lit. *vartaũ*, *vartõ*, *vartýti* et son correspondant lette est par conséquent, tout comme sl. **vortiti*, un successeur indirect du type i.e. **uortejeti* (v. ind. *vartáyati*). La différence de son traitement dans les deux branches linguistiques ne saurait préjudicier à la doctrine de l’unité balto-slave. De l’autre côté l’existence de l’itératif en *-āje/o-* en slave et en lette, modifié en lit. (*mětyti* : lette *mětātī*) nous atteste la concurrence des deux types en balto-slave, concurrence, résolue de façon presque opposée dans les deux groupes apparentés.

Josef KURZ

(Praha)

K PROBLEMATICE EXISTENCE A VÝZNAMU SLOV. ZÁJMENA *Jb, JA, JE*

Při zkoumání otázek spojených se vznikem a významem slov. složených adjektiv, nominativu zájmena 3. osoby apod. musíme se zabývat existencí nominativu zájmena *jb, ja, je*, dále, otázkou event. existence nominativu tohoto zájmena s významem zájm. 3. osoby, otázkou, proč se přestalo nominativu tohoto zájmena užívat v jeho původním významu a v které asi době, otázkou prostředků pro vyjadřování ponětí zájmena 3. osoby atd.

1. Na první otázku, zdali kdysi existovaly samostatné nominativy zájm. *jb, ja, je*, lze říci, že sotva lze vyloučit, že kdysi opravdu v slovanštině existovaly. O jejich existenci svědčí jednak jiné ide. jazyky, jednak stopy těchto nominativů v samotné slovanštině. Srov. lat. *is*, lit. *jis*, got. *is*; srov. dále nominativy slož. adjektiv typu *dobrǫjь, dobraja, dobroje, lǫžьjь, lǫžaja, lǫžeje*, v kterých máme dosvědčeno toto zájmeno; je třeba také upozornit na relat. zájmeno *jbže, jaže, ježe*.

Stran relativního zájmena (*jbže*) byly vysloveny rozličné názory. Kromě názoru, že v nich vězí zvláštní relativní kmen **io*, byl vysloven názor, že v nich nutno spatřovat původní demonstrativa¹, nebo zase názor, že všude, kde máme v slovanštině *jb, jego*, atd., nastalo splynutí dvou původně rozdíl-

* Otázka významu a dalších osudů zájmena *jb, ja, je* náleží k problematice vzniku a vyvoje nominativu zájmena 3. osoby v slovanštině, kterou jsem se zabýval např. ve sb. *Slavica Pragensia II*, 1960, 46—50.

¹ Tento názor se nověji snažil odůvodnit zvl. N. van Wijk, *Germanoslavica* 3 1935, 19 násl.; upozornil také na to, že se v got. užívá pro vyjádření rel. . . zájmena demonstr. zájmena *sa* s dodanou částicí *-ei*, kterou lze srovnávat se slov. částicí *-že*. Tvrdí (l.c. 28), „dass wir fürs Slavische vollständig auskommen ohne die Annahme relativer Personalformen vom idg. Stamme *ie/io-* und dass dasselbe für das Baltische gilt.“

ných kmenů, demonstrativního a relativního². Podotýkám jen, že se odlišení demonstrativního a relativního zájmena pomocí částice *-že*, vyvinulo sice dávno, že však není od původu; v slov. jazycích máme případy na *jbže* s významem demonstrativním (srov. Jan Gebauer — Fr. Trávníček, *Hist. mluvnice jazyka českého* IV, 231—232) a na nerozšířené *jb* s významem relativním (srov. A. Meillet, RS 6, 1913, 141; mé doklady v LF 57, 1930, 369—370; Jan Gebauer — Fr. Trávníček, op. cit. 251).

Moje teze zní tak, že slov. zájmeno 3. os., dále zájmeno relativní a komponent *-jb*, *-ja*, *-je* v slož. adj. jsou z jednoho společného východiska, že zájmena deiktického. Akad. Boh. Havránek naproti tomu zaujímá k této tezi stanovisko skeptické. Soudí, že může jít také od samého původu o zájmena dvě.

Myslím, že všechny uvedené útvary postačují k přesvědčení o někdejší s a m o s t a t n é existenci nominativu dem. zájmena *jb*, *ja*, *je* (k vedlejším pádům *jego*, *jemu* atd.). Užívalo se jich pravděpodobně jak ve funkci substantivní, tak i adjektivní, v podobě původní, nerozšířené, i — časem — rozšířené o částici, např. o *-nž*, *-že*. Časem bylo však jejich užívání ve významu demonstrativním v samostatném postavení omezoováno a nominativní formy *jb*, *ja*, *je* atd. z jazyka vytlačovány.

2. Existovalo tedy původně užívání samostatného *jb*, *ja*, *je* v celém paradigmatu, je však zároveň třeba zodpovědět otázku, v jakém v ý z n a m u bylo tohoto zájmena původně užíváno.

Lze připomenout doklady ze slov. jazyků, které svědčí o tom, že zájmeno *jb*, *ja*, *je* mělo původně silnější význam než jen význam zájmena 3. osoby, totiž v ý z n a m d e m o n s t r a t i v n í. Tato skutečnost je dobře známa ze staré češtiny, dá se však také doložit ze starých stadií jiných slov. jazyků, zvl. též pro staroslověnštinu (i když stsl. nebyla dříve dokládána).

Možno uvést např. dvě místa z evang. textu: Matouš 7.14 a Jan 19.37. Např. Mt 7.14 : *Kolb, qzaka vrata i tesnъ potъ. vuvodei vъ životъ. i malo ichъ estъ iže obrětajotъ* Zogr, Mar, As, Ostr, Nik, Vrač. V řec. originálu čteme : ... λιγοι εισιν οι εὐρισκομε ἀστυνη. Řec. vazba je přeložena zcela v duchu slovanského jazyka. Je to nepochybně původní znění tohoto místa. Zájmeno *jichъ* se tu vztahuje k následujícímu relativnímu zájmenu *iže* a má nepochybně silnější význam než jen význam zájmena osobního (např. nové překlady české, Žilkův i Sýkorův—Hejčlův, překládají: málo je *těch*, *kteří ji*, *tj. cestu, nalézají*). — Chtěl bych ještě upozornit, že v stsl. jsou případy, které lze chápat i jako demonstrativa s anaforickou funkcí i jako rela-

² Tak učí např. P. Diels, *Altksl. Gramm.* I, 1932, 193.

tiva, např. Supr 152. 16 *jedinъ bogъ savinovъ . . . sъ nimъ inъ niktože jestъ*, za řec. zájmeno relat. (za něj . . .). — Podobné doklady se uvádějí ze staré čestiny: srov. Jan Gebauer — Fr. Trávníček, *Hist. mluvnice jaz. českého* IV, Praha 1929, s. 230—231, Fr. Trávníček, *Hist. mluvnice česká* III, Skladba, Praha 1956, 100: *město slúži jemu, jehožto ukřižovalo Pass* („tomu“), *sestra jeho, jenžto bieše umřel* EvOl („toho“), *bóh jeho poraz, ktož ho hanie Mast* („toho“), *podobni budú jim, již činie to ŽW* („těm“). Doklady stsl. podává též E. Bláhová, VSJa 7, 1963, 40; SJS I 1966, 699).

Shledali jsme tedy, že zájmeno *jb* mohlo mít a vskutku kdysi mělo také silnější význam než jen význam zájmena osobního; shoda slovanských jazyků svědčí o tom, že takový silnější (ukazovací) význam je při něm starý. Ostatně ukazuje na něj i sám původ významu osobního zájmena. Podotýkám též, že relativní význam zájmena *jbže*, vyvozujeme — li je ovšem z původního demonstrativa — nemohl by pocházet z významu nějak oslabeného, nýbrž že pochází z významu plně demonstrativního.

Výklad o významu zájmena *jb* platí ovšem pro jeho užívání ve všech pádech, tedy i pro nominativ. Později se sice demonstrativní význam tohoto zájmena ve vedlejších pádech oslabil ve význam zájmena 3. osoby, ale nominativu se tento vývoj nedotkl, protože v nominativu takový význam nebylo třeba vyjadřovat; zájmeno *jb, ja, je* atd. v nominativu ostatně bud mezitím již vyšlo z užívání z jiných příčin nebo — užívalo-li se ho v nominativu ještě — zachovávalo význam demonstrativní. Není žádného, ani nepřímého svědectví, že by se bylo kdysi nominativů *jb, ja, je* atd. užívalo s významem zájmena 3. osoby.

3. Hledající odpověď na další otázku („jestliže nominativy *jb, ja, je* v samostatném demonstrativním užívání kdysi existovaly, proč se jich časem přestalo užívat a v které asi době), shledáváme několik příčin.

Některé z nich vytkli lingvisté sovětští. Jistě působilo, že nominativy *jb, ja, je*, plur. *ji, jě, ja*, du. *ja, ji, ji*, nebyly pro svou funkci dosti výrazné (Selisčev), dále to, že *i* z *ji* v nom. sing. splývalo s *i* z *ji* v nom. plur. a — dodejme — též *i* z *ji* v nom.-akus. du. fem. a neutra a že bylo kromě toho ještě homonymní se spojkou *i*, které se často užívalo (Bulachovskij), dále že v jazyku byla vůbec tendence vyhýbat se u plnoznačných slov příliš krátkým formám (Bulachovskij). Na důležitou příčinu zanikání *jb* v samostatném demonstr. užívání upozornil A. A. Šachmatov, který obrátil pozornost k uvolňování spojitosti mezi nominativem ve funkci substantivní v podmětu a pády vedlejšími s oslabeným významem. Jistěže nejsou všechny tyto příčiny stejně závažné (tak se např. mohlo malé výraznosti formy omezené na jedinou slabiku částečně odpomoci dodáním

zdůrazňovací částice), ale jejich společné uplatnění mohlo opravdu spolupůsobit při naznačeném výsledku. K těmto předpokládaným příčinám nutno připojit poukaz na homonymitu demonstrativního zájmena *jb* atd. se stejně znějícím zájmenem relativním (at už od počátku paralelním nebo vzniklým ze zájmena demonstrativního, původně bez částice *-že*), takže by se bylo zájmena *jb* užívalo v dvojí funkci.

K tomu ke všemu byla tu ještě konkurence zájmena *tb* s užíváním zájmena *jb*, kterých se užívalo jen s malým odstíněním s významem velmi blízkým; zájmeno *jb* tlačeno z naznačených příčin, mohlo být zájmenem *tb* snadno nahrazeno. Obě tato zájmena náleží, jak známo, k typu demonstrativ ukazování obecného a významově se navzájem příliš nelišila. Podle B r u g m a n n a, *Die Demonstrativpronomina der idg. Sprachen* str. 38, užívalo se prý sice zájmena od kmene **to* více než zájmena od kmene **e*, **i* k poukazu na součásti vnímaného obrazu, tj. deikticky, kdežto tvarů od kmenů **e* **i* spíše prý k poukazu na elementy slyšené řeči, ale jisté to není a významové hranice mezi oběma uvedenými zájmeny je těžko určit. V latině ustoupilo užívání tvarů od kmene **to* (ev. **so*) tvarům od kmene **e*, **i* (pronominální kmen **to* je tu zachován jen v adverbiích jako *tum*, *tam* v odvozeninách jako *tantus*, *talis*) v slovanštině se mohl dít vývoj o b r á c e n ě, tj. mohlo být zájmeno *jb* v demonstrativním významu v některých málo výrazných tvarech (zejména v tvarech nom. sing. a plur. *jb*, *ji* a spolupůsobení, těchto tvarů i v ostatních nominativech) nahrazeno zájmenem *tb*, které bylo výraznější než *jb* a u něhož nedocházelo ke splývání tvarů a k homonymitě s jinými tvary. Tento vývoj ovšem nastával nenáhle; časem však postačilo v nominativu v plné funkci demonstrativní jen zájmeno *tb* a proti tomu *jb* jako méně výrazné vyšlo v této funkci z užívání. Ve vedlejších pádech ovšem zůstaly tvary jako *jego*, *jemu* atd. zachovány. Musíme uznat, že společné uplatnění všech uvedených činitelů mohlo vést k naznačeným výsledkům.

Z těchto příčin vyplývá zároveň pravděpodobné určení doby, v které docházelo k zániku *jb*, *ja*, *je* atd. v nominativě. Všechny dílčí důvody vedou k době, kdy se ještě užívalo nominativů *jb*, *ja*, *je* atd. v jejich demonstrativním významu. Blíže se dá omezit tato epocha tak, že předpokládáme mizení *jb*, *ja*, *je* atd. buď již v té době, kdy se ve všech pádech užívalo tohoto zájmena ještě v ukazovacím významu, nebo teprve tehdy, kdy se již ve vedlejších pádech objevuje význam zájmena 3. osoby, kdežto v nominativu je ještě starý význam zachován. Kloním se k tomuto poslednímu určení, protože pokládám Šachmatovův poukaz na uvolňování spojitosti mezi nominativem a vedlejšími pády za velmi důležitého činitele v naznačeném vývoji, i když neshledávám — vzhledem k zachování demonstra-

tivního významu částečně ještě i v historickém období slovan. jazyků i ve vedlejších pádech —, že by bylo mezi nominativy a vedlejšími pády došlo k n a p r o s t é ztrátě spojitosti. *Jь* apod. se podle toho ztratilo z užívání pravděpodobně někdy ke konci praslovanské epochy; ustupovalo ponenáhlu, jsouc vytlačováno z funkcí se samostatným užíváním,³ jsouc málo výrazné a tlačeno významově podobným, avšak výraznějším zájmenem *тѣ*, podlehlo zvláště tehdy, když došlo k narušení spojitosti mezi ním a vedlejšími pády, od kterých se významem, a užíváním odchylovalo.

Když docházelo ve vedlejších pádech k vývoji významu 3. os., nečinil nedostatek nominativních tvarů nebo jejich současné mizení pražádných obtíží. V nominativu nebylo totiž potřebí význam zájmena 3. os. vyjadřovat. K vyjádření ponětí, které se obyčejně vystihuje nominativem zájmena 3. os., bylo totiž po ruce jiné prostředky.

I když tedy bylo zájmeno *jь* z nominativu vytlačeno, byly zde prostředky k vyjadřování potřebných vztahů: byla tu zvláště k dispozici demonstrativní zájmena *сѣ, тѣ, онѣ*.

³ Časem se ho snad užívalo — autonomně — jen v enklitické pozici mezi substantivem a adjektivem apod., s významem anaforickým: srov. A. Vaillant, RÉS 20 1942, 5—12; E. Benveniste, BSL 53, 1, 1958, 49.

Nemohu však souhlasit s výkladem, že tu jde o relativní zájmeno. Také nejsem přesvědčen všemi církevněslovanskými doklady, které uvádí A. Vaillant.

Иван ЛЕКОВ

(София)

ЗА ГРАМАТИЧНО-РОДОВОТО ПОВЕДЕНИЕ НА ЧУЖДИЦИТЕ В СЪРБОХЪРВАТСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Заетите в славянските езици думи от неславянски произход представят интерес не само в лексикологично, но и в граматично отношение. Тук ще се спра само на едно тяхно свойство, което бих изразил с понятието граматично-родово поведение, защото в него, струва ми се, е отразен като във фокус цял сбор от причини и условия на езиковия развой изобщо. За основа на наблюдение биха могли да послужат както езикът на уважания юбиляр — акад. проф. д-р М. Стеванович — сърбохърватски, така и моят български език, съпоставени при единични сравнения с данни и от други славянски езици.

Материалът е ограничен съзнателно, но без опасност за валидността на изводите, като са взети съответни употребителни примери в литературна форма, вместени в обсега на думи с начални *a*, *e*, *к*, *ф*, *х*, *ш* и др., т.е. той е почерпан от лексикални съвокупности, в които чуждиците са най-чести. При това на сравнение ще се подложат и няколко думи-термини, много чести в научния стил, чиято граматично-родова характеристика е съпроводена в българския език с колебания. Това са преди всичко думите *анализ(a)*, *метод(a)*, *проблем(a)*, *синтез(a)*, към които добавям като контрастна съпоставка неизменната *система*.

Сравнението между сърбохърватските и българските чуждици, ако и в доста стеснени рамки, дава, според мене, възможност да се набележат тенденции с обобщителна стойност относно граматично-родовата адаптация на чуждоезични западноевропейски съществителни имена от мъжки род в двата съседни славянски езика.

Значителен брой чуждици остават неизменни по граматически род в двата езика, напр. *агент*, *академик*, *акварел*, *експерт*, *експрес*, *епилог*, *каскет*, *конзул-консул*, *курс*, *филм*, *флирт*, *формат*, *фосфор*,

хибрид и мн. др., които лежат в основата на лексико-граматическата конвергенция на български и сърбохърватски.

Първата разлика се установява, когато се наблюдават съществителни от м.р., обикновено дейни имена, като бълг. *аскет* ~ срхр. *аскей(а)*, *атлет* ~ *айлей(а)* или бълг. *естет* ~ срхр. *есейейта*, *кариерист* ~ *кариерисийа*, *курсист* ~ *курсисийа* и под., при които в сърбохърватски изгласът се стреми да бъде вокаличен под влияние на конвергенция със западнославянските езици.

Втората група думи, най-характерна в създаването на тенденция към родово разграничение, се отличава с многочисленост: бълг. м. р. *адрес* ~ срхр. ж. р. *адреса*, бълг. м. р. *амбалаж* ~ срхр. ж. р. *амбалажа*, *анекдот* ~ *анегдойа*, *афиш* ~ *афиша*, *брани* ~ *браниа*, *бронз* ~ *бронза*, *екскорт* ~ *екскорийа*, *екстаз* ~ *ексийаза*, *елит* ~ *елиийа*; *епизод* ~ *епизода*, *етап* ~ *ейайа*, *етикет* ~ *еййкейя*, *катарзис* ~ *каийарза*, *камуфлаж* ~ *камуфлажа*, *караул* ~ *караула*, *катод* ~ *каийода*, *компонент* ~ *комйоненийа*, *конфитюр* ~ *конфиййира*, *корниз* ~ *корниза*, *кренвири* ~ *вириша*, *фарс* ~ *фарса*, *филиал* ~ *филийяла*, *финес* ~ *финеса*, *фиш* ~ *фиша*, *фонтан* ~ *фонийана*, *фунт* ~ *фунийа*, *шанс* ~ *шанса* и др.

В третата група, твърде малочислена, се наблюдава обратното различие: в сърбохърватски м. р. напр. *емблем*, *ейийаф*, *ейиграм*, *ейажер*, *фланел*, *шахй* и др. отговарят на същите български думи от женски род *емблема*, *епитафия*, *етиграма*, *етажерка*, *фланела*, *шахта* и пр.

Четвъртата категория чуждици показва колебливи дублетни форми от м. р. и ж. р. в българския език, а в сърбохърватски само форми от ж. р.: бълг. *генезис*, *генеца* ~ срхр. *генеца*, бълг. *конзол*, *конзола* ~ срхр. *конзола*, бълг. *контрол*, *контрола* ~ срхр. *конйирола*, бълг. *контур*, *контура* ~ срхр. *конйура*, бълг. *купол*, *купола* ~ срхр. *куйола*, бълг. *тезис*, *теза* ~ срхр. *йеза*, бълг. *флот*, *флота* ~ срхр. *флойа*.

Петата група обхваща пак чуждици-дублети в българския език, на които съответствуват обратно сърбохърватски чуждици от м. р., напр. бълг. *аларм(а)* ~ срхр. *аларм*, бълг. *куп(а)* ~ срхр. *куй*, бълг. *компрес*, *компресия* ~ срхр. *комйрес*, бълг. *стадий*, *стадия* ~ срхр. *сийадијум* и под.

Шестата слабо засвидетелствувана група чуждици се оказват, противно на досегашните примери, дублетни в сърбохърватския език, срв. бълг. *аванс* срещу срхр. *аванс*, м. р., *аванса*, ж. р.

Седмата твърде специфична и малобройна разновидност се представя от чуждици, еднакви по форма в двата езика, но различни по граматичен род, мъжки или женски; свр. бълг. *кураж* м. р. ~ срхр. *кураж* ж. р. и под.

* *
*
* *

От граматично-родовия разбор на петте думи-термини: *анализ(а)*, *метод(а)*, *проблем(а)*, *синтез(а)* и *система*, които в българския език двата речника — БТР¹ и РСБКЕ² не разглеждат напълно еднакво, проличава наблюдаваната вече тенденция към по-голяма граматично-родова свобода в българския език срещу установеността в този случай с сърбохърватския език.

<i>Български</i>	<i>Сърбохърватски</i>
анализ(а)	анализа
метод(а)	метод(а)
проблем(а)	проблем
синтез(а)	синтеза
система	система

Образец за поведението на тези думи в западнославянски дават полските съответствия с предимство на ж. р., които съвпадат с чешките, словашките, лужишките.

analiza
metoda
problem
synteza
system

Източнославянските примери *анализ*, *метод*, *проблема*, *синтез*, *система*, освен отсъствие на дублетност, показват и надмощие на мъжкия род.

И тъй, докато българският език не изявява особено предпочитание към мъжки или женски род при чуждиците, сърбохърватският набелязва тенденция към увеличение на броя на женския род.

Както е известно, петте посочени думи произхождат от гръцки език и са минали в славянските езици чрез латинско-западноевропейско (френско или немско) посредничество.³ Трите от тях — *анализа*, *метода*, *синтеза* са във френски и немски език от женски род, а *проблема* и *система* са във френски от м. р., а в немски от ср. р.

¹ Вж. Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Йв. Лекос, Ст. Стойков, Цв. Тодоров, Български тълковен речник, С., 1955.

² Вж. Речник на съвременния български книжовен език, С., БАН, 1955—1959.

³ Срв. М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. I, II, III, М., 1964—71.

Това разнообразно състояние показва, че граматично-родовото поведение на чуждиците в днешните славянски езици не е резултат на праволинейно развитие, а на по-сложна обстановка, при която са се създали следните вероятности: 1) да се запази граматичният род на заемката, 2) да се измени той под въздействието на външни и вътрешни причини и 3) да се установи двуродова употреба, която отвежда към различна степен на продуктивност на двата варианта и евентуално към тенденция за тяхната семантична диференциация.

* *
*
*

В случая първият извод се съдържа в убеждението, че граматично-родовата субституция е последица на многопричинност, основана на обществено-исторически и вътрешноезикови фактори. При такива условия се създават подобията и разликите между българския и сърбохърватския език, които изпъкват и при разглеждането на други техни структури.⁴ Българският език е съгласуван повече с източнославянски, а сърбохърватският — със западнославянски. Но не може да се пренебрегне фактът, че при някои думи-термини граматично-родовото колебание със съответно семантично диференциране (срв. бълг. взаимоучителна *метода* срещу диалектически *метод*) е най-характерно засега в българския език. Между вътрешните условия за различие заслужава внимание различната степен на адаптация с оглед към домашната структура на езиците. Така напр. в сърбохърватски е ясна склонността към вокаличен или опростен консонантен изглас (*факайи*, *акценайи* и под.). Не е изключена и аналогията, за която говори историята на думите *проблема* и *система* в славянските езици. Частичен интерес буди и различната степен на индиферентност към граматично-родовото поведение на чуждиците в българския език, наблюдавана при тяхното членуване. Единствено думата *система* не може да приеме измежду разглежданите тук думи членна форма за м. р. Все по-често срещаните употреби в м. р. на *анализ*, *метод*, *синтез* се дължат безсъмнено и на силното руско влияние.

С тези кратки бележки би било полезно да се започне систематично лексико-граматично проучване на всички страни от днешното състояние на възприетите от чужди езици думи в сравнителен славянски план с подробно изяснение на социологичните условия на заемането и с противоречивата им вътрешно-структурна мотивировка.

⁴ Срв. *Ив. Лекос*, Праславянската диалектна основа на дуализма на южнославянските езици, ИИБЕ, т. XVI (1967), стр. 265—268.

Rado L. LENCEK

(Columbia University, New York)

SOME OBSERVATIONS ON THE TRUNCATED FORMS OF THE IMPERATIVE IN SERBOCROATIAN

O. As two non-native linguists put it,¹ in the Serbo-Croatian standard one usually hears *činite* beside *činite* (2 pl. imperative), *recte* and *recite*, *būdite* and *būdite*, though the „syncopation“ is rarely indicated graphically; if it is, as, e.g., in folk songs, an apostrophe is used for the truncated *i*: *čin'te*, *rec'te*, *bud'te*. The fact itself is very well known:² in a more fortis articulation and in a more rapid tempo the modal morpheme *-i-* is frequently truncated. This may happen in singular, but it is frequent, even „normal“, in plural. The Serbo-Croatian imperative in this respect does not differ from the tendency of the imperative structure in other Slavic languages.

The use of apostrophe for truncated sounds is an old rhetorical convention. In imperative forms it appeared already before Vuk, mostly in poetic texts, where the phenomenon was noticed first and was identified as poetic license. In today's literary norm a truncated imperative form is always marked with an apostrophe, e.g.: *Skin' oružje, neznana delijo, pa nos' glavu kud je tebi drago*; it is still treated as a rhetorical device of poetic language.³ In the present note we should like to argue that the truncated

¹ Cf. A. Meillet, and A. Vaillant, *Grammaire de la langue serbo-croate*, 2nd rev. ed. (Paris, 1952), 1968.

² T. Maretić and A. Leskien registered the use of apocopated and syncopated imperative forms in poetry and prose, admitting that they occur also in faster tempo of everyday speech. Cf. T. Maretić, *Gramatika hrvatskog ili srpskoga književnog jezika*, 3rd ed. (Zagreb, 1963), 237—238; and A. Leskien, *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*, 1. Theil: *Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre* (Heidelberg, 1914), 552.

³ Cf. *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika sa pravopisnim rečnikom* (Novi Sad, Zagreb, 1960), 122. It is interesting to note that of three verbal forms which in colloquial speech frequently occur truncated (infinitive, e.g.: *neću kazati*; present gerund, e.g.: *kazajući*; and imperative, e.g.: *kaž', kaž'te*), the first two may be used today without apostrophe.

imperative of Serbocroatian is essentially a linguistic phenomenon, more of morphological than phonetic nature, which should be accounted for in the grammar of the language.

1. In a linguistic system of a Slavic language, as P. Ivić noted, the forms of imperative without *i* are not so anomalous as they would seem to be.⁴ In Serbo-Croatian speech area they have been reported from almost all dialects, notably and most systematically from all neo-Štokavian regions.⁵ They have been observed, e.g., in the dialects of Vojvodina,⁶ in the speech of Gallipoli Serbs,⁷ in Kosovo—Resava,⁸ Prizren—Timok,⁹ most Montenegro,¹⁰ Hercegovina,¹¹ and in many other dialects. Interestingly, they have been found to be a regular feature of the dialects of Tršić in Podrinje,¹² and of Piva and Drobñjak in East Hercegovina (e.g., *drž ti òvò, donèzde mi sèkiru, kùpte, zamólte*),¹³ on which Vuk's codification of the modern standard is based.

The phenomenon itself is relatively old. The oldest notations of synco-pated imperative forms in prose texts (in poetry elisions may be induced by meter requirements), are from the old Dubrovnik correspondence: 2pl. *исправте* (1388), *погыте* and (1412), the latter from a Rusko Kristofanović's letter.¹⁴ A number of such forms appear in the oldest prose texts based on

⁴ For P. Ivić's statement see his: „О говору галипољских Срба“, *Српски Дијалектолошки Зборник XII* (Belgrade, 1957), 271.

⁵ Cf. M. Rešetar, *Der štokavische Dialekt* (= *Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung*, 4) (Vienna, 1907), 195. See also; П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика, Увод и шипокавско наречје* (Нови Сад, 1956), 137.

⁶ The following survey is not meant to be exhaustive. For Vojvodina, cf., e.g., Б.М. Николић, „О говору Срема“, *Јужнословенски Филолог XX* (Belgrade, 1953-54), 277; idem, „Сремски говор“, *СДЗб XIV* (1964), 317.

⁷ Cf. П. Ивић, „О говору галипољских Срба“, *СДЗб XII* (1957), 92.

⁸ Cf., e.g., Д. Јовић, „Трстенички говор“, *СДЗб XVII* (1968), 138.

⁹ Cf., e.g., М. Стевановић, „Баковачки говор“, *СДЗб XI* (1950), 125.

¹⁰ Cf. М. Стевановић, „Источноцрногорски дијалекат“, *ЈФ XII* (1933), 88—90; В. Томановић, „Акцент у говору села Лепетана“, *ЈФ XIV* (1935), 93—94; Б. Милегић, „Прмнички говор“, *СДЗб IX* (1940), 449; М. Б. Пешикан, „Староцрногорски средњокатунски и љешански говори“, *СДЗб XV* (1965), 175.

¹¹ Cf. А. Пецо, „Говор источне Херцеговине“, *СДЗб XIV* (1964), 45.

¹² Cf. Б. Николић, „Данашњи тршићки говор“, *ЈФ XXIII* (1958), 269—270.

¹³ Cf. Ј. Л. Вуковић, „Говор Пиве и Дробњака“, *ЈФ XVII* (1938—39), 69—71.

¹⁴ Cf. Љ. Стојановић, *Старе српске ивовеле и њисма*, I, 1 (Belgrade, Sr. Karlovci, 1929), letters №. 141 (line 4), and №. 553 (line 19), both taken from М. Пуцић, *Споменици српски*, I—II (Belgrade, 1858—62). Cf. also Ђ. Daničić, *Istorija oblika srpskoga ili hrvat-skoga jezika do svršetka XVII. vijeka* (Belgrade, 1874), 335—346. Note that Daničić quotes

vernacular, as, e.g., in the Cyrillic *Libro od mnozijeh razloga* (1520), e.g.: поћь, чннъ, чинте, рецте, понесмо,¹⁵ or in different copies of the *Bernardinov leksionar*, e.g.: нећ, поћте, појмо, појте, doneste.¹⁶ From the XVIth century on the truncated imperative forms are quite frequent; most often they occur in poetic texts from Dubrovnik and Hvar, e.g.: *ved'*, *ved'te* in Marulić; *rec'*, *pod'* in Š. Menčetić; *dopus me* in Dž. Držić; *živ'*, *poj'mo*, *tec'te*, *otvor'* in M. Vetranović; *ne brin' se* in D. Zlatarić.¹⁷ In poetic texts, of course, such forms function as a syllable centrolling device; they would never appear so frequently in the poetry, however, if they were not supported by the use in everyday speech. It was the spoken language that provided the system of doublets used in poetry, as, e.g., in I. Gundulić: „*Slijed' me, slijed' me, družbo hrla, (slijed' me, ko god živjet haje! (. . . Slijedite me i hrlite, (. . . tlač'te, dav'te, sijec'te, bi'te) itko nam se uzopira . . .*“ (Osman XVIII, 169—176),¹⁸ making the poetic language flexible and responsive to the needs of line and meter.

Eighteenth century Vojvodina writers, beginning with Gavriilo V. Venclović, and after him Jovan Rajić, Dositej Obradović and Milan Vidaković, used the truncated imperative forms in their prose more often than usually though. Thus the forms as држ'те and држете се, буд, ите, остан'се, хоте, откажете in Venclović,¹⁹ or бѣжъ, бѣжмо, вичте, скачте, станте, помзте ми in Obradović,²⁰ or гледъ, не заборавъ, дозволте in Avram Mrazović,²¹ or держсе, извол'те, ид'те, отмортесе, устан'те, неговар'те

also a third form from early Dubrovnik correspondence, УПРОВАТЕ (1388) which Lj. Stojanović corrected into УПРОВАКТЕ (letter No. 128, line 7). I owe this information to Professor Gojko Ružičić with whom I had opportunity to discuss the problems of Serbocroatian imperative.

¹⁵ Cf. M. Rešetar, *Dubrovački Zbornik od god. 1520* (= *Посебна издања СКА*, 100, *Филозофски и филолошки списи*, 24) (Belgrade, 1933), 240.

¹⁶ Cf. M. Rešetar, *Bernardinov leksionar i njegovi dubrovački urejisi* (= *Посебна издања СКА*, 99, *Филозофски и филолошки списи*, 23) (Belgrade, 1933), 77.

¹⁷ Cf. Ђ. Даничић, *Историја облика*, 335—346; also: A. Vaillant, *La langue de Dominko Zlatarić, Poète Ragusain de la fin du XVIe siècle*, II (Paris, 1931), 224—228.

¹⁸ Cf. *Djela Ćiva Frana Gundulića* (= *Stari pisci hrvatski*, 9), Ed. by Ђ. Körbler and M. Rešetar, 3rd ed. (Zagreb, 1938), 527).

¹⁹ Cf. B. C. Јовановић, „Гаврило Стефановић Венцловић“, *СДЗБ II* (1911), 154, 199.

²⁰ Cf. H. Kuna, *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića* (= *Djela ANU BiH*, 36, *Odjeljenje društvenih nauka*, 21) (Sarajevo, 1970), 71—72. — For examples from Jovan Rajić, see: A. Младеновић, *О народном језику Јована Рајића* (Нови Сад, 1964).

²¹ Cf. A. Албин, „Језик у делима Аврама Мразовића (1756—1826)“, *Зборник за филологију и лингвистику*, XII/2 (Нови Сад, 1970), 158.

весел'те, задрж'те in Vidaković,²² obviously cannot be simply dismissed as isolated phonetic vowel reductions.²³ We should prefer to see in these forms an element of Serbian verbal morphology used to counteract the Russian Slavonic tradition, but primarily and above all a linguistic fact whose utilization illustrates the vacillation in the process of stabilization of Serbian literary language before Vuk.

Although Vuk knew the truncated imperative forms probably from the dialects of Tršić and Drobniak, he never used them in his own prose. They abound in his folk songs texts, and often enough appear in the examples to individual entries in his *Rječnik* of 1818 to suggest that their use most likely reflects the situation in the dialects of the time.²⁴ Vuk might have been fully aware of the contradiction which the existence of morphological doublets represented for his dictum that the grammar should be „kao što narod govori“, and he never considered the possibility to encode such forms in the grammar. In the conflict between the vernacular and grammar, he stood for the spoken language but for a morphologically congruous, etymologically and euphonically regulated form system. „Kad se . . . jedne riječi u narodu govore dvojako i trojako, ne treba li onda spisatelji da pišu onako, kao što je najpravilnije?“²⁵ Since the full forms exhibit a higher degree of morphological congruity, they are to be considered correct forms, while the truncated forms, although possible in everyday speech, are not literate. They are used in the language of folk poetry; in a rigidly organized metric line, the doublets differing in number of syllables, may be functional for the realization of metric patterns. Vuk writes them in the recorded folk songs by marking, according to the rhetorical tradition, the elided *i* by the apostrophe, although this seems to be inconsistent with his own criticism of Luka Miladinov's practice.²⁶ Vuk recorded truncated imperative forms also in his folklore texts in prose and, as it is known, they have been used since in the poetic

²² Cf. J. Kašić, *Језик Милована Видаковића* (Novi Sad, 1968), 49—51.

²³ This has been done quite often in recent studies on the language of these authors. Cf., e.g., in H. Kuna, „Језичке карактеристике“, 136.

²⁴ Cf. П. Ивић, „О Вуковом Рјечнику из 1818. године.“ In: *Српски Рјечник (1818), Сабрана Дела Вука Стефановића Караџића*, II (Belgrade, 1966), 170.

²⁵ Cf. „Критика у језику,“ *Пешићанско-будимскиј Скоростеча (Courier)*, 1843. In: *Скупиљени грамајички и њолемички сјиси Вука Стеф. Караџића*, Државно издање,

language of the literary prose quite often; they function as an expressive stylistic device at variance with the normative literary language.²⁷

South Slavic rhetorics from Jovan Subotić and Luka Zima on, treated the truncated imperative forms among the syllable controlling schemes: elision, apocope, syncope.²⁸ When linguists discussed these forms they very often used the same terminology: elision as a cover term for both; apocope for the loss of a final sound (e.g., *rec'*), and syncope for the loss of a middle sound in a word (e.g., *rec'te*). Only recently, an attempt has been made to discriminate between the use of these terms in poetry and in grammar, though, unfortunately, with much less clarity as we would expect some one hundred years after L. Zima.²⁹

2. It seems to be perfectly clear that when the truncated imperative forms occur in the speech, in the dialects and in their texts, they reflect a linguistic feature of those particular dialects. This is so even in fixed metrical schemes of folklore texts; the use of the apostrophe in such forms in a folk song, we would venture to say, reflects more the attention of the collector to the numerical decorum of the line than a conscious preoccupation of the singer with the verse. Thus in principle, the truncated imperative forms in speech are part of „sentence phonetics“, concerned with phonetic changes taking place in forms according to the function of the word in the sentence. If such forms do not occur at random, i.e., not arbitrarily as individual and sporadic alternations, but systematically and predictably in a language, they belong to the morphophonemics of that language and become a relevant problem of its morphology.

Furthermore, as it was shown first by K. Bühler and was later elaborated by R. Jakobson,³⁰ the verbal structure of a message necessarily depends on the predominant function it fulfills in verbal communication. A conative message, oriented toward the addressee, might very well differ from a message of referential language, directed toward the context. It is not surprising that the imperative and vocative, two grammatical cate-

²⁷ Cf. P. Димитријевић, *Теорија књижевности са примерима*, 3rd ed. (Belgrade, 1967), 67ff, Who discusses these forms as dialecticisms and provincialisms.

²⁸ Cf. J. Суботић, *Наука о српском стихотворенију* (Belgrade, 1845); and L. Zima, *Figure u našem narodnom pjesništvu s njihovom teorijom* (Zagreb, 1880), 204—207.

²⁹ See *elizija, apokopa, sinkopa* in: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva na 8 jezika* (Zagreb, 1969). The linguistic aspect of truncated imperative forms should have been discussed, however, under *skraćemica* 1 or 2.

³⁰ Cf. K. Bühler, *Sprachtheorie, Die Darstellungsfunktion der Sprache* (Jena, 1934); R. Jakobson, „Linguistics and Poetics,“ *Style in Language*, ed. Th. A. Sebeok (New York, London, 1960), 350—377.

gories representing the purest grammatical expression of the appellative function with their total orientation toward the addressee, deviate from other nominal and verbal categories on syntactical, morphological, and often even on phonemical level.³¹ The systematic and predictable deviations in the forms of such categories may, therefore, represent patterns attributable to their specific function in verbal communication. Thus, the truncated imperative forms, in as far as they stand for formal patterns of an appellative category in a language, do belong to the morphology of a specific „plane of appeal“.

The structure of the truncated pattern of the imperative of Slavic languages, including most Serbocroatian dialects, does seem to exhibit such systematic and predictable features which in our view may be part of a „morphology of appeal“.³² They result from a general and fundamental tendency of imperative forms to be defined simply within the appeal situation (-imperative's usual place is either in isolation or as the first word in a phrase-), and consequently, to reduce the number of formally expressed grammatical categories which define finite verbal forms. In imperative only the grammatical number needs to be explicitly expressed, person and mood are defined by the situation. Thus, unmarked singular form is reduced to the present tense stem without grammatical ending. To this, one can easily add agglutinative suffixes, phonologically treated as enclitic particles, whose normal position in Slavic sentence is the second place in a phrase. While the appellative function in its marked plural form comes to be concentrated in the stem, the old personal endings tend to be reduced to the status of enclitics.³³

The imperative of most Štokavian dialects does exhibit these tendencies. In a large part of neo-Štokavian area the imperative paradigm has only two forms, singular and 2nd plural, with only grammatical number explicitly expressed (e.g.: *něsi*, *něsite*, vs. *da nēsěmo*),³⁴ in a great majority of dialects a tendency appears to replace *i* by 'zero' before a person-number suffix (e.g.: *poněste*) or before an enclitic (e.g.: *poněsi*, but *ponēs ga*); a more general tendency toward generalization of a 'zero' pattern in the singular form (e.g.: *ponēs*); and finally, a tendency to combine intensifying enclitic

³¹ Cf. R. Jakobson, „Zur Struktur des Russischen Verbums“, *Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenario . . . oblata* (Prague, 1932), 74—83.

³² Cf. R. L. Lencek, „On the Morphophonemic Patterning of Slavic Imperative“ (forthcoming).

³³ Cf. R. Jakobson, „Les enclitiques slaves“, *Atti del III Congresso Internazionale di Linguistica tenuto in Roma il 19—26 settembre 1933* (Florence, 1935).

³⁴ Cf. T. Maretić, *Gramatika*, 236.

particles with and within imperative forms (e.g.: *donèzde mi sèkiru, zat-vòr' dete*)³⁵.

Historical documentation of the truncated imperative forms in Serbo-croatian points to the same structural pressures and the same evolution as found in other Slavic languages. They were primarily induced, not by phonetic processes (-truncated imperative forms are attested in a number of dialects which do not know vowel reduction!-), but by the function they perform in communication; and generated, not to serve as a syllable counting device of poetic language, but to reinforce the appellative message in a speech situation.

In the earliest examples, attested for 1388 (see above), and most frequently today in the dialects, truncation occurs in the non-singular forms; i.e., in accordance with tendency to treat imperative endings as enclitical particles. The truncated singular forms are attested in the texts much later (1520; see above); in the dialects, however, — and this seems to be significant — they occur more frequently when followed by an enclitic than in isolation (e.g.: *ponèste, ponèsi*, but — *ponès ga; dŕži*, but — *dŕž ti ovò*)³⁶. Since in dialectal data the imperative forms very often are not recorded in their environment, although the environment seems to determine their morphological shape, the status of the truncated singular forms in independent position (when an imperative form is not followed by an enclitic) does not seem to be absolutely clear.

3. The loss of the morpheme *-i-* in imperative forms in the dialects has been so far most often attributed to the process of phonetic reduction. Thus, M. Rešetar saw in the truncated imperative „eine bei kräftigerer Formulierung eines Befehles oder Aufforderung leicht begreifliche Synkopierung der Form“.³⁷ Sometimes, non-phonetic factors have been adduced. B. Miletić, for instance, maintains that the truncated imperative forms occur primarily in fixed expressions and formulas.³⁸ Similarly, M. B. Pešikan stresses that these forms are conditioned semantically, and that they behave like interjections with strong emotional overstress;³⁹ J. Vuković conceived of them as basically context-conditioned forms with an optional

³⁵ Cf. J. Вуковић, „Говор Пиве и Дробњака,“ 70; Т. Марећ, *Gramatika*, 238.

³⁶ Cf. J. Вуковић, *ibidem*, 70.

³⁷ Cf. M. Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, 194. — Similarly F. Ramovš understood these forms in Slovene dialects: they are shaped by strong stress and a vowel reduction pressure, first in the singular form, then generalized in plural. Cf. F. Ramovš, *Morfologija slovenskega jezika* (Ljubljana, 1952), 143.

³⁸ Cf. Б. Милетић, „Црмнички говор,“ 449.

³⁹ Cf. М. Б. Пешикан, „Староцрногорски говори,“ 176.

position after a short stress and before enclitics,⁴⁰ while V. Tomanović pointed to stress as the primary cause of reduction of prosodies and segments in non-initial syllable, but judiciously associated changes in the imperative with those in other appellative forms.⁴¹ In our opinion, all these interpretations are valid in so far as they point at the specificity of the appellative category in which the changes take place.

The most usual qualification given for the 'zero' forms recorded in the dialects is a standard specification: „when used for a categorical appeal“⁴². Such specification implies the existence of a double imperative pattern in language, of categorical and non-categorical forms, different from the usual allegro vs. lento level of explicitness of linguistic use. An allegro form is shorter: it is found under weak stress and at a faster tempo, whereas a lento form is longer and appears under strong stress and at a slower tempo. On the level of categoricalness, however, a shorter form tends to have stronger stress and expresses a more unequivocal appeal than the forms characterized by formal explicitness.⁴³ Under the apparent contradiction two different kinds of emphases operate: on the level of explicitness — the emphasis of prominence, on the level of categoricalness — the emphasis of intensity of expression. The latter, as it is well known, may involve the acceleration of the utterance of a phrase, but most importantly, it is by no means always achieved by increased stress. Since in parole — and we should not forget that the imperative is essentially a category of parole — the categorical forms, marked by the emphasis of intensity, reflect better the real nature of a form in purely appellative function than the non-categorical forms; their 'zero' pattern should not be dismissed simply as a form of „sporadic alternation“; on the other hand, the extent of use of the categorical forms and their status in the dialects still remain to be established.

⁴⁰ Cf. J. Вуковић, „Говор Пиве и Дробњака,“ 97.

⁴¹ Cf. В. Томановић, „Акцент у говору села Лепетана,“ 105.

⁴² Cf. В. Томановић, *ibidem*, 106; J. Вуковић, *ibidem*, 70; М. Milas, „Današnji mostarski dijalekat,“ *Rad JAZU*, CLIII (Zagreb, 1903), 53.

⁴³ Cf. R.-H. S. Heffner, *General Phonetics* (Madison, 1960), 228—230.

Władysław LUBAŚ

(Katowice)

PRZEJAWY SEMANTYZACJI WE FLEKSJI POŁUDNIOWOSŁOWIAŃSKIEJ

W językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich wytworzyły się w epoce historycznej nowe fleksyjne kategorie semantyczne:¹ rodzaj męsko-żywotny i męsko-nieżywotny w nom. pl. w języku czeskim (po XVI wieku), męsko-osobowy i niemęsko-osobowy w języku polskim (XVIII w.), w słowackim i górnołużyckim w nom. i acc. pl. oraz w języku górnołużyckim tylko w acc. pl., zaś w językach wschodniosłowiańskich powstały dwa rodzaje: żywotny i nieżywotny, ale w odróżnieniu od zachodniej słowiańszczyzny tylko w acc. pl. i we wszystkich rodzajach,² emocjonalne, np. w języku polskim negatywne nacechowanie rzeczowników osobowych z końcówką -y w nom. pl. masc., czy pozytywne nacechowanie rzeczowników męskich osobowych z końcówką -owie w nom. pl. Tak więc całą północną słowiańszczyznę objęła s e m a n t y z a c j a fleksji, chociaż niejednakowego typu i w niejednakowym nasileniu. Nie notowano natomiast jej przejawów w językach południowosłowiańskich (poza acc. sg. masc., gdzie kategoria żywotności i nieżywotności powstała już w późnej prasłowiańszczyźnie). Konsekwencją wspomnianych wyżej przejawów semantyzacji było zastępstwo końcówek nom. pl. przez końcówki acc. pl. u rzeczowników nieżywotnych lub nieosobowych i zastępstwo końcówek acc. pl. przez gen. pl. u rzeczowników osobowych lub żywotnych.

Pomimo braku tendencji „semantyzujących“ w historycznej fleksji południowosłowiańskiej notuje się sporadyczne wypadki zastępstwa form nom. pl. przez końcówki acc. pl. Występują one w średniobułgarskim: *grěšniky, grady, raki, orehi*, w dialektach słoweńskich, np. w karyńskich: *lasi, zvonj, tati* (< **lasy, *zvonj, *taty*), w doleńskich, od XVI wieku, a także w niektórych panońskich (prleszkim i goriczańskim): *sosidi*,

losi. W języku serbskocchorwackim podobnych wypadków się nie notuje, aczkolwiek sporadycznie występuje zjawisko odwrotne: zastępstwo końcówki acc. pl. masc. przez nom. pl. masc. i utożsamienie formalne obu przypadków. Notuje je w dialektach kosowsko-resawskich P. Ivić. Występują też w słoweńskim, np. u Trubara, ale tylko u dawnych rzeczowników z tematem *-i* -: *tatje, lasje, bratje*. U podłoża tych zmian nie leżały zjawiska semantyczne, jak w słowiańszczyźnie północnej, lecz czysto formalne wyrównywanie końcówek fleksyjnych w wyniku powstawania nowych zasad dystrybucji końcówek współfunkcyjnych.

W świetle przedstawionych faktów zagadkowo wyglądają występujące we wszystkich językach południowosłowiańskich nazwy geograficzne pluralne z końcówką *-e* w nom. pl. masc., np. sch. *Ivanoviće, Ivance, Ribare, Doljane*, słoweń. *Dobrovoce*, maced. *Alince*, bułg. *Porvoce*, których formę przypadkową z *-e* tłumaczono jako genetyczne acc. pl. tematów miękkich męskich, która to forma miała powstać w wyniku tendencji do wyodrębnienia nieżywotnych nazw miejscowych od żywotnych i osobowych nazw rodów (S. Rospond). Według tego objaśnienia zmiana końcówki *-i* na *-e* wynika z podobnej do polskiej tendencji do wyodrębnienia rodzaju „żywotnych“ i „męskoosobowych“ rzeczowników. Z tezą tą jednak zgodzić się nie można, a ściślej z tą jej częścią, która mówi o akuzatywnym pochodzeniu *-e* oraz o powstaniu jakiegoś „nieosobowego“ czy „nieżywotnego“ rodzaju we fleksji południowosłowiańskiej. Istnieją bowiem przekonujące dowody, że końcówka *-e* wywodzi się z mianownika l. mn. rzeczowników męskich typu: **městjane, *rybare, *učitele*, co filologicznie uzasadniałem w monografii o nazwach geograficznych z sufiksami *-ci*. Kończówka *-e* wystąpiła w okresie wahania fleksji południowosłowiańskiej (sch. XII—XVI w., bułg. XIV w., maced. XII—XVI w.) także u rzeczowników twar-dotematowych: sch. *igumene* obok *kmetiče* i *inostrance* (Dj. Daničić), bułg. i maced.: *angele* i *filosofe* obok *mžze, orače, razboe* (I. Conev, B. Koneski, S. V. Bernštejn), gdzie nie można mówić o wpływie acc. pl. Ale jeszcze ważniejsza wydaje się geografia. Otóż największe zagęszczenie form na *-e*, a na pewnych obszarach prawie wyłącznie, występuje w dialektach sztokawskich, gdzie w ogóle nie notuje się zastępstwa nom. pl. przez acc. pl. w apelatywach (Slawonia), a nawet ma miejsce zjawisko odwrotne — ujednoczenie nom.-acc. pl. masc., ale z końcówką nom. pl. (dialekty kosowsko-resawskie). Kończówka *-e* opanowywała więc od XII wieku pluralne rzeczowniki, w tym także nazwy miejscowe na zasadzie analogii do nom. pl. typów, które ją wyniosły z prasłowiańszczyzny. Trzeba przy tym wspomnieć, że rywalizowała ona nie tylko z pierwotnym *-i, -ove*, ale także z końcówkami *-je* i *-vje*, np. sch.: *kralie* i *županie, Dubrovčanje* (Dj. Daničić), słoweń.: *šosedje, junacije* (F. Ramovš), bułg. i maced.: *carie, biserie* (I.

Conev i B. Koneski), które przechodziły z nom. pl. innych typów deklinacyjnych.

Końcówka *-e* w nom. pl. nie mogła jednak utrzymać się dłużej w języku serbskochorwackim (dialekty sztokawskie i kajkawskie) i słoweńskim. Równocześnie bowiem na tym obszarze działała tendencja do upowszechnienia miękkiego paradygmatu w deklinacji twardej. W sztokawskim ta tendencja ujawniona bardzo wcześnie, bo już w Ewangeliarzu Mirosławowym (Miroslavovo evandjelje) wygasła w zasadzie w XVI wieku, poza dialektami zachodniostokawskimi na pograniczu czakawskim. Upowszechnienie paradygmatu miękkiego spowodowało obecność końcówki *-e* w acc. pl. rzeczowników męskich, a tym samym utożsamienie nom.-acc. pl. we wszystkich tych rzeczownikach, gdzie w nom. pl. występowało *-e* genetyczne lub wtórne. Tendencją do zachowania formalnej opozycji między nom.-acc. pl. należy wyjaśnić kilkunastowieczne wprowadzanie *-i* do nom. pl. zakończone w sch. w zasadzie w XVI w., a w słoweńskim trwające do dzisiaj w niektórych dialektach. W sztokawszczyźnie zapanowały więc formy: *sinovi* (\leq *synove*), *gradjani* (\leq *gradjane*), *ribari* (\leq *rybare*), *ljudj* (\leq *ljudbje*), a w słoweńskim: z *-i* lub *-je*, np.: *sinovi*, *ljudji*, *bratji*, *možje*. Nie mamy upowszechnienia *-i* w języku bułgarskim i w dialektach wschodnio-macedońskich, ponieważ na tym obszarze nie preferowano paradygmatu miękkiego a ponadto występujący już od XIV wieku analityzm zabezpieczał opozycję mianownika i biernika l. mn. nie tylko za pomocą końcówek fleksyjnych, lecz także przyimków. Zachodniomacedoński uległ wpływom serbskim i wprowadził *-i* w miejsce dawnego *-e* w nom. pl.

Tendencja do usuwania *-e* z nom. pl. rzeczowników męskich nie objęła jednak nazw geograficznych. Po XVI wieku końcówka ta w owej kategorii wyrazów trzyma się jeszcze dobrze na rozległym obszarze wszystkich języków południowosłowiańskich zarówno w nazwach posiadających końcówkę *-e* pierwotną: *Ribare*, *Doljane*, czy wtórną, np. *Ivanoviće*, *Ivanovce*. Z czasem zostały one w słoweńskim Prekmurju w zasadzie ujednoczone z apelatywami i przyjęły końcówkę *-i*, podobnie stało się w Sławonii, gdzie jeszcze w XIX wieku wcale często występowało *-e*, ale *-e* zatrzymano w zwartym obszarze Kosowa i Metohii oraz częściowo w zachodniej Macedonii. Oczywiście nie dziwi *-e* na terenie bułgarsko-wschodniomacedońskim, ale osobliwe jest w sztokawszczyźnie, częściowo w słoweńskim i zachodnio-macedońskim.

Otóż trzeba postawić pytanie, dlaczego nazwy geograficzne „spóźniały się“ z przyjmowaniem *-i* do nom. pl. lub też tej zmiany nigdy nie przeprowadziły, ale wręcz odwrotnie upowszechniły na pewnych terenach wyłącznie *-e*? Odpowiedź można tylko tak sformułować, że w chwili przeprowadzania owej zmiany nazwy geograficzne tworzyły zwartą s e m a n t y c z n ą k a t e -

gorię znaczeniową, która się oparła fleksyjnym zmianom apelatywnym. W ten sposób wyodrębniła się owa kategoria formalnie (fleksyjnie). Wszędzie tam, gdzie *-e* przy nazwach miejscowych pozostało a w apelatywach zostało zastąpione przez *-i* (lub też tylko się utrzymało *-i*) wytworzyło się toponimiczne nacechowanie wyrazu. Z grubsza rzecz biorąc występuje ono w dwóch formach: 1) w nom. p. l. z końcówką *-e* i w paradygmacie pluralnym wyłącznie, oraz 2) w nom. sing. neutrum z końcówką *-e* (Kosowo-Metohia i zach. Macedonia) i w paradygmacie singularnym neutrum. Cechą obu form jest neutralizacja liczby.

W opisanym zjawisku widziałbym przejaw semantyzacji fleksji, chociaż wyodrębniający inną niż w zachodnio- o wschodniosłowiańskiej grupie językowej kategorię semantyczną, mianowicie kategorię nazw geograficznych. Podobne formalne wyodrębnienie fleksyjne nazw geograficznych, o ile mi wiadomo, w sposób tak wyraźny i zdecydowany, nigdzie nie wystąpiło.

Na zakończenie trzeba jeszcze dodać, że nie jest to jedyny przejaw semantyzacji fleksji w językach południowosłowiańskich. W bułgarskim i macedońskim końcówki *-ovci* i *-ovce* w nom. pl. wyodrębniają rzeczowniki osobowe odimienne i deminutiva, w sch. *-iči* tworzą nom. pl. dla młodych zw. erząt.

LITERATURA

1. А. Белић, Историја српскохрватског језика. Књ. II, св. 1: Речи са деклинацијом. Друго издање, Београд 1962.
2. А. Белић, Дијалекти источне и јужне Србије. СЕЗ, књ. I, Београд 1905.
3. S. V. Bernštejn, Razyskanija v oblasti bolgarskoj istoričeskoj dialektologii, Moskva 1948.
4. B. Conev. Istorija na bŭlgarskij ezik, II, Sofija 1934.
5. Ђ. Даничић, Историја облика српскога или хрватскога језика (до свршетка XVII вијека), Београд 1874.
6. P. Ivić, Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur and Entwicklung, I. S.-Gravenhage 1958.
7. B. Koneski, Istorija makedonskog jezika, Beograd 1966.
8. W. Lubaś, Studije o građenju reči i morfologiji južnoslovenske toponimije. Anal. Filološkog fakulteta Beogradskog univerziteta, sv. 9, Beograd 1969, s. 95—144
9. W. Lubaś, Słowotwórstwo południowosłowiańskich nazw miejscowych z sufiksami *-ci*, *-ovci*, *-inci* itp., Katowice 1971.
10. F. Ramovš, Kratka zgodovina slovenskega jezika. I., Ljubljana 1936.
11. F. Ramovš, Morfologija slovenskega jezika, Ljubljana 1952.
12. F. Sławski, Zarys dialektologii południowosłowiańskiej, Warszawa 1962.

13. S. Rospond, Południowosłowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem *-itj-*, Kraków 1937.
14. J. Rusek, Deklinacja i użycie przypadków w Triodzie Chłudowa. Studium nad rozwojem analityzmu w języku bułgarskim, Wrocław 1964.
15. E. Stankiewicz, The Singular-Plural Opposition in the Slavic Languages. International Journal of Slavic Linguistics and Poetics V, 1962, s. 1—15.
16. E. Stankiewicz, The Interdependence of Paradigmatic and Derivational Patterns. Word XVIII, nr 1—2, 1962 (odbitka).
17. E. Stankiewicz, Unity and Variety in the Morphophonemic Patterns of the Slavic Declensions. American Contributions to the Fifth International Congress of Slavic Sofia 1963 (odbitka).
18. Z. Stieber, Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Cz. II, z.1, Fleksja imienna, Warszawa 1971.

Leszek MOSZYŃSKI

(Gdańsk)

CZY GŁAGOLSKA MSZA ŚWIĘTEGO FLORIANA MOGŁA POWSTAĆ W KRAKOWIE.

W jednym z pięciu rękopisów głągolskich znajdujących się w Bibliotece Bodleya w Oksfordzie, mianowicie w mszale oznaczonym *MS. Canon. Lit. 349.* z XV wieku, znajduje się dopisana później (bliższej daty brak) na karcie 1r msza św. Floriana. Pierwszy zwrócił na nią uwagę M. Tadin¹ a następnie V. M. Du Feu w referacie wygłoszonym w czasie sympozjum o głągolicy w Zagrzebiu we wrześniu 1969 r.² Podczas dyskusji prof. F. V. Mareš zauważył, że głównym ośrodkiem kultu św. Floriana był Kraków i wobec tego warto by rozważyć pytanie, czy głągolska msza św. Floriana nie mogła powstać w Krakowie. Artykuł ten ma być próbą odpowiedzi na to interesujące pytanie.

O działalności krakowskich głągolaszy wiemy bardzo niewiele. Dostępne mi dane zebrałem w artykule ogłoszonym w 21 numerze *Slova*³. Głągolskich benedyktynów sprowadziła z Pragi do Krakowa w r. 1390 królowa Jadwiga i przetrwali tam oni do końca wieku XV a może nawet pierwszych lat wieku

¹ M. Tadin, *Glagolitic Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford, Oxford Slavonic Papers, vol. IV, Oxford 1953, s. 151—158 i 3 tablie.* Informacja jest bardzo krótka: „f. 1r: Mass for St. Florian's day. The Calendar (f. 152r) shows this as falling on 4 May, but the Mass has been written by another scribe on the blank rest of the first leaf of the manuscript.“, (s. 157) ale zwraca na nią uwagę, jako na pierwszą wzmiankę na ten temat, J. Hamm (*Slovo 3, Zagreb 1953, s. 119*).

² V. M. Du Feu, *The Glagolitic Mss in the Bodley Library, Slovo 21, Zagreb 1971, s. 301—303.* Tutaj też jest na ten temat tylko jedno zdanie: „MS 349 is a missal The first folio recto has the proper for St. Florian which is added in a different, untidy and probably later hand because the rest is much more even.“ (s. 302).

³ L. Moszyński, *Liturgia słowiańska i głągolskie zabytki w Polsce, Slovo 21, Zagreb 1971, s. 255—273.*

XVI. Głagolskie księgi liturgiczne używane w Krakowie musiały być bez wątplenia sprowadzane z zewnątrz, a pośrednikiem między Chorwacją, ojczyzną głagolizmu, a Krakowem był praski emauski klasztor *na Slovanech*. Drogę tę mógł przebyć również interesujący nas XV-wieczny rękopis głagolskiego mszału. Fakt, że dopisano w nim na pierwszej stronie mszę św. Floriana dowodzi, że w ośrodku, w którym był używany, w przeciwieństwie do ośrodka, w którym powstał, istniał liturgiczny kult św. Floriana i zapotrzebowanie na odpowiednie officium proprium.

Jak wiadomo, w XV wieku działały trzy ośrodki liturgii głagolskiej. Pierwszy, najważniejszy i największy, to oczywiście ośrodek chorwacki. Głagolskie mszały i brewiarze Jugosłowiańskiej Akademii w Zagrzebiu opisał w r. 1969 V. Štefanić⁴. Omówił on szczegółowo treść wszystkich rękopisów. Okazuje się, że w żadnym z nich nie znalazł officium proprium na cześć św. Floriana. Zwrócę tu uwagę zwłaszcza na rękopisy nr 36, 50, 96, 104, 141, 142, 143 (a także 156, 157, 204, 205 i 207⁵), w których mogliśmy się ze względu na ich zawartość treściową modlitw czy lekcji spodziewać. Wśród wielu wymienionych tu świętych brak zupełnie świętego Floriana. Dzień 4 maja jest najczęściej pomijany, a w rękopisie 96 (*Pašmanski brevijar, druga pol. XIV i XV st.*) pod datą 4 maja mamy tylko *Kir'ėka* z dopiskiem *b(i)skupa v Ėkini*. Mamy więc prawo przypuszczać, że nie na tym terenie odczuwano brak mszy św. Floriana.

Zupełnie inna sytuacja była w Krakowie. Tu właśnie było centrum kultu św. Floriana. Zagadnieniu temu poświęcił osobną monografię K. Dobrowolski⁶. Od czasu, gdy w roku 1184 na prośbę księcia polskiego Kazimierza Sprawiedliwego i biskupa krakowskiego Gedeona (Giedki) papież Lucjusz III przekazał Polsce relikwie św. Floriana, stał się on głównym patronem Krakowa. Relikwie początkowo złożone w katedrze wawelskiej przeniesione zostały do nowo ufundowanego (1185—1216) kościoła pod wezwaniem św. Floriana na przedmieściu Krakowa — Kleparzu i, jak pisał

⁴ V. Štefanić, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I dio*, (Zagreb) 1969.

⁵ Jest to numer pozycji w pracy Štefanića a nie numer katalogowy. Nie można jednak pominąć informacji M. Tadina (op. cit.), że w kalendarzu rękopisu oksfordzkiego MS. Canon. Lit. 349 pod datą 4 maja św. Florian został wymieniony. Brak jednak informacji, czy jest to w tekście pierwotnym, czy w późniejszych dopiskach, bowiem akurat ta partia była później poprawiana, jak świadczy o tym wzmianka Tadina (s. 157): „ff. 150v—154v: Paschalia and Calendar: табла по римски законъ. The year 1521 is indicated, but this does not correspond to the date of the manuscript“, a dzień 4 maja jest na f. 152r (por. przypis 1).

⁶ K. Dobrowolski, *Dzieje kultu św. Floriana w Polsce do połowy XVI wieku*, Warszawa 1923.

Bollandus⁷, „Est autem S. Florianus miles et Martyr in regni Poloniae Patronum assumptus“ — „Et sicut Jerosolyma Stephano, Roma Laurentio, ita suo gaudet Polonia Floriano“. Kanonizacja św. Stanisława biskupa w r. 1253 osłabiła na krótko kult św. Floriana, ale odnawia go w r. 1436 biskup Zbigniew Oleśnicki. Tymczasem w r. 1390 królowa Jadwiga i król Władysław Jagiełło osadzają w kościele św. Krzyża na tym samym przedmieściu Krakowa — Kleparzu głągolskich benedyktynów. Zostali oni wprowadzeni w samo centrum kultu św. Floriana. Istniały więc wszelkie warunki po temu, by głągolski mszał sprowadzony z Chorwacji (zapewne poprzez Pragę) zaopatrzyć w officium proprium św. Floriana.

Trzeci ośrodek głągolityzmu — Praga (*Emauzy*) zajmuje pod tym względem miejsce pośrednie. Karol IV, który w roku 1347 sprowadził do Pragi emauskich głągolaszy, sprowadził też (z Akwizgranu) w roku 1372 relikwie św. Floriana. Tak przynajmniej informują *Acta Sanctorum* Bollandusa⁸. Kult św. Floriana w Pradze nie dorównał krakowskiemu, ale jednak officium proprium św. Floriana trafiło z czasem do brewiarzy praskich. Nie wiadomo tylko, kiedy się to stało, rzecz czeka na przebadanie. Może któryś z czeskich brewiarzy wskaże również na źródło czeskiego kultu. Znany mi brewiarz z r. 1646⁹ lekcję o św. Florianie zaopatruje w notatkę: „Lectiones de scriptura occurrente“, podczas gdy np. przy lekcji o św. Cyrylu i Metodym¹⁰ czytamu: „Ex Breviario Pol.“, a przy odpowiedniej modlitwie: „Ex Breviario Olom.“. W brewiarzu tym nie ma tekstu modlitwy (przytoczonej np. w brewiarzu z r. 1767¹¹) z czego oczywiście nie można wyciągać wniosku, że była ona w Pradze jeszcze nie znana. Wydaje się jednak, że

⁷ J. Bollandus, *Acta Sanctorum*, quotquot toto orbe coluntur (...) editio novissima, curante Joanne Carnandet. Maii tomus primus, Parisiis et Romae 1866, s. 466—472. Cytat ze s. 472. Pierwsze wydanie zaczęło wychodzić w Antwerpii w r. 1643. Podobnie na Polskę, jako miejsce szczególnego kultu św. Floriana, wskazuje w r. 1586 (data pierwszego wydania) C. Baronius w słowach: „Plura de eodem in Breviario Polon.“ (cytuje według wydania: *Martyrologium Romanum*, Gregorii XIII M. P. iussu editum et Urbani VIII auctoritate recognitum, auctore Caesare Baronio Sorano, Parisiis MDCXLV, s. 178.

⁸ Op. cit. s. 472: „In Diario Metropolitanae Pragensis dicitur S. Floriani Mart. insigne frustum allatum Aquisgrano ad ecclesiam praedictam, anno MCCCCLXXXII per Carilum IV Imperatorem“.

⁹ Officia propria sanctorum. Partim tutelarium Regni Boemiae, Archiducatus Austriae et Marchionatus Moraviae. Partim de praecepto Summorum Pontificum recitanda, Lucernae MDCXLVI, s. 39—41.

¹⁰ Op. cit., s. 12.

¹¹ Officia propria Sanctorum, quorum memoriam S. Metropolitana ecclesia Pragensis S. Viti Martyris totaque archiepiscopalis per Regnum Bohemiae archidioecesis per anni circulum colit, et recolit, Pragae 1767, s. 21.

officium proprium św. Floriana miało w Pradze znacznie mniej szans do wdarcia się do głągolskiego mszału XV w, aniżeli w Krakowie.

Głągolska msza św. Floriana składa się z 4 części, ale tylko dla pierwszej znalazłem odpowiednie wzory łacińskie. Porównajmy tekst łaciński z brewiarzy krakowskich z XIV w. i mszału z początku w. XV¹² z tekstem głągolskim¹³.

Tekst łaciński

Deus, qui nos annua beati
Floriani martyris tui gloriosae
passionis sollemnitate
laetificas, solita pietatis
tuae largitate concede benignius,
ut cuius famosum victoriae
triumphum pio amore veneramur
in terris, societatis eius
laetitiam adipisci te
largiente mereamur in coelis.

Tekst głągolski

*B(ož)e iže n(a)sъ epohodnimъ b(la)-
ž(e)nago Floriěna m(u)č(e)n(i)ka
tvoego sl(a)voju mukoju ego
prazdnikomъ veseliši.
podai m(i)l(o)st(i)vě
da vspominajuće premoženie ego
dostoinoju ljubviju častimъ
i da družstvo veseliě ego
toboju dajućimъ v n(e)b(e)s(e)hъ
priěti utegnem.*

Jest rzeczą oczywistą, że tekst głągolski jest tłumaczeniem łacińskiego, choć może podstawę przekładu stanowił inny wariant tej modlitwy. W tekście głągolskim brak wyrażenia *solita pietatis tuae largitate*, które zresztą usunięte zostało później i z tekstu łacińskiego¹⁴, oraz pominięto wyrażenie *in terris*.

¹² Cytuję za K. Dobrowolskim, op. cit., s. 75.

¹³ Transliteruję według zasad V. Štefanicia (op. cit., s. 22—23) z fotografii ofiarowanej mi łaskawie przez Panią V. M. Du Feu, za co Jej na tym miejscu składam serdeczne podziękowanie.

¹⁴ Dla porównania podaję tekst ustalony w Polsce pod koniec XVI w. przez S. Sokołowskiego (według wydania: *Officia propria patronorum provinciae Poloniae. Per R. Stanislaum Socolovium (. . .) Canonicum Cracoviensem, ex mandato Synodi Petri-coviensis conscripta. Auctoritate autem Illustriss. Cardinalis Georgii Radzivili Episcopi Cracoviensis edita, Antverpiae MDCIII, s. 18* (wyd. I w Krakowie w r. 1599),) oraz tekst z cytowanego w przypisie 11 brewiarza praskiego z r. 1767.

Tekst krakowski

Deus, qui nos B. Floriani Martyris tui
solemnitate laetificas, concede propitius,
ut cuius gloriosum triumphum veneramur
in terris, societatis eius laetitiam adipisci
mereamur in coelis.

Tekst praski

Deus, qui nos beati Floriani Martyris
tui gloriosi solemnitate laetificas, con-
cede propitius, ut cuius gloriosum vic-
toriae triumphum pio amore veneramur
in terris, eius laetitiam adipisci, te lar-
giente mereamur in coelis.

Inne różnice tekstowe są niewielkie. Instr. *sl(a)voju mukcju* zamiast oczekiwanego Gen. dowodzi tylko złego zrozumienia tekstu przez kopistę, który wiązał to wyrażenie bezpośrednio z czasownikiem *veseliši* zamiast z rzeczownikiem *prazdnikomъ*. Jest to zatem wykolejenie wtórne. Również nie ma większego znaczenia dodany zaimek *ego*. Początek tekstu zachowuje łaćniński szyk wyrazów, stąd niezwykle dla słowiańszczyzny oderwanie przymiotnika *ophodnimъ* (oddającego łaćniński przysłówek *annua*) od określanego rzeczownika *prazdnikomъ*. Natomiast w części drugiej obserwujemy zmianę szyku wyrazów i wprowadzenie międzyzdaniowego spójnika: *da — i da*. Wyrażenie *cuius famosum victoriae triumphum* przetłumaczone jest jako *vspominajuće premożenie ego*. Pomimo tych różnic (zupełnie zresztą w epoce rękopisów zrozumiałych) tekst gągolski uznać trzeba za prosty przekład łaćnińskiego. I gdyby istniała pewność, że modlitwa łaćnińska była wyłączną własnością brewiarzy krakowskich, pochodzenie mszy św. Floriana byłoby ustalone. Niestety XV-wieczne brewiarze praskie nie są pod tym kątem przebadane i dopóki to nie nastąpi, zawsze pozostanie pewien precent wątpliwości.¹⁵ Oczywiście chorwacka wersja języka cerkiewnego niczego nie dowodzi, bowiem i w Pradze i w Krakowie musiano się nią w owym czasie posługiwać.

Powyższe rozważania dowodzą, że na postawione w tytule pytanie należy odpowiedzieć twierdząco. Wiele przemawia za tym, że msza gągolska św. Floriana powstała w Krakowie. Głównym ośrodkiem kultą św. Floriana był krakowski Kleparz. Również na Kleparzu znajdował się kościół gągolskich benedyktynów. Sprowadzony z Chorwacji mszał należało uzupełnić o officium proprium głównego patrona Kleparza, św. Floriana, który miał swoje ustalone miejsce w krakowskich mszałach łaćnińskich. Tekst gągolski jest tłumaczeniem tekstu krakowskiego. Trzeba jednak pamiętać, że kult św. Floriana był już przeszczepiony do Pragi i całkowicie takiego pochodzenia gągolskiej mszy św. Floriana wykluczyć nie można. Nie zba-

Dalsze 2 modlitwy podane przez Sokołowskiego (których według informacji K. Dobrowolskiego nie było w mszałach i brewiarzach najstarszych) mają postać: „Adesto, Domine, populo tuo, ut beati Floriani Martyris tui merita praeclara suscipiens, ad impetrandam misericordiam tuam semper eius patrocinii adiuvetur“ oraz: „O Florem Eden purpureum, Beatissimum Florianum, qui saeculi militiam in vitae commutans innocentiam ad martyrii agonem, per fidei properans confessionem, pro Christo laetus occubuit, regnumque supernum obtinuit. Alleluia“. Obu tych modlitw nie ma w mszale gągolskim.

¹⁵ Nie ma dla nas istotnego znaczenia pierwotne źródło tej modlitwy. K. Dobrowolski (op. cit., s. 100) stwierdza, że do Krakowa przyszła ona z austriackiego opactwa w St. Florian. Ważne jest tylko, kiedy dotarła ona do Krakowa, Pragi i Zagrzebia. Obojętnym jest również, czy do Pragi i Zagrzebia dotarła ona wprost z St. Florian czy za pośrednictwem Krakowa.

dane są jeszcze pod tym kątem brewiarze praskie. Również nie znamy źródła dalszych trzech części mszy głągolskiej. Sam tekst nie zawiera żadnych danych umożliwiających jego lokalizację. Nie wiemy też gdzie był używany głągolski mszał Biblioteki Oksfordzkiej (MS. Canon. Lit. 349). Warto by jeszcze raz dokładnie go przestudiować. Może istnieją w nim jakieś przypiski marginesowe lub glossy wskazujące na miejsce jego używania. Sam kodeks głągolski powstał zapewne w Chorwacji, ale jest mało prawdopodobne, aby również później dopisany tekst mszy św. Floriana stamtąd właśnie pochodził (chorwacka redakcja cerkiewszczyzny niczego nie dowodzi), bowiem ówczesne mszały chorwackie nie wykazują istnienia kultu św. Floriana na tym terenie. Spośród trzech wchodzących w grę ośrodków chorwacki trzeba więc chyba postawić na miejscu ostatnim. Pośrednie zajmuje praski, a na czoło wysuwa się ośrodek krakowski, pomimo że liturgia głągolska była w nim krótkotrwała i najsłabiej zakorzeniona.

J. SEDLÁČEK

(Praha)

VYJADŘOVÁNÍ MODALITY NUTNOSTI V SRBOCHARVÁTSKÉM JAZYCE

1. Modalita nutnosti je v jazyce spjata s modalitou možnosti.¹ Obojí modalita se často vyjadřuje týmiž modálními slovesy nebo predikativy a k významovému rozlišení se užívá jejich kladných a záporných tvarů.² Například prostředky pro vyjádření nutnosti vyjadřují se zápolem většinou popření nutnosti a patří do oblasti modality možnosti: *mora* (*er muss*) — *ne mora* (*er muss nicht*), a naopak, prostředky vyjadřující možnost (dovolení) vykonat děj mají se zápolem často platnost prohibitivní, tj. vyjadřují nutnost nekonat děj, a patří do modality nutnosti: *sme* (*er darf*) — *ne sme* (*er darf nicht*). Některé jazyky užívají k vyjádření prohibitivního významu také záporných tvarů modálních sloves (predikativ), jimiž se vyjadřuje nutnost, např. lat. *non debet*³ (fr. *on ne doit pas*), ruš. *не должен* (нельзя) apod.

Srbocharvátský jazyk vyjadřuje modální vztahy nutnosti a možnosti v zásadě obdobným způsobem jako čeština: sch. *morati* — *ne smeti* (*smjeti*) = čes. *muset* — *nesmět*; sch. *moći*, *smeti* (*smjeti*) *ne morati* = čes. *moci*, *smět*, *nemuset*. Shoda mezi sch. a češ. se projevuje i v sekundárním využití korespondujících modálních sloves, např. v užívání slovesa *morati* (čes. *muset*) k vyjádření předpokladu, který se jeví jako velmi pravděpodobný, např.

¹ Srov. L. Ďurovič, *Modálnoš. Lexikálno-syntaktické vyjadrovanie modálnych a hodnotiacich vzťahov v slovenčine a ruštině*. Bratislava 1956, zvl. 2. 82, 141.

² K poměru mezi kladnými a zápornými tvary modálních sloves srov. P. Adamec, *Modální slovesa a modální predikativa v češtině a v ruštině*. Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury I, Praha 1956, s. 81 n.

³ O tzv. *negatio obliqua* (*non debeo facere* = *debeo non facere*) srov. L. Löfstedt, *Les expressions du commandement et de la défense en latin et leur survie dans les langues romanes*, Helsinki 1966, s. 171.

каза хајдуцима да их је ваљда нејко издаици морао (J. Турих)⁴. Na rozdíl od češtiny se však užívá sloveso *morati* v tomto významu většinou neosobně, např. *mora da su bili veoma rastreseni* apod. Vyjadřování předpokladu modálními slovesy s významem debitivním je ovšem širší jev rozšířený v řadě evropských jazyků.

Kromě uvedených osobních modálních sloves se užívá k vyjádření nutnosti v sch. běžně také konstrukce s neosobním slovesem *trebati* a v češtině paralelní konstrukce s predikativem (*je*)*třeba*. V rozsahu užívání těchto korespondujících konstrukcí jsou podstatné rozdíly a sch. má navíc ještě k dispozici další neosobní modální sloveso *valjati*. Srbocharvátské modální konstrukce se slovesem *trebati* lze rozdělit do dvou skupin: 1) k o n s t r u k c e o s o b n í , které lze ještě dále dělit na a) konstrukce jen formálně neosobní, ale významově osobní: subjekt (adresát) je určitá osoba a je vyjádřen osobním zájmenem (substantivem), nepřímou také kongruentním tvarem určitého slovesa v druhé části složeného přísudku: *treba da sačekáš, (on) treba da sačeka* atd. V některých případech může být subjekt vyjádřen také dativem osobního zájmena (tzv. dativ subjektu) s infinitivem: *treba mi (ti, mu atd.) sačekati*⁵; b) konstrukce osobní i formálně s osobními tvary slovesa *trebati*: *trebam (trebaš atd.) sačekati | da sačekam (da sačekáš atd.)*. Tyto konstrukce jsou rozšířené v jazyce běžně mluveném a v nářečích, ale do normy spisovného jazyka nepatří⁶. Někdy se vykládají tyto osobní modální konstrukce, jež mají paralelu také v rumunštině, vlivem němčiny; rozšíření lze však dobře vyložit také samostatným vnitřním vývojem⁷. Akad. M. Stevanović správně ukazuje, že východiskem osobních tvarů slovesa *trebati* se stal tvar 3. os. sg., který je homonymní s tvarem neosobním (v. cit. článek); 2) k o n s t r u k c e n e o s o b n í s infinitivem nebo s reflexivním tvarem určitého slovesa. Subjekt (adresát) je neurčitá osoba, není znám nebo na něm nezáleží: *treba sačekati (da se sačeka; valja priznati) da se prizna* apod.

V češtině se užívá modální predikativum (*je*) *treba* vesměs jen v neosobních konstrukcích s infinitivem: *je třeba počkat*. Vzdáleným protějškem sch. osobních konstrukcí se slovesem *trebati* je v obecné češtině modální

⁴ Citováno podle *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. 3, Нови Сад—Загреб 1969, s. 423.

⁵ Srov. M. Стевановић, *Облици другог дела сложеног њредикација као дојуне безлично ујојребљеног глагола њребаици*, Наш језик 16 (НС) 1967, s. 237—243.

⁶ M. Стевановић, *о. с.*, s. 242 п.

⁷ Srov. M. Павловић, Наш језик 7, 1940, s. 54—55. K situaci v rum. srov. V. Gutu *Semiauxiliarele de mod*. Studii de gramatică I, 1956, s. 69. (pozn.1).

užití slovesa *potřebovat* s výrazným významovým odstínem potřebnosti děje pro subjekt: *potřebuji odejít*.

Čestina má však na rozdíl od srbocharvátštiny větší možnosti vyjádřit různé odstíny a stupně nutnosti pomocí modálního slovesa *míti*. Modální užití slovesa *imati* není úplně cizí ani srbocharvátštině a je dosvědčeno v nářečích a v běžné mluveném jazyce, hlavně na západě⁸, ale v dnešním spisovném jazyce je jeho užití značně omezeno. Proto užívá srbocharvátština modální slovesa *morati*, *trebati* i v případech, kde čestina dává přednost slovesu *míti*. Bývá to např. při vyjadřování mírnějšího stupně nutnosti s odstínem náležitosti, vhodnosti děje, často s kondicionálem, např. *měli byste vědět, že morali biste znati da; to by člověk neměl trpět to čovjek ne bi trebao trpjeti* apod. V čestině se užívá slovesa *míti* také k vyjádření toho, že vykonání děje bylo žádoucí, náležité, ale děj nebyl vykonán, např. *měl to udělat on je morao da to učini; mels ho poslechnout trebalo je da ga slušaš* atd. Konstrukcí se slovesem *míti* se vyjadřuje také pochybnost, nejistota, váhání, často v otázkách, např. *něveděli, mají-li to udělat nebo ne nisu znali moraju li to učiniti ili ne* atd.

2. Dosavadní zkoumání různých způsobů vyjadřování modality nutnosti (možnosti) v slovanských jazycích dospělo k závěru, že nejvíce osobních modálních sloves je v západoslovanských jazycích, kdežto směrem na východ těchto sloves na území slovanském ubývá; ruština dává přednost predikativům adjektivního nebo adverbálního původu nebo starému typu modálních infinitivních konstrukcí, které se na slovanském západě běžně nevyskytují⁹. Vývoj osobních modálních sloves na západě se vysvětluje vlivem němčiny, ale připouští se i možnost, že jde o širší jev evropský, zvláště s ohledem na poměry v jihoslovanských jazycích¹⁰. Správně se ukazuje na to, že se srbocharvátština počtem modálních sloves čestině nejen vyrovná, ale dokonce ji i předčí, a zdůrazňuje se potřeba zkoumat na srovnávacím základě vývoj v jihoslovanských jazycích¹¹.

Prostředky k vyjádření modality nutnosti se vytvářely v historickém vývoji srbocharvátštiny postupně a v dnešní podobě se ustálily až v pozdní době historické, jak ještě podrobněji ukážeme. Modální sloveso *morati* je

⁸ Srov. J. Vuković, *Sintaksa glagola (Studije)*, Sarajevo 1967, s. 29 n.

⁹ Srov. J. Porák, *Modalverben im Tschechischen und Deutschen* in: Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur (Abhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, phil.-hist. Kl., Bd. 59, H. 2, Berlin 1968), s. 97—101.

¹⁰ J. Porák, *Modální slovesa v čestině a v němčině* in: VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze 1968. Akta sjezdu 2, Praha 1970, s. 628—629.

¹¹ Srov. H. Křížková, *Slavia* 33, 1969, s. 282.

določeno teprve od 16 stol. a ve větším rozsahu se uplatnilo ve spisovném jazyce mnohem později¹². Sloveso *smeti* (*ne smeti*) nemělo v starém jazyce ještě vyhraněný abstraktní modální význam, který se u tohoto slovesa vyvíjel postupně ze základního významu „usudivati se“ (audere). Ve výběru a využití prostředků k vyjádření modalit nutnosti (možnosti) se projevovaly v staré době výrazné územní rozdíly¹³. V srbské oblasti na jihovýchodě se užívalo převážně modálních predikativ (*dužan*, *voljan*) nebo pronikajícího neosobního modálního slovesa *trebati* (*trěbovati*), kdežto na západě v oblasti adriatické se dávala přednost osobním modálním slovesům (*imati*, *moći*, později *morati*). V stručném historickém přehledu nepřihlížíme k některým prostředkům, jejichž užívání bylo oblastně nebo časově omezené, např. *držan biti* (podle ital. *essere tenuto*¹⁴), csl. modální slovesa *podobati* (*se*), *do-stojati* (*se*), a stranou ponecháme i otázku obecněslovanské modální konstrukce s infinitivem.

3. V staré srbštině a v jazyce církevněslovanském se vyjadřovala nutnost vykonat nějaký děj většinou predikativem *dužan* (длъжнь), které je v této platnosti dosvědčeno již v staroslověnštině a dosud se užívá v bulharštině (srov. též rus. должен):

ДЛЪЖНИ СУ ДА ПОМАГАЈУ (οφείλουσιν, ἵνα συντρέχωσιν) — Grč. pov. 28, 54¹⁵

СЕГО ДЛЪЖНО І-ЕСТЪ ХВАЛИТИ (ὄντινα χρῆ ἀνεῖν) — tamtéž 44,6

¹² Pozoruhodné je konstatování: „*tek u 18. vijeku postaje morati malo običnija riječ. Danas kao da je morati poznato po svemu području našeg jezika, ali do početka 19. vijeka ne nalazi se potvrda iz Bosne i iz Dalmacije sa Dubrovnikom.*“ (Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika VII, s. 1—2). Vuk Stef. Karadžić uvádí ve slovníku u hesla *morati*: „у Сријему, у Бачк. и у Бан. а у Србији, у Босни и у Херц. говори се (мјесто мора) ваља, треба, н. њ. ваља ми ићи (и треба ићи), и треба да буде и њ ђ.“ (Српски рјечник 1818).

¹³ Na některé rozdíly upozornil již L. Zima, *Nekoje, većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine* (Djela JA, knj. VII.), Zagreb 1887, s. 302—303

¹⁴ Srov. V. Vinja, *Calque linguistique u hrvatskom jeziku Marka Marulića*. Zbornik radova sveučilišta u Zagrebu (Filozofski fakultet) I, 1951, s. 553.

¹⁵ Doklady se citují podle těchto vydání: Grč. pov. = A. Соловьев и Вл. Мошин, *Грчке њовеље српских владара* Београд 1936 — Mljet = M. Роџић, *Statut oli zakoni od otoka Mljeta* in: Dubrovnik 3, 1851, s. 193—218; italský originál in: Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 1849, Bd. II., H. 1—2, s. 1—25 — Senj = Statut grada Senja (v rukopisu); lat. originál in: Arkiv za povjestnicu jugoslavensku III 1854 s. 141.—170. Пов. = Лѣб Сръпскъ рѣчникъ

Predikativum *dužan* je v této modální platnosti doloženo v staré době v celé oblasti jihoslovanské, ale na západě v adriatické oblasti se nutnost vyjadřovala velmi často také osobním modálním slovesem *imati* s infinitivem ve shodě s obdobnou latinskou (italskou) konstrukcí se slovesy *habere* nebo *debere* (ital. *avere, dovere*):

da sudac pučki im: deržati pacat (quod iudex comunis . . . habet tenere sigillum) — Senj 167 (168)

(*da*) *ima platiti* (debia pagar(e)) — Mljet 2 (passim)

Sloveso *imati* je v této modální platnosti doloženo také v staré slovinštině a dosud se užívá ve spisovné slovinštině i v nářečích.¹⁶ Modální konstrukce se slovesem *имѣти* je ojedinele dosvědčena v staroslověnštině a církevní slovanštině a odpovídá paralelní řecké konstrukci se slovesem *ἔχειν*. Obdobné konstrukce jsou také v polštině a ukrajinštině,¹⁷ takže se někdy předpokládá, že jde o pokračování staršího stavu obecněslovanského. Je však pravděpodobné, že rozvinutí modálních funkcí slovesa *imati*, jejich rozsah a charakter, je záležitostí samostatného vývoje jednotlivých jazyků a závisí na konkrétních historických podmínkách.

Nutnost nekonat děj (zákaz) se vyjadřovala v staré srbštině a v jazyce církevněslovanském většinou predikativem *voljan* se záporom a nejstarší doklady jsou také již v staroslověnštině.

да имъ нѣ никто вольнъ забавити — Pov. 94 (1357)

да га нѣсть вольнъ отнати — ZD 65

Na západě se vyjadřoval zákaz většinou zápornými tvary slovesa *moći* ve shodě s latinou a italštinou:

naredjivamo da nitko nemože pastit na isoli (ordinamo che niscuna persona non possa passer . . .) — Mljet 57

да му се не море ниедно худо събити — Hrv. sp. 23 (1370)

¹⁶ Srov. V. Oblak, *Das älteste datirte slovenische Sprachdenkmal*, AfsI Ph XIV 1892, s. 224 n.; A. Bajec, R. Kolarič, M. Rupel, *Slovenska slovnica*, Ljubljana 1956, s. 229.

¹⁷ Srov. Fr. Miklosich, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen IV. Bd Syntax*, Wien 1885, s. 864. К помѣрѣм в украjinštině srov. М. Затовакѣ и к. Союзоставительный анализ конструкций с глаголом мати — иметь. На материале украинского и русского языков. *Slavica pragensia* X, 1968, s. 219—229.

Zákaz bylo možno vyjádřit v starém jazyce také zápornou formou slovesa *imati* a v tom případě je shoda s latinou (italštinou) zvláště nápadná (srov. výše pozn. 3):

naredjivato da nitko neima davati percie (ordinamo che niscuna persona non debia dare perchinio) — Mljet 27

да нима нийко из свога села у друго њоћи — Polj. 92a

Rozšíření modální konstrukce se slovesem *imati* ve vedlejších větách mělo za následek částečnou gramatikalizaci této konstrukce. Modální sloveso se stalo ve vedlejší větě nositelem větné modální platnosti a začalo plnit obdobnou funkci jako konjunktiv. Spojka vedlejší věty byla v tom případě modálně indiferentní: sch. *da* = lat. *quod*, ital. *che*. (Srov. užívání polyfunkční, modálně neutrální čes. spojky *že* v obdobné syntaktické pozici: *rozkázal, že má přijít = aby přišel.*) Částečná gramatikalizace modálního slovesa ve vedlejší větě vedla k oslabení jeho debitivního významu a proto bylo možno užít konstrukce s tímto slovesem v starém jazyce také k vyjádření prosby nebo přání (stejně jako v italštině¹⁸): *просимо вас . . . да имате дати . . .* — Hrv. sp. 207 (1486)

Modální konstrukce se slovesem *imati* se rozšířily především v jazyce knižním, zvl. v památkách právních, a nabyly zde do jisté míry povahy stylistického klišé¹⁹. V menším rozsahu pronikly však tyto konstrukce i do jazyka běžně mluveného a do nářečí. Např. z nářečí novigradského uvádí B. F i n k a doklad *rekā san mu da mi ima platiti kamate* (l. c.).

Modální sloveso *morati* je svým původem organicky spjata s jazykovým prostředím, jež široce rozvinulo modální funkce slovesa *imati* a *moći*. Geneticky se spojuje sloveso *morati* se slovesem *moći*, u něhož proniká již v nejstarší době také význam debitivní, a formální změna *morem* > *moram* se vysvětluje nejpřirozeněji příklonem k modálnímu slovesu *imati*²⁰. Je velmi pravděpodobné, že je debitivní význam slovesa *moći* (*morati*) odvozen z jeho záporných tvarů, jichž se užívalo v starém jazyce běžně k vyjádření významu prohibitivního (v. výše). Je-li tento předpoklad správný, byl vývoj slovesa *morati* po stránce významové obdobný jako u něm. *müssen*.

¹⁸ Srov. R. R ü b e l, *Über den Gebrauch von debere und den Ausdruck der Notwendigkeit im Romanischen*. Inaugural-Diss., Strassburg 1911, s. 37 n.

¹⁹ Srov. B. F i n k a, *Novigradska madrikula škole blažene divice Marije od svetoga Luzarja iz 17. stoljeda*. Starine 48, 1958, s. 182—183.

²⁰ Srov. A. M u s i ć, *Moći i morati u slovenskom jeziku*, Rad 227, 1923, s. 1—58; Т. М а р е т и њ, *Још неколико рјечичи о глаголу морати*, ЈФ 6, 1926—27, 96—97; St. I v š i ć, *Glagol morati „debeo“ i imperfekt morah „poteram“*, J 10, 1931, s. 166—170 s odkazy na ostatní literaturu.

Vznik a vývoj modální konstrukce s neosobním slovesem *trebat* (*trebovati*) je spjat s balkánským prostředím. V balkánských jazycích jsou rozšířeny paralelní modální konstrukce, v nichž infinitiv rychle ustupuje opisů s určitými tvary slovesnými (balkánskému konjunktivu)²¹. Na širší balkánské souvislosti ukazuje také vznik neosobního modálního slovesa sch. *treba* (stsrb. *тpѣбyje*), bulh. *тpябва*, maked. a bulh. dial. *тpебе (m)*²², jež nahradilo starší predikativum *trěbě* (*trěba*), rozšířené také v jazycích západoslovanských. Slovanské balkánské jazyky se tak sblížily se starými balkánskými jazyky, jež vyjadřují modalitu nutnosti konstrukcemi s neosobními modálními slovesy: řeč. *πρέπει (vá)*, alb. *duhet (të)* a podobně i rum. *trebuie (sa)* jako výsledek vývojového sblížení s balkánskými slovanskými jazyky²³. Předpoklad o balkánském původu konstrukce s neosobním modálním slovesem v jižní slovanštině podporuje mimo jiné také skutečnost, že se tato konstrukce šíří postupně od jihovýchodu směrem severozápadním jako všechny balkánské inovace. Staré predikativum *trěbě* (*trěba*), dosvědčené ojedinele ještě v staroslověnštině (v Supr.), drží se až do pozdní doby historické na západním okraji sch. jazykového území vedle pronikajícího neosobního modálního slovesa a zachováno je dosud v slovinštině. Srov. konkurenci predikativa a neosobního slovesa *tribi (triba) je | tribuje* v Poljičském statutu a v jiných středověkých památkách.

4. Ve vývoji prostředků k vyjádření modality nutnosti se odráží celková vývojová situace srbocharvátského jazyka. Ve vývoji srbocharvátštiny se střetává a prolíná dvojí jazykový živel: na jedné straně se projevuje inklinace k jazykovému typu balkánskému (srov. konstrukce s neosobními modálními slovesy), na druhé straně se srbocharvátština prostřednictvím latinskorománským dostává do jazykového kontextu evropského (srov. osobní modální slovesa). Tato vývojová bipolarita, jakož i značná nářeční diferenciace na poměrně rozsáhlém území bez výraznější koncentrace, má za následek značnou variabilitu ve vyjadřovacích prostředcích, jak se to odráží v jazyce středověkých památek (i v téže památce se často užívá promiskue různých prostředků k vyjádření modality nutnosti). Vývoj směřuje k postupné integraci na základě účelného výběru nejvhodnějších prostředků. Nositelem integračního procesu byly ve středověku různé oblastní varianty psaného

²¹ Srov. Kr. Sandfeld Jensen, *Der Schwund des Infinitivs im Rumänischen und den Balkansprachen*. Jahresbericht des Instituts für rum. Sprache 9, 1902, zvl. s. 80 n

²² Srov. A. M. Селищев, *Полог и его болгарское население*, София 1929, s. 366—366.

²³ Jiného názoru je E. Seidel, který považuje vznik neosobního modálního slovesa za autochtonní slovanskou záležitost, srov. jeho *Elemente syntactice slave in limba română*, București 1958, s. 57—58.

i mluveného kulturního jazyka, mezi nimž docházelo k vzájemnému působení a napodobování. Různé prostředky, původně lokálně omezené, vstupovaly tak do širšího kolektivního jazykového povědomí a stávaly se obecným majetkem kulturního jazyka bez ohledu na jejich geografické rozšíření. (Srov. rozšíření slovesa *morati*, v. zde pozn. 12.) Integrační a selekční jazykové procesy se dovršují teprve při vytváření novodobých národních spisovných jazyků.²⁴

²⁴ Vývoj spisovného jazyka srbocharvátského poskytuje bohatý materiál ke studiu obecných zákonitostí vývoje spisovných jazyků, jak je formuluje M. M. Г у х м а н *Литературный язык* in: *Общее языкознание*, Москва 1970, s. 502—546. Srov. též. instruktivní výklady I. Г р и с к а т о в е *Актуелни језички и текстолошки њволеми у сјајрим српским ћирилским сјоменицима*, Београд 1972.

Franciszek SŁAWSKI

(Kraków)

CZARNOGÓRSKIE ГЛАДЎН, ТЁКЎН, БОГАТЎН

1. Prasłowiański sufiks *-unъ*, który tworzył przede wszystkim nomina agentis¹, szczątkowo tylko zachował się w języku serbochorwackim. W XIV—XVI w. dobrze zaświadczony jest wyraz бјегун 'profugus' (RJAZ² I 378) z prasłowiańskiego *bĕg-unъ* do *bĕgti bĕgъ, bĕgati bĕgajъ* 'fugere'. Śladem tego wyrazu są dziś derywaty: бјегун-ац 'der Flüchtling, fugitivus', u Vuka też ciekawe femininum бјегун-ица 'profuga, жена која од мужа побјегне у род'. Por. również paralelny derywat od бјѣжати 'fugere': бјѣжун-ар = бјѣжун-ац (Vuk, w RJAZ tylko ze Słownika Vuka).

2. W dzisiejszym literackim języku serbochorwackim sufiks *-un* nie odgrywa żadnej roli. Nie odnotował go nawet nasz Jubilat w swojej tak wyczerpującej gramatyce języka współczesnego³. Trochę śladów znajdujemy w języku ludowym⁴, ale i tu jest rzadki, znany nie wszystkim dialektom. Nie odnotował go np. W. Boryś w wartościowej monografii poświęcone budowie słowotwórczej rzeczownika w dawnej czakawszczyźnie⁵.

¹ Por. W. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, I, Göttingen 1924, s. 549—550; F. Sławski, *Słowotwórstwo bułgarskie na tle prasłowiańskim*, Z polskich studiów slawistycznych, Seria 2, Językoznawstwo, Warszawa 1963, s. 88.

² RJAZ = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb 1880 nn.

³ С. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, Београд 1964.

⁴ Zob. Ђ. Даничић, *Основе српскога или хрватскога језика*, Београд 1876, s. 173—174; A. Leskien, *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*, Heidelberg 1914, s. 264; A. Белић, *Савремени српскохрватски језик*, II део: Наука о грађењу речи, Београд 1949, s. III.

⁵ W. Boryś, *Budowa słowotwórcza rzeczowników w tekstach czakawskich XV—XVI w.*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969.

3. Najciekawszego materiału dostarcza, jak często, Vuk w swoim znakomitym Słowniku. Rzecz znamienna, że najwięcej przykładów znajdujemy w archaicznych dialektach czarnogórskich. Wśród nich mamy dwa archaiczne nomina agentis:

гладѹн gen. *гладуна* 'човек који се глади н. п. кити, често чешља'
гладѹиши се używane często w znaczeniu 'китити се ресити се'; *иѹкѹн*
 gen. *иѹкѹна* 'точак, das Rad, rota' (u Vuka także z Zety): *иѹѹи*
иѹѹем, prasłow. *tekti teko* 'biec, płynąć', a więc pierwotne znaczenie
 'biegnące' (u Leskiena l.c. 'Läufer'). Dokładny odpowiednik znajdujemy w słoweńskim *tekim* 'biegacz, der Läufer', ros. dial. *иѹкѹн*
 'сыпучее вещество' *мак иѹкѹн* 'который сам высыпается, течет из маковок'.

Do tej samej kategorii zaliczyć można jeszcze:

иѹрсѹн gen. *иѹрсѹна* 'справа са пржење каве' (RJAZ XII 571: Serbia, Dubrownik): *иѹрсѹиши* 'жећи, палити'.

4. Na uwagę zasługują ciekawe formacje denominalne. Zaczniemy od wyrazów, których podstawą derywacyjną są przymiotniki. Należy tu przede wszystkim *богаиѹн* gen. *богаиѹна* 'богат човек'. Vukowi był znany ten wyraz tylko z Czarnej Góry. Według RSAN⁶ wyraz spotyka się przeważnie na zachodzie terytorium językowego serbochorwackiego. Jest to niewątpliwie innowacja serbochorwacka. Natomiast synonimiczne dziś przestarzałe *бѹгаиѹц* gen. *бѹгаиѹца* notowane od XVI w. kontynuuje prasłow. dialektyczne *bogat-ъсь* 'bogacz, dives', dobrze zaświadczone w językach zachodnio- i południowosłowiańskich: stpol. wyjątkowe w XV w. *bogaciec*, dolnołuż. *bogaśc*, czes. *bohatec* od XIV w., słowac. *bohatec*, słoweń. dial. *bogâtec*, por. też ros. dialektyczne *богаиѹцький* 'bardzo bogaty'.

Sufiks *-in* w wyrazie *богаиѹн* występuje w sekundarnej funkcji formantu substancywizującego przymiotniki. N. gruncie prasłowiańskim w funkcji tej występowały sufiksy *-ъсь* (serbochorw. *-ac*) i *-ikъ* (serbochorw. *-ik*).

Oto kilka innych przykładów na taką samą funkcję sufiksu *-in* w języku serbochorwackim:

иѹдскѹн gen. *иѹлоскѹна* 'плосна дрвена посуда за воду или за вино'. Według RJAZ X 83 wyraz ten, zaświadczony z Liki, może być derywatem od rzeczownika *иѹдска* 'иѹлна боца'. Najprawdopodobniej jednak bezpośrednią podstawę derywacyjną stanowi przymiotnik *плоск* 'płaski, spłaszczony, planus', zaświadczony w Istrii (= serbochorw. *иѹдсан*), kontynuujący prasłow. *ploskъ*.

⁶ RSAN = Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Српска Академија Наука, Београд 1959 гг.

7. Jak widzimy, sufiks, *-un*, wyjątkowy w pierwotnej funkcji formantu tworzącego nomina agentis, częstszy jest w różnych funkcjach sekundarnych. A więc stary formant, wyparty z funkcji podstawowej przez zwycięskie formacje produktywne, zepchnięty został jak zwykle do funkcji drugorzędnych, specjalnych. Wyparciu sufiksu z dużej części terytorium językowego serbochorwackiego i ograniczeniu jego produktywności sprzyjało niewątpliwie mnóstwo wyrazów obcych, pożyczek zwłaszcza romańskich, zakończonych na *-un*, jakie od wielu stuleci zalewały język serbochorwacki (np. *рачун*, *ишідацин*, *крбун*, *драгун*, *ийиун*). Jak wiele ich jest, dobre wyobrażenie daje rzut oka na odwrócony słownik języka serbochorwackiego J. Matešića¹².

¹² J. Matešić, Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatische 2. Halbband, Wiesbaden 1967, s. 279—280.

Edward STANKIEWICZ

(Yale University, U.S.A.)

THE ACCENT AND GRAMMATICAL CATEGORIES OF THE *-A* STEMS IN SOUTH SLAVIC

Substantives of the *-a* declension exhibit in literary Serbo-Croatian certain types of accentual alternation which set them apart from the accent-patterns of other declensions and from the *-a* stems of other Slavic languages.

As opposed to the *-o* and *-i* stems which admit an alternation of accent only in one case of the singular, the locative, some *-a* stems allow a shift of accent in two cases of the singular, in the accusative and in the dative, while other stems limit the accentual alternation to the acc. sing. and nom.-acc. plural, or only to the nom.-acc. plural. The mobile accentuation of the *-a* stems thus presents in Serbo-Croatian three types of alternation which are illustrated by the following examples: 1) *nòga, dúša*: (dat. sg.) *nòzi, dúši*, (acc. sg.) *nògu, dúšu*, (n.-acc. pl.) *nòge, dúše*; 2) *gòra, strána*: (acc. sg.) *gòru, strānu*, (n.-acc. pl.) *gòre, strāne*; 3) *kòza, trāva*: (n.-acc. pl.) *kòze, trāve*.¹ For comparative purposes we can transcribe all forms with a rising accent stemming from the neo-štokavian shift as carrying the stress on the following syllable so that the accentual alternation of the quoted forms can be interpreted, in conformity with other Slavic languages and some Serbo-Croatian dialects, as a stress alternation between the ending and the stem of these substantives, e.g. 1) *nogá**, *dúšá*: *nozi, dúši, nogu, dúšu, noge, dúše*; 2) *gorá, strāná*: *goru, strānu, gore, strāne*; 3) *kozá, trāva*: *koze, strāne* (the falling accent is always initial and is left unmarked in this notation).²

¹ The vocative case, which as an appellative form (and not a case proper) presents special problems, is not discussed in this paper.

* For technical reasons the accent (´) will be marked further in this text as (´).

² The problem of transcription of phonemic pitch as stress is discussed in fuller detail in my study, „Slavic morphophonemics in its typological and diachronic aspects,“ *Current Trends in Linguistics*, 3, 1966, 495—520. Throughout the exposition I use eka-

The three types of alternating accent are not equally represented in other Slavic languages which have preserved a mobile accent, nor within Serbo-Croatian itself. Even literary Serbo-Croatian admits variation in the membership of the three types which differs according to region or to older definitions of what constitutes the literary norm. For Daničić, type one included the nouns *decá, medá, nogá, vodá, zemljá, dūšá, glāvá, rūká*, whereas the contemporary literary language allows variants with a desinence stress in the dat. sing. of such forms as *dasci, međi, glāvi, ruci, sredi*. The other Slavic literary languages lack this type of alternation, but exhibit instead alternations of type two (e.g. Russ. *zemljá: zemlju, zemli; golová: golovu, golovy*), which was not recognized as a part of literary Serbo-Croatian by such scholars as Budmani or Leskien, for whom the shift of accent in the acc. sing. always entailed a shift in the dat. sing.³ Types two and three, furthermore, are absent in some Serbo-Croatian dialects such as Dubrovnik, where some lexical items which are subject to alternations in the literary language carry a fixed oxytonic (i.e. desinential) accent; e.g. *gūjá (= (gúja)), slūgá, svīnjá, mazgá, smolá*. The existence of the above alternating accentual types has been widely recorded in Slavic linguistic literature, but there has so far been no attempt to explain the mutual relationship of the three types of accent, or to correlate their distribution to the grammatical categories of the *-a* declension.

I shall survey the types of accentual alternation in the *-a* stems of the various South Slavic languages and dialects with a view to the character and direction of accentual levellings and their relation to the oppositions of gender and case.

2. Type one, which allows a shift of accent in the dat. sing. in addition to the acc. sing. and nom.-acc. pl., is the least widespread of the mobile accents. It is often restricted (as in literary Serbo-Croatian) to a few nouns, and it appears often in free variation with type two. But it remains the only permissible type in some dialects, such as Dubrovnik [23] and Senj [16] (Čak.), where it occurs with inanimate and a few animate substantives designating small animals (e.g. Dubr.: *osá [= oša], čelá, kozá, ovcá*; Senj: *buhá, muhá, čelá, gīstá*). In some štokavian dialects (Ortiješ [18], Plevlja [24], Eastern Hercegovina [34], Žumberak [22]) this alternation occurs

vian forms for literary Serbo-Croatian, and cite Bulgarian dialectal forms in a normalized (literary) spelling. Forms cited in their actual phonetic form are given (when there is a possibility of confusion) in brackets. The numbers and page numbers following the names of dialects refer to the *List of Sources* which is given at the end of the article.

³ Budmani, P., *Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)*, Vienna, 1867, p. 41; Leskien, A., *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*, Heidelberg, 1914, p. 351—2.

only in monosyllabic stems, with polysyllabic stems admitting only alternations of type two (in the acc. sing.). The shift of accent in the dat. sing. of inanimate *-a* stems has apparently the same function as the shift of accent in the loc. sing. of inanimate substantives of *-o* and *-i* stems: it serves to establish an opposition between the dat. and loc. sing. That is, the opposition *nozí: nozi, rúci: rúci*, is isomorphic with the alternations *nosu: nosú, sádu: sádú* and *kosti: kostí stvāri: stvāri*. The striking fact about these parallel alternations is, however, the expansive and productive character of the alternation in the *-o* and *-i* declensions, and the regressive, residual character of the alternation in the *-a* declension. Thus the former alternation is not only well preserved in all Slavic languages with a mobile accent, but encompasses now nouns which did not originally alternate in the singular, such as masculine nouns with an original fixed (acute) accent (as the S-Cr. *krāj: krajú, prag: pragú, mesēc: mesēcú*) and a certain number of neuter nouns (dial. S-Cr. *měso: mēsú, zlāto: zlatú, tēlo: tēlú*). The alternation in the *-a* stems, on the other hand, is found only in Serbo-Croatian and in peripheral North Russian dialects (e.g. Šenkursk [15]), with some residual forms being scattered in other East Slavic areas (e.g. dial. Byeloruss. *ruci, zemli*; dial. Ukr. *vodi, zimi*; Tot'ma [4] *zime, storone*). There are likewise many Štokavian and Čakavian dialects in which the alternation in the dative singular is limited only to a few or to a single substantive (mostly *decá: deci*). Assuming that the alternation in the dative singular of *-a* stems with its scattered and sporadic dialectal distribution is of an archaic, Common Slavic (or even Balto-Slavic) origin, it would follow that its limited, scattered occurrence and final disappearance is the result of inherent morphological factors which limit or exclude the opposition between a dative and locative case in the *-a* stems, but tolerate and strengthen the similar opposition in the *-o* and *-i* stems of inanimate substantives. The phenomenon accounting for this asymmetry between the *-a* stems and the *-o* and *-i* stems can be formulated as a rule of near or complete incompatibility of the opposition between the nominative and accusative case (which is obligatorily expressed in all *-a* stems) with that of the dative and locative.

This rule enables us to explain why the accentual alternation in the accusative singular of *-a* stems, which has only a redundant function, is in all Slavic languages more stable than the accentual alternation in the dative singular which carries a distinctive grammatical function. The above rule of the *-a* declension in the South Slavic languages is only a special case of a more general rule which applies to all declensions and which can be formulated as follows: *the opposition between the nominative and accusative (or subject and object case) is in the singular declension incompatible with the*

opposition between the dative and locative (or between the directional and limitational case). The reverse of this rule does not hold, for the lack of an opposition between the dative and locative does not imply the existence of an opposition between the nominative and accusative, as is apparent from those inanimate substantives which carry a fixed accent or from the neuter substantives which exhibit syncretism of both the nominative and accusative and the dative and locative. Within the hierarchy of cases, the opposition dative (locative is, in other words, subordinate to the opposition nominative) accusative, but not vice versa.

In view of the above limitation, accentual mobility is in the *-a* stems represented primarily by the accusative case of the singular, just as it is in the *-o* and *-i* stems represented by the locative case of inanimate substantives, except for a few animate substantives designating small animals which dialectally alternate the accent in all three declensions; e.g. (Piva [33]) *mrāv, crv, čūk, ōs : na mrāvú, crvú, čūkú, ōsú*; (Lepetane [32]) *buhá: buhu*; (Pocerje) *osa: osu*; (S. Timok [25]) *osá, čelá: osu, čelu*; (Hvar [7]) *muhá čelá, buhá: muhu, čelu, buhu*; (Šaptinovac [9]) *(na) kokoši*. The accusative singular exhibits an accentual alternation in all South Slavic languages (as well as in East Slavic), though it has in many of them been subject to various modifications. A common innovating feature of this alternation is that it tends, like the alternation of the other declensions, to become restricted to monosyllabic (or simple) stems, though in some Serbo-Croatian dialects (e.g. Pocerje [7], Novi [1]) such a restriction is not imposed. The alternation in polysyllabic stems is completely lost in Slovenian, with the exception of residual forms in some marginal dialects (e.g. Zilje [10, p. 56] [*səróata: sərúāto*]). The central Slovenian dialects and literary Slovenian allow the alternation only in stems with a short vowel (*o, e*), since stems with originally long vowels have for phonological reasons merged with the originally acute stems; that is, the accent pattern of *brána, brázda, zíma* is now identical with that of *lípa, rána, bába*. But the alternation *kosá, nogá, gorá* [= *kósa, nóga, góra*]: acc. *kosô, nogô, gorô* is now, even in the short stems, in free variation with a fixed oxytonic stress: *goró, kosó, nogó* [= *góro, kóso, nógo*]. No similar levelling, it should be observed, takes place in the *-o* and *-i* stems where the accentual alternation has retained its distinctive function.

In Bulgarian the stress alternation is to be found only in those dialects where inanimate substantives preserve the nominative / accusative opposition; e.g. Tr̄sn [19] *bradá: bradu, ruká: ruku*; Thracian [12, p. 82] *ršká: goró: gorž*.

The third type of mobile accent, which carries the accent to the stem in the nominative-accusative plural and which includes animate as well as

inanimate substantives — e. g. S-Cr. *ose, koze, pčele, molbe, trāve*; Russ. *bloxi, ser'gi, xlopoty* (dat. pl. *bloxám, ser'gám, xlopotám*) — can from a historical point of view be treated merely as a *variant* of the more archaic type one, or of the innovating type two, if we assume that this type consisted originally only of animate substantives which precluded an alternation in the singular (cf. the parallel treatment of animate *-o* and *-i* stems which admit the alternation only in the oblique cases of the plural: S-Cr. *drugovi: drugōvā, vūci: vūkā, svasti: svāstī*; Russ. *vory: vorōv, volki: volkōv, dočeri: dočerēj*). This hypothesis is borne out by the fact that in some Serbo-Croatian dialects this type still consists almost exclusively of animate substantives (e. g. Ortiješ: *buhe, čele, zmije, vīle, svīnje*; Piva: *zmije, buhe, čele, snae*, as well as *vrbe, klūpe*), or contains predominantly such substantives (as in literary Serbo-Croatian where we find *koze, ose, muhe, buhe, pčele, zmije, gūje, drūge, srne*, in addition to some inanimate substantives). The inclusion of inanimate substantives into this type can be accounted for, on the one hand, by the fact that some inanimate nouns were *pluralia tantum* or were used mostly in the plural (e. g. Dubr. *suze, kose*; liter. S-Cr. *načve*), and on the other hand by the greater conservatism of the accentual alternation in the plural (where all declensions exhibit a similar stem-desinence alternation) than in the singular. Thus certain stems (especially polysyllabic ones) which have lost the alternation in the singular, could still retain it in the plural. Examples of a vacillating (mobile or oxytonic) accent in the singular and a stem accent in the plural are found in most Serbo-Croatian dialects (e. g. Pocerje [17]: *v̄rbu | v̄rbú, brādu | brādú: v̄rbe, brāde*; Novi [1]: *strīlu | strīlú: strīle*).

The association of accentual mobility in the nominative-accusative plural with the animate gender of feminine substantives exerted, in turn, an influence on those animate substantives which carried originally an oxytonic (desinential) accent. Only thus can we understand why many substantives which carried originally a desinential stress (as they still do, for example, in Dubrovnik where we find the forms *žené, sestré, vīlé, slūgé, gūjé*) have switched in many dialects to the mobile type (e. g. South. Timok [25] *žene, sestre, zmije, bļe, glīste, bašte*; Ortiješ [18] *vīle, slūge*), while in other dialects animate *-a* stems vacillate between the mobile and the oxytonic types (e. g. Ortiješ and East. Hercegovina [34]: *svīnje | svīnjé, gūje | gūjé*). The identification of the animate gender with a distinctive accent pattern has, finally, led in some dialects to a clearcut, formal distinction between substantives of the animate and substantives of inanimate gender. Thus accentual mobility may in some dialects become the distinctive mark of only animate (mostly personal) substantives, while in other dialects it is permissible only in inani-

mate substantives. The former solution is found in some Torlaki and Bulgarian dialects where inanimate substantives carry a fixed accent on the stem or ending (e. g. Kriva Feja [3, p. 215]: *ruka, ruku*, pl. *ruke*, but *žená, ženú*, pl. *žene*; Tvyrdica: *zima*, pl. *zimi*; *gorá, glavá*, pl. *gorí, glaví*, but *sestrá, ovca, svihá*, pl. *sestri, svihi, ovci*), while the other solution is characteristic of some Bulgarian dialects where animate (mostly personal) substantives carry a fixed, desinential accent and non-personal substantives carry a stem accent which shifts to the ending in the forms with an article, or a desinential accent which moves in the plural to the stem; e. g. Dobroslavci [6, p. 49]: *žená, momá, sestrá, kozá, ovca* vs. *glava, daska, brada*; Teteven [27]: *žená, blxá, sestrá, snaxá, momá* vs. *glava, voda, réka; polé, peté, igle*; pl. *ženti, blxi, sestri, snaxi, momí*, but. *glavi, vodi, réki, poli, peti, igli*.

3. The opposition between the inanimate and animate gender of *-a* stems has further repercussions on those Slavic dialects in which the nominative singular of inanimate substantives is accentually influenced by the form of the accusative or is completely replaced by the accusative. As a result of such a development the inanimate and animate substantives yield complementary systems in which the accusative is the primary or basic form of the former, and the nominative the basic form of the latter. Such a development in which the accusative becomes the *casus generalis* of inanimate, and the nominative the *casus generalis* of animate substantives has taken place in various Bulgarian dialects, though analogical levellings have in some of them led to the generalization of one or the other ending.

The accentual influence of the accusative on the nominative of inanimate substantives is, however, a widely spread South Slavic phenomenon, though it is not represented in all South Slavic areas to the same extent.⁴ Consistent levelling of the accent of the nominative with that of the accusative was observed in the Slovenian dialect of Rezija one hundred years ago by Baudouin de Courtenay [2]. This levelling applies here, of course, only to inanimate substantives with a short thematic vowel, since stems with a thematic long vowel have, for phonological reasons, retracted the accent from any final syllable. Thus we find in this dialect on the one hand the forms [*kösa, nöga, smöla, wöda, jigla*], and on the other hand the forms [*sastrá, žaná, tatá, norá, kozá*]. To the former type belong the names of small animals [*ösa, bolha, müha, öpca, svyha*] which are used mostly in the accusative, whereas the latter include a few inanimate substantives which are used

⁴ The levelling of the acc. sing. accent in inanimate substantives is found also in East Slavic. For examples from North Russian dialects, cf. Obnorskij, S. P., *Imennoe sklonenie v sovremennom russkom jazyke*, 1, 1927, p. 67—73.

mstly in the nominative [*mahlá, rosá* or *rōsa*]. The morphological origin of the „shift“ of accent in the inanimate forms is clearly shown by the fact that no such shift has taken place in other grammatical forms (e. g. the adjectival and verbal forms [*dobrá, zelená, bodlá, naslá*], in addition to the above listed animate substantives). The morphological and phonological shifts of accent are not, however, totally independent, for as Baudouin de Courtenay cogently observed [2, p. 74], the former is most likely to occur in areas which exhibit a tendency to shift the accent also phonologically, so that the retention of a final stress should be viewed rather as a case of a morphologically motivated resistance to phonemic change. This interaction of phonological and morphological factors explains best why the levelling of the stem accent in the nominative singular of inanimate stems is most consistently carried through in South Slavic areas which also exhibit a tendency to eliminate the accent from a final syllable, whereas the same levelling is only sporadically represented in other areas of South Slavic.

The generalization of the accusative singular accent in the singular declension of inanimate substantives (with the possible exception of the genitive and instrumental, which have long vowels in their endings) is attested in most Serbo-Croatian dialects. Ivšić quotes such Slavonian forms as *zmija, smola, soja* (= *soha*), *muva, sjerota*, and the Čakavian *budala, gospoda, sirota, slepota, slezena* [8, p. 22]. In other dialects we find the forms *metla, snaha, stopa, ospa* (Dubr.); *suza, krčma, izba, batina, ledina* (Ortiješ); *daska, stopa, rđa* (Plevlja); *globa, igla, buva, tōrba* (East. Herc.). The generalization of the initial accent in inanimate substantives is best known from those Southern dialects which show a tendency to shift the accent from a final open syllable though the substantives of animate gender resist consistently the phonemic shift; e. g. Prčanj [23]: *voda, noga, gora, zemlja, meda* vs. *kozá, sestrá, žená; vilá, gūjá, zmijá*; Ozrinići [23]: *duša, brada, ruka, zima* vs. *svinjá, [= svinja], slūgá, vilá*; Piperi [26]: *zemlja, meda, igla, ruka, glāva, strāna* vs. *sestrá, gūjá, vilá, sviná*; Lepetane [32]: *buha, deca, zemlja, gora, ruka, brada* vs. *čelá, slūgá*.

The maximal polarization of animate and inanimate *-a* stems in the singular is accomplished in Bulgarian dialects, though in some of them, like in literary Bulgarian, such a distinction is absent. Some Rhodopian and Banat dialects distinguish the nominative and accusative both in animate and inanimate nouns, while other dialects (Misian and Banat)⁵ carry this distinction only in animate (or rather personal) nouns; e. g. *sestrá, baštá, čičá* | *sestró, baštó, čičó* vs. (one general case) *glavó, rakó, vodó, zimó*.

⁵ Stojkov, S., *Bulgarska dialektologija*, Sofija, 1962, p. 138.

The ending of the non-personal substantives may be stressed or unstressed, whereas the personal endings are generally stressed. The nominative / accusative distinction is often neutralized (as in Banat [28, p. 181] and Gabare (21, p. 142-3]) when the personal noun is used with an article, enclitic or preposition (e. g. *ženóta, sestróta, sestró si, baštró mi*). In a further simplification of the declension, personal substantives employ the *-a* ending of the original nominative (which is generally stressed), and the non-personal substantives use the stressed or unstressed ending of the original accusative.⁶ In the Rhodopian dialects of Smoljan [30] and Momčilovci [11] the latter ending is generally unstressed; e. g. *voda, gora, glava, kosa, noga* vs. *sněhá, žená, sestrá, momá, čičá* (the ending of the inanimate substantives is morphophonemically that of the old accusative which appears under stress as *ó* (< *o*) in the forms with article: *vodó'ta, goró'ta, glavó'ta, kosó'ta, nogó'ta*). This double distinction of accent and ending is not maintained, however, in other dialects which generalize one of the two distinctive features of the *-a* declension. Thus the dialects of Kriničnoe [35], Krisovo [20], or Silistra [13] use a stressed *-á* ending with personal substantives (e. g. *momá, slugá, sestrá, žená*) and a stressed *-ó* ending with non-personal substantives with a mobile accent (e. g. *bradó, idló, koró, kozó, glavó*), while the dialects of Old Krim (Crimea) [5] or Tvardycja [14] generalize the stressed *-á* ending in the personal, and the unstressed *-a* (but sometimes *-o*) in the ending in the non-personal substantives; e. g. *žená, momá, sestrá* vs. *voda, gora, rěka (rěkátá), zima | zimó, but nogó (nogó'ta) glavó, (glavó'ta)*. In other dialects (e. g. Teteven [27]) personal substantives admit only a fixed oxytonic stress, while inanimate substantives allow a mobile accent which falls in the base form (i. e. in the singular without article) on the stem or on the ending. (See the examples from Teteven given above on p. 9). Many Bulgarian dialects exhibit, however, considerable variation from village to village and, across generation lines, even within the same village, so that the neat distinctions of gender tend to become blurred.⁷

The personal / non-personal opposition is completely neutralized when the substantives of either gender use the same ending and are subject to the same accentual alternations, as in Kjustendil [31] where personal and non-personal substantives alike shift the accent to the stem in the plural; e. g. *sestrá, momá, žena; budá, ovčá, pčelá; zvezdá, metlá, maglá*: pl. *sestri, momi, pčeli, zvezdi*, etc., or when the place of stress and accentual pattern

⁶ For the existence of such a polarization, see Lj. Miletič, *Das Ostbulgarische*⁸ (*Schriften BKLA* 2), 1903, pp. 49 and 215.

⁷ On this variation of types in nearby villages, see the statement by Miletič in *Das Ostbulgarische* (op. cit.), p. 104—5.

show no correlation to gender. The last situation prevails in literary Bulgarian where *-a* stems with an originally mobile accent pattern have been levelled with the acentually immobile stems in which the accent falls either on the stem or, which is more frequent, on the ending (e. g. *gŭba, izba, srjada, zima; ovcá, kozá, muxá, sestrá, vodá, bradá, dušá, glavá*).

The above exposition, I think, has shown that the distinction between an inanimate / animate (or personal) gender plays an important role in the *-a* stems of all Slavic languages. This distinction finds its formal expression in stems which are subject to accentual alternations and exerts an influence on the various types of case-syncretism which appear most clearly in the South Slavic languages and dialects.

LIST OF SOURCES

1. Belić, A., Zametki po čakavskim govoram, *IORJaS*, 14, 1902, 181—266.
2. Boduën de Kurtenè, *Opyt fonetiki rez'janskix govorov*, Warsaw—Petersburg, 1875.
3. Broch, O., *Die Dialekte des südlichsten Serbiens (Schriften BKLA, 3)*, Vienna, 1903.
4. Brok, O., Opisane odnogo govora iz jugozapadnoj časti totemskogo uezda, *Sbornik ORJaS*, 83, 1907, 117—42.
5. Bulaxovskij, L. A., Udarenie starokrymskogo bolgarskogo govora, *Sbornik v čest A. Teodorov—Balan*, Sofija, 1955, 131—44.
6. Гълъбов, L., Govorът na selo Dobroslavci, Sofijsko, *Bŭlgarska dialektologija*, 2, 1965, 3—118.
7. Hraste, M., Čakavski dijalekat ostrva Hvara, *JF*, 14, 1935, 1—37.
8. Ivšić, Stj., Današnji posavski govor, *Rad*, 196, 1913, 124—254; 197, 1913, 9—138.
9. Ivšić, Stj., Šaptinovačko narječje, *Rad*, 168, 1907, 113—62.
10. Jaksche, H., *Slavische Akzentuation. II. Slowenisch*, Wiesbaden, 1965.
11. Kabasanov, St., Govorът na s. Momčilovci, Smoljansko, *IzvIBEz*, 4, 1956, 5—101.
12. Kodov, Xr., Ezikът na trakijskite Bŭlgari, *Trakijski Sbornik*, 7, 1935, 1—127.
13. Kočev, I., *Grebenskijat govor v Silistrensko*, Sofija, 1969.
14. Kotova, N., Govor sela Tvardicy Moldavskoj SSR, *Uc. Zap. Inst. Slav.*, ANSSR 2, 1950, 250—302.
15. Mansikka, V., O govore Šenkurskogo uezda Arxangel'skoj gubernii, *IORJaS*, 17, 1912, 2, 86—144.
16. Moguš, M., *Današnji senjski govor*, Senj, 1966.
17. Moskovljević, M., Akcenatski sistem pocerskog govora, *BJF*, 1, 1928, 1—110.
18. Peco, A., Akcenat sela Otiješa, *Grada NDBiH*, 7, 1961, 5—57.
19. Petričev, D. Xr., Prinos kŭm izučvane na Trŭnskija govor, *IzvSSF*, 7, 1931, 37—78.
20. Poltoradneva, E. I., Zametki o jazyke bolgarskago sela Kirsova Komratskogo rajona MSSR, *Stat'i i mat. po bolg. dial.*, 3, 1953, 85—109.
21. Popov, K., Govorът na s. Gabare, Beloslatinsko, *IzvIBEz*, 4, 1956, 103—76.

22. Popović, M., Die Betonung in der Mundart von Žumberak, *ZSPb*, 6, 1929, 345—63.
23. Rešetar, M., *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten (Schriften BKLA)* Vienna, 1900.
24. Ružičić, G., Akcenatski sistem pljevaljskog govora, *SDZb*, 3, 1927, 115—76.
25. Stanojević, M., Severno-timočki dijalekat., *SDZb*, 2, 1911, 360—463.
26. Stevanović, M., Sistem akcentuacije u piperskom govoru, *SDZb*, 10, 1940, 67—184.
27. Stojčev, Kr. S., Tetevenski govor, *SborNU*, 31, 1915.
28. Stojkov, S., *Banatskij govor, (Trudove po bŕgarska dialektologija, 3)*, 1967.
29. Stojkov, St., Govor sela Tvyrdicy (Slivenskoj okolii v Bulgarii) i sela Tvardicy (Moldavskaj SSR), *Stat'i i mat, po bolg, dial.*, 8, 1958, 3—63.
30. Šiškov, St., Beležki към udarenie v centralnija (Ахъ—Čelebijskija) rodopski govor, *Rodop. Napr.*, 4, 97, 145 ff.
31. Umlenski, I., Fonetični i morfoloŕični osobenosti na Kjustendilskija govor, *BEz*, 11, 1961, 444—57.
32. Tomanović, V., Akcenat u govoru sela Lepetana, *JF*, 14, 59—143.
33. Vuković, J., Akcenat govora Pive i Drobnjaka, *SDZb*, 10, 1940, 187—417.
34. Vušović, D., Dijalekat istočne Hercegovine, *SDZb*, 3, 1927, 1—70.
35. Žuravlev, V. K., Govor sela Kriničnoe (Češma—Varuuta), *Stat'i i mat. po bolg, dial.* 7, 1955, 18—62; 8, 1958, 64—85.

Klemens *STEPNIAK*

(Warszawa)

POLSKA GWARA ZŁODZIEJSKA

Charakteryzując języki tajne wybitny językoznawca polski Jan Baudouin de Courtenay wprowadza podział dialektów na terytorialne (wiejskie) i socjalne (środowiskowe, zawodowe). Jest to, jego zdaniem, podział poziomy i pionowy.¹

Dialekty środowiskowe powstały w wyniku społecznego zróżnicowania (nawarstwiania się) i od dialektów terytorialnych wyodrębniają się m. innymi słownictwem, w pewnym stopniu składnią i fonetyką.²

Języki tajne, których współczesną reprezentantką jest u nas przede wszystkim polska gwara złodzieska, wchodzą w zakres dialektów środowiskowych. Bronisław Wieczorkiewicz wskazuje na bardzo bogatą społeczno-historyczną tradycję znamionującą języki tajne:

„Zawsze klasy społeczne będące poza nawiasem życia swojego społeczeństwa posługiwały się językiem specjalnym, tajnym, który nie był dostępny i zrozumiały dla niewtajemniczonych. (...) Wszystkie niemal narody Europy i Azji miały swoje argot. W Anglii jest to 'slang' albo 'cant', w Niemczech 'Rotwelsch', 'Gauersprache', w Hiszpanii 'xerigonza', w Portugalii 'calao', w Holandii 'bargoens', w Czecho-

¹ p. Baudouin de Courtenay, wstęp do „Białej muzyki“ P. F. Trachtenberga, Petersburg 1909, str. XII.

² Zagadnienia te wielostronnie zbadał i wyjaśnił prof. dr Bronisław Wieczorkiewicz w swoich licznych interesujących publikacjach (p. m. innymi: B. Wieczorkiewicz. O gwarach środowiskowych, „Poradnik Językowy“ 1961r., z. 5, sta. 225 i nast. O języku Wiecha i tak zwanych wiechizmach, „Przegląd Humanistyczny“ 1959r., nr 6/15, str. 38 i nast., Słownik gwary warszawskiej XIX wieku. Warszawa 1966r., Gwara warszawska dawniej i dziś, Warszawa 1968r.).

słowacji 'hantyrka' itp.³ Każda grupa społeczna i każdy zawód tworzą i posługują się swoim argot — językiem tajnym, specjalnym:

„Owa gwara prostego człowieka — pisze Wieczorkiewicz — jest wyrazem siły mas, ich krytycznego stosunku do życia i otaczających nas zjawisk, wyrazem szczerego i bezpośredniego humoru, który jest znamięm inteligencji oraz niekiedy i zdecydowanej postawy wobec przemocy.“⁴

Polska gwara złodziejska jest społeczno-historycznym zjawiskiem językowym zrodzonym z potrzeb i dążeń ludzi marginesu społecznego, głównie złodziei. W swym historycznym rozwoju podlegała ciągłym, niejednokrotnie bardzo szybkim przeobrażeniom i zmianom, uwarunkowanym czynnikami ekonomicznymi i społeczno-kulturalnymi, ale także subkulturowymi (kryminogennymi). Krzywdzące stosunki ekonomiczno-społeczne znamienne dla epoki feudalizmu, wpływały na rozkwit przestępczości, zwłaszcza skierowanej przeciw mieniu. W związku z tym rodzi i rozwija się polska gwara złodziejska, spełniająca określone funkcje społeczne, będąca przejawem swoistym buntu biedoty przeciwko panującym, niesprawiedliwym stosunkom stanowym poniżającym godność ludzką. Znaczny rozkwit gwary zaznacza się w okresie Odrodzenia, co wiąże się głównie z rozwojem XIV — i XV-wiecznych miast polskich na tle zaostrzających się antagonizmów stanowych pomiędzy feudalami, chłopstwem i mieszczaństwem, jak też między możnowładztwem duchownym i świeckim. W miastach ówczesnych zaznacza się wyraźny wzrost przestępczości i recydywy złodziejskiej. Złodzieje zawodowi łączą się w zamknięte grupy i wąskie społeczności, tworzące własne wartości subkulturowe i odrębny od ogólnego język tajny. Chodzi bowiem o usprawnienie działalności przestępczej, o zachowanie konspiracji oraz o obronę interesów złodziejskich przed władzami i ogółem społeczeństwa. Stąd XVI-wieczna gwara złodziei polskich — znana m. innymi z „Tragedii o Polskim Scylurusie“ — cechuje się wysokim stopniem tajności.⁵

Gwara złodziejska okresu Odrodzenia posiada już znaczny zasób słownictwa przede wszystkim rodzimego, utworzonego głównie na podłożu gwar ludowych i miejskich. Zaznaczają się w niej również wpływy obce, szczególnie niemieckie, w mniejszym zakresie czeskie i węgierskie. Pod

³ Bronisław Wieczorkiewicz, O języku Wiecha i tak zwanych wiechizmach, „Przełąd Humanistyczny“ 1959r., nr 6/15. str. 38—40.

⁴ op. cit. 40.

⁵ Interesujące i przekonujące próby objaśnienia w teiże „Tragedii“ dialogu, prowadzonego między Złodziejem Ktosiem i Pijanicą Matysem, podjęli m. innymi: Aleksander Brückner (w „Archiv für Slavische Philologie“, von Jagić, Berlin 1891r., t. XIII, st. 412—414) oraz Stanisław Rospond i Julian Krzyżanowski (w książce pt. Jan Jurkowski „Tragedia o Polskim Scylurusie“, wyd. P.A.N., Ossolineum, Wrocław 1953r.).

względem terytorialnym widoczny jej rozkwit wystąpił w południowo-zachodniej Polsce i w Krakowie, który już wtedy był wyróżniającym się ośrodkiem życia gospodarczego i kulturalnego kraju.

W omawianym okresie zaznacza się także bardzo poważny wpływ polskiej gwary złodziejskiej na rozwój literatury sowizdrzalskiej i języka potocznego. Do gwary tej chętnie sięgają wędrowni rybacy, waganiec, żebracy i przestępcy, np. zbójnicy, oszuści, szulerzy i im podobni.

Szczególnie dynamiczny rozkwit gwary złodziejskiej przypada na drugą połowę XVIII stulecia i na wiek XIX, w dobie kształtowania się i rozwoju kapitalistycznych stosunków społeczno-ekonomicznych. Pogłębiające się rozwarstwienie i pauperyzacja wsi polskiej doprowadziły do masowego wzrostu war. twy tzw. ludzi luźnych, którzy w poszukiwaniu środków do życia przenoszą się z miejsca na miejsce, zasilając często w ośrodkach wielkomiejskich rzesze lumpenproletariatu, także środowiska przestępcze.⁶ Przestępczość skierowana przeciwko mieniu osiąga wówczas niebywałe wprost rozmiary. Tworzą się zorganizowane środowiska przestępcze, skoncentrowane w określonych dzielnicach biedoty wielkomiejskiej, podobnych do tych, których przerażający obraz ukazał Fryderyk Engels w swoich pełnych humanitaryzmu, przejmujących opisach nędzy proletariatu londyńskiego i Manchesteru lat 40-tych XIX wieku.

Gwara złodziejska tej epoki charakteryzuje się poważnym stopniem rozwoju i jest istotnym czynnikiem organizującym świat przestępczy. Zarysowała się w postaci współczesnej w swych kierunkach i tendencjach rozwojowych, które znajdują głębsze odbicie w późniejszej gwarze początków XX wieku i lat międzywojennych. Ukształciła w swym łonie warstwę słownictwa głównie rodzimego, które stało się podstawą dalszego rozkwitu i weszło z czasem na stałe do jej zasobu leksykalnego. Rozbicie dzielnicowe Polski wpłynęło na pewne zróżnicowanie terytorialne ówczesnej gwary, jednakże w swej zasadniczej postaci była ona od zarania zjawiskiem ogólnopolskim i jednolitym pod względem geograficznym, wpływającym również na rozwój polszczyzny.

Katakлизм I wojny światowej i związane z nią skutki życia powojennego, następnie okres sanacji i dotkliwe kryzysy gospodarcze doprowadziły do niesłychanego rozkwitu zorganizowanych środowisk przestępczych. W przestępczości zawodowej naczelną rolę zajmują wówczas niewątpliwie środowiska złodziejskie o daleko posuniętej specjalizacji przestępczej. Wskazane procesy, jak również bardzo silna językowa tradycja złodziejska, spowodowały

⁶ Procesy te uwidaczniają się zwłaszcza po reformach uwłaszczeniowych (w roku 1848 — w Prusach i Galicji oraz w roku 1864 — w Królestwie Polskim).

szczytowy rozkwit tej gwary w okresie międzywojennym. Wystąpił w niej wyraźny podział na tzw. języki specjalne, ściśle odpowiadające poszczególnym dziedzinom kradzieży. Jednocześnie wzbogaca się także o słownictwo z gwar złodziejskich i przestępczych innych krajów i nie można wykluczyć przypuszczenia, że stała się w pewnym sensie „językiem międzynarodowym“, ułatwiającym komunikowanie się przestępców polskich ze złodziejami innych narodowości.

Współczesna gwara polskich złodziei — pomimo ogólnej, zarysowującej się obecnie tendencji do stapiania się mowy różnych kategorii kryminalistów — wyodrębnia się nadal spośród innych gwar przestępczych i w osobliwy sposób je kształtuje. Wyjątkowe miejsce w tym względzie zajmuje z uwagi na spełnianą istotną rolę subkulturową. Jest bowiem zjawiskiem społeczno-historycznym, kształtującym na przestrzeni historii życie i działalność całych pokoleń przestępców w Polsce. Wywarła zatem silne piętno na historycznym i współczesnym obrazie innych gwar przestępczych, m. innymi na polskiej gwarze więziennej, będącej niejako „stopem“ mowy przestępców wszystkich kategorii i subkulturowym wytworem językowym, zrodzonym w osobliwych warunkach więziennych.

W nowych warunkach społeczno-historycznych i kulturalnych oraz subkulturowych gwara złodziejska podlega istotnym zmianom i przeobrażeniom. Dotychczasowe, tradycyjne środowiska złodziejskie uległy rozbiciu na grupy i wąskie społeczności. W związku z tym nastąpiło większe niż dotąd zróżnicowanie „grupowe“ słownictwa złodziejskiego. Z drugiej strony zacieśniły się więzi narodowe, skrzystalizowała się jedność narodu polskiego jako organicznej całości, co nie pozostało bez wpływu na zacieranie się dawniejszych, wyraźnych odrębności terytorialnych gwary. Na obraz gwary współczesnej dominujący wpływ wywiera także język złodziei warszawskich.

Wraz z zanikaniem specjalności przestępczych — znamienych dla okresu międzywojennego — złodziejskie „wewnętrzne języki specjalne“ stapiają się w jedną gwara złodziejską. W poważnym zakresie zmienił się również podstawowy zasób leksykalny gwary, gdyż znaczna część słownictwa zdezaktualizowała się w innych warunkach społecznych, niejednokrotnie przekształcając i wzbogacając leksykę złodziejską o nowe znaczenia i neologizmy. Zwiększył się przy tym znacznie w gwarze zasób słownictwa rodzimego. Wpływy obce, głównie z języków: rosyjskiego, niemieckiego i angielskiego zajmują w niej tylko pewien niewielki procent.

W podsumowaniu powyższych rozważań stwierdzić należy, że gwara ta powstała na polskim terenie językowym i jest jedną ze szczególnych odmian języka narodowego. Wyrasta i kształtuje się przede wszystkim na podłożu gwar ludowych, podmiejskich i miejskich oraz języka potocznego, czerpiąc

również słownictwo z innych gwar środowiskowych i zawodowych. Od języka ogólnego i od innych, zwłaszcza nie przestępczych różni się gwara swoją tajemnością, funkcjami jakie spełnia w społeczności łódziewskiej, lecz również właściwościami formalno-znaczeniowymi. Zasadnicze odrębności występują w słownictwie, a szczególnie w semantyce i frazeologii. Tworzenie nowych wartości subkulturowych wymaga bowiem równoczesnej zmiany języka dotychczas używanego, a w pierwszej kolejności jego strony znaczeniowej. Nowatorstwo znaczeń łódziewskich polega zwłaszcza na innym, oryginalnym ujmowaniu świata i zjawisk z nim związanych, odsłania bowiem nieznaną dotąd dziedzinę życia narodu, ukazuje społeczność łódziewską, swoisty styl jej życia i osobliwą subkulturę. Dlatego specjalizacja semantyczne, tj. użycie wyrazów języka ogólnego w węższym, szczególnym znaczeniu, znajduje w gwarze szerokie zastosowanie. Różnice formalne są o charakterze głównie ilościowym,⁷ gdyż odznaczają się innymi — w odniesieniu do języka ogólnego — wzajemnymi zależnościami określonych form i związków frazeologicznych, stanowiących podstawę w tworzeniu nowych formacji. Osobliwości natury jakościowej przejawiają się m. innymi w fonetycznych obocznościach słów (przeinaczenia i dublety formalne), w wysoce swoistym tworzeniu niektórych neologizmów słowotwórczych bądź też w stosowanych często rusycyzmach frazeologicznych i składniowych.

Z jakościowych osobliwości strukturalnych gwary wskazać można przykładowo na utworzenie wielu odczasownikowych form łódziewskich w wyniku derywacji wstecznej (zero morfologiczne): podłaz (wejście do obiektu), od podłazić, podejść; łomot (bicie, pobicie kogo), od łomotać; popych (pomocnik złodzieja), od popychać; włącz (wyrok za kilka przestępstw), od włączyć, itp. Tworzone chętnie i często w gwarze różnego rodzaju złożenia, zrosty i zestawienia są z reguły o zabarwieniu humorystycznym: torbochwat (złodziej partacz), mlekopijek (złodziej początkujący), kurokrad (złodziej drobiu), chrystopradawiec (zdrajca), kalipomagali (nadmanganian potasu wykorzystywany przy kruszeniu muru), łamigłówka (łom); trzęsi-dupka (gęś), wyrwigrosz (złodziej kieszonkowy); okryjbieda (peleryna), smarujtyłek (aptekarz), ołaboga (denaturat); prosta tutka (prostytutka), suczy departament (sąd), big bitowiec (złodziej razbójnik), itp.

Funkcjonowanie dubletów formalnych w gwarze tłumaczyć należy głównie trudną postacią fonetyczną słów i nieznaną formą związków formalno-znaczeniowych, które wpłynęły na ich genezę i rozwój: kielc // gieldź (miasto), od Kielce; zgubniarz // zgubiarz (rodzaj złodzieja); pintałka //

⁷ Po raz pierwszy zwrócił na to uwagę Henryk Ułaszyn w swojej pracy pt. *Język łódziewski*, Ł.T.N., Łódź 1951r., str. 29.

pindrak (piątka); kacaba // kaciapa (ciemnica więzienna); geld // gelt (pieniądze), z niem. Geld; lemberski // liberski // liwerski (język złodziejski), prawdopodobnie z niem. Lemberg 'Lwów', itp.

Przeinaczenia w języku złodziejskim powstają najczęściej pod wpływem skojarzeń dźwiękowych i znaczeniowych, także ze względu na cel zachowania tajności wypowiedzi lub z uwagi na trudną postać fonetyczną słowa. Niemalą rolę odgrywa tutaj etymologia ludowa oraz pełne humoru i ironii nieoczekiwane, nowatorskie skojarzenia. Wyrazy przeinaczone tworzone są w różny sposób, np. przez zastąpienie jednych dźwięków lub sylab innymi: koszyk // kajsziłk, łomot // łojmot, fajtlapa // fajklapa, policjant // polikier, kapuś // kapusta // kapewu (zdrajca); przez przestawienia głosek lub sylab w wyrazach: lamus // kalmus (magazyn), łabaj // bałaj (lekarz), szewc // szwiec; przez skracanie lub rozszerzanie słów, także wy wygłosie i nagłosie: gustować // gusterować (podśłuchiwać), znać // znachcić, jechać // jazdolić, klawisz // sklawisz, ciuchy // łociuchy, kieł // kływ (zab), kik // kiksum (baczność, uwaga); karować // karać, kapować // kapać (zdradzać), garować // garać (próżnować), spiżarnia // piżarnia (brzuch), sklepik // lepik, słuhać // uchać; przez apokopę: stygi // nastygi (spodnie), knoty // banknoty, śledź // sędzia śledczy, i tp.; przez substytucję: są to formacje najczęściej o zabarwieniu humorystycznym, mp. pantofle // kartofle, szwajcar // grajcar (cent), ślimaczyć się // tłumaczyć się, gniewać się // gówniać się, ziemniaki // szewraki, itp.

W tak krótkim artykule nie sposób omówić bliżej odrębności frazeologii polskiej gwary złodziejskiej.

Wreszcie dodać należy, że cechuje ją również osobliwa etymologia ludowa, która wywiera znaczny wpływ na kształtowanie się słownictwa, np.: szokwaldzista (rabuś sklepowy) — wyraz „szopenfeldzista“ przeinaczono poprzez zamianę obu członów: szop // szok i feldzista // waldzista, tj. ten, który zastrasza, szokuje personel sklepowy i „wali“ — okrada obiekt: jarzynka (złodziej stojący na czatach) — złodziejski wyraz „jarzaczka“ (zapałka, świeca) żartobliwie skojarzono z „jarzyną“; prorok — prokuratora porównano dowcipnie z człowiekiem przepowiadającym przyszłość (złodziejowi); fortepian — naczelnik więzienia nazywany tak dlatego, że częścią składową tego instrumentu muzycznego są klawisze. W gwarze przestępczej „klawisz“ oznacza m. innymi 'strażnika więziennego'. W tym świetle administracja więzienna — w mniemaniu przestępców — stanowi zabawną jednolitą całość.

Innymi znamienymi właściwościami gwary złodziejskiej, zapewniającymi jej trwałą pozycję w języku ogólnym, są jej ekspresja i konkretność, bezpośredniość i plastyka, sięganie do symboliki i szeroko pojętej metaforyki — wypływające z jej bardzo ścisłego związku z realiami życia narodowego. Zaznacza się również w gwarze silne oddziaływanie słownictwa emocjonal-

nego oraz znaczna rola ironii i humoru, sięgania do kontrastu, przesady i karykatury, które to momenty leżą u podstaw odświeżania słownictwa. Procesy te wpływają z jednej strony na zanikanie części słownictwa złodziejskiego (archaizmy), ale także na tworzenie się licznych neologizmów. Stąd znaczną ilość homonimów w gwarze tłumaczyć należy przede wszystkim bogactwem barw emocjonalnych wyrazów, a następnie silną tradycją gwary oraz jej zróżnicowaniem terytorialnym, a zwłaszcza środowiskowym.

Wyrosła na glebie rodzimej, podlega gwara złodziejska prawom rządzącym rozwojem języka ogólnonarodowego. Czerpiąc swą żywotność z polszczyzny, przeobraża i rozwija się pod jej wpływem, a jednocześnie ze względu na swój osobliwy, wysoce ekspresywny i poznawczy charakter — wywiera również wpływ na rozwój języka ogólnego. Wzbogacając mowę polską o nowe neologizmy semantyczne i strukturalne, wypełnia istniejącą lukę w języku ogólnym, przyczyniając się w znacznym stopniu do pogłębienia społecznej wiedzy o całokształcie życia i kultury narodu. W języku potocznym panuje bowiem na szeroką skalę tendencja do ciągłego odnawiania, odświeżania słownictwa. Szczególnie płynne są zmiany w zakresie słownictwa emocjonalnego, stąd chętnie i często sięga on do gwary złodziejskiej, w której barwa emocjonalna wyrazu lub zwrotu decyduje nierzadko o genezie i nowym użyciu wyrazu.⁸ Do zasobu leksykalnego gwary chętnie sięgają również języki: literacki i artystyczny, a także inne odmiany polszczyzny.

Kwestia wzajemnych wpływów poszczególnych odmian języka polskiego i wpływu gwary złodziejskiej na jego rozwój — wymaga podjęcia dalszych, wnikliwych i wielostronnych badań językoznawczych. —

⁸ Na gruncie języka potocznego wyrazy złodziejskie przybierają najczęściej humorystyczne bądź pejoratywne zabarwienie, co odzwierciedla także stosunek ogółu społeczeństwa do świata złodziejskiego.

Żdzisław STIEBĚŘ

(Warszawa)

IZOGLOSA POŁUDNIOWOSŁOWIAŃSKO-WĘGIERSKA

W języku serbsko-chorwackim istnieje, jak wiadomo, często używany zwrot *u redu* 'w porządku' (= ang. *all right, o key* etc.). Podobny zwrot istnieje w słoweńskim: *v redu*. Również *vo red* występuje w tym samym znaczeniu w literackim języku macedońskim. Wreszcie i po bułgarsku można powiedzieć *sičko v red*, chociaż chyba częściej się mówi *sičko na red*. Rzeczownik *red* w znaczeniu 'porządek' (= niem. *Ordnung* itd.), podobnie jak wyżej wymienione zwroty z tym rzeczownikiem, jest więc cechą całego obszaru południowosłowiańskiego.

Na całym obszarze północnosłowiańskim kontynuanty fonetyczne rzeczownika **rědъ* mają inne znaczenie (= niem. *Reihe* itd.). Niemieckiemu *Ordnung* odpowiadają znaczeniowo: ros., ukr., i śl. *poriadok*, brus. *paradak*, pol. *porządek*, czes. *pořádek*, głuź. *porjad* albo *porjadk*, dłuż. *porěd*. Stąd też południowosłowiańskim zwrotom typu *sve u redu* odpowiadają ros. *vsë v poriadke*, pol. *wszystko w porządku*, czes. *všecko v pořádku* itd.

Język węgierski zapożyczył psł. **rědъ* w niewiele zmienionej postaci *ernd*. Jednak znaczenie węg. *rend* jest zgodne nie z pol. *rząd*, ros. *riad* itd., ale z południowosłowiańskim *red* i osznacza to samo, co niem. *Ordnung*. Odpowiednikiem południowosłowiańskich zwrotów typu *sve u redu* jest węgierski zwrot *minden rendben*.

Tak więc prasłowiański wyraz **rědъ* zapożyczony przez Węgrów jako *rend* nabrał w ich języku południowosłowiańskiego znaczenia, co musiało być wynikiem dłuższej symbiozy południowosłowiańsko-węgierskiej.

Rzeczownik **rědъ* zapożyczyli również Rumuni w postaci *rând*, ale znaczenie tego słowa w rumuńskim odpowiada znaczeniu kontynuantów **rědъ* w językach południowosłowiańskich. *A pune în rând* znaczy postawić w rzędzie (niem. *Reihe*). Tak więc w omawianym ty wypadku mamy przykład szczególnie silnego oddziaływania języków południowosłowiańskich właśnie na węgierski, ale nie na rumuński.

H. SCHUSTER-ŠEWC

(Leipzig)

ZUR FRAGE DER SÜDSLAWISCHEN *PERUNIKA* — NAMEN

Wie bekannt, bezeichnen die südslawischen Sprachen die Schwertlilie (*Iris germanica*) als *perunika* bzw. *peruniga* (vgl. bulg. *йеруника, йерунига*, mak. *йеруника* 'dass.', skr. *йеруника* slowen. *perúnika*), in den bulgarischen Dialekten auch mit der Bedeutung Orchis (*Българска Диалектология*, книга I, S. 198). Machek, *Česká a slovenská jména rostlin*, S. 273, erwähnt darüber hinaus auch für das Slowakische ein *peruník*, betrachtet es aber als eine Nachbildung der südslawischen Formen: 'Na jižním Slovensku kdysi peruník Nem 602, což je upraveno z bulharského nebo z srbského perunika'. Die Herkunft des Wortes ist umstritten. Nach Meinung einer Reihe älterer Autoren handelt es sich um ein Derivat vom Namen des ursprünglichen slawischen Donnergottes 'Perunъ'. Die *perunika* — Namen werden in diesem Zusammenhang als Beweis für den Kult dieses heidnischen Gottes bei den Südslawen angesehen.¹ Eine derartige Annahme hat natürlich einen recht spekulativen Charakter, und es ist schwer zu verstehen, weshalb gerade eine Blume nach einem heidnischen Gott, der dazu für das Südslawische nicht direkt nachweisbar ist, benannt worden sein soll. Die Ableitung der Pflanzenbezeichnung vom Namen *Perunъ* wurde deshalb auch mit Recht von V. Machek in Zweifel gezogen.² Andererseits ist aber auch seine als Ersatz angebotene Erklärung von *perunika* als angebliches Lehnwort und sein

¹ Ст. Младенов, *Етимологически и правописенъ речникъ на българския книжевенъ езикъ*, София 1941, s. 419, М. Филиповић, *Трагови Перунова култа код јужних Словена, Земаљски музеј у Босни и Херцеговини. Гласник Земаљског музеја у Сарајеву. Друштвене науке, Нова серија III*, Сарајево.

² Vgl. V. Machek, *Essai comparatif sur la mythologie slave*, in *RĚS*, Bd. 23 (1—4) S. 58, Anmerkung 1.

Verweis auf meglenorumunisch *piruniga* 'Mohn' wenig überzeugend.³ Das meglenorumunische Wort kann ja, und das dürfte wahrscheinlicher sein, umgekehrt selbst aus den benachbarten südslawischen Dialekten (vgl. bulg. *йеруница*) entlehnt worden sein. Außerdem ist — trotz des Hinweises von V. Machek auf die weiße Farbe der Mohn- und Schwertlilienblüten als tertium comparationis — eine derartige Annahme auch vom semasiologischen Standpunkt recht zweifelhaft. Wortbildungsmäßig ist *perunika* gut überschaubar, es weist eine typisch slawische Wortstruktur auf (erweiterte Wurzel *perun-*, Wortbildungsformans *-ika*). Auch das Nebeneinander von *-ika* und *-iga* ist für das Slawische nichts Außerordentliches.⁴ Direkte wortbildungsmäßige Parallelen dürften vorliegen in bulg. *комоника* neben *комонига* 1. 'Hundsvielchen', 2. Stiefmütterchen', 3. 'Honigklee', skr. *mahunica* 'Physalis' (Hülsenfrüchtler), dial. *mohunica* 'dass.' und č. *medunica* 'Pulmonaria angustifolia' bzw. ukr. *мідунця* 'dass.'. Der Weg für eine adäquate Erklärung der erwähnten südslawischen Wörter kann u.E. nur in einer gründlichen Analyse der formalen und semantischen Zusammenhänge aller auf die Wurzel **perun* — zurückgehenden slawischen Bezeichnungen liegen. Neben den *perunika* — Namen gehören hierzu 1. Bezeichnungen für den 'Donner' bzw. 'Blitz' mit den entsprechenden Ableitungen (vgl. poln. *piorun* 'Blitzschlag', dial. auch *pierun* 'Blitz u. Fluch', *piorunować* 'donnern, fluchen', č. *perun* 'Donner', slowak. *perun, perún, perun, parom, paron* 'Donner; Fluch' (Kalal Wb.), russ. *йерун* 'Blitz', ukr. *йерун* 'Donner', bruss. *йярун* 'dass.'⁵, 2. zahlreiche Topo- und Hydronyme in allen slawischen bzw. ehemaligen slawischen Territorien (vgl. ON, FlußN. bzw. BergN. wie poln. *Piorunów, Pioronówek, Piorunce, Piorunka, Perunowy dział*, slowak. *Perunové skaly*,⁶ skr. *Perun* (Bosnien), slowen. *Perunja Ves, Perunji Vrh*,⁷ elbslaw. ON *Perun,*

³ Vgl. C. Machek, *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha 1954, S. 273: „... bude asi cizí, srv. meglenorumunské *piruniga* 'mák'. Květy máku mohou připomínati bílé květy kosatce.“

⁴ Vgl. H. Schuster—Šewc, Ergänzungen zur Etymologie von slaw. *кънѣга* 'Buch' in: *ZfSl XVI* (1971), H. 1, S. 47—51.

⁵ Ein *perun* mit der Bed. 'Donner, Blitz' dürfte auch in polab. *perěndan* 'Donnerstag' (**perunъ *dъnъ*) vorliegen. Das Wort ist eine wörtliche Übersetzung des dtsh. Wochentagnamens.

⁶ Vgl. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, I—XV, Warszawa 1880—1902

⁷ Umfangreicheres Material bietet für das Serbokroatische die erwähnte Arbeit von Филиповић, op. cit. B. V. Иванов, der sich in seinem Aufsatz „К етимологии балтискоги славянскогo названя бога грома“ (Вопросы славянскогo языкознания, Вып. II, S. 107, Москва 1958) auf dieses Material stützt, vermerkt: „Южнославянские названия, в которых отражено имя Перуна, по большей части являются названиями лесистых холмов или гор.“

heute Perohn, Kr. Franzburg und *Perone*, heute Pronsdorf, Kr. Segeberg⁸, asorb. ON *Perne*, heute Pirna b. Dresden, *Pyrna*, Kr. Wurzen und *Perne*, Kr. Meissen,⁹ vgl. in diesem Zusammenhang auch die aruss. Appellative *perunъ* und *perynъ*, die oft in der Bedeutung 'Hügel, Bodenerhebung' vorkommen (In der Novgoroder Chronik: *на ѿерьмиъ, на ѿеруни, на ѿерыни*),¹⁰ sowie aksl. *prěgyna* 'wildes (zerklüftetes) Gelände'. Bemerkenswert ist, daß sich auch in anderen ie. Sprachen ähnliche semantische Zusammenhänge nachweisen lassen, wobei hier aber **per-* meist mit einer Gutturalerweiterung

⁸ Vgl. R. Trautmann, Die Elb- und ostseeslawischen Ortsnamen II, Berl in 1949 S. 105.

⁹ Vgl. K. Blaschke, Historisches Ortsverzeichnis von Sachsen, Leipzig 1957.

Die Etymologie der aus dem asorb. Sprachgebiet stammenden Belege ist noch umstritten. Pirna bei Dresden wurde erstmalig von Gustav Hey (Die slavischen Siedlungen im Königreich Sachsen, Dresden 1893) mit **perun* in Verbindung gebracht: „Pyrn, Pirn, Pyrne, wohl = *perunová, pierunowa* (Gora) 'Stätte auf dem Felsen, welcher heute der Sonnenstein heißt'“ (S. 277). Gegen diese Erklärung hat sich später E. Schwarz (Die Volksgeschichtlichen Grundlagen des Kr. Pirna, Zfsl Ph XXII, 1, S. 66) ausgesprochen: „... Heys Ableitung, der an abersorbisch *pjerun* 'Donner, Donnergott' dachte, ist schon wegen der alten Schreibungen abzulehnen“. Dabei stützen gerade die alten Schreibungen (1233: *Perne*, 1239: *Pyrne*, 1296: *Pirna*, 1407: *Pyrnaw*, 1461: *Pirnen*, 1516: *Pirn*) die von Hey vorgetragene Erklärung. Das von Schwarz, op. cit., erwähnte Birnau mit stimmhaftem Labial im Anlaut ist sicher jüngeren Datums. Es fehlt in den bei Blaschke angeführten Belegen. Auch die von Schwarz in Erwägung gezogene Verknüpfung von Pirna mit einem angeblichen sorb. *perny* 'hart' ('es wird mit Recht an sorbisch *Perné* 'das Harte' gedacht') ist zu verwerfen, da es ein derartiges Wort im Sorbischen — und soweit ich übersehe — auch in den benachbarten Slawinen nicht gibt. Zu bevorzugen ist die Erklärung von G. Hey, wobei natürlich nicht, wie wir weiter sehen werden, vom 'Donnergott', sondern vom 'Berg, Hügel' auszugehen ist. Der Ausfall des urspr. u resp. y in der Endsilbe zwischen den beiden Sonoren r — n kann im Deutschen leicht durch Vokalreduktion ausserhalb des Akzents erklärt werden. Den ON *Pern*, Kr. Grimma, möchte Hey, op. cit., wegen eines im 19. vorkommenden Beleges mit stimmhaften b (1378: *Pyrne* 1448: *Birn*, 1816: *Börne*) auf asorb. *bern* ≙ **born* 'Sumpf, Morast' zurückführen, doch wäre in diesem Falle nicht *bern*, sondern asorb. *born* zu erwarten (vgl. Ortsnamen *Borna* b. Leipzig u. *Borna*, *Bornitz* im ehemaligen Gau Daleminze). Außerdem ist die Substitution von dtsh. b für asorb. p im Deutschen auch in anderen Fällen nachweisbar, vgl. os. *Porchow* — dtsh. *Burkau*, Kr. Bischofswerda; *Plauen*, Dorf b. Dresden, 1296: *Plauen*, aber 1595: in den Blauschen Mühlen; 1315: *Panuicz*, aber 1649: *Bannewitz* ≙ **Panovici* (vgl. dazu im einzelnen W. Fleischer, *Namen und Mundart im Raum von Dresden*, Berlin 1961, S. 221.). Im Lichte der unterbreiteten Erklärungen der asorb. Ortsnamen vom Typ *Pern* wäre u.E. auch die bisherige Etymologie des tschech. ON *Beroun* — *Pern* neu zu überprüfen. A. Profous, *Místní jména v Čechách I*, 65 geht von **brn-* aus. Das im ost. Wb. von Chr. Tr. Pfuhl erstmalig belegte *Pjerun* 'Donnergott, Jupiter, Donnerkeil' ist eine unter dem Einfluß anderer slawischen Sprachen stehende Neubildung des Wörterbuchautors.

¹⁰ Vgl. dazu im einzelnen B. B. Иванов, op. cit., S. 107.

vorkommt (**perk-*, **perg-*), zu vergleichen ist lit. *perkūnas* 'Blitzschlag, Donner, Donnergott' neben *perkūn-kalis* als Bezeichnung für Bodenerhebung, Berghügel usw., aisl. *Fjörgyn* ≤ **perkuni* 'Donnergott', aind. *Parjānya* 'Gewitter-, Regengott', als Appellativ 'Regenwolke', kelt. *Hercynia silva* 'das deutsche Mittelgebirge' (≤ **Perkumiā* ≤ **Perkūmiā*), ahd. *fatrguni* n. 'Gebirge', ags. *firgan* 'Waldhöhe', im Hethitischen ohne -g/-k- Formans, *perunaš* mit der Bed. 'Felsen'. Ohne -un-, -yn- Erweiterung stellen wir hierher auch lat. *quercus* 'Eiche' (≤ **perk.*), aind. *pargāi* 'Steineiche', ahd. *fercheih*, langob. *feraha* 'Speiseeiche', ablautend ahd. *forha* 'Kiefer', nhd. *Föhre*, aisl. *fjorr* 'Baum, Mann', cymr. *perth* f. 'Busch, Hecke' usw. (Pokorny IEW 822 mit weiteren Beispielen).

Die offensichtliche etymologische Verwandtschaft der angeführten ie. Lexeme versucht man gewöhnlich auf die Weise zu erklären, indem man eine Verbindung zwischen dem Donnergott und den verschiedenen Toponymen mit gleicher Wurzel bzw. dem Eichennamen herzustellen versucht. V. V. Ivanov, op. cit.: "... это название дуба можно сравнить с балтиским именем бога грома . . . , так как сохранились многочисленные свидетельства связи этого бога с культом дуба." (S. 101) und weiter „Рассмотренные выше факты показывают, что культ бога грома был связан с культом гор и камней, находившихся на горах (S. 109).

Aus solchen und ähnlichen Überlieferungen der ie. Mythologie zieht man den Schluß, daß der heidnische Göttername von der Eiche als der 'Eichengott' abgeleitet¹¹ bzw. selbst auf Felsen und Berge übertragen worden sei. Eine derartige Hypothese ist jedoch wenig überzeugend. Wie neuerdings Fraenkel LEW 575 u. KZ 72, 192 unter Berufung auf W. C. Jaskiewicz, *Studia Baltici* 9, 92 ff., nachweist, ist die Verknüpfung des Donnergottes mit der Eiche im Litauischen relativ jung und nicht vor dem frühen 16. Jh. erfolgt. Hinzu kommt, daß ja die *perk-*, *perg-* Wurzel in den ie. Sprachen nicht nur im Zusammenhang mit der Eiche, sondern ebenso als Bezeichnung der Föhre u. Kiefer vorkommt. Zur Überwindung dieser Schwierigkeit wird gewöhnlich eine Bezeichnungs-übertragung 'Eiche' ≥ 'Föhre' angenommen, wofür es jedoch keinen direkten Beweis gibt. Auch für die Annahme einer semantischen Verschiebung 'Donnergott' ≥ 'Berg' gibt es nirgends konkrete Anhaltspunkte. Außerdem sind ja die in Frage kommenden ie. Formen vor allem in der Bedeutung 'Gebirge' überliefert (vgl. neben den oben angeführten Belegen noch ahd. *Fergunna* 'Erzgebirge', mhd. *Virgunt* f. 'Waldgebirge westlich Böhmens'). Wahrscheinlich handelt es sich auch in diesen Fällen nur um späteren Einfluß der indoeuropäischen Mythologie. Die in

¹¹ Vgl. W. Porzig, Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebietes, Heidelberg 1954, S. 120 u. 196, G. Fraenkel, *ZfslPh* XX, 1 (1948), S. 59.

den verschiedenen ie. Sprachen vorkommende Bezeichnung der Belemniten als Donnerkeil (im poln. *piorunowe strzaly*) geht auf den Aberglauben zurück, daß die Blitze in Form dieser kegelförmigen Spitzen auf den Boden fallen. Es handelt sich also um eine gewöhnliche Übertragung 'Blitz' \geq 'Donnerkeil, Belemnit'. Unbeachtet blieb in der bisherigen Forschung die Tatsache, daß im Baltoslawischen neben den *perk-*, *perg-* Formen mit *-un*, *-yn* (lit. *perkūnas*, aruss. пергын) auch solche ohne diese Erweiterung nachweisbar sind, vgl. lit. *pérgas* 'Fischerkahn (\leq Einbaum)' als urspr. 'Baumstamm' mit Entsprechungen in aisl. *forkr* m. 'Stange, Stock' und ursl. **porgǫ* 'Schwelle' als das urspr. 'Hervorstehende' mit Entsprechung in lat. *pergula* 'Vorsprung, Vorbau am Haus, Vorraum, Weinlaube' (das Wort gilt als Deminutiv eines **pergā* 'Gebälk').¹² Das formale Verhältnis dieser Lexeme zu lit. *perkūnas* bzw. slaw. *perunǫ* ist dasselbe wie von lat. *quercus* und aind. *pargāi* (\leq **perk-*) zu aisl. *Fjörgyn* bzw. aind. *Parjanya*. Der semantische Zusammenhang von 'Bau (Eichen- Kiefernbaum)' und 'Fischkahn' ist durch die semantische Vorstufe 'Baumstamm' gegeben, das Verhältnis von Berg' und 'Schwelle' durch die Vorstufe 'Vorsprung bzw. Erhöhung'.¹³

Wenn wir vom Baltoslawischen ausgehen, so darf bisher eigentlich nur die Verknüpfung von **perunǫ* als Bezeichnung der konkreten Naturerscheinung 'Donner, Blitz' mit ursl. **perǫ*, **pǫrati* 'schlagen' als anerkannt gelten (Vasmer REW II, 345—46; Fraenkel KZ 72, 192, LEW 575). Der aus dem Bereich der slawischen Mythologie stammende Name des Donnergottes aruss. Перунъ wird dagegen zu den verwandten ie. mythologischen Namen gestellt und lediglich als sekundär durch **perǫ*, **pǫrati* beeinflusst angesehen. Vgl. zuletzt St. Urbańczyk: „... rodzima postać **Perkynǫ uległa wpływowi czasownika perǫ* (pol. *pioře*), *przechodząc przez postać Perynǫ na Perunǫ* (od 'boga dębu' i oczywiście gromu, na boga bijącego, domyślnie — *gromami*). Pokorny, op. cit., 822 führt den Donnergottnamen zusammen mit der Eichenbezeichnung in einem getrennten Artikel an (*perkuus* 'Eiche', daraus vielleicht 'Stärke, Kraft, Leben, Weltbaum' und 'Baum des Donnergottes Perkuuno-s'), ohne sich jedoch über weitere etymologische Zusammenhänge dieser Wörter zu äußern. Auch er wiederholt in Anschluß an A. Brückner (SJP) 'aruss. *Perunǫ* 'Donnergott', russ. *perún* 'Donnerkeil, Blitz'

¹² Pokorny, op. cit., 819—20 trennt diese Formen unberechtigt von den ie. Eichenbezeichnungen und dem Donnergott.

¹³ U.E. läßt sich für das Slawische die mit -k erweiterte Wurzelform auch durch č. *prkno* 'Brett' \leq **prkno* (Ablaut *pr-*: *per-*) belegen. Die von Machek, ESJČ 483 vermutete Entlehnung dieses Wortes aus dem Altnordischen (anord. *brík* 'Brett', '(hölzernes Hindernis', 'kl. Bank', isl. *brík* 'Balken, Bank' usw.) ist ganz unwahrscheinlich und aus sprachgeographischen Gründen nicht annehmbar. Das Formans -no zeugt vom hohen Alter des Wortes.

sind volksetymol, nach slav. 'perq schlage' umgestaltet'. Es gibt aber in Wirklichkeit keinen Grund, die slav. Formen ohne *-k-*, *-g-* Erweiterung im Vergleich zu den entsprechenden baltischen und anderen ie. Formen als sekundär zu betrachten. Den Beweis liefert das Hethitische (*perunaš*).

Die Bedeutung 'Gottheit' darf ausgehend von den mythischen Vorstellungen des primitiven Menschen im Vergleich zum 'Donner' und 'Blitz' zweifellos als sekundär angesehen werden. Die ursprüngliche Bedeutung des Wortes liegt neben slav. *perunъ* auch noch in griech. κερκυνός 'Blitz, Donnerkeil' vor. Als Wortbildungsformantien lassen sich *-un* (slav. *-yn-*) und *-oun* (slav. *-un-*) unterscheiden. Ihre urspr. Wortbildungsfunktion ist auf Grund der unterschiedlichen Bedeutungen (Blitz, Berg, Gewächs) nicht eindeutig bestimmbar. Das gleiche Formans ist auch in einer Reihe weiterer Wörter mit der Bedeutung 'Pflanze, Gewächs' nachweisbar. Zu vergleichen ist aruss. *йелунъ, йельнь* 'Wermut', č. *pelun* 'dass.', aksl. *blěskunъ* 'Mohn, papaver', russ. *йловунъ* 'Lycopodium' (zu **polvъ*), poln. *blelun* 'Stechapfel' und wohl auch skr. *gorūn*, Gen. *-ūna* 'eine Art Strauch' (Skok ERHSJ 590). Den Versuch, das in den slav. Formen vorkommende *-unъ* mit dem in diesen Sprachen identischen Formans *-un* mit der Funktion eines Nomen agentis zu identifizieren, halten wir wegen des parallelen *-yn-* (*perynъ*) und der erwähnten Pflanzennamen als nicht bewiesen. Hier dürfte es sich tatsächlich um eine sekundäre Assotiation mit Formen wie slav. **bĕg-unъ*, **zъd-unъ*, *pĕst-unъ* usw. handeln. Die Altertümlichkeit der Formantien *-un* und *-oun* wird durch ihr gleichzeitiges Auftreten im Griechischen (*-αυνος*), Nordischen (*-yn*), Baltischen (*-unas*) und im Slawischen (*-unъ*, *-ynъ*) bestätigt. Die zugrunde liegende Wurzel **per(g)-*, **per(k)* hat lautnachahmenden Charakter, die entsprechenden Verben sind ursl. **perq*, **prati* 'schlagen' und arm. *harkanam* (\leq **prg-*) 'schlage, zerhaue (Holz)', im Slawischen wohl auch poln. *pierzgac* 'bersten, aufspringen' (\leq **prg-*). Der von W. Krogmann (KZ 73, 1 u. 2, 1955, S. 5) unternommene Versuch, die Namen des Gewittergottes von dieser Wortfamilie zu trennen und sie an ie. **per* 'sprühen, spritzen, blasen' anzuschliessen, stellt u.E. keinen Widerspruch dar, da es sich ja hier offensichtlich um die gleiche ie. onomatopoetische Basis handeln dürfte (vgl. Pokorny, op. cit., 809—810). Die Verknüpfung der *perun*-Namen bzw. ihrer Ableitungen in der Bed. 'Fluch' bzw. 'Bach' mit der vorliegenden onomatop. Wz. bedarf keiner eingehenden Begründung.

Am schwierigsten ist der semantische Zusammenhang von 'Donner' und 'Blitz' mit den Bezeichnungen für 'Baum', 'Pflanze', 'Berg', 'Hügel', 'Erhöhung' usw. zu erklären. E. Fraenkel glaubte deshalb auch wegen der von Jaskiewicz aufgezeigten relativ späten Eichenvergötterung im Litauischen lat. *quercus* und Verwandtes gänzlich aus dem Kreis der zu behandelnden

Wörter ausschliessen zu müssen. ('Der Zusammenhang mit lat. *quercus* 'Eiche', ahd. *for(a)ha* 'Föhre' wird durch die Darlegung W. C. Jaskiewicz . . . hinfällig', KZ 2, 192). Andere Forscher haben Zuflucht in mythologischen Deutungen gesucht.¹⁴ Der eigentliche Zusammenhang dürfte aber, wie wir weiter unten sehen werden, nicht in der Verknüpfung dieser Wörter mit dem Donnergottnamen, der ja offensichtlich schon eine sekundäre Stufe der semantischen Entwicklung repräsentiert, sondern bereits in der Verwandtschaft mit der zugrundeliegenden Schallwurzel liegen. Es ist interessant, daß auch viele andere Baum-, Holz- bzw. Pflanzen-namen in Verbindung mit Schallwurzeln stehen. Aus dem umfangreichen ie. lexikalischen Vergleichsmaterial möchten wir hier nur einige charakteristische Beispiele anführen, vgl.

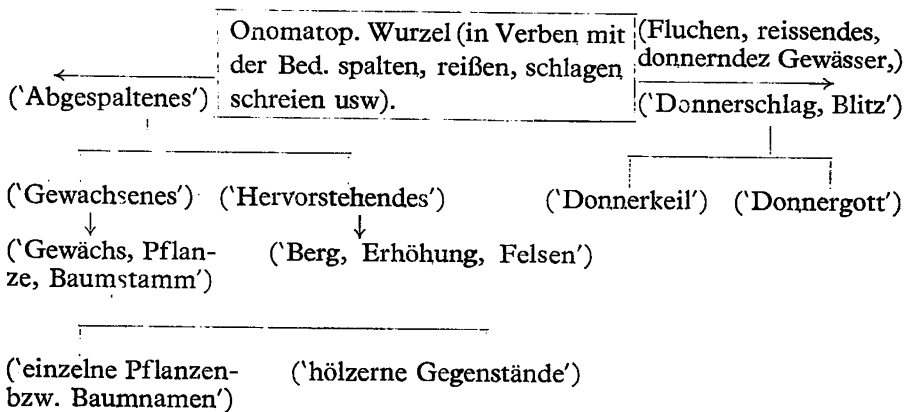
1. Ie. **der-* (aind. *dar-* 'bersten, spalten, sprengen', aksl. **dero*, *dbrati* 'reißen, schinden' usw.) und die auf **deru-*, **dōru-*, **drou-*, **dreu-*: *drū-* zurückgehende Baumnamen (Pokorny, op. cit., 208—211).
2. Ursl. **berkati* (sloven. *brekati* 'schreien, kläffen'), ursl. **brek(a)* (russ. *берёка*, *берек* 'sorbus rotminalis'), mit stimmhaftem Velar ursl. **bergō* 'Ufer, Berg'.
3. Ie. **stīb-* // **stīp-* (mhd. *stippen* 'punktieren, stecken', *stip*, *stippe* 'Punkt', mhd. *steppen*, *sticken*, lat. *stipes* 'Pfahl, Stamm, Stange', *stipula* 'Halm, Stock', mit stimmhaftem Labial auch aksl. *stīblъ*, *stīblo* 'Stengel', lit. *stiebas* 'Stock, Pfeiler, Mast', lett. *stiba* 'Stab, Rute' usw. (Pokorny, op. cit.)
4. Ie. **grebh-*, **gerbh-*, **grihb-*, vgl. griech. *γράφω* 'ritze ein, schreibe', nhd. *krabbeln* 'kratzen, kriechen', holl. *kribbelen* 'murren', mhd., md. *hribeln* 'kritzeln (von der Sinneslust)', ns. *grēbas* 'scharren, wühlen, kratzen', os. *hrjebac* 'scharren', die slaw. Bezeichnungen der Weißbuche (**grabъ*), u.E. auch des Pilzes (*gribъ*) und ns. *grēba* 'die Schwadenzelle, der Schwaden beim Mähen von Getreide und Heu', älter auch 'Hügel' (Chojn. 1650). Zu weiteren Beispielen: Pokorny, op. cit., 392 u. 404.
5. Ie. **de(n)t-*: anord. *detta* 'schwer und hart niederfallen, aufschlagen' (**dāntan*, vgl. norw. dial. *datta* ≤ **dantōn* 'klopfen', *denta* 'kleine Stöße geben'), alban. *g-dhent* 'behaue Holz, holbe, prügeln', im Slaw. **dētelъ* 'Klee', dazu auch **dētelъ* 'Specht' (als der Klopfende), Pokorny, op. cit., 249—50.¹⁵

¹⁴ Vgl. bei B. B. Иванов op. cit., mit weiterer Literatur.

¹⁵ Über weitere Beispiele vgl. H. Schuster—Sewc, Zur Bezeichnungsmotivierung slaw. Baumnamen (Beiträge zu methodologischen Grundlagen der etymologischen Forschung), Lëtopis ISL . . . (1972), S. . .

In Verbindung mit der semantischen Parallele 'Baum (Stamm)' — 'Pflanze' verweisen wir im Slawischen auf das Nebeneinander von **kъnъ* : **kъm-enъ* (vgl. poln. *kein* 'Holzstock', ns. *kmjeń* 'Zweig, Sproß, Stamm, Stock', ač. *kmen* 'Halm, Stengel, Knüppel') und **kon-ika* (-ica) : **kom-on-ika* (-ica) (vgl. os. (*wodnomužowe*) *koniki* 'Teichsimse', apoln. *konik* 'Bezeichnung verschiedener Pflanzen', poln. *konieczyna* 'Klee', russ. dial. *коника* 'Beifuss, Artemisia', *конница* 'Kreuzblümchen Polygala', russ. *камоника* 'Schellbeere', č. *kotonice* 'Steinklee', slowak., poln. *komonica* 'dass.', skr. *komonika* 'Beifuss' usw.¹⁶

Die angeführten verschiedenen Bedeutungen wie 'Pflanze, Keim, Stengel, Baum(Stamm)' bzw. 'Hügel, Berg' wird man dabei aus einer allgemeineren Grund- oder Ausgangsbedeutung 'Abgespaltenes' mit Entwicklung zu 'Hervorstehendes' zu erklären haben. Das formale (lautliche) Äquivalent dieser Bedeutungen bildet die sich in den angeführten Verben dokumentierende Schallwurzel. Schematisch ließe sich das zu rekonstruierende temantische Ableitungsmodell wie folgt darstellen:¹⁷

Wie wir sehen, gibt es keinen ernsthaften Grund, die besprochenen südslawischen Pflanzennamen wie auch die ie. Baumbezeichnungen aus dem Kreis der behandelten Wortfamilie auszuschließen. Der Grund für derartige

¹⁶ Vgl. Verf., ZfSl XVI, 1, S. 48—49.

¹⁷ Zur Problematik semantischer Ableitungsmodelle vgl. H. Schuster—Šewc, Zur Bedeutung des semantischen Modells für die etymologische Forschung auf dem Internationalen Symposium zur historischen und etymologischen Erforschung des slawischen Wortschatzes, Leipzig 1972.

Versuche liegt in der falschen Einschätzung der semantischen Zusammenhänge und in einer Überbewertung mythologischer Fakten.¹⁸

Ausgehend von dem dargestellten semantischen Entwicklungsmodell wird man u.E. auch das Verhältnis von ursl. *gora 'Berg' und 'Wald' in einem neuen Lichte zu sehen haben. Die übliche Annahme einer angeblichen Bezeichnungübertragung 'Berg' \geq 'Bergwald' \geq 'Wald überhaupt'¹⁹ erweist sich nicht mehr als zwingend erforderlich. Es wäre möglich, auch hier von dem gemeinsamen semantischen Merkmal 'Gewachsenes' bzw. 'Hervorstehendes' auszugehen, wobei sich in den südslawischen Sprachen die Bedeutung 'Wald, Baum' (vgl. skr. *goća* 'großer Wald', dial. und älter 'Ufer, Berg', dial. auch 'Baum', vgl. dazu auch *gornica* 'eine Art Birnbaum' u. bei Vuk Karadžić *grànica* 'quercus', bulg., mak. *gora* 'Wald', slowen, *góra* 'Berg', dial. auch 'Bergwald') und im Nordwestslawischen die Bedeutung 'hervorstehende Bodenform' (vgl. russ. *zopa* 'Berg, hohes Flußufer', poln. *gora.*, č., slowak. *hora* 'Berg', dial. auch 'hoher, dickstämmiger Wald')²⁰ als dominierend durchgesetzt hat. Der den *perunika*-Namen entsprechende Terminus liegt vor in skr. *gorün*. Die gleiche semantische Entwicklung zeigt übrigens auch das Baltische, zu vergleichen ist lit. *mugará* 'Rücken, Bergrücken', ablautend lit. *gira* 'Wald', lett. *dzirē-* 'dass.', apreuss. *garian* n., Akk. *garrian* 'Baum'. Eine Bedeutungsübertragung ist hier schon wegen der unterschiedlichen Lautgestalt der Wörter unwahrscheinlich. Bezüglich der zugrunde liegenden onomatop. Wurzel wäre zu verweisen auf aind. *gharghára-h* 'raselnd, gurgelnd', nhd. *girren* (mhd. *garren, gurren*), schwed. *garpa* 'lärmen, prahlen', *garne* 'brüllen' usw. (Pokorny, op. cit., 437 : Wz. *gher- mit weiteren Belegen).

¹⁸ Ergänzend sei noch auf den Namen des aruss. Hausgeistes „берегиня“ verwiesen, der offensichtlich in einem ähnlichen semantischen Zusammenhang zu ursl. *berg (russ. берер 'Ufer') stehen dürfte, wie Perun zu aruss. perun, регунь in der Bed. 'Bodenerhebung'.

¹⁹ Vgl. J. Schütz, Die geographische Terminologie des Serbokroatischen, Berlin 1957, S. 22.

²⁰ Vgl. im einzelnen Н. И. Толстой, Славянская географическая Терминология, Москва 1969, S. 71—73, Skok, op. cit., 589—90.

Кирил ТАРАНОВСКИ
(Cambridge, Mass., USA)

ЈЕДНА БОЈИЋЕВА ПЕСМА ИЗ ЊЕГОВИХ ЂАЧКИХ ДАНА И ПИТАЊЕ ГЛАСОВНЕ ФАКТУРЕ ЊЕГОВА СТИХА

Бојићева поезија из ђачких дана све доскора није привлачила пажњу књижевних историчара. Тек недавно је Владета Вуковић објавио Бојићеву историјску драму „Деспот Лазар Бранковић“ (написану између 20. и 31. децембра 1907. године).¹ Тај први драмски покушај младог песника од несумњивог је интереса за проучавање његове доцније драмске технике и драмског стила. Вуковићев пример побуђује нас да објавимо и једну кратку Бојићеву песму, написану у пролеће 1909. године. Та песма је као епитаф уклесана на надгробном споменику Бојићева школског друга Милана Петровића (6. II 1892 — 8. III 1909) на београдском Новом гробљу:

Страх од нечег новог смрвио је тебе
У мутном тренутку мрачног искушења;
Спустила се Вечност да снове погребне,
Над раном зрелошћу простре дах презрења.

М. Бојић VII р. р.²

Милан Петровић, најстарији син угледног београдског професора и познатог преводиоца Чедомиља Петровића (1862—1924), ученик VII разреда Београдске реалке, завршио је свој млади живот самоубиством.

¹ *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. XXXV, свеска 3—4 (1969). Датум на крају Бојићева текста (стр. 281) свакако је погрешан: Бојић је учио VI разред реалке 1907—1908. школске године.

² Судећи по потпису, песма је написана пре завршетка 1908—1909. школске године. Она досад није била штампана. Ако се буде приређивало академско издање Бојићевих целокупних дела, она свакако треба да заузме у њему своје место.

Милан је био сталожен младић и у последњим месецима његова живота није било ничега што би указивало да се у њему збива тешка душевна борба; отуда Бојић и говори о „*муџном ѿренуџку* мрачног искушења“. Повод Миланову самоубиству остао је тајна и за његову породицу и за његове другове. „Страх од нечег новог“ (тј. страх од живота, од будућности) „смрвио је тебе“ — то је Бојићево песничко објашњење. Милан је био необично зрео и духовно развијен за своје године; стога Бојић и помиње *рану зрелоси* у свом епитафу. Последња два стиха овог епитафа не смеју се схватити као једноставни трибут романтичарској идеји о „иронији судбине“, — они су резултат личног доживљаја који је дубоко потресао романтичарски настројеног младог песника. И тако их треба примити.

Овај Бојићев епитаф садржи неколико елемената које ће песник доцније искористити. Тако, на пример, рима „искушења — презрења“ биће поновљена у песми „Вјерују“ (1910), а затим у паровима: „презрења — покољења“ и „искушења — спасења“ у „Развејаним ватрама“ (1912). Сликovanje глаголских именица Бојић неће избегавати ни у својим доцнијим драмама, иако су то биле, са гледишта поезике његова времена, сиромашне риме. Израз „*си*рах од нечег новог“ појавиће се, додуше у сасвим друкчијем контексту, у песми „Ветром шибани“ (1912): „Од *си*раха *и*ред Новим сваки дамар трепти“. Песничка слика „Спустила се Вечност да . . . *и*роси*и*ре дах презрења“ наћи ће одјека у седмом сонету: „[Кад] подсмех мноме *и*роси*и*е дах свевлашћа“. Најзад, Вечност, написана великим словом не треба да нас чуди: у својим раним песмама (1910—1912) Бојић често пише апстрактне именице великим словом (Живот, Воља, Вера, Лепота, Срећа, Прошлост, Будућност, Ум итд.). То је, свакако, наивни данак поетици симболизма.

Овај Бојићев епитаф представља посебни интерес због своје ненаметљиве, али ипак осетне гласовне фактуре, засноване, у првом реду, на понављањима сугласника и сугласничких група:

1. Стр̑ах од н̑чег н̑в̑ог || смр̑вио је т̑бе
2. У муџн̑ом тренуџку || мра̑чног искушења:
3. Спустила се Ве̑чност || да сн̑ове погр̑еб̑е
4. Над р̑ан̑ом зр̑елошћу || пр̑остр̑е дах презрења.

Линеарна (хоризонтална) понављања лако су уочљива. У прва три стиха прве акцентоване речи сваког полустиха везане су почетном алитерацијом: 1. *с* — *с*; 2. *м* — *м*; 3. *с* — *с*. Пажљиви читалац (или слушалац) може лако осетити и вертикалну везу између та четири *с*:

страх — спустила; смрвио — снове. У првом стиху алитерирају и два *н*, а *р* из речи *сѝрах* понавља се у речи *смрвио*. Синтагма која испуњава први полустих другог стиха „цементирана“ је понављањем гласова *у*, *и̇* и *н* (*у.уи̇н. /и̇. .нуи̇.у*); два епитета овог стиха (*муи̇ни* и *мрачни*) везани су понављањем двају сонаната (*м* и *н*); последњи слог првог полустиха (*ку*) понавља се у последњој речи другог. Група *мр* у почетку другог полустиха ступа у вертикалну везу са истом групом из другог полустиха првога стиха (*мрачног — смрвио*). Група *си̇* којом почиње трећи стих раздваја се у другом полустиху (*снове — и̇огребе*); облици *вечносѝ* и *снове* везани су опет понављањем пет гласова (*ве.нос. /снове*). Гласовна фактура четвртог стиха свакако је најзасићенија. Тај стих има шест *р* (два у првом, а четири у другом полустиху); група *зр* у последњој речи првог полустиха понавља се у последњој речи другог; прва и последња реч тог полустиха везане су почетном алитерацијом (*и̇р*). Али ни то није све. Реч *дах* римује се у ствари са првом речју песме: *сѝрах*; штавише, именица *сѝрах* цела се криптограмски садржи у изразу *просѝре дах*. На тај начин почетни и завршни полустихови песме ступају у дијагоналну везу. То није једина веза између њих: та два полустиха садрже по три акценатске целине, док сви остали полустихови само по две. Најзад, ваља поменути да се у свим римама налази исти наглашени самогласник (*е*, кратак у непарним, дуг у парним стиховима), а римоване речи трећег и четвртог стиха везане су почетном алитерацијом (*и̇*) и групом сугласник + *р* у наглашеном слогу (*и̇огребе — и̇резрења*).

Гласовна понављања, пре свега понављања сугласничких група, постаће карактеристична црта Бојићеве поезије уопште. Функција тих понављања није само мнемоничка. Засићена гласовна фактура даје песничком тексту већу компактност и повећава његову сугестивност, као, на пример, у мађијским инкантијама. Ту ступају у дејство и асоцијације „повратне везе“: поновљени гласовни комплекс изазива у нашем сећању првобитну реч. Узмимо, примера ради, почетак „Белог усијања“ (1917):

**Попали и сруши, || разби и разори,
Полупај и скрши || роби и однеси . . .**

У овом примеру нарочито су изразите вертикалне везе: *и̇опали — и̇олујај*, *сруши — скрши*, *разби и разори — роби*. Нема сумње да се експресивна моћ ових императива, самим тим што се они „привлаче по звуку“, знатно појачава.

Детаљнија анализа гласовне фактуре Бојићева стиха излази из граница овога кратког чланка. Навешћемо само још један пример, — из чувене „Плаве гробнице“ (1917):³

Јер хоћу да влада || **бескрајна тишина**
И да **мртви чују** || хук **борбене лаве,**
Како врућим кључем || **крв** пенуша **њина**
У деци што **кликћу** || под **окриљем славе.**

Јер тамо, далеко, || **поприште се зари**
Овом истом крвљу || што **овде почива:**
Овде изнад оца || **покој господари,**
Тамо изнад сина || **повесница бива.**

Зато хоћу **мира,** || да опело служим
Без речи, без суза || и **уздаха меких,**
Да **мирис тамјана** || и **дах праха здружим**
Уз тутњаву муклу || **добоша далеких.**

Истакли смо масним словима само најупадљивија понављања. Тако, у првој од цитираних строфа, с једне стране, речи *бескрајна* — *мртви* — *врућим* — *крв* — *окриљем* чине један низ понављања (*кр* — *р.в* — *вр* — *крв* — *кр*); с друге стране речи *врућим* — *кључем* — *кликћу* — *окриљем* граде друге низове (*ућ* — *уч* — *ћ*; *кљ* — *клик* — *к.иљ*). Синтагма *врућим кључем* претставља „чвор“, у коме се сви низови укрштају. Глас *к* среће се у последња два стиха шест пута. У другој строфи речи *идиришије* — *идчиџа* — *идкој* и *идвесница* везане су анафорски наглашеним слогом *ио*, који се понавља под акцентом и у глаголу *госиодари*⁴. У трећој строфи реч *мирис* у трећем стиху садржи у себи гласовни комплекс речи *мир* из првог стиха и у исти мах улази у унакрсну алитераацију у синтагмама

³ У тој песми већ су у првом стиху полустихови везани почетном алитераацијом (*с*), а свих шест речи завршно асонанцом (*е*): „Стојте галије царске Спу-тајте крме моћне“.

⁴ У првом полустиху друге строфе алитерирају такође оклузивни и високотонални *и* и *д*, а у последњем полустиху оклузивни и нискотонални *и* и *б*. У оба случаја први глас је безвучни, а други звучни: „Јер *и*амо далеко . . . *и*овесница бива“. У трећем стиху ове строфе под акцентом се појављује само нискотонални (тамни) самогласник *о*. О синестетичкој вредности високотоналних / нискотоналних (као и компактних / дифузних) самогласника *в*. моје саопштење „Звукова фактура стиха и ее восприятие“ (Proceedings of the Sixth International Congress of Phonetic Sciences, Prague, 1970, стр. 883—885).

које испуњују прве полустихове трећег и четвртог стиха ($m — \bar{ii}; \bar{ii} — m$). У другом стиху трипут се понавља глас z (безречи — безуза — уздаха); именице *сузе* и *уздах* везане су гласовном групом *уз*. Други слог речи *уздах* понавља се у другом полустиху трећег стиха у речи *дах*, за којом следује као одјек *ах* у *йраха*. Реч *дах* уз то алитерира са синтагмом која испуњава последњи полустих строфе: *добоша далеких*, а група *зд* из *уздаха* појављује се и у речи *здружим*. Тако се у тим двама речима сједињују две гласовне теме: z и d . Веома упадљива је и гласовна тема нискотоналног (тамног) и дифузног u , која почиње на крају трећег стиха и иде кроз цео први полустих четвртог. Најзад, у првој строфи приметна је и алитерација $n — \bar{n}$, итд.

Као што видимо, свака од ове три строфе има своје специфично „гласовно ткиво“. Можда није ни потребно наглашавати да у гласовној фактури Бојићева стиха нема ничег усиљеног и вештачки траженог: и семантички и стилистички свака је реч „на своме месту“.

Бојићеве савременици називали су га „краљем речи“ и подвлачили су да је „утисак његових стихова, неусиљених, речитих, бујних и сликовитих . . . био . . . донекле *омамљујући*.“⁵ Та „онојна моћ“ Бојићеве поезије добрим делом се објашњава мајсторском гласовном фактуром његова стиха.

⁵ Владимир Ђоровић, Предговор Бојићевим *Песмама и драмама* (у издању Српске књижевне задруге, Београд, 1927, стр. XII).

Милан АДАМОВИЋ

(Београд)

О ПОРЕКЛУ СРПСКОХРВАТСКИХ ОСМАНИЗАМА

Османским позајмицама у српскохрватском језику је посвећено до сада више радова али се ни у једном од њих није постављало питање генеалогije тих позајмица. А њега је ваљало поставити с једне стране зато што је језик давалац, османски језик, познат као нехомоген и дијалекатски јако рашчлањен, а с друге стране стога што од правилног одговора на питање генеалогije зависи у многоме разјашњење читавог феномена ових позајмица.

Нужно је дакле утврдити да ли српскохрватски османизми потичу из османског књижевног језика или из неког османског дијалекта. То је могуће постићи само путем темељите фонетске, морфолошке, семантичке и др. анализе свих речи које су прешле из османског у српскохрватски језик. Такав посао се разумљиво не може обавити у оквирима једног чланка и зато ћемо се овде ограничити на разматрање искључиво фонетског аспекта тих речи, али аспекта који је можда најиндикативнији када је реч о трагању за генеалогijом.

Све османске речи и сви османски гласови не поседују истоветну фонетску релеванцију када је у питању тражење извора позајмица. Оне речи и они гласови који су једнаки у свим или у већини османских дијалеката нису за нас нарочито индикативни и њих можемо овом приликом изоставити из разматрања. Супротно томе, морамо се концентрисати на такве речи, гласове и гласовне позиције које су са становишта османског језика дијалекатски диферентне и тиме у стању да поближе укажу на извор из којег су потекле позајмице у српскохрватском језику.

1. За расуђивање о тачној генеалогiji српскохрватских османизама посебно су индикативне оне речи које се завршавају затвореним вокалима. Османски језик поседује укупно четири затворена вокала:

u, ü, i, i. У књижевном језику и у већини дијалеката се сва та четири вокала могу наћи на крају речи: *dolu* „пун“, *kötü* „рђав“, *çaqî* „нож“, *sini* „синија“ итд. Упадљиво је међутим да се османске позајмице у српскохрватском језику увек завршавају вокалом *-i*: *долија* (доли-ја), *ћотија* (ћоти-ја), *чакија* (чаки-ја), *синија* (сини-ја) итд., што се очигледно не подудара са стањем у османском књижевном језику. Узроке овој унификацији финалног вокала не треба тражити у српскохрватском језику, без обзира на то што се у њему овакве речи снабдевају домаћим суфиксом *-ја*, него у оквирима османског језика, у његовим балканским дијалектима. Османски дијалекти Балкана су управо маркантни по томе што своде општеосманско завршно *-u, -ü, -i, -i* на своје јединствено *-i*.¹ Стање у српскохрватском језику одговара у овом погледу стању у балканским дијалектима османског језика, што се илустративно види на доњој упоредној табели. Скраћеница *осм.* подразумева османски књижевни језик а скраћеница *балк.* османске дијалекте Балканског полуострва.²

осм.	<i>burgü</i>	„бургија“	балк.	<i>burgi</i>	схр.	бургија
„	<i>qaru</i>	„врата“	„	<i>kapi</i>	„	капија
„	<i>qomşu</i>	„сусед“	„	<i>komşı</i>	„	комшија
„	<i>qoqu</i>	„мирис“	„	<i>koki</i>	„	кокија
„	<i>köprü</i>	„мост“	„	<i>k'üpri</i>	„	ћуприја
„	<i>törpü</i>	„турпија“	„	<i>türpi</i>	„	турпија
„	<i>küskü</i>	„полуга“	„	<i>k'üski</i>	„	ћускија
„	<i>kürsü</i>	„говорница“	„	<i>k'ürsi</i>	„	ћурсија
„	<i>süngü</i>	„бајонет“	„	<i>süngi</i>	„	сунђија
„	<i>qaysî</i>	„кајсија“	„	<i>kaysi</i>	„	кајсија
„	<i>basqî</i>	„летва“	„	<i>baski</i>	„	баскија
„	<i>çini</i>	„порцелан“	„	<i>çini</i>	„	чинија

Међу речи овога типа спадају и оне које се завршавају суфиксом *-ија* пошто тај суфикс гласи у књижевном османском језику *-ǧu, -ǧü, -ǧî, -ǧi* (после основа са звучним завршетком) односно *-çu, -çü, -çî, -çi* (после безвучних основа) а у балканским дијалектима само *-ǧi / -çi*, затим и суфикс *-ија* који у балканским дијалектима гласи *-ли* а у књижевном језику *-лу, -lü, -li, -li*. Овај феномен, који, како је већ речено,

¹ Појаву је забележио још давно Т. Kowalski, *Osmanich-türkische Dialekte. Enzyklopaedie des Islam. IV. Leiden—Leipzig 1934, S. 999a.*

² Старији назив тих дијалеката је „западно-румелијски“ а долази од некадашњег имена за европски део Османске империје — Румелија.

указује на невероватну подударност српскохрватских османизама са речима балканских дијалеката, има утолико већи значај што у српскохрватском језику није могуће наћи ни једну позајмицу која се завршава неким другим вокалом осим *-i*.

2. Подударност српскохрватских османизама са балканским дијалектима огледа се и на случају вокала *ö*. Балкански дијалекти су наине познати по томе што код многих речи претварају општеосманско (= књижевно) *ö* првог слога у своје *ü* или *i*.³ Такве речи имају у српскохрватском језику у а тај вокал одговара балканским дијалектима.

осм.	bölük	„чета“	балк.	bülük	схр.	буљук
„	böräk	„колач“	„	bürek	„	бурек
„	čöräk	„колач“	„	čürek	„	чурек
„	döšäk	„душек“	„	düşek	„	душек
„	döšämä	„простирка“	„	düşeme	„	душема
„	dönüm	„дулум“	„	dünüm	„	дулум
„	göbäk	„пупак“	„	g'übek	„	ђубек
„	gönyä	„угломер“	„	g'ünye	„	ђунија
„	göstär-	„показати“	„	g'üster-	„	ђустерисати
„	ölčü	„мера“	„	ülči	„	улчија
„	özür	„извињење“	„	üzür	„	узур
„	töhmät	„сумња“	„	tühmet	„	тухмет
„	törpü	„турпија“	„	türpi	„	турпија
„	söylämäk	„говорити“	„	süylemek	„	сујлемек

Супротно томе, оне речи које задржавају у балканским дијалектима *ö* имају у српскохрватском језику *o*, на пр. осм. *kör* „слеп“ > балк. *k'ör* > схр. *ћор*; осм. *kösä* „голобрад“ > балк. *k'öse* > схр. *ћосав*; осм. *göz* „око“ > балк. *g'öz* > схр. *ђоз* итд.

3. Османско *ü* даје по правилу српскохрватско *y*: *toruq* „пета“ > *штојук*, *biçiq* „мерица“ > *бучук* итд. Овај вокал је стабилан у скоро свим дијалектима тако да речи које њега садрже у своме саставу могу, уколико нема за то других препрека, потицати практично из свих сфера османског језика. Из тог разлога су за нашу сврху од много већег значаја оних неколико речи код којих османском *ü* одговара српскохрватско *o* јер су то заправо исте речи које и у балканским дијалектима имају *o*. Облици српскохрватског језика се дакле и у овој периферној појави подударују са балканским говорима:

³ Т. Kowalski, op. cit. S. 998a.

осм.	dua	„молитва“	балк.	dova	схр.	дова
„	usanma	„досада“	„	osanma	„	осанма
„	uḡra-	„наћи“	„	ogra-	„	ограисати
„	uḡras	„бој“	„	ograš	„	ограш
„	uḡraḡi	„горе“	„	yokari	„	јокари
„	qumar	„хазард“	„	komar	„	комар

4. Османско *i* остаје у српскохрватском језику по правилу *u*: *ćini* „порцелан“, „порцелански суд“ > *чинија* и сл. Речи тога типа су дијалекатски индиферентне, тако да и њих можемо мимоићи. За нас су од веће важности они случајевима када османско *i* даје српскохрватско *u*, *e* или *a* јер они такође одају утицај балканских дијалеката.

а) Најчешће се дешава да османско *i* пређе у балканским дијалектима у *i* а ово се онда супституира у српскохрватском језику са *y*⁴ пошто српскохрватски језик после губитка њ не поседује вокал близак османском *i*. Примери за овај случај:

осм.	bānim	„мој“	балк.	benim	схр.	бенум
„	bičim	„форма“	„	bičim	„	бичум
„	bilāzik	„наруквица“	„	bilezik	„	билезук
„	dilim	„режањ“	„	dilim	„	дилум
„	ilim	„знање“	„	ilim	„	илум
„	izin	„допуст“	„	izin	„	изун
„	kibir	„охолост“	„	k'ibir	„	ћибур
„	mānzil	„станица“	„	menzil	„	мензул
„	piširmā	„печење“	„	piširme	„	пишурма
„	qabir	„гроб“	„	kabir	„	кабур
„	qatil	„убиство“	„	katil	„	катул
„	rāhin	„залог“	„	rehin	„	реум
„	talim	„обука“	„	talim	„	талум
„	tāhlikā	„опасност“	„	tehlike	„	техлуке
„	tārlīk	„папуче“	„	terlik	„	терлуке

б) Друга је могућност да дијалекти Балкана имају уместо османског књижевног *i* своје *i* које се у српскохрватском језику супституира са *e*:⁵

⁴ Секундарно *i* следи практично пут примарног османског *i*, које такође даје српскохрватско *u*: осм. (= балк.) *sandīq* „ковчег“ > схр. *сандук*; осм. (= балк.) *qalīr* „модел“ > схр. *калуј*; осм. (= балк.) *balīq* „риба“ > схр. *балук* итд.

⁵ Ова супституција је позната такође код примарног османског *i*, нпр. осм. (= балк.) *artīr-* „повећати“ > схр. *артиерисаји*; осм. (= балк.) *qādīr* „који је у стању“ > схр. *кадар*; осм. (= балк.) *qīna* „биљка хенна“ > схр. *кена*; осм. (= балк.) *zīh* „ширит“ > схр. *зех* итд.

осм.	âmir	„заповест“	балк.	emir	схр.	емер
„	ânzik	„сисак“	„	emzik	„	емзек
„	âhil	„квалификован“	„	ehil	„	ехел
„	dâvir	„кружење“	„	devir	„	девер
„	dizgin	„узда“	„	dizgin	„	дизгин
„	fikir	„мисао“	„	fikir	„	фикер
„	gâzinti	„шетња	„	g'ezinti	„	ђезентија
„	lâhim	„лем“	„	lehim	„	лехем
„	irmik	„гриз“	„	irmik	„	ирмек
„	zâhir	„отров“	„	zehir	„	зехер
„	bilirsin	„знаш“	„	bilirsin	„	биљерсум

в) Трећи је случај да општеосманско *i* прелази у балканскоосманско *î* за које српскохрватски језик има своје непостојано *a*, нпр.:

осм.	âmir	„заповест“	балк.	âmir	схр.	емар
„	vaqit	„време“	„	vakit	„	вакат
„	vâzin	„метар“	„	vezin	„	везан
„	kâsim	„рез“	„	kesim	„	ћесам
„	gâdir	„насиље“	„	gadir	„	гадар
„	dâvir	„кружење“	„	devir	„	девар
„	qatil	„убиство“	„	katil	„	катал
„	qâdir	„у стању“	„	kâdir	„	кадар ⁶

5. Има и консонаната који одају дијалекатске црте српскохрватских османизма. То је на првом месту средњененчани експлозив *k* који у књижевном османском језику има изговор приближан изговору српскохрватског *k* у речи *руке*, тако да би и фонетски и фонолошки морао бити пренет у српскохрватски језик као *k*. Међутим, у српскохрватском језику налазимо на месту османског *k* веома често српскохрватско *ћ*, и то претежно на почетку слога. Објашњење ове појаве лежи опет у балканскоосманским дијалектима, у којима се општеосманско *k* на почетку слога палатализује у *k'* (Македонија) или чак у *ћ* (Косово). Српскохрватски језик преузима овакво већ палатализовано *k*:

⁶ И примарно османско *î* може прећи у српскохрватско *a*, нпр. осм. (= балк.) *baqir* „мјед“ > схр. *бакар*; осм. (= балк.) *hatir* „сећање“ > схр. *хайар*; осм. (= балк.) *qizatiq* „оспице“ > схр. *крзамак*; осм. (= балк.) *çaqir* „врста сокола“ > схр. *чакар* и тако даље.

осм.	bäkar	„неожењен“	балк.	bek'ar, beçar	схр.	бећар
„	bäräkät	„благослов“	„	berek'et, berećet	„	берићет
„	dükkan	„продавница“	„	dük'an, düćan	„	дућан
„	ärkäk	„мушко“	„	erk'ek, erćek	„	ерћек
„	käbar	„печенка“	„	k'ebap, ćebap	„	ћевап
„	käyif	„нахођење“	„	k'eyif, ćeyif	„	ћејиф, ћеф
„	kilim	„простирач“	„	k'ilim, ćilim	„	ћилим
„	kör	„слеп“	„	k'ör, ćör	„	ћор
„	kümäs	„живинарник“	„	k'ümes, ćümes	„	ћумез
„	sirkä	„оцат“	„	sirk'e, sirće	„	сирће

На крају слога османско *k* остаје непромењено у балканским дијалектима па га зато налазимо такође у српскохрватском језику као *к*, нпр. осм. *mübäräk* „благословљен“ > балк. *mübärek* > схр. *мубарек*; осм. *mäktär* „школа“ > балк. *тектеп* > схр. *мекџеј*; осм. *diräk* „стуб“ > балк. *дирек* > схр. *дирек*; осм. *bäkri* „пијанац“ > балк. *бекри* > схр. *бекрија* итд. Случајеви колебања *к/ћ* које с времена на време сусрећемо у српскохрватском језику (аскер/асћер, пешкир/пешћир, кафир/ћафир) морају се проучавати индивидуално.

6. Што је речено напред за *k* важи и за његов звучни парњак *g*. Општеосманско (+ књижевно) *g* се у балканским дијалектима палатализује на почетку слога у *g'* (Македонија) или чак у *đ* (Косово) одакле га српскохрватски језик прихвата својим *ђ*. Примера има и овде у изобиљу.

осм.	bängilik	„опој“	балк.	beng'ilik, bendilik	схр.	бенђилук
„	dülgär	„тесар“	„	dülg'er, dülder	„	дунђер
„	gavur	„неверник“	„	g'avur, đavur	„	ђаур
„	gäm	„жвала“	„	g'em, đem	„	ђем
„	gävräk	„ћеврек“	„	g'evrek, đevrek	„	ћеврек
„	geysi	„одећа“	„	g'eyisi, đejisi	„	ђејсија
„	gärdan	„ћердан“	„	g'erdan, đerdan	„	ћердан
„	gidi	„неваљалац“	„	g'idi, đidi	„	ђидија
„	mängüş	„наушница“	„	meng'üş, menduš	„	менђуша
„	süngär	„спужва“	„	süng'er, sünđer	„	сунђер

7. Средњенепчани звучни фрикат *ɣ'* (у службеној турској латиници *ğ*) изговара се у савременом књижевном језику као *ј* са нешто јачом фрикацијом него код обичног *ј*. Упадљиво је да османске позајмице у српскохрватском језику имају на месту овога *ɣ'* своје *г* а не своје *ј*, мада би последњи глас фонетски боље одговарао. И овде је по среди

утицај балканских дијалеката, који су управо познати по томе што на месту књижевног фриката γ' имају експлозив средњег непца g . Упоредна табела нам и овде најлепше илуструје стварни однос.

осм.	$\ddot{a}\gamma'\ddot{a}$	„турпија“	балк.	ege	схр.	јеге
„	$b\ddot{a}\gamma'$	„кнез“	„	beg	„	бег
„	$bil\ddot{a}\gamma'i$	„оштрач“	„	bilegi	„	белегија
„	$b\ddot{a}\gamma'\ddot{a}n-$	„симпатисати“	„	begen-	„	бегенисати
„	$d\ddot{u}\gamma'm\ddot{a}$	„дугме“	„	dügme	„	дугме
„	$g\ddot{u}v\ddot{a}\gamma'i$	„младожења“	„	g'üvegi	„	ђувегија
„	$d\ddot{a}\gamma'\ddot{a}n\ddot{a}k$	„батина“	„	degenek	„	дегенек
„	$de\gamma'-$	„стићи“	„	deg-	„	дегдисати
„	$i\gamma'n\ddot{a}$	„игла“	„	igne	„	игне
„	$\check{g}i\gamma'\ddot{a}r$	„цигерица“	„	ğiger	„	цигерица
„	$t\ddot{a}\gamma'\ddot{a}l\ddot{t}i$	„ћебе“	„	tegelti	„	тегелтија

8. На крају нам остаје још задњенепчани звучни фрикат γ , глас који се у књижевном језику изговара са веома слабом фрикацијом, тако да се место њега чује уствари *spiritus lenis*, на пр. реч *baγa* (служб. алфабет *baḡa*) „корњача“ изговара се *ba'a* или *ba-a* и сл. Балкански дијалекти имају на месту овог ослабљеног фриката свој експлозив задњег непца g . Што се тиче српскохрватских османизама они се и у овом погледу слажу са балканским говорима.

осм.	$a\gamma a$	„достојанственик“	балк.	aga	схр.	ага
„	$ba\gamma$	„вршца“	„	bag	„	баг
„	$ba\gamma ana$	„јагњећа кожица“	„	bagana	„	багана
„	$ba\gamma lama$	„спона“	„	baglama	„	баглама
„	$buc\gamma a\gamma i$	„оков“	„	bukagi	„	букагије
„	$oqla\gamma i$	„оклагија“	„	oklagi	„	оклагија
„	$saka\gamma i$	„сакагија“	„	sakagi	„	сакагија
„	$yogurt$	„кис. млеко“	„	yogurt	„	јогурт
„	$so\gamma an$	„црни лук“	„	sogan	„	соган
„	$ya\gamma ma$	„грабеж“	„	yagma	„	јагма
„	$yata\gamma an$	„бодеж“	„	yatagan	„	јатаган

8. Осим суфикса *-ија* и *-лија*, о којима је говорено под тачком I—, постоје још неки суфикси који су у балканским дијалектима једноваријантни. Такав је суфикс глаголског имена *-miš* (у књиж. језику *-miš*, *-miš*, *-miš*, *-miš*), суфикс претеритума *-di* (књиж. језик. *-du*, *-dū*, *-dī*, *-dī*), посвојни суфикс 3. sg. *-i* (књиж. језик. *-и*, *-ū*, *-ī*, *-i*), гла-

голске именице *-ldi* (књиж. *-ldu, -ldü, -ldi, -ldi*), глаголске именице *-iš* (књиж. *-uš, -üš, -iš, -iš*) и неки други. У српскохрватском језику ови суфикси имају балкански лик а не лик из књижевног језика. Тако срп. лично име *Дурмиш* одговара балканском *Durmiš* а не књижевном *Durmiš*, срп. *олди* „настаде“ балканском *oldi* а не књижевном *oldu*, срп. *бујрулдија* „декрет“ балканском *buyruldi* а не књижевном *buyruldu*, срп. *куртумиш* „спас“ балканском *kurtuliš* а не књижевном *qurtuliš* итд.

Толико са навођењем конкретног материјала.

Мада су у претходних осам тачака обухваћени само најизразитији фонетски елементи дијалекатског карактера (неки мање изражени и мање распрострањени су изостављени), наше упоређивање српскохрватских османизама са одговарајућим речима османског језика је показало да се српскохрватски османизми — мисли се на оне који су дијалекатски диферентни — подударају у фонетском погледу највише са речима балканских дијалеката османског језика. Из те чињенице се може извући само један правилан закључак, а тај је — да су ове речи и потекле из наведених дијалеката. На тај начин је већ фонетским путем прецизирано порекло за око три четвртине свих османских позајмица, колико их има отприлике дијалекатски диферентних. За преосталу једну трећину позајмица није додуше могуће принети доказ о балканском пореклу, али је услед недостатка противдоказа сасвим вероватно да и она потиче из истог извора. Српскохрватски језик дугује османском књижевном језику у сваком случају јако мало речи, које су ограничене углавном на официјелне називе Османске царевине и на термине исламске религије.

Чињеница да апсолутна већина српскохрватских османизама вуче дијалекатско порекло повлачи за собом одређене консеквенце. Прво, њом се доводи у питање пуна научна исправност и пуна научна употребљивост расположивих зборника османизама, у првом реду два најновија — Шкаљићевог и Кнежевићевог⁷ — јер се у њима османске позајмице изводе по правилу из османског књижевног језика, у чему није садржана само граматичка него и етимолошка нетачност. Друго, доказивањем дијалекатског порекла српскохрватских османизама оснажује се уверење да је српскохрватски језик примио несразмерно више османских речи путем додира широких маса народа него преко писаног текста и делатности интелектуалаца.

⁷ А. Шкаљић, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo 1966. А. Кнежевић, *Die Turcizmen in der Sprache der Kroaten und Serben*. Meisenheim 1962.

Данило БАЊАКТАРЕВИЋ

(Приштина)

ГЕНИТИВ МНОЖИНЕ ИМЕНИЦА ТИПА СМЉТЊА, СМЉКВА, МЉБА, ЛЉПТА

Од морфолошких питања нашега савременог језика посебно место и третман има генитив множине именица женског рода. Но, како су се именице овог рода давно поделиле те једну групу чине оне са старом основом на *-i(ъ)-тин*: *сѣвар*, *косѣ*, које су сачувале своје старе парадигматске особине, а то ће рећи и наставак *и* у генитиву множине, а другу, пак, чине именице старе *-а* основе са онима које су им пришле, тип: *жена*, *душа*, *локва*, *свекрва* и сл., — ова група, сем осталих преживелих парадигматских особина, добила је наставак *а* у генитиву множине, али не сва, као целина, па ће се ово осветљавање тицати искључиво ових других.

Прво ћемо утврдити ситуацију код наших истакнутих граматичара који за наставак *а* у генитиву множине код именица истакнутог типа кажу овако:

1. Т. Маретић, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1899. године, стр. 170—171, говорећи о непостојаном вокалу у генитиву множине именица женског рода износи да је „помично а“ обично у генитиву код неких речи као: *крушака*, *оваца* или: *цркава*, *дасака*, *гусака*, *клеџава*, *молиџава*, *ијесама*, *ириџовиједака*, *иушака*, *сестџара*, *смокава*, *иџрешања*, *усана*, а има их које су „с овијем а у генитиву множине веома необичне“, као нпр.: *калџа*, *мајџа*, *неиџава*, *војџа*, *радџа*, *смеиџа*, *смуџиџа*, *борџа*, *иџужџа*, *џурџа* и друге именице с наставцима *-ња* и *-ба*. Даље, Маретић напомиње да постоје и облици *калаџа*, *мајаџа*, *неиџава*, *војсака* само код гђекојега књижевника“, али не и у народу, него се место таквих облика узима облик с наставком *и* нпр.: *мајџи*, *маџи*, *молиџи*, *иџужџи* и сл. Данас: *мајаџа*, *војсака* и *смеиџа* сасвим обично.

Како је Маретићева нормативност везана за Вука и Даничића, односно за језик њихових дела, што се може видети и код Ф. Ивековића — Рад 162, да се њих консеквентно држи, то и код њих износи двојаку ситуацију. Наиме, знатан је број речи с наставком *и*, али их има и с наставком *а* у генитиву множине. Тако нпр. Вук употребљава: *бáнкá* и *бáнáкá* (Рјеч. 1852), *брѣсáкá* (Даница 1827), *сáбáлá*, *сáчáмá* (Рјеч. 1852). Као ређе примере без „помичног а“ у генитиву множине Маретић налази код Вука: *рúшйá* (Рјеч. 1852) и *шáјнá* код Даничића (Коријени).

За речи с групама *зд*, *сй*, *јзд*, *шй* *иш* на крају основе Маретић каже да немају „помично а“ међу овим гласовима у ген. множине, јер оне, као што се зна нису имале танко јер (*ь*) међу овим сугласницима, те отуда: *звѣзда*, *лáсйá*, *шáшййá*, *гдишá*, *нúјздá*, *бшчá*.

Како се види Маретић не заузима одређен став према двојакој ситуацији, већ само констатује постојеће стање.

2. А. Белић, Граматика српскохрватског језика за други разред средњих и стручних школа, Београд 1934. г., стр. 76. говорећи о генитиву множине именица III врсте износи ово: „У генитиву множине јавља се код именица са основом са више сугласника место *-а* — *-и*; тада у основи нема непостојаног дугог *а*: *свáдбй*, *мáлбй*, *бáрбй*, *вóјскй*, *смéшйй*, *шúјзбй*, *мáзгй*. Њих бива у нашем језику све мање и место њих се јављају генитиви на *а* без уметнутог *а*, али тада са продуженим вокалом испред сугласничке групе: *мáлбá*, *бáрбá*, *смéшйá*, *вóјскá* и сл.“ (76). На следећој страни Белић додаје да се непостојано дуго *а* уметне у генитив множине, ако је завршетак за генитив множине *а*, сем код именица са сугласничким групама на крају основе: *сй*, *шй*, *зд*, *јзд* и *иш*: *шáшййá*, *красйá*, *звезда*, *гошá*, *нујзда*.

Ни Белић није категоричан, односно опредељен за јединственост у генитиву множине код именица истакнутог типа. Додуше, он у својој Историји сх. језика, речи са деклинацијом, каже: „Јасно је да у савременом језичком осећању постоји тежња да се уклоне облици са *и*“.

3. М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик, Београд 1964. г. стр. 235 и даље износи да сем именица *смéшйá* и *вóјскá* има још именица које у генитиву множине имају наставак *и*: *бáрбá*, *кáвгá*, *кáзна*, *кáлфá*, *лáйшá*, *мáлбá*, *нáйрáвдá*, *рáдња*, *слúшйá*, *чáвкá* и сл. којима се основа завршава групом сугласника. Даље, на истој страни у тачки б) Стевановић истиче чвршћу позицију наставка *а* када каже: „Али не треба схватити да генитив множине свих именица ове врсте чија се основа завршава било којом групом сугласника има наставак *и*. Код таквих именица у овом падежу између два сугласника на крају основе

најчешће се јавља непостојано *a*, те од именице: *биџика*, *буква*, *вишиња*, *гуска*, *даска*, *девојка*, *земља*, *игла*, *крушка*, *бвца*, *иџма*, *иријовџика*, *иџуба*, *џсна* и сл. ген. множине гласи: *биџакā*, *букавā*, *вишања*, *гусакā*, *дасакā*, *девојакā*, *земалā*, *игалā*, *крушакā*, *оваца*, *п.самā*, *приповедакā*, *туџабā*, *џсанā*.“

Код именица чија се основа завршава групом сугласника: *зд*, *си*, *жд*, *ши*, *шћ*, *ич*, *џћ*, *џи* — ситуација је јасна. Наиме, оне имају наставак *a* у генитиву множине, а између тих сугласника нема непостојаног вокала: *ласијā*, *звездā*, *бачијā*, *бачицā*, *гвишћā* и сл.

У даљем посматрању овог падежа М. С. каже да има именица чија се основа завршава групом сугласника где бисмо очекивали да се ти сугласници раздвоје непостојаним вокалом у генитиву множине и да тај падеж добије наставак *a*, али „овакви облици неких од њих означавали би нешто сасвим друго“, па спомиње: „*лдијā*“ био би ген. мн. од *лдија*, „а не од *лдипта*“; „*кзāнā*“ био би ген. множ. од *кзана*, „а не од *казна*“, „*крџијā*“ био би ген. множине од *крџиње*, „а не од *кретња*“, „*смејана*“ био би ген. множине од *сметање*, „а не од *сметња*“, с упозорењем да ће од *кретња* и *сметња* бити генитив множине *крџињā* и *смејињā* или *крџињи* и *смејињи*.

У последњем пасусу, истог дела, о овом падежном наставку М. С. каже: „Не могу се, истина, употребљавати ни облици: *бораба*, *кавага*, *калафа*, *молаба*, *нејравада* и сл.“ Дакле, не могу се употребљавати облици с непостојаним вокалом међу крајњим основним сугласницима. Даље, констатује М. С., ако се код оваквих именица не може употребити облик генитива множине с наставком *a* без растављања крајњих основних сугласника као код: *смејиња* — *смејињā*, *казна* — *кзāнā*, *калфа* — *калфā*, онда је генитив множине с наставком *и* (236).

Код М. Стевановића имамо сасвим одређене ставове у одређеним ситуацијама и студиозније обрађено цело ово питање него код свих других еминентних наших граматичара, али коначно, у неким случајевима, допушта двојност.

Ако се сада осврнемо на историјски развитак овог питања код именица свих родова, не узимајући у обзир само порекло наставка *a*, видимо да је питање генитивског наставка *a* код именица мушког и средњег рода дефинитивно решено у корист тог наставка. Именице, пак, женског рода с наставком *a* у номинативу једине још се налазе у стању процесуалности. Очеvidно је, дакле, да овакво стање, стање двојности у ген. множине, представља сметњу и нелогичност. Конкретно, то није ништа друго него архаичност коју треба дефинитивно отклонити

и тиме дати завршно обележје давно започетом процесу и, конкретно, модернизовати нашу деклинациону систему.

Подсетићемо се да је наставак *и* у генитиву множине био и код именица мушког рода типа *пљѣ*, али су га оне изгубиле помешавши се с именицама мушког рода *-о*, *јо* основа којих је стари генитив множ., без наставка, добио наставак *а* баш од именица женског рода, односно према ситуацији код именица женског рода, с напоменом да је било утицаја именица типа *пљѣ* на именице м. рода с умекшаним сугласником, али је ипак наставак *а* у генитиву множине уопштен. Међутим, код именица женског рода *-а* основа, и оним које су им пришле, појавила се, такорећи, аномалија која не само што је омела процес генерализације наставка *а* у генитиву множине, него је проузроковала и цепање именица женског рода на *а*, према генитиву множ., тако да једну групу чине оне с наставком *а*, а другу с наставком *и* или *и*, *а*.

Питање двојности наставка генитива множине именица жен. рода, како се види, везује се за завршетак основе именица жен. рода на *а*. Наиме, све оне именице с једним сугласником на крају основе имају данас у генитиву множине наставак *а*: *жѣна* — *жѣнѣ*, *вѣда* — *вѣдѣ*, *сѣѣна* — *сѣѣнѣ* и сл. Оне, пак, именице са два сугласника на крају основе показују неуједначеност о чему смо видели статове наших истакнутих граматичара.

Оваква неједнака ситуација води порекло из старијих времена, тј. из епохе уједначавања падежних наставака неједнаких именских промена именица једног рода. Наиме, пошто је једна група именица женског рода имала у генитиву множине наставак *и* (ствар, кост), а некима од њих завршавала се основа на два сугласника, тип: *косѣ*, *часѣ*, *милосѣ*, тј. оне на *-сѣ*, *-осѣ*, није било тешко да се друге именице женског рода на *а* са два сугласника на крају основе, а првенствено оне старих консонантских основа (*боукѣ*, *локѣ*, *смокѣ*), јер су им, иначе биле блиске, поведу за њима и приме наставак *и* у генитиву множине. Према томе, *настѣавак и везан је за генитив множине ових именица механичко-психолошком везом и учврстио се до те мере да га ни речи типа ласѣ, звезда, нужда* где је наставак *а* најпре уопштен нису пољубале. Тај моменат наступио је тек онда када је непостојани вокал унесен међу крајње сугласнике основе преко полугласника добијеног гласовним путем и то је поколебало првашње стање. Процес уношења непостојаног вокала међу крајње сугласнике који је спровођен код именица мушког и средњег рода бесумње је прихваћен и код именица женског рода. Према томе, ова појава представља веома значајан моменат у формирању генитивског множинског облика уопште, а посебно

код именица женског рода овог типа о којему говоримо. Његова ширина, дакле, не допушта изоловано посматрање именица појединих родова, јер обухвата све именице с два сугласника на крају основе изузев именица старих *-i(ь)* основа женског рода.

Уметање непостојаног вокала код именица женског рода у ген. множине значајно је зато што се преко њега, односно помоћу њега, створила могућност везивања наставка *a* за овај падеж, као падежне морфеме. Захваљујући томе, тј. процесу уношења, или развоја, непостојаног вокала, међу крајњим основним сугласницима уопште, облици ген. множине *банки*, *мајки*, *колевки* (и *колијевки*), *чавки* и сл. мењају се у облике: *бānākā*, *мājākā*, *кōлевākā* (и *кōлијевākā*), *чāvākā* као и обичнијих: *букāvā*, *брѣсākā*, *игālā*, *йрййākā*, *смдкāvā*, *ћурākā*, *јсанā*, *цркāvā*, *шужābā* и сл.

Овај моменат није остао без утицаја на друге именице типа: *смейња*, *йрѣйња*, *шейња* па се и код њих место наставка *и* узима наставак *a* у ген. множине, али им се крајњи основини сугласници не раздвајају непостојаним вокалом: *смéйњā*, *йрéйњā*, *шéйњā*, па овако и *смўйњā*, *чéжњā*, *кālфā*, *мóлбā*, *бóрбā*, *шóрбā* (и *тораба*), *кāзнā* и сл. Према томе, упоредо с овим није ништа необично употребљавати облике: *лđйиā* — *лбййā*, *дсйрā* — *дсйрā*, *крéйњā* — *крѣйњā* и сл.

Из изнесеног прегледа може се закључити да постоје три етапе у примању наставка *a* у ген. множине именица женског рода с два сугласника на крају основе:

1. Све именице овог типа првобитно прихватају наставак *и* угледањем на именице старих *-i* основа не само женског него и мушког рода;

2. У другој етапи именице овог типа оријентишу се наставку *a* преко уношења непостојаног вокала међу крајње основне сугласнике, а под утицајем именица свих родова које прихватају наставак *a*, али првенствено оних женског рода са сугласничким групама *зд*, *сйй*, *жд*, *шйй* и *шћ* на крају основе и са основом на један сугласник.

3. Трећу етапу представља оријентација ка претходној групи именица и прихватање наставка *a* у генитиву множине без уношења непостојаног вокала међу крајње основине сугласнике.

Могло би се рећи, према ситуацији, да се овај процес уопштавања наставка *a* у генитиву множине именица женског рода истакнутог типа налази у завршној фази. На нама је, као и на свима који говоре књижевним језиком, да прихватимо констатацију А. Белића изречену пре педесет година, тј. да језичко осећање тежи уклањању облика с наставком *и* код именица овог типа. Према томе, конкретно, облике генитива

множине треба заменити облицима с наставком *a* било преко уметања непостојаног вокала међу крајње основине сугласнике или без тог уметања, али с обавезним продужењем вокала пред крајњом сугласничком групом код оних именских речи где би се уметањем непостојаног вокала могла створити ма каква незгода било обличка или значењска као нпр.: лѡпта — лѡптā, смѡтра — смѡтрā и с.т. што је препоручио и А. Белић полазећи, свакако, од стања запаженог код Вука и Даничића.

France BEZLAJ
(Ljubljana)

LEKSIKOLOŠKE GLOSE

Med množico slavistov, ki se danes poklicno ukvarjajo z izraznim fondom slovanskih jezikov, se osupljivo redki zanimajo za leksiko še preko meje svoje neposredne naloge. Po vnaprej določenih normah sestavljajo različne tipe slovarjev, zbirajo na terenu narečne izraze, izpolnjujejo vprašalnice za lingvistične atlase, ne zavedajo se pa, da je vsaka beseda živ organizem, produkt razvoja in okolja, ki v znanosti že ima, ali pa bi vsaj morala dobiti svoj posebni dosje, kjer bi se oblikovala in dozorevala njena problematika. V zadnjem desetletju je izšlo ali vsaj začelo izhajati po slovanskem svetu več slovarjev kakor preje v sto letih. Tudi slabše raziskani slovanski jeziki poizkušajo čim hitreje nadoknaditi zamujeno. Za analizo vsega tega ogromnega gradiva pa je po vsem slovanskem svetu na razpolago največ sedem do osem skromnih delavnic, prav tako zadolženih s konkretnimi nalogami nacionalnih etimoloških slovarjev.

Vprašanje pa je, če je zares naloga etimologa, da zajame celotno problematiko besed in besednih družin. Vzemimo za primer splošnoslovanski glagol psl. **grebsti*, **grebo*, csl. *gresti*, *grebo*; v vsej etimološki literaturi ni nobenega dvoma, da je izhodišče ide. **ghrebh-*, za kar je na razpolago dovolj paralel v drugih indoevropskih jezikih. Vprašanje je samo, ali je treba kot izhodišče suponirati dve homonimni osnovi **ghrebh-*, eno s pomenom „grabiti, ropati“ in drugo s prvotnim pomenom „česati, praskati, kopati“. Za dve homonimni osnovi so se odločili Meillet, MSL XIV 332; Berneker, SEW I 347; Pokorny, VWb 455 itd. Eno samo izhodišče pa je zagovarjal Persson, Beiträge 728 in k njegovemu mnenju se vračajo novejši avtorji, kakor Vasmer, REW I 305; Fraenkel, LEW 165; Skok, ERHSJ I 599 itd. To je semantični problem indoevropske komparativistike.

Slavistična analiza nam pokaže, da je ta osnova **ghrebh-* zastopana v slovanskih jezikih v različnih prevojnih stopnjah; poleg **greb-* tudi **grěb-*,

dalje **grbb-* in s podaljšavo **grib-*, v polni stopnji **grob-* in s podaljšavo **grab-*. Preko te ugotovitve pa ni šel niti Skok, ki je v svojem etimološkem slovarju posvetil tej osnovi več kakor pet stolpcev z bogatim gradivom srbohrvaških izpeljank. Izogne pa se Skok težavnemu vprašanju, kakšen je na srbohrvaškem ozemlju areal redukcijske stopnje **grbb-*, sbh. *grnuti* v pomenu „grebsti“ in koliko je to sovpadlo s homonimno osnovo **gʷrt-*, sbh. *grtati*. Poleg č. *pohřbiti* „pokopati“ je nedvomno samo sl. *o-(pre-, z-)grniti* „ogrebsti“ (*ogrñiti*, *ogrñjati* „velare“ < **gʷrt-*). Podaljšana redukcijska stopnja je v csl. *pogribati* (Supr. zb.) „pokopavati“, mak. *gribam loze* (Ohrid), prim. sln. *grébati vinograd*, sbh. *izgrñuti vinograd* (kje?) in blg. *zagribam, zagribvam*. Sbh. *griblja* „razor“ je verjetno iz **gréb-*, toda sln. tpn. *Griblje* < **gribljane* s svojim ekvivalentom v grški Makedoniji (Vasmer, Slaven in Griechenland 28) bi zaradi areala utegnil spadati zraven, čeprav izvaja Vasmer iz *gribъ* „goba“.

Tudi specializirani *grébsti* „mučiti, skrbeti“, sln. *to me grebe* „skrbi“ ima podoben areal, mak. *greb* „skrb“, *grebi se* „je zaskrbljen“ in stč. *hřeben, hřebnec* „podagra“. Toda sln. *ogreba me* „zebe me“ (jvzh. štaj.) najdemo samo v p. *grabieć* „otrpniti od mraza“, kaš. *grabcie* „od mraza otrple roke“ (Otrębski, ŻW 278 izvaja iz *zgrubieć*; Sławski, SEP I 334 iz *grabić*, za kar priča tudi sln. oblika). Tudi sln. dial. *greblo* „grablje“ ustreza mak. *greblo* in stp. *grzeblo* v istem pomenu. Toda za samo sln. *greblo* „skelet, okostje“ najdemo paralele šele v lit. *grėbčiai, grėbas* „skelet“. Sln. *ogrėniti* poleg *ogrebniti* „ogrebsti“ srečamo v csl. *ogrenęti* „vzdržati se“ (Greg. Nazar.) in v p. *grzonąć, odgrzonąć* „oddeliti“. Žal pri cerkvenoslovanskih tekstih največkrat ne poznamo lokacije nastanka. V istem csl. tekstu je npr. fraza *dymomъ i strachomъ*, ki jo je mogoče pojasniti samo s starinsko slovenskim *dímljati* „dvomiti“ (Bezljaj, JiS 1971/72, XVII, 102). Toda csl. *izgrebъ, izgrėbъ* „trama, stupa“ se pojavlja tako v balkanskih csl. kakor v ruskih csl. tekstih. Temu odgovarja sln. (*i*)*zgrebi* (f. pl.), (*i*)*zgrebice*, slš. *z(h)rebe*, p. *zgrzebi, zgrzebie* in br. *zrebiye, zrebnina*. Toda sln. dial. *zagrėbica* „zapeček“ ima svoj ekvivalent samo v č. dial. *zářebí* „ognjišče“ (Morava). Naj pri tem omenim še sln. *zagrėb* „okop“, izpričano prvič v 16. st. (Megiser). Tudi madž. je *geréb* „okop, agger“ poleg „breg, litus“ (Benkő, MESz I 1048) in morda se moti Skok, ERSzH I 600, ki tpn. *Zagreb* izvaja iz sbh. *greb* „breg, obala“.

Znano je, da psl. *pogrebo* „sepultura“ ni izpričan v ruščini in bolgarščini. Tam je *pogreb* vojaški pojem „skladišče, klet“. Na zahodu pa manjka pri *grebsti* pomen „veslati“, sbh. samo v pregovoru *boga moli al k brijegu grebi* (Skok, z. c.).

Tako nam besedotvorne in semantične posebnosti že pri eni sami, sicer splošnoslovanski osnovi nudijo nekaj upoštevanja vrednih namigov za

etnogenezo južnih Slovanov. Dosje besede *grebsti* s tem seveda še ni zaključen. Dovolj zgovorni pa so ti primeri, da opozore na neobdelane praznine med slovanskimi registrirnimi slovarji vseh vrst in etimološkimi slovarji, ki bi se morali razrasti v dolge kolekcije debelih foliantov, če bi hoteli tudi s teh vidikov zajeti celotno, največkrat še ne sluteno problematiko posameznih slovanskih leksičnih osnov.

Peščica etimologov ne zmore vsega tega. Zamudno brskanje po številnih, mnogokrat težko dostopnih slovarjih vseh slovanskih jezikov si osamljeni etimolog privošči samo pri osnovah, pri katerih je vsaka aplikacija nezadovoljiva in prisiljena; ni malo tudi takšnih, ki doslej še niso bile nikoli obravnavane v strokovni literaturi. Vzemimo za primer sbh. *zagušiti*, *zàgūšim* „zadušiti“, *zàgušljiv* „astmatičen“. Berneker, I 309 povezuje to z rezervo z r. csl. *ogľ̃chnŋti*, *ogľ̃chnati* „oglušeti“, r. *glóchnutъ*, stp. *okľ̃nač*, *oľ̃knač* (< *ogľ̃chnŋti*), č. *ohlechnouti*. To je redukcijska stopnja k psl. *gluchъ* (< **ghleu-so?*), lit. *glūšti* „noret“, *glusnūs* poleg *klusnūs* „poslušen“, *klausyti* „slušati“, *klusàs* „naglušen“. Težave v zvezi s to etimologijo seveda ne spadajo več v področje slavista. Poseben pomenski odtonek tega slovanskega *gl̃chnŋti* je „z udarcem omamiti“, č. dial. in slš. *zahlušit'*, p. *gluszyc* in blg. *gl̃chna* „utišam“. Toda Vasmer, REW I 375 ne dvomi več kot Berneker, da sbh. *zagušiti* ne bi spadalo k tej besedni družini in se sklicuje na r. dial. *glóchnutъ* „dušiti“. Skok, ERSJ I 637 pa povezuje sbh. *gūšiti* z *gūša*, oboje iz lat. *geusiae* „fauces, gingivae“.

Sln. dial. *zagóľhniti* „zadušiti“ (vzh. štaj.) je enako kakor v ruščini, širše razprostranjen pa je sln. pomen „zamašiti“ z vrsto oblikovnih variacij poleg *zagóľhniti* tudi *zagóľsniti*, *zagóľhávati*, *zaglóťiti*, *zaglóťati*, *zaglasiti* (*se*). V zadnji obliki nastopi verjetno dolensko predakcentsko akanje in edino skupno izhodišče za vse te oblike more biti samo **gl̃k-*/**glok-*, kar je dalo podaljšano s- intensivum najprej **gl̃chnŋti*. Psl. s- intensivum je ostal produktiven še dolgo po prehodu *-ks-* > *-ch-* in novejšje **gl̃chsnŋti* je dalo *góľsniti*, v polni o- jevski stopnji *-glositi* poleg *-glóťiti* < **glok-t-i-ti*. Ide. **glek-* z ekspresivno nazalizacijo najdemo v ags. *clingan* „sprijeti, stisniti“, ag. *cling* „sprijeti, stisniti, trdno držati“ ali brez nazalizacije v stnord. *kleggi* „kopica sena“ (o tem Pokorny, VWb 357).

Naravnost vsiljuje se domneva, da je treba s sln. *zagóľhniti* povezati tudi sln. *gólša* „geusiae“ (< **gl̃chjā*). Res je blg. *guša* „golša“, ukr. *gusi* „oteklina“ enako kakor madž. *gusa* „golša, difterija, Adamovo jabolko“, alb. *gushë*, *gūsha* „obradek“ izposojeno iz rum. *gușă* < lat. *geusiae* (madž. bolj verjetno iz sbh. *gūša*), dvomljivi pa so vsi poizkusi razlage za sln. *gólša*, dial. tudi *guša* iz furl. *gòse*, it. *gozzo* < lat. *geusiae*. Spoprijazniti se je treba

z dejstvom, da je v sbh. *gǫša* sovpadlo dvoje homonimnih osnov, slovansko **gǫchǫā* in rom. *geusiae*, oboje z enakim pomenom.

Takšni pojavi so dokaj redki, vendar sbh. *gǫša* ni osamljen primer. Tudi v sln. *bōgati*, *ubōgati* „biti poslušen, pokoren“ je po vsej verjetnosti sovpadlo dvoje raznorodnih osnov. Prva je izposojenka iz n. *folgen*, v 16. st. *folgati* (Megiser) poleg **bolgati*, kar je po metatezi **lbogati* dalo *ubogati*, dial. še *bougati* (Ramovš, HGr II 55). Druga pa je csl. *bogati* „servire“ (Miklošič, Lex. pal. 34), najbolj verjetno iz ide. **bhag-* „zuteilen“. Sln. *bōgati*, *ubōgati* „biti poslušen“ je brezaspaktni, kakor vsi izposojeni glagoli. Narečno in historično izpričana prefigurirana kompozita tipa *iz-*(*pre-*, *po-*, *z-*) *bogati* pa tudi s pomenskimi odtenki pričajo za slovansko poreklo (o tem je izšla razprava gospe A. Šivic—Dular, JiS XVIII, st. 7—8, str. 281 d.).

Težave pa povzročajo v slovenščini zveneča sinonima h *gólša*, tako *golžŭm*, *golžŭnec*, *gólša* in *gónža*. Poleg tega najdemo tudi glagole kakor *gózati*, *gózam* „jesti brez apetita“, *gózniti*, *góznem* „srkniti, srebniti“, *gúzati*, *gúzam* „žvečiti z brezzobimi usti“. S tem bi moglo biti sorodno slš. *glg* „požirek“, *glgat* „mlaskati, cmokati“. Mühlenbach—Endzelin, LDW I 677 povezuje to z let. *guldzit* „hlavno, debelo požirati“, *guldziens* „cmokajoč požirek“, *gulgát* „rigati“, *gulgáttes* „daviti se“ in dalje morda z norv. *gulka* „spahovati se“, šved. dial. *gylka* „goltati, bljuvati“ (Drugače o tem Bezzenberger, BB XVIII 268; Zupitza, Germ. Gutt. 148 in Berneker, SEW I 367, ki povezujejo s tem n. dial. *kolken*, *kolksen* „klokotati, rigati“). Za sln. dial. *gózati* bi morali torej izhajati iz **gǫlg-s-ati* s prehodom *-gs-* > *-gz-* > *-z-*, prim. sln. *gavzati*, *gavzniti*, *guzniti* „poginiti, crkavati, utapljati se“ < **gab-s-ati* poleg *gábati* „poginjati, crkavati“ (iz **gǫb-* je č. *zhehati*, *zhebnuti*, toda sln. *gábati* je lahko iz **ghǫb-*, prim. vzh. štaj. *pogánica* „gibanica“, kjer *-a-* ne more biti iz *-ǫ-*). Seveda kaže r. *glochtátb* „srkati, srebat“, da so osnove **gǫlk-*, **glǫt-*, **glǫk-* in **gǫlg-* vplivale druga na drugo. Vendar kaže vse to sorodstvo, da je tudi pri sln. *golžŭm*, *golžŭnec* „golša“ glasoslovno in semantično mogoče izhajati iz praslovanske dediščine.

Nedvomno je pomanjkljiva vsaka etimologija, ki ne uopšteva vsega gradiva, ki ga je mogoče zbrati v slovanskih jezikih z vsemi semantičnimi posebnostmi. S pomočjo premalo upoštevanih južnoslovanskih paralel je mogoče dokazati dolgo vrsto zmotnih stališč pri severnih avtorjih. Tako na primer izvaja večina avtorjev splošnoslovansko *grǫdb* „prsi“ iz ide. **gyrendh-* „napeti, kipeti“, prim. lat. *grandis* „velik, vzvišen“, gr. βρένθος „napuh“ (Pokorny, VWb 485; Vasmer, REW I 312 itd.). Samo Zubatý, JA XVI 393 je izhajal iz ide. **ger-* „zaokrožiti“, prim. lit. *grandis* „krožek, prstan“, kar vsi drugi avtorji odklanjajo. Vse te razlage izhajajo iz predstave ženskih prsi in nihče, niti Skok, ERHSJ I 627 se ni zamislil nad južnoslovanskim gra

divom. V knjižni slovenščini je danes *grūdi* (f. pl.) največkrat v pomenu „ženske prsi“. Toda sln. *grōd*, *grōdi*, *ogrōdi* pomeni pri človeku „thorax, prsni koš“, enako pri živalih, a tudi „rebra, poreberje, skelet“. Današnje knjižno sln. *ogrōdje* je celo „stavbna konstrukcija“. Sledovi teh pomenov, ki so v slovenščini podprti s številnimi historičnimi pričevanji, se najdejo tudi na severozahodnem srbohrvaškem ozemlju. Pri Belostencu je *grud* „thorax“, na otoku Braču je *gruda* „prsna kost“. Izhodni pomen psl. *grōdъ* se je torej razvil enako kakor psl. **pr̥si* „grudi“, csl. *pr̥si*, r. dial. *perst* „konjski prsni koš“, sti. *pársu-* „rebro“, avesta *parasu-* „rebro“. Kakor je lit. *piršys* lahko šaljiva oznaka za ženske prsi, je to funkcijo na slovenskem zahodu prevzelo *rebno*, kar lahko pomeni tudi ženske prsi (Rezija).

Sln. *ogrōdje* „stavbna konstrukcija“ se glasoslovno in pomensko popolnoma ujema z lat. *grunda* „strešna konstrukcija“, sln. tudi *ogrēdje* „strešna konstrukcija“. Prim. tudi lit. *grandà*, lot. *gruōdi*, prus. *grandico* „mostnica“. Vse to je samo polna prevojna stopnja k splošnoslovanskemu *greda*.

Poseben problem pa predstavlja psl. *grōdъ* „vzpetina, grič“, prim. p. *grqd* „gozdnat otok, poraščena vzpetina, suho mesto v močvirju“, r. *ogrūd* „grmada, grič“, č. dial. *hrūd* „sipina“, slš., br., ukr. *hrud* „vzpetina“. Iz slovanskih jezikov je tudi madž. *gorond* „vzpetina, grič“. Pri južnih Slovanih je *grud* „vzpetina, grič“ izpričano doslej samo v srednji Dalmaciji. Del avtorjev povezuje to z *grōdъ* „prsi“ (Berneker, SEW I 356; Sławski, SEP I 342; Skok, ERHSJ I 627), drugi pa z nvn. *Grund*, isl. *grandi* „sipina“, stnord. *grunn* „plitvina“. Z *e*-jevsko stopnjo vokalizma pa ni samo r. *grjadá* „suho mesto v močvirju, sipina, poraščena vzpetina“, ampak tudi sln. *grede* (f. pl.) „sipine“. Tudi za sbh. mtpn. *Greda* navaja Šenoa, Nast. vjesnik IV 49 pomen „šumovita uzvisina na ravni“ (glej tudi Schütz, Geogr. Term. 79), kar je Skok prezrl.

Tudi pri splošnoslovanskih osnovah je treba pazljivo preiskati, v kakšnem medsebojnem razmerju so južnoslovanski in severnoslovanski semantični razvoji. V etimoloških slovarjih srečujemo vse preveč premalo kritičnih aplikacij. Slovanska selitev na jug ni bila enkratna, ampak je bil to poltisočletni proces. Drobci praslovanskih plemen so se v različnih razmerjih mešali med seboj in zelo redke so leksične, semantične ali besedotvorne posebnosti kateregakoli severnoslovanskega predela, ki jih ne bi zasledili na jugu. Pogosto celo večkrat s presenetljivimi areali. Za slovenščino lahko dokažemo, da so bili zadnji prišleki s severa vzhodni Slovani, ki so dosegli predgorja Alp šele okoli leta 900. Verjetno so bili to begunci, ki so se umikali pred Madžari.

Psl. apelatив **bolna*, r. *bolonъ*, *bolonъje* „poplavam izpostavljen svet“, ukr. *bolónъje* „log“, br. *bolóna* „odprt prostor pred vasjo“, p. *blonie*, *blōň*,

blonia „trata, pašnik“, č. *blana* „log“, gl. *blónk* „majhen pašnik“, dl. *blomje* „ruša“ je na jugu izpričano samo v blg. *blaná* „ravnica, ruša“ in v sbh. kajk. hidronimih *Blana*, *Blanica*, 1256 *Blanice*, 1278 *Blanycha* ter toponim *Blanje* (Dickenmann, *Hydronymie des Savesystems I* 54) in nedaleč odtod sln. hidronim *Blanca*, 1441 *die Blanitz*, *Blančica* in toponima *Blanca*, 1309 *inferius Blanitz*, *Zablanca*, 1309 *Blanitz superior* (Bezljaj, *Slovenska vodna imena I* 66).

Toda na južnih obronkih Pohorja je nekaj večjih in manjših podzemskih jam, v katerih se zadržuje voda z imeni *Belojāča*, *Balojāča*, *Bahjāča*. Lokalno izročilo trdi, da *belojāča* pomeni „vodna jama“. Dialektična glasoslovna analiza nas pripelje do enega samega možnega izhodišča **boloň* + *ača* (prim. *vrtača*, *globača*). Suponirati moramo vzhodnoslovansko polnglasje, ki se je nadalje razvijalo po slovenskih glasoslovnih zakonih. Tudi besedotvorna oblika **bolň* je vzhodna (štajersko nazalno *-j-* je refleks za *-ň-*), medtem ko so migracije pred metatezo likvid (ca leta 800) prinesle s seboj zahodno obliko **bolna*.

Na ozemlju istega dialekta je razširjen apelativ *gorica* „ograja za svinje“. Semantično pri tem ne moremo izhajati iz *gora*, *gorica*, ampak je treba suponirati zgodnje vzhodnoslovansko **gorodjica*, kar je dalo v nadaljem slovenskem razvoju **gorojica* in nato po kontrakciji *gorica*. To razlago podpira tudi v eni sami vasi na Pohorju izpričani sinonim *zorica* „ograja za svinje“. Rusko *ozoród*, *zoród* pomeni sicer danes „lesa za sušenje“, podobno tudi ukr. *ozoród* in br. *azaród*, toda lit. *žar̃dys* in strpus. *sardis* je tudi „ograjn prostor za konje, ograjen vrt“, prim. tudi frigijsko *zordum* poleg *gordum* „grad“. Torej je sln. *zorica* < **zorojica* < **zorodjica*.

Podroben študij srbohrvaške leksike bo prej ali slej moral ugotoviti analogne pojave. Za slovenščino lahko že danes dokažemo, da so različni migracijski tokovi prinesli s seboj ne samo vrsto leksičnih posebnosti in semantičnih razlik, ampak tudi že glasoslovne dublete, ki jih ni mogoče pojasniti s kasnejšim narečnim razvojem. Po dosedanjih izkušnjah proučevanja slovanskih jezikov ni bil indoevropski prevoj v času po razselitvi Slovanov več besedotvorno produktiven. Če je razen splošnoslovanskega *gromъ* izpričano sbh. kajk. *grm* (Habdelić) in blg. *gr̃m*, *g̃r̃mt̃*, *gr̃mel*, je to nedvomno refleks za psl. **gromъ*, ki pri severnih Slovanih ni izpričan kot apelativ; p. dial. *grzym* in slovinsko *grām*, *gràm* kaže na izhodno **grimъ*. Podaljšana redukcijska stopnja je na jugu zastopana samo v sln. *grimati* in sbh. čak. *grimat* (r. csl. *grimati*, č. *hřtmati*, gl. *hrimać*, dl. *grimaš*).

Zelo redko, naravnost izjeme so v južnoslovanskih jezikih osnove brez paralel pri romanskih, germanskih, albanskih, grških, madžarskih in drugih sosedih, za katere ne bi prej ali slej našli ekvivalente po bližnjem ali daljnem

slovanskem svetu. Sln. *gániti*, *gánim* „prevarati, ogoljufati“, tudi *ganováti*, *ganújem* so v prejšnjem stoletju obravnavali kot izposojenko iz it. *ingannare*. Mak. dial. *gava* „vara“, *gavanje* „prevara“ in blg. *gabna*, *gábam*, *gábvam* v istem pomenu naredi dovolj prepričljivo slovansko rekonstrukcijo **gabnōti*, kar povezujejo preko poljskega pomena *nagabać*, *nagabnąć* „nagajati, dražiti“ s severnoslovanskim *gabati* „grabiti, nadlegovati, biti nasilen“, lit. *gobėtis* „biti pohlepen“. Ta izhodni pomen je doslej na jugu izpričan samo v sln. *gajtičen* „pridobiten“ (< **gabtičen*).

Izšolanemu slavistu menda ne bi smelo biti pretežko povezati sbh. *gùmati*, *gùmām* „goltati, naglo jesti“ s sln. *glométi*, *glomim* „biti pogolten, pohlepen, hlastati po jedi“. Skok, ERSJ I 632 je to paralelo prezrl; bliže kakor stvn. *gouma* „pojedina, gostija“ (tako razlaga Berneker, SEW I 362) ali po Skoku **gl̥t̥n̥z* „golten“ je č. *hlobiti* „prosjačiti“ z dokaj pogostno zamenjavo -b- : -m- (prim. *gumno* : *gubno* itd.).

Nedvomno bi stalno in intenzivno sodelovanje južnoslovanskih leksikologov vseh vrst znatno pospešilo počasno in zamudno raziskovanje problematike podedovanih praslovanskih osnov. Etimologi sami pogosto ne zmorejo vsega sami, žal pa je tudi vse preveč slavistov leksikologov, katerim pomeni beseda samo orožje za poglobljanje nacionalnih diferenciacij.

Радосав БОШКОВИЋ

(Београд)

ЕВЕНТУАЛНИ ТРАГОВИ ДИСПАЛАТАЛИЗАЦИЈЕ *r* ВОКАЛ- НОГА У ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Као *opinio communis* важи гледиште да је прасловенско *ʋr^e* (боље него *ʋr^ʹ*) преживело диспалатализацију пред тврдим зубним сугласницима — прешло у томе положају у *ʋr* (боље него *ʋr^ʹ*) — у једноме делу словенских језика: у источнословенским језицима (нарочито у руском) и у великом делу западнословенских језика — у лешкој групи (пољско-поморска група и полапски језик) и оба лужичка језика. То јест — та поставка без ограничења важи ако прихватимо (као Шахматов, Очерк 47) тезу проф. Розвадовскога (RS I 214) да је првобитно прасловенско *ʋr* и пред сугласницима *t, d, n, s, z* — као у осталим случајевима — прелазило у *ʋr^ʹ* и не прихватимо поглед Фортунатова (Лекции по фонетики старославянского языка 151) да је прасловенско *ʋr* у томе положају остало свугде неизмењено, није прелазило у *ʋr^e*.

Остаје онда једино питање — да ли је та диспалатализација била општа или само дијалекатска прасловенска тенденција, односно — ако конкретно формулишемо питање — има ли од ње трагова, и каквих, и у јужнословенским језицима.

Мислимо да некаквих трагова има — намерно кажемо: некаквих — и хтели бисмо да на њих укажемо у овоме чланку, напомињући у исто време — пре него би ко други могао да их тако оквалификује — да су они више индикације него принудни лингвистички докази. Али неки докази — ипак јесу. И нешто треба да значе.

Наравно, ми избацујемо из сваке „калкулације“ — али помињемо — стари Фортунатовљево покушај (о. с. 153—154) да потврду за реципрочност „прометање“ *z* и *ʋ* под горњим условима нађе у старословенским споменицима 11. века (Савина књига): на све његове при-

мере, наиме, можемо ставити етикету „фонетичка вересија“. И преко њих савесно прећи.

Па добро: где онда налазимо те тобожње трагове диспалатализације *ʎʳ* пред тврдим зубним сугласницима у јужнословенским језицима?

На два краја јужнословенскога лингвистичког света: с једне стране у латинским изворима српскохрватскога језичког запада — у ортографији најраније забележених словенских речи са *ʎʳ* пред којим од тврдых зубних сугласника, а с друге стране — у византијским супституцијама таквога *ʎʳ* у најстаријим словенским — свакако јужнословенским — топонимима у Грчкој.

Прво, примери из латинских повеља (R a č k i, Documenta VII).

Они су врло интересантни, и у њима се фонетичка варијанта *ʎʳ* < *ʎʳ* манифестује на овај начин: на један начин, наиме, обележава се етимолошко *ʎʳ* испред *d* или *n* тврдога — обично са *ar*, *or*, *ur*, а на други кад стоји пред којим палаталним или лабијалним сугласником — обично са *ir*.

Неколико примера:

а) од оних који својом ортографијом — групама *ar*, *or* или *ur* за *r* вокално — недвосмислено упућују на *ʎʳ* уместо етимолошкога *ʎʳ* које је стајало пред тврдим *n* или *d*: Tarnoua (994) = *Tъrnovo* < **тъrnovo*; Burda (1000) = *Bъrda* < **bъrda*; Tordosclave (850—896) = *Tъrdoslavъ* < **tvъrdoslavъ*; Turdamer (850—896) = *Tъrdomirъ* < **tvъrdomirъ*; Smurdačani (1069) = *Smъrdačane* (< **smъrdačane*), које ми изводимо од *Smъrdaci* (= номинатив множине од надимка *Smъrdakъ*) + *ane* (за разлику од С к о к а, који, идући за Р а ч к и м, коригује латински оригинал — недозвољено мења *a* у *u* — да би на тај начин дошао до некадашњег облика *Smъrdъčani*, који неубедљиво изводи из **smъrd* + *ъk* + *jane* — исп. ЈФ VI 79—80);

б) од оних који својом ортографијом — групом *ir* за *r* вокално — недвосмислено показују, прво, да је етимолошко *ʎʳ* чувало у српскохрватском језику своје старе особине пред палаталним и лабијалним сугласницима (што је у овоме чланку тек од другоразреднога значаја), и друго¹¹ — што је за нас овде нарочито важно — да је српскохрватски језик у првим вековима свога балканског развитка добро разликовао *ʎʳ* пред тврдим зубним сугласницима од *ʎʳ* у осталим положајима: *Dirčislavus* (994) = *Dъrčislavъ*, *Tirpimirus* (852) = *Tъrpimirъ*, *Piruanus* (892) = *Pъrvana* (< *Pъrvanъ* + *a*), *Piruanego* (1059) = *Pъrvonъgъ*.

Да учинимо овде две напомене, боље ми него ко други. Прва: ми никако не инсистирамо на томе да латинска ортографија у наведеним и ненаведеним примерима верно одражава гласовну композицију српскохрватског *r* вокалног датога времена; то не тврдимо; за нас је она само поуздан и још један доказ да је српскохрватски језик за дуго и добро разликовао веларно и палатално *r* вокално. Друга напомена, потребнија од прве: најстарији примери (са *ar*, *or*, *ur*, *ir* за словенско *r*) којима ми „калкулишемо“ — тек су из д е в е т о г а века; а то је раздобље кад је јужнословенска метатеза ликвидна већ била извршена; то значи — кад су јужнословенски језици имали уместо прасловенскога *ʒr*, *ʒr* фонеме *rъ*, *rь*, с полугласничким елементом иза *r*. Како се то двоје слаже?

Како се узме: а) ако се ствари посматрају буквално, онда се та два момента заиста не слажу; б) ако се ствари посматрају *cum grano salis*, онда та тобожња контрадикција отпада, то јест — она добија своје историјско и филолошко објашњење у рано насталој (свакако много пре 9. века) и административно негованој и устаљеној латинској ортографској традицији (примера ради: топоним *Lonka* = *lōka* пише се још тако, као *Lonka*, у латинским изворима 14. века), потпомогнутој, у сваком случају, раним романским супституцијама за првобитно (од 6. до 9. века) српскохрватско *ʒr* и *ʒr* (као што показује, опет примера ради, романизирани истарски ороним *Baredine* ако му је у основи словенско **bъrdo*, како мисли не нарочито поуздани I. P o r o v i ć, *Geschichte* 145).

Д р у г о , примери из збирке словенских топонима у Грчкој (V a s m e r, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941).

Овде је ситуација сложенија. Из неколика разлога. а) Зато што је мало топонима који су за наше питање од интереса, то јест — којима је у основи каква словенска реч са *ʒr* пред којим од тврдих зубних сугласника; да и не говоримо о томе да је њихово дешифровање често више „врачање у боб“ него лингвистика. б) Зато што није иста ствар гласовна супституција, о којој се ради овде, и начин обележавања (транскрипција) једнога туђега гласа, о коме се радило у првом случају. с) Зато што су полугласници у дифтонзима *ʒr*, *ʒr* били у слабом положају, што значи — имали су, поред осталог, и функцију „обележавања“ природе (палатализоване или веларизоване) претходних сугласника, који су — као што показује старословенски језик (односно *dъva* : *dъvѣ*) — преживели на Балкану епоху секундарне депалатализације и палатализације, бар у неким дијалектима, у зависности од природе следећега сугласника (односно следећега слога). д) Зато што нису били у прасловенском једнаки услови за диспалатализацију *ʒr*

пред зубним сугласницима у свима облицима основних речи и њихових деривата — у једним облицима и дериватима било је услова за ту промену, у другима — није.

За наш поглед на грчке супституције словенскога *r* ове две последње тачке су од великога значаја: њима се објашњава како појава — додуше ретка — групе *ur* за *ʁr* пред лабијалним и палаталним сугласницима тако, једним делом, и недоследност грчких рефлекса *ur* и *ar* за етимолошко *ʁr* пред којим од тврдих зубних сугласника.

Фактички део питања.

Прво, непотребна је свака дискусија око тога како се супституише етимолошко *ʁr* у најстаријим грчким топонимима словенскога порекла: супституише се, по правилу, групом *ur* (ουρ). То недвосмислено показују примери као: Κουρνος (Лаконија) < *Kʁnm̃*; Κουρμαῖσι (Евбеја) < < *Gʁbaʁi* (за нас — номинатив множине, првобитно назив за чланове патријархалне породице којој је на челу стајао као старешина *Gʁbaʁь* = помен *progr̃ium*); Κουρνοβο (Фтиотија) < *Kʁnovo*; Κουρσοβον (Трикала—Кардица) < *Kʁʁevo*. Итд. Идентификације, сем једне, — **Ф а с м е р о в е**.

Уз те примере пристала би, можда (тј. ако није сувишна), ова напомена. Својим *ur* за прасловенско *ʁr* они наводе на мисао да се *ʁ* још није много разликовало од *ʁ* у првом периоду развитка словенских дијалеката на Балкану, и посебно — да између *ʁ* као саставнога дела вокалнога *r* и *ʁ* у осталим положајима није тада било никакве разлике. Ни у чему. За ово последње речито говори и сам факат што је грчко *u* (ου) у топонима општа и најчешћа замена словенскога *ʁ* у свим положајима.

Друго, — и напротив — потребно је и показати и објаснити које све рефлексе налазимо и зашто у најстаријим словенским топонимима „грчке редакције“ за етимолошко *ʁr* пред тврдим зубним сугласницима. Или — полазећи од наше тезе: потребно је показати огледају ли се — и колико — у тим топонимима резултати старе диспалатализације *ʁr* пред поменутиим сугласницима.

Да прегледамо примере.

Њих има најмање од четири руке:

а) у једнима од њих за етимолошко *ʁr* ÷ *d*, *t*, *n* тврдо стоји, као за етимолошко *ʁr*, група *ur* (= ουρ): Τουρναβον (Кардица), Τουρνοβон (Јањина) = *Tʁnovo* < **tʁnovo*; Τουρμηι (Арголис) < *Tʁn-* < **tʁn-* (са секундарним и нејасним суфиксом); Βορτοπι(Јањина) = *Vʁtori* < < **vʁtori*; Ζαμπορτας (Козани) = *Zabʁdo* < **zabʁdo*.

Интересантно, да је грециста *К р е ч м е р* код топонима с **tǫrǫnъ* у основи уочио фонетичку аномалију — грчко *ur* за словенско *ъr* — па је прибегао супонирању старословенскога *trǫnǫ*, које поткрепљује правилно пољским топонимима „германске редакције“: *Tarnow, Tornow* (ЈА XXVII 235—236).

То су били примери с такозваним оправданим *ur* = са *ur* < *ъr*; а има — од истих основа — и примера с оправданим *er* = са *er* < *ъr*^e које је стајало — и остало — пред слогом с којим вокалом предњег реда. Такви су примери: *Τσερνίλο* (Месенија) = *Ѓърница*; *Τζηρνιτσοβο* (Крф) = *Ѓърниџево*; *Τσερνίλο* (Месенија) = *Ѓърнило*; *Τσερβαρι* (Епир) < *Ѓъrv-* (с нејасним суфиксом); *Τσερνεσι* (Епир) = *Ѓърнеши* (= номинатив множине од поп. ргорг. *Ѓърнешъ*); *Τσερνεσοβον* (Пела) = *Ѓърнеџево*; *Βερδιτσα* (Акарнанија) = *Върдича* (а не *Фасмерово *bъr-dъse*); *Ζαβερδα* (Акарнанија) < **Zabъrdъje* (деформисано); *Μπερδενικος* (Акарнанија—Етолија) = *Върдъникъ*.

б) У другима — у таквом положају словенско етимолошко *ъr*^e супституише се групом *ar*: *Ζαρνοβοντα* (Епир) = *Ѓърна вода*; < **Ѓърна*; *Βαρδουβα* (Арголис) = *Върдово* < **bъrdovo*; *Σουβαρδον* (Арголис) = *Ѓъвџдо* < **sъbъrdo*; *Τσαρνη* (Аркадија) = *Ѓърни* (= номинатив множине од *Ѓърнь*, Kurzname од *џърнотиръ*); *Ζαρνατα* (Лаконија) = *Ѓърнота* < *џърнота* (= посесивни генитив од поп. ргорг. *Ѓърнотъ*); *Βαρδατες* (Фтиотија) < < *Върд-* < **bъrd-* (с нејасним суфиксом). И један пример с неоправданим *ar*; то јест с етимолошким *ъr*^e пред палаталним слогом: *Σμαρδεσι* (Флорина) < *Smъrdeši* : **smъrdeši* (= номинатив множине од поп. ргорг. *Smъrdešъ*).

Идентификације и ограде — углавном наше. Тако и многе у тачки а).

с) У трећима за *ъr*^e + *d*, *t*, *n* тврдо стоји *ur* (= *ur* или *ûr*): *Τυρνοβον* (Флорина), *Τυρνοβον* (Тракија) = *Търново* < **tǫrǫново*; *Τυρνοι* (Крф) = *Търнь* < **tǫrǫнь*; *Τυρνα* (Крф) = *Търнь* < **tǫrǫнь*; *Τυρναβος* (Лариса) = *Търново* < **tǫrǫново*.

И два примера с неоправданим *ur* (под *Фасмеровом* претпоставком да оба имају словенски суфикс -'ane, -ene): *Ζαμπурδανι* (Флорина) < *Zabъrd-* : **zabъrd-*; *Ζαμπурδενη* (Касторија) < *Zabъrd-* : **zabъrd-*.

д) И најзад, четврти од њих имају за етимолошко *ъr*^e + *d*, *t*, *n* тврдо рефлекс *er* (ер): *Τερνοβα* (Евританија) = *Търново* : **tǫrǫn-*; *Τερνοβον* (Евританија) = *Търново* : **tǫrǫn-*; *Τερνος* (Евританија) = *Търнь* : **tǫrǫn-*; *Τερνοβο* (Флорина) = **Търново* : **tǫrǫn-*; *Τερνοβα* (Акарнанија—Етолија) = *Търново* : **tǫrǫn-*; *Τσερνοβιτι* (Фтиотија) = *Ѓърнов-* : *џърн-*. И тачка.

То је — овлашно дата — фактичка ситуација, коју ми интерпретирамо овако.

1) Топонимима под а) није потребан никакав коментар: њихово *ur* за *ʋr^e* — то јест регуларни рефлекс за етимолошко *ʋr* — недвосмислено показује да грчко уво није осетило никакве разлике између *ʋr* пред тврдим зубним сугласницима и етимолошкога прасловенског *ʋr* у епохи кад су наведени топоними ушли у грчки језик; што значи — да је етимолошко *ʋr* у горњој позицији у тој епохи било = *ʋr*.

2) Топонимима под б), с) и d) потребан је коментар у два правца. Најпре што се тиче елемената *a*, *ʋ* и *e* у групама *ar*, *ʋr* и *er*: шта они представљају. А затим што се тиче начелнога — фонетичкога и хронолошкога — односа група *ar*, *ʋr* и *er* према групи *ur*: како се он тумачи.

Ствари нису просте, а ми их овако разумемо.

Рефлекс *ur* (*our*) — то је најстарија и регуларна грчка супституција прасловенскога диспалатализованог *ʋr* > *ʋr*. Она је из времена кад је словенско *r* вокално било више група *ʋr* него *r*, више дифтонг него монофтонг. Рефлекс *ar* — исто тако. Група *ʋr* представља млађу супституцију прасловенскога диспалатализованог *ʋr* > *ʋr*. Она је из времена кад је словенско *r* било више *r* вокално него група *ʋr*, више монофтонг него дифтонг. И најзад, рефлекс *er* у позицијама у којима се иначе у топонимима јавља рефлекс *ur* представља проблем и с фонетичкога и с хронолошкога гледишта. Какав — видећемо мало после. Даље.

Ad рефлекси *ur* и *ar*.

Ф а с м е р сматра (о. с. 283—284) да ни један ни други рефлекс у наведеним топонимима наше а) и б) групе није — и не може бити — супституција јужнословенскога *ʋr* (наше *ʋr*): први рефлекс, *ur*, за њега је грчка супституција за словенско дијалекатско *r* чисто, а други, *ar*, по њему је грчка дијалекатска замена за словенско *ʋr*. То је речено „ins Blaue hinein“ и без аргумената. Друго се ништа о тим супституцијама и не може рећи ако се — при интерпретацији рефлекса за *ʋr^e* + *d*, *t*, *n* тврдо — не призна прасловенска диспалатализација *ʋr^e* (> *ʋr*) пред тврдим зубним сугласницима за јужнословенске језике као факат и аргумент. Ту се ми разликујемо од Ф а с м е р а, и од тога потичу сва друга размисоилажења.

Ми полазимо — с колико права и аргумената то нека други кажу — од диспалатализације *ʋr* > *ʋr* у топонимима групе а). Према томе, за нас је група *ur* у њима регуларни грчки рефлекс за словенско *ʋr*

(< *ɤr*), који — баш зато што је *ur* = рефлекс за етимолошко *ɤr* — не тражи никакво допунско, ни фонетичко ни хронолошко објашњење.

И група *ar* у топонимима под б) за нас је стара грчка супституција за словенско *ɤr* < *ɤr*. И то супституција за оно *ɤr* које је стајало после палаталних сугласника — нарочито, и после лабијала — у другом реду. То јест — *ipso facto* — за *ɤr* у коме је *ɤ* било глас специфичне артикулације = *á*, што није ни непотврђен ни необичан стадијум у развоју тога гласа ако се има у виду, на пример, кашупско-словињска промена вокала *й* и *ѳ* у *á* (*ā*) после извесних сугласника; и с друге стране — ако дуже чување прасловенскога *u* у српскохрватском и словеначком језику после лабијалних сугласника (N a h t i g a l, Slovanski jeziki² 160) протумачимо на тај начин да су ти сугласници пред вокалима реда *u* у јужнословенским језицима били јаче веларизовани од других сугласника. Што ми мислимо.

Грчко *ar* је, према томе, у случајевима типа *Čarnati*, *Zabardo* непосредна супституција словенскога *ɤr*. Бар за нас. Као обавезна напомена. Код топонима с неоправданим *ar* — са *ar* пред палаталним следећим слогом — имамо увек посла са секундарним калемљењем словенских или грчких суфикса на гречизирану основу с фонетичким *ɤr* (< *ɤr*) — тип *Smardeši* : **smɤrd-*.

Ad рефлекс *ɔr*.

Ф а с м е р вели (о. с. 284) да је врло тешко извести грчко *ɔr* из словенскога *ɤr*. То је тачно, и то би извођење било *salto mortale*. О чему се, заправо, овде ради? Ради се о томе да у основи топонима наше групе с) имамо — не прасловенско **ɤr̥nъ* — како претпоставља Ф а с м е р идући тако право у horsокак — него прасловенско и јужнословенско диспалатализовано **ɤr̥nъ*, од кога ми полазимо. Из словенскога *ɤr* није тешко извести *ɔr* (= *ur* или *ür*) кад се зна, с једне стране, да је народна замена грчкога *ɔ* у старословенском језику *ɤ* — то показују примери *z̥m̥r̥no* < *z̥m̥r̥no*: *σμ̥ρνα*, *S̥m̥eɔnъ* = *Σμ̥εών* (П о г о р е л о в, Slavia VII 875), *z̥m̥r̥nъ* < *z̥m̥r̥nъ* = *σμ̥ρνης*, *z̥m̥r̥nto* < *z̥m̥r̥nъno* (Mrn. Јов XIX 39), *ɤ̥m̥j̥anъ* = *θμ̥j̥αα* (Супр 220, 23); и кад се зна, с друге стране, да је грчко *ɔ* честа супституција јужнословенскога *u* у словенским топонимима Грчке — то показују примери као *Κору-ια* = *Koryta*, *Κору-ιανα* = *Korytëna*, с елипсом именице (а не *Korytyna*, како се довија Ф а с м е р), *Κору-ιανη* = *Korytënyi*, опет с елипсом именице (а не нипошто Ф а с м е р о в о **Korytjane*: Словени су на Балканском Полуострву могли имати само *t̥*, а *ia* стоји за бугарско *ě*).

Према томе, супституција грчкога *υ* словенским *ъ* или словенскога *ъ* грчким *υ* — то је супституција двају вокала који великим делом свога гласовнога бића леже на истој фонетичкој линији. И није ни чудна ни случајна. Напротив.

Напомена. И овде: код топонима с неоправданим *υр* — са *υр* пред слогом с палаталним вокалом — имамо поста са секундарним калемљењем словенских или грчких суфикса на грецизиране основе с фонетичким *ѡг* (<*υг*^е) — тип *Zabürdeni* (*Zabürdeni*): **zabygd-*.

Ad рефлекс *er*.

Он Ф а с м е р у не смета, њега је лако извести из *вр*. А нама смета, њега је тешко извести из *ѡг*.

За разумевање рефлекса *er*, место кога бисмо с нашега гледишта очекивали супституцију *ur*, за нас су — то смо већ рекли, и то треба овде још једном да кажемо, одређеније и опширније — две ствари од посебног значаја: прво, факат што сви облици засебних речи са *υг*^е нису имали у прасловенском гласовних услова за диспалатализацију тога дифтонга — у једним облицима тај је глас стајао пред слогом с вокалом предњег реда, у другим пред слогом с вокалом задњег реда; и друго, факат што су слаби полугласници преживљавали и у саставу *г* вокалнога у неким јужнословенским дијалектима промене дириговане природом — веларном или палаталном — следећег слога: *ъ* је у њима могло прећи у *ь* пред сваким *е*-слогом, а *ь* у *ъ* пред сваким *о*-слогом.

То значи, ако простије кажемо прву тачку: код првобитнога прасловенскога **ьrнъ* морало је доћи у прасловенском до промене (асимилације) *вр* > *вр* на пример у облицима **ьrнъ*, **ьrну*, али није могло доћи — бар фонетичким путем — до такве промене на пример у облицима (*връ*) **ьrнѣ*, **ьrни* (све то још више важи за суфиксалне изведенице и њихов однос према основним речима). У тој вези, топоними типа *Тервоѡз* (за хипотетичко **Тѡгново*) — место регуларнога *Тѡрвоѡз* — добијају своје прихватљиво теоријско објашњење. А наиме: они би могли бити далек и „згрушан“ одјек наслеђенога и континуираног јужнословенског основинског дуализма *ьrн-* : *ьrн-*, али одјек чије детаље то наше објашњење довољно не осветљава. То стоји.

Напомињемо — и ништа више него толико — да ову „теорију“ о томе да се у наведеним — фонетички спорним — словенским топонимима Грчке чувају трагови двојакних фонетичких ликова словенских основа подупиру — принципијелно узевши — словеначки топоними „баварске редакције“, с различитим словеначким облицима у основи (R a m o v š, *Kratka zgodovina* 52—53). Уосталом, исп. и Порфирогене-

нитово λιτζα = Лица (уместо *Lika*) које има за основу — како с правом мисли С к о к (Starohrvatska prosvjeta I) — стари локатив (*vъ*) *Licě*. А има и других српскохрватских топонима „туђе редакције“ са casus obliqui у основи (исп. S k o k, ЈФ VI 67).

И друга наша тачка тражи конкретнију формулацију. Отприлике овакву: топониме као Βοῦρβα (Атика), Βοῦρβια (Лариса) = *Vъrba* < < **vъrba*; Τσαρκοβίστα (Епир) = *Съrkъvîšte* < *съркъvîšte*; Βοῦρβιανη (Јањина) = *Vъrběni* < **vъrběni* (= номинатив множине од пом. прорг. *Vъrběnъ*); Βοῦρβια (Јањина) = *Vъršina* < **vъršina*, са *ur* (или *ar*) за етимолошко *ъ*^е пред лабијалним, задњонепчаним и палаталним сугласницима, ми објашњавамо као случајеве секундарне (балканске) асимилације *ъ*^е следећим *o*-слоговима. Наравно с овом напоменом: а) у примерима типа *Vurba*, *Сarkovišta* услови за промену *ъ* > *ѳ* виде се јасно: ту је *ѳ* добијено под утицајем следећег *a* и *ъ*; б) у примерима типа *Vurbeni*, *Vuršina* услова за промену *ъ* > *ѳ* није било — *ъ* стајало је у њима пред слогом с палаталним вокалом; у њима је — то је наше објашњење — *ѳ* > *ur* резултат чувања у балканским изведеницама фонетички добијенога *ѳ* у основним речима (*vъrba* и *vъrchъ*). Исто — и у другим одступањима.

Исп. сасвим фонетичке супституције очуваног *ъ*^е у топонимима као: Сερβιανη (Епир) = *Съrběna* (= посесивни генитив од пом. прорг. *Съrběnъ*); Βερβιτσι (Арголис) = *Vъršъsъ*; Βερβιτσα (Трифилија) = = *Vъrbica*; Βερβαίνα (Аркадија) = *Vъrběna* (придев); Βερβενη (Елис) = = *Vъrbeni* (= номинатив множине од пом. прорг. *Vъrbenъ*). Итд.

Напомињемо — али не полазимо од тога као од доказа — да ни у пољском језику промена *ъ* > *ѳ* није остала ограничена на старе, прасловенске фонетичке оквире — то показују примери и дублети као: *parch* || *piezchnąc*, **sarb* (*Sarby*) || *pasierb*, **kotarba* (*Kotarba*) || *kocierba*, *sarbać* || *siarbać* итд. (R o z w a d o w s k i, Gramatyka zbiorowa 152).

Завршна напомена. Ове наше опсервације (или псеудоопсервације) о утицају тврдых зубних сугласника на природу претходнога вокала и у јужнословенским језицима — то им је in ultima analysi суштина — подуиру — на нов, па и оригиналан начин — познату тезу проф. Ј а к у б и н с к о г а о развиту „јата“ у чакавском дијалекту (*Zeitschrift für slavische Philologie* I 381—397). И с њом се и по испреплетаности морфолошко-творбених „услова“ под којима су се вршиле дате гласовне промене — подударају.

Милан БУДИМИР

(Београд)

АНТИЦИПАЦИЈА И ИНФИЛТРАЦИЈА ПАСЈЕ ЛИКВИДЕ

Римски сатиричар Ауло Персије из средине 1. в. н. е. стигао је да напише, срећом, свега шест сатира. Прва сатира третира литерарна и граматичка питања, а осталих пет садрже предике и мудровања о неким проблемима стоичког морала, за који су се римски империјалисти нарочито интересовали, по свој прилици с разлога што су стоичари највише нагињали аполитичности. У тој првој сатири назива Персије глас *r* изразом *canina littera*. Буквално преведено значило би пасје слово, али ради се, у ствари, о пасјем гласу, заправо режању, а не лајању. Та се пасја активност обележава ономатопејом индоевропског датума, која у латинском гласи *ringor* и којој у нас поред *режајући* још боље одговара корадикално *регнујући*. Очигледно, ради се о ономатопејској ономасиологији за коју, зна се, не важе правила историјске фонетике. Не бих се могао сложити са тумачењем А. Мејеа, који каже (в. Ерну-Меје: *Dict. ét. de la langue latine*⁴, 574): „On rapproche souvent v. sl. *regnati* 'hiscere', serbe *régnuti* 'gronder', *režati* 'montrer les dents'; *g* de v. sl. *rogŭ* 'moquerie' indique une racine de la forme **reng-*. L'*i* de *ringor* serait donc dû à l'influence de *n* guttural; l'*i* de *rictus* serait analogique. On est devant une hypothèse que rien n'impose. Du reste, la racine ne se retrouverait pas, avec son sens précis, hors du latin et du slave. En tout cas, mot expressif.“

Да се доиста ради о простој ономатопеји, условљеној гласом *r*, види се из претходног текста у Ерну-Мејеову речнику где стоји: „montrer les dents, gronder, grigner“. Слична је фонетска репродукција истог феномена и у нем. *grinsen*, док се у грчком *σέσρα* *canina littera* јавља тек на крају лексемског минимума. Превод „пасје слово“ није баш најбољи јер ради се, у ствари, о специфичном пасјем гласу, а не слову. При томе не смемо заборавити да и код Вука, исто као и у старословен-

ској азбуци, термин слово обележава глас *s*, а не *r*, па је стога можда најбоље задржати Персијеву оригиналну фразу иако она сасвим не одговара пасјој полифонији. Мислим на пасје лајање и цвиљење. У сваком случају, глас *r* је и за људску артикулацију, како ћемо видети, потежа школа. Са тог разлога мудро је поступио патер Шлајер када је смислио и замислио свој волапик „светски говор“ (а не светски језик!) и то пре пољског лекара Заменхофа и његова есперанта. Разумни Шлајер пошао је од две основне чињенице: да на нашој планети има највише Китајаца и да се на прелазу у 20. век, нарочито у поморском саобраћају, највише чује енглески. Стога за свој вештачки језик није узео латинску базу као Заменхоф и његови последници који су удешавали свој идо, антидо, иалу и интерлингву. Овим последњим конструкцијама највише се бавио сарајевски романиста др Павле Митровић, чији су радови у том погледу далеко познатији у иностранству него у нашим републикама.

За разлику од Шлајера, сви се они служе Персијевим *canina littera* иако Гафио у свом Речнику лепо обавештава: „*canina littera* Pers. 1, 109, la lettre R (qu'on retrouve dans le grognement du chien); *canina eloquentia* Quint. 12, 9, 9, éloquence agressive; *canina verba* Ov. Ib. 230, paroles mordantes.“ Ови примери из Гафиоа убедљиво демонстрирају негативну импресију што је изазива глас *r*, односно речи у којима је тај глас изразит. Тако је Шлајер прво због китајског фонетског система који не зна за тај глас, а друго због раширености енглеског говора и његове упрошћене морфологије, сличне китајској морфологији, дао свом језику име волапик, које је састављено од енглеских речи *world* и *speak*, дакле нека врста упрошћеног пидн-инглиша.

Али, пре него пређемо на изразите примере антиципације или инфилтрације пасје ликвиде, морамо поменути две чињенице, једну из минојских натписа, чију азбуку и језик стручњаци зову линеарно Б, и другу, много старију, која се јавља већ у поузданим траговима индоевропским од пре педесет векова. Обе чињенице као да имају заједничку карактеристику јер не разликују у довољној мери ликвида *r* и *l*. Тако у минојским текстовима читамо: *koukoro* и *kasireu*, које одговарају класичним облицима βουκόλος „говедар“ и βασιλεύς „un chef local, un notable, nullement un roi“ (в. Е. Банвенист, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, II, 24). Код овог другог примера мука је у томе што Шантрен у свом *Етимолошком речнику* за крупни термин βασιλεύς, чији је простији облик сачуван у женском роду βασίλη, рачуна на крају крајева са индоевропским пореклом, док Банвенист због суфиксалнога елемента помишља на Анатолију, у којој се, како знамо, јављају

први Индоевропљани већ поткрај трећег миленијума. Морамо посебно истаћи чудну околност да ни Шантрен ни Банвенист ни не спомињу женски облик ове титуле који гласи βασιλη; и који је без сумње старијег датума од секундарних деривата *kasireu* и βασιλεύς. То је њихова крупна методолошка грешка, јер занемарују старије стање. Стога ћемо ове минојске сведоке за смену и замену ликвида оставити по страни и то тим пре што су старији индоевропски примери колебања између *r* и *l*.

Довољна су у том погледу само два случаја на које је указао А. Меје. То су два позната радикална елемента **ster-/stel-* — *сѿперем ѿро-сѿѿор* на једној страни поред *сѿеља* и *ѿосѿеља* на другој. Други је пример још важнији због лабиовеларног иницијала: **gʷer-/gʷel-* — *ждерем* и *гушам*. Ови би примери указивали, како мисле стручњаци, на латералну артикулацију најстаријих индоевропских ликвида па се стога, строго узевши, не могу сматрати правим доказом ни за антиципацију ни за инфилтрацију пасје ликвиде. Ипак се мора нагласити да нам ти најстарији примери недвосмислено показују да је претходна база ликвида *r/l* била првобитно нешто друкчија од потоње у индоевропским дијалектима. Осим ове алтернације индоевропских ликвида, својствене лексемском минимуму, постоје потпуно исте алтернације у суфиксалном делу индоевропских именица, на које етимолошки приручници готово по правилу не обраћају пажњу. То су морфолошке варијанте документоване у слов. *dáteleu* насупротив староинд. *dātā dātā* поред авест. *dātar-* и грч. δῶτωρ δοτήρ (са необјашњеном краткоћом радикалног вокала према лат. *dātōr*), затим у самом словенском *pétel* насупротив балтско-слов. *vētra* и *vetr*. Нулској бази суфиксалног елемента у слов. *vētru* одговара иста таква краткоћа у грч. ἰατρός. То значи да су све ове промене својствене најстаријем слоју индоевропске лексичке морфологије па је, према томе, и смена ликвида *r/l* исто тако стара као и у поменутих променама радикалног елемента. Исту особину својствену суфиксалним елементима *-ter-/tel-*, који служе за образовање *nomina agentis* и *nomina instrumenti* (исп. лат. *pōculum* < **potlom* „посуда за пиће“, које се полудара са староинд. *pātram*, поред *nomina agentis* *pōtor* & *pātā* „buveur“), налазимо у паралелним образовањима за исту функцију **-dher-/dhel-*. Овде су примери нешто ређи, али ипак поздани као лат. *stabulum stabilis* < **stadhlom* „стаја“ и грч. ἐσθλός „ваљан“, ἄλεθρος „погибија“. Интересантне су суфиксалне варијанте λοετρών насупротив *lavabrum* где се смењују суфикси **-ther-/dher-*. Да је, према томе, првобитна природа пасје ликвиде особена види се и по томе што у грчком језику ни једна једина реч не почиње пасјом ликвидом. Слична је ситуација и у турскотатарским и угрофинским говорима,

а донекле и у јерменском. Све ове чињенице очекују, стога, своје објашњење, које неће бити условљено само генеалогским везама него и културногеографским фактором. Али случајеви као румунско *Dunarea Dunareanu* (∞ *Dunav*) и бечка фраза *tös tur i net* „das tue ich nicht“ показују да пасја ликвида може имати у фрази сасвим специфичну функцију, која се састоји у спречавању хијата. Другим речима, без поређења старог и новог, укратко, без историјске лингвистике, нема ни поређења ни лингвистике. Ту нам ни структурализам много не помаже.

Зато је боље послужити се свежијим примерима, где је ситуација знатно јаснија. Најпознатији пример за антиципацију пасје ликвиде је франц. *trésor* насупрот итал. *tesoro* чији архетип гласи лат. *the(n)saurus*, односно грч. *θησαυρός*. Право порекло овог термина није се још дало утврдити, будући да имена и именица са суфиксом *-auro* имамо не само у грчком него и у илирском речнику. Није искључена могућност да се због документоване алтернације суфиксалних елемената **-auno- / -auro-*, односно због хетероклитичног морфема *n/r* може узети у обзир и веза са слов. *Перун* (од *Peraunos*) и то тим пре што постоји документована суфиксална варијанта *Перин* (од старијег *Perīnos*).

Чисту и поуздану антиципацију пасје ликвиде имамо у варијанти *сребар* поред далеко познатијег *себар*, које је од нас отишло и Грцима *σεμπρος* *σεμπρος* и Албанцима *sember*. Варијанту *сребар* бележи *Речник Југославенске академије*, која за свој епитетон има претходнике не само у А. Старчевићу и М. Павлиновићу него и у *Закону хрватског сабора* када је 17. 8. 1861. основано у Загребу *Југославенско казалиште*. И П. Скок у свом *Етимологијском рјечнику хрватскога или српскога језика*, 784, бележи да је већ Сима Милутиновић створио сложеницу *Југославац* па, према томе, Сарајлија носи примат за југословенску номенклатуру.

Када се пореде два наведена примера за антиципацију пасје ликвиде, франц. *trésor* и наше *сребар*, у први мах помислили бисмо да се ради о истом феномену. Међутим, ствар не стоји тако: франц. *trésor*, како смо видели, води своје порекло из античке алоглотије, а наше *сребар* поред *себар*, иако је ограничено на источне и јужне Словене, не може се одвојити од погрешне графије *Sumbra* у *Λειψοῦισυ ἰοῖα* *Дукљанина* (погрешне графије ултракратких вокала честа су појава у старијим рукописима, в. Вајан, *Gram. comp. des langues slaves*, I, 134), којој одговарају поменуте балканске посуђенице *σεμπρος* и *sember*. То значи да је Дукљанин преузео из неког рукописа погрешну графију *Sumbra* место *Simbra*, којој потпуно одговара термин *sibones* код Аула Гелија (*Noct. At. X*, 25, 2) и лат. *Simbrivium*. Ради се, дакле, о хете-

роклитичној основи: *sibones* < *simbones* према колективу *Simbra*, на шта нас упућују и Хесихијеве глосе $\sigma\iota\beta\acute{o}\nu\eta$ $\sigma\upsilon(\mu)\beta\iota\nu\eta(\sigma)$ у радикалном елементу (иста погрешна графија као у Дукљанинову *Sumbra*). Разуме се да је Шишићева тобожња емендација *Surba* и погрешна и непотребна.

Интересантна је појава пасје ликвиде у облику *брудиии* поред нормалног *будиии*. Облик *брудиии* чуо сам пре четрдесетак година у Теслићу од неке жене која се жалила како јој се дете често ноћу *бруди*, па се и сасвим *ѝробруди*. Значи да у овоме случају имамо поуздан пример за персеверацију пасје ликвиде из претходног префикса *ѝро-* или *раз-*. Тако су сложени глаголи *ѝробрудиии* и *разбрудиии* условили симплекс *брудиии*. Појава пасје ликвиде у лат. *frango* и нем. *brechen* насупрот староинд. *bhanákti* вероватно је постала персеверацијом претходнога *r* у префиксу, иако је лат. *frango* могао добити своје *r* антиципацијом те ликвиде из истоветног медиопасивног формата.

Да би се у пуној мери сагледала динамика пасје ликвиде, сматрамо сасвим уместним да *in extenso* донесемо из Скокова *Речника* текст који се односи на *банисѝра*: „ф (Хекторовић) = *банѝсѝра* (Божава, Вели оток) = *бенесѝра* = *бенѝсѝра* (Паг) = (антиципацијом сугласника *r* у почетном слогу као у *Дрмиѝар* < *Demetrius*) *барнѝсѝра* (Пунат, Крк) = *бернесѝра* (Микаља, Стулић) = (*ar, er* > *r*) *брнѝсѝра* (Шулек, Раб) = = *брнисѝра* (16. в., Вук, Горње Приморје) = (псеудојекавизам) *брње-сѝра* (Шулек) = *брнасѝа* (Сегет код Трогира, *a* мјесто *e* је у наглашеном слогу као на Крку *банасѝра*, в. ниже) „жука, жуковина, *spartium junceum*“. То је медитеранска биљка која расте од Шпањолске преко Француске, Италије, Балканског полуотока све до Мале Азије. Даје отпорна текстилна влакна. Служи за везање снопља. Кад се осуши, употребљава се за потпаљивање ватре. Постањем је од клат. *genesta* = = клат. *genista*, тал. *ginestra* (са уметнутим *r* као у *Spalatro, scheletro*), у истророманском *žanęstra* (Ровињ) = *ženestra* (Пула), у крчкороманском *banastrа* поред *ginastra*, с истим загонетним *b* мјесто *g* као у хрватском. Вјеројатно је крчки облик посуђен из хрватскога; *b* се налази и на Сардинији: *binistra* (Логудоро) поред *jinistra*. Име је медитеранског подријетла. У хрватски је дошла преко далмато-романског. Даничић је упоређивао *b* мјесто велара *g* са *b* у *бисѝијерна* < *cisterna* > *гисѝерна*. Упор. обратно *b* > *g* *гунѝиѝе* мјесто *бунѝиѝе* (Прчањ). Као у *гала-ѝина* < лат. *gelatina* и овдје бисмо очекивали очувано веларно *g* испред *e*. Облик *ганисѝра* није код нас нигдје забиљежен. Како у крчкороманском постоји протетско *v* као и у фурланском (упор. фурл. *voli* = = крч.-ром. *vaklo* < *oculu*, које прелази и у *гѝ* у *гѝарто* < *octo*), а то протетско *ѝ* прелази у хрватском у *b* (упор. *Брѝонигла* = тал. *Ver-*

teneglio < **hortinacula*), могло би се мислити да је **genista* дало у далм.-ром. **jenista* као у јужној Италији (*jinistra* у Калабрији и Логудоро те *yinoštra* у Кампидану) па је **enestra* (упор. шпан. и *enero* < *januariu*) с протезом дало *ce(r)nestra* > *ba(r)nistra*. Мање је вјеројатно да би та протеза била антиципација сугласника *v* у деклинацији *-va* (тип *мурва*); *br* < *gr* може се упоређивати и са словенским романизмом *жива бреса* (Горенско) < *giovedì grasso* у изричају *кос меса ња бокал вина, ња је жива бреса*.“

Инфилтрација пасје ликвиде, како се види из Скокова текста, налазимо најчешће у миксоглотској фонетици. То показују ови примери које узимам из Шкаљићева речника¹ *Турцизми у народном говору и народној књижевности Босне и Херцеговине*: *krbla kibla, krluš kilič krma kiyma, krna kna, krsmat kismet, kršla kišla, krzamak kizamik krzilbaša kizilbaša, krzlaraga kizlaragasi, krzluč kizlik, drzman dizman, srdžada sečada, srklet siklet*. Чисту антиципацију пасје ликвиде имамо у Шкаљићеву примеру *krzatma* од турског *kizartma*.

У миксоглотски речник спада свакако и облик *бржуљ* поред *базуљ* о којем детаљно говори П. Скок (стр. 126). Не мање важан је и Скоков податак о облику *Spalatro* поред познатог *Spalato Split*. Скок се двоуми у наведеном тексту одакле *b* место *g* у *банисиџра*. Ту се можемо подсетити на супротни процес у литавском *dugnas* < **đubnas* које је корадикално и потпуно истоветно са нашим *дно* од индоевр. **dhubhno*. Ова литавска промена групе *bn* > *gn* важна је ради објашњења дублета *σιβύνη* *σιγύβ(ν)ης* „дуго ловачко копље и назив трговца из источне Европе који спомиње Херодот“. На тај се начин утврђује већ поменута идентификација етника *Simbon* и његовог доцнијег рефлекса у облику *Сигина*. Како се ради о хетероклитичној основи, врло је вероватно да су ови *Симбони* истоветни са Аристофановим *Кимберима*, чији експорт допире и до Атине.

Скок мисли на крају свог *базуља* да је цела ова лексичка група, античка и савремена, „вјеројатно егејског подријетла“. Појаву пасје ликвиде у облику *бржуљ*, својствену миксоглотској фонетици, налазимо и у мађарском *farsang*, које потиче од старијег немачког *vaschanc Fasching*. Међутим, дублета *маришина* поред *машина* можда је условљена контактом са групом *мариширајини*. Насупрот томе, појава пасје ликвиде у топониму *Marseille* место класичног облика *Massilia* доказује нормалну инфилтрацију својствену миксоглотској.

Али за групу *базуљ њасуљ* вероватније је старобалканско порекло него егејско, како мисли Скок. И П. Кречмер је указао на посредну

везу са алб. *bathë*. На основу семантичких паралела које пружа сабински хидроним *Fabaris* и топоним *Φάσγλις* чини ми се да је вероватније индо-европско порекло и да овој лексичкој групи припада илирски хидроним *Bathinus* (графија *th* место сигме има епиграфских и рукописних паралела као у *κακασθρος κακάτιθρος* и по свој прилици *Rutheni* за *Rusini*), као и име земље *Босне* (варијанта *Бошина* захтева документовану графију *Босина*) макар да је Скок за прединдоевропско порекло.

Појаву пасје ликвиде после муклог дентала сматра Скок напросто уметнутим *r* као у *Spalatro* поред *Spalato* и у *genestra* поред класичног *genista*. Основаније је, међутим, овај тобожњи уметак посматрати у ширем опсегу јер се јавља у оба класична језика не само после групе *st* као у *genista banista* него и после групе *nd* као *tarandus tarandrus* и свакако *σαλαμάνδρα*. На тај начин добија се у смислу Бартолијеве неолингвистике много шира агеа *maggiore* која појаву таквих тобожњих уметака готово искључиво сматра условљеном миксоглотском фонетиком, њеном патолошком тежњом за појачаном експресивности. Појава пасје ликвиде у идиоглотском речнику, као што је случај у *себар сребар*, показује да је таква антиципација условљена нарочитом динамиком овог гласа, а вероватно и настојањем да се што јаче обележи особени израз.

Ево неколико свежих примера који нам помажу да схватимо давнопрошлу појаву пасје ликвиде. Хрватски композитор Лотка Калински компоновао је своје *Комендријаше*. У овом облику група *-nd-* је секундарна јер знамо да је ближе архетипу облик *комедија*. Пејоративни карактер групе *-ndr-* имамо у нашем *селендра*, где је појачани афекат очигледан (в. Шпехт.: *Der Ursprung*, 230, лит. *Giléndra* поред *Gilé*.) Позната су наша имена са пејоративним призвуком *Пилијенда*, *Лазенда*, *(Ни)коленда*, па и *Србенда*. Облици *шишрамџа* поред *шишамџа* и *кишишра* за нем. *Kiste*, односно лат. *cista*, јасно откривају алоглотску афектацију. Класичне примере за пасју ликвиду *st/str* и *nd/ndr* навео сам углавном у мом раду *Из класичне и савремене алоглошије*. Сада додајем *γέλανδροσ* које одговара лат. *gelidus* и документује се изразито негативан афекат. Исто тако сам и за име *Ἀλέξανδρος* покушао да докажем страно, негрчко порекло јер у хетитским документима читамо *Alakšanduš*, чији се завршетак јавља у топониматички западне Анатолије (исп. хомерски хидроним *σαλαμάνδρος* са нестабилним иницијалом), па, према томе, нема никакве везе са грчким *ἀνήρ*. Нисам поменуо појаве ротацизма које се налазе не само у грчком и латинском језику него и у нашем (*не мере* поред *не мојсе*, *дорене* поред *дојсене* и *догнајти* и нем. *war* према енгл. *was*).

Најзад, не сме се заборавити да група *-st/-str* у класичним и модерним говорима (напр. *genista Ginster*) није хомогена у погледу свог постанка са простог разлога јер се често ради о дериватима сигматске основе као 'Ορέστης δρος и *Venus venustus* с једне стране док с друге стране имамо готове формативе као у хетитском *dalugaštiš* *длугосийиши*, затим *милоси*, *радоси* и др. Исти такав форматив сачуван је и у илирском речнику, нарочито у ономастици (*Penestae Apenestae*), док новолатински придеви за ознаку боје обилују дериватима на *-astro*.

Josip VRANA

(Zagreb)

UTJECAJ DEPALATALIZACIJE I DENAZALIZACIJE
NA RAZVITAK VOKALSKIH SISTEMA ČEŠKOGA
I HRVATSKOSRPSKOGA JEZIKA

I

Jedna od glavnih tekovina suvremene fonološke nauke jest spoznaja, da su glasovi svakoga jezika svrstani u dva sistema: vokalski i konsonantski, koji su međusobno povezani. Vrijedi to ne samo za suvremeno stanje jezika nego i za pojedine faze njihova historijskog razvitka. Ali takva historijska razdoblja potpunoga fonološkog sklada u pojedinim jezicima vrlo su kratka; glasovni sistemi jezika nisu zatvoreni, nego su otvoreni, tj. u njima se uvijek nešto mijenja: stari glasovi odumiru, a novi se rađaju, uvrštavaju se u sisteme, koji već postoje, i tako ih stalno mijenjaju. Uzroci tim glasovnim promjenama nisu sistemi, već razvojne tendencije pojedinih jezika, a i neke vanjske okolnosti.

U prasl. jeziku, u doba njegova samostalnog razvitka, postojale su dvije razvojne tendencije: tendencija za harmonizacijom sloga i tendencija za stvaranjem otvorenih slogova. Pod utjecajem prve tendencije, pored nepalatalnih konsonanata, nastala su u praslavenskom jeziku dva nova niza konsonanata: palatalni i palatalizirani. Tri niza konsonanata bilo je preveliko opterećenje za prasl. konsonantski sistem, pa je nužna posljedica takva stanja bilo njegovo pojednostavnjivanje. To se postiglo na dva načina: u rus. i polj. jeziku, na primjer, od palatalnih i palataliziranih konsonanata stvoren je samo jedan niz konsonanata sa srednjom palatalnošću, u češ. i hrv. srp. jeziku, kao i u ostalim južnosl. jezicima, došlo je do depalatalizacije jednoga dijela ili većine palatalnih i palataliziranih konsonanata.

Druga tendencija za stvaranjem otvorenih slogova, koja se pojavila kasnije od prve, došla je do izražaja u tzv. monoftongizaciji diftonga i doni-

jela prasl. jeziku nekoliko novih vokala, koje je trebalo smjestiti u vokalski sistem, koji je već postojao. Pretpostavlja se, da je prije monoftongizacije diftonga prasl. jezik imao tzv. četverokutni sistem vokala: $i - u$, $ь - ъ$, $e - o$, $ě - a$, tj. četiri visinska reda, a u svakom po dva vokala, prednji i stražnji. Pridolaskom novih vokala $*u^2$, ju [$'ju$], $ɔ$ i $ě^2$, $ɛ$, koji su nastali monoftongizacijom diftonga, bili su prvi i četvrti red preopterećeni: prvi u svom stražnjem, a četvrti u svom prednjem dijelu. Stoga je čitav prasl. vokalski sistem trebalo pojednostavniti. Konačni rezultati toga pojednostavnjivanja u pojedinim slav. jezicima dobro su poznati. I češ. i hrv. srp. jezik u većini svojih narječja i u književnim jezicima imaju danas tzv. trokutni sistem vokala: u gornjem redu $i - u$, u srednjem $e - o$, a u donjem a . Ali do tih novih vokalskih sistema nije došlo odjednom. Pojedinačne promjene vršile su se kroz čitav srednji vijek, a djelomično i u novom vijeku. Nadalje, promjene u vokalskim sistemima češ. i hrv. srp. jezika nisu se vršile izolirano, nego u vezi s promjenama u konsonantskim sistemima, što ih je uglavnom prouzrokovala depalatalizacija.

Depalatalizacija konsonanata injicirana je ispadanjem reduciranih vokala u tzv. slabom položaju, do koga je došlo potkraj 10, i na početku 11. stoljeća na svim slavenskim područjima. Ova pojava pripisuje se novoj tendenciji za stvaranjem zatvorenih slogova. U spomenuto vrijeme slav. su plemena bila već raseljena i osnovala svoje nacionalne države. Zbog toga je na različnim geografskim područjima i u različnim etničkim zajednicama i opseg depalatalizacije različit. Ali da je ona u češ. (nešto manje u slovačkom jeziku) i u južnosl. jezicima došla do jačega izražaja, uzrok je, po mome mišljenju, jezični supstrat, koji nije poznavao tzv. meki izgovor konsonanata. Nas, dakako, u čitavom tom kompleksu jezičnih pojava zanima samo utjecaj depalatalizacije na razvitak vokalskih sistema češ. i hrv. srp. jezika.

Do nekih vokalskih promjena došlo je već u praslav. i općeslav. epohi, dakle prije pojave ispadanja reduciranih vokala u slabom položaju. Vokali $*u^2$ i $*ju$ potisnuli su dotadašnji vokal u^1 u srednji položaj prvoga reda i zauzeli njegovo mjesto. Tako je nastao novi vokal y u svim slav. jezicima, koji se od vokala i razlikovao u svojoj artikulaciji i u tome, da nije palatalizirao prethodni konsonant. Novi vokal ju bio je samo poziciona varijanta novoga fonema u . Isto su tako, po mome mišljenju, vokal $ě^2$ i u nekim slav. jezicima novonastali vokal $ě^3$ bili samo pozicione varijante vokala $ě^1$. I novi vokal analoškog postanja $ɛ^2$ u part. prez. aktiva, koji se još u općesl. epohi pojavio u svim slav. jezicima, bio je također poziciona varijanta vokala $ɛ^1$. Vokali $ě^2$ i $ě^3$, prije nego su se posve izjednačili s vokalom $ě^1$, razlikovali su se od njega u tome, što su imali zatvoreniji izgovor, a vokal $ɛ^2$ od vokala $ɛ^1$ u tome, što nije palatalizirao prethodni konsonant. Zato je, po mome mišljenju,

u češ. jeziku vokal ϵ^2 poslije denazalizacija dao a , kao i vokal ϵ^2 ispred nepalatalnog suglasnika (tj. $ved\epsilon$, $nes\epsilon$, $pek\epsilon > veda$, $nesa$, $peka$).¹

II

Prva značajna promjena u samom početku samostalnog razvitka češ. i hrv. srp. jezika u 11. stoljeću bilo je izjednačivanje prasl. prednjeg i stražnjeg reduciranog vokala, tj. ь i ъ u jedan novi reducirani vokal. Prema podacima najstarijih pisanih hrv. i čeških glag. spomenika do ovoga izjednačivanja došlo je već u 11. stoljeću.² Novi reducirani vokal označujem slovom z , ne zbog toga, što bi to bio stražnji vokal, nego zbog toga, što taj vokal u češ. i srv. srp. jeziku nije palatalizirao prethodni konsonant, a tako ga pišu i najstariji češ. i hrv. glag. spomenici. Vjerojatno je to bio vokal srednjega položaja u drugom visinskom redu. Na tu pretpostavku upućuje činjenica, što je z u svom konačnom razvitku u češ. jeziku i hrv. kajk. dijalektu dao vokal e , a samo u štok. i hrv. čak. dijalektu vokal a . Do novoga reduciranog vokala z došlo je pod utjecajem depalatalizacije prije pojave denazalizacije i bez njezina utjecaja. Ali je na kasniji njegov razvitak do punoga vokala utjecala jezična situacija, koja je bila posljedica denazalizacije.

Druga je posljedica depalatalizacije zamjena vokala y vokalom i . Do ove zamjene došlo je u 12. stoljeću samo u hrv. srp. jeziku. U češ. jeziku fonem y sačuvao je svoj poseban srednjojezični izgovor sve do 15. stoljeća, a tada je postao samo poziciona varijanta fonema i . Uzrok obadviju pojava, tj. izjednačavanja reduciranih vokala ь i ъ i zamjene vokala y vokalom i , u hrv. srp. jeziku jest u tome, što su vokali ь i i izgubili moć palataliziranja prethodnog konsonanta, a time je nestala posebna fonematska funkcija vokala ь i y . (U češ. jeziku dogodilo se to samo u prvom slučaju.)

Do pojave denazalizacije došlo je u češ. i hrv. srp. jeziku također u 11. stoljeću, vjerojatno nešto kasnije od pojave depalatalizacije, ali bez njezina direktnog utjecaja na denazalizaciju. U jednom i u drugom jeziku vokal ρ zamijenjen je novim vokalom $*u^2$, a vokali ϵ^1 i ϵ^2 vokalom $*e^2$. Uzrok denazalizacije treba tražiti u preopterećenosti stražnjega položaja prvoga reda i prednjega položaja četvrtoga reda ne samo u češ. i hrv. srp. jeziku nego i u drugim slav. jezicima, u kojima je također došlo do denazalizacije u isto vrijeme ili nešto kasnije.

Pošto su izvršene sve spomenute vokalske promjene, hrv. srp. vokalski sistem bio je još uvijek četvrokutan, a izgledao je otprilike ovako:

¹ Uspor. J. Vrana, *Praški glagoljski odlomci kao svjedok neprekidne ćirilometodske tradicije u Češkoj do kraja 11. stoljeća*, *Slavia* 39/2, Praha 1970, str. 246.

² Uspor. J. Vrana, *O. c.*, str. 244—245.

<i>i</i>	<i>u, *u²</i>
	<i>ɔ</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ě, *e²</i>	<i>a</i>

Češ. vokalski sistem bio je istoga oblika, samo je u gornjem redu imao još srednji vokal *y*.

Novi oralni vokali **u²* i **e²* bili su samo prelazno stanje do njihova posvemašnjeg izjednačenja s najbližim vokalima. Vokal **u²* izjednačio se i u češ. i u hrv. srp. jeziku s vokalom *u* i nije izazvao nikakvih promjena u njihovim vokalskim sistemima. Vokal *ɔ* kao jedini reducirani vokal nije mogao ostati osamljen. U češ. jeziku zamjenjen je vokalom *e*, također bez ikakva utjecaja na razvitak cjelokupnog vokalskog sistema. Naprotiv u hrv. srp. jeziku, što će se vidjeti kasnije, imao je vokal *ɔ* izvjestan utjecaj na dalji razvitak vokalskog sistema. Njegova je konačana zamjena (izuzevši neke zetske govore, gdje je zadržao svoj reducirani karakter) u štok. i čak. dijalektu *a*, a u većini govora kajk. dijalekta vrlo otvoreno *e* [*ǎ*].

Poseban utjecaj na dalji razvitak vokalskog sistema i u češ. i u hrv. srp. jeziku imao je novi vokal **e²*, koji je nastao denazalizacijom vokala *e¹* i *e²*. Privremeno je ovaj vokal denazalizacijom vokala *e²* i *e²*. Privremeno je ovaj vokal zadržao prednji položaj četvrtoga reda, koji su, pored vokala *ě*, dotada zauzimali vokali *e¹* i *e²*. Razlika u atrikulaciji vokala *ě*, *e¹* i *e²* bila je u tome, što je *ě* bio oralni vokal [*'ǎ*], a *e¹* i *e²* nazalni vokali [*'ǎ̃*]. Poslije gubitka nazalnosti vokal **e²* imao je istu artikulaciju kao i vokal *ě*. Jasno je, da na istome mjestu nisu mogla ostati dva vokala iste artikulacije, iako su bili različnog postanka. Ili ih je trebalo izjednačiti, ili je za jedan od njih trebalo potražiti drugo mjesto. Prvo, iako samo djelomično, dogodilo se u češkom, a drugo u hrv. srp. jeziku.

III

Prije nego se upustim u tumačenje daljih vokalskih promjena u češ. i hrv. srp. jeziku, neka mi bude dopušteno da objasnim na čemu zasnivam svoju pretpostavku, da je vokal *ě* imao otvorenu artikulaciju [*'ǎ*] ne samo u stsl. nego i u najstarijem češ. i hrv. srp. jeziku, jer je rasprostranjeno drukčije mišljenje.³

Poznato je, da je u prvobitnoj stsl. grafiji postojao isti grafem za vokal *ě* i za glasovne grupe palat. konsonant + *a*. Ista grafija zadržana je u svim

³ Uspor. F. — Trávníček, *Historická mluvnice československá*, Praha 1935, str. 102. — S. Ivšić, *Slavenska poredbena gramatika*. Priedili J. Vrana i R. Katičić, Zagreb 1970, str. 95 i 117.

stsl. glagoljskim i najstarijim ćirilskim spomenicima. To nam svjedoči, da je u 9.—10. stoljeća vokal *ě* imao vrlo otvorenu artikulaciju [ʔ̄] ne samo, kako bi neki htjeli, u nekim mak. govorima nego i na čitavom češ. i južnosl. području. Tek kasnije, u 11.—12. stoljeća, kad se artikulacija vokala *ě* izmijenila, počele su se grupe palat. konsonant + *a* drukčije bilježiti, kako u srp.hrv. ćirilskim, tako i u glagoljskim spomenicima. Ali kako je došlo do promjene u artikulaciji vokala *ě* i kakva je bila ta artikulacija? Približnu sliku o tome pružit će nam jezična analiza najstarijega stsl. spomenika češ. redakcije Praških odlomaka (Prag). U tom spomeniku vokal *ě* piše se još uvijek na stari način, ali novo denazalirano **e*², doduše samo u nekoliko primjera, piše se slovom *a*. Očito je, da je u artikulaciji ovih dvaju vokala postojala razlika. Slovom *a* na mjestu prasl. vokala *ę* nije se moglo naznačiti drugo nego vrlo otvoreni izgovor [ʔ̄] vokala **e*².⁴ Ovu pretpostavku potvrđuje činjenica, da je u kasnijem razvitku češ. jezika vokal **e*² zamijenjen vokalom *a*, ali samo ispred nepalat. konsonanata. Ispred palat. konsonanata i na kraju riječi vokal **e*² dobio je istu zamjenu kao vokal *ě* u svim položajima, tj. diftonog *je*, koji se u staročeš. spomenicima bilježi slovom *ě* u kratkim, a slovima *ie* u dugim slogovima. Ali kako je došlo do te nove artikulacije vokala *ě* i **e*²?

Već sam spomenuo, da u fonološkom sistemu nekoga jezika ne mogu zauzimati isto mjesto dva vokala različitog postanka, iako im je artikulacija ista. Tako se dogodilo, da je vokal **e*², iako samo privremeno, zadržao mjesto vokala *ę*¹ i *ę*², tj. prednji položaj četvrtoga reda s artikulacijom [ʔ̄̄], a vokal *ě* pomaknuo se u prednji položaj trećega reda i dobio diftonšku artikulaciju [ʔ̄e]. Da shvatimo tu novu artikulaciju vokala *ě*, treba imati na umu dvije činjenice: 1) Kako smo već prije vidjeli, vokal *ě* u svojim pozicionim varijantama *ě*² i *ě*³ pokazivao je tendenciju prema srednje otvorenom izgovoru. Nije dakle čudo, što je sada, pod pritiskom vokala **e*², zauzeo mjesto, koje je odgovaralo takvom izgovoru; 2) Depalatalizacija konsonanta ispred *ě* izvršila se u češ. jeziku na taj način, da se njegov palatalni elemenat nije izgubio bez traga, već je dobio kompenzaciju u sonantu *ž*, koji se pripojio vokalu *ě*. Sonant *ž* također je utjecao na to, da se vokal *ě* pomaknuo u prednji položaj trećega reda i tako se svojom artikulacijom približio artikulaciji sonanta *ž*. Drugim riječima, i sonant *ž* djelovao je na promjenu artikulacije vokala *ě*, tako da je iz artikulacije [ʔ̄̄] prešao u artikulaciju [ʔ̄e]. To se isto dogodilo i s novim vokalom **e*², koji je također, vjerojatno nešto kasnije, iz artikulacije [ʔ̄̄] prešao u artikulaciju [ʔ̄e], ali samo djelomično. Ako se u slijedećem slogu nalazio nepalat. konsonant, došlo je do retrogradnog djelovanja ovoga

⁴ Uspor. J. Vrana, O. c., str. 245 i 248.

konsonanta. Pod njegovim utjecajem palatalni elemenat ispred vokala $*e^2$ izgubio se bez traga, a sam vokal zauzeo je stražnji položaj u istom redu, u kojem se nalazio, i izjednačio se s vokalom a .⁵

Potporu za ovakvo tumačenje diftongizacije vokala $ě$ i djelomično vokala $*e^2$ u češ. jeziku nalazim u sličnoj promjeni vokala a , tj. u tzv. njegovu preglashivanju iza palat. konsonanata, koje je zahvatilo čitavo češ. jezično područje, a prisutno je i u današnjem češ. knjiž. jeziku. U istom glag. spomeniku Prag. iz 11. stoljeća zabilježeni su i prvi primjeri preglashivanja grupe ja [$iä$] u je [$iě$]. Ččito je da je to slična, ako ne baš ona ista promjena, do koje je došlo kod diftongizacije vokala $ě$ i $*e^2$. Razlika je u tome, što je u ovom slučaju sonat i praslav. podrijetla, dok je kod diftongizacije vokala $ě$ i $*e^2$ nastao kao posljedica depalatalizacije prethodnog konsonanta. Preglašivanje grupe ja povuklo je za sobom i sve druge grupe palat. konsonant + a tj. $č'a$, $ž'a$, $š'a$ itd. Poznato je, da se u najstarijoj glag. grafiji vokal a u ovim grupama, kao i u grupi ja , pisao istim grafemom kao i vokal $ě$, pa možemo pretpostaviti, da je i ovdje prvobitno bila artikulacija [$č'ä$], [$ž'ä$], [$š'ä$], koja se u češ. jeziku promijenila u [$č'ie$], [$ž'ie$], [$š'ie$], (pisalo se $čie$, $žie$, $šie$ u dugim i $čě$, $žě$, $šě$ u kratkim slogovima). Ali i do ove promjene došlo je samo u istom opsegu kao i kod diftongizacije vokala $*e^2$, tj. kad iza spomenutih grupa nije dolazio nepalat. konsonant. U jednom dijelu češ. jezičkog područja došlo je u 14. stoljeću i do preglashivanja vokala u u i iza palat. konsonanata, ali bez ikakva ograničenja.⁶ Kao pandan prednjojezičnom diftongu ie [$ě$] pojavio se u 15. stoljeću u češ. jeziku stražnjojezični diftong ou , koji je nastao iz dugog vokala u .⁷ Nakon svih tih promjena vokalski sistem češ. jezika u početku 15. stoljeća izgledao je ovako:

i	y	u
ie [$ě$]		ou
e		o
	a	

U današnjem češ. jeziku ne postoji više vokal y , a ni diftong ie ($ě$). Kako je već spomenuto, fonem y postao je poziciona varijanta vokala i s istim izgovorm, ali bez palatalizacije prethodnih konsonanata t , d , n , r . Diftong ie [$iě$ > $iě$] dao je tzv. uženjen vokal i (dugo i), a diftong $ě$ [$iě$] dao je iza b , p , v , f , m grupu je (u pismu je ostao grafem $ě$); iza d , t , n , r , sjedinio se s ovim konsonantima u grupe $d'e$, $t'e$, $n'e$, $r'e$ (u pismu $dě$, $tě$, $ně$, $ře$, a iza

⁵ Uspor. F. Trávníček, O. c., str. 80.

⁶ Uspor. F. Trávníček, O. c., str. 86.

⁷ Uspor. F. Trávníček, O. c., str. 88.

konsonanata *l, c, z, s, č, ž, š* izgubio je svoj sonantski elemenat (u pismu *le, ce, ze, se* itd.). Mjesto diftonga *ie* (*ě*) zauzeo je diftong *ej* [*eĭ*], koji se mj. *y* (dugo *y*) pojavio već u 12. stoljeću, ali danas postoji samo u narodnom i u govornom jeziku.⁸

IV

Ovaj sumaran prikaz razvitka vokalskog sistema češ. jezika omogućava nam bolji uvid u razvitak hrv. srp. vokalskog sistema. Za ocjenu njegova razvitka imamo dovoljno spomenika od 12. stoljeća dalje, pisanih slav. pismima glagoljicom i ćirilicom, koja su imala dovoljno grafema za označivanje najstarijega stadija hrv. srp. jezika. Ipak do te ocjene dolazimo mnogo teže nego u češ. jeziku, koji ima svega dva spomenika pisana glagoljicom, a svi su ostali pisani latinicom. To je zbog toga, što je u češ. latiničkim spomenicima, premda nije bilo posebnih češ. grafema, postojala mogućnost, da se spajanjem dvaju grafema ili pomoću dijakritičkih znakova označuju promjene u konsonantskom i vokalskom sistemu češ. jezika. Naprotiv u hrv. srp. jeziku glag. i ćir. grafija se petrificirala, starim grafemima označivali su se novi fonemi, i mi se često moramo tek domišljati, kakva je bila njihova artikulacija do početka, odnosno do druge polovice 14. stoljeća, i koje su mjesto zauzimali u vokalskom ili konsonantskom sistemu.

Ipak radi uglavnom istoga starta i radi analognih prilika možemo pretpostaviti, da je razvitak hrv. srp. vokalskog sistema bio sličan češ. razvitku. I za hrv. srp. jezik treba pretpostaviti da je vokal **e²*, koji je nastao denazalizacijom vokala *e¹* i *e²*, bio vrlo otvoren i da je na čitavom jezičnom području, dakako privremeno, zadržao prednji položaj četvrtoga reda tadašnjeg hrv. srp. vokalskog sistema. Ova se pretpostavka može osloniti na dvije činjenice: 1) U čak. dijalektu, doduše samo iza konsonanata *j, č, ž*, vokal **e²*, slično kao u češ. jeziku, zamijenjen je vokalom *a*; ali ovdje je sama depalatalizacija spomenutih konsonanata diktirala prijelaz iz artikulacije [*ä*] u artikulaciju [*a*], bez utjecaja slijedećeg konsonanta. 2) U kajk. dijalektu vokal *e²* zadržao je svoju vrlo otvorenu artikulaciju *ä*, tj. mjesto vokala *e¹* i *e²* u vok. sistemu. Vjerojatno je prvobitno tako bilo i u štok. i, u većini slučajeva, u čak. dijalektu.

U situaciji stvorenoj položajem vokala **e²*, vokal *ě* premjestio se iz istih razloga kao i u češ. jeziku, i to ne u treći, nego u drugi visinski red, tj. svoju vrlo otvorenu artikulaciju promijenio je u zatvorenu, ali je pri tom zadržao sposobnost palataliziranja, koju su vokali *e* i *i* izgubili. Drugim

⁸ Uspor. F. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny I*, Praha 1951, str. 43.

riječima, njegova prvobitna artikulacija [ʼǎ] zamijenjena je artikulacijom [ʼɛ]. Takvu artikulaciju imao je vokal *ě* vjerojatno već potkraj 12. stoljeća i zadržao je sve do druge polovice 14. stoljeća. Možemo to pretpostaviti na osnovu tadašnje glag. i ćir. grafije. U svim glag. i ćir. spomenicima toga vremena vokal *ě* piše se istim grafemom kao i u stsl. spomenicima. Ali vokal *a* u grupama *l'a*, *n'a* ne piše se više istim grafemom kao i vokal *ě* nego grafemom za vokal *a*, tj. mjesto *лѣ, нѣ* piše se *ла, на*.⁹ Takav način pisanja grupa *l'a*, *n'a* u hrv. glagoljici zadržan je do kraja njezine upotrebe, a u srp. ćirilici u 13. stoljeću zamijenjen je pisanjem *ла, на*. Istina je doduše, da se spomenuto pisanje *ла, на* analogijom proširilo iz grupa, u kojima je izvršena depalatalizacija (tj. počelo se pisati *ла, на* mjesto *лѣ, нѣ* prema *ча, жа, ша* itd. mjesto *чѣ, жѣ, шѣ* itd.).¹⁰ Ali uza sve to do te razlike u pisanju ne bi došlo, da je vokal *ě* zadržao svoju prvobitnu artikulaciju. Samo grupa *ja* u hrv. glagoljici pisala se i nadalje istim grafemom kao vokal *ě*. Takvo pisanje moglo se zadržati, jer grupa *ja* dolazi redovito iza vokala, a vokal *ě* iza konsonanata, pa je različit položaj grafema bio indikacija za različit izgovor. Naprotiv, u grupama *l'a*, *n'a* postojao je isti položaj kao i kod vokala *ě*, pa bi upotreba istoga grafema u obadva slučaja dovodilo do pomutnje.

Ovako dugi ekskurs u hrv. srp. glagoljsku i ćirilsku grafiju bio je potreban, da se utvrdi, da je [ʼǎ] prvobitna artikulacija vokala *ě*, ne samo u stsl. nego i u hrv. srp. jeziku, i da je do njegove zatvorene artikulacije [ʼɛ] došlo tek poslije denazalizacije vokala *ǣ*¹ i *ǣ*². A kakva je u to vrijeme, tj. od 12. do početka 14. stoljeća bila artikulacija vokala *ǣ*? Izvan svake je sumnje, da je to još uvijek reducirani vokal, jer u njegovu pisanju nema nikakve promjene, tj. piše se i nadalje u ćirilici grafemom *ѣ*, a u hrv. glag. spomenicima pored grafema *ѣ* (u novijem obliku) i apostrofom. Ali kakav je njegov odnos prema ostalim vokalima, napose vokalima *e* i *ě*? Na to pitanje možemo naći indirektan odgovor u ćirilskim ispravama, što ih je u prvoj polovici 13. stoljeća pisao dubrovački notar Paskal, koji je bio romanskog podrijetla. U tim ispravama Paskal, koji kao Roman nije imao osjećaja za meki izgovor konsonanata i reducirani izgovor vokala, često zamjenjuje vokale *ě* — *e* i *ѣ* — *e*, ali nikada *ě* — *ѣ*.¹¹ Ovu činjenicu tumačim tako, da su *ě* — *e* i *ѣ* — *e* bili susjedni vokali, a između vokala *ě* i *ѣ* nalazio se vokal *e*. Drugim riječima, visinska izgovorna ljestvica ovih triju vokala bila je otprilike ovakva

⁹ Ovdje i u daljem izlaganju označujem ćirilskim oblicima ne samo ćirilske nego i glagoljske grafeme.

¹⁰ Uspor. J. Vrana, *Vukanovo evanđelje*, Beograd 1967, str. 25.

¹¹ Uspor. J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilske isprave*, Slovo 6—8, Zagreb 1957, str. 324.

[ʔe] — [e] — [zã], tj. vokal z nije još uvijek bio vrlo otvoreno e [ã], ali se približavao tome izgovoru.

I za kasnije promjene u vokalskom sistemu hrv. srp. jezika, koje su se uglavnom dogodile u toku 14. stoljeća, imamo samo fragmentarne podatke, tj. neke od njih možemo točno utvrditi, a druge samo konstruirati prema ostalim vokalskim promjenama i prema sadašnjem stanju. Najsigurnije podatke imamo za promjene vokala ě. Ovaj je vokal na sjeverozapadnom čakavskom i sjeveroistočnom štok. području izgubio svoju sposobnost palataliziranja bez ikakve kompenzacije (na kajkavskom području moglo je do te promjene doći već ranije), a to mu je omogućilo posvemašnje izjednačivanje s vokalom e. Tako je nastao štok. i čak. ekavski izgovor vokala ě. Na preostalom dijelu štok. i čak. područja njegova sposobnost palataliziranja prethodnoga konsonanta, kojom se najjače razlikovao od ostalih prednjojezičnih vokala, bila je otpornija, pa se nije izgubila bez traga, već je utjecala na karakter njegove zamjene. Na središnjem i južnom dijelu štok. područja palatalni elemenat odvojio se od prethodnog konsonanta, osamostalio se i pridružio vokalu ě. Drugim riječima vokal ě se diftongizirao, tj. iz artikulacije [ʔe] prešao je u artikulaciju [ʔe̯]. Na sjeverozapadnom i zapadnom dijelu štok. područja te južnom dijelu čak. područja palatalni elemenat prethodnoga konsonanta stopio se s vokalom ě i omogućio njegovo izjednačivanje s vokalom i. Tako je nastao ijekavski (odnosno jekavski) i ikavski izgovor vokala ě. Po mome mišljenju ove dvije odvojene promjene, tj. ijekaviziranje i ikaviziranje vokala ě, analogne su dvjema fazama promjene dugoga vokala ě u češkom jeziku: njegovu prelaženju iz artikulacije [ʔe̯] u artikulaciju [ʔe̯] iz te artikulacije u artikulaciju [iĕ > i̯]; u obadva jezika bitnu ulogu kod promjene artikulacije vokala ě imala je depalatalizacija. Na srednjem dijelu hrv. čak. područja, tj. na priobalnom pojasu od Zadra do Rijeke i na susjednim otocima došlo je do dvojake zamjene vokala ě. U sredini riječi ispred tvrdih prednjojezičnih konsonanata (d, t, z, s, n, l, r) vokal ě zamijenjen je vokalom e, a u svim ostalim položajima vokalom i.¹² Istu zamjenu vokala ě imamo i u polj. kašupskom govoru; ali je ona slična i češ. zamjeni vokala ě, odnosno preglashivanju vokala a, i to u tome, što ispred tvrdih konsonanata dolazi niži, a u svim ostalim slučajevima viši vokal.

U vezi s promjenama artikulacije vokala ě došlo je i do stabiliziranja artikulacije vokala *e² i reduciranog vokala z. Na štok. i čak. području vokal *e² prešao je iz artikulacije [ã] u artikulaciju [e] i tako se izjednačio s vokalom e. Kod toga izjednačivanja sudjelovao je i vokal z, koji je privre-

¹² Uspor. J. Vrana, *Hrvatskogoljski Blagdanar*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 285, Zagreb 1951, str. 111.

meno zauzeo mjesto vokala *e², tj. prednji položaj četvrtoga reda, ali se naskoro, izuzevši neke zetske govore, izjednačio s vokalom *a*. Do te promjene došlo je najprije u naglašanim i dugim, a zatim u ostalim slogovima, što se može zaključiti iz primjera, koji dolaze hrv. glag. spomenicima 14. stoljeća.¹³ Druge promjene vokala nisu izazvale nikakvih poremećaja u vokalskom sistemu štok. i čak. dijalekta. Vokali **e* i **i*² kao zamjena vokala *ě* izjednačili su se s vokalima *e* i *i*. Diftong *je* nije mogao ostati osamljen, pa je zamijenjen grupom *ije* (ili *je*) u dugim, a grupom *je* u kratkim slogovima. Tako je konačno vokalski sistem štok. i čak. dijalekta iz četverokutnog sistema prešao u trokutni s pet osnovnih vokala, kao i u češ. jeziku:

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
<i>a</i>	

Naprotiv u hrv. kajk. dijalektu zadržan je četverokutni sistem, ali pojednostavnjen. U tom su se dijalektu uglavnom izvršile iste promjene kao u štok. i čak. dijalektu, ali brže i na jednostavniji način. I tu je vokal *e² zauzeo prednji položaj četvrtoga reda, a vokal *ě* premjestio se u drugi red. Obadva su se vokala depalatalizirali bez ikakve kompenzacije. Vokal *ě* dobio je protutežu u vokalu *o*, a vokali *e* i *ě* izjednačili su se s vokalom *e². Tako je vokalski sistem kajk. dijalekta, ne uzimajući u obzir posebne vokalske sisteme pojedinih njegovih govora, dobio ovaj oblik:

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ä</i>	<i>a</i>

U ovom mojem kratkom prikazu razvitka češ. i hrv. srp. vokalskog sistema ima, dakako, praznina i nedorečenosti. Ali nije ni bila moja namjera iznijeti sve, što bi se u vezi s tim problemom moglo reći. Htio sam samo upozoriti na dvije činjenice: 1) da je pitanje postanka pojedinih vokala češkoga i hrv. srp. jezika kompleksne prirode; da se njihove historijske promjene i sadašnja njihova artikulacija ne mogu razumjeti bez veze s ostalim vokalima i konsonantima cijeloga fonološkog sistema, bez poznavanja njihova položaja i funkcije u tom sistemu; 2) da su današnji češ. i hrv. srp. vokalski sistemi nastali ne samo snagom unutarnjih jezičnih zakonitosti nego i pod utjecajem vanjskih okolnosti. Te su vanjske okolnosti utjecale na depalatalizaciju konsonanata, a preko nje i na razvitak vokalskog sistema češ. i hrv. srp. jezika.

¹³ O ovim, kao i o ostalim promjenama vok. sistema hrv. srp. jezika do 14. stoljeća govorim u knjizi: *Hrvatskoglagoljski evanđelistar*, koju sam pripremio za štampu.

Proces depalatalizacije imao je, doduše, svoj korijen u samim spomenutim jezicima, ali da se u njima razvio u tolikoj mjeri, to treba pripisati odvojenosti od ostalih slav. jezika, geografskom položaju i jezičnom supstratu. Zbog toga, što između ova dva jezika nije postojala direktna veza, nije bilo povezanosti i koordinacije u razvitku njihovih vokalskih sistema: iste promjene događale su se u jednom jeziku ranije, u drugom kasnije, a također u različnom opsegu. Ali opća razvojna linija njihovih vokalskih sistema bila je uglavnom ista.

Д. ГОРТАН—ПРЕМК

(Београд)

О ЕВОЛУТИВНИМ ТЕНДЕНЦИЈАМА АКУЗАТИВНИХ СИНТАГМИ БЕЗ ПРЕДЛОГА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

1. У еволуцији српскохрватског акузатива без предлога¹ запажају се два процеса: губљење једних семантичко-синтаксичких категорија и развијање других, нових.

Показаћемо укратко ове процесе пратећи их, колико је то могуће, хронолошки.

2. У општесловенском језику, претпостављамо, постојала је општеиндоевропска категорија акузатива без предлога којим се означавао циљ каквог кретања казаног управним глаголом. И она се већ у њему морала губити, што закључујемо из чињенице да је нема, или готово нема, у историјском периоду словенских језика². И у старом српскохрватском језику³ налазимо само трагове оваквог акузатива; исп.:

¹ У књизи Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику (Библиотека Јужнословенског филолога, нова серија, књ. 2, Београд 1971, изд. Института за српскохрватски језик), којој је циљ био семантичко-синтаксичко испитивање ових синтагми, у првоме реду ради утврђивања њиховог стања у савременом језику, дошла сам, при разјашњавању развитка појединих семантичких категорија, до извесних општијих закључака о еволуцији српскохрватског акузатива и његовом односу према акузативима у другим словенским језицима синтетичког типа деклинације; њих ћу овом приликом, скупљене на једном месту, изнети у основним цртама.

² Исп. F. Miklosich, *Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*, Wien 1883, 328—329. и, напр., *Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков*, Москва 1968, 118.

³ Под старим српскохрватском језиком подразумевамо језик од првих писаних споменика до Вука Стеф. Караџића. У овом је периоду егзистирало више књижевних језика од којих су неки развијени под већим страним утицајем, неки под мањим, неки више везани за народни језик, неки мање, но ми ћемо за испитивање еволуције акузативних синтагми узимати примере, углавном, из језика везаних за дијалекте територије на којој су поникли, односно из оних који представљају више народни језик, а мање књижевни манир.

Stolni grad svoj *Indiju* došad (Život Aleksandra Velikog), Pak on grede *dvore* Kožulove (A. Kačić)⁴.

До губљења ове категорије дошло је, и у нашем језику, и у другим језицима, под утицајем експанзије предлошко-падежних конструкција. Наиме, локалним акузативом без предлога означавао се циљ кретања уопште, без одређивања да ли се крајња тачка кретања налази у унутрашњости појма с именом у акузативу, или на његовој површини, или пак у његовој околини и сл.; предлошко-падежне везе смењују овај акузатив због унутрашње језичке потребе за ближом детерминацијом локалних односа.

3. И адвербне временске синтагме с недетерминисаним акузативом без предлога типа *властелинъ вечеръ да не позиваетъ се* готово су се изгубиле још у доисторијској епоси словенских језика, односно још у доисторијској епоси развила се обавезна детерминација временских појмова. У историјском периоду српскохрватског језика могу се наћи само ретки остаци овакве употребе: *Kratka ti je tvoja čas, a večer povehneš* (Ranjinin Zbornik), *Sunce vrhu nas dan sja, a večer zapada* (M. Vetranić).⁵ Ова обавезна детерминација имена временских јединица у акузативу (исп. *što вече* су га позвали) уследила је као последица промене значење временског акузатива у словенским језицима — недетерминисани акузатив означавао је само временску јединицу без прецизирања о којој се ради у низу могућих, док се детерминацијом издваја, одређује према каквом познатом моменту, анафорским указивањем на њега, баш она јединица у току које долази до вршења радње. Паралелно с овим функцију првобитног, широко схваћеног временског одређивања преузимао је акузатив с предлогом *y*⁶ (*властелинъ вечеръ да не позивает се > *властелин у вече да не позива се*).

4. У општесловенском језику, и у свим старим словенским језицима, постојала је посебна семантичко-синтаксичка врста акузатива без предлога у синтагмама с глаголима који означавају какав процес саопштавања, мишљења, осећања. Нпр.: *Svima nje stvorenja hoću govoriti*

⁴ Примере типа: *petnajst dan gre školu* (из чакавског) и *ako dojdeš črnogoru* (из кајкавског) не треба мешати с овом категоријом јер су ови акузативи само формално без предлога; они су резултат познате гласовне промене губљења почетног *v* у речима, односно губљења предлога *v* у чакавским у кајкавским говорима.

⁵ У чакавским споменицама овакви примери су нешто чешћи а и данас се у овом дијалекту могу срести и у оним случајевима у којима се не мора помишљати да су резултат губљења предлога *v*.

⁶ Исп. М. Ивић, Из проблематике падежних временских конструкција, Јужнословенски филолог XXI, 188—196.

(М. Marulić), Pripovijedajući *krštenje* pokorno (Bernandin), *Čestite glase* reći kraljeviću (Dž. Palmotić), *Piši uzrok* moga truda (J. Konavelić), *Čuvši smrt* koga prijatelja (P. Posilović), *Poče misliti* svoj opaki život (J. Filipović), *Adam . . . plakaše . . . dobrotu* rajsku pomišljajući (Starine), *Sve zvijeri zemaljske njega* će saznati (P. Vitezović), *Požali nedragost* našu (Spom. srp., XV v.).

Значење ових акузатива специфично је и са синхроничног гледишта необично је. Наиме, у савременом српскохрватском језику уз глаголе који означавају какав процес саопштавања, као *говориши*, *приповедаши* или *писаши* и сл., појмом с именом у акузативу означава се оно што се изговара, износи, и то што се изговара, износи именује се увек као акустичка представа, као оно што се писањем ствара и сл., док се у старом језику објектом могао означавати и сам садржај онога што се изговара односно садржај о коме се пише (исп. *говориши њраве речи* и *писаши писмо* : *говориши ње створења* и *писаши узрок њтруда*); уз глагол *чуши* у савременом језику објектом се означава акустичка представа или акустички извор, а не предметни садржај онога што се аперцепира (исп. *слушаши звоњаву* и *чуши звоно* : *чуши смрт њријашеља*); уз глагол *мислиши* може стајати само унутрашњи објекат (*мислиши мисли*, што је, свакако, више фразеолошки обрт него синтаксички спрег), док је у старом језику објекат могао бити и појам о коме се концепција ствара (исп. *мислиши свој ојаки живоји*); уз глагол *сазнаши* данас се објектом могу означити само општи појмови, као нпр. *истиина* (исп. *сазнаши истиину* : *сазнаши Исуса*, из старог језика); општи се појмови, као *истиина*, *глујоси* и сл., такође данас, могу јавити као објекти и уз већину глагола ове врсте значења (нпр. *говориши истиину*, *чуши разне глујоси* и др.), али они у овим синтагмама имају више карактер унутрашњег објекта или прилошке глаголске одредбе него објекатске допуне⁷.

5. Свим овим синтагмама из старог језика заједничко је то што се у њима именом у акузативу означавају предметни садржаји управ-

⁷ „Именичке лексеме које се остварују као објекатске допуне уз глаголе говорења (*говориши истиину*, *пријашине ствари*, *глујоси*, *гадоси* и сл.) указују неминовно на комплексан, акустичко-смисаони феномен. Пошто на то указују, оне према глаголу комуникативне радње врше функцију унутрашњег објекта. Интерпретацију у смислу унутрашњег објекта илуструје, поред осталог, и чињеница да се у појединим случајевима објекатска конструкција врло лако преобраћа у квалификативно-прилошку (нпр. *говорио је њамејне ствари* — *говорио је њамејно*“, како је моју формулацију о експликативном акузативу кориговала М. Ивић (О објекатској допуни глагола комуникативних и интелектуалних радњи, Зборник за језик и књижевност, књ. I, 27—32, Титоград 1972).

них глагола, а не представе које се глаголским процесом стварају, аперцепирају или конципирају. С обзиром на овакво значење ове смо објекте назвали експликативним објектима.

6. У савременом српскохрватском језику предметни садржаји оваквих глагола означавају се само предлошко-падежним конструкцијама: најчешће везом *о* + *локалтив* (*говориши о њеном стварању, ишсаши о узроку, слушаши о њој, мислиши о живоју*), ређе везом *за* + *акузатив* или *на* + *акузатив* (*чуши за смрт, мислиши на њу*), што, свакако, зависи од значења сваке синтагме појединачно.

7. Напоредну употребу предлошко-падежних конструкција и акузатива за означавање глаголског предметног садржаја налазимо од раног периода историје српскохрватског језика, нпр.: *Дође . . . ро-klisijař i govori mi za rabote i za trъgovce i za slobodu* (XIV v., Mon. serb.), *O drugome da govore, dok ga rane i obore* (V. Došen). Ова напоредност знак је да се категорија експликативног акузатива морала почети нарушавати још у доисторијској епоси српскохрватског језика, највероватније још у прасловенској епоси. А да је употреба експликативног акузатива прасловенска особина, закључујемо из тога што примере оваквог акузатива налазимо у свим старим словенским језицима⁸; према општој семантици индоевропског акузатива, може се закључити да је експликативни акузатив наслеђен још из праиндоевропског⁹. Но, какво је да је његово порекло, чињеница је да је њега било у свим старим словенским језицима и да се он у свим њима постепено губио, свакако, под утицајем експанзије предлошко-падежних веза уопште¹⁰.

8. У вези с експликативним акузативом поменућемо и примере типа: *Kad mrtvaca плаћу . . . тамо poteci i sam proплаћи* (XV v., glag. rukopis), *Рук ју sedam dana плака* (М. Marulić), код којих су могућа два значења: прво, можда је и овде акузатив употребљен за означавање предметне представе на које се односе радње ових глагола односно представе које изазивају ту радњу, плакање, и , друго, можда је овде у питању само посебно значење овога глагола — *оилаквиваши некога*,

⁸ Исп., нпр., А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, Москва 1958, 295—296; Т. П. Ломтев, Очерки по историческому синтаксису русского языка, Москва 1956, 257. и даље; Д. Сергеевна Станишева, Винительный падеж в восточно-славянских языках, София 1966, 34—42.

⁹ Исп., нпр. К. Brugmann, Abrégé de grammaire comparée des langues indo-européennes, Paris 1905, 466.

¹⁰ Примере са неодређеним заменицама типа *говориши свашша, мислиши нешишо* не треба схватати као експликативни акузатив, јер у њима немамо синтаксичке објекте, већ само обличке, тј. ове су синтагме резултат тежње ка индексинабилности ових заменица у нашем језику.

нарицајти за неким, до кога је дошло или депрефиксацијом или семантичким развојем простог глагола.

9. Примера експликативног акузатива, дужни смо да кажемо, има, додуше не честих, и у новијем језику, нпр.: *Мајке немам да јој јаде кажем* (Вук, Народна пема), *Пошљи мене осам ђевојака, / Уз ђевојке дванаест талаца, / Које тебе њишем* (И.), или *Причао ми је цео свој живој* (Из говорног језика), али они у њему не представљају продуктивну синтаксичку категорију, већ устаљене обрте којима се придаје понешто и експресивног садржаја.

10. У историји српскохрватског језика евидентно је и губљење акузативних синтагми с двоструким објекатским односом, и оних с двојним акузативом — типа *учијти ђака њесму*, и оних с предикативним акузативом — типа *џостави га сџарешину*. Ове се синтагме од синтагми објекатских односа разликују двома синтаксичко-семантичким особеностима: прво, у њима имамо два објекатска односа према истом управном глаголу (док у објекатским имамо увек само један) и друго, у њима је други објекат везан не само за свој управни глагол већ и за појам првог објекта (док је у објекатским веза увек непосредна, директна). Ова двострука и индиректна семантичко-синтаксичка зависност релевантан је услов за остваривање значења синтагми с два објекта.

11. Синтагме с двоструким објекатским односом у старом српскохрватском језику лексички су ограничене. Синтагме с двојним акузативом јављају се уз глаголе *учијти* (*науцијти, џоучијти*), *молијти* (*замолијти*), *џијати* (*зџијати, уџијати*) односно уз глаголе који означавају различите процесе говорења, саопштавања, обраћања којима се остварује контакт са објектом, нпр.: *Науциће нас рите своје* (Leks. Bergandina Splićanina), *Molim te ovu stvar* (Š. Menčetić), *Redovnici . . . роћеше га питати узрок* (M. Zoričić). Појам с именом у функцији првог акузатива у овим синтагмама означава лице ангажовано контактом казаним управним глаголом, а појам с именом у функцији другог акузатива ближе одређује, допуњава садржину или намену глаголског процеса; први објекат означава увек живо биће, а други неживе појмове; и ова обавезна диференцијација у рангу појмова, сматрамо, доприноси и диференцијацији у значењу.

12. Већ од првих споменика јављају се у синонимској употреби с овима и синтагме у којима је место другог акузатива употребљен који други падежни облик (датов, предлошко-падежна веза *о + локајтив, за + акузатив* или др.): *Da čeda svoja strahu* Вођију науцији (Domentijan), *Molimo te mnogo o sem* (Starine).

Синтагме с двојним акузативом нису жива и продуктивна категорија ни у нашем ни у другим словенским језицима; оне се у савременом српскохрватском језику употребљавају углавном уз глагол *учиши*, *научиши*.

13. Две су могуће претпоставке о губљењу ових синтагми: једна, по којој су оне ишчезавале престанком утицаја старословенског језика, и, друга, по којој је до њиховог губљења дошло из унутрашњих језичких разлога. Друга је вероватнија; објаснићемо је. У синтагмама с глаголима *молиши* и *ишишати* један од акузатива је увек био експликативни акузатив, који се у нашем језику, као и у другим словенским језицима, губио већ од првих писаних споменика, а његово губљење значило је и губљење једног од акузатива у овим синтагмама и његово замењивање којим другим падежом или предлошко-падежном везом, а оне су, пак, могле за собом повући и синтагме типа *учиши некога нешто* и сл. Осим овога, свакако треба имати у виду и губљење уопште двојних беспредлошких падежних конструкција у словенским језицима¹¹.

14. Лексички је ограничена и категорија синтагми с предикативним акузативом; оне су се јављале, углавном, уз глаголе: *чиниши* (*учишиши*), *поставиши*, *зватиши*, *нарећи*, *имати* и сл.; нпр.: *Mi tebe dilnici činimo naših molitav* (Starine), *Jezik digne do nebesa, boga svoga da pri-kori, što čovika njega stvori* (V. Dosen), *Postavi me veljega župana* (XII v., Mon. serb). *Postavi me naslednika* (XV v., Povelje Lj. Stojanovića), *Nedostojna sebe naricaše* (Domentijan), *Vojvodu mene imate* (I. Gundulić).

15. Основне су семантичко-синтаксичке карактеристике ових синтагми: прво, у функцији њихових управних чланова јављају се гла-

¹¹ Спорно је и порекло ових синтагми и у словенским и у балканским језицима. Њихов се настанак у науци објашњава, углавном, утицајем грчког, непосредним или преко старословенског (исп. F. Miklosich, op. cit., 389; K. Sandfeld, *Linguistique balkanique*, Paris 1930, 201—202), Но, ми смо ипак склони да помишљамо и на то да су оне могле постојати, као продуктивне или потенцијалне, у словенским језицима уопште, и да је њихова употреба у балканској језичкој средини само подстакнута и оживљена. Овој хипотези иде у прилог: прво, то што је по правилу у функцији једног од зависних чланова ових синтагми био експликативни акузатив, који је због свога специфичног значења био за управни глагол везан колико синтаксички толико и семантички (отуда и могућност његове употребе уз рефлексивне глаголе, исп.: *Tvoj se zakon poučih* — F. Miklosich, op. c., 389. или у чешком, *Molditi se Otčenaz* — F. Travníček, *Mluvnice spisovné čestiny Praha 1951, 1225*), и који је, опет због такве семантике, могао дозволити успостављање у истој синтагми и другог акузативног односа; и друго, чињеница да су у словенским језицима постојале и друге двојне падежне конструкције.

голи са недовољно одређеним семантичким садржајем који уопштено значе — доводити какав појам у везу са извесним стањем, положајем; друго, појам с именом у другом акузативу семантички допуњује садржај управног голагола и означава о каквој се вези ради, у какав се положај доводи појам првог акузатива; и треће, и појам првог и појам другог објекта најчешће означавају жива бића, с тим што први означава посебану индивидуу, а други категорију за коју се она везује.

16. Мада су ове синтагме у старој језику биле продуктивна синтаксичка категорија, ипак се врло рано синонимично њима почињу јављати и синтагме с предикативним инструменталом или с предлошко-падежном везом *за* + акузатив уз глаголе *чиниши* и *поставиши* и сл., или с предикативним номинативом уз глаголе *зватиши*, *назваиши* и сл.: *Nemojте činiti kući moga oca kućom od prodavac (D. Ranjina). Stvorio te je čovikom na sliku i priliku svoju (N. Leaković), Kraljicom te svojom narekao (I. Gundulić).*

17. Категорија предикативног акузатива постојала је у свим старим словенским језицима¹², и у свима њима она се временом губила¹³. Узроке њенога губљења, свакако, треба тражити у унутрашњим језичким процесима: с једне стране, у тежњи за формалним диференцирањем различитих семантичких односа (јер ова два акузатива нису исте семантичке вредности — један је у тешњем интерсинтагматском семазиолошком односу са управним глаголом због његове недовољно одређене семантике, а други поред падежног означава и предикативни однос) и, с друге стране, у губљењу експликативног акузатива (који је у синтагмама са глаголима *казатиши*, *разуметиши*, *чуиши* и сл. био у функцији другог зависног члана, те је његово губљење значило и губљење ових предикативних синтагми, што је могло имати за последицу нарушавање ове системе уопште)¹⁴.

¹² И настанак предикативног акузатива, као и настанак двојног акузатива, довођен је у везу са утицајем грчког језика преко старословенског. Ми се с тиме не бисмо сасвим сагласили, и склони смо да верујемо да је ово једна од опште-словенских категорија коју је утицај старословенских текстова односно балканске језичке средине могао учинити само интензивнијом.

¹³ Исп., нпр., Ј. А. Булаховский, *Русский литературный язык первой половины XIX века*, Москва 1954, 332.

¹⁴ Од ових синтагми треба разликовати оне са придевом у функцији другог објекта — *сребрно седло не чини коња добра*, јер у њима придевска реч као други објект не означава само акузативни предикативни однос већ врши и функцију атрибуцк-прилошке одредбе. Оваква је њихова функција и допринела томе да се код њих тенденција ка губљењу мање запажа.

18. Недетерминисани адвербни акузатив без предлога временског значења, као што смо већ рекли, изгубио се још у доисторијској епоси, односно још у доисторијској епоси развила се његова обавезна детерминација (уз одговарајућу измену значења). Но и употреба овога детерминисаног адвербног акузатива временом се лагано сужавала. Током историјског развитка српскохрватског језика јасно се може пратити постепено продирање генитивских синтагми у адвербну временску категорију; исп. *Da se daje vsaku godinu crky* (XV v., Mon. serb.), *Slušati misu svaku nedelju* (I. Nenadić), *Čoek u srcu miran nije, a svaki dan види да nije ništor vjerovito* (I. Gundulić), *Jednu noć mogla bi smrt mi doć* (N. Nalješković), *И овъ часъ* кои гдна краља Тврѣтка и вашъ листь примисмо (Повеља из 1423. г., Љ. Стојановић) — али: *Ne samo svake godine, nego i vise puta preko godine* (F. Lastrić), *(H)ote slućiti svake nedelje jednu misu za naše grihe* (XV v., Mon. croat.), *Ka (koprena) se tće sijeh dana* (M. Vertanić), *Hodi izbrani segaj časa*, gdje se milos božja zove (I. Kanovelić) — уз напомену да је у старом језику употреба синтагми са именом веће временске јединице (*година, месец, недеља*) готово једнако честа и у акузативу и у генитиву, док је употреба синтагми с именима мањих временских јединица (*дан, ноћ, јуџро, час* и сл.) неупоредиво чешћа у акузативу, што, свакако, говори о томе да је генитив продирао прво у синтагме типа *сваку годину*, а касније у синтагме типа *свако јуџро*.

Могућност употребе и акузативних и генитивских адвербних временских синтагми имамо и у савременом српскохрватском језику. Што се пак тиче нормативности њихове употребе може се закључити ово: имена већих временских јединица углавном се не употребљавају у акузативу (није обично *џрошлу годину је много џуџовало*, већ — *џрошле године је много џуџовао*), а имена мањих временских јединица могу се употребити и у акузативу и у генитиву (исп. *свако вече одлази у шейњу : сваке вечери одлази у шейњу*)¹⁵.

19. Процес продирања генитивских синтагми у адвербну временску категорију, односно процес сужавања употребе акузатива у овој категорији изазвали су семантички разлози. Наиме, генитивом се озна-

¹⁵ Интересантно је напоменути да се запажа извесна зависност употребе акузатива односно генитива од типа одредбе која стоји уз име временске јединице; нпр. ако је одредба атрибутског, квалитативног карактера, име временске јединице готово по правилу се јавља у генитиву (*оног џролејњег дана*), а ако је одредба придевска заменица *неки, нека, неко*, име временске јединице чешће се употребљава у акузативу (*неко јуџро*), синтагме типа *сваки дан, свако јуџро, овај дан* и сл. употребљавају се и у акузативу и у генитиву, итд.

чавао, и означава се, временски период чије границе нису тачно одређене, а као такво се време баш и схватало, и схвата, када су у питању дужи временски периоди или имена временских периода у множини (исп. *долазио је ове године* и *долазио је ових дана : што јујиро је дошао, овај час сийиже*)¹⁶. Овај се процес одвијао у историјском периоду српско-хрватског језика¹⁷.

20. Све акузативне категорије које су се изгубиле, или се губе, имале су једну заједничку семантичко-синтаксичку особеност — ши року, недовољно детерминисану семантику односа појма с именом у акузативу према управном глаголу: у адвербним просторним синтагмама појам у акузативу одређивао је циљ кретања уопште без детерминације његове крајње тачке; у адвербним временским синтагмама недетерминисани акузатив означавао је само временску јединицу без прецизирања о којој се ради у низу могућих; у синтагмама с експликативним акузативом појмом у акузативу означавао се само предметни садржај какве представе односно оно што је у вези са глаголским процесом, а не посебан појам, представа и њен директан однос с управном речју; у конструкцијама с двоструким објекатским односом семантичко-синтаксичка веза другог акузатива сасвим је недетерминисана, индиректна, обавезно успостављена преко појма првог акузатива; у адвербној временској категорији с детерминисаним акузативом појам с именом у акузативу био је неодређених граница, поготову када су у питању дужи временски периоди. Губљење ових синтагми значило је елиминисање из акузативне категорије свих недовољно детерминисаних и индиректних односа.

21. Процес ширења употребе акузатива истога је смисла, само је усмерен у другом правцу, и значи: обухватање акузативном категоријом свега што је у директном односу са глаголском радњом односно сваког појма у синтагми на који је глаголска радња управљена, који је у директном контакту са њом и који је непосредно и у целини ангажован као пасиван или у пасивној улози.

22. Две су основне категорије које су се у неким својим реализацијама прелиле, или се преливају, у акузативну категорију — генитивска и дативска.

¹⁶ М. Ивић, оп. с., 192—195, претпоставља да су асоцирање на време без тачно одређених граница могле изазвати одредбе, као *йрошли*, *минули* и др., углавном саграђене од временских прилога и партиципа, но ми ипак сматрамо да је дужина временског периода имала пресудну улогу у семантичком приближавању акузативне и генитивске категорије.

¹⁷ Експанзија генитива није једнаког интензитета у свим словенским језицима; нпр. у руском је незнатна.

¹⁹ Јужнословенски филолог, XXX

23. У општесловенском језику¹⁸, а и у праиндоевропском¹⁹, генитив је, између осталог, био везан и за глаголе који, најопштије речено, значе процесе којима се успоставља одређени однос субјекта према објекту, односно којима се одређује однос субјекта према објекту; то су глаголи: *гледајти, желејти, искајти, њијати, молијти, чекајти, звајти, чувајти*, као и још неки сличне семантике. И у старословенском уз велики број оваквих глагола јављао се и акузатив и генитив у функцији објекта и, што је нарочито битно, са истим значењем²⁰. Исто је и у споменицима других старих словенских језика,²¹ исто је и у старом српскохрватском језику, исп.: *Što godi činiš, čovječe, čini i gledaj konca* (Zbornik razl. stvari), *Žudio jest diela putenoga* (S. Matijević), *Од насъ верѣ просишь* (повеља из 1423. г., Љ. Стојановић), *Pitam zakona vašega* (XVI v., Mon. croat.), *Ako biste nami ne virovali, pitajte vaših ljudih* (XVIII v., Starine), *Molim vas i svih onih* (Т. Maretić, Jezik dalmatinskih pisaca XVIII vijeka), *Koga čaca* сви чекамо (Дубровачки зборник од год. 1520), *Možesh zovnut i ženskoga uha* (М. А. Reljković), *Da pazi ijednoga tabora aliti ijednoga grada* (М. Divković) — са генитивом, поред: *Ni huloga голу glavu za njegovu pitaj slavu* (V. Došen), *Tko Popivu pita* (М. Držić), *Čekajući blaženo usanje* (F. Glavinić), *Gledaje nje svitlost svi se zamamiše* (М. Marulić), *Sluš'mo dakle duhovnike i glas božji od njih čujmo* (J. Kavanjin), *Mladinac niki za ženu poželi ju* (F. Glavinić) — са акузативом.

24. Паралелна употреба акузатива и генитива у истом значењу уз ове глаголе у старом српскохрватском језику сведочи о томе да је акузатив почео продирати у ову генитивску категорију још у доисторијској епоси, вероватно још у општесловенском. Разлог овој експанзији акузатива треба тражити у промени схватања семантичких веза у овим синтагмама, односно у губљењу партизивног или сличног генитивског значења у њима²².

25. У српскохрватском језику изразит је и процес губљења словенског генитива, односно процес ширења употребе акузатива иза негативних глагола. Још од првих споменика налазимо паралелну употребу

¹⁸ А. Меје, *Общеславянский язык*, Москва 1951, 373—374.

¹⁹ К. Brugmann, *op. c.*, 461—462.

²⁰ Исп. К. И. Ходова, *Система падежей старославянского языка*, Москва 1963, 59—65.

²¹ Исп., нпр., F. Trávníček, *op. c.*, 1198.

²² Овај процес ширења акузатива није завршен у свим говорима српскохрватског језика; остатака употребе генитива има још увек у Бачкој, у Мачви и уопште у западним штокавским говорима.

и акузатива и генитива у овој позицији, и у истом значењу; исп.: Ne kažite mně *céne* činiti kako vlahu (Mon. serb.), Nigdar jine *postelje* ne pozna nere голу zemlju (Starine), Sad *odjeće* sve od svile, nije seljanke, ka ne čini (I. Gundulić), Oni, koji našega *jezika* ne razume (V. Došen), Crkveni službenici . . . da ne poželiju grda *dobitka* (Katekizam), Po naravi ne može *ploda* činiti (M. Dobretić), Ne znaju *klina* zaoštriti (M. A. Reljković), Ne more podnositi *posta* (S. Matijević), поред: Ми не знамо . . . *вашу ипечатѣ* (Љ. Стојановић, повела из 1423. г.), Ne bih ja pri roka poželil *smrti* (Š. Menčetić), *Potribna* k tomu *slova* ne mogah činiti napraviti (P. Vitezović), Ne bi za ništo *pravu* prilomila *viru* (H. Lucić), Na pomoć onim, koji vele dobro *latinsku knjigu* ne razumiju (I. Bandulović), Koji ne poznava *vrjednost* i *dobrotu od one stvari* (A. Kašić) — уз две констатације: прва, да су генитивски облици фреквентнији од акузативних, и друга, да је претежан број примера у акузативу са детерминисаним објектом.

26. У новијем језику, треба нагласити, употреба акузатива упадљиво је већа од употребе генитива; однос је приближно овакав: 17⁰/₀ генитива: 83⁰/₀ акузатива. Такође треба нагласити да употреба ових двају облика није произвољна, већ зависи од посебних семантичко-синтаксичких услова у синтагми, односно од детерминисаности и недетерминисаности објекта. Одсуство семантичко-синтаксичке детерминације условљава упадљиво већу употребу генитива, мада не спречава ни употребу акузатива (исп. Нијесмо кадри *мира* чинити, Бук: Неће слати *замјеницу* дужду, Љубиша). Детерминисаност објекта јасно потенцира употребу акузатива (нпр. Благо оном који у таквом метежу не изгуби *свијест* свога *племена* и *величанство* свога *имена*, Љубиша), а степен те условљености зависи од врсте детерминације; нпр. потпуну или готово потпуну условљеност имамо када је детерминација извршена квалификативним генитивом или квалификативним којим другим зависним падежом, а приметну, мада не сасвим доследну када је детерминација извршена атрибутом (што објашњавамо недовољном специфичношћу саме семантике атрибута и могућношћу јављања семантички празних придева као атрибута).

Употреба генитива може бити условљена и партитивним значењем целе синтагме — када се наглашава потпуно одрицање обухватања објекта глаголском радњом (нпр. Нећу вам, господо, *новца* ни *једнога* узети, Љубиша). Употреба генитива је чешћа и у устаљеним фразама, у којима се начелно боље чува старије стање (*ти речи* нисам проговорила и сл.).

27. У негативним реченицама у којима је предикат глагол *немајѝи* ситуација је сасвим друкчија; у њима се употреба генитива веома добро чува, и у старијем и у новијем језику. Интересантна је чињеница да је у њима тенденција ка ширењу употребе акузатива незнатна; интересантно је такође да су и у њима сви објекти у акузативу готово редовно одређени, детерминисани.

Сама семантика глагола *немајѝи* објашњава чување словенског генитива у синтагмама овога типа; глагол *немајѝи* значи одрицање имања, најчешће поседовања објекта, и то одрицање је такво да се одриче имање и најмањег дела, и трунке, и трага, што семантички условљава партитивност или употребу генитива.

28. Процес губљења словенског генитива није истог интензитета у свим словенским језицима; у старословенском се генитив по правилу употребљава иза негативних глагола, али је засведочена и употреба акузатива, и то не у малом броју²³; у источнословенским језицима акузатив се јавља, мада не често (нешто је чешићи у новијем периоду)²⁴; у западнословенским језицима употреба акузатива је веома мале, занемарљиве фреквенције²⁵, а исто је и у словеначком. Но, без обзира на фреквенцију употребе, словенски генитив у свима њима нити је имао нити има неку посебну семантичко-синтаксичку вредност, друкчију од акузатива у истој позицији; он је само морфолошко обележје синтагме с негативним глаголом, а не знак каквог партитивног или аблативног значења (које је, свакако, морао имати у општесловенској епоси, и које је свакако још у тој епоси почео губити).

Српскохрватски језик свакако је у губљењу словенског генитива најдаље отишао²⁶ (не узимајући у обзир македонски и бугарски, који имају сасвим друкчији систем деκлинације). Ово се тумачи утицајем грчког језика, преко старословенског, као и утицајем балканске језичке средине уопште. Можда би се могло помишљати и на утицај вулгарног латинског језика и романских језика уопште, нарочито када је у питању

²³ Isp. A. Vaillant, *Manuel du vieux slave*, Paris 1948, 176—177; P. Вечерка, Синтаксис беспредложног родителног падежа в старославянском языке, Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага 1963, 204.

²⁴ Исп. Грамматика русского языка, изд. АН СССР, Москва 1960, II том, део I, 121; Т. П. Ломтев, Грамматика белорусского языка, Москва 1956, 221; А. О. Загородский, Грамматика украинской мови, Киев, 1955, 30.

²⁵ Isp. F. Trávníček, *op. c.*, 1206—1207; H. Grappin, *Grammaire de la langue polonaise*, Paris 1949, 105.

²⁶ Али не у свим својим говорима; централни новоштокавски говори (Мачва, Босна, Херцеговина) морфолошки нешто боље чувају словенски генитив.

језик наших западних крајева. Но сви ови страни утицаји могли су само подржати процес до кога је дошло из унутрашњих језичких разлога. Мислимо да је и само изједначавање семантичко-синтаксичке вредности словенског генитива са акузативном објекатском категоријом могло, пре или касније, довести до његовог губљења, тим више што је партитивни генитив жива и продуктивна категорија, а на њу асоцира словенски генитив²⁷.

29. Обема генитивским категоријама које су се развиле у акузативну заједничка су два семантичко-синтаксичка момента: изостајање физичког, или схваћеног као таквог контакта глаголске радње са објектом и изостајање физичке обухваћености објекта у целини глаголским процесом, у првима због саме семантике управних глагола (видети, питати, молити и сл.), у другима зато што до радње не долази јер се она негира. А изгледа да су баш остваривање физичког контакта и обухваћеност објекта у целини били релевантни елементи за некадашњи, прасловенски семантички садржај акузатива, и да се све оно што није у физичком контакту са радњом или све што није у потпуности обухваћено њоме схватало као делимично, партитивно, генитивско.

Продирање акузатива у ове позиције имало је као нормалну последицу и извесну промену у схватању акузатива уопште, односно утицало је на ширење његове семантичко-синтаксичке вредности од појма који је у физичком контакту са радњом и који је њоме обухваћен у целини ка односу појма који је у непосредном контакту са радњом и који је директно ангажован њоме.

30. Овакво ширење схватања акузативног односа, с једне стране, и познато сужавање дативске категорије, с друге стране, условили су колебање извесних дативских синтагми између дативске и акузативне категорије, односно створили су могућност да се однос појма коме је намењено вршење неких врста глаголских радњи схвати као однос посебне врсте ангажовања. То су, углавном, синтагме с глаголима: *лагати*, *савештовати*, *јомагати*, *служити*, *сметати*, *судити*, *говети*, *избегавати* и још неке, као и извесне реченице с логичким субјектом типа *вољт му је* или реченице типа *слава мајци зајада*; и све се оне још од раног периода историје српскохрватског језика јављају и у облику с дативом и у облику с акузативом. Исп.: *Mislíće da im lažeš* (V. Došen):

²⁷ О негативним реченицама у којима је објекат заменица када означава нешто неодређено (*ништиа*, *нешито*, *што* и сл.), а предикат било који глагол, чак и глагол *немати*, нисмо говорили зато што оне због тежње ка индеклинабилности ових заменица, односно тенденције ка искључивој употреби акузативних облика не пружају праву слику стања словенског генитива.

Da (oči) od zmiје *ribu* lažu (I.); Cerkov savetuje *tebi* (J. Rajić): *Narod* valja savetovati (D. Obradović); Богъ помаже твому *carstvu* (XII v., Mon. serb.); Zvonimir . . . počе *dobre* pomagati (Let. popa Dukljanina); Na odĉjaniје sluŹeŹtimъ svetomu *hramu* semu (XV v., Mon. serb.): SluŹićemo sasvim kraljevu *velikost* (M. Marulić); Niktor neće *nam* smetati (P. Vuletić): Nije pogodio . . . da jedna parna *drugu* smeta (Poljički statut); Ako li kъto sije prĉtvori, (da) *mu* bogъ sudi (XII v., Mon. serb.): Ne jimite suditi *nikogare* (Źića otaca); *Ovima* je briga dana . . . čuvat (J. Kavanjin): A muŹ joj se smije; da on Źali, ni briga *ga* nije (M. A. Reljković); I dopade *knezu* hiŹa (XVI v., Mon. croat.): Primismo odъ rečenoga kneza . . . Źto *ni* dopade dobitъja (1439. g., Mon. serb.).

Примери из старога језика не показују неку виднију разлику у значењима синтагми с дативом и с акузативом. Изгледа да се она касније развила, и још се развија у савременом језику. Заправо, зближавање, изједначавање семантичких односа у овим дативским синтагмама с акузативном објекатском категоријом довело је до продирања акузатива у њих, а тек је затим у току паралелне употребе датива и акузатива, накнадно дошло до извесног диференцирања у значењу синтагми с дативом и синтагми с акузативом. Што се тиче ових синтагми у савременом језику може се следеће констатовати: прво, међу синтагмама с дативом и с акузативом постоји семантичка разлика, али она није ни генерална, ни обавезна; код неких глагола је боље изражена, као код глагола *savetivati* (у смислу „давати одређен савет“ с дативом и „бити нечији саветодавац“ с акузативом), *ipomagati* („пружати, упућивати помоћ“ с дативом и „помагати трајније, свестраније, помагањем утицати на стање објекта“ с акузативом) и још понеких, код неких слабије, као код глагола *lagati*, док је код глагола *smejati* готово и нема (овај се глагол с допуном у дативу претежно употребљава у источном делу, а с допуном у акузативу у западном делу територије српскохрватског језика); и, друго, уколико употреба датива односно акузатива није условљена посебним значењем синтагме и уколико употреба није територијално ограничена, изгледа да су синтагме с акузативом нешто фреквентније.

31. С обзиром на то да двојну рекцију ових глагола налазимо у старом српскохрватском језику, можемо закључити да је до ње, односно до развијања акузативне рекције, дошло још у доисторијском периоду. Да ли је ње било и у прасловенском, тешко је рећи, мада има индикација које говоре у прилог томе (нпр. губљење датива уз глагол *suditi* у многим словенским језицима, и још по који појединачан случај, као прелазак синтагми типа *moliti se nekomе* у *moliti некога*).

Шире развијање објекатског односа из наменског значења посебне врсте једна је од специфичних особина српскохрватског језика. До ње је дошло из унутрашњих језичких разлога — због промене схватања и наменског и објекатског односа (а, свакако, и због развијања нових значења, као код глагола *судити*, или *служити*), мада се у овом процесу не смеју искључити и утицаји балканске језичке средине уопште. Процес ширења употребе акузатива запажа се, нарочито у новије време, и у појединачним случајевима, као што су нпр. синтагме: *користишћи иприлику*, *користишћи годшњи од мор*; *свирашћи клавир*; *играшћи шах*; *вежбашћи скалу* и још неке.

32. Елиминисање недовољно детерминисаних и индиректних односа из акузативне категорије општесловенски је процес и готово је завршен у свим словенским језицима. И процес ширења акузативне категорије захватио је све словенске језике (наравно — посматрају се само језици са синтетичком деклинацијом), али је он у њима и различите снаге и различите ширине. Најинтензивнији је баш у српскохрватском језику, али не једнако у свим његовим говорима; централни говори морфолошки чувају неке црте старијег стања, док остали показују у овоме смислу већу прогресивност, што је разумљиво с обзиром на веће могућности за иновационе процесе у суседству са другим говорима, посебно са балканском и европском језичком средином.

33. Да завршимо одређујући смисао еволуције ових синтагми. Све промене које су се извршиле и које се врше показују тенденцију развијања семантичке вредности акузативног односа од односа појма који је у физичком контакту са глаголском радњом и који је њоме у целини обухваћен (што се може узети као првобитно акузативно значење) ка односу појма који је директно ангажован глаголском радњом као пасиван или у пасивној улози (што је, управо, значење акузатива у новијем језику).

Ирена ГРИЦКАТ

(Београд)

ИЗ ПРОБЛЕМАТИКЕ ПРЕЛАЗНОСТИ СРПСКОХРВАТСКОГ ГЛАГОЛА

Проучавајући природу српскохрватског глагола долазимо до закључка да једну од његових особености представљају извесна превирања у области прелазности и непрелазности, и да је његова веома карактеристична црта — појачана могућност транзитивизације. При томе није у питању потпуна промена саме природе или унутрашњег значења глаголске речи, неко напуштање непрелазног типа и претварање у прелазни, него удвајање значења: глагол остаје у једном свом семантичком одсеку непрелазан, али добива и нов одсек, где му је семантика прелазна. Тако имамо, нпр., непрел. *горети* (ватра гори, или кућа гори), али се напоредо с тим ствара и прел. *горети*: горети ђумур, горети лојаницу.¹ Исто то запажамо, нпр., код глагола *јомагати*: поред старијег *јомагати* *некоме*, са овим индиректним објектом који доказује да у глаголу права прелазност није развијена, јавља се и *јомагати* *некога*, где рекција сведочи о правој прелазности, самим тим и о једном новом семантичком огранку у поређењу са првобитном садржином глагола *јомагати*.

Случајеви су многобројни, а њихова историјска одн. дијалекатска локација и њихова данашња књижевна вредност сасвим су различите. Не тврди се да сви такви амбивалентни глаголи представљају својину савременог књижевног језика. Међутим, симптоматична је могућност њиховог јављања уопште, макар у неком наречју или у жаргону, макар и у виду правог варваризма, — могућност која најчешће ни у ком виду није допуштена у неком другом словенском језику.

¹ Речник САНУ, горети 8. а.

Примери секундарне транзитивизације, заједно са неким знацима нестабилности у изражавању дијатезе, могу се поделити на више категорија.

1. Чести су случајеви да неки по пореклу непрелазан глагол постаје прелазан фактиван: *сесити* некога, *лећи* некога.² Такав је и споменути глагол *горети*, јер „горети ћумур“ не значи ништа друго него „чинити да ћумур гори“. Исто је код: *заронити* (ући у воду) и *заронити* нешто: она је заронила ноге у воду;³ *замукнути* (ућутати) и *замукнути* некога: но је свати муком замукнуше.⁴

2. Други су примери без изразитог фактивног момента: *јурити* (трчати) и *јурити* некога, тј. терати, гонити; *росити* (појављивати се у виду росе, испуштати из себе росу) и *росити* нешто, тј. влажити, прекривати росом или капљицама које на њу личе; *прашити* (испуштати, стварати прашину: ауто праши по друму) и *прашити* нешто, тј. прекривати, прљати прашином, одн. оплођивати прахом. При танањијој анализи — а можда и мало вештачки — и у овим случајевима се откривају трагови фактивности, јер „јурити некога“ значи „чинити да неко јури“, као што и „прашити нешто“ заправо означава „чинити да тај предмет буде прекривен прашином, као да он сам праши (непрел.)“. Примера има из разних дијалекатских области и из разних епоха, тако, нпр., *даждеити* и *даждеити* нешто: даждећ радост,⁵ *сумњати* и *сумњати* нешто: сумњаху неузможну ствар,⁶ *веровати* и *веровати* нешто: то апостоли повироваше,⁷ итд.

3. Има доста разноврсних случајева када се стварају тројни односи: рефлексивни глагол — нереклексивни истог значења — нереклексивни прелазни. Примери: *селити се* = *селити* (заповијест да сви грађани селе из града)⁸ — *селити* некога, тј. исељавати, пресељавати; *вежбати се* = *вежбати* — *вежбати* војнике, *вежбати* етиду на клавиру; *шејати се* = *шејати* — *шејати* ћерку кроз парк; *кренути се* = *кренути* — *кренути* нешто: кад се посумрачи, а ти крени галију;⁹ *клањати се* = *кла-*

² М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик — Граматички системи и књижевнојезичка норма. II део: Синтакса (1969, Београд) 370.

³ Речник САНУ, заронити I.2.б.

⁴ Зб. Голомб, The Grammar of Slavic Causatives, American Contributions to the Sixth International Congress of Slavists I (1968, Хар—Париз) 90.

⁵ И. Гундулић, Рјечник ЈАЗУ, даждјети II.2.а.

⁶ Б. Кашић, Рјечник ЈАЗУ, сумњати а.б).

⁷ Б. Леаковић, из Рјечника ЈАЗУ, цит.: Д. Гортан-Премк, Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику (1971, Београд) 28.

⁸ Нар. приповетка, Рјечник ЈАЗУ, селити а.с).

⁹ Нар. приповетка, Рјечник ЈАЗУ, кренути 1.а.а) аа) ааа).

ња̑и̑и (нек сва земља клања теби)¹⁰ — *клања̑и̑и* прел.: ил' се мије и клања Алаха.¹¹

Док је код наведених примера нереклексивни прелазни глагол секундаран и представља српскохрватску иновацију, споменуто тројство се јавља и онда када је тај прелазни облик старог постања, а нов је само „средњи члан“, тј. нереклексивни непрелазни, као и у претходним случајевима. Тако, поред *моли̑и̑и се* и *моли̑и̑и* некога, имамо и *моли̑и̑и* непрел.: кад је у цркви молио и учио.¹² Овакве иновације заправо не спадају у тему о постанку секундарних прелазних значења у глаголима; али оне са своје стране доказују специфично превирање у области глаголског рода, у широком смислу тог термина. Ти примери иду заједно са таквима као што су жаргонско *йомери̑и̑и* непрел., у смислу „психички оболети“, „сићи с ума“, *уйали̑и̑и* непрел., о успеху, *угаси̑и̑и* непрел., о неуспеху или о свршетку, смрти, затим, нпр., *сврши̑и̑и* „умрети“: тако сврши поп Андравић, жртва зависти.¹³ Овде свуда отпада заменичка речца „се“, која иначе представља обележје медијалности и непрелазности глаголских значења, зато што се осећа да су медијалност и непрелазност довољно изражене и без ње.

4. У српскохрватском језику је позната употреба двоструких акузатива (тј. објекта живог и неживог појма) поред глагола *моли̑и̑и*, *йи̑и̑и̑и̑и*, *учи̑и̑и*.¹⁴ Ова категорија није нарочито жива у савременом језику и има својих ограничења, о којима овде нећемо расправљати.¹⁵ Али се уз њу поставља једно интересантно питање — да ли наведени глаголи могу стајати и са самим објектом неживог појма, а не увек са двоструким или само са објектом живог појма? Дакле, осим сигурног „молити некога нешто“ и „молити некога“ — да ли је правилно и „молити нешто“? Проблем се овде рачва. Прво: у језику се, као неживи објекти уз ове глаголе, боље толеришу управо речи „нешто“, „једна ствар“¹⁶, тако да је правилније рећи „молити нешто“ него „молити нову халџину“. Друго, та три глагола се не понашају у свему једнако. Глагол „учити“, било са објектом „нешто“, „неку ствар“,

¹⁰ Ј. Каваџин, Рјечник ЈАЗУ, клањати 1.с.

¹¹ Из „Осветника“, Рјечник ЈАЗУ, клањати 1.б.б).

¹² И. Великановић, Рјечник ЈАЗУ, молити 1.а.б) аа).

¹³ С. М. Љубиша, Рјечник ЈАЗУ, свршити 1.б.б).

¹⁴ М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик . . . 376—377.

¹⁵ Опширније, и о историјском и о савременом аспекту, Д. Гортан-Премк, Акузативне синтагме . . . 116—121.

¹⁶ Д. Гортан-Премк, Акузативне синтагме . . . 118—119. Уп. М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик . . . 379.

било са објектом у коме стоји назив предмета коме се неко подучава, тј. „учити математику“ у смислу „бити учитељ математике“, врло је необичан и једва би могао бити прихваћен у књижевном језику. Веза „молити нешто“ сматра се исправном, док се, нпр., „молити премештај“, „молити одсуство“ среће често, али се критикује као супротна добром језичком осећању.¹⁷ Код глагола „питати“ примећује се извесна градација у исправности додавања неживог објекта. „Питати нешто“ није спорно; „питати савет“ би могло бити допуштено ако би се имало у виду оно глаголско значење које се приближава значењу глагола „тражити“, а „тражити савет“ је сасвим правилно; „питати годину рођења“ је удаљеније од добре књижевне норме, јер ту глагол има значење *interrogare*, које захтева додатке у облику предлошко-падежних спојева.

Као што се види, стање у погледу објеката ових глагола није искристалисано. Чињеница је да се, без обзира на противљење нормативне граматике, споменути глаголи у слободном говору употребљавају и са објектима неживих појмова (осим „учити“), а то се питање прелива у једно друго, о коме говоримо под следећом тачком.

5. Примери „молити одсуство“, „питати годину рођења“ уврштају се у категорију названу експликативни акузатив.¹⁸ Такве су и конструкције „одлучиши нечију судбину“, „иричаиши свој живот“, „наисаиши свој живот“, „савештоваиши неутрално држање“, итд. Без залажења у дискусију, може се рећи да се такви обрти налазе данас у српскохрватском, како се чини, чешће него у другим словенским језицима.

6. У многим случајевима прелазност настаје у резултату депрефиксације префиксираних прелазних глагола: *и́еваиши* хероје¹⁹ је постало од нормалног „опевати хероје“; „колико је њих који знају за . . . Бека, кога су снобови *звиздали*“²⁰ указује на прелазност која је пореклом из облика „извиздати“; „један другога смеје“²¹ постало је од обичног „исмејавати некога“.

7. У српскохрватском језику су стекли двојаку реакцију, стару дативску и нову акузативску, глаголи *служиши*, *савештоваиши*, *лазаиши*,

¹⁷ Ј. Вуковић, О погрешној употреби ближег објекта уз извесне глаголе, Наш језик сс V, 270—271; И., О примјерима погрешног слагања објекта с *понеким* глаголима, *Питанја савременог књижевног језика I* (1949, Сарајево) 71.

¹⁸ Д. Гортан-Премк, Акузативне синтагме . . . 23—29.

¹⁹ Ј. Вуковић, О погрешној употреби . . . 273.

²⁰ Ј. Вуковић, О погрешној употреби . . . 273.

²¹ Новочакавски пример. И овај, као и већи број других таквих примера, даје Л. Зима, *Некоје, већином синтактичне разлике између ђакавштине, кайкавштине и шtokавштине* (1887, Зарепб) 222—229.

йомагайи, *смейайи*, *судийи*, исто тако и *йлаћайи*, који досад у овој групи није био навођен; затим — ван овог семантичког јединства коме припадају набројани глаголи — *йодражавайи*, а исто тако и *волейи*, који је новијег постања, али је исто тако од непрелазног (са индиректним објектом) постепено постајао прелазан.

8. У склопу ових разматрања треба споменути и то да је наш језик, више од неких других словенских језика, развио акузативску рекцију уз глаголе *слушайи*, *желейи*, *жудеји*, *йфржсийи*, *искайи*, *йросийи*, *чекайи*, *гледайи* и др., заменивши њоме некадашњу генитивску рекцију. У природи ових глагола лежала је, очигледно, раније нека партитивна аперцепција, која је после ишчезавала и била замењивана аперцепцијом пуног прелажења радње на објекат.²² Далеку сродност са овим прелазом показује и поступна еволуција у српскохрватском језику тзв. словенског генитива ка обичном акузативу. То је чиста синтаксичка а не лексичка појава, за коју се, разумљиво, не може рећи да означава транзитивизацију глагола.

9. Неуобичајену за словенски језички свет прелазност стичу у нашем језику разни глаголи кретања. Ево неколико примера из Л. Зиме (1. с.): *бродећ* море, путник *йуџује* оштру пустош (старочакавско); пучину *бродимо*, *йловейе* сиње море, *јездећ* мразно Подунавје, *ходећ* земљу, гору *узлази*, ријеку *йлива* (стародубровачко); цесту јесам јунак *ходил*, нову цесту *йуџовайи*, друге плаце *шейайи* (новочакавско); зелену гору *ходила*, *йливај* воду (млађе штокавско); Мурица, Дравица, не знам те *йлавайи* (кајкавско). У смислу удаљавања: *бјежећ* стрица невјернога, *одбигоше* ју (старочакавско); *бјежи* зал обичај, *уйећи* тај пораз, чему ме *бјежиши* (стародубровачко); да би га *уйеко*, *одбеже* нас Љутица Богдане (млађе штокавско), и сл. У већини примера је очигледан романски утицај, али то не мења општу концепцију нашег питања.

10. Исту особину показују и неки глаголи жаљења и оплакивања. Примере узимамо опет из Л. Зиме (1. с.): *йлакайи* вриме (изгубљено), горко *цвилех* смрт и муке (старочакавско); слободу изгубљену *нарицайи*, *уздисаћу* лепос твоју (стародубровачко); нек ме коњиц *йужси*, своје муже *јаучу*, јунака су *нарикале* (новочакавско); стаде да их *йлаче*, *нариче* свога драгога (млађе штокавско); нај ме коњиц *јавче* (кајкавско).

11. Слично је и код глагола управљања, владања. Примери Л. Зиме (1. с.): боже, ки *владаш* све ствари, *госйодоваху* и *обладаху* тај пук (старочакавско); свит да *владаш*, Сулиман копно и море *краљује*

²² Уп. излагања о томе код Д. Гортан—Премк, Акузативне синтагме . . . 97—103, са наведеном литературом и различитим претпоставкама.

и *влада*, која кућа *цесарује* свијет, морска поља и ширине блази вјетри *госиђаху* (стародубровачко); педесет лет *влада* Белград (новочакавско); знадеш народ *уирављаи* (млађе штокавско). Ни овде се не обазиремо на сасвим евидентну чињеницу да је пред нама утицај страних, углавном талијанских прелазних глагола истог значења. Није реч о правилном говору; реч је о томе да у језику има нешто латентно, што „пружа домицил“ овим варваризмима.

12. Необичну малу групацију чине глаголи везани за појам јахања, терања коња и сл.; примери су из народних умотворина. И сам глагол „јахати“, са својим ранијим општесловенским значењем, био је некад непрелазан, али је у српскохрватском стекао прелазност. Остали примери: *заиграше* добре коње²³, *доскакаи* Ђогата²⁴, некога на коња *узјахати*, *одјаха* лијепу дјевојку, коње *поиџекоше*, Јово коња *иџче* (од „тркати“).²⁵ Поред обичног *јахати* и *узјахати* коња, наводи се и мање раширено *одјахати* коња, у значењу „одјати од коња“.²⁶ Према Рјечнику ЈАЗУ (одјати b, а)–с)) „одјати коња“ значи: „на коњу отићи јашући“, „сићи с коња“ и „скинути некога с коња“.

13. Следећих неколико глагола теже транзитивности када се употребљавају у једном посебном смислу — у квалификативном а не конкретном. Значећи способност, могућност вршења радње, узимају уза се акузатив глаголи: *говори* (стране језике), *свира* (клавир, виолину), ређе *дува* (гајдаш гајде дува), *игра* (ми Словени играмо гајде).²⁷ Нити је квалификативно значење услов за употребу акузатива уз ове глаголске речи, нити је извесно да ли ти акузативи одиста представљају објекте и самим тим доказе о прелазности глаголске семантике. У питању је појава својеврсног „транзитивизма“ или чак само „акузативизма“ коме је језик склон, што је тешко дефинисати у случају ако се чињенице нужно морају сврстати било у прелазност, било у непрелазност, без допуштања неутрализације у тој области.

14. Исто то можемо рећи још за неке појаве, код којих се српскохрватски језик, насупрот већини осталих словенских језика, опредељује за акузативе, без изразитог транзитивног глаголског значења у непосредном контексту. То су, рецимо, случајеви доста богато разви-

²³ М. Стевановић, Реџије глагола и облици њихове допуне, Наш језик XII, 1.

²⁴ Д. Гортан-Премк, Акузативне синтагме . . . 65, 66.

²⁵ Зб. Голуб, The Grammar . . . 90.

²⁶ Љ. Поповић, Падежна синонимика у језику Вука Стеф. Караџића, Наш језик XIV, 121.

²⁷ Е. Фекете, Облици допуна уз глаголе: свирати, гудети, дувати, ударати и сл., Наш језик XVI, 63—77; Д. Гортан-Премк, Акузативне синтагме . . . 104—107.

јених (у поређењу с другим језицима) „унутрашњих објеката“ уз етимолошки истоветне глаголе: бол *боловаши*, лов *ловити*, славу *славити*, путе *путовати* итд. Тешко би се могло тврдити да је „боловати“ прелазно у вези „боловати бол“, — али је чињеница да уз њега стоји додаток у акузативу. Такође се не може констатовати да радња прелази на заменицу одн. именицу у реченицама као „мене је ево свашто овде *зайало*“, „глас *доидаде* војводу Војина“, „ту ред Јакшу капетана *дође*“.²⁸ Нису постали прелазни ни глаголи физичких стања у изразима „*боли* ме“, „*сврби* ме“ — што постаје још убедљивије када се упореди са сличним обртима где глагола с пуним значењем и нема: „стид ме је“, „страх ме је“; а то се, у нешто мање природном индивидуалном стилу, развило и даље, до „језа ме“, „радост ме“, „предосећање ме“.²⁹ Међутим, сличан „акузативизам“ пробија и другде: и у обртима „стаде писка јадне калуђере“ (Његош), као понекад и у рекцији повратних глагола, који не би смели да имају поред себе акузативе: „не брини се ниједну ствар“ и сл.³⁰

Већину ових појава или процеса познаје и македонски језик. За бугарски такође постоје слични подаци. Има много индиција о томе да је сличних феномена било у развоју романског и грчког језичког израза на Балкану. При томе не треба заборавити специфично ширење акузатива као *casus generalis*-а у неким позицијама и неким говорним подручјима, о чему у оквирима наше теме није место да се говори детаљније. — Нешто јачу транзитивност глагола у поређењу са ванбалканским словенским језицима показује и најближи северни сусед српскохрватског језика, словеначки.

Када се овако осмотри, српскохрватски глагол (заједно са оним што већ знамо о јаче израженој неутрализацији свршеног и несвршеног вида у њему)³¹ постаје сведок једног дубоког припадништва општебалканској језичкој еволуцији. У тој еволуцији тежња ка аналитизму била је одувек веома изразита у више граматичких области. Питања којих смо се овде укратко дотакли представљају такође знак једног нарочитог аналитичког усмеравања.

²⁸ М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик . . . 371.

²⁹ Ж. Станојчић, Прилог тумачењу конструкција типа *глад ме* и сл., Наш језик XVIII, 162—168.

³⁰ Л. Зима, I. с. Уп. Д. Гортан-Премк, Акузативне синтагме . . . 28.

³¹ И. Грицкат, О неким видским особеностима српскохрватског глагола, Јужнословенски филолог XXII, 65—130.

Владо ДРАШКОВИЋ

(Београд)

ХАПЛОЛОШКО *QUE* У ФРАНЦУСКОМ И ЊЕГОВИ ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

У реченици *Je ne demande pas mieux qu'il reste* реч *que* врши двојаку функцију и стоји место два *que* (тј. *que que*) којима одговара везнички израз *него да* у српскохрватском, одн. *quam ut* у латинском језику. Оваква појава, што је мање познато, названа је у лингвистици *хаплогологијом* (haplogologie).¹

О хаплоголошком *que*, колико знамо, нема посебних студија. Неки граматичари и лексикографи га дотичу, при чему више указују на обрте помоћу којих се оно избегава. Али, мада на први поглед сићушно, питање хаплоголошког *que* заслужује посебну пажњу. И то из више разлога.

Теоријско-практична страна би изискивала да се ближе испита вредност првог *que*, оног којем одговара наше *него* и латинско *quam*, те да се одлучније покаже која је то категорија речи (прилог или везник).² На тај начин би се несумњиво проширила, а тиме оправдано и

¹ У француским граматицама овај термин обично није заступљен већ се место њега, уколико се говори о самој појави, прибегава различитим описима. Приметили смо га само у следећим делима:

Кр. Nyrop, *Grammaire historique de la langue française*, I § 515; V, § 25, 2°; VI, § 33, 5°.

G. et R. Le Bidois, *Syntaxe du français moderne*, II §§ 1197, 1212.

J. Damourette et E. Pichon, *Des Mots à la Pensée. Essai de Grammaire de la Langue Française*, VII §§ 3070—3073.

E. Gamillscheg, *Historische französische Syntax*, pp. 593—594.

² Поодавно је преовладало мишљење да је то везник (conjonction). Отуда и разумљива тешкоћа кад се, као у датом случају, говори о рашчлањеним деловима хаплоголошког *que*, односно о сусрету два различита *que*. Тада се прво *que* обично зове *компаративним* (comparatif), а друго *комплетивним* (complétif). Упор., нпр., W. von Wartburg et P. Zumthor, *Précis de syntaxe du français contemporain*, §§ 110, 259.

употпунила, иначе пребогата, лепеза семантичко-синтактичких вредности речи *que* у француском језику.³

Ближе испитивање самог развоја датог феномена свакако би пружило поузданија обавештења него што их налазимо у историјским граматикама. Требало би, наиме, подробније и на већем броју узорака видети у коликој се мери и у којим периодима француског језика употребљава хаплоглошко *que*, који су му такмаци и какав је њихов међусобни однос у погледу фреквенције. Засад се, према ономе што се већ зна — а то је овде важно истаћи — може рећи да је оно доста често у старофранцуском, да се у средњофранцуском налази примера и његове рашчлањене (аналитичке) употребе (тј. *que que*), као и случајева комбинације *que se que*, и најзад, да је заступљено и у наредним столећима.⁴

Практична страна би налагала да се проуче и систематишу све могућности замене хаплоглошког *que* у савременом језику, које су не само разноврсне, него, претежно, и спецификоване за одређену врсту језика (књижевног, говорног, фамилијарног, народног). Резултати таквог проучавања послужили би, поред осталог, за утврђивање најбољих начина при превођењу са српскохрватског на француски. Јер, рецимо отворено, није ни ретко ни необично, да се и добар познавалац оба језика нађе у недоумици кад му треба превести наизглед сасвим једноставну реченицу каква је: *Више волим да чита него да се игра (J'aime mieux qu'il lise que s'il joue, одн. que de le voir jouer).*⁵

Најзад би и питање којем ће се у овом чланку посветити главна пажња — разграничење семантичко-синтактичких вредности хаплоглошког *que* и одређивања услова његове употребе — могло бити пред-

³ О том богатству в. Е. Littré, *Dictionnaire de la langue française*; F. Brunot, *La Pensée et la Langue*, I n d e x , s. v. *que*; J. Damourette et E. Pichon, о. с., р. 303 sq.

⁴ За примере из старије епохе видети нав. дело Дамурета и Пишона, VII, стр. 328—329; Ф. Бриноа, нав. дело, стр. 734—735, као и Ниропа на већ наведеним местима. Уз ово и случајеве које смо запазили у *Песми о Роланду* (*Chanson de Roland*) у следећим стиховима: 45, 59, 536, 1091, 1701, 2336, 2738, 3040, 3909.

⁵ Да је такво проучавање потребно, закључиће се већ на основу оног што је у том погледу речено у неким граматикама. Тако, нпр., док Гревис (M. Grevisse, *Le Bon Usage*, § 975) даје пример *J'aime mieux qu'il lise que qu'il joue*, дотле Може (G. Mauger, *Grammaire pratique du français d'aujourd'hui*, § 783, 3^c), који иначе даје доста места и фамилијарном и популарном говору, каже да је немогуће употребити два *que* једно до другог. Нека радозналочитаоцу, као излас из тако створене дилеме, послужи Дамурет—Пишоново образложење (нав. дело, § 3069). Пошто су из свакидашњег фамилијарног говора навели већи број примера за рашчлањено *que*, два граматичара-психолога кажу: „Le tour A (тј. *que que*) est irréprochable quant à sa valeur linguistique; on ne peut le répudier que pour des raisons esthétiques“ (§ 3082).

мет знатно обимније студије. Јер се, како ћемо даље видети, за његово потпуније осветљавање мора залазити у друга питања од којих се нека показују као још недовољно испитана.

II

У којим се условима јавља хапполошко *que*? Да ли је његова вредност увек стална? То су два питања на која је овде потребно одговорити. Два питања која стоје у тесној међусобној вези те ће се неминувано и преплитати у наредном тражењу одговора.

Потражимо најпре први одговор полазећи од оног што нам у том погледу пружају већ постојећа решења.

Одређивање услова под којим се јавља хапполошко *que*, судећи према досадашњим резултатима о том питању, није без осетних тешкоћа. Неки граматичари су сасвим неодређени, јер кажу да се дато *que* јавља „понекад“, одн. у „извесним конструкцијама“ и сл.⁶ Други ову појаву дотичу у оквиру поредбених реченица за неједнакост,⁷ што је тачно али — непотпуно. Тачно је, наиме, да се хапполошко *que* јавља у *испосебној врсти* поредбених реченица за неједнакост, а не никако у свим. У *обичном* типу ових реченица јавља се и обично „компаративно *que*“: само или потпомогнуто неком другом речју: *On ne peut pas être plus content que vous l'êtes; Il est moins riche que je ne l'aurais cru; La danse me charme plutôt qu'elle ne m'attire*, итд. — да не набрајамо све остале могућности. Дешава се, то ваља посебно истаћи, да се питање хапполошког *que* додирује и у одељку о поредбеним и у одељку о декларативним реченицама.⁸ Тако Вартбург и Цумтор дају у два маха две формулације, које су у суштини тачне, но ипак недовољне.⁹ Сандфелд је међутим, знатно одређенији кад дату врсту поређења за неједнакост

⁶ Тако Гревис на већ наведеном месту (§ 975) каже: „Certaines constructions produisent parfois, selon la *logique*, la rencontre de deux *que*“. Док се тако, према њему, хапполошко *que* јавља само понекад, према другима оно је често (Кг. Nyrop, о. с., V, § 515,3°). Неком се опет деси да буде чак и противречан (G. et R. Le Bidois, о. с., § 1197,3° — где аутори кажу да је обрт изишао из употребе, док у § 1212 веле да је чест).

⁷ Г. Brunot, о. с., р. 734; G. et Le Bidois, о. с., §§ 1197, 1212.

⁸ Декларативне се реченице у француским граматикама обично називају *субстантивским* (substantives), али још чешће *комплетивним* (complétives). Велики противник овог последњег назива је проф. Вагнер, а сам он даје им доста гломазан назив — *conjonctives introduites par que* (R. L. Wagner, J. Pinchon, *Grammaire du français classique et moderne*, р. 551 sq).

⁹ Нпр. W. von Wartburg et P. Zumthor, *Précis de syntaxe du français contemporain*, §§ 110, 259; упор. и § 54.

посматра у кругу декларативних реченица.¹⁰ Излази, према томе, да је у овом случају потребно имати у виду посебан тип реченица, које су у исти мах и декларативне и компаративне. Стога ћемо се у даљем излагању служити и посебним термином *декларативно-компаративне реченице*. И тада, ако се Сандфелдова формулација мало поједноставни (не мењајући ниуколико њен смисао), можемо укратко рећи: *хаплоглошко се que јавља у декларативно-компаративним реченицама за неједнакости (x)*. Додајмо узгред да би овакво одређивање сфере хаплоглошког *que* стајало сасвим у складу с оним које су Дамурет и Пишон, уз помоћ посебне терминологије, могли исказати у две речи.¹¹

То би било све што би се, на основу досадашњих резултата, као најпотпуније могло рећи о условима под којима се јавља хаплоглошко *que*. Али то није још довољно за потпуно одређивање тражених услова. Јер, прво, постављени оквир задовољава и услове за употребу такмаца хаплоглошког *que*, нпр.: *J'aime mieux qu'il vienne que s'il allait ailleurs*.¹² И, друго, не може сваки тип „компаративног *que*“ доћи после тзв. компаративног *que*.

Сад је очевидно да је неопходно потражити неки елемент који би био својствен само хаплоглошком *que* и по којем би га било могуће издвојити од његових такмаца. Ако би се то постигло, онда би се и напред дата формулација (x) могла употпунити, одн. тражени услови ближе одредити.

У ту сврху биће потребно размотрити изванредан број примера. И овде ћемо, као малопре, поћи од оног што је разасуто по најугледнијим граматицама француског језика.¹³ То је утолико пре могуће што тај

¹⁰ „Si la proposition complétive est employée comme terme de comparaison derrière *que*, on ne met pas deux *que* (comme parfois dans l'ancienne langue), mais on donne au seul *que* une double fonction . . . Le plus souvent, il s'agit d'une comparaison d'inégalité“ (Kr. Sandfeld, *Syntaxe du français contemporain*, II. *Les proposition subordonnées*, § 2).

¹¹ Двојици граматичара то је било могуће захваљујући веома подесном термину *échantil* (узели су га из старофранцуског где је реч значила *основна мера, узор*), а који кад се преведе на уобичајену терминологију значи *други израз поређења*, одн. подређена поредбена реченица (*proposition subordonnée comparative*).

¹² Дамурет и Пишон дају једанаест начина помоћу којих се избегава хаплоглошко *que* после глагола *aimer mieux* (нав. дело §§ 3069—3081). Ваља напоменути да их већина не припада књижевном језику.

¹³ Примери се узети из ових дела: Kr. Sandfeld, *Syntaxe du français contemporain*, II, § 2; Kr. Nyrop, *Grammaire historique de la langue française*, I, § 515, 3; V, 25,2; G. et R. Le Bidois, *Syntaxe du français moderne*, II, § 1212; M. Grevisse, *Le Bon Usage*, § 975. Остали граматичари које сам консултовао, уколико дају места

број није тако велик, поготово ако се, сем једног изузетка, ограничимо на писце XIX и XX века. А неће бити ни премали, те за ову прилику није ни потребно посезати за још неким другим.

Ево тих примера.

1. Il n'y a rien de plus naturel *qu'*une arquebusade tue un soldat (Mérimée).
2. Quoi de plus naturel *que* Paul fût reçu comme l'enfant de la maison? (Daudet).
3. Si cet enfant est à elle, quoi de plus simple *qu'*elle l'ait pris? (Id.).
4. Il ne manquerait plus *qu'*elles trouvassent ici cette petite femme (Lesueur).
5. Il ne manquait plus *qu'*elle vous vît arriver! (Dumas fils).
6. Il ne manquait plus *que* le curé amène ici les deux bandes (Zola).
7. Il n'aurait plus manqué *qu'*elle fût méchante (Id.).
8. Je ne demande pas mieux *que* ça dure toujours (Id.).
9. Je ne demanderais pas mieux *qu'*il fût mon ami (Desnoiresterres).
10. Il ne manquerait plus *qu'*à son âge il puisse encore nous ôter les morceaux de la bouche (H. Bordeaux).
11. Rien ne lui était plus douloureux *qu'*on attaquât l'homme qu'elle adorait (P. Margueritte).
12. Il ne demandait pas mieux *qu'*un de ses fils fût baptisé (A. Bellessort).
13. Il ne manquerait d'ailleurs plus *qu'*elle les oubliât (Lecomte).
14. Quoi de plus naturel *que* Molière soit alors entré en relations avec elle? (Michaut, *La Jeunesse de Molière*).
15. Alors rien de plus simple *qu'*il habite chez nous (Gide).
16. Je souffre trop d'avoir suivi vos mauvais conseils pour désirer autre chose *que* le ciel juge bon de vous punir (J. Green).
17. Je puis avoir des illusions. Je ne demanderais pas mieux *qu'*on m'en dépouille (G. Bernanos).
18. J'aimerais mieux la mort *qu'*elle crût que je suis dans la moindre indigence (Rousseau).

хаплоглошкoм *que*, дају неки од примера који се налазе у неком од наведених дела. Једини изузетак у том погледу јесте већ поменуто Дамурет—Пишоново дело на чије сам примере (махом из старијих епоха или из савременог фамилијарног језика) указао у претходним напоменама (4, 5, 12).

Резултате до којих смо дошли пажљивим разматрањем приказа-ћемо укратко у две групе (А и Б).

А. Ако се горњи примери анализирају без икаквог упоређења са српскохрватским језиком, могу се утврдити следеће појединости:

а) Глагол декларативно-компаративне реченице стоји у сибжонктиву.

б) Субјекат декларативно-компаративне реченице није исти са субјектом управне реченице.

в) Хаплолошко *que* може, *mutadis mutandis*, у појединим случајевима да се замени неким другим обртом (*que si*, *que de voir* + инфинитив, итд.).

Последњи став би несумњиво морао гласити друкчије кад се буде обрадила једна од тема које су наговештене у првом одељку овог чланка. Овако, у облику опште констатације, он ће ипак бити овде од извесне користи — наравно уз ослањање на два претходна.

На основу три горње констатације биће могуће употпунити већ изнету формулацију о условима под којим се јавља хаплолошко *que* (x), чиме би се у исти мах дао и одговор на прво од два питања постављена на самом почетку овог одељка.

Први закључак. — Хаплолошко, се *que* праћено увек сибжонктивом, може јавити у декларативно-компаративној реченици за неједнакост уколико се њен субјекат не подудара са субјектом управне реченице.

Б. Ако се напред наведени примери преведу на српскохрватски језик, биће лако утврдити следеће:

а) Српскохрватски еквиваленти хаплолошког *que* јесу везнички изрази: *него да/но да* ([1], 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 16, 17, [18]), *него ићи/но ићи* (2, 3, 11, 14, 15). и *него ако/но ако* (1, 18).

б) Унутарња вредност међусобног односа управне и од ње зависне декларативно-компаративне реченице потврђује тројаку семантичко-функционалну вредност хаплолошког *que*.

в) Алтернативна употреба датих еквивалената могућа је само у неким случајевима.

На основу ових констатација — које ће бити ближе размотрене у наредном одељку — може се извести други закључак, а тиме уједно одговорити и на друго постављено питање.

Други закључак. — Хаплолошко се *que* може јавити у једној од три могуће семантичко-функционалне вредности.

III

Ако се вредност везника „као спољних знака“ доиста и утврђује на основу „унутарње везе међу реченицама“,¹⁴ овде се десило управо обрнуто: разлика између тих знакова који су се појавили у преводу наводи нас да проникнемо у унутарњу вредност датог реченичког типа, оног који смо назвали декларативно-компаративним.

Мада сама могућност за различито превођење неког обрта не значи никакав доказ о његовој стварној семантичкој поливалентности, овде се та могућност показује основаном. Јер, као што је већ речено, а и како ћемо даље показати, у питању су доиста *три различите* функције хаплоглошког *que* — без обзира на то да ли ћемо успети да их сасвим јасно разлучимо.

Узмимо најпре везнички израз *него да*, који је међу наведеним примерима најчешће заступљен. Општа његова одлика била би у томе што је увек праћен глаголом модалне вредности, што се у превођењу на наш језик очевидно и потврђује применом перфективних облика (*убије, зашккне, оџазе, узмогне*, итд.). Друга одлика, али не општа, била би његова постојаност. У свим случајевима у којима се јавља, изузев први и последњи (1, 18), он је свуда постојан и на његово место не може доћи ни *него што* ни *него ако*.

Ову постојаност условљава несумњиво постојаност неке унутарње вредности датог типа декларативно-компаративних реченица. Потребно је, дакле, наћи ту вредност.

У примерима где се *него да* не може заменити другим везником (а то су, да поновимо, они под 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 16 и 17) исказана је нека евентуалност која претпоставља извесну *усмереност* мисли, воље или жеље *ка остварењу* одређене радње или стања. У питању је, као највероватније, идеја *финалности*. Истина, негде се остварење радње показује изводљиво (4, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 16, 17): *Ја и не њирајим (желим) ништа боље него да њако вазда њираје* (8), а другде неизводљиво или неизведено (5, 6): *Ништа више (друго) није недосјајало него да вас оџази* (5). У првом случају идеја финалности је изразитија, у другом блеђа и теже ухватљива.

Кад се овоме што је сад речено дода да је извесним врстама декларативних реченица, као једна од одлика, приписивана и финалност,¹⁵

¹⁴ Види М. Стевановић, *Карактер значења везника као спољних знака унутарње везе међу реченицама*, Јужнословенски филолог XXVIII, 1—2, стр. 75—105.

¹⁵ Упор., нпр., С. de Boer, *Syntaxe du français moderne*, Leiden, 1947, стр. 90, или М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, II, стр. 799.

онда ће, изгледа нам, бити најбоље да се и датом типу декларативно-компаративних реченица припише то својство. Према томе, хаплоглошко *que* којим се уводи дати тип реченица назваћемо *финалним*. Оно би се, рашчлањено на своје саставне делове, састојало из *компаративног que* и из *финалног que*, што би се схематски могло представити овако:

$$\text{que}^h (f) = \text{que}^c + \text{que}^f$$

За другу врсту исказивања евентуалности, која се у сфери датог реченичког типа исказује везничким изразом *него да/него ако*, неће бити потребно много труда. Овде је условност очевидна, дакле она одлика која је својствена зависним погодбеним реченицама. У француском се место хаплоглошког *que* у оваквим случајевима радо прибегава раније поменутој комбинацији *que si*: *Il vaut mieux tuer le diable, que si le diable nous tue* (Stendhal), што јасно потврђује већ споменуто својство. Томе иде у прилог и алтернативна употреба везничких израза *него да/него ако* чији други део (*да, ако*) и овде најављују условност. Све нас, дакле, наводи да хаплоглошко *que* у оваквим случајевима назовемо *условним*, одн. *ипотенцијалним*.¹⁶ Његова се схема може представити овако:

$$\text{que}^h (p) = \text{que}^c + \text{que}^p$$

Ако је у два претходна случаја карактеристична модалност, за трећи, чијем хаплоглошком *que* одговара наше *него ишћо*, она не долази у обзир. То истичемо на прво место с обзиром на веома распрострањено мишљење да се сибжонктивом, одн. *субјективом*,¹⁷ увек исказује модалност. Али то није тачно, пошто овај начин има, и то веома често, пуну индикативну вредност.¹⁸ Тако стоји с њим и у свим примерима чијем *que* одговара наше *него ишћо*. Иако у сибжонктиву, радња је у њима исказана као реална, и то као већ остварена (2, 3, 11, 14) или у току остваривања: *Онда нишћиа једносћавније него ишћо сћанује код нас* (15). У свим тим примерима може се, мање или више успешно, везник *него ишћо* заменити везником *него да*.¹⁹ Ова могућност замене довољан је

¹⁶ Ову врсту условности Брино назива *le potentiel*, те по угледу на њега уводимо овде дати термин (упор. F. Brunot, *La Pensée et la Langue*, 890—891).

¹⁷ Термин је наш, али мада га сматрамо бољим од осталих термина којим се назива овај начин, ипак још радије употребљавамо онај назив који је у новије време код нас највише заступљен. В. више о овоме В. Драшковић, *Огледи из синтаксе и историје француског језика*, Филолошки факултет, Београд, 1969, стр. 217—219.

¹⁸ В. дело наведено у претходној напомени, стр. 219—221.

¹⁹ Овде би у потпуности важило исто оно разграничење које за алтернацију везника *ишћо* и *да* у декларативним реченицама даје проф. Стевановић, те би предност очевидно припала везнику *него ишћо*. Види ближе; М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, II, стр. 803 (§ 756).

путоказ за одређивање унутарње вредности датог типа декларативно-компаративних реченица. Везничка алтернација *da/што* карактерише и декларативне и каузалне реченице у српскохрватском,²⁰ док се у француским граматикама њихово подручје добрим делом меша.²¹ Додиривање с релативним реченицама, које се такође показује оправданим, не говори ништа о самој унутарњој вредности. Стога неће бити неумесно ако се, уз већ постојећу декларативност, истакне и каузалност. Стога, исто тако, неће бити неосновано ако се и спољни знак те каузалности, тј. хаплоглошко *que*, у овом случају назове *каузалним*. Његова схема ће бити:

$$\text{que}^h (\text{ca}) = \text{que}^c + \text{que}^{\text{ca}}$$

У одређивању вредности хаплоглошког *que* морала су се дотаћи нека питања чије би разматрање захтевало знатно више простора. Али, и у овако скраћеном излагању има довољно елемената да изведемо још један закључак.

Трећи закључак. — По својој унутарњој вредности декларативно-компаративне реченице за неједнакост могу, у француском и српскохрватском, имати тројаку нијансу (обојеност): финалну, потенцијалну и каузалну.

IV

Досадашње упоредно разматрање, поводом питања француског хаплоглошког *que*, навело нас је да се обазремо на још једно друго питање које припада синтакси српскохрватског језика.

Реч је о употреби везничког израза *него/но што*, које се често јавља у скраћеном облику, тј. без другог свог дела (*што*). Питање се дакле, како је лако наслутити, односи на утврђивање услова, одн. на разграничење те две различите употребе.

Док је у „обичним“ компаративним реченицама за неједнакост заступљена алтернативна употреба наведених облика (тј. *што* је мобилно):

²⁰ Упор.: М. Стевановић, нав. дело, стр. 861 (§ 805).

²¹ Упор.: G. et R. Le Bidois, о. с., р. 462 (§ 1478) и M. Grevisse, о. с., § 1001. Што се у првом делу износи као каузалност у другом је дато као декларативност. Али да ни Le Bidois нису искључиви јасно сведочи оно што они износе у § 1292 (стр. 340). Све то указује на нешто што се иначе довољно зна, али што се ипак лако и често губи из вида, а то је међусобно преплитање унутарњих вредности у зависним реченицама.

— Насте пијуче нешто нижим гласом *него* је почела (В. Калеб).

— Она то рече гласније *него шћо* је смела (А. Исаковић),²² догле је она искључена у већ посматраном реченичком типу (тј. *шћо* није мобилно, већ обавезно):

— Ништа јој није било мучније *него шћо* су напали човека којег је обожавала (превод примера под бр. 11).

На основу анализе превода одговарајућих примера (2, 3, 11, 14, 15), као и на основу посматрања многих других примера датог реченичког типа у нашем језику, може се рећи да је сложени везнички облик (*него/но шћо*) свуда обавезан. Према томе неће бити тешко извести још један закључак, овде последњи:

Четврти закључак. — У декларативно-компаративним реченицама за неједнакост, уколико су каузално обојене, не може се изоставити други део везничког израза *него/но шћо*.

Да ли се, и с колико успеха, могу постићи и извесна разграничења алтернативне употребе, која је својствена осталом подручју компаративних реченица за неједнакост, — показаће каснија испитивања.

²² Оба примера су узета из већ навођеног дела проф. Стевановића (*Савремени српскохрватски језик II*, § 790).

ресица опушта и пропушта ваздушну струју да пролази кроз носну дупљу као и кроз усну. Или да наведемо Мориса Грамона: „Elles (les cavités) peuvent être augmentées d'une autre cavité, celle des fosses nasales, qui joue son rôle en même temps que les cavités buccales proprement dites quand le voile du palais s'abaissant reste suspendu entre la paroi pharyngal et le dos de la langue; la colonne vibrante s'écoule alors à la fois par la voie buccale et par la voie nasale, et la voyelle est dite *nasale*“⁴. Или мало даље нешто више о начину изговора: „Les voyelles nasales sont articulées, pour ce qui est des organes buccaux, comme les voyelles orales correspondantes, mais avec le voile du palais abaissé et laissant à l'air le passage libre par les fosses nasales, en sorte qu'aux résonances buccales s'ajoute la résonance nasale, qui leur confère une impression acoustique toute particulière. Il existe des voyelles nasales repondant à chaque nuance de voyelles orales“⁵.

На једном месту ћемо прочитати да су ови самогласници у ствари делимично носни, јер ваздушна струја доиста пролази само делимично кроз носну дупљу, а пролази и кроз усну. На томе месту ће се истаћи и то да носни самогласници представљају за странце у изговору велику тешкоћу при учењу француског језика.⁶

Овакву слику говорних оруђа при изговору носних самогласника француских показаће нам и рендгенски снимци проф. Ж. Страке у његовом делу *Album phonétique*.⁷ Ту ћемо на стр. 57. имати две слике, односно слику 46, где ће нам се показати положај говорних органа при изговору носних самогласника *ê* и *ā* (ми бисмо забележили то као: *ε*, *α*). Слика 47. имаће такође у ствари две слике: *φ* и *α*, а то је на страни 58. На свима овим сликама приказан је положај говорних органа при изговору носних самогласника и свуда можемо запазити да је ресица одвојена од ждреоног зида, тј. опуштена је и носна дупља је отворена за пролаз ваздушне струје. У ове рендгенограме се не може сумњати, а ипак има нешто што бисмо желели више знати о изговору ових самогласника. То је оно што смо добили снимцима Пеле Симон.⁸ Код Страке имамо свакако положај говорних органа снимљених око средине изго-

⁴ *Maurice Grammont*, *Traité de phonétique*. Paris, Delagrave, 1933, стр. 83.

⁵ Нав. дело, стр. 96.

⁶ *Marguerite Peyrollaz*, *M.—L. Bara de Tovar*, *Manuel de phonétique et de diction françaises*. Paris, Larousse, 1954, стр. 92.

⁷ *Georges Straka*, *Album phonétique*. Québec, 1965, стр. 57, 58.

⁸ *Péla Simon*, *Les consonnes françaises. Mouvements et positions articulatoires à la lumière de la radiocinématographie*. Paris, C. Klincksieck, 1967, стр. 363, 365, 366, сл. 149—150, 154—155.

гласници изговарају „приближно“ („à peu près“) као *on* и *in* у француском језику. Зато би се пољско *wąs, kęs* француски обележило као *vonse, quinse*.¹ Морамо додати да су ову граматику, у рукопису или у коректури, читали неки веома познати пољски и француски слависти као К. Њич, М. К. Джевјецки, А. Мазон и А. Грапен, како нас писци обавештавају у предговору. Све су то биле личности које су имале шта да кажу писцима ове граматике, па зато ову дефиницију морамо схватити донекле и као њихово мишљење.

Анри Грапен (Grappin) пак у граматици пољскога језика сматра да се пољски носни самогласници изговарају исто као и француски, па ће рећи да први слог пољског придева *męski* звучи исто као француско *mince*, а пољско *są* се изговара као француско *sont*. И он своди изговор пољских гласова на изговор француских *in, on* испред сугласника.²

У опису пољских носних самогласника нешто више појединости даје Етјен Деко у својој граматици пољскога језика. Али колико се из његова текста може закључити, ни он не узима у обзир оно што нас занима у изговору носних самогласника: промене током изговора. Додуше, он каже да при пољском изговору слаби усни елеменат а јача носни, као у јужним француским говорима: „la différence est frappante entre le polonais *są* et son correspondant français à la fois phonétique et sémantique (*ils sont*)“.³ С овим се потпуно слажемо. Али после тога долази нешто што нас мало колеба. Деко, наиме, даље тврди да се испред праскавих сугласника и испред африката носни елеменат претвара у носни сугласник и то назива асинхроничним изговором носних самогласника. Међутим, требало је свакако говорити о асинхроничном изговору правих носних самогласника, јер у пољском језику испред праскавих сугласника и африката нема више носних самогласника. Из ових последњих тврдњи произлази да Деко ипак није покушао да представи разлику између пољских и француских носних самогласника, иако је рекао да разлика постоји између пољскога *są* и француског *sont*, и то чак фрапантна.

Осмотримо како та разлика изгледа.

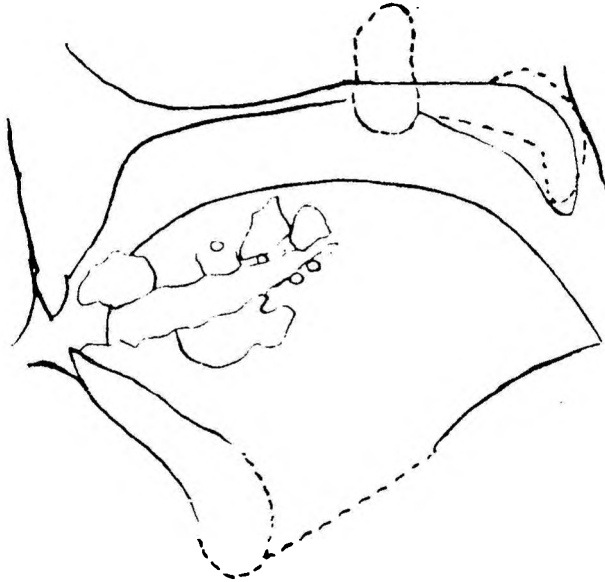
У свима описима изговора носних самогласника у француском језику наћи ћемо само основно: да се при изговору ових самогласника

¹ A. Meillet et Mme H. de Willman—Grabowska, Grammaire de la langue polonaise. Paris 1921, стр. 6.

² Henri Grappin, Grammaire de la langue polonaise. Paris 1963, стр. 10.

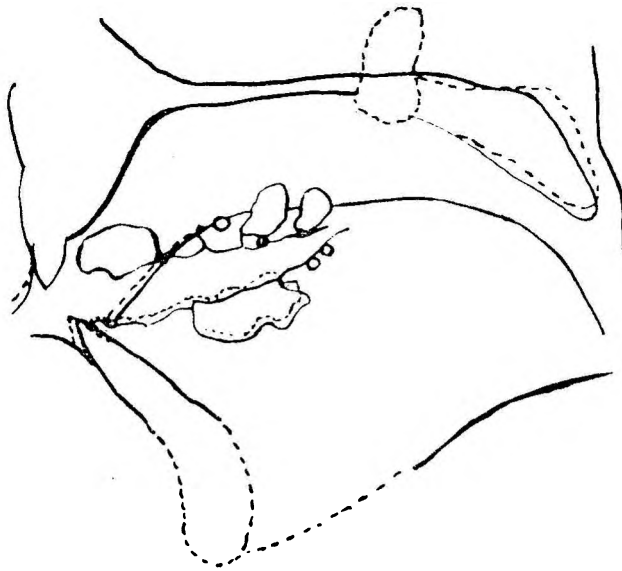
³ Etienne Decaux, Petite grammaire polonaise. Paris 1966, стр. 1.30.

Овде нешто као да није у реду: снимак је захватио свакако већ почетак изговора наредног сугласника *p* у *passage*, јер друга слика показује (-----) да ресица додирује ждреони зид, што би значило да је носна дупља затворена и да ваздушна струја пролази само кроз уста.

Сл. 1. Француско *œ* у: *dans un passage*. (Péla Simon, сл. 149).
Два снимка: 1 ———, 2 -----.

Овде положај ресице показује да у првом сегменту изговора ваздух више пролази кроз носну дупљу, јер је ресица одвојена од ждреоног зида, док је у другом сегменту она ближа ждреоном зиду, али није наслоњена на њега, што значи да ваздушна струја пролази и кроз носну дупљу.

Сл. 2. Француско *ɑ* у: *au grand bazar*. (Péla Simon, сл. 150).
Два снимка: 1. ———; 2 -----.

вора појединих самогласника. То нам за ову прилику није довољно. Желели бисмо да видимо како изгледају ови носни самогласници током изговора, да ли се почетак, средина и крај у нечем разликују. Зато нам је ту много помогла Пела Симон својим кинорендгенограмским снимцима. Она је за сваки глас давала обично по два, три, па и четири снимка, из чега видимо како изгледају изговорни сегменти појединих гласова. Додуше, њено дело је посвећено сугласницима, али је на нашу срећу и задовољство дала и снимке неких самогласника. Носне самогласнике француске представила је на сликама 149—150 и 154—155. Прве две слике имају по два изговорна сегмента, друге по четири. Ове слике показују да је на почетку изговарања француских носних самогласника ресица опуштена и носна дупља прима слободно ваздушну струју, а каснији сегменти показују да ресица креће ка затварању пролаза, али га не затвара. Објашњење слика које се налазе на странама 363, 365, 366 налази се на странама 145, 146, 147.

Друкчије ће изгледати изговор пољских носних самогласника.

Још је доста давно пољски фонетичар Титус Бењи дао тачан опис изговора пољских носних самогласника на основу својих запажања. Из његова описа видимо да је он врло добро осетио шта је особито важно и карактеристично за ове самогласнике. Он је тада запазио да су носни самогласници *ɛ*, *ɔ* у пољском језику нешто нижи тонски од обичних самогласника *e*, *o*. Много важније је његово запажање о изговору ових самогласника. По његову мишљењу носни самогласник „није јединствен у целом свом току. Он почиње са слабијом назалношћу, и тада још можемо да разликујемо његову праву боју, која одговара усном самогласнику. Уколико назалност расте, његова права боја се тако губи да у другоме делу његова трајања, при продуженом изговарању тога гласа, нећемо свакако чак ни распознати којем самогласнику дата резонанса управо припада; *ɔ* и *ɛ* разликују се тада претежно по положају усана а не по положају језика. О правој боји носног самогласника одлучује његов први моменат, када је назалност слаба и чује се права резонанса из уста. У другом моменту чује се скоро једино резонанса из носа“.⁹ Ово запажање је каснијим испитивањима, модернијим, само потврђено. А састоји се у овоме.

Назалност при изговору пољских носних самогласника није синхронизована с усном резонансом тих гласова: изговор пољских носних

⁹ *Titus Benni, Fonetyka opisowa języka polskiego. Wrocław, 1959, стр. 36.* (Ово је новије издање његовог рада из тзв. „gramatyke zbiorowe“, коју је писало више аутора и изишла је 1923. године).

самогласника на почетку има само усну резонансу, на јој се после почетка изговарања лагано придружује и носна, која ће постати све већа и узимати све више улогу на себе, да се на крају сачува само она. Због тога се у изговору ових пољских самогласника могу констатовати три основна сегмента, три етапе: усна, усно-носна, носна. Из тога разлога је Х. Конечна пољске носне самогласнике назвала дифтонзима, па чак и трифтонзима.¹⁰ До оваквога изговора долази услед тога што је на почетку изговарања ових самогласника ресица приљубљена уз горњи зид носне дупље. Током изговарања ових самогласника ресица се лагано све више опушта и одваја и тиме даје могућност ваздушној струји да може пролазити и кроз носну дупљу. На крају ће се ресица сасвим приљубити уз задњи део језика и тиме ће ваздушна струја бити потпуно упућена да пролази кроз носну дупљу и чуће се потпуна назалност.¹¹ Овај ток изговарања пољских носних самогласника врло добро се види на кинорендгенограмима, на којима треба посматрати лагано померање ресице од задњега зида ждреоне дупље ка језику. Оно се можда неће увек довољно јасно видети, јер слике не могу увек бити толико јасне, али се на свакој слици види померање у томе правцу, а то је довољно да се из овога закључи: при изговору пољских носних самогласника не чује се истовремено и стално и носна и усна резонанса.

Зато је на месту и оно што је М. Длуска рекла у својој фонетици: „Носна артикулација самогласника може бити *синхронична* или *асинхронична*, тј. може се појавити од почетка самогласника или наступити са закашњењем. Француски самогласници су назализовани од почетка, наши напротив: почињу са усном артикулацијом и тек који тренутак касније добијају назалност тако да се могу разликовати јасно два стадијума *ор*, *еј*, *ај* . . .“¹² Зато су пољски носни самогласници дифтоншког карактера и дужи су од одговарајућих самогласника, тј. усних. Може се констатовати чак и трећи стадијум када усна резонанса потпуно или скоро потпуно престаје а остаје само носна.

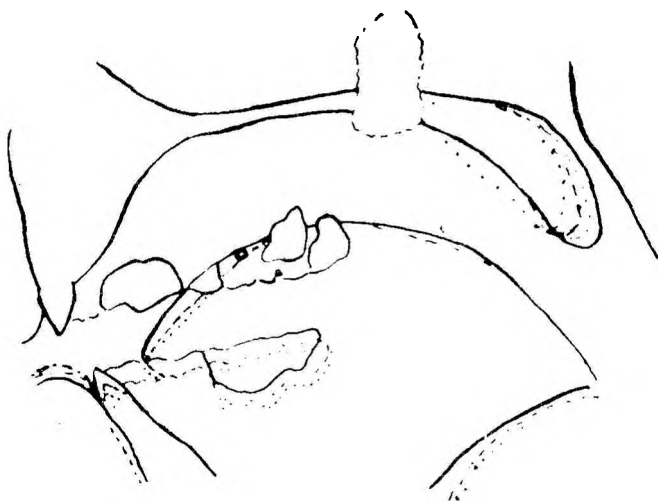
Садашњи начин изговарања пољских носних самогласника изазвао је и неке друге промене. Овакви носни самогласници могу се изговарати на крају речи, јер назалност може да траје и после престанка

¹⁰ *Halina Konieczna*, Studium eksperymentalne artykulacji głosek polskich. Prace Filologiczne, Warszawa, 1934, XVI; као и: *H. Konieczna*, Charakterystyka fonetyczna języka polskiego. Warszawa, PWN, 1965, стр. 109—121.

¹¹ *Bożena Wierzchowska*, Wymowa polska. Warszawa 1965, стр. 94—101. (У II изд. исте књиге, проширене, 1971, 133—148).

¹² *Maria Dłuska*, Fonetyka polska. Cz. I. Artykulacja głosek polskich. Kraków, 1950, стр. 53.

21 Јужнословенски филолог, XXX

Овде имамо представљена четири сегмента изговора. Јасно се види померање ресице ка ждреоном зиду, али му се не приближава потпуно, како је свакако неком омашком испало на сл. 1.

Сл. 3. Француско *oe* у: *un vieux cadavre*. (Péla Simon, сл. 154).
Четири снимка: 1 ·····, 2 ----, 3 ———, 4 —·—·—.

И овде се види што и на ранијим сликама: ресица се приближава ждреоном зиду, али га не додирује. Сlike показују да су француски носни самогласници на почетку јаче назализовани, а ка крају се назалност смањује, али се не губи.

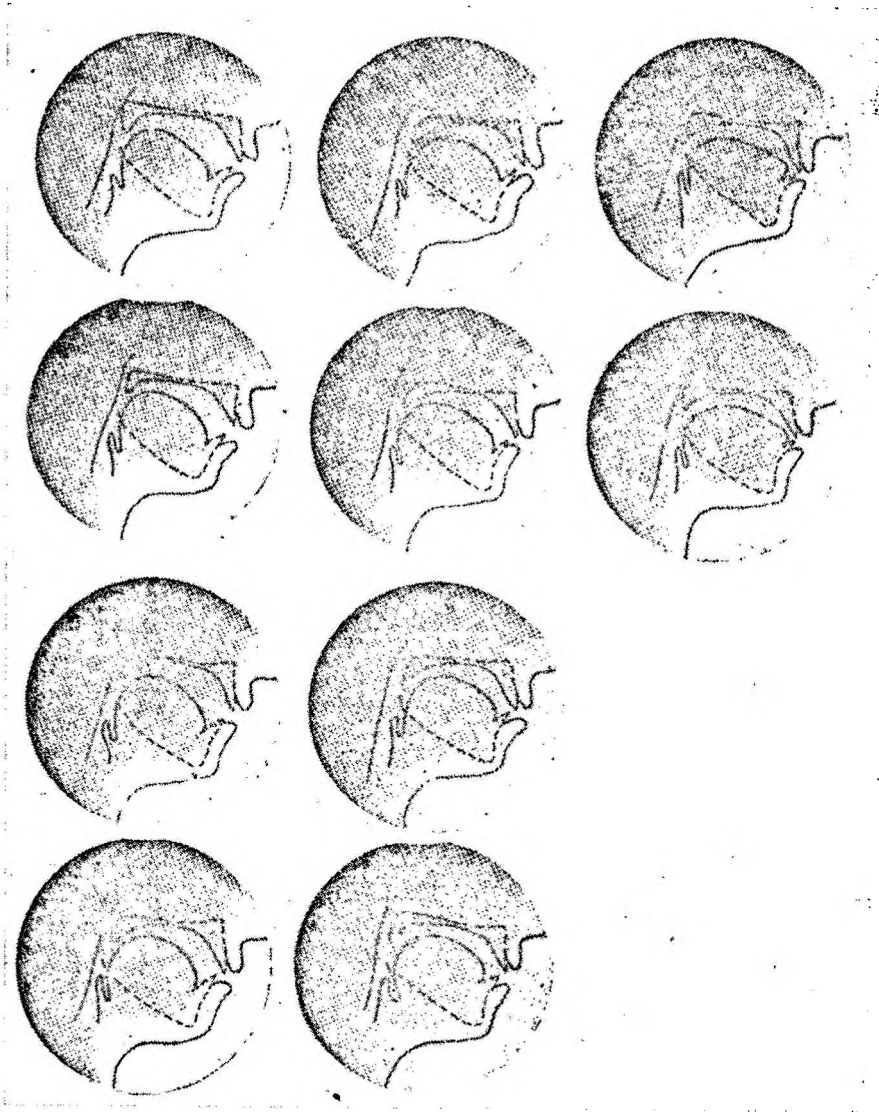
Сл. 4. Француско *o* у: *mon petit canard*. (Péla Simon, сл. 155).
Четири снимка: 1 ———, 2, ---, 3 ·····, 4 хххх.

усне резонансе, или испред струјних сугласника, јер назалност може да траје и док се припрема образовање и изговор струјних сугласника. Када се пак некадашњи носни самогласник нашао испред праскавог сугласника или испред африкате, његова назалност није могла да се сачува испред таквог сугласника, него је дошло до декомпозиције, до разламања носног самогласника у чист усни самогласник и носни сугласник који по месту образовања одговара следећем сугласнику. Тако су се некадашњи носни самогласници претворили у два гласа: чисти усни самогласник и носни сугласник.

У ствари, ово нису једини носни самогласници у савременом пољском језику. Већ сам положај поменутих самогласника упућује нас и на друге случајеве када се нашао било који самогласник са *n* испред струјног сугласника. У тим случајевима доћи ће до губљења пуне артикулације сугласника *n* и остаће само назалност дата самогласнику испред њега. То је разумљиво прилагођавање наредном струјном сугласнику, односно припрема за његов изговор. Тако ћемо имати носне самогласнике у оваквим примерима: *winszować*, *instynkt* у ствари биће *višovać*, *ištynkt*; *sens*, *senzacja*, *benzyna* биће *sęs*, *sęzacja*, *bęzyna*; *rynszok*, *czynsz* биће *ry.štok*, *čy.š*, *kunszt*, *munsztuk* биће *kušt*, *muštuk*; *monstrum*, *konsola*, *konspekt* биће *mostrum*, *košola*, *košpekt*; *awans*, *bilans*, *konwenans*, *rezonans*, *kwadrans* биће *avqs*, *bilqs*, *konvenqs*, *kvadrqs* итд. У свим овим и оваквим примерима изговара се по правилу носни самогласник, али пољски носни самогласник, са почетком чисто оралним самогласничким а са назализацијом у другом делу изговора, односно ту можемо констатовати дифтоншки изговор, како такав изговор назива већина пољских фонетичара.

Колико је ово прилагођавање јако најбоље ће показати примери када се овакав spoj (самогласник + *n*) нашао испред сугласника *v*, *f*. Тада ће се чак изгубити разлика између писаних сугласника *m* и *n*, који ће у овим случајевима бити различито писани само по традицији. Зато ће зазвучати подједнако пољски примери *tramwaj* и *konwój*, или *konfitury*, *konwencja* као и *kamfora*, *symfonia*. Ово сматрамо као једну групу примера, мада је проф. В. Дорошевски начинио мали уступак неким од ових примера, па је прихватио мишљење да се у речи *konfitury* „обично“ („zazwyczaj“) чешће изговара сугласник *n*.¹³ То свакако може да буде, али у томе примеру, као и у другим сличним, можда би пре требало гледати утицај писане речи. По природи пак изговора

¹³ *Witold Doroszewski*, *Podstawy gramatyki polskiej*. Warszawa, 1952, стр. 93.

Сл. 5. Кинорендгенограм *пољског о* (В. Wierzchowska, 1971, сл. 84).

На ових десет слика види се положај ресице при изговору пољског *о*. Читање је од леве колоне одозго. Из слике видимо да је на почетку изговора пољског *о* ресица приљубљена уз ждреони зид, што значи да је носна дупља затворена и да ваздух пролази само кроз усну дупљу. Што се иде наниже, до четврте слике, ресица се постепено одваја, што значи да почиње назализација. Она је око средине изговора највећа (прве слике у другој колони), а при крају изговора ресица поново почиње да се приближава ждреоном зиду, што је разумљиво, јер почиње припрема за следећи сугласник.

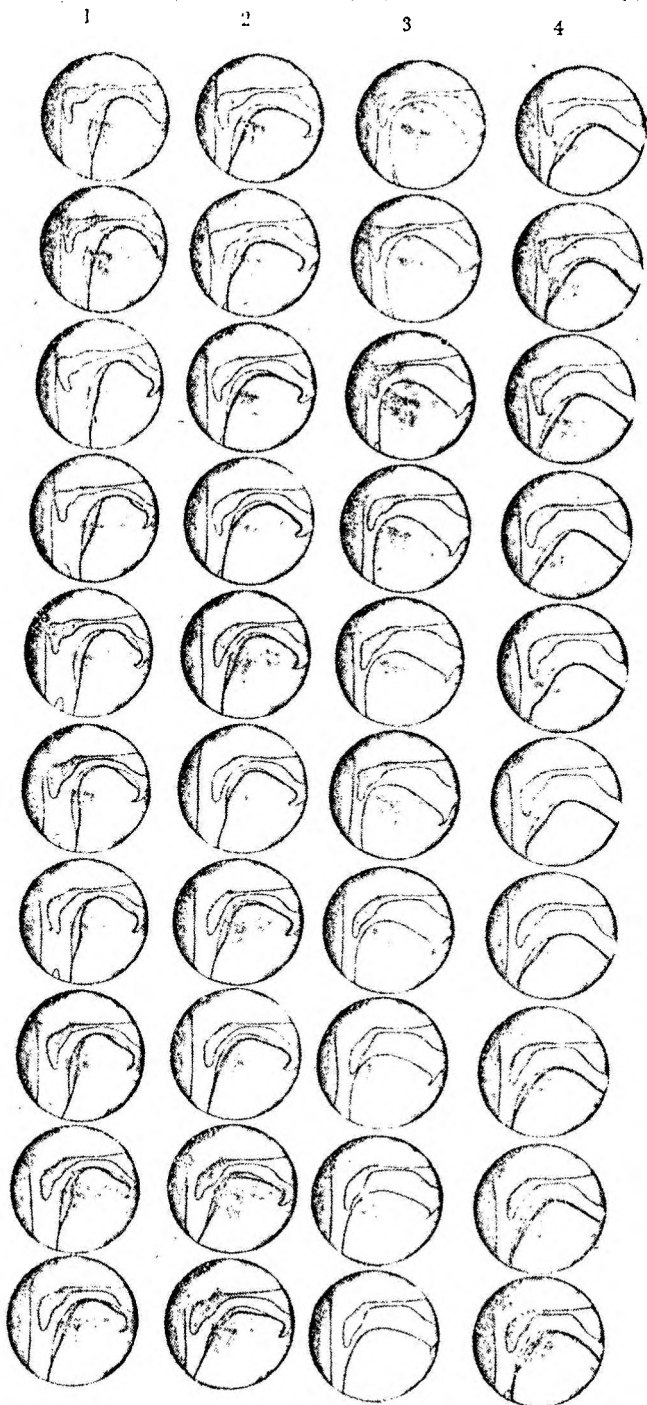

Сл. 6. Кинорендгенограм њољског *e*. (B. Wierzchowska, 1965, сл. 87).

Снимци су нешто мање чисти него претходни али се и на њима види оно што нас занима: тек од трећег снимка ресица почиње да се одваја од ждреоног зида, а даљи ток изговора је сличан оном из сл. 5.

Сл. 7. Кинорендгенограми њољских носних самогласника *i* (1), *u*, (2), *u* (3), *a* (4). (B. Wierzchowska, 1965, сл. 88).

Изванредно јасни снимци, који потврђују оно што смо могли прочитати на сл. 5 и 6. Једино при *a* (бр. 4) почетак је узет изгледа нешто касније, па се већ на првом снимку види да је ресица мало одвојена, онолико колико је на осталим снимцима нешто касније. Ресица би при првом снимку морала да буде приљубљена уз ждреони зид као и на свима осталим досадашњим снимцима.

разлике не би требало да буде. И свакако је и нема. Морамо једино истаћи да у пољском језику, особито код школованог градског становништва, често долази до појаве да писана реч повлачи изговор. То се може запазити у многим случајевима, па и у овим.

Остаје нам још да одговоримо на прво постављено питање: зашто је нашим људима лако да науче изговарање пољских носних самогласника?

Одговор би био врло прост и јасан: зато што и српскохрватски језик у оваквим положајима има носне самогласнике, који се изговарају исто онако како смо показали да се изговарају пољски. Додуше, колико нам је познато, о овоме се нигде код нас није говорило, али се о томе ипак мора водити рачуна, особито када дођемо у прилику да упоређујемо наш изговор с неким страним. Наравно, ти носни самогласници неће се налазити у српскохрватским речима на истом месту где и у пољским, јер су носни самогласници у пољском језику остали на месту где су се налазили у прасловенском, а у српскохрватском на тим местима имамо сасвим друге рефлексе ($e > e$, $o > u$), али у новијим, каснијим спојевима, као и у страним речима изговарамо и у нашем језику носне самогласнике онакве врсте какви су пољски. То можда не би требало доказивати, али да се не би у то посумњало, даћемо за то прегршт примера. Они ће јасније показати шта треба подразумевати под овом нашем тврдњом.

Ако изговоримо, на пример, реч *менза*, коју овако пишемо, и запитамо се како је изговарамо, биће нам сасвим јасно да ту не изговарамо сугласник *н*, онакав какав изговарамо у другим положајима, него уместо написаног *-ен-* изговарамо само носни самогласник *е*. Да је то тачно можемо проверити ако покушамо да на овоме месту и у овој речи изговоримо доиста *н* испред *з*, па ћемо одмах видети колико је такав изговор извештачен и намештен, који се никада у говору не чује. Тако ће бити у свима сличним случајевима испред струјних сугласника. Онако исто као што је било у пољском језику. То нам могу потврдити многи примери из нашега језика. Даћемо за сваки случај по неколико таквих примера: *вински* ћемо изговарати као *vj̄ski*, *висински* као *vis̄j̄ski*, *осовински* као *osovj̄ski*, *газдинство* као *gazd̄j̄stvo*, *трећински* као *treč̄j̄ski*; *временски* као *vrem̄j̄ski*, *илеменски* као *plem̄j̄ski*, *сензација* као *sez̄acij̄a*, *сензибилан* као *sez̄ibil̄an*, *цензура* као *sez̄ura*, *менза* као *mez̄a*; *конзул* као *koz̄ul*, *бонски* као *bōski*, *конзерва* као *koz̄erva*, *концентрација* као *kōspir̄acij̄a*, *констативати* као *kōstatov̄ati*; *аванс* као *av̄as*, *биланс* као *bil̄as*, *ордананс* као *ord̄on̄as*, *иранс* као *tr̄as*, *сеанса* као *sez̄asa*, *шанса* као *š̄asa*, *ирансфузија* као *tr̄as̄fuz̄ij̄a*, *ирансмисија* као *tr̄as̄mis̄ij̄a*; *рунски* као *rūski*, *хунски* као

hųski, монсунски као *mqųski*, кунсӣ као *kųst*, дунсӣ као *dųst*, солунски као *solųski* итд.

Можемо ићи и даље у разматрању нашега изговора у сличним случајевима. Можемо тврдити, наиме, да ће у везаном говору, у којем се не истичу особито поједине речи и не издвајају, и у додиру двеју речи доћи до сличне појаве: *он се боји* биће изговорено као *o se boji*, *син се вратио* биће *si se vratio*, *он жели* биће *o želi*, *он шета* биће *o šeta* итд. Тако ће се изговарати и самогласници са *n* испред сугласника *x*: синхронизам као *sihronizam*, синхронизација као *sihronizacija*, син хоће као *si hoće* итд. Увек претпостављамо везани и донекле убрзан говор у којем нема никаквих пауза између појединих речи и када се онај ко говори не напреже нарочито да би изговорио оно што пише, него када на то уопште не мисли.

Ова појава најбоље се може уочити када се самогласник са *n* или чак са *m* нађе испред сугласника *v*, *f*. Онако као што смо показали за пољски изговор. Тада се губи разлика између писаних сугласника *m* и *n*, па се изговарају оба сугласника на исти начин. То ће и код нас најбоље показати примери *ѿрамвај* и *конвој*. Ако изговоримо ове две речи онако како се нормално изговарају, неће бити никакве сумње да ћемо у томе изговору запазити оно што смо желели да истакнемо: у оба случаја изговарамо један носни елеменат после самогласника, који је исти и у једном и у другом случају. Зато ћемо *ѿрамвај* изговорити као *trqvaj*, а *конвој* као *krvoj*. Да је то тачно можемо се најлакше уверити ако покушамо да на томе месту у једној и другој речи изговоримо доиста оно што пише, тј. сугласнике *m* и *n*. Видећемо да неће бити могуће. Односно, моћи ћемо да изговоримо, али ће тај изговор бити извештачен, ненормалан, онакав какав се никада у говору не чује. То исто можемо запазити и испред сугласника *f*. Нама је сасвим свеједно да ли пишемо *симфонија* или *синфонија*, јер ћемо у оба случаја изговорити само *si fonija*. Зато се у оваквим случајевима најчешће греша при писању, јер изговор није довољан ослонац за писање. Исто ће то бити с речју *камфор*. Нећемо у њој изговорити ни *камфор* ни *канфор* него *kafor*, па нам је и ту свеједно шта пише, и ту ћемо се исто тако морати запитати како би ваљало ту реч писати. Изговор нас ни ту не упућује на прави пут.

Да се у овим положајима и у оваквим случајевима изговара исти сугласник, односно да се у изговору *m* и *n* изједначују, то је сигурно. Могло би се пак поставити још једно питање, можда не сасвим неразумно, па би се онда могло дати и нешто друкчије тумачење наведених примера: можда би се они могли схватити и као једначење по месту

образовања према сугласнику који следи, а то су *в, ф*. То би онда значило да се у оваквим случајевима (*џрамвај, конвој, камфор, симфонија, конференција, конверзација* итд.) испред лабиоденталних сугласника *в, ф* изговара лабиодентални носни сугласник, а то би било лабиодентално *м*, подвлачимо *лабиодентално*, не старајући се да за тај глас тражимо и неки особити знак за обележавање, јер нам то неће бити потребно. Ова појава може се запазити и у додиру двеју речи: *он вас њоздравља, син вам долази, с њим вас нећу мучиџи, чим вас видим* и сл.

Ова запажања наводимо зато да бисмо показали како често нисмо сигурни шта се у ствари изговара у нашем језику, па кад неку појаву нађемо у којем страном, онда нам се може учинити да она постоји само у њему. А она може бити много општија.

Из свега што смо представили излази још један закључак: данашњи пољски носни самогласници свакако се не изговарају као што су се изговарали у прасловенском, јер се по начину писања у најстаријим старословенским споменицима носни самогласници нормално чувају у свима положајима, а пољски носни самогласници изговарају се тако само испред струјних сугласника, тј. у положају у којем се данас срећу такви самогласници и у српскохрватском језику, а нећемо бити далеко од истине ако устврдимо да ће вероватно тако бити и у многим другим језицима. Али да не ширимо питање. Нама је било потребно ово да покажемо за наставне сврхе, јер се неке особине пољскога језика могу тумачити као само пољске, а оне — као што смо показали — нису такве, него су сасвим блиске и сличне појавама у нашем језику.

Милка ИВИЋ

(Нови Сад)

О НЕКИМ СИНТАКСИЧКИМ КОНСТРУКЦИЈАМА С КВАНТИФИКАТОРИМА У СТАНДАРДНОМ СРПСКОХРВАТ- СКОМ

1.

1. Овде ће се посматрати неке синтаксичке појаве које се тичу: (а) бројног придева *оба* (-*e*, -*a*) и количинске заменице *сав* (*сва*, -*e*); (б) збирних бројних образовања *двоје*, *тхроје*, *четворо* и сл.; (с) универзалног квантификатора¹ *сваки* (-*a*, -*o*).

Свака од ових трију тема представља проблем за себе па ће се, према томе, овде посебно и разматрати. Заједничко им је, међутим, то што у сва три случаја исходи анализе дају нових потврда о исправности уверења да су синтаксичке појаве често непосредно условљене природом употребљеног лексичког материјала.

2.

2. Израз *оба* се испољава као маркирана верзија броја *два* дајући, осим податка о одређеној количини, и податак о познатости појаве која се квантифицира (уп. на пример: (а) *узео сам две књиге* са (б) *узео сам обе књиге*; у (а) се не саопштава које су књиге у питању, у (б) се, напротив, наглашава да је реч о књигама које су већ биле тема разговора).

Само *два* добија према себи специјално лексичко образовање које је маркирано у описаном смислу. Уместо специфичне лексичке јединице, бројеви већи од два остварују за исту потребу исказивања познатости

¹ Термин је овде преузет из радова логичара и представника генеративне граматике.

синтагму с изразом *сав* (уп. *узео сам њри књиге са узео сам све њри књиге* и сл.).²

Што се тиче броја *један*, њему само анафорска заменица може бити одговарајући лексички парњак маркиран значењем познатости (уп. *узео сам једну књигу са узео сам њу књигу*). Заменица се појављује најчешће самостално, али није искључена ни комбинација са *један*: *узео сам њу једну књигу*. Ова последња могућност се искоришћава у експресивне сврхе и везана је углавном за колоквијални план комуникације.

Анафорска заменица се, међутим, употребљава и уз све друге бројеве (уп. *узео сам ње две књиге, њих осам књига* и сл.). Посматрање оваквих конструкција доводи до тога да се јасније сагледа и семантичка специфичност лексеме *оба* (односно синтагме са *сав*). Док присуство заменице уз број служи искључиво анафоризацији, дотле се лексема *оба* (односно синтагма са *сав*) појављује онда кад је потребно нарочито нагласити факат да су сви чланови познате скупине у датој прилици заиста заступљени (уп. *узео сам ње њри књиге са узео сам све њри књиге*).

Још дубље осветљава семантичку природу ових маркираних квантификаторских образовања факат да се и они могу комбиновати с анафорском заменицом (уп. *дао је одговор на оба ова њињања, одавно ме муче све ње њри сџвари* и сл.).³ Очигледно је да је значење заступљености без остатка њихова примарна семантичка особеност, док је анафори-

² Разумљиво је због чега се при оваквим околностима искључује присуство лексеме *сав* уз *два* и *оба* (уп. неграматичност конструкције: **узео сам све две књиге, *узео сам све обе књиге*). Овим поводом треба нагласити да је М. Стевановић врло умесно указао на семантичко-функционалну сродност која постоји између лексеме *обоје* и осталих збирних образовања у конструкцији са *сав*. Уп. његову констатацију у књизи Савремени српскохрватски језик II. Синтакса, Београд 1969, на стр. 27: „Уз збирне бројеве који означавају мању количинску вредност често се употребљава заменица *све*, па се каже: *С в е т р о ј е с у њошли на годишњи одмор*. — *С в е ч е т в о р о ч е к а на резултате испџија*. Цела та веза речи има онда значење збирног броја *обоје*, с разликом у бројној вредности, дакако“. Пошто се описана ситуација за серију простих бројева и њихове специфичне маркиране верзије рефлектира аналогно и на серију збирних образовања (према *оба* — *сва њри*, па такође и према *обоје* — *све њроје*), то овом приликом неће бити посебног осврта и на збирна образовања.

³ Код Вука је могућ чак и обрнут редослед између анафорске заменице и израза *сав*, као у следећем примеру: *језик њији је славенски ни руски, а још мање срџски, него бесџравилна смјеса ова сва њри језика* (Т. Маретић, Граматика и стилистика, II изд., Загреб 1931, на стр. 189). Већина говорних представника стандардног језика данас се не би одлучила за овакав поредак речи, већ би одредила анафорској заменици место иза лексеме *сав*.

чност која их обавезно прати нешто секундарно, нешто што се само нужно везује за овакво примарно значење као логичка импликација. Имајући то у виду, треба претпоставити да је, у ствари, и у случајевима када се не изриче, анафорска заменица редовно имплицитно присутна уз оваква маркирана квантификаторска образовања (што би по теорији генеративне граматике значило: постоји на нивоу дубинске структуре језика). Њено експлицирање (до којег долази првенствено у разговорном језику, и то углавном ретко) искоришћава се у експресивне сврхе.

3. Постоје извесне именице које се, у одређеним контекстима, не могу комбиновати с простим бројевима, већ само са оваквим њиховим маркираним верзијама. Такве именице означавају појаве које се, под нормалним околностима, остварују увек у једном одређеном броју, дакле без икаквих могућности количинског варирања. Реч је о интегралним деловима одређених целина — органима живих бића, пре свега. Број тих органа унапред је познат јер спада управо у оне релевантне појединости чија укупност сачињава природу целине о чијем је интегралном делу реч. Тако нпр. кад се ради о рукама човека зна се а priori да их не може бити више од две, а о ногама пса да их не може бити више од четири. Стога просто плуралско образовање даје у оваквим случајевима, у ствари, довољно прецизну информацију у погледу количине (кад се каже нпр. *човек је изгубио руке* то значи неминовно „обе руке“, а *ису су одсекли ноге* — „све четири ноге“). Употребити ту само прост број било би бесмислено (реченица *човек је изгубио две руке* имплицирала би идеју да их је он имао више од две). Комбиновање именице с овде разматраном маркираном верзијом простог броја показује се, међутим, сасвим могућим (*човек је изгубио обе руке, ису су одсекли све четири ноге* и сл.). Ту овакав маркирани квантификатор ступа у опозицију према одсуству сваког одговарајућег материјализованог знака, тј. према знаку \emptyset , по критерију експресивности: знак \emptyset иступа овде као експресивно немаркирани парњак експресивно маркираном материјализованом знаку.

4. Кад се ради о живим бићима која се подвргавају квантификацији, правила стандардног српскохрватског захтевају вођење рачуна о заступљености полова: ако су у питању представници само једног пола, било мушког било женског, употребљавају се прости бројеви (уз напомену да, уколико се квантификација односи искључиво на мушка лица, на располагању стоје и специјална образовања на суфикс *-ица*: *двојица, тројица* итд.). Кад се, међутим, квантификација односи на скупине представника мешаног, тј. и мушког и женског пола, онда прости бројеви не могу доћи у обзир већ само образовање типа *двоје, троје, чети-*

воро, њејџоро итд. Ова су образовања, у ствари, маркирана по томе што својим присуством искључују податак о доследној заступљености само једног пола. Таква се образовања, према томе, јављају или кад су у питању представници оба пола (уп. *сџоје двоје крај врајџа: висок црно-мањасџи младић и омалена њлавуша*) или кад се ништа поуздано не зна о полу особа које се помињу (уп. *на конкурс се јавило њејџоро; не кажу да ли су све само младићи или је и која девојка*).

Оваква образовања ступају у конструкцију с генитивом именице која се количински одређује: *двоје деце, њроје сџуденајџа, њејџоро уну-чади* и сл. Генитив именице се поставља, као и у другим сродним конструкцијама, иза квантификатора (*њроје сџуденајџа* као *досџа сџуденајџа*). Ако се, међутим, именица замени личном заменицом, појављују се две могућности: (а) генитив је испред (нпр. *сви смо учили, а њоложили смо само нас двоје*) и (б) иза квантификатора (нпр. *сви смо учили, а њоложило је само двоје нас*).

Тип (а) садржи показни или анафорски моменат, тако да се место *нас двоје* може ставити *ја и он*, док је тип (б) лишен показног односно анафорског значења. Место *двоје нас* може се ставити просто *двоје* (= две особе). Међу (а) и (б) постоји, дакле, специфична опозиција која се манифестује искључиво синтаксички — супротстављањем по реду речи (што је иначе, као што је познато, у српскохрватском релативно ретко заступљен граматички проседе) и различитом конгруенцијом у предикату. Генеративно посматрано, спој (а) *нас двоје* изводи се трансформационим процесом из комплексне дубинске синтаксичко-семантичке базе која садржи информацију „ми“ и одредбу тога „ми“ у виду конструкције „нас двоје“ (*ми, нас је двоје*), а (б) *двоје нас* такође из комплексне, али друкчије базе: детерминисани елеменат је „двоје“, а детерминатор „двоје [потичу] из скупине ми“ (*двоје, двоје [џојџичу] из скупине 'ми'*). Отуда и различита конгруенција у предикату: у (а) персонална, које одговара облику *ми* (. . . *џоложили смо* . . .), у (б) имперсонална, која одговара облику *двоје* (. . . *џоложило је* . . .).

Као што смо већ напоменули, кад је именица у питању, у обзир долази само синтаксичка ситуација типа (б) (*џоложило је њејџоро сџуденајџа* које је деривирано од дубинске конструкције *џоложило је њејџоро, њејџоро [џојџичу] из редова сџуденајџа*). Ситуација типа (а) везана је, наиме, управо за природу личне заменице. Та природа је у суштини анафорска, што значи да упућује на позната лица чији се и број, поред осталог, често прецизно зна. Кад треба нагласити ту потпуну одређеност, која укључује и прецизност у погледу бројног стања, појављује се конструкција с квантификатором. Тако, у ствари, конструкције *нас*

двоје, вас њроје, њих чењворо и сл. представљају само прецизно квантифициране варијанте одговарајућих заменичких облика *ми*, односно *ви*, односно *они*.

5. Српскохрватски⁴ је познат као језик који се одликује слободним редом речи. Та слобода није, разуме се, апсолутна. Зна се у начелу да има ситуација када није могуће произвољно размештати реченичне конституенте. Остаје, међутим, да се тачно попишу и протумаче они случајеви, свакако ретки али ипак присутни у језику, када је ред речи граматичко средство за дистинкцију значења. Претходно разматрана опозиција оличена у примерима с квантификатором типа *нас њроје ~ њроје нас* свакако треба да буде обухваћена списком тих посебних случајева⁵. Овом списку прикључићемо сада и нову појединост која се тиче употребе универзалног квантификатора у одређеним синтаксичким контекстима.

6. Конструкције с универзалним квантификатором данас су у живи пажње представника генеративне граматике⁶. Тема о којој они дискутују има своју одговарајућу илустрацију и у српскохрватском граматичком систему. Овде ћемо размотрити појединости које су специфичне за српскохрватски.

7. За српскохрватски директан објекат резервисано је место иза предиката. Предикат је, наиме, обично рематски део саопштења, тј. оно ново што се дознаје саопштењем. Није, међутим, искључено да објекат постане тема у даљем току разговора. Тада се његово место помера на почетак реченице (дакле: *Ево, донела сам њи књигу . . . Књигу*

⁴ Семантичка маркираност о којој је реч не искључује присуство оваквих образовања у случајевима кад појаве које се квантифицирају не допуштају могућност разликовања природног рода. Уп. рецимо: *Оњвори чењворе очи, Сва су њроја врајиа ојворена . . . Кујила је двоје рукавица* (М. Стевановић, Савремени српскохрватски језик I, Београд 1964, стр. 321).

⁵ Овде је узета у обзир само она ситуација када су идентичне форме личних заменица. Иначе има и других случајева када се уз различити ред речи појављују и различита обличка остварења. Поводом примера као *Обећао је нама двојници*, с једне стране, и *Двојници њих је јозлило у оној гужви*, с друге, М. Стевановић констатује (Савремени српскохрватски језик I, стр. 324): „А различан облик личне заменице уз бројне именице, различан реченични акценат и различан ред речи захтева одређеност, односно неодређеност лица означених дотичним личним заменицама.“

⁶ В. нпр. следеће радове: Edward L. Keenan, „Quantifier Structures in English“, *Foundations of Language*, Vol. 7, №. 2, 1971, 255—284; Susumu Kuno; „The Position of Locatives in Existential Sentences“, *Linguistic Inquiry*, Vol. II, №. 3, 1971, 333—378; Ray S. Jackendoff, „Modal Structure in Semantic Representation“, *Linguistic Inquiry*, Vol. II, №. 4, 1971, 479—514 (посебно на стр. 501—506).

ми *враћи чим њрочийши*, и сл.). Ако се уз именицу у функцији објекта употреби израз *неки*, који је маркиран значењем непознатости (неодређености) и тиме предодређен за остваривање у оквиру рематског дела саопштења, објекат се неће померати у иницијални положај (неће се рећи **неку књигу ми донеси*, већ само *донеси ми неку књигу*). Ипак, од овога има и једно одступање које је условљено присуством универзалног квантификатора у реченици.

Ако у реченици *девојка воли момка* уз субјекат поставимо универзални квантификатор (*свака девојка*) мораћемо уз објекат *момка* употребити одредбу за неодређеност *неки*, уколико желимо да значење именице буде конкретно, а не генеричко (дакле: *Свака девојка воли неког момка: Смиљка Перу, Бранка Мишу, Дана Бору* итд.; иначе: *Свака девојка воли момка, а не лушкву* или сл.). Овакво организована реченица саопштава, у ствари, о следећем: за сваку девојку која постоји, постоји и неки момак кога она воли. Ту је присуство универзалног квантификатора уз субјекат наметнуло идеју о плуралитету и у оквиру објектне воле све девојке истог момка него свака неког другог. Између субјекта с универзалним квантификатором и објекта с одредбом неодређености развија се, у ствари, специфичан однос дистрибутивног карактера, без обзира на лексичко значење датог предиката (место *воли* може доћи који други транзитиван глагол; уп. нпр. *Свака девојка њражи неку службу, Сваки сџудениј њоложи неки исџиј*, *Сваки ученик њрочийши неку књигу, Сваки њосеџилац има неку њримедбу* и сл.).

Реченица овог типа може у већини случајева да се прекроји тако да објекат уместо финалног заузме иницијални положај. Уп.: *Свака девојка воли неког момка* → *Неког момка воли свака девојка, Свака девојка њражи неку службу* → *Неку службу њражи свака девојка, Сваки сџудениј њоложи неки исџиј* → *Неки исџиј њоложи сваки сџудениј, Сваки ученик њрочийши неку књигу* → *Неку књигу њрочийши сваки ученик*. У свим овим трансформима првобитна информација реченице је битно измењена: уместо дистрибутивног значења развија се кумулативно значење — објекат је један исти за целокупно мноштво означено субјекатским конституентом (овде, наиме, реченица *Неког момка воли свака девојка* значи: постоји неки момак кога воли свака девојка; уп. *Неког момка воли свака девојка, на њпример, њог нашег Перу*).

Реченице с предикатом *има* не подају се, међутим, оваквој врсти трансформисања (не би се прихватио као исправан пример **Неку њримедбу има сваки њосеџилац*). Разлог томе лежи у чињеници да *имати*, за разлику од других овде помињаних транзитивних глагола, не може послужити творби пасива. У ствари, оваква структура с инверзијом

јавља се у српскохрватском као еквивалент за пасивну структуру других језика организовану под аналогним семантичким околностима (уп. у енглеском *Every girl likes some candies* → *Some candies are liked by every girl*). Према томе, пошто *имају* не може да постане предикат пасивне реченице, њему није место ни у реченици с инверзијом овакве врсте где, очевидно, такође долази до преиначавања првобитне синтаксичко-семантичке хијерархије између вршиоца радње и објекта вршења у корист објекта, као и у пасивној конструкцији.

8. Овакве реченице с инверзијом заслужују посебну пажњу из следећих разлога. Ту се, пре свега, остварује нека врста пасивне структуре на начин сасвим изузетан за опште српскохрватске синтаксичке прилике: искључиво помоћу нарочитог размештаја облика којима се означавају субјекат и објекат реченице. Сем тога, ту се опозиција по реду речи искоришћава као једино граматичко средство за сигнализовање двеју различитих реченичних информација (уп. *Свака девојка воли неког момка* ~ *Неког момка воли свака девојка*).

Једно је јасно: и овакве синтаксичке појаве које драстично одступају од граматичког поступка карактеристичног за српскохрватски само су директна последица присуства одређеног лексичког материјала и његове моћи да регулише семантичку интерпретацију на синтаксичком плану језика.

Павле ИВИЋ

(Београд)

О ЈЕЗИКУ ПИСАМА СУЛТАНИЈЕ МАРЕ

Од султаније Маре, кћери деспота Ђурђа Бранковића, удате за султана Мурата II, остало је пет писама дубровачком кнезу и властели. Сва та писма чувају се у Дубровачком архиву, а писала их је, курзивом, иста рука. Писар је очито био Симон, еклисијарх султанијин, који је на крају једног од писама забележио „писа симѡнѣ еклисархъ гѣпигѣ цѣце“. Сва су писма писана у време кад је Мара увелико била удовица (Мурат II је умро 1451). Тачно су датирана само два писма, из 1470. односно 1473. године. У два случаја забележен је само дан и месец писања, а у једном случају ни толико. Љубомир Стојановић, у чијој су збирци *Сѣаре срѣске ѿвеле и ѿисма* текстови свих ових писама објављени под бр. 778—782 (на стр. 196—199 другог дела прве књиге, Београд—Сремски Карловци 1934)¹, ставља једно од непотпуно датираних писама у доба „око 1470“, а друго, као и оно без икакве датумске ознаке, у раздобље 1470—1487 (зна се да је Мара умрла 1487. године). Само за једно од писама прецизирано је где је писано — у Цариграду.

Марина писма нису дуга. У четири случаја она прате усмену поруку Дубровчанима, с којима је султанија одржавала срдачне пријатељске везе, очигледно не без извесне сентименталности према неугашеној слободи републике с којом су је зближавали исти језик и вишевековна традиција присних односа српских владара са Дубровчанима (каконо сѣ наша гѣпода била ваѣн прѣателѣѣ, такои и ми дрѣжимѣ свако прѣатѣство к ваѣн ѣ свако вѣме, каже сама Мара о томе). Једно од писама (бр. 779 код Ј. Стојановића) представља признаницу на годишњи „доходак“ од 500 перпера који је Дубровник давао откако му

¹ Сва су ова писма била објављена пре тога у Миклошичевој збирци *Monumenta serbica*, издатај у Бечу 1858, а нека од њих и још раније, у *Србским сѡменицима* П. Карано-Твртковића (Београд 1840).

је краљ Стефан Душан 1333. год. уступио Стон и Пељешац и који је год. 1470. султанија преузела да би га упутила цркви светог Архангела у Јерусалим. Сва су писма била уручивана дубровачким поклицарима приликом њихових посета Мари. У складу с оваквим садржајем и наменом писама, њихов је језик скоро чист народни. Понеки српскословенски облик јавља се само у свечаном ословљавању на почетку писама и у датирању на крају.

Читки снимци писама султаније Маре налазе се у Институту за лингвистику у Новом Саду и сачињавају део материјала на основу којег се у том Институту проучава језик средњовековних ћириличких споменика, уз материјалну помоћ Заједница за научни рад СР Србије и САН Војводине. Читање тих снимака дало је повод за опсервације које следе.²

Случајеви писања *ε* место *ѣ*, као и писања *ѣ* место *ε*, јасно сведоче о екавском изговору писара:

Dsg. *господе* 778×2, 782×2, *цркве* 779, *не* = *није* 781, *годе* 781, *видеѣши* 782, *ѣ теѣ* 779; *ѡ . . . мааѣ* 778, 780, 781, *ѣѣ* 778, 781×3, 782, *лѣкаѣвиѣ* 779, 781, *лѣкаѣвикиѡ* 780, *велѣвзданиѣ* 781.

Примери са знаком *ѣ* написаним на његовом старом месту рефлектују писмену традицију коју је епископ Симон морао добро познавати:

Dsg *славѣ* 778, *вѣрѣте* 778, *ѣѣчи* 778, 782×2, *пѣдадоше* 779, *вѣѣ* 779, *свѣдоци* 779, *вѣли* 779, *разѣѣ* 779, *лѣѣ* 779×2, *разѣѣѣ* 780, 781, *нѣѣѣ* 781, *замѣѣ* 781, *нѣѣѣ* 781, *разѣѣѣ* 781, *лѣѣ* 781, 782, *напѣѣ* 782, *вѣѣ* 782.

У именичкој, заменичкој и придевској промени *ε* < *ѣ* је продрло и у категорије где је раније стајало и у наставку меких основа или као резултат контракције у сложеним придевским облицима:

Dsg *вратѣ* 778, *вратѣ* (што очигледно такође треба читати *браѣје*) 778, 780×2, 782×3, *по никѣ* 780; *по вашѣ* 780; 781, 782, *по поѣтенеѣ* 780.

Све ово блиско подсећа на познату косовско-ресавску ситуацију. Поготову на њу опомињу облици на *теѣ* 780 и *ѡ теѣ* 780, 782. С друге стране процес уопштавања *ε* још није био завршен код заменица и придева:

Dpl *нашиѣ* 778×3, 780×2, 781×2, 782×2, Lpl *по вашиѣ* 778, 780;

² Писма ћу наводити сваки пут под њиховим бројем у Стојановићевој збирци.

Тамо где се исти пример понавља, у истом писму или у разним писмима, ја ћу га исписивати само једанпут, без обзира на евентуалне разлике у правописним појединостима — наравно, уколико те појединости нису од значаја за питање о којем је реч.

Gp1 мѡдриѡ̄ 778×2, 780×2, 781×2, 782×2, племенитиѡ̄ 778×2, 780×2, 781×2, 782×2, достонниѡ̄ 778×2, 780×2, 781×2, 782×2, стариѡ̄ 778×3, 780, 782, ѕзданиѡ̄ 778×2, 781, 782×2, дѡвроѡ̄чкиѡ̄ 778×2, 780×2, 781×2, 782×2, добриѡ̄ 780×2, 781×2, 782×2, поѡтениѡ̄ 782×2, Gp1 дѡвроѡ̄чки^х 779×2; на тоѡ̄зи 778.

У већини категорија у којима су данас у косовско-ресавском обични наставци с вокалом *e*, ми у писмима налазимо само *o*:

ѡврано^{мѡ} 778×2, 780×2, 781, 782×2, то^{мѡ}ви 779, свако^{мѡ} 780; всако^{мѡ} 778×2, 780×2, 781×2, поѡтени 778, 780×2, 781×3, па и нашо^{мѡ} 778×2; ѕ доброѡ̄ 778, 780, 782.

Типични косовско-ресавски наставци овде би били *-em*, *-e* и *-em*. Оваква слика илуструје процес настајања косовско-ресавске ситуације. Нарочито је поучан пример односа између двају локативских облика заменице *ѡ̄*. Наставак *-em* се појављује двапут у повели бр. 780, оба пута ослоњен на облик свеѡ̄ где је *-em* наслеђено из старине: ѡ теѡ̄ ѡ свеѡ̄ разѡ̄мѡ̄смѡ̄ и на теѡ̄ на свеѡ̄ захвалѡ̄мѡ̄, док се *-om* држи тамо где оваквог ослоњаца није било: на тоѡ̄зи много захвалѡ̄мѡ̄ 778.

Насупрот очигледној елиминацији *ѡ̄* из вокалног система полу-глас се у том систему доследно чувао:

ѡѡсти 778×2, 780×2, 781×3, 782×2, сѡ^т Gp1 779×2, доѡдоѡ̄ѡ̄ 779×2, сѡдоѡ̄ 779 тѡдоѡ̄ 779, рожаѡ̄ства 779, сѡвроѡ̄шени 780, кѡдоѡ̄ 781×2, вѡзда 781×2.

У светлости чињенице да нема ниједног примера са *a* < *ѡ̄*, можемо са сигурношћу сматрати да је у примерима као дѡвроѡ̄чкиѡ̄ 778×2, 780×2, 781×2, 782×2, дѡвроѡ̄чки 779, дѡвроѡ̄чкога 779 и дѡвроѡ̄чки^х 779 изостављен знак *ѡ̄*, а не *a*.

Пример ѡѡѡѡ̄но 781 не сведочи, наравно, о некој промени полу-гласа у *o* у говору султанијином или њеног еклисијарха. Облик ѡѡѡѡ̄но, исто као и *ѡ̄рковни*, чест је у старим српским текстовима, и то почев од врло раних времена. Обе су речи обичне у црквеном језику, тако да не треба искључити могућност раног утицаја македонске редакције са *ѡ̄* > *o*, али с друге стране је извесно да су се оба облика уклопила у систем придевских образовања са суфиксалном комбинацијом *-овн-* (*врховни*, *духовни* итд.), што им је осигурало виталност кроз многе векове.

За судбину вокалног *л* немамо примера, док о промени *-л* > *-o* сведочи облик вѡѡ 779. Посебан је случај сачуваног *л* на крају слога у дубровачком имену наѡ̄кѡ̄ 778 и презимену наѡ̄мѡ̄тикиѡ̄ 778.

Почетно *ѡ̄-* је, разуме се, дало у- (*ѕзгѡ̄ѡ̄ре* 778, ѕ доброѡ̄ поѡтениѡ̄ 778 итд.), *-јд-* је прешло у *ђ* (*догѡ̄ѡ̄* 781, 782, *дѡгѡ̄* 781), а почетна група

вс- је подлегла метатези (свако 782×2, ш свеѣ 780, на свеѣ 780, свако^{м8} 780, свак8 780; облици всакои 778×2, 780×2, 781×2, сваке 782×2 налазе се у окамењеним формулама учтивости). За групу *чр-* недостају подаци, а предлог ѡ пише се редовно тако, са *д*. Прелаз *ж* у *р* потврђен је у *ѣѣ* 778, 781×3, 782, а изостаје у *не може* 781. Група *чиѣ* упрошћена је у *шиѣ* у *ѡѣ* 778×2, 779, 780, 781, 782×2, *нѣѡ* 781, *заѡѣ* 781×2, али се чува у многобројним формама придева *ѡѡчиѣн-* (у свим писмима) и у облику *поѡѡѣѣ* 778, 780, 782.

Из именичке деклинације можемо регистровати локатив на *-у* у мушком и средњем роду: *ѡ дѡвробѣник8* 779, *ѡ цариград8* 780, *по ѡвничѡ* 781, *ѡ... стаѣѣ* 782, *ѡ... поѡѡѣѣ* 778, 780, 782. Иначе су подаци фрагментарни и односе се на три именице. Уз *№1* *властеле* 779, 782 и исти такав вокатив *властеле* 778, 780, 782 иде и локатив *властеле^х* 778×2, 780×2, 781, док датив има новију форму *властелѡѣ* 778×2, 780×2, 781×2, 782×2. Према *№1* *прѡјателе* 782×2 налазимо акузатив *прѡјателе* 781, као и датив *прѡјателѣѣ* 778×2, 780×2, 781×2, 782×3. Поред датива *вратѣ*, *вратѣ*, наведеног горе поводом екавског рефлекса *јата*, појављује се и *вратѣѣ* 778, 780, и то у тексту у унутрашњости писма, док облик на *-е* долази у формулама ословљавања на почетку. Овај облик, који одговара данашњем косовско-ресавском (и не само косовско-ресавском) *брѡћама*, није чест у старим споменицима. Рјечник Југославенске академије бележи четири потврде, од којих су две управо наведени примери из писама султаније Маре, док се трећа нашла у једној исправи њене снахе Ангелине, а четврта потиче од П. Бакишића, католичког писца родом Бугарина.

Партикула *-ре* налази се само у *ѣѣ* 778, 781×3, 782, али је зато честа партикула *-ј*: *тои* *Аsg* *п.* 778, 779, 781, *ѡвоган* 779, *тоѡѡи* 779, *такои* 780×2, 781, 782. Ту су и облици на *тоѡѡѣ* 778 и *какои* 780, 782×2, *какото* 781 (*ѣѣ* *ви разѡѡѡѡ* *заѡѣ* *слѣ* и *ли* *ѡ* *ѡвота^х* *какото* и *ви*).

Правопис је углавном ресавски: присутан је знак *ѡ*, ту је и тип *прѡјателе* са *ѣ*, слова *и* нема осим иза консонанта итд. Изразиту карактеристику представља избегавање *-ѡ* (или *-ѡ*) као знака краја речи. С тим знаком јављају се само скраћенице *ѣѡ* 778, 780, 781, 782 и *млѡѡѡ* 778, име *краѡѡѡѡ* 779, облик *иклиѡѡѡѡ* 779 (где је *ѡ* написано тачно изнад *ѡ*, тако да би полазна форма могла бити *иклиѡѡѡѡѡ*, што би значило да полуглас није задржан као сигнал краја речи) и датив *имѡ* 782 где *ѡ* у ствари није на крају акценатске речи (*ѡѡ* *имѡ* *сте* *нарѡѡѡѡ*). Ово ипак не значи да финални консонант просто стоји на свом месту, супротно традицији црквенословенског писања. То је избегнуто подицањем тог консонанта изнад реда, често уз употребу титле („покри-

тија“): *ваши^х* 778, *наши^и* 778 итд. (покритије обично изостаје онда кад је у питању подигнуто слово *х*).

Две графичке особине писама обавештавају нас делимично о одређеним прозодијским чињеницама. Писање удвојеног слова, редовно *а*, указује на вокалску дужину (*маарѣ* 778, 780, 781, *ввраномѣ* 778, 782 × 2, *маара* 779, *па* 779, *мааре* 782). Један од надредних знакова, ' (тзв. оксија), очигледно означава место акцента, јављајући се отприлике на трећини укупног броја ортотоничних речи у писмима. Навешћу овде све постојеће примере:

778: *всакои* × 2, *славѣ* × 2, *чѣсти* × 2, *добѣнии^и*, *нашии^и*, *стари^и*, *взда^и*
ни^и × 2, *прѣатели^и* × 3, *нашои* × 2, *кнезѣ* × 2, *властелеи^и* × 2, *поклонѣнѣ*, *ваши*,
властеле, *писали*, *ваши^х*, *за тѣи*, *покланамо се*, *порѣчили смо*, *властеле^х*, *наше*
× 2, *вашои*, *дрѣжи*, *добро^и*, *врѣте*,

779: *стѣна*, *ввоган*, *гѣдица*, *тои*, *донесѣше*, *властеле*, *краинирѣ*, *сѣмѣи^и*.

780: *всакои*, *хвалѣ*, *достѣнии^и*, *нашии^и* × 2, *кнезѣ* × 2, *поклонѣнѣ*, *раз-*
мѣсмѣ, *врѣтиа^и*, *ваши*, *прѣателиѣ*, *сѣврѣи ѣни*, *вашемѣ*, *свако^и*, *такои се*, *взда^и*
и^и, *свакѣ*, *равѣтѣ*, *ѣ сеѣе*, *ваше^х*, *ѣ царигрѣдѣ*, *чѣсти*, *дѣнии^и*,

781: *всакои* × 2, *чѣсти*, *добѣнии^и* × 2, *нашии^и* × 2, *кнезѣ* × 2, *владѣшаго*,
многѣ, *поклонѣнѣ*, *за тои*, *властеле*, *знамѣ*, *не може*, *кѣда гѣде*, *ваше*, *ловѣбно*,
како, *наше*, *прѣателиѣ*, *властеле^х*, *врѣте ми*,

782: *всаке* × 2, *чѣсти*, *нашии^и*, *прѣателиѣ^и*, *кнезѣ* × 2, *владѣшаго* × 2, *многѣ*,
поклонѣнѣ, *ваши* × 2, *цѣ ѣмѣ сте*, *ваше*, *захваламѣ*, *покланамо се*, *нашои*, *ста-*
ри^и, *каконо*, *наша*, *вила*, *свако* × 2, *дрѣго*, *властеле^х*, *дрѣжи*, *добѣнии^и*, *велѣв-*
дани^и, *грѣда*.

Разматрање ових примера потврђује да оксија заиста показује место акцента, наравно по правилима старије акцентуације (писали, покланамо се, порѣчили, ввоган, достѣнии^и, такои се, взда^ии^и, захваламѣ).³ Свега неколико примера даје повода за примедбе или резерве.

Облик *размѣсмѣ* свакако је омашка уместо *размѣсмѣ*. Оксија ту стоји у ствари изнад *з*, те изгледа да је писару, који при стављању акцената није био нарочито брижљив, рука отишла мало улево. Форме *прѣатели-* и *поклонѣнѣ*, потврђене по неколико пута, нису у складу са нашим данашњим језичким осећањем (*ѣриѣиѣлѣ*, *ѣокло^{нѣ}нѣ* са што-кавским '), али упор. буг. *ѣриѣиѣлѣ*, *ѣокло^{нѣ}нѣ*, рус. *ѣриѣиѣлѣ*, *ѣокло^{нѣ}нѣ* (код обе речи могућан је и утицај црквенословенског акцената). Уосталом у вези с обликом *поклонѣнѣ* треба мислити на још две мо-

³ Треба такође имати у виду да се дифтоншке комбинације, по традицији грчког порекла, акцентују по правилу на другом (неслогвном) вокалском елементу: *такои се*, *взда^ии^и*.

гућности: стављање акценатског знака на дужину која се могла изговарати проминентније од самог акцента у *ѣоклоњѣнѣ*³, или већ извршено косовско-ресавско преношење " са финалног слога (у овом случају отвореног) на пенултиму (овде под дужином, што све даје оптималне услове за преношење). На исте околности може се мислити и поводом облика *квѣлѣ* 780, *вѣла* 782, па и *ѣ цафигрѣдѣ*⁴ 780, док у вези са *знѣмѣ* 781 долази у обзир и чување првобитног иницијалног акцента (**знѣ-јемо* > *знѣмо*).⁴ Даље, форме *квѣдѣцаго* никако није народна, а вероватно то није ни *сѣврѣшеѣни* 780. Трипут засведочени облик *ѣздѣниѣ* могао би имати акценат одређеног вида, сличан косовском *ѣроклѣѣѣиѣ*⁵, или би могао припадати типу *вѣнѣѣниѣ* — или је можда и ту оксија стављена на дужину уместо на вокал под ". Међутим, кад се овако издвоје ови примери, све што остаје толико се добро слаже са данашњим стањем да готово и не носи неке нарочите податке о историји акцентуаџије. Па ипак, вреди обратити пажњу на примере *квѣстѣл-* (много пута) и *лѣквѣѣно* који потврђују Вукове акценте *квѣстѣлѣ* и *лѣубѣѣно*.

Пада у очи да међу изнесеним примерима сви имају акценат на почетном или унутрашњем слогу. То нас води питању шта је с облицима где бисмо очекивали финални акценат. Такве речи, којих се у Мариним писмима однекуд нашло релативно мало, најчешће не носе акценатски знак, а ако га ипак носе, то је, као што и треба очекивати, варија ('): *гѣпѣѣ* Dsg 778, *Ишкѣ* (име) 779, *квѣдѣ* 781 × 2, *гспѣѣства* 781, *пѣрѣчилѣ* 781, *вѣрѣѣ* ми 782. Овај је материјал у исти мах оскудан, хетероген и противречан. У облицима *госѣоде*, *Јоко* и *госѣодѣѣѣво* могли бисмо заиста очекивати кратки акценат на финалном вокалу, што би говорило у прилог претпоставци да преношење " са ултима још није било извршено. У форми *квѣзда* очекивали бисмо по свој прилици иницијални акценат (Вук *квѣзда*), док је у дативу *браѣѣје* акценат сасвим сигурно био такав. За лик *пѣрѣчилѣ* рекло би се да је груба грешка. Да би забуна била већа, ту је и још необичнији лик *нарѣчилѣ* 782⁶ (додуше на снимку је потез над крајњим и блеђи и нешто друкчије извијен од осталих знакова оксије у истом писму, тако да није искључено да би

³ В. нпр. С. Ивщића, *Današnji posavski govor*, Rad JAZU 197, 1913, стр. 83.

⁴ Гл. Елезовић, *Речник косовско-меѣохиског дијалекѣѣа*, II део, СДЗ VI, 1935, стр. 141.

⁵ У „залутале“ акценте долазе и варије ван финалног слога: *навѣрѣѣѣли* 781, *гѣдѣѣ* 782, *доѣѣѣѣѣѣ* 781. Овај последњи пример било би најтеже објаснити кад не би било подигнутог слова и покритија над првим слогом, што је спречило писара да стави акценат на ѣ. Овако очигледно треба тумачити и неке друге примере с необичним акцентом, нпр. *вѣрѣѣ* ми 782.

увид у оригинал показао да се не ради о оксији нашег писара). С друге стране постоји и пример порџчили с очекиваним акцентом (уосталом упор. и вѣтѣ 778, вѣтѣ ми 781 у контрасту према вѣтѣ ми 782). Све нам ово онемогуђује да изведемо поузданије закључке о вредности варије у Мариним писмима, а и о томе да ли је косовско-ресавско преношење " с ултима на пенултиму већ било наступило. Остали наредни знаци, а то су пре свега њ и њ, сасвим сигурно не означавају акценте. Периспомена (њ) јавља се на једнословним енклитикама (и, љ) и на иницијалном вокалу (љмѣ 780, љданиљ 781, 782, љвнчаю 781), а њ на прејотованим вокалским словима (сараковиљ 788, гѣпгѣ 779, прѣтѣмѣ 781 итд.) и на и, и то редовно на дугом (прѣмисмо 778, 782, мѣ Np1 778, 780, 781 × 3, 782 × 2, вѣ Np1 781, дѣроѣчки Np1 779). Осим тога њ се налази на љ 'није' 781, где вероватно служи за разликовање од проклитичког не, као што се помођу овог знака оротонички Np1 ми разликује од енклитике Dsg ми.

Ако, прилазећи закључцима, потражимо основну дијалекатску карактеристику језика Мариних писама, уочићемо да је то комбинација косовско-ресавских особина са незамењеним полугласом. Додуше, уз ово би се могле ставити две резерве: с једне стране да је полуглас могао бити писан по традицији, а с друге да је разлика између косовско-ресавских и призренско-јужноморавских говора у XV веку морала бити мала, тако да би језик султанијиних писама, ако писање полугласа у њима заиста одражава изговор, могао припадати призренско-јужноморавском дијалекту. Поближа анализа ипак показује да ниједна од ових двеју примѣдаба не стоји на чврстом тлу:

ад 1. Доследно писање знака за фонему које нема у језичком осећању по себи није вероватно. Писарска традиција у нашем средњем веку није била праћена учењем научно фундираних прецизних спискова речи у којима је место неком слову. Уосталом, писар Мариних писама није се много држао традиције. О томе речито говори његово мешање љ и љ, писање љ место љ, неупотребљавање слова љ, прихватање гласовних иновација као $j\delta > \text{ђ}$ и $vc- > cv-$. Све је ово у складу с карактером самих писама. Другим речима, да је писар изговарао а место љ, он би без сумње и писао тако.

ад 2. Истина је да се у доба пре усвајања балканизама призренско-јужноморавски говори нису далекосежно разликовали од косовско-ресавских. Па ипак, разлика је било, чак и без обзира на замену полугласа. Ту су се већ налазили $л\text{у} < \text{л}$ у одређеним примерима и $-а < -л$ ($биа < бил$). Примери са $л\text{у}$ фиксирани су већ у Мирослављеном и Вукановом јеванђељу (иако се доцније не могу континуирано пратити

кроз споменике), а *-а* < *-л* засведочено је почетком XV века⁷. За прву појаву нема ни позитивних ни негативних примера у Мариним писмима, док у вези са другом поседујемо један пример који говори да је није било. То је виш 779.

Од ових аргумената још је важнији један други разлог за прихватање претпоставке о косовско-ресавском дијалекатском типу удруженом са чувањем полугласа. Наиме, таква комбинација уопште није ретка у старим текстовима. Пре свега, замена јата у рашким споменицима знатно је старија од замене полугласа. Велики део текстова из XIV века меша *џ* и *џ*, али разликује *џ* од *л*. Ово важи и за многе текстове из XV века, поред осталог за повељу деспота Стефана Лазаревића из 1405 (Јб. Стојановић бр. 212), за исправе деспота Ђурђа из 1428 (Ст. 635) и из 1445 (Ст. 636 и 642), за даровницу челника Радича из 1433 (Споменик СКА III, стр. 34—36) и за познато писмо деспота Стефана Бранковића, брата султаније Маре, из 1476 (Ст. 736). У свим тим текстовима нема трага од призренско-јужноморавских особености: *лу* < *л* не јавља се никад, а *л* на крају слога стоји нетакнуто⁸ (рећи

⁷ Душан Јовић, *О језику „Закона о рудницима“ десиоџа Стефана Лазаревића*, ЈФ XXVII, св. 3—4, стр. 435, набраја осамнаест примера из тог текста који потиче из 1412. године и везује се за Ново Брдо.

⁸ Од ових двеју чињеница друга је много значајнија од прве. Радних придева са неизмењеним *-л* у поменутом споменицима има знатан број, док су речи у којима дошла у обзир појава *лу* < *л* сасвим ретке. Ту је заправо само облик *сџнџ* у повељама Ст. 636 и Ст. 642, али је вредност тих примера као сведочанства о изговору смањена присуством титле и околношћу да се примери налазе у стереотипној формули датирања (*кџџџ сџнџ*). Што се тиче речи *дџџџџ* коју садрже по двапут повеље Ст. 612, 635 и 636, она се изговара са *лу* у јужноморавским пределима (А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије* 115), али се у југозападнијим деловима призренско-јужноморавске дијалекатске области рефлекс *лу* јавља само иза *с*, а не и иза *д* (в. нпр. М. Павловића, *Говор Срејечке жупе*, СДЗ VIII, стр. 73, и *Јањевски говор*, Нови Сад 1970, стр. 15 и М. Стевановића, *Ђаковачки говор*, СДЗ XI, стр. 43; слично је стање и у неким суседним северномакедонским говорима о чему обавештавају радови Б. Впдоског *Северније македонски говори II*, *Говором на Скопска Црногорија*, Македонски јазик V, 1954, стр. 139, *Кумановскиот говор*, Скопје 1962, стр. 55—56, и *Конјунгуантнине на вокалните р и л во дијалектите на македонскиот јазик*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје 22, 1970, стр. 536). Према томе, одсуство *лу* у облику *дџџџџ* не искључује призренско-јужноморавски дијалекат у целини. — Иначе је изоглоса замене *л* иза *д* од великог значаја за разврставање говора тог дијалекта. У овој светлости занимљиво је и то што се *лу* у Мирослављевом и Вукановом јеванђељу јавља само иза *с*. То повезује те споменике (или њихове предлошке) са југозападном зоном призренско-јужноморавске територије (Призрен, Ново Брдо итд.), за коју је познато да је у средњем веку била политички и културно активнија од јужноморавске долине.

ћемо узгред да су вокализација *џ* и промена *-л* у *-о* у источним крајевима наступиле касније него на пример у Дубровнику).

Сви изнесени подаци улазе у једну општу слику чији су главни елементи следећи. Међу српским текстовима из XIV и XV века има много таквих у којима се екавска замена јата удружује с незамењеним полугласом. Дијалекатска основица већине тих текстова је косовско-ресавска. Кад се у неким екавским крајевима почетком XV века појавило једначење полугласа са *a*, други предели на косовско-ресавском земљишту сачували су још кроз доста деценија, а можда и цело столеће, фонолошку индивидуалност полугласа.

Душан ЈОВИЋ
(Београд)

МЕТОДОЛОШКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ИЗУЧАВАЊА МОРФОНЕМАТИКЕ

1. Морфонематика као посебна лингвистичка дисциплина, или интердисциплина¹ у нас је до данас била мало предмет посебног изучавања. Особито нема радова теоријског карактера о овом питању.

Са изузетком Павла Ивића, који међу морфолошка средства деκлинације убраја и гласовне алтернације у основи, што је несумњиво ново у нашој науци,² али не и у науци уопште, нема комплетнијих радова у којима се расправља о морфонематици. Има још понека парцијална напомена или узгредан осврт, али ни у изучавању савременог књижевног језика, ни дијалеката ова област се не узима у обзир. Разлози су двојаки.

1^о Морфонематика је настала у оквирима структуралне лингвистике,³ мада је и пре појаве структурализма било наговештаја о резултатима гласовних промена који имају морфолошку функцију. Има мишљења да је морфонематику први прецизније дефинисао Бодуен де Куртене.⁴

Према томе, да ли ће морфонематика добити самосталан третман или не зависи најчешће од методолошке опредељености научника или од значаја који јој поједини научници придају. У сваком случају, мор-

¹ Ј. С. Степанов очигледно сумња у пуну целисходност издвајања морфонематике. В. Основы языкознания, Москва 1960, 110—111.

² В. О деκлинационим облицима у српскохрватским дијалектима. Годишњак Филозофског факултета у Н. Саду IV (1959), 198.

³ В. N. S. Trubec̄ki, Gedanken über die Morphologie, TCLP IV, 1931.

⁴ В. Ф. М. Березин, Вопросы морфологии и типологии языков в работах И. А. Бодуена де Куртене. Очерки по истории языкознания в России конец XIX — начало XX в., Москва 1968, 123—151.

фонематика је на некакав начин зависна од фонологије. Обично се о њој говори тамо где се фонологија признаје као посебна научна дисциплина, где фонологија није терминолошки и садржински повезана с фонетиком.

2⁰ Морфонематика, по правилу, није никако добила онакав статус као фонологија и тамо где је научна оријентација изразито структуралистичка. Неки је сматрају интердисциплинарном појавом. Други јој признају више независности, али без посебног теоријског образложења.⁵

2. Наш задатак није толико да у овом случају разматрамо теоријску страну везану за морфонематику, већ нам је циљ да покажемо, колико је могуће, у најопштијим цртама, могућности њене примене у разматрањима разних питања нашега језика на морфолошком, фонолошком плану, и у грађењу речи.⁶

3. У нашем језику, као и у низу других, на асоцијативном плану формира се низ скупова чији су елементи повезани у целине заједничком основном морфемом. А наравно и тако што им је заједничка нека деривациона морфема, а основна морфема је различита. Евентуалне фонолошке промене у основној морфемима могу бити носиоци диференцијалних морфолошких елемената и на тај начин се конституише посебан фактор као средство деклинације, конјугације или деривације. Показаћемо то само на неколико скупова

I	II	III
јунак-	јунак-ø	пек-ао
јунач-ки	јунач-е	печ-е-м
јунач-ина	јунац-и	пец-и и др.

На овакав начин образују се серије морфонематских опозиција нпр. (к-ч), (г-ж), (х-ш), (ц-ч), (з-ж), (х-с), (о-л), (ø-а), итд.

4. Скупови тако насталих односа су врло бројни у нашем језику, а слично се може видети и у многим другим језицима. Њихов број се, по правилу, увећава у пропорцији са развијеношћу или неразвијеношћу флексије, иако алтернације овога типа нису везане искључиво за флек-

⁵ О овоме расправља М. Ивић и каже следеће: „Проучавање улоге фонема у оквиру морфолошких појава развило се у посебну грану: *морфонологију*. Њени резултати нису само значајни за општелингвистичку теорију, већ и за праксу разрађивања конкретних граматичних проблема“ V. Pravec i lingvistiци. Ljubljana 1970, 127.

⁶ О овим питањима аутор расправља у чланку у Зборнику посвећеном проф. Раду Флори, који се налази у штампани.

сивне језике. Има их и у језицима друкчије структуре. Даље, овакве алтернације могу се јавити или су се јављале на границама морфема, али и као резултат унутрашње флексије, нпр. нем. *geben-gaben*, енгл. *foot-feet*, арап. *qatala-qatila* и др. У српскохрватском такође има сличних односа, нпр. *зов* — *зва*, (о-о), *бер* — *бра*, (е-о) итд.

5. Два питања постављају се у вези са овим феноменима.

1^о Какав је њихов однос према морфологији.

2^о Какав је однос морфонематике према фонологији.

Одговор на прво питање зависи од тога како се гледа на једно од фундаменталних питања лингвистике. Наиме, да ли сваки облик једнога асоцијативнога скупа, пре свега деклинационога или конјугационога, можемо сматрати посебном речи или не. Као што је познато, традиционална лингвистика обично је све падежне облике сматрала јединицама једне исте речи, а исто тако и глаголске облике. Однос је увек друкчији према другим речима насталим афиксацијом или слагањем. Односно, друкчији је третман према сложеницама и деривационим речима.

6. Представници структуралне лингвистике неједнако се односе према овом питању. Неки су релативно експлицитни у захтеву да се сваки посебан облик сматра и посебном речи. Ferdinand de Saussure, Ch. Bally, Leonard Bloomfield, а и други, сматрају очигледно да је сваки облик у крајњој линији посебна реч. Посебно је F. de Saussure експлицитан у том погледу. Он каже: „On dit couramment que ce sont deux formes du même mot (cheval et à son pluriel chevaux); pourtant, prises dans son totalité, elles sont bien deux choses distinctes, soit pour le sens, soit pour les sons“⁷. Даље, Saussure изричито каже да су то две различите форме.⁸ Нешто шире, али на готово исти начин, о овом питању говори и Ch. Bally.⁹

7. Према свему овоме, модел *рук-*: *руч-*, и др. с гледишта лингвиста сличне оријентације биле би основе за стварање различитих речи. Са гледишта представника лингвиста традиционалне оријентације и неких модерних лингвиста, ово би биле две форме једне исте речи. Према томе, алтернација (*к-ч*) би имала морфолошку функцију. Дакле, какав ће се став заузети према морфонематици, зависи од методолошке оријентације.

⁷ B. Cours de linguistique générale, Paris 1931, 147.

⁸ B. o. c. 148.

⁹ B. Linguistique générale et linguistique française, Paris 1932, 290—291.

8. Што се тиче односа морфонематике и фонологије, скоро је непотребно доказивати да су морфонематске јединице уједно и фонолошке са изузетком *ø*, али о томе и другим проблемима биће говора даље.

9. У лингвистичкој литератури има ставова да морфонематици треба дати једно од фундаменталних места у оквиру лингвистичких дисциплина.¹⁰

Међутим, као што смо рекли (в. т. 7), свака морфонематска опозиција лако се своди на фонолошки план, нпр. (*г-жс*) опонира по *ниској ѿоналности* : *високој ѿоналности*; (*к-с*), између осталог, опонира као *йрекидан йрема нейрекидном* итд. Основни проблем је *ø*, која не фунгира као дистинктивна јединица у фонологији, а готово је општеприхваћена као морфолошка јединица, односно као морфема. Не изгледа ипак да би овај факат био од неког пресудног значаја да се морфонематика одвоји као посебна дисциплина. Празан скуп у морфологији сасвим јасно указује да методолошки не би било немогућно увести га и у неке друге дисциплине уколико је неопходан у конкретној лингвистичкој анализи. На оваква решења указује и пракса математичке логике, где је празан скуп неопходан елеменат у теорији скупова. Без њега би било немогуће вршити тачна рачунања у многим случајевима. Тешкоћу не представља ни чињеница што би *ø* у фонологији била на изванредан начин изузетак од општег карактера фонолошких дистинктивних фактора који су несумњиво сви фундирани на извесним акустичко-физиолошким карактеристикама фонема. Уосталом, да подсетимо само на Трубецког, који је поред осталих опозиција уводио и *еквијолетне*, које нису засноване на некој од фонетских особина, већ је реч о опонирању јединица које су само логички равноправне.¹¹ Из свега излази да нема никакве препреке увести и елеменат *ø* као фонолошку јединицу. Његово понашање је иначе слично понашању празног скупа према осталим скуповима у логици. Да наведемо наше примере који евидентно указују на овакву могућност: *сан-ø* : *сөн-а*, *зов-* : *зове-* итд. На овакав начин би се врло једноставно фонолошким процедуром вршила успешна анализа и на морфонематском плану.

9. За лингвисте који не прихватају сваки облик као посебну реч оваква процедура тешко да би била прихватљива из једног простог разлога. Наиме, фонеме су дистинктивни фактори који се односе на

¹⁰ В. Р. Sgall, *Generativní popis jazyka a česká deklinace. Studie a práce lingvistické*, Praha 1967.

¹¹ Основни фонологији (руски превод) М. 1960, 85.

целину речи нпр. *ра̄ӣ* — *рад*, где опозиција (*д-ӣ*) уноси фундаменталне разлике у значењу. Морфонематске опозиције се често односе само на неку од морфема, нпр. *ѝек-* : *ѝец-*, које дају основу за сасвим различите облике: *ѝек-ао* и др. према *ѝец-и*. У оваквом типу лингвистичке анализе опозиције се односе само на један део речи, па се тамо посебно и изучавају. У таквом случају постојање морфонематике као посебне лингвистичке дисциплине или интердисциплине несумњиво је неопходно.

Радојица ЈОВИЋЕВИЋ
(Београд)

ЈЕДАН ОНОМАСТИЧКИ ДЕТАЉ

I

а) У Рјечнику ЈАЗУ уз *Пиљ* (1) стоји: „презиме у Лици . . . Постање тамно; биће управо име, па служи као презиме“.¹ Без етимолошког тумачења наводе се и лична имена, презимена и топоними изведени од *Пиљ*:- лична имена *Пиљо*, *Пиљеј* и *Пиљак* („служи и као презиме“), презимена *Пиља*, *Пиљаков*, *Пиљаковић*, *Пиљевић* и *Пиљић* и топоними *Пиљев до*, *Пиљев двор*, *Пиљева главица*, *Пиљагић*, *Пиљковача*, *Пиљковица*, *Пиљош*, *Пиље*, *Пиљезани* и *Пиљурица*.² Према Рјечнику ЈАЗУ, *Пиљ* и *Пиља* јављају се у Лици (такође и према Радославу Грујићу),³ *Пиљевић* у Херцеговини, *Пиље*, *Пиљак*, *Пиљурица* и *Пиљева главица* у Хрватској, *Пиљезани* и *Пиљагић* у Босни, *Пиљев до*, *Пиљев двор*, *Пиљаков*, *Пиљаковић*, *Пиљош*, *Пиљковача* и *Пиљковица* у Србији, док је *Пиљо* узет из народне песме⁴, а *Пиљеј* из Светостефанске хрисовуље.⁵

На покушај етимолошког објашњења имена *Пиљ* наишао сам у монографији „Очерк сербохрватског антропонимическог словообразовања“ И. М. Жељезњака, који поред тврдње да нису пронађени антропоними истог корена са антропонимом *Пиљ*, претпоставља да би се име *Пиљ* могло објаснити помоћу глагола *п и љ и т и*, „тарачить (глаза), пристально смотреть, всматриваться“, с тим што предност даје

¹ Rj. JAZU IX 852.

² Rj. JAZU IX 852—853.

³ Radoslav M. Grujić, Plemenski rječnik ličko-krbavske županije, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, JAZU, knjiga XXI, sv. 2, Zagreb 1917, 358.

⁴ Rj. JAZU IX 853.

⁵ Rj. JAZU IX 852.

првом значењу (тарацитъ = буљити). „В таком случае для антропонима принимается мягкое окончание“, вели И. М. Железњак.⁶

За мене ово објашњење није уверљиво. По мом мишљењу, име *Пиљ* нема ничега заједничког са значењем глагола *пиљити*, тим пре с глаголом *буљити*. Ја сматрам да је *Пиљ* по пореклу хипокористик од личног имена *Пилиј*,⁷ образован додавањем суфикса -јъ првом делу имена.

С. Б. Бернштајн претпоставља да је још у прасловенском било личних имена која су се завршавала суфиксом -јъ, полазећи од Јорданесовог податка да је готски краљ Винитар (376. године) убио антског кнеза Божа. Али, из овог податка се не може поуздано утврдити како је гласио номинатив једине овог, иначе првог забележеног словенског имена. П. Ј. Шафарик мисли да је номинатив једине гласио *Booz*,⁸ А. М. Селищев *Boz* или *Воџ*,⁹ а С. Б. Бернштајн *Воџ* анализира као **bog* — *јъ*.¹⁰

Да би се доказало да је *Пиљ* добијено помоћу суфикса -јъ, не мора се посезати за доказима из — за нас — тако дубоке старине, поготову ако ти докази немају у себи ничег принудног. Довољно је ако се наведу примери личних имена или њихових хипокористика са суфиксом -јъ из историјски посведочених словенских језика. Чеси знају за хипокористике типа *Blaz* < *blag* + *јъ*, *Mláz*, *Mlaz* < *mlad* + *јъ*.¹¹ У српскохрватском језику забележена су оваква имена, односно хипокористици: *Грађ* < *Градислав*, *Миљ* < *Милосав*, *Рађ* < *Радисав*, *Влађ* < *Владислав*.¹² Сва ова имена или хипокористици настали су додавањем суфикса -јъ првом делу личног имена, исто онако као што је *Пиљ* добијено од *Пилиј*, тј. постало од *Pil* + *јъ* > *Pilj*, наравно на основу старих словенских узора.

⁶ И. М. Железњак, Очерк сербохрватског антропонимическог словообразования, издательство „Наукова думка“, Киев 1969, 94.

⁷ ПИЛИП, пак, долази од грчког имена *φίλιππος*. О супституисању грчког гласа Ф гласом П у словенским језицима в. у овом Зборнику рад Николе Родића „Интерференција Ф: П и П: Ф“.

⁸ Pavel Jos. Šafařík *Slovenské starožitnosti*, díl I, Praha 1862, 174.

⁹ Л. М. Селищев, Славянское языкознание, том первый, Западнoславянские языки, Гос. учпедгиз, Москва 1941, 4.

¹⁰ С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, изд. АН СССР, Москва 1961, 102.

¹¹ František Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny I*, Slovanské nakladatelství, Praha 1951, 268.

¹² Т. Maretič, О народним именима и презименима у Хрвата и Срба, прештампано из LXXXI. LXXXII и књиге Rada JAZU, Zagreb 1886, 130—131.

Треба истаћи да се у Рјечнику ЈАЗУ једно име доводи у везу са именом *Пилиј*. То је *Пилљиш*, иза којег се наводи: „ном. хип. од *Пилиј*; говори се (с назначеним акц.) у Лици“.¹³ *Пилљиш* заиста јесте хипокористик од *Пилиј*, али даљи, добијен од старијег, непосредног хипокористика *Пилљ*.

б) Што се тиче ликова образованих, по мом мишљењу, од првог дела личног имена *Пилиј*, у Рјечнику ЈАЗУ се наводе још два примера: *Пил*¹⁴ и *Пилиш*,¹⁵ уз које, као и за *Пилљ* и изведенице од *Пилљ*-, стоји само: „постаће тамно“. Ја мислим да је *Пил* по пореклу скраћени лик (Kurzname) имена *Пилиј*, добијен на основу старих словенских образаца скраћивања сложених имена, који се лепо и јасно виде код имена српскохрватског типа: Бер < Берисав, Бун < Бунислав, Хран < Хранислав, Хвал < Хвалимир, Рад < Радисав, Слав < Славољуб, Стан < Станимир, Страт < Стратимир, Влад < Владислав.¹⁶ *Пилиш* је — као и *Пилљиш* — даљи хипокористик од *Пилиј*.

II

Поред наведених примера, за које сматрам да су по пореклу хипокористици или скраћенице од личног имена *Пилиј*, у Рјечнику ЈАЗУ наводе се још и имена *Лийо*¹⁷ и *Лийа*,¹⁸ узета из народне песме „Брат дарива сестру“.¹⁹ У Рјечнику нема етимолошког тумачења ни за име *Лийо*, ни за име *Лийа*, већ се само као илустрација цитирају стихови из наведене песме: „Они носе Липа Перашкога“, „Дај ти мене Липа Перашкога“ и „Дарова јој Липу из Пераста“. Овде желим да укажем на два момента: а) на порекло личних имена *Лийо* и *Лийа* и б) на акценат којим је у Рјечнику обележено лично име *Лийа*.

1. По мом мишљењу, имена *Лийо* и *Лийа* су и по пореклу и по значењу хипокористици од личног имена *Пилиј* (односно од његова књижевног облика *Филиј*) с тим што су ови, за разлику од имена *Пилљ* и сл. и *Пил* и сл., образовани од другог дела личног имена. Такви су,

¹³ Rj. JAZU IX 853.

¹⁴ Rj. JAZU IX 846.

¹⁵ Rj. JAZU IX 850.

¹⁶ Т. Maretić, наведено дело, 130—131.

¹⁷ Rj. JAZU VI 100.

¹⁸ Rj. JAZU VI 97.

¹⁹ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме из Херцеговине (женске), Беч 1866, 169.

на пример, хипокористици: Лимо < Велимир, Тоза < Светозар,²⁰ Сандо, Санда (и презиме Сандић) < Александар, Александра, Тоне < Антоније, Дичо < Радич (околина Новог Пазара).

2. Оба имена, и *Лијо* и *Лија* су у Рјечнику ЈАЗУ обележена дугоузлазним акцентом, дакле: *Лијо*, *Лија*. Моја примедба се односи на акценат хипокористика *Лија*. Сматрам да *Лија* не може имати дугоузлазни акценат у крају у коме се јавља.

У народној песми из које су ова имена (тј. хипокористици) унесена у Рјечник ЈАЗУ, *Лијо* и *Лија* су имена једне исте личности. У два стиха употребљен је акузатив једнине имена *Лијо*: „Они носе Липа Перашкога“ и „Дај ти мене Липа Перашкога“, па је, дакле, номинатив једнине *Лијо*, са дугоузлазним акцентом и деклинира се по I врсти (према граматицама савременог српскохрватског језика). Подручја у којима се имена типа *Пе́ро*, *Јо́во*, *Ра́де*, *Ми́ле* деклинирају искључиво по овој врсти, имају и двосложна мушка имена, која се у номинативу једнине завршавају наставком -а и деклинирају по III врсти (према граматицама савременог српскохрватског језика). Али таква имена — по правилу — имају краткосилазни акценат на првом слогу: *Пе́ра* : *Пе́ро*, *Ра́да*²¹ : *Ра́де*, *Ми́ћа* : *Ми́ћо*, *Са́ва* : *Са́во*, *Ни́ка* : *Ни́ко*, *Ђо́ка* : *Ђо́ко*, *Вла́да* : *Вла́до* или *Вла́де*. Када, пак, оваква имена (тј. хипокористици) имају дугоузлазни акценат, онда то више нису мушка, него женска имена: *Пе́ра*, *Ра́да*, *Са́ва*, *Ва́са*, *Љу́ба*. Акценат је овде једини дистинктивни знак између мушких и женских имена. Кад би, дакле, име *Лија* имало дугоузлазни акценат, као што је забележено у Рјечнику ЈАЗУ, онда би то било женско име, а из контекста народне песме јасно се види да је реч о мушкарцу, који се звао *Лијо* и *Лија*.

²⁰ Р. Бошковић, Белешке етимолошке и граматичке, Наш језик, нова серија, књига XIV, св. 4—5, Београд 1965, 228.

²¹ И. Поповић, О именима типа Јо́во и Ра́де, Питања савременог књижевног језика, година IV, књига II, св. 2, Свјетлост, Сарајево 1952, 247.

Janko JURANČIČ

(Ljubljana)

DVA MALO POZNATA KAJKAVSKA GRAMATIČARA

Oblast na istoku SR Slovenije, istočna Štajerska ima u jezičkom pogledu mnogo zajedničkih crta sa susednom kajkavskom regijom u SR Hrvatskoj. Može se reći da je granica između govora u istočnoj i srednjoj Štajerskoj relativno oštra, dok se jezička granica između istočnoštajerskog odnosno prekomurskog sa jedne i kajkavskog govora sa druge strane jedva oseća. Sva tri govora, istočnoštajerski, prekomurski i kajkavski prelaze jedan u drugi neosetno, izoglose jednog govora pojavljuju se negde u dubini drugoga govora, pa i nestanu često u dubini susednoga govora, podalje od današnje političke granice između dveju republika ili između bivše Štajerske i Ugarske u feudalno doba.

Iako jezički vrlo srodne, te su pokrajine, zbog političke rascepanosti u prošlosti, izgradile svaka svoju književnost na individualnom književnom jeziku, prvo kajkavska u XVI, zatim prekomurska u XVII, i konačno istočna Štajerska u XVIII veku. Ova poslednja pokrajina se u pitanju književnoga jezika gotovo pola veka kolebala između lokalnog narečja te kajkavskog sa jedne i centralnoslovenačkog književnog jezika sa druge strane.¹ Tek u 3. deceniji XIX v., radom Antona Murka², istočna Štajerska se malo-pomalo uključuje u slovenačku nacionalnu zajednicu, a u 50-im godinama XIX v. definitivno je preuzela centralni slovenački književni jezik, sa nekim modifikacijama.

¹ J. Kopitar javlja 13. juna 1811. Dobrovscome: Jaklin (Mihael J., župnik u Ljutomeru, J. J.) sagte mir, einige dortige Pfarrer lesen die Evangelien aus Kroatischen (tj. kajk., J. J.), andere aus Krainischen, er selbst aus MS (Istočniki, 208).

² Theoretisch-praktische Slowenische Sprachlehre für Deutsche, nach den Volkssprecharten der Slowenen in Steiermark, Kärnten, Krain und Ungarns westlichen Distrikten. Von Anton Johann Murko. Grätz, 1832.

Kajkavski deo Panonije sačinjava, kao što je rečeno, u jezičkom pogledu jednu celinu sa susednim slovenačkim oblastima, ali zbog vekovne političke granice između Hrvatske i Štajerske, zbog tristagodišnje samostalne književne tradicije, zbog druge crkvene uprave, kajkavsko se područje izdvojilo kao zasebna kulturno-jezička celina.

Turska osvajanja na jugu i istoku te habsburška antihrvatska politika u Vojnoj krajini, sve to je smanjivalo tokom XVI i XVII v. Hrvatsku sve više, dok nije spala na status „reliquiae reliquiarum“ i tako je kajkavsko jezičko područje sa gradovima Zagreb, Varaždin i drugim manjim mestima postalo jedini politički predstavnik nekadašnje političke formacije Regnum Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae.

U političkoj Hrvatskoj s početka XIX v. pored kajkavskoga govorilo se i čakavski i štokavski. Ekonomsko-društveni razvitak postavljao je i ovde na dnevni red pitanje jedinstvenoga književnog jezika, pitanje koje se dugo vremena na neki način rešavalo neutralnim latinskim jezikom, kao jezikom nauke, školstva, administracije i crkve. Ali u XIX v., kada je i u političkoj Hrvatskoj građanska klasa ojačala te počela osvajati društvene pozicije, latinski je jezik sve više postajao anahronizmom, naročito u građanskim privrednim aktivnostima. Trebalo ga je zameniti za narodni jezik. I tada se pojavilo novo pitanje koji će narodni jezik zameniti latinski, jer su i druga dva narečja, čakavsko i štokavsko, koja doduše nisu bila u većini u Banskoj ili Civilnoj Hrvatskoj, na hrvatskoj etničkoj teritoriji izgradila svoje književnosti na narodnom jeziku, na čakavskom i štokavskom.

Teritorijalnoj i kulturnoj nadmoćnosti štokavsko-čakavskog elementa suprotstavljala se politička važnost kajkavske Civilne Hrvatske. Zagreb je od XVI v. dalje politički centar severne Hrvatske, 1621. ovamo se prenosi sedište hrvatskih banova, a od 1776. Zagreb je i sedište Hrvatskoga kraljevskog veća. U Zagrebu se odvija sav javni život Civilne Hrvatske, tu se skupljaju plemići, sveštenici, političari, naučnici, zanatlije, trgovci, oficiri. Tu su se i mešali različiti dijalekti i tako je nastajala kajkavska koine.

Pored ove stvarnosti, politika zagrebačkih „zemaljskih staleža“ imala je u programu da, kad bude moguće, pripoji Civilnoj Hrvatskoj i Vojnu krajinu, koja je tada bila pod komandom austrijskih oficira, i mletačku Dalmaciju, kao i zemlje koje su se od kraja XVII v. postepeno oslobađale od turskoga gospodstva. A imali su još zamašnije planove što se tiče Bosne i slovenačkih zemalja, o čemu će nas obavestiti Draškovićeva Disertacija. U takvoj je situaciji kajkavski književni jezik video da u perspektivi neće igrati ni drugu violinu, kao što je igrao do sada uz latinski jezik, te da će se bez jezično-stručne dokumentacije, bez gramatike, rečnika itd. teško nadmetati sa dubrovačkim, slavonskim i bosanskim štokavskim književnim

jezikom. Zato je sada, u razdoblju od šezdesetak godina, izašlo pet gramatika kajkavskoga narečja³.

Od ovih gramatika osvrnuo bih se na posljednje dve⁴.

Josip Đurkovečki po zanimanju je katolički sveštenik⁵. To odaje i njegova, na starinski način pisana, dvojezična kajkavsko-nemačka gramatika⁶. Kao što ranije Reljkovićeve ili Vitkovićeve, tako je i gramatika Đurkovečkoga namenjena, u prvom redu, strancima za učenje „horvatskoga“ jezika.

U doba Đurkovečkoga slavistika je dostigla već prilične rezultate⁷ i zato je pisac gramatike mogao biti naučno kvalitetniji.

Autorova tvrđenja neretko su površna i ideološki zastarela, gramatičke formulacije bez dubljeg poznavanja problema. U Uvodu npr. tvrdi da je latinica najpraktičnije pismo za Slovene — tu možda ponavlja poznatu Kopitarovu tezu — a zatim, veoma govorljivo, preporučuje Nmcima da se ugledaju na uprošćenost kajkavske grafije (str. 31—37). „Horvatski“ je jezik (tj. kajkavski književni jezik) latinskome, kao najboljemu jeziku na svetu, najbliži⁸ u tome što ima solidnu i kratku promenu imenica i što se imenice lako mogu raspoznati po redu. Glagol ima participe i supin, kao latinski jezik. Zato se bez teškoća sa latinskoga prevodi na „horvatski“ (str. 38). Gde god otvorimo Jezičnicu, svugde nas zapanjuje nisko lingvističko

³ Gründe der Croatischen Sprache zum Nutzen der deutschen Jugend. Verfasset von Johan Vitkovich a.d.U.G.J. Priestern und königl. Professor in Agram 1779; rkp. Sveuč. bibl. sign. R 3168; — Franz Kornig, Kroatische Sprachlehre, Zagreb 1795; — Anonim, 1810; o njoj javlja Kopitar Zupanu da je „en drek vredna“; — Josip Đurkovečki, Jezičnica horvatzko-Slavinzka za hasen Slavincev i potreboču ostaleh stranskoga jezika narodov — Kroatisch-Slavische Sprachlehre zum Nutzen der Slavonier und Gebrauche der übrigen auswärtigen Nationen, Pesth 1826; — Ignac Kristijanović, Grammatik der kroatischen Mundart, Agram 1837. Anhang zur Grammatik der kroatischen Mundart, 1840.

⁴ U XVII i XVIII v. izašla su tri relativno dobra rečnika kajkavskog narečja, Habdelićev, Belostenčev i Jambrešićev.

⁵ O Đurkovečkome piše Lj. Jonke u EJ 3,213: Đ. J. (Zelina oko 1764 — Samarica kod Garešnice, 18. III 1832). Svršivši teologiju, bio župnik u Samarici. U Pešti je god. 1826 objelodanio dvojezičnu, hrvatsko-njemačku gramatiku kajkavskog književnog jezika. U toj praktičnoj gramatici zalaže se za približavanje kajkavskog i štokavskog književnog jezika i pravopisa. Preporučuje kajkavcima da preuzmu slavonski pravopis kao prikladniji (s izuzetkom slova *x* za *ž*). Po idejama iznesenim u predgovoru razabire se kako se Gajeva pravopisna i jezična reforma iz god. 1835 i 1836 nametala kao društvena i narodna potreba i prije svog ostvarenja.

⁶ Naslov gramatike v. Napomenu 3.

⁷ Već su bila objavljena glavna dela Dobrovškoga, Kopitarova gramatika, nemačko izdanje Vukove gramatike, lingvistička dela nemačkih romantičara itd.

⁸ --- horvatski jezik --- vu tom od drugeh Jezikov dicitise more, da on Diachkomu Jeziku kakti naj vucheneshemu naj bolje zpodoben rachunase (str. 48).

obrazovanje autorovo⁹. Katoličku netrpeljivost, svoju ličnu i svoga vremena, pokazao je i time što, raspravljajući o jeziku, govori u isto doba i o devijacijama Istočne crkve, o papinskom primatu (str. 24), o istočnom kalendaru (24), o čistilištu (26), o ženidbi pravoslavnih sveštenika, o njihovim braćama (28) itd.

Podrobnija analiza njegove Jezičnice pokazala bi da se pisac oslonio na zastarele nemačke i latinske gramatike, da je slabo poznao savremenu stručnu literaturu, ne poznajući ni stručnu literaturu iz njegove najbliže okoline, kao što su gramatika Janeza Šmigoca, Petra Dajnika i Jerneja Kopitara¹⁰. Stvarajući gramatičku terminologiju, ropski je kalkirao nemačke i latinske termine, npr. Mitlaut — Zkupglasnik (52), Wortforschung — Recho-Zpelivanje (52), Zeitwort — Vremenorech (86), Fall — Padanje (56), jüngstvergangene Zeit — napolpresheztno vreme (86), Mittelwort — delnikorech (86), Supin — Isechorech (38) itd. Padeži imaju kod Đurkovečkoga ova imena: Imenovnik, Rodjenik, Dajevnik, Tufnik, Zovnik, Odnosnik, Pajdashnik ali Orudelnik; u ovim imenima nije teško prepoznati latinske nazive: nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus, praepositionalis ili Verhältnissfall, sociativus ili instrumentalis. Lokativ mu je nepoznat, u paradigmama promene zamenjuje ga ablativom: Od ovoga Ztola — von dem Tische (kao Odnosnik, 60), od Mene — von mir (80) itd., a lokativ je mogao naći i u Kopitarovoj i u Dajnkovoj gramatici.

Na drugoj strani autor se trudio da u jeziku nađe ono čega nema, npr. član, naravno prema nemačkom Geschlechtswort: Zpolnik. Koji kaše kakve je Fele, i Zpola Ztvar, i je trojverztni muski, fenzki, i neznani (56). U paradigmama promene navodi „zpolnik“ *ov, ova, ovo*. Da je bolje zavirio u Kopitarovu gramatiku, našao bi tamo: Die Slavische Sprache hat keinen Artikel (214), a Kopitar navodi i Bohoriča i Dobrovškoga, koji isto misle o članu u slovenskim jezicima. I Petar Dajnko, kojega bi njegovo narečje mnogo lakše zavelo na krivo mišljenje o članu, kaže: Geschlechtswort hat der Slowene keines. (82)

⁹ Primer njegove gramatičke interpretacije: Dom je diachka Rech, i polek horvatzke Gramatike bisemoralo izgovoriti z-Prekstavkom, Hodmo v-Dom. „kaj nebise pravo razmelo, i Prigovarjanja vredno bilo“. (str. 38).

¹⁰ Theoretisch-praktische windische Sprachlehre, durch viele Uebungsstücke zum Uebersetzen erläutert, mit einer auserlesenen Sammlung von Gesprächen und einem Radical-Wörterbuche versehen, herausgegeben von Johann Leopold Schmigoz, Grätz 1812, 319 strana; — Lehrbuch der Windischen Sprache... von Peter Dainko, Grätz 1824, 344 strana; — J. Kopitar, Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steiermark. Laibach 1808, 460 strana.

Gramatika Ignaca Kristijanovića¹¹ mnogo je bliže savremenoj lingvistici. Ali i ovaj je pisac, kao katolički sveštenik, platio svoj tribut preživelim vremenima: Den Kroaten chrakterisieren, wie jede andere Nation, der Kultus und die Sprache. Er ist von vielen Stürmen treu geblieben der Religion seiner Väter, aber nicht unverfälscht hat er seine Volkssprache erhalten, die ihm ebenso unantastbar ist, wie seine heilige Religion. (Vorrede XI)

U Predgovoru Kristijanović, nadalje, s ogorčenjem konstatuje kako su sada neki neiskusni ljudi, bez dovoljno znanja maternjeg jezika, drsko nastupali protiv u proučavanju ove naučne discipline osedelih patriota. Ovaj se prigovor odnosi, naravno, na Gaja i njegove ilirce. I što je još gore, niko od zaslužnih ljudi nije se našao da bi zaštitio hrvatski jezik¹². Cilj je ovih novajlija, o kojima se do juče ništa nije čulo, stapanje svih slovenskih narečja u jedno¹³. Kao primer ovakvog stapanja može nam poslužiti, piše dalje Kristijanović, Spomenica za Ugarski državni sabor određenim deputircima¹⁴. Jezik ovoga dokumenta nerazumljiv je stanovništvu u trima županijama Kraljevine Hrvatske¹⁵, a niko ga ne razume ni u Varaždinskoj vojnoj krajini.

U odbrani kajkavskoga književnog jezika Kristijanović se poziva na Kopitarovo pismo, koje mu je bečki kustos pisao 16. juna 1831. i u kojemu ovaj izjavljuje da je kajkavski dijalekt direktan potomak jezika sv. Ćirila iz IX v. i jedan od najčišćih te najmanje pokvarenih slovenskih jezika¹⁶. Pohvalno su se izrazili o kajkavskom narečju, kaže Kristijanović, i P. J. Šafarik, Andrzej Kucharski i V. Hanka.

Kristijanović se kod pisanja gramatike služio i stručnom literaturom. O. Šojat u raspravi o Kristijanoviću¹⁷ navodi tvrdnju I. Brlića da je Kristijanović svoju gramatiku u celini prepisao od njega, Brlića¹⁸. Brličevu tvrdnju dopunjujem: Kristijanović je, pored Brlića, „prepisivao“ i druge autore.

¹¹ Naslov gramatike: v. Napomenu 3.

¹² Tj. kajkavski književni jezik.

¹³ Ivan Derkos (1808—1834) u raspravi *Genius patriae* (1832) zalaže se za stvaranje jedinstvenoga hrvatskog književnog jezika stapanjem triju narečja u jedno.

¹⁴ J. Drašković, *Disertatia iliti Razgovor darovan gospodi poklisarom zakonotvorcem Kraljevinah naših za buduću Dietu ungarsku odaslanem* (1832).

¹⁵ U zagrebačkoj, varaždinskoj i križevačkoj.

¹⁶ . . . da ich einerseits Euren Dialekt für den geraden Descendenten von St. Cyrill's Sprache seculi IX. übrigens auch an sich für einen der resinsten, und in meditulo Slavico unverdorbensten halte. (Vorrede XVIII).

¹⁷ O. Šojat, *Život i rad Ignaca Kristijanovića*, Rad JAZU 1962.

¹⁸ Brlić kaže u Uvodu 3. izd. svoje gramatike: „ . . . der Herr Pfarrer Ignatz Kristianovich ohne die Quelle zu nennen seine Grammatik der kroatischen Mundart (Agram 1837) ganz aus meiner Grammatik abschrieb.“ (Vorrede VII).

Iz savremenih slovenačkih gramatika, iz Kopitarove i Dajnkove, čitave je pasuse preneo u svoju gramatiku. Slovenačke gramatike, sa svojom jezičkom strukturom, Kristijanoviću su bile veća pomoć nego što mu je bila Brličeva štokavska gramatika.

Od mnogih paralela između Kopitara i Kristijanovića, zbog određenoga opsega ovoga sastavka, navodim samo neke:

Kristijanović je gramatičku građu rasporedio, uglavnom, na isti način kao Kopitar. Prvo govori o imenici, zatim o pridevu, pa o broju i zamenici, onda o glagolu, i najzad o infleksibilnim rečima, o prilogu, predlogu, vezniku i interjeksiji. Često su kod obadva pisca uzete iste imenice kao primeri promene, npr. kokuš (Kop. 252/3), kokoš (Krist. 20), mati, hči (Kop. 253/4), (Krist. 27/28), Dan (Kop. 232/3, Krist. 26/27). Kao primer promene muških imenica na -a Kop. navodi: starašina, Nóe, Anžè (234), Krist. Joso, Noe (17/18).

Evo nekoliko primera opširnijih pasusa koje je Kristijanović prosto preneo iz Kopitara u svoj tekst, naravno mutatis mutandis:

Kopitar

Anmerkungen.

(1. i 2.)

3. Da jim, wie in den meisten andern, also auch in unserer Sprache, irregulär ist, so ist dabey für die Bildung der Conjugation nicht viel zu lernen. Jederman sieht, daß z.B. biti kein von jim gebildeter Infinitiv seyn kann; der nun ungebräuchliche Indicativus davon mag wohl bim geheißen haben, wie er in den Compositis dobím ich erlange, und sgubím ich verliere, noch lebt. Das in unserm Dialekte zur indeclinablen Partikel gewordene bi (so in andern Dialekten noch declinirt wird) ist ursprünglich selbst ein Theil der Conjugation von bim, welches wir schon daraus ersehen können, weil es gleich seinem Collega jim, das Verbum, dessen Tempora es ergänzen hilft, als Participium bey sich hat (bi bil, bi délal, bi hválil wie jim bil, jim délal, jim hválil): wo also bi das bestimmte Zeitwort seyn muß, indem es kein Satz ohne ein solches seyn kann, bil, délal, hvalil aber Participia (also Prädicate, nicht die Copula) sind.

4. Bodem, verwandt mit bim, ist eben so wenig eine Flexion von jim: es ist ein Verbum für sich, so *ich werde seyn* bedeutet; etwa so, wie die Form я двину der übrigen Slavischen Dialekte *im Indicativo*, schon so, wie sie ist, future Bedeutung hat: der Imperativ bódi aber heißt *sey!* wie dort двинь bewege! (hebe!) mit *präsenter* Bedeutung; oder wie selbst bey uns pójdem ich werde gehen, und pójdi geh (str. 320)

Kristijanović

Besondere Anmerkungen.

(1. i 2.)

Das Hülf-Zeitwort *biti* gehört, wie in den meisten andern Sprachen, auch in der kroatischen unter die unregelmäßigen. — Daß *biti* kein von *jeszem* gebildeter Infinitiv sey, wird Jederman leicht ersehen. Der nun ungebräuchliche Indicativ davon mag wohl *bim* geheißten haben, welcher bey uns in der Zusammensetzung *dobim*, ich erlange, und *zgubim*, ich verliere, noch lebt. Unser zur indeclinablen Partikel gewordene *bi*, welches in anderen Dialecten noch auf folgende Art declinirt wird, *bim*, *bish* *bi* u.s.w., ist allerdings selbst ein Theil der Conjugation von *bim*, welches wir schon daraus ersehen können, weil es gleich dem *jeszem*, das Zeitwort, dessen Zeiten es ergänzen hilft, als Mittelwort bei sich hat: *bi bi*, *bi delal*, wie *jeszem bil*, *jeszem delal*, wo also *bi* das bestimmte Zeitwort seyn muß, indem kein Satz ohne ein solches seyn kann, *bil*, *delal* aber Mittelwörter (also Prädikate, nicht die Copula) sind.

4. *Budem* oder *bum*, verwandt mit *bim*, ist eben so wenig eine Flexion von *jeszem*; es ist ein Zeitwort für sich, und bedeutet *ich werde seyn*, welches schon so, wie es ist, die Bedeutung der künftigen Zeit hat, und lediglich nur für die künftige Zeit als Hülfzeitwort gebraucht wird. Z. B. *budem chekal*, ich werde warten.

U poglavlju o glagolskom vidu Kristijanović otvoreno kaže da mu je u ovom pitanju bio učitelj Kopitar.

Kopitar

Das Verbum perfectivum druckt also in allen Verhältnissen, d. i. durch die ganze Conjugation, seinen Inhalt in der Vollendung, am Ziele seines Laufs, das Verbum imperfectivum aber nur im Werden, im Fortgange und Laufe vor der Vollendung und ohne Rücksicht auf deren wirklichen Erfolg aus. So z.B. um bey *dvigam* und *dvignem* zu bleiben, bedeutet *dvignem* (*vsdignem*, *vsignem*) freylich ich hebe, wie *dvigam*: aber wenn ich *dvignem* ausspreche, denke ich mich *bereits* am Ziele dieser Handlung; daher kann man auf diese Frage: was machst du? nicht mit dem Präsens eines Verbi perfectivi antworten; also die Antwort: ich hebe, sterbe, kleide mich an . . . nicht übersetzen durch *dvignem*, *vmerjem*, *oblézhem* *je*, *vmfem*; *poklízhem*, *svéshem*, *pokáshem* . . . sondern, durch die, diesen Perfectivis entsprechenden, Imperfectiva; denn ich soll den Moment der Dauer, nicht den der Vollendung bezeichnen. Aber: was wettest du, daß ich diese Last hebe? muß ich übersetzen: *Kaj ftavísh, de to tesho vsdignem?* (str. 309/10)...

und den *Krainer* muß es befremden, wenn er hört, daß z.B. *štrelím, škózhim, vsdignem, vmerjem, oblázhem* je, *vmíem; poklízhem, svéshem, pokáshem; šturím, vjámem, vdarim, vershem* bey den Böhmen, Russen u.a. Mit-Slaven eben so viele Futura sind: ich *werde* (einmahl) schießen, springen, heben, sterben, mich ankleiden, waschen, rufen, binden, zeigen, thun, fangen, schlagen, werfen. Bey uns sind das lauter *Präsentia* (freylich *perfectiver* Bedeutung, da es *Präsentia* von *dieser* Art Verbis sind), und bedeuten ich schieße (einmahl), springe, hebe, sterbe ec. und machen ihr eigentliches Futurum mit *bódem* (*bóm*), wie die Verba imperfectiva, *bom štrelíl, bom škózhil, vsdignil, vmèri, je bom oblékel* . . . (311).

Kristijanović

Rücksichtlich der Zeitdauer werden die kroatischen Zeitwörter in perfective und imperfective eingetheilt. Diesen Unterschied hat schon Vitkovich in seiner Sprachlehre bemerkt, obschon nicht gehörig entwickelt; daher finde ich es nöthig, über diese herrliche Eigenschaft unserer Zeitwörter des Herrn Barth. Kopitar treffliche Ansichten hier zu befolgen.

. . . Einige Zeitwörter drücken den Begriff des Einmalthuns und des Vollendens ohne alle Rücksicht auf die Dauer der Beschäftigung mit dem, was das Verbum sagt, aus, und diese nennen wir perfective Zeitwörter: Z.B. *zdignem* ich hebe (Ein Mal) ich vollende diese Handlung, d.i. ich hebe den Gegenstand wirklich empor; *vumrem*, ich sterbe, der Act des Sterbens ist vorüber; *pokasem*, ich zeige vor, d.i. ich zeige Ein Mahl, eben jetzt, hier, und die Handlung ist vorüber.

Die perfectiven Zeitwörter enthalten immer durch die ganze Abwandlung den Begriff der Vollendung einer Handlung, und eben deßwegen kann man nie mit einem perfectiven Zeitworte auf die Frage: *Was machst du?* antworten; denn auf diese Frage erwartet man eine den Begriff der Fortdauer einer Handlung ausdrückende Antwort, welche das perfective Zeitwort nicht geben kann. Es sind also *zdignem, vumrem, pokasem* eben so viele gegenwärtige Zeiten von perfectiven Zeitwörtern, und den Kroaten muß es befremden, wenn er hört, daß diese bey den Böhmen, Russen und andern Mitslaven eben so viele künftige Zeiten sind, die da bedeuten: ich werde heben, sterben, zeigen. Bei uns sind es, wie gesagt, lauter gegenwärtige Zeiten, freilich perfectiver Bedeutung, da sie von dieser Art Zeitwörter kommen, und dedeuten: ich hebe, (Ein Mal) sterbe, zeige ec. und bilden ihre eigentliche künftige Zeit mit *budem*, wie die imperfectiven, nämlich: *budem zdignul, vumerl, pokazal* (str. 99).

Pokazani primeri paralelnog teksta u Kopitara i Kristijanovića nisu jedini loci communes kod obadvaju gramatičara. Tako bi npr. Kop. 306/7

i Krist. 100 i još druga mesta pokazala da je Kristijanović pomno proučavao Kopitarovu gramatiku te njene formulacije iskoristio za svoju gramatiku.

A Kopitar nije bio jedini koji je na mnogim mestima vodio pero gramatičaru Kristijanoviću. Mentora je našao i u svojoj neposrednoj blizini. Petar Dajko¹⁹ bio je Kristijanoviću mnogo bliže. Govorio je, zapravo, isti jezik i pisao gramatiku o istom panonskom jeziku kao Kristijanović. Dajku i Kristijanoviću bio je maternji jezik po jedna varijanta od triju panonskih govora. Pa i u njihovom karakteru te u njihovoj kulturno-nacionalnoj misiji ima nekih sličnosti. Obojica nastoje da svoj lokalni govor podignu na stepen nacionalnoga književnog jezika, i to u doba kada se već sagleda konačno formiranje slovenačke nacije sa književnim jezikom na bazi centralnih govora u Kranjskoj, i hrvatske nacije sa književnim jezikom na bazi štokavskog kao najraširenijeg i kulturno najznačajnijeg narečja. Kako Dajkov, tako je i Kristijanovićev pokušaj u pitanju književnog jezika, u stvari, neuspeli pokušaj plivanja protiv maticе.

Kao primer prenošenja Dajkova teksta, s izvesnim adaptacijama, u Kristijanovićevu gramatiku, pokazaće nam, nasumce otvorene, strane u Dajka, upoređene s odgovarajućim mestima u Kristijanovića:

Dajko

nazóci in Gegenwart. Wo? nazóci očéta in Gegenwart des Vaters, nazoči matere in Gegenwart der Mutter (257)

1. do bis. Wie weit? do neba bis zum Himmel, do zemle, bis zur Erde, do pekla, bis zur Hölle, do smerti, bis zum Tode (257)

2. kre neben, längst. Wo? kre potóka längst dem Bache, kre zida neben der Mauer, kre pašе neben der Huthweide. (259)

Kristijanović

nazoči in Gegenwart, in Beiseyn, vor: Z.B. nazoči céloga svéta im Angesichte der ganzen Welt

do bis, bis zu, bis in, bis an: Z.B. do vrata bis an den Hals; do neba bis zum Himmel; do tvrde noči bis in die finstere Nacht; do smerti bis zum Tode, oder bis in den Tod (133)

kraj neben, entlang, längs: Z.B. kraj potoka, neben dem Fluße; kraj njive, dem Acker entlang, längs des Ackers. (134)

Kopitar je svojoj gramatici dodao „Nachschrift“ gde govori o različitim pitanjima iz opširne slavističke problematike onoga doba. Mesto ovakve pretenciozne rasprave, Janez Šmigoc je svojoj Sprachlehre dodao Anhang,

¹⁹ Peter Dajko (1787—1873), Lehrbuch der Windischen Sprache, Grätz 1824.

sa vežbama, konverzacijom i rečnikom. Na sličan je način redigirao gramatiku i P. Dajnko. Iza gramatike dodao je Anhang zur Deutsch-Windischen Sprachlehre Einige Windische Aufsätze nach dem alltäglichen Sprachgebrauche zur Leseübung und Uebersetzung für Anfänger. Kristijanović se u svom Anhangu zur Grammatik der kroatischen Mundart ugledao i na Šmigoca i na Dajnka. U Anhangu ima kajkavsko-nemački i nemačko-kajkavski kraći rečnik, fraze, poslovice, konverzaciju, vežbe i kratke sastavke na „horvatskom“ jeziku.

Iz svega što je dosad rečeno vidi se da je Kristijanović kao pisac gramatike u nemaloj meri konzultirao i slovenačke savremene gramatike, Kopitarovu i Dajnkovu. Kopitar je Kristijanovića zainteresovao svojom erudicijom i tačnom informacijom, a Dajnkova gramatika je Kristijanoviću više odgovarala svojim nivoom i jezičkom bliskošću istočnoštajerskog i kajkavskog dijalekta. Pri tome treba naglasiti da nivo Dajnkove gramatike nimalo nije nizak.

Kopitarova i Dajnkova participacija u Kristijanovićevoj gramatici bila je samo u korist prvoj, i dosada jednoj, na principima savremene lingvistike napisanoj gramatici „horvatskoga“, to znači, kajkavskoga književnog jezika, koji u ono doba već predstavlja sintezu tristagodišnjeg književnog razvitka te prema tome nije identičan ni sa kojim mesnim govorom, ni sa bilo kojim kronološkim stepenom u njegovu razvoju.

Kristijanović je gramatiku kajkavskoga književnog jezika objavio godinu dana posle Gajeve odluke za štokavsko narečje, koje može ujediniti sve hrvatske zemlje i kulturne sredine u jedinstvenom književnom jeziku. Objava Kristijanovićeve gramatike sa svojim pretenzijama značila je u momentu Gajeve akcije korak unazad. Sa jedne strane zadivljuje nas Kristijanovićeva ljubav prema rodnom dijalektu, a sa druge strane piscu „separatističke“ gramatike se zamera što nije uvideo da su feudalna vremena, sa pokrajinskom autarkičnošću, prošla i da je uzaludna njegova borba za kajkavski kao zajednički hrvatski književni jezik. Ograničenost horizonta i nerazumevanje novoga vremena te stvarnih hrvatskih nacionalnih interesa pokazuje i to što se Kristijanović nigde ne žali na razorno dejstvo nemačkoga jezika na hrvatski, a pri tome ga uznemiruje što u Vojnoj krajini „die kroatische Volkssprache durch Vermischung mit den Bosniern und Serben in jedem Regimentsbezirke mehr oder weniger an ihrer Reinheit verloren hat.“ (Vorrede XX)

U idejnom pogledu, Kristijanović je kao pisac gramatike „der kroatischen Mundart“ pogrešio, ali kao lingvistički elaborat gramatika će ostati kao dokument jednoga književnog jezika, koji je, ispunivši svoju istorijsku i kulturnu misiju, ustupio mesto štokavskom književnom jeziku.

LITERATURA²⁰

- Ljudevit Jonke, Josip Đurkovečki, EJ 3, 213
Josip Pasarić, Ignjat Kristijanović, Vijenac 1884, 21
Ivan Tkalčić, Ignjat Kristijanović, hrvatski pisac, Pozor 1884, br. 118, 119
Ivan Kukuljević, Prinesci za povjest književnosti, Arhiv za povjesnicu jugoslavensku, knj. 12, 56—60
Franjo Iveković, Nešto o Kristijanoviću, Vijenac 1891, 50
Platon Andrejevič Kulakovskij, Ilirizm, Issledovanije po istoriji horvatskoj literatury, perioda vrozrođenija, Varšava 1894, 73—77
Đuro Šurmin, Hrvatski preporod, Zagreb 1903, I., 74—75
Vatroslav Jagić, Istor. slav. filol., St. Peterburg 1910, 417—419
Ljudevit Ivančan, Podaci o zagrebačkim kanonicima, Drž. arhiv, primjerak III, 987—988
Antun Barac, Ignjat Kristijanović, NE II 511
Marin Franičević, Ignjat Kristijanović, EJ 5 397
Olga Šojat, Život i rad Ignaca Kristijanovića, Rad JAZU 1962, 63—114
Olga Šojat, O stilu Ignaca Kristijanovića, Kaj 1968, br. 3
Antun Šojat, Kratki navuk Jezičnice horvatske, Kaj 1969, br. 3—4, 5, 7—8, 10, 12; 1970, br. 2, 3—4, 10; 1971, br. 10, 11 (na raznim mestima)

²⁰ Literature o gramatičkom radu J. Đurkovečkoga i I. Kristijanovića nema.

R. KOLARIČ

(Ljubljana)

GOVOR DVEH SLOVENSKIH VASI NA MADŽARSKEM OB NEŽIDERSKEM JEZERU

Ko sem bil leta 1965. v maju in juniju en mesec v študijske namene v Budimpešti, sem se spomnil, da dostavlja prof. Pavle Ivič na zemljevidu „Deklinacioni pregled srpskohrvatskih govora u Mađarskoj“, priloženem njegovi razpravi „Prilog rekonstrukciji predmigracione dijalekatske slike“ (Zbornik za filologiju i lingvistiku. Matica srpska. Knj. IV—V. Novi Sad, 1961—1962, 117—130) pri krajih Fertőhomok in Hidegség z znakom x (krat): „Govori slovenačkog porekla“. V Madžarski akademiji znanosti (Magyar Tudományos Akadémia) sem v Jezikoslovnem inštitutu (Nyelvtudományi Intézet) vprašal direktorjevega namestnika Dr. Király Pétra, ali mu je kaj znano o teh dveh vaseh. Takoj mi je prinesel mapo s kratkimi zapisi govora vsake teh dveh vasi (po 25 vprašanj, v nekaterih po več besed). Zapisal je ta dva govora Botka Ferenc: 5. julija 1952. Fertőhomok, 6. jul. 1952. Hidegség, bržkone za akademika prof. Kniezso. Prepisal sem si oba Botkova zapisa. Vendar iz teh kratkih podatkov nisem bil stoddstotno prepričan, da sta govora obeh vasi po izvoru in času čisto prekmurska, zlasti ne za Hidegség (nem. Kaltenbrunn, slovensko Mrzli Studenec), ker mi je ponekod kazal precejšnje sledove z nekimi srbskohrvatskimi govori (istrskimi in današnjimi kajkavskimi). V budimpeštanskem ministrstvu prosvete so mi ljubeznivo ponudili vso pomoč, (avto, prenočišče v Šopronju itd.), ako želim tja. Vice-direktor Dr. Király Péter mi je posodil Kratko vprašalnico za slovenski lingvistični atlas, da sem si jo pomnožil za delo na terenu. Z dodanimi vprašanji (raznih besed istega problema, raznih psl. oblik) obsega moja, brez druge literature napravljena vprašalnica, z 267 številkami okrog 400 besed.

Dne 9. junija pozno popoldne in zvečer sem zapisoval v Fertőhomoku (= Na jezerskem pesku; tudi samo Homok „Pesek“ ali „Na pesku“); 10. junija dopoldne pa v Hidegségu.

Glavni *informator za Fertőhomok* mi je bil Raszipovits Ferenc, okoli 50 let star, načelnik Kmetijske zadruge; pomagali so tudi še drugi prisotni. Za *Hidegség* pa Vitner Gyula, * 1894, Erdősi Zsigmond, * 1923; Horvát Zsigmond, * 1913, in Völgy Géza, * 1946. Prebivalstvo obeh vasi je po podatkih Botkovih zapisov rimsko-katoliško; v *Hidegségu* jih je bilo 1952. po navedbi istega Botka Ferenca 510, v *Fertőhomoku* pa 740. Botka Ferenc pravi za *Fertőhtomok*, da so „majdnem tiszta horvát“ (skoraj čisto Hrvatje); isto tudi za *Hidegség*. Tudi sami se imenujejo „Hrvatje“, ker jih je pač stara Avstro-Ogrska štela med gradiščanske Hrvate. Danes so v resnici vsi bilingvisti, kar je razumljivo že zaradi madžarske šole. Pojejo pa še slovenske narodne pesmi; celo ponarodela Vilharjeva „Po jezeru bliz Triglava“ jim je znana. V slovenski govor že mešajo po katero madžarsko besedo.

Po madžarskih podatkih (*Lakóhelyismeret*), ki sem jih v prepisu dobil na občini, so prvi priseljenci prišli v te kraje že konec 16. stol., v glavnem pa od sredine 17. do 18. stol. in še celo v 19. stol. Omenjeni *Lakóhelyismeret* ima podatke o naselitvi, zlasti za Homok (po posameznih stoletjih), gospodarske in socialne podatke. Zanimivi so priimki priseljencev po posameznih stoletjih: 17. stol. npr. Babich, Geodanich, Jurinyák, Molnár (prvotni bržkone Mlinar), Solnolich, Borilich, Divós, Drosiak, Huniak, Hosper, Jankovich, Jelinhovich, Németh (Nemec), Krojzsits, Lubanich, Orbán, Pivarich, Szakács, Vukovich. V 18. stol. Borichovich, Tabesich, Kronich, Vestetsich, Cepe, Ludavác, Milasovich, Palkovich, Weber, Dragich, Hunitz, Iváncsich, Gsákovich, Hertz, Lakner, Penezich, Wurm, Véperbeuer, Greger, Hunger, Krizmanicz. V 19. stol.: Angmayer, Hiás, Stankovich, Ohr, Lieb, Baumgartner, Rasipovits, Kovács (Király), Kampits, Csetkovits, Pozsgay, Simon, Vinkovich, Láng, Karlovits, Rochov, Szigeti, Stankovics es Német (Pados). — Priimki so torej zelo mešani jugoslovanski. Ker še nimamo izdelanega historičnega slovarja priimkov, ne moremo iz teh imen trdno sklepati, odkod so ti priseljenci prišli. Nekateri so pač Slovenci (še danes splošno znani slovenski priimki!), drugi kajkavski (Kajkavci so se še v 17. stol. imenovali Slovence, npr. Juri Habelich); nekateri istrsko-dalmatinski Čakavci itd. — *Hidegség* se je 1283 imenoval *Hidegsed*. Odkod pa so njegovi prebivalci prišli, je težko povedati (*Vlasits, Cvitkó, Tomasich, Rudasitch, Draskovich, Blaškovich, Pivarich* i dr.). V obeh vaseh so bili nekateri priseljenci tudi Nemci (*Hertz, Lakner, Wurm, Veperbeuer, Baumgartner* i dr.). Sicer pa so priimki največji popotniki in je po njih tvegano kaj trdnega sklepati na izvor, bivališče itd.

Moji podatki iz obeh vasi so preskopi, da bi mogel o problemu same priselitve kaj več povedati, in to tudi ne spada v ta moj kratki opis govora vasi Homok in pozneje *Hidegség*. Zaradi omejenega prostora, obeh vasi

sploh ne morem obdelati. Omejil se bom le na problem sam. Za sedaj bom obdelal samo *Fertőhomok*, oziroma sam *Homok*.

Pri opisu bom izhajal iz končnih psl. glasov in oblik, kakor izhaja omenjena kratka Vprašalnica za splošnoslovanski lingvistični atlas.

Vokali: *i, ě, e, ɛ, a, o, ɔ, u, y, v, ɔ̃, l̃, r̃, m̃, ñ.*

Konzonantni v končni psl. fazi:

Labiali	Alveolari	Palatali	Velari
<i>b</i>	<i>d</i>	konz. <i>ɟ, j — dj</i>	<i>g</i>
<i>p</i>	<i>t/c</i>	<i>tʰ/č/č̣</i>	<i>k</i>
<i>w</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>	—
<i>f</i>	<i>s</i>	<i>š</i>	<i>h (ch)</i>
<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ň</i>	<i>n</i>
<i>ɱ</i> (konz. <i>u</i>)	<i>ɲ</i>	<i>lʰ</i>	velarni <i>ɫ</i> : (<i>l</i> srednji <i>l</i>)

A. Vokali

Vokali so akcentuirani in neakcentuirani. Neakcentuirani so vedno kratki; vsaj jaz nisem našel neakcentuiranih dolžin, dasi jih Botka Ferenc v obeh svojih zapisih 1952. navaja: *sõjũn* (s soljo), *kũščũn* (s kostjó); na *kũščĩ* (Hidegség); na *kõščĩ* (Homok), s *žẽnã* (i. sg.), na *ž.nã* l. pl., z *mãščũn* (i. sg.). Vse te in podobne dolžine, kolikor morda še danes v kaki družini obstajajo, morejo kazati na čakavski izvor.

Akcentuirani vokali so dolgi ali kratki. Vendar sem si za *Fertőhomok* zapisal (pri št. 15. a mojega gradiva): „Dolgi vokali postajajo poldolgi, kratki pa nadkratki.“ Kvantitetna opozicija je l. 1965 pri poudarjenih vokalih (vsaj v izgovoru mojega glavnega informatorja) v Homoku že izginjala. Ta izguba opozicije, tudi kvalitetne se more videti tudi že 1952 v Botkovem zapisu za *Hidegség*. V celoti je pa razlik med govoroma v *Fertőhomoku* in *Hidegségu* toliko, da moram vsak govor posebej obdelati in pri vsakem navesti morebitne različne podatke v zapisu Botka Ferenca.

Akcent je še deloma premičen: *õs õsi, lõv.l — põlõvil, zvõn.l* i *põzvõn.l* itd. Končni *-l* se pri opisnem participu mošk. spola, pri samotálnikih na *-l* in pri pridevnikih na *-l* v moškem spolu praviloma izgovarja kot srednji *-l*, tudi na koncu zloga v sredini besede: *kčẽlci*.

F e r t ő h o m o k

Vokalni sistem

A. Poudarjeni vokali

i

ie/ie

u

uo

B. Nepoudarjeni vokali

i

u

e/ɛ	o/ɔ	e	o
ei	ou	—	—
ɛ	—	ɛ	—
a		a	

Plus: *r, l, m, n.*

A. 1. Psl. [i] in [y] sta že v začetni slovenščini dala enoten glas *i*, samo v nekaterih pozicijah (za labiali) se je v nekaterih narečjih še nekaj časa ohranila razlika med obema vokaloma (gl. Freisinger Denkmäler, München, 1968, 22 sl.).

Sicer pa je enotni *i* pod poudarkom (dolгим ali kratkim) dal en sam refleks *i*: kosišjɛ „kosišče“; friškɔ „hitro, brž“; ɔsi (g. sg.); sɛdım, sɛdijɔ; pivnica -ɛ f (klet pod hišo); hiža -ɛ „stavba“: vɔj (= v) hižɔ; svınc -a m „svinjak“, pl. svınci; stıri; klınɛc; curi (3. sg. prez., inf. cūrıt); stıskat (inf.) -am; sɛkırɔm (< s sek . . .); tudi : sɛkırum; tıjo „tiho“; bɔrɔvica -ɛ „brin“; kisɛlɔ zɛjɛ (zelje); štıri vɔla; žıvil žıvıla „živina“; pɔlmıš -a „netopir“; idɛmɔ; ıma (3. sg. prez.); sın sına, nıgɔvi sını; krıvɔprisɛga; strıc -a; družına, tudi rɔdbına; jâ platım; liɛɔ, dvɔja liɛɔ (!); vıdıtı vıdım -š, ɔn je vıdeɔ/ı, mı smɔ vıdɛli; trı; sıla -ɛ; zıma; prɛtɔlıtjɛ (!), nıžɛk nıska -ɔ; žɛlım; sıvɔ jɛ; ıskat, ıščɛm, ıšči, ıskal -a -ɔ; či (> hči); lıščɛ; sıjat (inf.) sɔnce sıja; ıtı idɛm -š; s hižɔ; sınɔm (< s sinɔm); ɔn je zvɔnıl, jɛ pozvɔnıl; lɔvıl - jɛ pɔlɔvıl; pšɛnica -ɛ; žıvım -š; nıva -ɛ; sılva -ɛ; lɛdvıɛɔ.

B. *Nepoudarjeni i* ostane, le da se nekoliko širše izgovarja kot poudarjeni: mlâtit (inf.) -im/n -š, ɔni mlâtıjɔ ali mlâtıdɔ/du, mlâtımɔ, sũtra bũdɛmɔ mlâtılı, fɛɕɛra smɔ mlâtılı; hɛrž mlâti (imper.); razdjêlim; huɔdıtı (inf.) -im -ıš, huɔdıjɔ / -dɔ; huɔdı sɛm! vuɔzıt, bũdɛm vuɔzıl; ɔni vuɔzıjɔ, jâ vuɔzım; na kɔlıh „na vozu“; nɛsɔ jɛ v mɛlın (mlin); sɛdɛti; trıčavlı, štıri čavlı. pjɛt čavlı (!); dɔılı; gɔrı; na skâlı (skala pomeni leseno 'iver'); trı brɛjgi; vɔdı je (v vodi); cūrıt (inf.); kâmeni (nom. pl.); vzɛti (v)zɛmi sı! štıri vɔla; kɔnıski kɔmât; žıvil žıvıla „živina“; perjâdı (g. sg.) f.; zvıri (g., d., l. sg. n., g. a. pl.); lɛıtıt (inf.), lɛti (3. sg. prez.), lɛtıjɔ, kɔs jɛ lɛtıı (!). žɛrjâvi sɔ lɛtɛl (< leteli); štêlica -ɛ „stenica“; kčêlci (n. pl.) „klopi“; ku(h)atı čâj; sêjči (imper.), inf. sêjčt, prez. sêjčɛm; dêkla „deklê“; dêklica; brâti (n. pl.) in brâtjɛ (n. pl.); tɔ sɔ trı mɔuži; pjɛt mɔuži; nıgɔvi sını; prisɛga; rɔdbına, rɔdjâki „rojaki“; ɔnı plâtıjɔ; ɔči (n., g. pl.), dva ɔči (ak. du. = pl.); nɔsıɛɔ „nosnice“; lâsi (pl.); med zɔıbi mɛsɔ „desla/-sna“. zɔıbi (n. gi. pl.); vɛsêlı (dol. obl.) : vɛsêl in vɛsel (nedol. o.); gɔvɔrıt (inf.); na laktı; lɛjvi -a -o; prâvi -a -ɔ „dexter“; mɛrııt (inf. in sup.); kuɔstı (n., a. pl.); çêlı dân (!); bjêl : bjêlı; zabêlııt -ım; prɛvũči sɛ -ɛm „navadıtı se“; cfr. shrv. prıvıči se; prɛšɛči; mâšnik (iz slovenskega knjižnega jezika); vũni jɛ (zunaj je);

bràtjē; skàzat skàžēm; onī plàtjō/-du, jà platīm!; imam dvē ōci (sak. du. pl. „dve očesi“); lās, pl. lāsi; vrât -a m (okrog in okrog) : gōt -a m (samo sprednji del: *golt*); stopâlē -âl plur. f; sg. jē stopâla -e f; lākēt, na lākti; prâvi -a -o; na vjēkē tāk; dân (in dên) iz *dnis*; grād (sh. zamak); vâroš po-leg mējstō in mīēstō; sàda (sedaj); māsā -ē, mās̄nik -a m, oboje iz knjižne slovenščine; *màti* (zà ves singular samo ta oblika! plurala nimam zapisa-nega; tudi Botka Ferenc ne); gràbja -ē f. sg., navadno plur. gràbjē f; *smē-jàti* sē; jàbōka -ē f; nājti nājdem; màoçha -ē f „maçeha“; skàda? „kdaj“; vràbēc vràpca m; kràj (kralj) m; jà (azъ); gospodâr -a m; niš(t) moždjâ (nič možgan); brâun „rjav“, brâunō jē.

B. *Nepoudarjeni* a ni labializiran: stûp stûba (stl̄bъ) m; zēmja in mōja zēm̄lja; pējska g. sg.; pjēda g. sg. m; razdjēlt (< -liti); bjēzat, bjēžal; jàhat kōná; jàhanje; drējva -ē f „plug“; tudi „les“; sēdla g. sg.; stēna -ē „zid“; kōmōra -ē f „jedilna shramba“; pivnica -ē f (klet pod hišo), svēča; štàla; kōnska štàla; kāmra -ē f „izba“; sōba; hiža „stavba“; rōka; kāmēna g. sg.; stīskat stīskam; tēja f. „tēmb“; bōrova drējva; smrējka; macēs -a m; bōrovice „brin“; cēpat -am -aš -amō dr̄va. (v)zēmam si; rāst rāsta in (chrastъ, *dōb*); žēja -ē f „zelje“, toda : kīsēlo zējē; dvà, trī, štīri vōla; cūcka g. sg.; cūda (pērjādi); gōuska (velika: gōusē n (mlada), vūka (vūka) g. sg.; strijēla; guōja (madž. golya); žūna (žolna); bēsējda; ōna jē lākōma; kūhati -am -aš; jà imam mūža (ak. ag.); nēmaš plundrē g; sg. f: (dekleta) nēmam, imam plundrē (pl.) „hlače“; ima muōža; dēklica (majhna), dēkla (večja, „deklē“); nē-vjēsta; sēstra; bràta g. sg.; sīna g., a. sg.; žēna; vjēra; prisēga; tēta; dēda n. sg. od *dēdo*); sōuseda n. sg. f. ali g. sg. m.; dvà gōsta; družina; rōdbina; skàzat (inf.); platīm -iš; dōktōra; dvōja (līcē); ōbraz ali uōbraz — a m; rōka; nōga; plur. kōlna; çerējva; popēvamō; sila; pūkjust -a (pukljast); mōka; niska; nēba (g. sg. od *nēbo*); zvjēzda; lēta (g. sg.) : plural lējta (nom.); zīma; kōnca g. sg. m „kraja, sukanca“; kōnçat kōnçam; nadēja (*nedělja*); zabējlit -im; tēma, bējda; tēška (noseča); iskat, išçēm, iskal -la -o; prōšnja; ōn ga jē prēsēgēl; sēdaj in sàda; sēnja (sanja); zājega; snēha; mōjēga ōtaca; vok. ōtac; prōšla jē, māsā; lēka (l̄gъka); sijat (inf.); sējati; srējda; vrējmenja; dēska; kēsna jē; stēbla -ē f; dōužna; dōuga; pōuna; búa (*bŭcha*); jàbōka; jàbōkē (g. sg. f.); sūza (slza); çērva g. sg. m; srjēča; hērdja; lējpa; kōna g. sg.; màoçha; jē nōsila; jē nēsila; ōna jē huōdila; ōna jē hūda; korūza; pšē-nica; nēma niš hērzi; fažōn (fižol); rējpa; jēçma (g. sg.); mējha g. sg.; skàda „kdaj“; nīva; sūa (iz: *suha*); cūcka (g. sg.); cērka; orēja (orēcha); sliva; grànica, çerēšna; çerēpina.

6. *ø* A. Za *poudarjeni* nosnik *ø* imamo več refleksov:

a) *u*: bùdem -ēš, bùdēmō bùdētē.

c) *i* (po analogiji): na skàli; na vòdi; v lèsi (v gozdu); lètiti, (lètiyo); kòs ję lètiu; viditi; tępiti -im; òri (< orěchъ).

3. [e] A. Etimološki e nudi pod poudarkom tele reflekse:

a) *e/e*: stęrnjěj/-něj „strnišće“; zēmija in zēmja; macēs -a m; zėje (iz: zelje); tēta; ušēsō, dvěj ušēsō (!); vēsēl : vēsēli; nępcę „nebo v ustih“; sēdam; čēr (g. sg. hčere); žęlēr -a m (iz madž. zselér).

b) *e*: fčęra smō mlátili; káj tō nęsętę? nęsęyo v męlin (mlin); tęlę, pręs (!) tęlęta; sęstra -ę, žęna -ę; čęlō -a, jędna „ena“; nębō -a n; nęsti nęsęm, ję nęsęl, ję nęsla; sęlō -a n (ne : vēs ali vās); med (predl.) sęst (< sest).

c) *iě/ię*, tjęsam (tešem); zjęlęn : zelijęni -a -o; dijęvet „9“; dijęset „10“; mjęd (medъ); piępęl.

č) *ě*: živlęjne (iz notranjsko-istrskih slovenskih govorov).

B. *Nepoudarjeni etimološki e* je redno širok: grąbiję, kōsiję, držålōvję, bůdęm, bůdęmō vuōzili; ođnęsęm; nęjsejo; žęlęzō; sędęti sęđim, sędijō, sędęm (sędo); kámęn -a, pl. kámęni; tęsąti; tęlęta g. sg.; žęrjávı sō lętěl; mętұл -a m; idęmō; brątję; nęl přęz žęnę; akąžęm -ęš; vęjķę, trębę „trepalnice“, nōsice (nosnice) jędno lićę; dvōja lićę (!); stopålę; glęžęn; sęrcę -a n; piųųćę (pljuća); lędviceę; nęmřę; vądłę (nem. *Waden*, sloven. centrano dialektično *bódlni*); sáme (n. pl. f. od *sám*); zvjęzđę g. sg.; přętolitję; zjęlęn : zelijęlęno; iščęm -ęš; nę bůdętę; nę vęstę; ząjęga (za njega); mōjęga; sęjęm -ęš; idęm -ęš; stęblę g. sg. (n. sg. je stębla f (*stęblo*); sōnce, jąbōķę (n. sg. jąbōķa f); sųzę (solze); piępęl (pepel); grōuziję (iz *-dje*); mōřęm -ęš; s pęrjęm; nęsęm nęsęš, ję nęsęl; pšęnica -ę; tęrlęn (trpljenje); živlęjne; pōųlę; mōrję. mōžđję n, mōžđją (ništ mōžđją „nič mōžgan“; prim. prleško *mōžjani*).

4. [e] A. *Poudarjeni nosnik e* reflektira kot:

a) *iě*: pięd -a m „pędъ“; pōtjęgnōt (pōtęgnōti), potjęgnętę; srięća.

b) *ě*: vzęti (v)ęzmmam si, zęmi si!; prisęga, krívoprisęga; męsō -a n; přęsęći přęsęžęm, oň ga ję přęsęgl.

c) *ę*: tęlęta g. sg.; sędęm (sędo); zęt in zęt -a m; tęžķę tęška (nošęća); vęč (vęt'e)męhęk (męķa -o) iz *męķķķ -ķķa -ķķo*; jęčmęn jęčma.

B. *Nepoudarjeni e*: refleks je široki *ę*: sjęmę, tęlę; lędviceę; mięsęc; dęjtę; smęjąti sę; žđriębę (in žęrjęb).

5. [a] A. *Poudarjeni a* je dolg ali kratek, nekoliko labiovelariziran: držålō -a n, držålōvję -a n; mlátit -im; sůtra ũtri bůdęmō mlátili; fčęra smō mlátili; znąš jąhat kōńa; jąhanje -a n; káj; štála; kámra -ę; čávęl, dvą čávli; trí, štiri pięt čávli; na skáli (*skala* ima samo pomen „iver“); kámęn -a m, pl. kámęni; tęsąti; pęrjád -i f, čůda pęrjádi; žęrjávı sō lętěl; dijąjćę -a n; ląkōmęt (masc. za slov. *lakomen*), óna ję ląkōma; čáj; brát -a m, pl. brąti ali

zêĉ (zelje); kômat; sêjno; gnêzdo; k obêdu; lãokmêt (masc.), lãkoma f; lêjpo; têtstô; nêgovi (sini); popêvamo; prãvo „desno“; rođjãki; dôktor -a; uôko in ôko; ĉĉlo; ušêso; kolênô; dvêi kolênê; stopãlê -al f. plur.; têtjlo; niskô; nêbo; lêtô, zeljêno, sivo, ãrno; brãjno (rjavo) jê; skûro jê (istrsko slovensko); vãroš; idêmo; mlêjko (n. in g. sg.); kêsno jê stêblo; gêrlo; s kônom jê pojêl (kajk. pošel); jê zvônîl, jê lovîl; jê pozvônîl; je polôvil; Tô je lêjpo. Tô jê hûdo. kôrûza; prôsô; gospodãr -ãra m; sûo (iz *suho*); orêja (oreha); moždjê moždjã „možgani“, nêma niš(t) moždjã (prim. prleško: možjãni).

Za nepoudarjeni *o* v besedi *klobuk* imamo sekundarno poudarjeni *ê*: *klêbuk*.

8. u Pshl. in prvotnoslovenski *u* je *pod poudarkom* in *ĉe ni bil poudarjen*, ostal redno kot *u*: kl'ûĉ in kjûĉ (novejše); cûrit (inf.) — *curî*, 3. sg. prez., brêžûjêk (brežuljek), cûĉek cûcka m; ĉûda „veliko“; meťûl -a m; kûhati kûham; krûha; hljêb kruha; plûndra; ûjêc ûjca; dêdu (gen. sg.); družina; ušêso n. sg.; pjûuĉe pjûuĉ (plur. tant. za *pljuĉa*) fem.; škûro jê; vûn; v vûni jê (zunaj je); nûk -a (iz: vnuk); vûš vûši f.; jûbit (ljubiti); jûdi (ljudi za n. pl. ljudje); hûd -a -o; kôrûza; klêbuk, krûmpli; sûu súa sûo (iz *suĥ*); pûkjast „grbav“ (iz puk(l)jast); po nem. *buckelig*.

9. ъ/ь Psl. *ъ* in *ь* sta se že v predslovenski dobi zlila v kolikor toliko enoten polglasnik (*ə*), dasi bi iz starih zapisov obeh glasov in današnjih nians v nareĉjih mogli sklepati, da njegova izgovarjava le ni bila tako ĉisto srednji ali celo sprednji vokal.

A. Za poudarjeni *ə* imamo v Homoku:

a) *ê/ĉ/ĉ*: dên, dênĉêšnêga dnêva; têmên, têmno jê; têma; sênja (sanja n. sg., slov. navadno plur. *sanje*); lêhêk (< lъgъkъ), lêka -o (< lъgъka -o); pênot (pъchnoti) pênem; utêknot (vъ-tъknoti), utêknem; dêska -ê kêsena si, kêsna jê; kêsno jê; dnêš; stêblo -ê f; pêkêl -kla (*poklb*); sêsat, dêjtê sêsne. Polglasnik v besedi *môlynô* za vzglasnim *m-* ni izpadel, marveĉ je prešel v *ê*) *mêlin* (prim. centralno slovensko *malin*); lahko je pa po prezentu glagola *meljem*, prleško dialektično *mêlem*, analogiĉno prešel tudi v *mêlin*.

b) *à*: mãša, mãšnik (iz knjižne slovenščine); dãn; skãda je najbrž prevzeto od gradišĉanskih Hrvatov.

c) *û/ú*: vûn (kam?), vûni jê (kje?); vûš vûši (iz vъšъ), g. sg. *vôši* je dal *uši* in s protetiĉnim *v*: *vûši* (akcent po nom. sg.!).

B. *Nepoudarjeni ə* redno reflektira kot *ĉ*, redko kot *a*: pêjsek -ska; klînĉ klinca; brêžûjêk -jka; cûĉek cûcka; kĉêlĉ -lca, „klôp“ plur. kĉêlci; ûjêc ûjca m (se redko rabi); pôupek; glêžen; želôdêc; têmên; têtêk; kuônêc (Ende, Zwirn); ôĉec in ôtac, g. sg. môjega ôtaca; lêhêk; tjêden; kêsên, dênêšni; dôužen; vrãbêc; têrplên (trpljenje); cûĉek; ždriêbêc, ĉãvêl dvã ĉãvli, tri štîri, pjêt ĉãvli.

b) $\delta\upsilon$: $g\delta\upsilon\sigma\epsilon$ (mlada gos); $g\delta\upsilon\sigma ka$ (velika gos); $t\delta$ so tri $m\delta\upsilon\zeta i$; $\pi\acute{\iota}\eta t$ $m\delta\upsilon\zeta i$, gl. še pod c); $s\delta\upsilon\sigma\epsilon d$ -a m; $p\delta\upsilon\pi\epsilon k$; $z\delta\upsilon b$ -a, plur. $z\delta\upsilon bi$; $\pi\acute{\iota}\eta t$ $z\delta\upsilon bi$; $m\delta\upsilon ka$ „moka“.

c) $\upsilon\delta$: $m\upsilon\delta\zeta$ $m\upsilon\delta\zeta a$; $g\upsilon\delta t$ -a - ϕ „dicht“.

č) ϕ : $s\delta$ (3. pl. prez.); $r\delta ka$ - ϵ ; $m\epsilon d$ $z\delta bi$ $m\epsilon s\phi$ (dlesna), $\zeta\epsilon\lambda\delta ec$, $\zeta\epsilon\lambda\delta ca$ / $\zeta\epsilon\lambda\delta ca$.

B. *Nepoudarjeni* ϕ ima refleksje:

a) - ϕ : $ml\acute{\alpha}t i\phi$, $n\acute{\epsilon}s\epsilon\zeta\phi$, $v\phi j$ $h i\zeta\phi$ (a. sg.); $dr\acute{\epsilon}j\upsilon\phi$ (a. sg. f) $\phi t\acute{\epsilon}\zeta\epsilon\zeta\phi$; $p\acute{\epsilon}n\phi t$ ($\rho\acute{\epsilon}x\eta n\phi t i$); $\upsilon t\acute{\epsilon}k\eta n\phi t$ ($\nu\acute{\epsilon}t\acute{\epsilon}k\eta n\phi t i$); s $h i\zeta\phi$ (i. sg.); z $n\phi\upsilon\phi\phi$.

b) - u / o ozir. - du / do ; $ml\acute{\alpha}t i\upsilon$ poleg $ml\acute{\alpha}t i\delta\phi$;

c) - un v instr. sg. $m\acute{\alpha}\zeta\acute{c}\acute{u}n$; tudi - um : s $\zeta\epsilon k i\upsilon r\upsilon m$ poleg $\zeta\epsilon k i\upsilon r\phi m$.

7. Etim. [o]. Širokega o ni ne v poudarjenih ne v nepoudarjenih zlogih, vsaj v Homoku ne.

A. *Poudarjeni* o : a) ϕ : $m\delta ja$ $z\epsilon m(I)ja$; $\delta n\phi$; na $k\delta lih$ (na vozu; $k\delta la$ n. pl. „voz“, kolo „Rad“ : $k\phi t\acute{\alpha}\acute{c}$); s, $k\phi m\phi ra$ - ϵ „jedilna shramba“; $k\phi n i\sigma ka$ $\zeta t\acute{\alpha}la$; $b\phi r$ -a m; $b\phi r\phi va$ $dr\acute{\epsilon}j va$, n. sg. f; $v\phi l$ -a m, $dv\acute{\alpha}$, tri, štiri $v\phi la$, $\pi\acute{\iota}\eta t$ $v\phi l\phi f$; $st\phi l$ -a m „miza“, $st\phi l\epsilon c$ -lca m „stol“; $k\phi s$ -a m (ptica); $p\phi l m i\zeta$ -a m „netopir“; $t\phi$ (kaz. zaim.); $g\phi s t$ -a „hospes“: $dv\acute{\alpha}$ $t\phi s t\acute{\alpha}$; pl. $g\phi s t i$ $n\phi s i\epsilon c$ pl. „nosnice“; $\delta b r\acute{\alpha}z$; $k\phi l na$ n. pl.; $t\phi r k$ „torek“; $m\phi r\epsilon m$; $n\epsilon j$ $m\phi \acute{c} i$; $n\phi s i t$ / $\nu\phi\delta i t$ -im, δn $j\epsilon$ $n\phi s i l$, δna $j\epsilon$ $n\phi s i la$; $j\epsilon$ $\rho\phi z v\phi n i l$; $j\epsilon$ $\rho\phi l\phi v i l$; $\rho r\phi s\phi$; fa δn „fizol“; $\acute{c}l\phi v\epsilon k$.

b) $\upsilon\phi$: $h\upsilon\delta i t$, $h\upsilon\delta i m$, $h\upsilon\delta i j\phi$ / do / du , $h\upsilon\delta i$ $s\epsilon m$; $\nu\upsilon\delta i t$, $\nu\upsilon\delta i l$; $k\upsilon\delta r\epsilon n$, $g\upsilon\delta ja$ - ϵ f.; $\upsilon\delta k\phi$ / $\delta k\phi$ n., g. sg.; $n\epsilon ma$ $\delta k\phi$ (!); $\delta\acute{c} i$: Imam $dv\acute{\alpha}$ $\delta\acute{c} i$ (!); $k\upsilon\delta s(t)$ $k\upsilon\delta s t i$, $s\acute{a}m\epsilon$ $k\upsilon\delta s t i$; s $k\phi s t m i$; s $k\phi s\acute{c} u$ (!); $h\upsilon\delta i t$ -im, $j\epsilon$ $h\upsilon\delta i l$, δna $j\epsilon$ $h\upsilon\delta i la$.

c) $\phi\upsilon$: $n\phi\upsilon s$, -a m; tri $n\phi\upsilon s i$, $n\phi\upsilon \acute{c}$; $\rho\phi m\phi\upsilon \acute{c}$; $gr\phi\upsilon z j\epsilon$, z $n\phi\upsilon\phi\phi$; $k\phi\upsilon$ iz $k\acute{\epsilon}t\phi$ vpraš. zaim; $\rho\phi\upsilon l\epsilon$.

č) δ/δ : $k\phi n\acute{\alpha}$ $j\acute{\alpha}h\acute{\alpha}t$; $s\phi ba$; $g\phi r\epsilon$ (gor na hrib); $d\phi l\epsilon$ „dol“; $g\phi r i$; $\upsilon v\phi d i$ $j\epsilon$, $\upsilon v\phi d\phi$ $j\epsilon$ $s\phi\acute{\alpha}l\phi$; $\delta b\epsilon d$; $\rho\delta db i na$; $d\phi k t\phi r$ -a; $k\phi n\epsilon c$ $k\phi n\epsilon a$ m; $k\phi n\epsilon\acute{c} a t i$ $k\phi n\epsilon\acute{c} a m$; δn ; $\delta t\epsilon c$ $\delta t\acute{\alpha}c a$, vok. $\delta t\acute{\alpha}c$; $k\phi n$ -a, $\pi\acute{\iota}\eta t$ $k\phi n i$, s $k\phi n\phi m$; $h\phi d i$ (imp.); $\delta v\epsilon s$; $\delta n\delta a$ „tedaj“; $\delta r i$ (oreh); $\rho r\epsilon k$ $\rho\phi t\phi k a$.

d) u : $kr\phi m p l i$ (krompir); $n\acute{\upsilon}\zeta$ 'nož', $\rho r\epsilon z$ $n\acute{\upsilon}\zeta a$; $j\acute{\alpha}$ imam $n\acute{\upsilon}\zeta a$.

B. *Nepoudarjeni* o je redno ozek vokal (ϕ): $dr\acute{z}\acute{\alpha}l\phi$ -a n; $dr\acute{z}\acute{\alpha}l\phi v j\epsilon$ -a; $ml\acute{\alpha}t i\phi$; $b\acute{\upsilon}d\epsilon m\phi$, $f r i\zeta k\phi$; $\phi d n\acute{\epsilon}s\epsilon m$; $\rho\phi t j\epsilon g n\phi t$ $\rho\phi t j\epsilon g n\epsilon t\epsilon$; $\phi s i$ g. sg. f; $\zeta\epsilon l\epsilon z\phi$ -a n „plug“; za 'plug' se rabi tudi $dr\acute{\epsilon}j va$ - ϵ f; $k\phi m\phi ra$ - ϵ ; $s\phi\acute{\alpha}l\phi$ (s-padlo); $m j\epsilon s t\phi$; $t i\phi\phi$ ali $t i\zeta\phi$; $b\phi r\phi va$; $b\phi r\phi v i\acute{c} a$ „brin“; $k\phi r\acute{\epsilon}n\epsilon?$ $\acute{c}\epsilon p i m\phi$ $dr va$; $k i s\epsilon l\phi$

čêrf čêrva; *f* je labiodentalen. *Soglasniški y* imamo le v diftongih; rastočih in padajočih: huôdit, huôdi! vuôzit; dôule, gôuse, gôuska; môuzi itd.

2. *Alveolari* (*d, t/c, z, s, n, r, l*) se izgovarjajo tako kot v centralnih slovenskih narečjih in v knjižnem jeziku.

3. Več sprememb imamo pri *palatalih*. Soglasniški *i* imajo rastoči in padajoči diftongi: sjêmç; pjêda m (pêd -i f); bjêzat itd.: pêjsək pêjska; kâj?; drêjva -ç f; pred vokali postane tak *i* spirantičen (*j*): krâj < 'kralj' — krâja m.; tijo (tiho); *j* je spirantičen pred vokali v začetku in v sredini besede: jâhat; huôdijç; zêmja (poleg starega zêm'l'a); jêdan „eden“; përijâd -; jêsti, jêim, jêjš, jêjjo itd. V nekaterih besedah se *j* spremeni v *dj*: djâjce, hêrdja „rja“; moždjê poleg možjê „možgani“; to je tipično prekmurski pojav.

Mehki é sem našel samo v instrumentalu pl. s kôšču. Ta *é* je pač iz čakavščine. Botka Ferenc ima v svojem zapisu za instr. plur. obliko s kôšçeim s trdim č. Mehkega *é* nima tudi v Hidegségu. — Trdi *č* je splošen; skupina *šč* je ohranjena. — Tudi *ž* in *š* sta regularna refleksa.

Za *palatalni n* ima Homok refleksa:

- a) *nj*: stërnjêj -a m „strnišče“; dënéšnji;
- b) *n*: v nêga; kôna; pl. kôni. pjët kôni; niva; çëřšna;
- c) nazalirani *j*: tēja „senca“ iz tën; zâjega in tudi že zâjega;
- č) *n* na koncu besede: glêžçen (gležbňň).
- d) *in*: živlêjne.

Palatalni r je na koncu besede otrdel v -r: gošpôdâr, žëlër in ta nom. sg. je postal osnova za vse druge sklone: gošpôdâra, žëlëra itd.; pred vokaloma *e* in *a* pa je razpadel v *r+j*: moře je dalo v Homoku môrjç; za psl. *žeravjê* (Začladní všeslovanská slavní zásoba, Praha 1964, 512 sl.) imamo v slovensščini *žerjav*; prav tako v slovaščini *žerjav*; noben drug slovanski jezik nima palatalnega *r*; v Homoku imamo slovensko obliko: žerjaví so letêj (iz -li); përijâd -i ima *j* lahko tudi po slovenskem kolektivnem imenu *perje*.

Palatalni l dá refleksa:

a) v začetku, sredini in na koncu besede *j* (po madžarskem vplivu, kjer je *lj* prešel v *j*: jûbit (ljubiti); jûdi (ljudi — ljudje); kjûč -a; kjûci (ključ -a -i); zêmja poleg še zêmjlja: grâbja in grâbjç (prvo nom. sg., drugo nom. pl. fem.); krâj (kralj madž. király), pûkjast, brëžûjçk; zêjç (zelje).

b) v sredini in na koncu besede imamo tudi (redko) srednji *l*: pôule (polje), kar je izrazito prekmurska oblika; tërplçn (n. sg.) „trpljenje“; metûl -a m (metulj); çävçl çävla; plur. dvâ çävli, trí çävli; živlêjne.

4. *Velari*: a) *g* in *k* nimata sprememb. Za *velarni n* imam samo primer: oŋ ga je pëřsêççl „on ga je . . .“

V besedah *svīnc* (iz svinjec) in *tórk* (iz torek) je polglasnik ∂ že v nom. sg. izpadel.

O psl. *y* gl. zgoraj pod št. 1!

10. Vokalni [j] je dal A. pod *poudarkom*:

a) *u*: vúk -a, pl. vúki; stúp stúba m (iz *stúbo*); žùna (žolna); bùa (iz bícha); sùza, pl. sùzə.

b) ∂ : gòut „sprednji del vratu“; dõužen dõužna -o; dõug -a m; dõug -a -o; põun -a -o; tõučę (3. sg. prez. od *tolči -em*); prevzeto iz notranjsko-istrskih govorov.

c) δ : žòt -a -o (žolt, rumen); sòncę.

B. *Nepoudarjeni l* je dal:

a) -el: sèdęl (g. pl. od *sedlo*); pěkęl (iz *pkłt* > *pkł* > *ęl*).

b) o: jàboka -ę f.

c) Skupina *olk-* je dala *lak-*: làkomęt m, làkoma f; làkęt, na làkti.

11. Vokalni [r] je A. pod *poudarkom* dal: a) *ęr/ęr*: hęřž „rž“; hęřzi; sęrna; oբęrvę; sęrcę; gęrlø; kęrf kęrvi; smęrt -i; čęrf čęrva; hęrdja „rja“; tęrplęn; pęrst.

b) *ęr*: cęrkva (skoraj *cirkva*).

c) r: drva, črno.

B. *Nepoudarjeni r* dá a) r: držàlo -a; držàlovje.

b) *ęr*: stęrnęj; vętęr.

12. Vokalni [m] Psl. skupina *konzonant + mь* [*k + mь*] je v Homoku dala *-em/-am*: *jesmь* > sęm (sì, ję; smò, stę, sò); *sedmь* > sędam „7“; *osmь* > ôsam.

13. Vokalni [v]. Skupina *-k + mь* je dala *ęn*; pred labialnimi konzonanti pa *-em*: *pęsmь* — *pęsen* : pęsem popęvamø; iz takih zvez se je oblika popevamo posplošila.

14. Skupina *črę-* da čęre-/ęj-: čęręiva pl.; čęręišna; čęrępina. Skupina *žrę-* dá ždrję-: žęrję-: žęrjęb, ždrjębę, ždrjębęc.

B. KONZONANTI

1. Pri *labialih* se *b*, *p*, *f*, *m* izgovarjajo enako kot v centralnih slovenskih narečjih in v pisni slovensčini. Prvotni bilabialni *w* se izgovarja kot labiodentalni *v*, pred nezvenečimi soglasniki in na koncu besede pa kot *f*: živęti živim; cęrkva -ę; člòvęk -ęka; zvõnıl, vòda, vràbęc; vzęti (ostale glagolske oblike začetni *v*- navadno že opuščajo); vęs, fsà, fsę; fčęra; kęrf kęrvi;

OBLIKOSLOVJE

Iz skopega gradiva, ki sem ga zbral v nekaj urah — med pogovorom o drugih rečeh — razberem, da se deklinacija pri nekaterih samostalnikih že izgublja, morda pod vplivom madžarščine in nemščine (gradiščanski Hrvati!). Tako ima npr. samostalnik *mati* v vsej ednini samo obliko nominativa sing. Tudi mehka deklinacija moškega spola že izginja: s *kòńom*, toda v srednjem spolu še: s *pěrjẽm*. Pri glagolih je mogoč še dolgi infinitiv z *-i* poleg kratkega brez *-i*. Kratki infinitiv se rabi tudi za supin: *nyõsit*, toda *živẽti*, *sẽjati*, toda samo *sijat* (*sõnce*); *iti*, *smejãti sę*; *zaprẽjt* in *zaprẽiti*.

ne *jesmь* je dalo *nẽsem*, ne *imamь* pa *nẽmam*.

Za 3. osebo plurala imamo obrazila: *-jõ*, *-dõ* ali celo *-du*: *mlãtijõ mlãtidõ/du*.

Ker imam premalo gradiva, primerjav s slovenskimi in današnjimi hrvaškimi narečji ne morem delati. Zaradi skopo odmerjenega prostora tudi govora v Hidegségu sedaj ne morem objaviti; storil bom to v prihodnji številki.

b) *Spirant h (=ch)* je v vzglasju še ostal, vendar je malo oslavljen (hū̀dīt, hū̀dijō/dō; hī̀ža -č ('stavba', ne 'vélika soba'); med vokali je *h* že popolnoma onemel ali vsaj toliko oslavel, da mu nastali hiat zapira soglasniški *j*: *tihō* ozir. *tijō*; v besedi *hrast* je onemel že v začetku besede: *rást*. V besedi *hrěn* se uporablja izposojenka iz nemščine: *krěn*; tudi za *hči hčere* imam ože samo č: *čēr* (g. sg.); *bua* (bolha); *grêi* (grěchъ); toda še *mêjh* (měchъ) in *mjêh* -a (mъchъ).

c) *Velarni l*, ki se verjetno šele v slovenščini velariziral pred zadnjimi vokali, je v homoškem dialektu postal srednji *l*: *držàlo*, *držàlōvjē*, *mlâtijō*, *lākōma*; *sěj*.la; *lās*; *tějlo*; *plūndra* (deklè); pred *e*, *ę*, *i*, *ə*, je *l* bil že prej srednje kvalitete: *mlâtili*; na *kólih* (na vozu), *žęlězō*; na *skàli*; *lēs*; *ljēp* -a -ō; *tělę*, *vādļę*; *kôlna* ima tudi v pluralu na koncu zloga v sredini besede srednji *l*; sg. *koljēnō*; *bjěl* : *bjéli*; *zěljēnō*; -*l* na koncu participa moškega spola na -*l* se skoraj redno izgovarja kot srednji *l* (označujem ga z *l*). Isto pri samostalnikih in pridevnikih na -*l*: *iskal*, *bjěžal*, *vōl*, *pęķęl* (pъķlъ); tudi v sredini besede na koncu zloga se izgovarja srednji *l*: *kčēlci* „klopi“; je *prešęęęl*; *stōl* -la m; *pępęl*; *ję nōsil*, *ję nēsęl*, *ję hū̀dīl* itd. Včasih imamo *redukcijo končnega -i* v plur. mošk. spola: *žerjāvī sō letēl* (< *li*), toda: je *lētijū*, *ōn* je *vđędō* ali *vđędū*, vendar spet: *mī smō vđęđ* poleg *vđęđi*; *vęšęl* : *vęšęli*; -*ol* (za vokalni *l*) je prešel, kot smo že omenili, v *ōu*: *dōųg* -a m; *dōųg* -a -ō 'lang'; *dōųžen* -žna -o 'schuldig'; *pōųn* -a -ō, toda *sōnce*, *jàbōka* -č f; *sūza* -č; *bua* (bolha); v part. pret. akt. II imamo tudi *sějku*.

Nekatere soglasniške skupine.

Psl. skupnini *bj*, *vj* (ne slovenski po izpadu polglasnika *ə*) redno ne dobita vmesnega *l*: *grabja* (bi v dialektu Homoka lahko nastalo tudi iz *grablja*); *držàlōvję*, *zdrāvję*.

Tudi *tj* ja dalo *tj*: *cvjētję* in *cvějťję*, *brătję* (poleg *bràti* n. pl.). Toda *lišće* s trdim *č* (iz shrv.) in s *kōšču*. Prvotni psl. *tj* dá *č*: *svěča* -č f.

V besedi *grozdje* se je *d* izgubil: *grōųzję*.

Vzglasna skupina *hr* je prešla v *r*: *rást* (chrastъ). Prav tako odpade vzglasni *v* besedi *vnuk*: *nūk* -a m.

Beseda psl. *vъš* je dala po gen. sg. *wši* najprej *uši* in potem s proteičnim *v*:- *vūši* in no. sg. *vúš* (akuzat. gen. sg. *vūši* je iz nom. sg.).

V besedi *vtorek* sta odpadla začetni *v* in polglasnik: *tōrk* -a m.

Govor v Homoku pozna samo besedo *sělō*, ne *vēs* ali *vās*.

V besedah *žrěbē* in *žrebac* se za vzglasnim *ž*- v časih vrine *d*: *ždrjěbę*, *ždrjěbęc*.

-*m* na koncu besed prehaja rad v -*n*, ostaja pa pred labialnimi soglasniki: *mlâtin* : *mlâtim* *prōsō*.

Блаже КОНЕСКИ

(Скопље)

ЛЕКСЕМЕ У БЛОКИРАНОЈ ПОЗИЦИЈИ

Позната је појава да поједини неологизми или регионалне речи, које су неким начином ушле у циркулацију преко књижевног језика, наилазе на брз и широк пријем у говорној средини, — док се опет други такви елементи тешко прихватају или се одмах заборављају. Више примера и за једно и за друго пружа нам у најновије време развитак лексике македонског књижевног језика, који је, налазећи се у периоду свога оформиљавања, морао да постигне потребну стабилизацију нарочито у своје речничком фонду. Тако су, на пример, речи *џоложба*, *сосџојба*, *наџан* толико брзо ушле у употребу, да их је непосредно после њиховог лансирања било могуће чути чак и у говору представника сеоске средине, те су некако постале видљив показатељ за ширење утицаја младог књижевног језика. С друге стране један облик као *џежба* и до данас није постигао ширу афирмацију, тако да се не може тврдити да је у правом смислу стекао статус синонима према обичноме *сџремџ*.

Свакако да више фактора учествује у томе да ли ће употреба брзо и без особитог напора санкционисати одређени елеменат (као да се просто чекало на његову појаву). Овом приликом хтели бисмо да скренемо пажњу на један од тих фактора, на улогу *блокиране џозиције* у датом лексичком одсеку.

Ради се о извесној напегнутости у томе одсеку, која може да постоји и дуже времена и која намеће осећање да се још увек тражи погодно решење за ту ситуацију. Једна позиција је блокирана ако се очекује да је попуни неки други елеменат (уместо оних који је моментално држе), било да је реч о замени само једног елемента који ипак осећамо незгодним или пак о замени конкурентних елемената од којих ниједан није успео да надвлада. (Термин *блокирање* преузимамо, по

могло да се помисли ако се имају у виду једино досад наведени примери. У моменту када књижевни језик треба да савлађује регионалне препреке, таква позиција може да произиђе и из супротстављања разнодијалекатских елемената, ако из неког разлога ниједан између њих не може да надвлада. Једна нова туђа реч дође онда јако добро да изврши уједињење. Тако је у македонском лако продрло *йечка*, чиме је пронађен излаз из дијалекатске разногласности у означавању тога појма (*йамйур, соба, кумбе, кофйор*).

Истаћи ћемо још једном значајну чињеницу да су облици као *йоложсба, насйан, бран* изванредно брзо и лако ушли у употребу, како у писменом тако и у говорном језику. Не превиђајући у томе чисто емоционални однос говоритеља (ради се о форсирању својих елемената), можемо рећи да тај однос није једини нити основни фактор, као што се лепо види макар само на примеру речи *йечка*. У једним случајевима употреба врши избор елиминацијом једног од супротстављених елемената, а у другим — из неког разлога — она ствара напету или блокирану позицију, из које произилази *шанса йрећега*. То и објашњава брзи продор елемената који се користе том шансом и који напетост доводе до успокојења. Тако једна основна животна законитост налази свога израза и у језичким појавама. Ми смо то овде пратили у области лексике, али изгледа да би било интересантно да се оваква посматрања пренесу и на друга језичка подручја. Тако, на пример, из података које ми је ставио на увид проф. Б. Видоески произилази да је у неким југозападним македонским дијалектима, на додиру изговорних варијанти *мега* : *межда*, избор извршен у корист грчке речи *синор*.

аналогији, из других области. Тако се у штампарству црном плочицом или било којим знаком блокира једно место, све док се не пронађе прави знак који треба да га попуни. Јасна је овде корисност блокирања, па и у језику оно врши важну посредничку функцију).

У часу када је извршена кодификација македонског књижевног језика (непосредно после другог светског рата), а услед тога што се на македонском терену укрштало више утицаја (различитих центара, различитих традиција, посебних регионалних односа), створен је на нивоу говорног језика читав низ таквих ситуација у којима је тек предстојао коначан избор одговарајућих лексема. То стање се одражавало, природно, и у писменој активности у томе периоду, као што може нарочито јасно да се види из македонских текстова из времена рата.

Не једном ћемо у тим текстовима наићи на напоредну употребу извесних синонимних речи, одомаћених под утицајем развијенијих центара (српског и бугарског), које можемо, преко одговарајућих примера, да укључимо у следеће три типичне ситуације: 1. *утицај* — *влијание*; *однос* — *ојношение*; *јоложај* — *јоложение*; 3. *догађај* — *собишше*.

У првом случају дефинитиван избор је извршен у корист једне од конкурентних лексема (*влијание* и *однос*). Тај избор није арбитражан, већ полази од неких битних претпоставки: *влијание* се бира као *словенска* реч са широм употребом, на супрот у томе ширем смислу регионално маркираној речи *утицај*. С друге стране, *однос* се бира као облик потпуно укључен у актуелне деривацијске моделе македонског језика.

У другом случају излаз је пронађен на тај начин што је извршена адаптација супротстављених облика. Данас необични суфикси *-ај* и *-ние* замењени су продуктивним суфиксом *-ба* (*јоложс-ба*). Имамо, дакле, пример за парцијално блокирање, које тангира само један део речи. Позиција је деблокирана избором трећег деривацијског елемента.

Међутим, најтипичнији пример блокирања представљен је у последњем случају. Неко време у македонском говорном и писменом језику употребљавало се наредо *догађај* и *собишше*, чиме је створена напрегнутост. Блокирана позиција је решена избором сасвим друге речи: *настан*, коју, иако је као облик налазимо у народној поезији, можемо слободно у овом значењу да сматрамо правим неологизмом.

У суштини исту појаву запажамо и код брзог усвајања регионалне речи *бран* (обичне у охридском говору). Укључена у радиофонијску терминологију (*средни бранови* : *средни таласи*, *средни вълни*), она је почела да ограничава употребу речи *талас* и у другим значењима.

Блокирана позиција се не ствара само као резултат утицаја различитих културних центара или традиција на књижевни језик, како би

М. С. ЛАЛЕВИЋ

(Београд)

ПРИЛОГ ИЗ СИНТАКСИЧКЕ СИНОНИМИКЕ

У нас је мало пажње поклањано синонимици. То је велика штета и велики пропуст. О њој се више говорило и говори него што се писало. — Ми ћемо се овде задржати на питању синтаксичке синонимике.

Поред *лексичке* и *морфолошке*, свакако ће бити значајнија *синтаксичка синонимика*. Додуше, и о лексичкој и о морфолошкој се синонимици мање или више говори у настави нашег језика, али понајмање о синтаксичкој синонимици. А јасно је да ће се и лексичкој и морфолошкој синонимици наћи одређено место у синтаксичкој синонимици. То је уосталом природно, јер се у синтаксичком материјалу и у синтаксичким питањима сусрећу, сучељавају, налазе и сва друга питања од фонетских промена у речима и њиховим облицима, од грађења самих речи до различних њихових облика који настају у узајамној зависности од њихових функција у реченици, па даље до стилских тананости које настају опет у зависности од различних момената који одлучују за овакву или онакву везу у синтагме и реченице, па и читаве одељке у књижевном делу.

Али морамо споменути да у науци о језику није постигнута потпуна сагласност у питању шта је синтаксичка синонимика. Једни мисле да се треба ослањати само на синтаксичку *везу* као карактеристичну вредност и особеност синтаксичке синонимике. Изједначајући службу глаголске именице и инфинитива особитих случајева, лако се долази до једнакости или приближне једнакости тих веза: читати : читање, певати : певање, трчати : трчање и сл.

Полазећи и овде од тога да је правих синонима врло мало, па се чак с правом истиче да и оне речи, изрази и различне везе које се употребљавају само у једном крају или једној прилици, док се друге речи, изрази и различне везе за исти или сличан садржај или однос употребљавају у другом крају или у другој прилици, у ствари и нису прави

су исти граматички елементи, али се различно везују, те се такво гледање своди на везнике и друге сличне или несличне изразе сличних служби. Каткад се мисли да се синтаксички синоними морају разликовати обликом саме синтаксичке везе. Међутим, овде се заборавља унутрашња, битна, стварна психолошка основа с које се полази да ма какве везе, везници и слични изрази, у ствари долазе као нешто секундарно да као спољашње ознаке унутрашњих односа различних веза, склопова, изрза, реченица остваре склапање, да означе тај унутрашњи однос, да као спољашњи знаци покажу, демонстрирају односе садржаја које на овај или онај начин доводе у везу, која може бити лабавија или тешња, што зависи од самих садржаја и њихових унутрашњих односа. Отуд у оваквим случајевима не може бити говора о правим, потпуним синонимним везама него о сличним садржајима и сличним везама, блиским садржајима и блиским везама.

То је нужно имати на уму и у самој настави о различним везницима који као равноправно везују различне врсте реченица, те их имамо и већи број што везују нпр. исту врсту приређених реченица једну за другу или подређених реченица које се везују за своје главне реченице. Увек је ту разлика у њиховим односима обележена друкчијим везником као *секундарним елементом према примарним садржајима* тога односа подређене реченице према главној. Што ће говорно лице (или онај који пише) употребити једном за везу декларативне реченице за главну везник *да*, други пут *како*, па *где*, *е*, све су то знаци различних вредности, па отуда и различних склопова и њихових садржаја. Исти је случај и с другим скуповима везника који служе да везују исту врсту подређених реченица за главну реченицу.

Поставља се питање: има ли ту синонимике? — Свакако, има. Само је то не због везника него због различних односа међу деловима унутрашњег садржаја. Запажамо да је ту у питању сам везник као елемент ознаке унутрашњег односа одређених садржаја.

Узима се да је могућност замењивања једнога другим карактеристично за синонимику уопште. Али смо ту врло често у прилици да занемаримо оно што је основно, унутрашње, садржајно, примарно, да то примарно заменимо секундарним.

Како су облици речи настали у зависности од односа с другим речима или према другим речима, природно је ствар посматрати са синтаксичког становишта. Стога су и облици речи у синтагмама везани синтаксичком зависношћу, а то се даље преноси и на све склопове у реченици. Отуд синтагма *дечак са црним очима*, *дечак црних очију* значе исто што *црноок дечак*, и то су синонимни изрази. Што ћемо у

синоними нити исти синонимни изрази и везе, јер је говорно лице узело баш ту реч, тај израз и ту везу а не другу реч, израз или везу. Наиме, иако и један и други знају и реч *хлеб* (*хљеб*) и реч *крух*, један узима само једну, други само другу реч. И нека је исто значење, употреба потврђује значење једне речи за једну прилику, ситуацију, а другу — за другу. Јасно је што се нпр. реч *крух* употребљава у особитим приликама и онде где је у употреби само реч *хлеб* (*хљеб*), али је то у особитим изразима, пословицама и другим окамењеним изразима и везама, нпр. *о свом руху и круху, о свом руву и круву*, кад се тако чува реч *дикла* у говору где јој се не зна непосредно значење, нпр. *шио дикла навикла, њо невјестја не одвече*, па јој се схвата значење ретроградно, преко *невјестје* уназад долази се до девојке, кад је име месецу *јросинцу* сачувано у говору у коме се никад другде не чује, нпр. *завија ка вук у јросџенац*, па кад се чува реч *леће* у говору краја који не зна шта је то, а тек може знати шта је *сочиво*, нпр. *сијино ка леће* и сл. Све нам то показује укрштања прошлости и живог говора особито континуирана, непрекинута употреба ма и у таквим петрификованим случајевима.

Са синтаксичком синонимиком је ипак нешто друкчије. Као и синтаксичка материја уопште, иако се може пратити и вертикално, ипак је хоризонтални пресек активан и актуалан, жив, па је та разноликост већа и могућности шире. Стога је нужно претресање, упоређивање, договарање о овим стварима.

Иако је мало правих синонима, него је велики број, читаво обиље које је тешко ограничити у сличним речима и изразима, сродним не по корену него по значењу, не етимолошки него семантички, слично је и са синтаксичким синонимима. И ту морамо полазити од тога да је ту још мање правих синонимних односа, него је све то исто само мало или много друкчије. Друкчији односи дају друкчија значења. Кад се узме да су ту основни елементи речи са својим значењима које се ступајући у везе с другим речима и саме почињу утапати са својим значењем са значењем друге речи и других речи у заједнички склоп, садржај смисла тога скупа, што је нешто ново према својим саставним елементима, јасно је да су ту разноврсни односи и различни садржаји ма колико били иначе блиски не само по својим елементима него понекад и по својим новим значењима односних веза. Ту је свакако већа различност и развијеност него што је у лексичкој и морфолошкој синонимици. Већ би стога било потребно о томе више говорити. Ми се овде ограничавамо на неке случајеве.

Каткад се синтаксичка синонимика заснива на ослањању на саму *везу* као карактеристичну особеност синтаксичке синонимике, у којој

Борис МАРКОВ

Скопје

NOMINA SINGULATIVA И COLLECTIVA ВО СОВРЕМЕНИОТ МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК

Овие две групи именки претставуваат граматички категории кои спаѓаат кон т.н. *модификациски* зборообразувачки тип. Граматичкиот (морфолошкиот) елемент кај нив е очигледно поизразен отколку кај другите значења (реални и експресивни), поради што одделни автори на граматика ги разгледуваат како чисто граматички значења. Нивното полно примарнување кон граматичките значења, т.е. сингулативното кон номинатив еднина, а колективното кон номинатив множина, сепак нема основа. Имено и едното и другото значење се разликуваат од номинатив еднина, односно множина — формално и содржински. Во поглед на средствата на изразувањето, овие две значења не се разликуваат од другите (реални и експресивни) значења. Напротив, нивното изразување станува со исти средства, односно со средствата на последните — определени суфикси, при што izdelувањето во одделни значења или граматички категории е очигледно отпослежна појава. За тоа зборува не само фактот дека се изразуваат со исто морфолошко средство туку и околноста дека имаат придружен карактер, т.е. истапуваат покрај другите значења, така што врската со основното значење се уште не е напoлно прекината. Од овие две значења предмет на разгледување во науката е најчесто второто (колективното), кое во случајов се објаснува како со поголемите можности за неговото изразување така и со далеку посложена проблематика. Во современиот македонски јазик едното и другото значење ја имаат следнава застапеност и особености.

а) Nomina singulativa

Izdelувањето на сингулативното значење е можно главно кај т.н. градивни именки (*nomina materialia*), на пример: *сламка* : *слама*, *снежинка* или *снегулка* : *снег*. Образованите именки од овој вид

једном случају употребити једну везу, у другом — другу итд., то не мора зависити од могуће разлике садржаја, него ту делују други чиниоци и моменти — темпо, економија, динамичност израза и сл.

Из ових се случајева запажа да се могу узимати у истим или још чешће у сличним функцијама различне везе и склопови синтаксички везаних речи у целине, јединства. Дакле, то могу бити изрази према изразима, синтагме према синтагмама, реченице према реченицама.

Тесна веза између синтаксе и стилистике даје толико материјала који потврђује синтаксичко-стилистичку синонимику као тесно јединство, с једне стране, и морфолошко-синтаксичку синонимику, с друге стране. Све се то не може лако разграничити. Увек ће остајати понешто што одступа или што не иде ни у какве калупе него остаје у гипкој психолошко-логичкој тананости прелива, прожимања, укрштања.

Узмемо ли и посебне реченице, просте изразе веза основних елемената реченице, и ту ћемо имати обиље синонимних елемената из синтаксичке области. Упоредимо:

Он њева као славуј: Он њева као шио њева славуј.

Он је сијао задовољством: Он је сијао од задовољства: Он је сијао као шио се сија од задовољства (одн. задовољством): Он је сијао као шио може сијати човек од задовољства (одн. задовољством).

Разуме се, и овде постоје преливи, тананости према којима ћемо се управљати у једној прилици, према другима — у другој и сл. Не треба тражити подударност, поклапање, истоветност у свему. И ту одлучују елементи економије, темпа, динамичности и сл.

По Палевској, синтаксички синоними су структурно разнородне конструкције у истој граматичкој позицији којом се изражава исти смисаони садржај, што се даље може разликовати у преливима значења:

Волим радиши: Волим да радим: Волим рад.

Јасан је однос међу деловима: један је елеменат у сва три дела исти, док је други елеменат различан: *радиши, да радим, рад*. Како се запажа, понекад је и у оваквим случајевима тешко или немогуће запазити разлику у смислу, садржају, иако су променљиви елементи дати у различним облицима.

Како се из овог осврта може запазити, настави је потребно помоћи у овом смислу из више разлога. Прво је психолошко и логичко доживљавање богатства изражајних могућности. Потом, развијање језичког осећања за тананости и преливе у језику, у говору и писму. Напослетку, ради развијања способности улажења у основне проблеме језика, његове суштине, његове намене и његове употребе као највећег блага које је природа дала човеку.

изгубено или истите суфикси се исползувани за издиференцирано значење спрема основната именка, на пример: *вейвешинка* (: *вейвешина*), *класинка* в. *кочанка*, *орешинка* 'горната зелена лушпа на орев', *шиблинка* 'тенка бодлива прачка'; или *овошка* 'овошно дрво' и др. Од основната именка од која се образувани, примерите со сингулативно значење се разликуваат и по тоа што обично имаат т.н. изброена или обична *множинка*¹, на пример: две, три, . . . пет, . . . десет *нишки*, *семски*, *сламски*; *воштинки*, *снежинки*; *снегулки*; *џердушки*, *кромидушки*. Од разгледаните наставки нешто поголема распространетост има *-ка* и дериватот *-инка*, кој е доста чест и во рускиот јазик (сп. *џесчинка*, *снежинка*, *соломинка*, *соринка*, *чаинка* . . .). Во одделни примери, меѓутоа, напоредно со *-ка* се употребува и дем. суфикс *-че*.

б) Nomina collectiva

Постојните формулации за поимот именки со збирно значење (*nomina collectiva*) во граматика и слични трудови обично не се разликуваат суштествено. За повеќе автори, особено на средношколски граматика, е меѓутоа спорно кои именки можат да се опфатат со употребуваниот термин *nomina collectiva*, како и самиот однос на збирното значење кон можинското. Во првиот случај тука се придржуваме кон мислењето на Франчић „Choć formacja *narod*, *ruk*, *zbor*, *stoła* . . ., *ruļa* . . . oznacza nazwy kompleksów i zbiorowisk osób lub przedmiotów, to jednak posiada specjalną wartość, odmienną niż prawdziwe rzeczowniki zbiorowe, np. *tomślad*, *lišće* odznaczające się swoją specyfiką słowotwórczą, oraz swym stosunkiem do gramatycznej kategorii liczby mnogiej“.² Разграничување на споменатите типови именки се наложува и од околноста дека „Wyrazy *narod*, *ruk*, *stoła itp.* czy nazwy materiałowe jak *trawa*, *sijeno*, *vina*, *pijesak* nie są formacjami wtórnymi względem jakiegoś rzeczownika i ta okoliczność osłabia odcień zbiorowości“ (o. c., стр. 8).

Во однос на можинското, збирното значење исто така се карактеризира со извесни специфичности. Така, именките со можинско значење обележуваат *одделни џредмети* или *делови*, додека оние со збирното значење првобитно истапувале или се уште истапуваат во единска форма и означуваат една *целина*, *комплекс* или *збир* на лица и предмети. Од понатамошното излагање ќе се види ме-

¹ Конески Б., *Грамајика на македонскиот литературен јазик*, Скопје 1967, стр. 30.

² *Budowa słowotwórcza serbochorwatskich kolektywów*, Kraków 1961, стр. 7.

младеж (-ош) м. р. 'младинец', *ситнеж* 1. ситни предмети, парчиња; 2. ситни пари'; или: *каситреж* '1. кастрење, поткастрување; 2. искастрени дрвја'.

Именките од овој вид очигледно имаат ограничена распространетост, при што кај некои од нив превладува конкретизација (сп. и примери од типот *гнилеж*, *маш(н)еж*). Наставката *-еж* тука по значење се совпаднава или: стои блиску до *-ина* (сп. *младина*, *ситнина*).

Наставката *-ија* и дериватот *-арија*. Именките со збирно значење тука се изведуваат од именска и придевска основа. Самото izdelување на ова значење, слично на други образувања од овој вид, е извршено преку значењето својство што произлегува од основата. Кај примерите со именска основа се izdelуваат два типа образувања: а) именки при кои *-ија* внесува збирно значење и б) именки при кои *-ија* само го засилува избледеното збирно значење содржано во основата (*челадија*). Од друга страна, примерите изведени од придавска основа претставуваат нешто подоцнежни образувања, кое во случајов се потврдува од фактот дека *-ија* кај еден дел вакви примери влегува во состав на дериватни наставки (*-удија*, *-урија*). Меѓу именките со именска и придавска основа спаѓаат главно следниве примери:

сиромаштија 1. скудност, немање доволно средства за живот; 2. сиромаси, схрв, сиротиња' („се намножи *сиромаштијата*“, Р); или: *момчеија* (сп. и буг. *момчеија*, схрв. *момчадија*), *челадија* (схрв. *челадија*) 'челад', *селанија* разг. 'селани, селанство („... *селанијата* се турила кај него“. ЖЧ, НП); или: *женеија* колект. 'женска челад, женски лица', *машија* 'машка челад' („само *машија* во нивната куќа“ Р); или: *женеиурија* дијал. 'в. женштија', *ситнурија* (сп. и схрв. *ситнурија*) 'ситни предмети и сл.', *ситарудија* (схрв. *ситарудија*); или: *дивоија* '1. дивјаштво; 2. дивина.

Бројот на именките од овој вид е нешто поголем од оние са *-еж*, но сепак доста ограничен. Еден дел од приведените примери се всушност наследени или претставуваат лит. заемки. Некои од нив не се влезени во Речникот а оние што се застапени во него најчесто ја имаат ознаката арх., истор., разг. или дијал. Одделни писатели ваквите образувања ги употребуваат во стилска намена — придавање на народна обоеност и сл.

Дериватот *-арија* е добиен со придавање на *-ија* кон именки на *-ар* (сп. *грнчар* — *ија* > *грнчарија*). По пат на метанализа *-ар* од

ѓутоа, дека во македонскиот и бугарскиот јазик кај извесни образувања дошло до смешување на збирното значење со множинското, кое му дава основа на проф. Ко не с к и да се служи со терминот *збирна множина* (о. с., стр. 224).

Образувањето на именките со збирно значење станува по пат на придавање на определени суфикси кон именска и придавска основа. Самите суфикси со кои се образуваат именките од овој вид, како што одбележивме, истапуваат и со други т.н. реални значења (својство, место). Со оглед на тоа дека збирното значење е обично застапено покрај реалното, т.е. има придружен карактер во однос на реалното, неговото изделување во одделно значење можело да стане преку основното (реалното). Ако се остават настрана именките *челад* (од гледна точка на современиот јазик истапува со немогивирани основа, а самото изделување на *-ад* е можно главно при споредба со вакви образувања пред сè во српскохрватскиот јазик каде претставува продуктивна наставка) и *џосајка* (сп. рус. *џосуда*, схрв. *џосуђе*), како и изолирани образувања од типот *аудиџориум*, *колеџиум* 'Amtgenossenschaft, Lehrkörper' и сл., збирното (колективното) значење во чист вид или како „збирна множина“ во современиот македонски јазик се изразува главно со следниве наставки:³ *-еж*, *-ија* и дериватот *-арија*, *-је* (или *-ње*, *-ке*), *-ина*, *-сџво*, *-шџија* и *-ана*, кои ја имаат следнава застапеност и особености.

Наставката *-еж*. Со збирно значење оваа наставка е застапена во примери со придавска основа, при што како основно истапува значењето својство, од кое по пат на апстракција се издиференцирало во збирно значење, што е случај и со други образовања од овој вид (на пр. оние на *-је*, *-ина*, *-сџво*). Врската со основното значење (својство) кај повеќето образувања сè уште не е наполно прекината. Збирното значење е застапено предимно во следниве образувања:

глоџеж 'Staubkörner, Splitter'; 2. нечистотија во житото („... што веќе буја како *глоџеж* фатен во костец со житни стракови“). ЦМ, Л); 3. дијал. заглотена нива', *гусџеж* 1. густина („и тогаш Америка не беше повеќе блештукања, лудења, ниту двмки од светлина во *гусџежот* на темнината“). МП, МАА); 2. глотеж („... и одмина пак по тесното патче меѓу бујниот *гусџеж* планинска трева“ СД, ВП), *младеж* (*-џа*) ж. р. 'младина, младинци' но

³ Во македонската лингвистичка терминологија зборот *наставка* се совпадна со терминот *суфикс*.

жина („Убави снопје врзавме“, „Трњето многу боцкаат“⁵ но сп. и рус. *Сухие лисѝѝа ѝадали на земљу*), Конески во случајов го препорачува терминот *збирна множина*. Независно од овие особености на именките на *-је*, *збирното* значење кај „ѝрње, *-а*, *лисје*, *-ја*“ (о. с., сх: 224) и сл. примери обично останува негибнато, поради што нема основа за нивното наполно изделување од образувањата со други вакви суфикси (*-еж*, *-ија*, *-ина*, *-сѝво*, *-ѝиѝа*).

За овој суфикс е исто така карактеристично дека истапува и со разновидноста *-ја*, која по сè изгледа е добиена по контаминација на *-је* и множинскиот завршок *-а* од среден род (*дрв-је* + *-а* > *дрѝа*). Добиен на овој начин, *-ја* отпосле минал и на примери од машки род (сп. *кол* — *колје* и *колја*, *сноѝ* — *сноѝје* и *сноѝја*). Во однос на родот, двете разновидности се застапени предимно во именки од машки и среден род, — со забелешка дека во говорите превладува *-је*, што е изразено и во литературниот јазик, кој во именки од машки род разновидноста *-ја* ја допушта главно во дублети (сп. *лисје* и *лисја*, *сноѝје* и *сноѝја*, *колје* и *колја* *ѝерје* и *ѝерја* а кај именките од женски род редовно го задржува суф. *-је* (*ниѝје*, *’рѝје*, *ѝреѝје*). Со *збирно значење* или „*збирна множина*“ најчесто се застапени следниве образувања:

баз, *-је*, *бор*, *-ови*, *-је*, *бресѝ*, *-ови*, *-је* (*бресје*), *глас*, *-ови*, *-је* („Дури у Бога *гласје* одеа“, БМ), *гроб*, *-ови*, *-је*, *-ѝиѝа*, *даб*, *-ови*, *-је*, *-двор*, *-ови*, *-је*, *друм*, *-ови*, *-је* (БМ), *сид*, *-ови*, *-је*, *-ѝиѝа*, *извор*, *-и*, *-је* (БМ), *клас*, *-ови*, *-је*, *кол*, *-ови*, *-је* и *-ја*, *крв*, *-ови*, *-је*, *лаз*, *-ови*, *-је*, *лисѝ*, *-ови*, *-је*, и *-ја*, *ѝлаз*, *-је*, *ѝластѝ*, *-ови*, *-је* (*ѝласје*), *рид*, *-ови*, *-је*, *-ѝиѝа*, *роб*, *-ови*, *-је*, *сноѝ*, *-ови*, *-је* и *-ја*, *ѝруѝ*, *-ови*, *-ја*, *ѝруѝ*, *-ови*, *-је*, *ѝрв*, *-и*, *-је*, *ѝад*, *-ови*, *-је*, *шоѝ*, *-ови*, *-је* сп. и *госѝин* — *госѝи* и дијал. *госје*, *маж* — *мажѝ* и дијал. *мажје* или *дрво* — *дрѝа* (за горење) и *дрѝа* (што растат), *ѝѝѝо* — *ѝѝѝа* и дијал. *ѝѝѝје*, *крило*, *-а*, *-ја*, *-је*, *ѝеро*, *-а*, *-је* и *-ја*; сп. и дијал. *небо* — *небесје*; или: *глисѝа*, *глисѝи* и *глисје*, *ниѝа*, *-и*, *-је*, *’рѝ*, *’рѝје*, *ѝреѝа*, *-и*, *-је*; сп. и *ѝибје* („во лесковото *ѝибје*“. ЈБ, ЛК).

Во примери чијашто основа свршува на *-н*, *-д*, *-ѝ*, последниве пред *-је* се палатализираат, во резултат на кое се добиени согласките *њ*, *ѝ*, *ќ* (во схрв. и *сј* > *ш*), така што *-је* гласи *-ње*, *-ѝе* и *-ќе*, на пример: *-ње*: *јаглен*, *-и* — *јаглење*, *-ња*, *јачмен* — *јачмење* (БМ), *камен*, *-ње*, *-ња*, *корен*, *-и*, *-ње*, *-ња*, *ѝламен*, *-и*, *-ње*, *-ња*, *ремен*, *-и*, *-ње*, *ѝрн*, *-ње*; или

⁵ Грамајика на македонскиот литературен јазик, стр. 224.

основата се сфатил за дел од *-ија*, со кое е изделен нов суфикс *-арија* кој отпосле минал на примери во основата на кои не лежи именка на *-ар* (сп. *дрвенарија*, *џамучарија* *сиинарија*). Дел од именките на *-арија* се разликуваат од оние на *-ија* и по своето значење — обележуваат производи или занает и производи содржани во основата. Изделувањето на ова значења е очигледно извршено преку именките на *-ар*, каде од лицето со даден занает значењето се пренесува и на производитите од тој занает. Можат де се приведат главно следниве образувања:

грнчарија '1. грнчарство 2. грнчарски производи', *дрвенарија* 'прозорци и врати', *железарија*, *зидарија*, 'зидарски работи на дадена зграда', *џамучарија* '1. дуќан со памучна стока', производи или предмети од памук, 2. памучна стока *стакларија* 1. производи од стакло 2. продавница за стакларија *столарија* 1. столарство, столарски занает 2. дрводелски производи.

Освен во приведените примери, *-арија* е застапена и во именките *мангуйарија* (схрв. *мангуйарија*), *сиинарија*, кои истапуваат само со збирно значење. Споредени со разгледаните именки на *-ија*, примерите на *-арија* претставуваат нешто понови образувања кои им се познати, повеќе или помалку, и на соседните словенски јазици.

Наставката *-је* (стсл. *-ъје*). Изделувањето на збирното значење, слично на значењето место, кај именките со оваа наставка е одамнешно (сп. на пр.: *бръније*, *крѝније*, *листвије*, *рѝије*, *смоквиније*, *ѝрњије*, *ѝрсьијије*, *ѝрујијеве*, *вѝјије*⁴ и воопшто има општословенски карактер. Одделните словенски јазици тука се разликуваат меѓу себе пред сè со застапеноста на *-је* во образувања од овој вид, како и со и извесни други особености, најчесто од поново време. Изведувањето на именките со збирно значење се врши од именска основа. За разлика од другите наставки со вакво значење, *-је* во современиот македонски јазик минала и на примери кои обележуваат како конкретни така и апстрактни поими, кои се обични со множнско значење (сп. *двор*, *-ови*, *-је*, *сид*, *-ови*, *-је*, *извор*, *-и* и дијал. *изворје*; *нива*, *-и*, *-је*, *долина*, *-и*, *-ње*; *година*, *-и*, *-ње*, *мудрошѝина*, *-и*, *-ње*, *работѝа*, *-и*, *-ке*). Од именките со т. н. обична множина, т. е. на *-и*, *-ови*, приведените и ним слични примери се разликуваат по тоа што не можат пред себе да имаат број. Тргувајќи од ваквите образувања, како и од синтаксичкиот момент дека се пообични со атрибут и предикат во мно-

⁴ Sadnik L., Aitzemüller R., Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Heidelberg 1955, стр. 126.

Како придружувачко или како единствено, збирното значење е застапено предимно кај следниве образувања:

блажина '1. благост, слаткост; 2. дијал. млечни производ; 3. дијал. имот, стока', *вейошина* 'ветви работи, старудија', *дивина* '1. дивост, дивјаштво; 2. диви животни, дивеч', *дружина* 'одбрани другари, друштво', *живина* '1. дијал. гадост, гадење 2. домашни птици; 3. животно („луѓе со луѓе, *живини* со *живини*“, Р); 4. вошки; 5. дијал. први („ама таа си поткрадуваше од сиренцето кога го видуваше да не фатило *живина*“. СП, КЖ), *јаловина* дијал. 'јалови овци', *младина* '1. младост, млади години; 2. младеж *родбина* 'лица сврзани со крвно сродство', *роднина* '1. в. родбина; 2. лице кое се наоѓа во крвно сродство'.

Прегледот на приведените примери покажува дека имаат ограничена распространетост, при што некои од нив претставуваат дијалектизми или архаизми. Во поглед на значењето најблиску стојат до оние на *-еж* и *-ство*, само што со напоредна употреба е опфатена главно именката *младина* = *младеж* (*ѿа*) ж. р.

Наставката *-ство*. Во деноминативни образувања, каде е впрочем најчеста, истапува со повеќе значења меѓу кои спаѓа и збирното значење. Основно кај ваквите образувања, слично на оние со наставката *-ина*, е значењето својство или состојба, кое во одделни примери сè уште не е наполно запазено. Збирното значење од своја страна е придружено од различен вид конкретизација. Како придружувачко на значењето својство или со дадено конкретно и збирно значење, збирното (колективното) значење во современиот јазик најчесто е заступено во следниве примери:

брајство '1. родственот, родствена врска; 2. членови на дадено здруженије; 3. арх. цркв. здружение', *граѓанство* '1. државјанство (сп. со право на граѓанство 2. граѓански сталеж 3. колект. граѓани', *духовенство* '1. духовничко звање; 2. колект. духовни лица (свештеници, калуѓери и др.)', *еснафство* '1. *Zunftum, Zunftwesen*; 2. членови на даден еснаф', *офицерство* '1. офицерско звање, занимање; 2. офицерски сталеж; 3. колект. сите офицери заедно 'Р', *йойовство* '1. поповско звање, занимање; 2. ретко колект. попови', *йойомство* '1. ново поколение во однос на старото; 2. идни потомци, поколенија', *селанство* '1. населението од селата, селскиот сталеж; 2. колект. селани', *семејство* '1. потесна фамилија; 2. лица блиски по крвно сродство; 3. поголема група луѓе сврзани со општи интереси; 4. група сродни нешта (семејство на словеските јазици, Р)', *словенство* 'Slawentum; сло-

долина, -и, -ње (дијал.), *кријочина* — *кријочиње* (МЦ), *йланина*, -и, -ње, *йустина*, -и, -ње, *рамнина*, -и, -ње; или: *година*, -и, -ње; сп. и *добриње*, *ѓаволиштинје*, *испироштинје*, *кривиње* („ами ти видов најлоши *кривиње*“, МЦ, СБНУ), *мудроштинје*, *убаиње* (МЦ, СБНУ); или:

бруш — *бруке*, *йраш*, -ови, *йрашје* и *йраке*, *враша*, -и, -ке, *работа*, -и, -ке; *луѓе* (< стсл. *л'удије*), *вода*, -и, -ѓе, *грамада*, -и, -ѓе, *ливада*, -и, -ѓе, *лобода*, -и, -ѓе (Б, ГД), *ограда*, -и, -ѓе; сп. и *чаѓе*, покрај *чадје*; или *незгода*, -и, -ѓе.

При отсуство на множинска форма од *браш*, формата *браќа* (сп. и *госјодин* — *госјода*) истапува со множинско значење, макар што збирната нијанса и да не е наполно потисната. Посебно одбележување секако бара именката *имање* < *има(ши)* 1. орр. од немање; 2. добиток, стока', како и примери со незапазена основа во современиот македонски јазик: *биље* — обично влегува во состав на називи за растение (*железничко биље*, *лудо биље*), *зеље* '1. збирно име на лобода, спанаќ и штавел; 2. перца од млад кромид; 3. вид спанаќ; 4. комат со зеље', *овошје* (но сп. рус. *овоць* 'зеленчук'), *орашје* (основната именка и во другите словенски јазици не е запазена, а самата збирна нијанса е во голема мера изгубена).

Со избледено збирно значење и, повеќе или помалку конкретизирано значење истапуват, освен тоа, именките *воштинје* в. *воштинка*, *грозје*, схрв. *грозђе* (< *гроздје*), *лозје* (: *лоза*) 'схрв. виноград, рус. виноградиќ', дијал. *соке*, схрв. *саће* (< *свиње*) и др.

Во споредба со разгледаните именки на *-еж* и *-ија*, образувањата на *-је* очигледно имаат далеку поголема распространетост, кое се објаснува предимно со понагласеното граматичко значење на *-је*. Инаку именките на *-је* по своето значење тука најблиску стојат до оние со суфиксот *-штинја*, само што напоредна употреба и замешување се забележува главно кај некои образувања (в. наст. *-ишта*).

Наставката *-ина*. Со збирно (колективно) значење е застапена главно во примери изведени од придавска основа. Изделувањето на ова значење во одделно кај именките на *-ина* станало преку основното значење (својство), врската со кое и тука не е наполно прекината. Одделни автори збирно значење им припишуваат и на примери од типот *кајина*, *малина*,⁶ кон кои првобитно веројатно се однесувале и оние на *-овина* (сп. *буковина* 'букова шума, букови дрвја', *еловина*, *ракидовина* и сл., при кои денес е главно изгубено).

⁶ Benni T., Łoś J., Nitsch K., Rozwadowski J., Ułaszyn H., *Gramatyka języka polskiego*, § 19, 7, a.

мишија, *сид*, -ови: -је и -шија, *крај*, -еви: -шија, *куй*, -ови: -шија
џај: -шија, *џлеј*, -ови: -шија, *род*, -ови: -је и -шија, *сон*: *со-*
нишија и *снишија*.

При отсуство на множинскиот завршок -ови, т. е. во примерите *џај* — *џајшишија*, *сон* — *соншишија*, *снишија* наставката -шишија всушност истапува и со значење на м н о ж и н а (неизброена). Освен на македонскиот јазик, одделни образувања од овој вид својствени му се и на бугарскиот јазик (сп. *џџ* — *џџшишија*). Со истава функција и значење почеста е очигледно наставката -је, која кај дел од проведените примери се употребува непосредно со -шишија и која в сушност во случајов ѝ конкурира. Ограничената распространетост на -шишија во голема мера се должи на тоа што не може наполно да се оддели од -шишије, за која се типични значењето место и особено а у г м е н т а т и в н о - п е ј о р а т и в н о т о значење. Кај некои вакви образувања, освен тоа, настапила а д в е р б и ј а л и з а ц и ј а (сп. *крајој* на *крашииџај*, на (со) *куйшишија*) или се изделила нова нијанса во значењето, сп. *ветришишија* '1. силни ветрови 2. фраз. глупости'.

Н а с т а в к а т а -ана. З б и р н о т о значење на оваа наставка, која води потекло од тур. -хане < перс. -hāne 'дом, кука, дуќан', е развиено главно на македонска почва преку основното значење — м е с т о или п р о с т о р и ј а во која има онаш што е содржано во основата. Во случајов, значи, се работи за пренесување од значењето м е с т о (во кое се наоѓаат лица или предмети) на самите л и ц а и п р е д м е т и што се наоѓаат на таквото место. Врската со основното значење може да се воспостави главно преку значењата кои некои од ваквите именки ги имаат во дијалектите и редовно во изворниот (турскиот) јазик, на пример: *дембелана* < тур. *dembelhane* 'место каде што се собираат дембели, место на неработници', но во Речникот оваа именка е предадена со „разг. мрза, мрзливост 2. мрзливко, -ец“. Од вакви образувања -ана со з б и р н о значење минала на примери кои немаат никаква врска со основното значење на оваа наставка (место). Во современниот јазик со з б и р н о значење се застапени предимно следниве образувања:

дембелана, *џарајана* (< тур. *darbhane* < перс. *darbhāne*) арх. '1. работилница за сечење пари 2. фиг. изобилие од средства, пари, предмети или: *кайлија(а)на* арх. 'катилји', *којлијана* („... и оваа *којлијана* прилепчани сета базди на пот — па што?“ КЧ, Р), *коцкарана* 'коцкаришта', *сарошана* арх. 'пијаничиста', *ајашана* арх.

Образувањата од овој вид имаат ограничена распространетост, и тоа главно во народните говори. Во поглед на значењето -ана тука стои

венски народи, јазици и сл.', *соседство* '1. состојба на сосед, соседски односи; 2. близост со некого, со нешто; 3. разг. соседи', *студентство* '1. студентско звање; 2. колект. студенти, студентска младина; 3. студентски години, студирање (сп. за време на своето *студентство* Р)', *учителство* '1. учителска професија, дејност; 2. учители, учителски колектив, сталеж', *членство* '1. членување, припаѓање кон некоја организација („му престана членството во друштвото“ БК, Г); или *друштво* 'Gesellschaft, Verein, Bund, Körperschaft, Vereinigung, Genossenschaft, Kompanie' — со ред конкретизирани поими (на пр. л и ц а кои се се наоѓаат во некаков однос, на пр. *стари друштво* 'стари другари'; *друштво на писателите* и др.), *ојшество* 'заедница, целокупност од луѓе во определени истор.-култ. услови; 2. потесен круг од луѓе', *чиновниство* '1. чиновничко занимање, звање; 2. колект. 'сие чиновници', *човештво* '1. разг. човечност, човештина; с. колект. 'луѓето од целиот свет; 3. човечкиот род'.

Кај дел од приведените примери конкретизацијата превладува над з б и р н о т о значење, без да е последново напoлно потиснато (сп. *семејство*, *ојшество* и сл.). Изделувањето на з б и р н о т о значење кај *-ство* претставува процес кој сè уште трае и кој може да опфати и други вакви примери, што не е случај со другите рагледани наставки од овој вид. Ретки примери на совпаѓување на *-ство* со слични образувања претставуваат главно оние на *-ија* и *-ина* (*селанија* *дружина*, *студентска младина*).

Н а с т а в к а т а *-ишћа*. Претставува разновидност на *-ишће* која е добиена со придавање на множинскиот завршок *-а* од среден род, на пример: *краишће* (БМ) + *-а* > *краишћа*, сп. и *селшће*, схрв. *дворшће* и др. Од вакви образувања *-ишће* минала и на именки од типот *куй* — *куйшћа*, *йаи* — *йаишћа*, *рид* — *ридшћа*, *сон* — *соншћа* или *сншћа*, т. е. на примери кои не се познати или не се обични со наставката *-ишће*. Под влијание на множинскиот завршок *-а* значенејто м е с т о кај *-ишће* е потиснато, така што *-ишћа* истапува со иста функција односно значење како наставката *-је*, кое се изразува и во напоредна употреба меѓу овие две наставки (сп. *сује* и *сидишћа*, *рије* и *ридшћа*). Со ваква функција или значење *-ишћа* е застапена во именки од машки род, од кои во современиот јазик почесто се среќаваат следниве образувања:

град (два, три, десет . . . *града*, *градови*): *градишћа*, *гроб*, *-ови* — *гробје* и *гробшћа* '1. колект. гробје 2. место, Friedhof', *двор*, *-ови*: *-је*, *-ишћа*, *дол*, *-ови*: *-ишћа*, *друм*, *-ови*: *друмје* (БМ) и *дру-*

СВЕЙОЗАР МАРКОВИЋ
(Сарајево)

О ПРОМЈЕНИ ЛИЧНИХ ХИПОКОРИСТИЧНИХ ИМЕНА МУШКОГ РОДА НА -КО

У расправљању о именицама и именима од мила обично се имена на *-ко* (тип *Вѣлко*, *Звѣнко*, *Сѣлко*) запостављају, тј. не разматрају се посебно, или се третирају као остала хипокористична имена.

Т. Маретић само указује на разлику у облику номинатива именица на *-о* констатирујући да „многа оваква имена и друге ријечи држе се у источном говору деклинације именица женскога рода, на пр. мјесто *Ђуро*, *Јово*, *Ђрѣшо*, *Ђјо* говоре источњаци у ном. *Ђура*, *Јова*, *Ђрѣша*, *Ђја* . . .“¹ Хипокористична имена на *-ко* не спомиње.

Иван Поповић у чланку под насловом *О именима ѿиѿа Јово и Раде*² опширно расправља о свим типовима хипокористичних имена м. рода, осим оних на *-ко*.

М. Стевановић у своје обимном дјелу *Савремени срѣскохрватски језик* наводи, на стр. 186, уз именице типа *Пѣро* и три имена на *-ко* (*Бранко*, *Станко*, *Мирко*) сврставајући их у промјену именица м. рода.

Међутим, имена на *-ко* заслужују посебну пажњу, из два разлога.

Она имају једнак облик номинатива у екавском и у ијекавском насупрот хипокористичним именима на *-о*, којима у екавском изговору одговара облик на *-а* (*Пѣро*/*Пѣра*, *Вѣло*/*Вѣла*).

Нека од ових имена су постала права, нехипокористична имена, по правилу се мијењају као именице м. рода на сугласник и имају двојак акценат (*Бранко* и *Бранко*, *Мирко* и *Мирко*).

Она од ових имена која се осјећају као хипокористична, са дугоузлазним акцентом (') колебају се у босанскохерцеговачким говорима

¹ Т. Maretić, *Gramatika i stilistika*, II izd., 1931. str. 113.

² *Pitanja savremenog književnog jezika*, god. IV, knj. II, sv. 2, str. 243—253.

блиску до *-шиша* (в. наст. -ишта), но напоредна употреба или замешување меѓу нив се забележува главно во говорите.

Меѓу наставките со збирно значење спаѓа и *-иво*, ретки траги од која се пазат во примери од типот *вариво = варило, ѝечиво* и сл., кои во современиот јазик истапуваат предимно со лексикализирано значење. Од сето изнесено се гледа дека можностите за образување на именки со збирно значење се далеку поголеми отколку кај именките со сингулативното значење. Кај наставките со збирно значење како најраспространета истапува *-је*, но, од друга страна, токму кај образувањата со оваа наставка и оние на *-шиша* дошло до извесно приближување и дури замешување со множинското значење. Образовањето на нови примери со збирно значење во современиот јазик не претставува честа појава. Со нешто позначителни продуктивни можности истапуваат предимно наставките *-је, -ија* и *-сиво*. Посебно одбележување секако бара појавата конкретизација која, повеќе или помалку, е застапена како кај именките со сингулативното така и кај оние со колективното (збирното) значење.

Совпаднавања и сличности кај разгледаните образувања се забележуваат пред сè со соседните словенски јазици. Она со кое современиот македонски јазик се одликува од соседните и другите словенски јазици е не само отсуството на дадена наставка или дериват туку и распространетоста и степенот на продуктивноста на општите наставки и деривати, што е случај, повеќе или помалку, и со другите значења.

СКРАЌЕНИЦЕ

Б, ГД	... Белић, <i>Галички дијалекти</i>
БМ	... Браќа Миладинови
ЃП, ДС	... Ѓорѓи Поповски, <i>Далечен свет</i>
ЖЦ, НП	... Живко Цинго, <i>Нова ѝасквелаја</i>
ЈБ, ЛК	... Јован Бошковски, <i>Леб и камен</i>
КЧ, Р	... Коле Чашуле, <i>Раскази</i>
МС, СБНУ	... Марко Цепенков, <i>Сборник на народни умотворенија</i>
Р	... <i>Речник на македонскиот јазик</i> , Скопје 1961—1966.
СД, ВП	... Симон Дракул, <i>Вийли во ѝоројой</i>
СП, КЖ	... Стале Попов, <i>Крѝен живојой</i>

и у дјелима писаца између двије промјене (Вељко, ген. Вељка и Вељке, Звонко, ген. Звонка и Звонке, Салко, ген. Салка и Салке). Ово је нарочито карактеристично за муслиманска имена (Салко, Шефко, Неско, Мујко, Зајко, Емко и др.).

За ово колебање карактеристична је књига *Зборник радова посвећених усјомени Салке Назечића* (Сарајево 1972). Наслов је дао уредник *Зборника* Мидхат Бегвић, који је написао и уводник под насловом *Лик и дјело Салке Назечића*. У цијелом чланку аутор досљедно употребљава име *Салко* у зависним падежима по промјени именица на *-а* (лика и дјела *Салке Назечића*, животне реалности су убрзо одвојиле *Салку* од београдског круга, Рат је *Салку* затекао у Дубровнику, зрелог стварања *Салке Назечића*, научног дјела *Салке Назечића*) и присвојни придјев у одговарајућем облику, тј. образован наставком *-ин* (*Салкино* . . . дјело, *Салкиног* успјеха, *Салкина* студентског живота, први *Салкин* рад, искушења *Салкина*, из *Салкина* текста, о *Салкину* дјелу, у *Салкиним* списама, *Салкиној* улози итд.).

У осталим прилозима име Салко има промјену именица м. рода: Рад *Салка Назечића*, Избијање рата . . . затекло је *Салка Назечића* . . . у . . . раду *Салка Назечића* (Мирослав Панћић — Београд); Радови *Салка Назечића* (Бранко Милановић — Сарајево); професора *Салка Назечића* (Хатица Крњевић — Сарајево); Библиографија радова *Салка Назечића*, Са коментаром *Салка Назечића* (Љубица Томић-Ковач — Сарајево).

У прилогу Енвера Реџића (Сарајево) поред четири примјера генитива по промјени именица м. рода (Први пут сам срео *Салка Назечића*, искуство *Салка Назечића*, активност *Салка Назечића*, избором *Салка Назечића*), налазимо и три примјера употребе овог имена у акузативу, од којих два по промјени именица м. рода (за *Салка Назечића*, познавао сам *Салка Назечића*), а један с промејном као и именица на *-а* (Кроз *Салку Назечића* . . . говорио је не само професионални просвјетни радник).

Једна анкета међу студентима српскохрватског језика и књижевности Филозофског факултета у Сарајеву на именима *Салко* и *Звонко* дала је следећи резултат.

Од 55 анкетираних шесторо је из других република (Србија и Црна Гора) и сви су имали само облике по промјени именица м. рода. Њих нећемо узимати у обзир.

Од осталих 49, који су из свих крајева Босне и Херцеговине, 16 их је употребило ова имена у задатим реченицама (за ген., дат., ак. и лок.) по промјени у м. роду, а исто толико у ж. роду, док њих 17

мијеша двије промјене (код деветоро превагу је имала промјена на *-а*, код четворо је промјена по м. роду, а четворо је ставило напоредо обје промјене). Карактеристично је да је од ових 17 чије се језичко осјећање за промјену колеба 11 њих из Сарајева.

По националној припадности Муслимани су у знатној мањини према осталима у промјени по м. роду (4 : 12), а у промјени на *-а* однос је 8 : 8.

Изражено у процентима, имамо сљедећу слику:

Од студената из Босне и Херцеговине 32,65% има промјену: Салко — Салка . . . , Звонко — Звонка . . . , исти толики проценат промјену Салко — Салке . . . , Звонко — Звонке . . . , а 34,65% се колеба између двије промјене, међу којима више од половине (53%) има претежно облике по промјени Салко — Салке . . . , Звонко — Звонке . . .

По националној припадности стање је сљедеће:

Од оних који у језичком осјећању имају промјену Салко — Салка . . . , Звонко — Звонка . . . , 25% су Муслимани, а у промјени Салко — Салке . . . , Звонко — Звонке . . . , Муслимани чине 50%.

Поред правих имена на *-ко* (Мáрко, Здрáвко, Жáрко, Рајко (и Рајко), Гóјко (и Гóјко), Здéнко и др.) и многа хипокористична имена се све више осјећају као права имена, мада према себи имају имена од којих су постала, а имају и двојак акценат (Брáнко и Брáнко, Мíрко и Мíрко, Вéљко и Вéљко, Звóнко, Слáвко и Слáвко, Стáнко и Стáнко према: Бранислав (и Бранимир), Мирослав, Велимир, Звонимир, Славољуб, Станислав). Понекад је тешко разлучити хипокористично име од правога.

Нека од ових имена имају према себи хипокористик на *-о*, одн. *-а* у екавском (Брáно/Брáна, Мíро/Мíра, Вéљо/Вéља).

Имена на *-ко* по правилу се мијењају као именице м. рода на сугласник: геп. Марка, Здравка, Жарка, Зденка, Вељка, Звонка, она пак на *-о/-а* као именице на *-а* (ген. Бране, Мире, Веље) одн. на мањем дијелу штокавске територије (Црна Гора, ист. Херцеговина) као именице м. рода (ген. Брана, Мира, Веља).

Муслиманска хипокористична имена на *-ко* разликују се од немуслиманских истога типа по томе што имају јединствен акценат, припадају само једном књижевном изговору, ијекавском, и под утицајем хипокористика на *-о* добивају у босанским говорима промјену коју имају ова имена: Сáлко — Сáлкѐ . . . , Шéфко — Шéфкѐ . . . , Мúјко — Мúјкѐ . . . , а за њима су се повела и нека немуслиманска имена, као нпр. Вељко, Звонко, Зденко и др.

М. Милас је у своме раду „Данашњи мостарски дијалекат“ још прије 70 година забиљежио да се „на *o* свршавају именице које имају слаби или јаки дуги акценат: *Нико, Пѐро, Мајѝо, Ма̀рко, Му̀јо, Са̀лко, Ј̀во, Х̀со* и др.; али кад имају акценат јаки кратки, онда се свршавају на *-a*: *Ника, Анѝа, Ива, Пејѝра, Ма̀рка, Х̀са, Блѝшка, Му̀ша, Ј̀ра, Са̀лка*“. И даље, да се „имена на *o* и на *a* деклинирају као *жена*; дакле ген. *Са̀лкѝ*, дат. *Са̀лки* итд.“³

Недостатак је Миласовог објашњења што за ген. и дат. није дао посебне примјере за сваки тип имена, тј. за *Са̀лко* и *Са̀лка* одвојено, јер треба претпоставити да је од имена *Са̀лко* ген. *Са̀лкѝ*, што је данас доста често. У сваком случају ово Миласово саопштење упућује на то да је промјена као у именица на *-a* већ одраније била обична у говору Мостара, можда најприје само у акценатском типу *Са̀лка*, па се временом пренијела и на тип *Са̀лко*. Овоме су нарочито могла допринијети хипокористична имена типа *Ђуро, Иво, Му̀јо, Кемо*, која су далеко бројнија од хипокористика на *-ко* (са сугласником испред *-ко*), а имају промјену као *жена* у већем дијелу босанскохерцеговачких говора.

Ако бисмо хтјели нормирати промјену ових имена, у екавском књижевном изговору норма је чврста: имена на *-ко*, било да су права имена или хипокористична, мијењају се као именице м. рода на сугласник или на *o* (*Бранко — Бранка, Мирко — Мирка, Вељко — Вељка, Жељко — Жељка, Салко — Салка, Шефко — Шефка*). У ијекавском књижевном изговору, међутим, промјена ових имена се колеба: права имена имају промјену као именице м. рода (*Бранко — Бранка, Мирко — Мирка*), она пак хипокористична, чак и ако се употребљавају као права имена, имају двојаку промјену: *Вељко — Вељка и Вељке, Жељко — Жељка и Жељке, Салко — Салка и Салке, Шефко — Шефка и Шефке* и сл.). Нарочито је јако изражена тенденција ка промјени као именице ж. рода код муслиманских имена.

Према томе, код ових других за сада не може бити говора о стабилној норми. Треба сачекати да се процес заврши.

³ Rad JAZU, knj. 153, str. 62.

Бранислав МИЛАНОВИЋ
(Београд)

„СУПЛЕТИВНЕ“ ОСНОВЕ ГЛАГОЛА ЖВАКАТИ, ЗВИЖДУКАТИ
ГУРИТАТИ И ГУГУТАТИ

У речничком делу Правописа српскохрватскога књижевног језика од 1960. године (издање Матице српске и Матице хрватске) наведен је велик број глагола на *-ајти* с дублетним облицима презента, императива и глаголског прилога садашњег — по V и VI (Белићевој) врсти. То су глаголи типа *ше̑та̑ајти*, *ше̑та̑ам* и *ше̑ће̑м*, императ. *ше̑та̑ај* и *ше̑ћи*, прил. сад. *ше̑та̑ајући* и *ше̑ћући*. Глаголи *жва̑ка̑ајти* (и с префиксима: *за-*, *-из-*, *на-*, *йре-*, *йро-*, *са-*) и *звиз̑ду̑ка̑ајти* такође су наведени с двојаким облицима, али се они издвајају по томе што њихови облици иду по V врсти, а диференцирају се према сугласнику који је испред завршетка презентске основе. Ти су облици: *жва̑ач̑е̑м* и *-ће̑м*, *жва̑ач̑и* и *-ћи*, *жва̑ач̑у̑ћи* и *жва̑ћу̑ћи*; *звиз̑дуч̑е̑м* и *-ће̑м*, *звиз̑дуч̑и* и *звиз̑ду̑ћи*, *звиз̑дуч̑у̑ћи* и *звиз̑ду̑ћу̑ћи*. Ови глаголи, дакле, имају у презентској основи глас *ч* који стоји према задњонепчаноме *к* из основе инфинитива, као што је то и код осталих сличних глагола (нпр. *вика̑ајти* : *вич̑ем*, *ска̑ка̑ајти* : *ска̑ч̑ем*, *йла̑ка̑ајти* : *йла̑ч̑ем* и др.); али, исто тако, имају и *ћ* које том гласу никако не одговара. На тај начин регистрован је један изузетан однос глаголских основа — у инфинитивној веларно *к*, а у презентској палатално *ћ* (*к* : *ћ*). То ће овде бити предмет разматрања.

ГЛАГОЛ ЖВАКАТИ

В у к у Српском рјечнику од 1818. године има глагол *жва̑а̑ајти* с презентом *жва̑а̑е̑м*, као што је нпр. *кре̑а̑ајти* — *кре̑е̑м*, *ме̑а̑ајти* — *ме̑е̑м*, *йре̑а̑ајти* — *йре̑е̑м* и сл. (*а̑и* : *ћ*), а у другом издању (1852) дат је и глагол *жва̑ка̑ајти* од којег је презент такође *жва̑а̑е̑м*. Поред тога међу заградама стоји: „особито у Сријему“. Вук је, значи, такав облик презента

од *жсвакаѿи* чуо у другим крајевима, а у његовом тршићком говору та глаголска реч је са сугласником *ѿ* у општем делу. И зато он *жсвакаѿи* упућује на *жсваѿѿи*. За Вука је то свакако њен главни и основни лик. Да је он у свом језику имао *жсваѿѿи*, а не *жсвакаѿи*, показују и примери у Броз—Ивековићевом Рјечнику хрватскога језика (1901): *жсваѿѿали* (Рј.), *жсваѿѿати* (Посл.), *сажсваѿѿао* (Рј.). — И в е к о в и ћ је из Вуковог речника пренео и глагол *жсвакаѿи*, али за презент није узео облик *жсваћѿем*, већ *жсвачѿем*. Он се при томе позива и на Stulli-а и додаје да „друкчије не може бити“. Ивековићу сигурно није било знано да од *жсвакаѿи* презент може гласити и *жсваћем*, а не само *жсвачем*. За такав облик уз инфинитив *жсвакаѿи* у Вуковом речнику он вели да је „погрјешно штампан“. Дакле, за Ивековића је то обична штампарска грешка! Он је имао пред очима познати процес палатализације којим се веларно *к* овде претварало у палатално *ч*. Међутим, добар лексикограф у овом тренутку није био и на висини лингвистичког стручњака. Такође се не може примити као исправно ни Ивековићево мишљење да су сложени перфективни глаголи само од *жсваѿѿи*. Истина, Вук је у свом речнику дао само глагол *сажсваѿѿати*, а није дао и *сажсвакаѿи*. Али су такви глаголи, сложени с префиксима, подједнако обични у нашем језику и у правописном речнику су тако и изнесени. — И код Р и с т и ћ а и К а н г р г е, у Српскохрватско-немачком речнику (1928), од глагола *жсвакаѿи* презент је *жсваћем*, а од *ижсвакаѿи* — *ижсваћем*. — У Речнику српскохрватског књижевног језика Л у ј а Б а к о т и ћ а (1936) је *жсвакаѿи* -*чем* и *жсваѿѿи* -*чем*. Мислим да се за ово друго пре може рећи да је случајна грешка, настала при штампању, јер је од глагола *ѿрозсваѿѿати* 1 л. једн. презента *ѿрозсваћем* — него да је у питању просто мешање ових глагола (Бакотић гл. *жсваѿѿи* упућује на *жсвакаѿи*). — У Хрватскосрпско-талијанском рјечнику М. Д е а н о в и ћ а и Ј. Ј е р н е ј а (Загреб, 1963) уз гл. *жсвакаѿи* презент је *жсвачѿем*, а од *жсваѿѿи* — *жсваћѿем*. — Али тако није у нашим најновијим и још недовршеним речницима: у Речнику српскохрватскога књижевног језика, који је почео излазити у издању МС и МХ, гл. *жсвакаѿи* има у презенту дублетне облике: *жсвачѿем* и *жсваћѿем* (исто је и код сложених глагола *ижсвакаѿи* и *ѿрезсвакаѿи*, тј. *ижсвачѿем* и *ижсваћѿем*, *ѿрезсвачѿем* и *ѿрезсваћѿем*), а у Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ гл. *жсвакаѿи* је чак с три облика у презенту: *жсваћем* и *жсвачем* (ретко *жсвакѿем*).

У томе се не слажу ни писци наших правописа пре последњег, јединственог Правописа МС и МХ. Б е л и ћ даје на једном месту оба лика овог глагола, са *к* и *ѿ*: *жсвакаѿи* = *жсваѿѿи*, а презент је

само *јсваћем* (тако је и кад су глаголи сложени с префиксима: *из-*, *јро-*, *са-*). Код Б о р а н и ћ а је од *јсвакаћи* презент *јсвачем*, а од *јсвајћаћи* — *јсваћем* (тако је и кад су глаголи сложени с префиксима).

Ово показује колико је постојан однос *јсвакаћи* : *јсваћем* и у којим је речницима и правописима заступљен. Судаћи по томе, он је, у књижевном језику, фреквентнији од другог односа — *јсвакаћи* : *јсвачем*.

Да видимо сад како то стоји код писаца. Примери су највише узети из речника МС и МХ и САНУ, а затим ту долазе и други које имам и који су већином из дела наших писаца. Прво ћу дати примере за облике од основе презента *јсваче-*. Однос основа са гласовима *к* : *ч* граматички се може представити као „правилан“ јер је оправдан језичким развикојом. То су ови примери:

— Намјери се писар, *јсвачући* стару цигару, на старјешину (Аугуст Ш е н о а ; Речник САНУ); — Селјаци *јсвачу* . . . зобен пријеснац (Иван Горан К о в а ч и ћ ; Речник САНУ); — *јрејсвачи* ријечи док их још ниси изустео (Исо В е л и к а н о в и ћ ; Речник МС и МХ); — Тај човјек *јсваче* лажи (М. К р л е ж а , На рубу памети, 1954, 218); — Глумци . . . зубалом мичу, *јсвачу* (исто, 213); — ко двопапкар *јсвачем* вријеме (исто, 161); — мотрећи чељад, која блато *јсваче* (Данте, Пакао; превео Миховил К о м б о л , Загреб 1948, 56); — И дјеца *јсвачу* (Исак С а м о к о в л и ј а , Приповијетке, 1964, 383); — јео *јсвачући* пуним устима (исто, 136); — *јсвачући* поголем залогај сомуна (исто, 57); — док се добро *јројсваче* (исто, 383); — *Јсваче* вас очима (Ранко М а р и н к о в и ћ ; Речник САНУ); — марљиво *јсвачу* свој доручак (Р. М а р и н к о в и ћ , Руке, 1956, 92); — *јсвачући* и оне корице (Јосип К о з а р а ц , Мртви капитали, СКЗ, 32); — Псовка се каткад рађе *јсваче* у осамљености (Мирко Б о ж и ћ , Курлани, 1958, 49); — Дјеца се ваљала по поду *јсвачући* смокве (Динко Ш и м у н о в и ћ ; Речник МС и МХ); — Све, што ти ту *јсвачеш*, све ја то не разумијем (Јосип К у л у н ц и ћ ; Речник САНУ); — *јсвачу* једна . . . уста (Хасан К и к и ћ , Сарајево; Речник САНУ); — . . . дијете нема жеље да *јсваче* земљу (М. С т о ј к о в и ћ , Зб. за народни живот и обичаје Јужних Славена, Загреб 1896—1949; Речник САНУ); — ви *јсвачиће* гвожђе, будале (Оскар Д а в и ч о ; Речник САНУ).

Као што се из ових примера види, облици од презентске основе *јсваче* — налазе се код писаца који пореклом и стваралачком делатношћу припадају западном, односно северозападном делу језичке терито-

рије или, боље речено, Загребу, као књижевном и културном средишту. Изузеци су незнатни. Отуда излази да се у речницима загребачких аутора — Ивековића, Боранића и Деановића и Јернеја — одражава оно стање које се може констатовати за књижевни језик на том подручју. Ту више нема шта да се каже. Разуме се да нас овде више интересују други облици овог глагола — они који су од основе презенте *жваће-*, који, дакле, у односу основа имају гласове *к : ћ*. За то су ови примери:

— Кутузов преста да *жваће*: — Кутузов је с напором *жвакао* печену кокошку (Л. Толстој, Рат и мир III, 1968, 326; превели Милован и Станка Глишић); — *жваће* (Иво Андрић, Приповетке, књ. прва, СКЗ, 258): — Травничани ће . . . често *жвакаћи* његове чворновате . . . слокове (И. Андрић; Речник САНУ); — А оно неколико бегова и ага који су *жвакали* речи (И. Андрић; Речник МС и МХ); — као да *жваће* сламу (Бранко Ћопић, Глуви барут, 1957, 225): — жалосно је *жвакао* стогодишњак (Б. Ћопић; Речник САНУ); — као да *жваћем* тврд крух (Владан Десница, Прољеће у Бадровцу, 1955, 123): — настави *жвакаћи* одмјерено (исто, 133); — *сажвакао* је свој дио кајгане (исто, 124); — стао слатко да *жваће* (Исак Самоковлија, Приповијетке, 1964, 275): — И ја сам *жвакао* пуних уста (исто, 91); — *јрожвакао* (исто, 125); — Знате ли шта *жваћеише*? (Илустрована Политика, 14. март 1972, 41); — животиња која *жваће* (исто); — учили су досељенике да *жваћу* смолу (исто); — ставља га у уста и почиње да *жваће* (исто); — А не *жваће* се само у САД (исто); — Зашто људи уопште *жваћу* гуму? (исто); — Куповао ову гуму само зато да би је *жвакао* (исто); — Грци су *жвакали* плод дрвета мастике (исто); — *жвакао* се и дуван (исто); — у самом акту *жвакања* (исто); — прве *жвакаће* гуме (исто); — Децу још одмалена треба навикавати да сваки залогај добро *сажваћу*: — *несажвакани* залогоји; — *жвакање* је важан чин при храњењу (Лексикон Лекарукућ и I, уредно Александар Костић; s. v. *жвакање*); — гутају, а не *жваћу* храну: — Међутим лагано *жвакање* од неопходне је потребе свакоме (Васа Пелагић, Стварни нар. учитељ, Београд 1941, 72).

Јасно је да овде не долазе у обзир примери за овакве облике глагола *жвакаћи* без облика од инфинитивне основе јер се у таквим случајевима не може знати од којег су глаголског лика — од *жвакаћи* или од *жваћати*. Зато је број примера толико ограничен. Мислим да уз њих могу навести и ова два из „приче Политика“ Мирка Бо-

ж и ћ а : Ја *жваћем* слину и језик и дим, и : *Жваћеше* слину и језик и печење (17. септ. 1972, 17). Јер смо напред видели да је исти писац употребио презентски облик *жваче се* који може бити само од *жвакаџи*. У Божићевом језику, дакле, постоје дублетни облици овог глагола. У материјалу за овај рад немам више таквих примера. Ипак се на основу свега овога може рећи да се однос *жвака-* : *жваће-* употребљава код писаца из разних крајева, а тако је и у говорном језику. Према добивеним обавештењима више је укореењен на истоку него у другим областима језичке територије. То се донекле види и из поменутих речника, подразумевајући ту и правописне речнике. Све у свему, тај однос има несумњиво право на књижевну употребу, иако се у граматикама, колико ми је познато, не помиње. Изоставио га је чак и М а р е т и ћ у својој великој *Грамаџици хрвајскога или српскога књижевног језика* (треће изд. 1963), која представља исцрпан граматички опис у првом реду језика Вукових дела. У часопису *Н а ш ј е з и к*, у рубрици *Наша џоџиџа*, написано је да је поред глагола *жваџаџи* — *жваћем* . . . правилно и *жвакаџи* — *жваћем* (год. II, стр. 256).

Сад о томе како је настао однос глаголских основа *жвака-*(ти) : *жваће-*(м). А. Б е л и ћ у универзитетским предавањима износи да „има глагола различних образовања са заједничким облицима“, и за то наводи на првом месту глагол *жваџаџи* и *жваџаџи* : *жваћем*. За те глаголе он вели: „Њих је врло лако објаснити“. ¹ Објашњење је, међутим, изостало. И према томе како је овај глагол овде изнесен ми можемо да кажемо само толико — да је облик *жваћем* једноставно уопштен за оба његова лика — за *жвакаџи* и *жваџаџи*. А како је дошло до спреге глаголских основа које се садрже у инфинитиву *жвакаџи* и презенту *жваћем*, остаје и даље као питање. — П. И в и ћ види у односу основа *жвака-*(ти) : *жваће-*(м) нов конјугацијски тип промене, као што су то, у књижевном језику, и типови *дрхџаџи* : *дрхџим*, *збрањиваџи* : *збрањујем*, *даваџи* : *дајем*. Ти су типови, створени контаминацијом, настали у тежњи за чувањем и даљим развијањем „старог прасловенског и индоевропског принципа разликовања основа“. ² То значи да је *жвакаџи* : *жваћем* добивено од *жвакаџи* : *жвачем* и *жваџаџи* : *жваћем*. Према томе, нови однос основа *жвакаџи* : *жваћем* чине чланови двојаког односа у промени ове речи са два гласовна лика, пошто су у свести елиминисани остали чланови, као што је, на пример, и у косовско-мето-

¹ *Историја српскохрвајског језика*, књ. II св. 2: Речи са конјугацијом, Београд 1969, 24.

² *О говору Галишљских Срба*, Београд 1957, 289.

хијском дијалекту, према Речнику Гл. Елезовића, *џискаџи* : *џиџиџиџи* добивено од *џискаџиџи*, *џискам* и *џиџиџаџиџи*, *џиџиџиџиџи*. Међутим, ако је за контаминацију био пресудан принцип разликовања глаголских основа, онда стварна потреба за тим није постојала код глагола *џсвакаџиџи* и *џсваџаџиџиџи*. Јер су овде основе, инфинитивна и презентска, довољно диференциране палатализовањем и јотовањем експлозивних гласова *к* и *џ* (*џсвакаџиџи* : *џсвачем*, *џсваџаџиџиџи* : *џсваћем*). — И. Стевовић има друкчије мишљење о презентском облику *џсваћем* у вези са глаголом *џсвакаџиџи*. Наиме, он претпоставља да је тај глагол по постанку могао бити с деминутивним *џџ* „као *јџкиџаџиџи*, *звџкиџаџиџи*, дакле *џсваџкиџаџиџи*, па је у презенту упрошћавањем сугласничке групе са два експлозива добивено *џсваћем*“.³ Али оваква претпоставка почива на комбинацијама које се, као такве, тешко могу прихватити. Јер ако се пође од тога да смо *џсвакаџиџи* („старије акцентом *џсваџкаџиџи*“) добили од *џсваџкиџаџиџи*, онда је ту, у инфинитиву, редукован до губљења дентални експлозив *џџ*, а у презентском облику *џсваћем* редукацијом је нестало веларно експлозивно *к*. Међутим, у том је глаголском облику, као што се зна, извршен процес јотовања сугласничких гласова још у општесловенској језичкој заједници, и на тај начин би се на месту другог експлозива нашао предњопепчани умекшани глас *ћ*; дакле, не бисмо тада имали сугласничку групу са два експлозива. А глаголи који се наводе као слични (*јџкиџаџиџи*, *звџкиџаџиџи*) у презентској основи имају *кћ* (*јџкћем*, *звџкћем*), а у инфинитиву су експлозивни гласови *киџ*; — без икаквог упрошћавања.

Према томе, необичан однос глаголских основа *џсвака*-(ти) : *џсваће*-(м) треба објашњавати на други начин. То не може бити морфолошка категорија у смислу као што су односи: *-иваџиџи* и *-аваџиџи* : *-ујем*, *даваџиџи* : *дајем*, *ћуџаџиџи* : *ћуџиџиџи* и многи други којима нарочито обилују народни говори. Мислим да је *ћ* у облицима од презентске основе *џсваће* према инфинитиву *џсвакаџиџи* — фонетски производ. Другим речима, могућно је претпоставити да је други од два тврда предњопепчана сугласника у облицима од основе презента *џсваче*- прешао у изговору у „умекшано“ *ћ* које му је по артикулацији блиско и слично. Отуда је и појав, доста раширен, да се ти гласови, *ч* и *ћ*, замењују у речима. А дисимилационим процесом који се огледа у основи презента *џсваће*- м. *џсваче*- постиже се мањи утроспак изговорне енергије. Мешање са глаголом *џсваџаџиџиџи* : *џсваћем*, тамо где је стицајем прилика долазило до таквог мешања, могло је само подстицати тај процес да се чешће реализује и да се брже шири. Зато је *џсвакаџиџи* : *џсваћем*, као иновациони

³ *Шумадијски говор у Грузији*, СДЗБ. књ. XVIII, Београд 1969, 481.

продукт, виталније у делу језичке територије где је још увек колико-толико заступљено и *јсваїїаїи* : *јсваћем*. А то што се код других представника нашег језика упорно и стално одржава „правилан“ однос *јсвакаїи* : *јсвачем* свакако је резултат свесне тежње да се и у овом случају остане на релацији *к-ч*.

Видели смо да је у речнику Правописа МС и МХ, као и у речницима САНУ и МС и МХ, глагол *јсвакаїи* наведен с дублетним облицима — са сугласницима *ч* и *ћ* у општем делу. То потврђују и примери из језика наших писаца. Али у Речнику САНУ у заградама стоји и „ретко *јсваќам*“. Немам ниједан пример за тај облик код писаца. За говор Груже Стевовић, на поменутом месту, даје, поред *јсваћем* и *јсваќам* (*јсваќам*). Облик са краткосилазним акцентом и са африкатизованим *ж* испред сонанта *в* у *и* (*јваќам*) налази се у Речнику Гл. Елезовића као фонетско-морфолошка особина косовско-метохијског дијалекта (поред *јваћем*), а употребљава се, готово искључиво, и у расинском говору.⁴ За тај облик се не би могло рећи да је редак у народним говорима. — Такође у Речнику САНУ и уз глагол *јсваїїаїи* поред презенте *јсваћем* међу заградама стоји „ретко *јсваїїам*“. Као потврда тог облика ту се наводи само пример из песничког језика Тина Ујевића: Со властитих суза *јсваїїам* у злом хљебу. Свакако је у речничкој грађи било још доказа за употребу таквих облика од глагола *јсваїїаїи*, пре свега у народном језику. Зато је Стевовићево тврђење да „немамо *јсваїїам*“, као *швїїам* и *скїїам*, на своме месту ако такав облик не постоји у говору Груже.

На крају и ово. С обзиром на то да ова глаголска реч у инфинитиву гласи *јсвакаїи* и *јсваїїаїи*, мислим да није наодмет видети како се у књижевном језику, код писаца, јављају облици који постају од инфинитивне основе. Зато ћу овде понаособ навести примере за такве глаголске облике.

а) За облике од основе *јсвака-*:

— Баруц је плачно *јсвакала* „Оченаш“ (Ксавер Шандор Ђалски; Речник САНУ); — Стаде *јсвакаїи* некакову мјешаницу „фурланско-коњске талијанштине“ (Анте Ковачић; Речник САНУ); — *јсвакао* је у себи тугу (Јулије Бенеш ић; Речник МС и МХ); — *јсвакаїи* догматске будалаштине (М. Крлежа; Речник САНУ); — *јсвакао* горчину (Вјекослав

⁴ *Цваќам* је и у левачком говору; исп. код Р. Симића, *Левачки говор* СДЗБ XIX, 176.

К а л е б ; Речник САНУ); — Очито је *жвакао* сузе (Вјекослав К а л е б ; Речник САНУ); — почимље *жвакаћи* мјесечину (Петар Ш е г е д и н ; Речник САНУ); — који је једнако *жвакао* (Брих К о ш ; Као вуци, Београд 1958, 188); — *жвакаћи* (Новак С и м и ћ , Прољеће, Београд 1952, 256); — Па би л' што год *жвак'о* (Ј. Ј. З м а ј ; Речник САНУ); — Мрзоволно [је] *жвакао* [макароне] (Стеван Ј а к о в љ е в и ћ ; Речник МС и МХ); — неколико завезаних мазги *жвакало* је шашу (Бора Ћ о с и ћ , Приче о занатима, Београд 1966, 101); — Уз то је *жвакао* и сировог рена (Васа П е л а г и ћ ; Речник САНУ); — Хџаше Пуљез нешто да *јрожвака* (Стј. М. Љ у б и ш а , Цел. дела, књ. друга, 201).

б) За облике од основе *жвајџа-*:

— Онда се нису речи дуго *жвајџале* (Милан Ђ. М и л и ћ е в и ћ ; Речник САНУ); — Немој *жвајџаћи* којешта! (Милутин Г а р а ш а н и н ; Речник САНУ); — *Жвајџао* [је] хладно, тврдо јело (Вељко П е т р о в и ћ ; Речник МС и МХ); — хлеб је дуго *жвајџао* (Милош М о с к о в љ е в и ћ ; Речник САНУ); — готово сваки *жвајџаше* дуван (Симо М а т а в у љ ; Речник САНУ); — Погнуте главе *жвајџао* је (Тин У ј е в и ћ ; Речник МС и МХ); — Пар сумјештана Брежанових *жвајџало* је језик у боли . . . (Иван Горан К о в а ч и ћ ; Речник САНУ); — Тако је весело *жвакала* . . . кравица тврду горску траву (И. Г. К о в а ч и ћ ; Речник САНУ); — *ижвајџали* крух (И. Г. К о в а ч и ћ ; Речник МС и МХ).

И само из ових примера може се видети да се облици од обе инфинитивне основе, тј. од основе *жвака-* и *жвајџа-*, налазе употребљени код наших писаца с разних страна. Али још више пада у очи да су облици од основе са сугласником *к* бројнији у језику писаца из северозападних крајева, а да су они од друге основе нешто претежнији на истоку. За босанскохерцеговачко подручје у Правописном приручнику (Сарајево 1972, 34) пише да је од глагола са дублетним облицима карактеристичан глагол *жвакаћи* — *жвајџаћи*, који је са таквим облицима и од презентске основе, а то су: *жвачем* — *жваћем*, *жвачући* — *жваћући*, *жвачи* — *жваћи*. Ништа није речено одређеније о њима, нарочито о њиховом односу према инфинитивним основама. Истина, у правописном речнику Приручника уз инфинитив *жвакаћи* презент је *жвачем*, а међу заградама: „и *жваћем*“, чиме је назначено да тај облик има нешто ређу употребу, док су облици прилога садашњег представљени као равноправни:

жвачући и *жваћући*. — Наведени примери затим показују, уопштено узети, да је од два лика овог глагола, *жвакайти*/*жвайти*, несумњива и све изразитија фреквентност лика са елементом *к*, који, у књижевном језику, има и облике од презентске основе *жваће-*. Ивековић, Деановић и Јернеј и Бакотић *жвайти* упућују на *жвакайти*; тако је и у Речнику САНУ. Нема сумње да глагол *жвакайти* преовлађује не само у књижевном већ и народном језику.

ГЛАГОЛ ЗВИЖДУКАТИ

Ни овај глагол се у речницима не наводи свуда једнако — са истим облицима презента, императива и прилога садашњег. Истина, у речнику Б е л и ћ е в о г Правописа он је дат с дублетним облицима као и правописном речнику МС и МХ, али су ту на првом месту облици који у презентској основи имају глас *ћ*: *звиздүћем* = *звиздүчём*, пр. сад. *звиздүћући* = *звиздүчући*, з. н. *звиздүћи* = *звиздүчи*, што ипак не треба превидети иако је међу њима знак једнакости. Међутим, тако није и у другим речницима. Код В у к а је презент овог глагола само *звиздүћем*, као и у Р и с т и ћ — К а н г р г и н о м речнику и у Речнику Л. Б а к о т и ћ а . На другој страни, у Б р о з — И в е к о в и ћ е в о м Рјечнику 1. л. једн. презента је од основе са сугласником *ч*: *звиздучем*. Ивековић је и овде одступио од Вука, што је иначе само изузетно чинио: није прихватио његов облик *звиздүћем*, као што није прихватио ни *жваћем* од *жвакайти*. Сигурно је држао да је и у овом случају посредни грешка настала у штампању, јер према веларноме *к* у инфинитивној основи требало би да буде палатално *ч* у презентској. И код Д е а н о в и ћ а и Ј е р н е ј а, у њиховом Рјечнику, од *звиздукайти* презент је такође *звиздүчём*. У речнику Б о р а н и ћ е в о г Правописа нема те речи.

У речнику сарајевског Правописног приручника глагол *звиздукайти* има у презенту два облика — *звиздучем* и *звиздүћем*. Напред, у тексту, на стр. 34, то се наводи као пример за поремећени однос међу облицима јер „према *к* у инфинитиву стоји *ч* и *ћ* у презенту“ и додаје се, међу заградама, да су облици са *ћ* чак обичнији.

И напослетку, у речницима САНУ и МС и МХ глагол *звиздукайти* је наведен чак са тројаким облицима — и они су од основе презента са гласовима *ч* и *ћ* и на *-ка-*: *звиздүчём*, *звиздүћем* и *звиздүкәм*.⁵

⁵ Облици и презента, и императива и прилога садашњег од основе на *-ка-* дати су у Речнику САНУ у загради.

То и тако стоји у речницима. На неким другим местима, међутим, истичу се као једино правилни облици овога глагола они који су од презентске основе са сугласником *ћ*. Тако код Д. К о с т и ћ а у његовој књижици под називом *Није-него* (Београд 1931), где се, у речничком делу, износе колебљиви примери у књижевном језику и правопису, од глагола *звјисдукаџи* 3. л. множ. презента је: „они *звјисдуђу*, не: *звјисдукају*“. А у *Нашем језику* књ. I н. с., на стр. 69, у „језичкој поуци“ реч је о грађењу глаголског прилога садашњег и тај облик од овог глагола је *звјисдуђући* према 3. л. множ. презента *звјисдуђу*. Ништа мање није изричит ни М. С т е в а н о в и ћ у својој *Савременом српскохрватском језику I* (Београд, 1964), опсежном и значајном језичком делу, које је првенствено означено као универзитетски уџбеник. У њему је дата граматичка норма нашег савременог књижевног језика. На стр. 355. пише: „Према сугласнику *к* у основи глагола *з в и ж д љ к а т и* — у облицима с основом презента стоји сугласник *ћ* (а не, како би очекивали *-ч*): *звјисдџћем* (през.), *звјисдџћи* (импер.), *звјисдџћући* (гл. прил. сад.)“. — Одавде излази да глагол *звјисдукаџи* уопште нема облике од основе презента *звјисдуче-*. Јер се свуда узимају само његови облици који су од презентске основе са сугласником *ћ* (*звјисдуће-*). К о с т и ћ чак истиче да облик *звјисдукају*, са основом на *-ка-*, не треба употребљавати; такав облик њему није исправан. А све то се не слаже са оним што је дато у правописима и у другим речницима. Али оно што сада, после свега овога, треба нарочито истаћи јесте чињеница да се код писаца, у њиховом језику, јављају све три врсте облика овога глагола. Има извештан број примера који су сигурна потврда за то. Да их наведем.

а) Облици од основе презента са сугласником *ч*:

— Он је волео стајати . . . *звјисдучући* бленути унаоколо (Светозар Ћ о р о в и ћ , Цел. дела књ. прва, 131); — весело *звјисдучући* (Исидора С е к у л и ћ , Кроника паланачког гробља, Н. Сад 1962, 181); — *звјисдучући* (исто, 163); — *звјисдучући* расположено (Владан Д е с н и ц а , Прољеће у Бадровцу, Београд 1955, 210); — радо *звјисдучем* једну врискаву довичицу (Војин Ј е л и ћ , Домино, Загреб 1969, 132); — Узео се хитро свлачити, *звјисдучући* нешто (Л и т е р а т у р а , часопис, Загреб 1952).

б) Облици од основе са сугласником *ћ*:

— Дечко . . . *звјисдуће* и маше одељаном палицом (Светолик Р а н к о в и ћ ; Речник МС и МХ); — поп *звјисдуће* (Милован

Г л и ш и ћ , Приповетке књ. прва, СКЗ, 220); — Калфа Коте *звиздуће* нешто (Стеван С р е м а ц , Зона Замфирова, СКЗ, 1); — Пролази и *зиздуће* (исто, 54); — *звиздуће* (И. С е к у л и ћ , Кроника паланачког гробља, 277); — *звиздуће* у драчу (Иван Горан К о в а ч и ћ ; Речник САНУ); — силазио весело *звиздућући* (Бора Ћ о с и ћ , Приче о занатима, Београд 1966, 54); — *Звиздуће*, ништа не слуша (Добрица Ћ о с и ћ , Корени, треће изд., Београд, 168); — апсанција *звиздуће* (исто, 282); — . . . ја умем устима да *звиздућем* вешто. (П о л и т и к а за децу од 8. априла 1971, 4).

в) Облици од основе презента на *-ка-*:

— *Звиздукајући* гледао у дим (Св. Ћ о р о в и ћ , Цел. дела, књ. прва, 340); — *звиздукајући* неку полку (Еуген К у м и ч и ћ ; Речник САНУ); — весело *звиздукајући* (И. Г. К о в а ч и ћ ; Речник САНУ); — око мене је почео да *звиздука* вјетрић (Мирослав К р л е ж а , На рубу памети, Загреб 1954, 268); — Сви се лијено растурише *звиздукајући* (Мирко Б о ж и ћ , Курлани, Београд 1958, 223); — *звиздукајући* (исто, 255).

Као што се одавде види, има писаца који употребљавају одређене облике глагола *звиздукайти* од две презентске основе (С. Ћ о р о в и ћ — *звиздучући* и *звиздукајући*, Исидора С е к у л и ћ — *звиздуће* и *звиздучући*, И. Г. К о в а ч и ћ — *звиздуће* и *звиздукајући*). И то је доказ више да конјугација овог глагола није још стабилизована ни искристалисана код свих представника књижевног језика. Јасно је да су изворни облици они који у основи презента имају *ч* јер је *к* из општег глаголског дела непосредно прелазило у тај глас. Облици од презентске основе *звиздука-* (VI врста промене), за које се може рећи да у употреби нису тако необични — што, видели смо, није случај са таквим облицима глагола *жвакайти/жвайти* — настали су, и настају, у снажном процесу уједначавања презентске и инфинитивне основе, у процесу који је, у новије време, захватио многе глаголе на *-айти* (типа *си-йайти*, *сијам* и *сијљем*).

Ови облици, дакле, и једни и други, јасни су сами по себи. И на њима се не треба задржавати. Треба се, међутим, и овде задржати на облицима који у основи презента имају сугласник *ћ* јер је тај глас, као што је напред већ истакнуто, у односу *звиздука-(йти)*: *звиздуће-(м)* генетички стран и неочекиван. А. Б е л и ћ наводи глагол *звиздукайти* — *звиздућем* као други пример за глаголе „различних

образовања са заједничким облицима“, уз *жвакайѝи—жвайѝаѝи—жваћем*. Не знам зашто је овај глагол узет. Јер је очигледно да му ту није место. Глаголска реч *звиздукайѝи* јединственог је „образовања“: постала је, као и друге сличне речи, од ономатопејског узвика, али не непосредно, већ преко ономатопејске именице *звиздук*, и значи „понављати одавање звука именованог речју у основи“.⁶ Према томе, њој недостаје други лик, са сугласником *ѝ*, који би у облицима од презентске основе дао *ћ*, да би се затим та основа спрегла са основом инфинитива *звиздука(ти)*. Услови за то није било, и отуда не може бити ни потребног објашњења за појаву гласа *ћ* у конјугацији глагола *звиздукайѝи*. — *Стевовић* је, на поменутом месту, дао своје тумачење и презентског облика *звиздућем* од *звиздукайѝи*. Он узима да је тај облик у основи добио *ћ* „вероватно од бројних глагола деминутивне фреквентативне формације са *ѝ* или *уѝ* или *оѝ* који се изводе од узвика и ономатопеје“, као што су: *фрќѝаѝи — фрќћѝ, цврќуѝаѝи — цврќућѝ, клоќдѝаѝи — клоќоћѝ* и др. Значи да је *звиздућем* настало аналогијом према облицима тих и сличних глагола код којих је глас *ћ* у презентској основи постао јотовањем од *ѝј*. Видели смо да је објашњење облика *жваћем* од *жвакайѝи* дато као могућно, а ово мишљење сада износи се као „вероватно“. То је и разумљиво, кад су у питању ствари ове природе: ту ни апсолутна тврђења нису увек довољно убедљива ни уверљива. О томе како је овде схваћен облик *звиздућем* од *звиздукайѝи* рекао бих ово. Истина је да у нашем језику има доста глагола на које се *Стевовић* позива и они су у извесном смислу можда могли утицати да се један карактеристичан глас њихове промене (*ћ*) у језичкој свести наметне и облицима овог глагола, који је такође ономатопејског порекла и који има, као и они, итеративно значење, а по некима и деминутивно.⁷ Али се онда морамо запитати: зашто су дејством аналогије захваћени једино облици у промени овог глагола? Једино — јер други слични глаголи на *-кайѝи* имају сви у основи презентса само глас *ч* (*к : ч*), а никад *ћ*; на пример: *брбуќаѝи — брбучѝем, буќаѝи — бучѝем, дудуќаѝи — дудучѝем, звијуќаѝи — звијучѝем, фијуќаѝи — фијучѝем*.

⁶ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, стр. 617.

⁷ У Вуковом речнику, као и у Броз—Ивековићевом, гл. *звиздукайѝи* је означен као деминутив (dim.) од *звиздаѝи*, pfeifen; код Ристића и Кангрге значење му је на немачком: pfeiferlen, pfeifen, pfiffeln, а код Деановића и Јернеја — на талијанском: fischiettare, fischierellare, док је гл. *звиздаѝи* преведен са *fischiare* (од именице *fischio*, звиздук). М. Стевановић је, међутим, мишљења да у глаголима *јауќаѝи, звиздуќаѝи, ѝјуќаѝи, фијуќаѝи* — нема уопште никакве врсте деминутивности (op. cit., 623).

чѣм,⁸ *хукаџи* — *хуџѣм*, *џијукаџи* — *џијуџѣм*. Зато ја сматрам да се, као и код облика *жваџем* од *жвакаџи*, палатално меко *ћ* м. ч (<к) јавља, пре свега, у вези са тврдим предњонепчаним *ж* испред сугласника *д* у претходном слогу; односно — да је изазвано присуством те сугласничке групе. А то, у ствари, треба разумети као израз потребе за лакшим изговором ових сличних гласова на блиском растојању. При том могу бити од утицаја и други, поменути језички фактори: појав контаминације глаголских основа — ако их је било више — и аналогија, као и фонетско-физиолошки дефект неразликовања *ћ* и *ч*. Али они, по мом мишљењу, нису били одлучујући.

О тројаким облицима глагола *звиздукаџи* још ово. Речено је да су у сарајевском Правописном приручнику облици са сугласником *ћ* у основи презента „обичнији“ од облика са *ч*. Према ономе што пише у Уводној ријечи, и то треба да одговара босанскохерцеговачким приликама свакако као нешто што је „пракса наметнула“. А примери за те облике, са сугласником *ћ* у презентској основи, који су овде наведени, сем једнога сви су из језика писаца са источним, екавским изговором. За друге облике овог глагола, од основе презента на *-ка-* и са гласом *ч*, може се рећи да их на тој страни једва има како у писаном, тако и у говорном језику. Али су зато знатно више заступљени у другим крајевима, нарочито код писаца у северозападном делу језичког подручја, где су први облици релативно доста ретки. Према томе, за савремени српскохрватски књижевни језик у целини сви ови облици глагола *звиздукаџи* у слободној употреби имају подједнаку вредност.

Сад о другим, сличним глаголима који су у наслову.

ГЛАГОЛ ГУРИТАТИ

Тај глагол има лик и са сугласником *к* у општем делу (*гурикаџи*). Значење му је: гроктати, роктати, скичати (Речник САНУ). Од *гуриџаџи* презентска основа је са предњонепчаним меким сугласником *ћ* који је постао јовањем од *џ* (*гуриџе-м*), а од *гурикаџи* је са предњонепчаним тврдим *ч* (*гуриче-м*) добивеним палатализацијом веларнога *к*. И једно и друго је на свом месту. Ове се глаголске речи тако и наводе у правописима и речницима савременог књижевног језика. Само тако није код Вука. У првом издању Српскога рјечника дат је глагол *гурџиџаџи* с презентом *гурџичѣм*; *гурикаџи* — нема. У другом издању

⁸ У Вуковом речнику и у речнику Ристић—Кангргином гл. *џијукаџи* (са краткоузлазним акцентом) има презент на *-кам*.

В у к *гуриќаџи*, *гуричџем* упућује на *гуриџаџи*, и од тог глагола презент је опет *гуричџем*. У издању од 1898. године s. v. *гуриџаџи* уз такав презентски облик додато је: [-џем?]. Приређивачи овог издања Љуб. Стојановић и П. П. Ђорђевић у Предговору кажу да су у угласте заграде стављали, поред осталог, „и разне исправке и допуне у тексту II издања“. То значи да су они тако гледали, истина, не са потпуном сигурношћу, и на облик *гуричџем* од глагола *гуриџаџи*. Свакако су мислили да ту треба да буде облик на -џем, јер такав презентски облик граматички одговара инфинитиву тог глагола. — У Б р о з - И в е к о в и - њ е в о м Рјечнику уз *гуриџаџи* презент је *гуриџџем*, а затим се каже да у Вуковом речнику „за цијело“ грешком стоји: *гуриџаџи*, *гуричџем*, гуричу прасци — „које је од гуриќати“. Ивековић се ту позива на Даничићеве Облике где се *гуриџаџи* наводи међу глаголима који у облицима од презентске основе имају *џ* настало сливањем гласа *џ* са *ј*. Њему је, дакле, облик *гуричџем* за *гуриџаџи* био на погрешном месту.

П. Б у д м а н и, међутим, у историјском Рјечнику ЈАЗУ, као обрађивач, наводи глагол *гуриџаџи* с презентом *гуричџем*, сигурно према Вуку, а s. v. *гуриќаџи*, *гуричџем*, које упућује на *гуриџаџи*, пише: „не зна се зашто је у облицима садашњег времена основа *gurik*, а у инф. и у облицима прошлог времена *gurit*; може бити да је прва старија а да је друга постала наставком *џ* пред којим је испало *к*“. Као што се види, општи део глагола *гуриџаџи* Будмани доводи у генетску везу са општим делом који се садржи у презентској основи *гуричџе-*. Јер је њему требало да објасни однос глаголских основа са сугласничким гласовима *џ* и *ч*. На тај начин он није узимао у обзир други лик ове глаголске речи, са сугласником *к* у општем делу (*гуриќаџи*). Зато његово тумачење има призвук — да је вештачки исконструисано. Глаголи *гуриќаџи* и *гуриџаџи*, као ономатопејске речи,⁹ могли су бити и непосредно дати у језичкој стварности — према многим другим глаголима истога порекла који у општем делу имају *к* или *џ*.¹⁰

Уз глаголе *џвџаџи*/*џвџаџи* и *звџдџаџи* А. Белић наводи, на истом месту, и *гуриќаџи*/*гуриџаџи*. Презент је *гуричџем* и за један и за други лик инфинитива. То значи да је у другом случају конјугацијски однос основа са диспаратним гласовима (*џ-ч*). Белић је ту имао у виду оно што је Вук дао у свом речнику. Кад се зна да су у

⁹ „Коријен *gur* по свој је прилици ономатопејски“ — Рјечник ЈАЗУ s. v. *гуриќаџи*.

¹⁰ Маретић у Рјечнику ЈАЗУ s. v. *мљаскаџи* вели да та реч као ономатопејска „не гласи свуда једнако“ и наводи неколико њених гласовних ликова: мљескати, мљецкати, мљаскати, мљаскати, мљацкати.

њему углавном речи и њихови облици које је Вук носио у себи, у живом сећању, онда се може рећи да се тада у Тршићу тако конјугирао и глагол *гуриџаџи*. У језичкој свести представника тршићког говора егзистирали су облици тог глагола у којима је садржан „допунски“ однос основа. Они су их употребљавали спонтано. И Вук је тако и представио глагол *гуриџаџи* у свом Рјечнику. За њега је стварно стање језичких појава у њиховој практичној примени увек било изнад свега. Мора се, међутим, претпоставити да је претходно било у употреби и *гурикаџи*, *гуричем* и *гуриџаџи*, *гурићем*, што је и природно у једној средини са становништвом чији су преци ту дошли најпре из косовско-метохијске области, а затим, у новије време, и из Херцеговине и Босанске крајине.¹¹ Од два лика ове речи, са сугласничким гласовима *к* и *џ* у општем делу, временом је добивен, у облицима промене, један однос глаголских основа: инфинитивна — са денталом *џ* и презентска — са предњо-непчаним *ч* (*гуриџа-* : *гуриче-*). Друга два основинска члана (*гуриће-* и *гурика-*) нестала су у говорном жрвњу. Али објашњење овог појава није у томе, или није само у томе, да се констатује које су основе спрегнуте у систему а које су опет ликвидирани језичком праксом. То је уосталом факат. Треба дати одговор на суштинско питање: зашто су баш те разнородне основе ступиле у међусобни однос? На то се питање уопште не може одговорити поуздано. За прихватање основе презентса са елементом *ч* можда су овде били од извесног значаја бројни глаголи ономатопејског постанка са наставком *-ка-* (глаголи на *-укаџи* и *-икаџи*) који ту обавезно имају исти глас (*ч*) а који се најчешће остварују у презентској ситуацији. Наиме, њихова гласовна слика могла би у свести утицати да се према облицима од инфинитивне основе глагола *гуриџаџи* задрже у употреби облици од основе презентса *гуриче-*. Али то је само једна претпоставка, која, треба рећи, садржи и доста произвољности, као свака претпоставка, уосталом.

ГЛАГОЛ ГУГУТАТИ

И то је по постанку ономатопејска реч која значи: чинити гласом „гу гу“ (Рј. ЈАЗУ). Као што и треба да буде, према инфинитиву са сугласником *џ* у основи — у основи презентса је палатално *ћ* (*гугуџаџи* : *гугућем*). Тај глагол је тако и дат у нашим правописима, као и у речницима. Али не у свима. У Српскохрватско-немачком речнику Р и с т и ћ а и К а н г р г е и у Речнику Л. Б а к о т и ћ а глагол *гугуџаџи* је с пре-

¹¹ Берислав М. Николић, *Тршићки говор*, СДЗБ. књ. XVII, 179—180.

зентом *гугучѐм*, дакле, са гласом *ч* који није могао постати од *ш*. Сигурно су Ристић и Кангрга, када су писали речник, имали при руци и раније речнике, па ипак су узели тај облик, полазећи од свог језичког осећања или од осећања средине којој и сами припадају. А Бакотић се ту могао повести за њима. Али то опет значи да је он узео облик презента *гугучем* а не *гугућем* од глагола *гугућайти* свакако зато што је и њему тај облик више „лежао“, ако га и сам није употребљавао. Међутим, *гугучем* је од глагола *гугукайти* који такође постоји и са истим је значењем. Налази се у речнику Правописа МС и МХ и у речницима САНУ и МС и МХ, где се упућује на глагол *гукати*. Ристић и Кангрга имају *гукати*, *гучѐм*, а *гугукайти* — немају. Према томе, њихов облик *гугучѐм* у вези је са презентом глагола *гукати*. А то је, у ствари, иста реч, само без редупликације почетних ономапопејских гласова.

Ксенија МИЛОШЕВИЋ

(Сарајево)

ТЕМПОРАЛНО ЗНАЧЕЊЕ И СИНТАКСИЧКА ВРИЈЕДНОСТ КОНСТРУКЦИЈА *Сор* (*praes. perf.*) — *part. pass.* У СРПСКОХРВАТ- СКОМ ЈЕЗИКУ

0. Перифрастичне конструкције састављене од *йрезениџа* ((*је*)сам, итд.) глагола *биџи* и партиципа пасивног (у даљем тексту *Сор₁*), као и од *йерфекџа* (*био сам*, итд.) истог глагола и поменутог партиципа (у даљем тексту *Сор₂*), као што је познато,¹ могу у српскохрватском, као и у другим словенским језицима, уосталом, имати двојаку синтаксичку, а тиме и двојаку темпоралну вриједност.

0.1. Синтаксичкофункционално двојство о коме је овдје ријеч извире из граматичког потенцијала српскохрв. глаголско-придјевске категорије у Lex² дијелу предиката — партиципа пасивног — и у складу је са њеном генезом, не само у српскохрватском него и у осталим словенским језицима. Сложена семантика трпног придјева, његова способност да обиљежава и *радњу* и стање — *особину* предмета насталу радњом која му се, као објекту, приписује, нуди могућност да се неким средствима, ван саме ове конструкције, *йребаџује џезџиџије* на једно од њених граматичких својстава: саму чињеницу радње, што одговара пасивној дијатези, или на стање предмета изазвано извршењем радње, без обзира на сам њен чин, донекле апстраховано од њега, што одговара копулативно-придјевском предикату.

¹ В. радове: Петар Ђорђевић, *О старословенским йриџним йридеџима*, ЈФ ХI (1931), стр. 162. и д.; Михаило Стевановић, *Глаголски облици йасива*, НЈ — н.с. VII, 7—10, стр. 209. и д.

² Овдје значи: лексичка јединица или група уз копулативни глагол, која заједно с њим формира предикат. Сам симбол је уведен за нешто ширу појаву, в.: Милка Ивић, *О (минималним) реченичним конџструкцијама с глаголском коџулом*, зб. *Otázky slovanské syntaxé* II, Brno, 1968.

Исто тако је природно да ова могућност диференцирања помоћу неких контекстуалних показатеља не мора бити безусловно и потпуно искориштена, те да постоје ситуације које не допуштају строгу класификацију у духу двије поменуте категорије: пасив — копулативно-придјевски предикат. То посебно истичем јер овој чињеници у проучавању савременог језика није приписиван значај који она заслужује.³ Наиме, углавном су истицана два екстремна значења *Сор* конструкције — глаголско (пасивно) и копулативно-придјевско,⁴ из чега би се могло закључити да у сваком конкретном језичком примјеру *мора* бити изражено једно од та два значења. Такво стање језик, међутим, не показује и било би безнадежно трагати за доказима једне овакве претпоставке. Ако се при употреби *Сор₁* или *Сор₂* мисли на посљедицу коју (из)вршење радње оставља на предмету, може бити присутно и „сјећање на радњу“,⁵ без обзира на то што је средствима контекста јасно усмјерена пажња на оно прво. Исто тако, ако се мисли на радњу, код глагола чије вршење подразумијева промјену на/у предмету — жива је и свијест о новом квалитету или стању предмета. У конкретним примјерима гдје се никаквим средствима не указује на помјерање равнотеже у семантичком двојству партиципа, не може се ни говорити о диференцирању пасива и копулативно-адјективног предиката.

0.2. Овај рад је покушај да се излуче неки, маркантнији, елементи контекста који сигнализују разлике потенцијално садржане у *Сор₁* и *Сор₂* — и, нарочито, да се утврди механизам њиховог дјеловања, као и да се укаже на стварни домет тих контекстуалних показатеља значења ових конструкција. Због ограничености простора и разлика у понашању партиципа од глагола различитог вида, овдје ће бити представљени само резултати који се односе на *Сор* предикате с партиципом од глагола **п е р ф е к т и в н о г** вида.

0.2.0. Ако се у контексту јасно оцртава *хронолошко* припадање и *видско* понашање *Сор₁* или *Сор₂* конструкције, а некад је довољно и само једно, онда је у њој издиференцирано једно од два значења у којима је њен потенцијал само дјелимично искориштен. У том смислу се манифестује и нека узајамно условљена правилност с обзиром на *облик* по-

³ Ово се не би могло у потпуности односити на цитирану студију П. Ђорђевића, в. стр. 166.

⁴ М. Стевановић, стр. 209. и д.

⁵ Упор.: А. А. Потехина: „Причастие изображает, как и имя, признак данный, но так, что при воспроизведении его *сохраняется йямий*» о возникновении (подвукла — К. М.) его от усилый лица, в силу чего этот признак в причастии представляется данным в известное время“. *Из записок по русской грамматике*, т. II, 1874, стр. 21.

моћног глагола и *вид* глагола у трпном придјеву. Тако се за глаголе пф-ог вида може констатовати:

1) Уколико *part. pass.* врши функцију обичног придјева, темпорално значење конструкције је представљено обликом помоћног глагола: Cor_1 обиљежава садашњост, а Cor_2 прошлост.

2) Уколико се *part. pass.* употреби глаголски, темпорално значење $Cor_{1,2}$ је од основне тачке временске оријентације за један степен (у смјеру прошлости) удаљеније него што је то случај при адјективној употреби *part. pass.*, тј. за један степен удаљеније него што то показује облик помоћног глагола: Cor_1 обиљежава прошлу радњу, а Cor_2 прет-прошлу. Ово су најопштија правила, која у конкретним случајевима могу да попуштају притиску других фактора језичког контекста, у чему, такође, постоји нека правилност, али су она, како је анализа показала, ипак најмаркантнија константа у граматичком понашању ових конструкција.

0.3. Из изложених теза произлази да *синтаксичка вриједност* наших конструкција, односно глаголска или придјевска вриједност *part. pass.*, на одређени начин *коинцидира са временским и видским* особинама конкретних предиката представљених овим конструкцијама — па смо је и утврђивали *јосредно*, утврђујући временске и видске особине појединих предиката, које ни обликом глагола ни његовим основним видом — кад је *part. pass.* у питању — нису дате. Посматране су двочлане персоналне⁶ реченичне конструкције с циљем да се утврди од чега зависи конкретна веза времена и вида у предикатима Cor_1 и Cor_2 .

1. К о п у л а т и в н о - а д ј е к т и в н а (у даљем тексту *A*) вриједност Cor_1 и Cor_2 , а то значи и *адјективна* употреба партиципа, на темпоралном плану се манифестује идентичношћу темпоралног значења *Cor* конструкције — са темпоралним значењем помоћног глагола, а на видском плану — *колизијом* између вида основног глагола (перфективног) и видске вриједности предиката — имперфективне. Наиме:

Ако конструкција Cor_1 има темпоралну вриједност *садашњег* времена, ако је њен садржај актуелан у тренутку говора или у на неки начин транспонованој садашњости, онда њен *part. pass.* има адјективну функционалну вриједност.

Ако Cor_2 има темпоралну вриједност *јрошлог* времена и представља стање субјекта, не подразумијевајући ниједно од аспекат-

⁶ Термин се односи на двочлане реченице са субјектом (у номинативу) који конгруира са предикатом у личној глаголској облику.

ских обиљежја пф-ог вида — онда је *part. pass.* такође употријебљен у адјективној вриједности.

Да би се остварила оваква ситуација, потребно је да у контексту *Сор* конструкција постоји бар један од сљедећих предуслова:

1.0. *Лексичко-граматички*: Облици *part. pass.* нису изведени од прелазних глагола или се више не осјећа њихова веза са основним глаголом — и уопште немају глаголско значење:

Сор₁: Мајка је забринута и ушучена. — Смрачен је, с погледом кратким преда се. (ВС I 166)

Сор₂: Био је замшљен, а боре око усана му још дубље. (Пол. 16. 6. 68, 11) — Непријатељ је био ушврћен на врху Мачковог камена . . . (Пол. 30. 7. 68, 11) — Обојица су били нагнути над столом . . . (Пол. 21. 7. 68, 11) — Био је заљубљен у њу . . . (ЦП 24) — . . . ја сам био сувише ушучен . . . (КЦТ 135).

1.1. *Синтагматска констелација у Lex елементу њредикација*, и то таква у којој *part. pass.* стоји у координативном низу са придјевима, именицама, прилозима или радним придјевима у адјективној функцији. У таквим случајевима је темпорално значење предиката оно које резултира из везе копуле са неглаголским елементима Lex дијела, а *part. pass.* се у такав предикат укључује као придјевска ријеч: не утичући сопственим темпоралним значењем на разликовање темпоралног значења своје комбинације са копулом — од значења комбинације неглаголских ријечи са истом копулом у истом предикату — јер се у оквиру једног предиката не могу изражавати различити временски односи (значења) према једној те истој временскооријентационој тачки.

Сор₁: Село је пусто и разрушено.

Сор₂: Лице му је било измазано . . . и шиљато и бледо као у мртваца. (КЦТ 119) — . . . кревет је био згузван, прљав и млак . . . (ГБ 298) — Био је војнички закойчан и ојасан, с аутоматом о рамену и преко обичаја озбиљан. (ГБ 274) — . . . беше сасвим измењен, оронуро нагло и чудан. (С I 64).

Семантичка импликација оваквог видско-временског укључивања *part. pass.* у предикат копулативног типа је у томе што се овим партиципима представља првенствено *ѡромјена* на предметима настала извршењем глаголске радње.

1.2. *Адвербијална одредба времена* (лексема, синтагма или реченица), и то не било каква него таква која сигнализира *импферфективни* вид копулативно-партиципске конструкције с партиципом начињеним од *импферфективног* глагола:

Сор₁: Тигар није признавао . . . да је . . . даноноћно *ојкољен* живим побуњеничким прстеном. (ГБ 279)

Сор₂: . . . (врхови) су још дуго *били осветљени*. (С I 86) — Док се воз заустављао, *био сам* прилично *иримирн*. — Моја су врата вазда *била ошворена*. (ЛГ 153)

1.3. Досад представљени показатељи *A* вриједности *Сор* конструкција могу, наравно, наступати и заједнички. Ево, илустрације ради, два примјера у којима уз лексичко-граматичка својства глагола која предодређују адјективну функцију партиципа — долазе и синтагматска констелација у *Lex* дијелу предиката (у првом примјеру) и *адвербијална одредба времена* (у другом), која са своје стране такође показује *импф.* вид предиката и адјективну функцију партиципа:

Сор₂: *Била је* сва изгубљена и очајна. (ПВ 168) — . . . показивао је наоружаним људима и заробљеном Павлици, који је и даље *био погнут* и није могао видети, свој карабин. (ВНП 21)

1.4. У *сложеној* реченици у многим случајевима сама *видско-временска архиперфективна реченице*, која некад зависи од граматичких, а понекад и од логикосадржајних момената, претпоставља одређену *видску вриједност копулативно-партиципске конструкције*, а кад се ради о *пф-ом глаголу*, тиме је већ дата и класификациона група ове конструкције, тј. ако је њена *видска вриједност импф.*, она припада класификационој групи *A*.

1.4.0. У сложеним реченицама *независног* типа *импф.* карактер *Сор* конструкције од *пф-ог глагола* испољава се при таквом *ојису* у коме се простим реченицама представљају *елементи неке ситуације који ириидају истом времену*, тј. представљају се, без указивања на *временске границе*, садржаји који се истовремено манифестују. Иста појава може да се остварује и у независним *ипроситим* реченицама које се нижу једна за другом, као и у комплексима независних реченица у зависносложеној реченици.

Сор₁: Он је, додуше, *ојремљен*, али они, шта они имају у својим сељачким рукама. (ВНП 50) — . . . кад су кола *иришварена*, и кад се иде узбрдо, (најбоље је ићи старим путем). (ВС I 76)

Сор₂: Х о д а л и с у заједно с њим, *били су оџремљени* прилично добро, *могао се њоуздаџи*, у њих, као уосталом и они у њега. (ВНП 102) — Сунце је било високо на небу, део изван шуме *био је јарко осветљен*. (ВНП 56) — Прозори су *били осветљени*, Ана је свакако била код куће. (Пол, 7. 7. 68, 11)

1.4.1. У сложеним реченицама *зависног* типа манифестује се имперфективни вид *Сор* конструкција у случајевима када између управне и зависне реченице постоји један од ова два темпорална односа: *џаралелизам* или такво *оквирно* временско значење при коме реченица са *Сор_{1,2}* предикатима представља стање за вријеме којег се догађа нека *џф.* радња. *Временски џаралелизам* се манифестује под истим условима као у сложеним реченицама независног типа (в. 1.4.0.), а обично је да се оваква граматичка и логичкосадржајна констелација остварује и кад се комбинују реченице зависног и независног односа:

Сор₁: . . . кад су кола *џреџоварена* (и кад се иде узбрдо), *на јбоље је и џи старим путем*. (ВС I 76)

Сор₂: У штали се подигла прашина од уситњене сламе, да се није могло дисати *иако су горњи прозори били оџворени*. (ЦД 44) — Он је некада живео у овом селу, то су знали сви који су *били окуџљени* око таљига (и гледали путника у њима). (ВНП 9)

Оквирно временско значење:

Сор₁: Са конструкцијом *Сор₂* ова комбинација није обична јер се не може за вријеме *садашњег* стања (*Сор₁*) догодити нека *џф.* радња. Заправо, ако *Сор₁* обиљежава *аџсолуџну* садашњост, ова комбинација се уопште не може остварити, али ако је у питању *релативна* садашњост, онда је остварива ова комбинација и са *Сор₁*, нпр.:

Док је брод усидрен, путници у с п и ј у да разгледају град и упознају његове знаменитости.

Сор₂: И највиши човек, који *је био најбоље оџремљен*, *извади* из чепа блузе недопушену цигарету. (ВНП 172) — Изјавио је да *су* они *убијени* у једној згради која *је била обележена* знаковима Црвеног крста. (Пол, 1. 10. 68, 8)

1.4.2. И реченице независног и реченице зависног односа при опису неке сложене ситуације која припада једном временском плану — врло често имају наизмјеничну употребу копулативно-партиципске

конструкције и предиката гдје уз копулу стоји нека неглаголска ријеч. Тако се манифестује нека *синтаксичка симетрија* у предикатима простих реченица у сложеној, која у основи има у поимању синтаксичке вриједности партиципа исти ефекат као појава синтагматске констелације у Лех дијелу предиката у простој реченици (в. 1.1.):

Сор₁: Село је пусто : куће *исфразњене*, сокаци и дворишта су вишни, празни. (ВНП 65) — . . . види (се) јасно како су сами . . . ниједан од њих *није наоружан* . . . (ВНП 118)

Сор₂: Али мали више није био тамо где се затекао кад се јавио глас из шибља, он је сада био *заклоњен* иза једног . . . дрвета. (ВНП 169) — Иако су и врата и прозори били *оћворени*, у дворани је било в р у ћ е и з а г у ш љ и в о

1.5. Улога свих контекстуалних показатеља сужавања семантичког потенцијала *part. pass.* у *Сор/A* предикатима — своди се на сигнализирање *колизије* између видске вриједности — *имперфективне* — основног глагола и видског — *имперфективног* — понашања самог *Сор* предиката, тј. — на губљење глаголске особине вида у партиципу. Та колизија се може и граматичким експериментом доказати, и то тако да се *Сор/A* предикатима додају адвербијалне одредбе које подразумевају имперфективност, нпр.: дуго, стално, увијек и сл. Сви досад цитирани *Сор/A* предикати могу поднијети такве одредбе, наравно уз одговарајуће посљедице у информативном садржају реченица.

2. При реализовању *пасивног* (у даљем тексту *B*) значења *Сор* конструкцијâ — и унутар просте реченице, и у временско-видској архитектоници сложене реченице — мјесто које заузима *Сор* у складу је са *видским* значењем основе у трпном придјеву, што служи као сигуран показатељ његове глаголске употребе и пасивног значења конструкције. Ту се ради о реченицама које садрже:

1) *антиериорну имперфективну радњу*, и то у три констелације, које се разликују с обзиром на карактер оријентационог времена. Оно може бити:

а) *садашњост* (вријеме говора) — или

б) неки временски *иренуџак* (α) или *период* (β) *ван сфере садашњости*,

2) *имперфективну радњу* која се догађа за *вријеме* неке *имперфективне ирошле радње* или збивања, или просто ситуације која јој служи као *временски оквир*. — То су, у ствари, према налазима у анализираној грађи, свега четири видско-временска односа: *антериорна пф. радња*

директно оријентисана према садашњости, антериорна пф. радња директно оријентисана према некој несадашњој ситуацији — перфективног или имперфективног карактера, — и пф. радња истовремена некој имперфективној ситуацији у прошлости, њоме уоквирена.

2.0. Као показатељи *пасивног* значења наших конструкција, односно — глаголске употребе *part. pass.*, а то значи и као показатељи *имперфективне* видске вриједности партиципа — служе, углавном, исти општи критерији као и у *A* употреби, али у друкчијем смислу дјелују. То су:

1) *лексичкосемантичка категорија глагола* — која не подразумејева битнију квалитативну промјену предмета на који је радња усмјерена.⁷

2) Присуство у реченици чланова предикатске синтагме који указују на *конкретност* радње. У складу са методолошким концептом овога рада — прво мјесто припало би прилошкој одредби *времена*, и то таквој која сигнализира *иф.* вид глагола, иако ни други „конкретизатори“ нису безначајни — прилошка одредба мјеста, начина, узрока, инструментал средства, итд. Ипак ови „конкретизатори“ немају пресудан значај, јер они сасвим обично могу да прате и *part. pass.* у адјективној функцији (в. 1.0. 1.1. 1.2. и другдје у *A* категорији), па бисмо прије рекли да они *ујошћују* динамичку представу о партиципу него што бисмо устврдили да је *сиварају*.

Тип видско-временске координације *Сор₁* и *Сор₂* са оријентационом временском тачком или ситуацијом, у чему се огледа и пасивна вриједност ових конструкција, у сложеној реченици показују и:

3) *Вријеме и вид корелативног глагола*, који у зависносложеним реченицама може бити надређен или подређен *Сор* конструкцији.

4) *Логикосадржајни моменти*, који у зависним реченицама наступају у комбинацији са функционалном класом зависне реченице. Од

⁷ Глобално узето, ова категорија би одговарала групи „субјектних“ глагола, коју је И. К. Сазонова (у раду: *Семантички фактор в формованим виоричного лексического значения слова*, ВЯ, 1972, 6, стр. 101) овако дефинисала: „Сюда относятся переходные глаголы (и соответственно СП (страдательные причастия — К. М.), обозначающие действия, в результате которых не меняются никакие существенные внутренние свойства объекта.“ Истражујући (на материјалу руског језика) улогу лексичкосемантичке групе глагола при адјективизацији трпних придјева прошлог времена пф-ог вида, у функцији препозитивног атрибута, — Сазонова је, осим поменуте, утврдила још двије групе глагола — „објектне“ и „субјектно-објектне“. На овом принципу, „субјектност“ — „објектност“, разграничене лексичкосемантичке класе глагола релевантне су и као конститутивни елементи *A* и *B* вриједности *Сор* предиката, али оне (в. тачку 3.) не могу бити и кључ за разграничавање наше *A* и *B* категорије.

ових показатеља најпресуднија је улога лексичкосемантичке класе глагола. Иначе, сви они углавном наступају *групно* па ће тако бити и представљени. О узајамној условљености ових показатеља, могућностима и ограничењима њиховог заједничког дјеловања — овдје се детаљније не може говорити јер тај проблем обухвата врло много врло разновр-
сних и врло сложених питања на која се у оквиру ове теме може дати одговор. И то је један од разлога што је класификација извршена само с обзиром на видско-временске односе.

2.1. Да би конструкција *Sop₁* била схваћена као пасивна, потребно је да се у конкретной синтаксичковременској констелацији понаша — и у временсколокацијом, и у видском погледу — као перфективни перфекат у активу. Такву ситуацију садрже слједећи примјери, где се *Sop₁* конструкцијом изражава:

Антијериорна њерфективна радња директно оријентисана њрема садашњоси:

Вечерас (2)⁸ је донесен (1) један рањеник са цедуљом у копорану. (BC I 150) — Већина рођених на овој земљи *њоклана је* (1) у име *њредрасуда* (2). (BC I 63) — *Србији* (2) је објављен (1) рат . . . (BC I 221) — *И з д а н* (1) сам одавно (2). (BC I 34) — „А земунице?“ — „Имамо их, *искојане* (1) су. Старе су *зайрјане* (1). (ВНП 86) — *Знаш ли ко је рањен* (1) у *њом забрану* (2). (BC I 150) — И ово Иваново писмо из Скопља . . . *замшља* (3) да је *најисано* (1) у његовој „*дечјој соби*“ (2) . . . (BC I 86)

Антијериорна њерфективна радња директно оријентисана њрема некој њрошлој⁹ њерфективној радњи:

Јуче ми двојица *рекоше* (3) . . . да је *њришојен* (1) *Четвртиом њуку* (2). Пошто је његов ескадрон сатрвен начисто. (BC I 176) — . . . *рече* (3) Вукашин, изненађен и неубичајним трзајем Престононаследникове главе, као да је *сабљом* (2) *ударен* (1) *њо враћу* (2). (BC I 130) — . . . и што га је *нагнало* (3) да напусти мемљиво склониште на Кардуну, оно исто склониште *исјред кога* (2) је, *њо сојсјвеној жели* (2) *сахрањена* (1) докторица Шлезингер. (4) (ВНП 41)

⁸ Контекстуални показатељи биће у цитатима означени бројевима под којима су у тексту рада представљени, и то: (1) = лексичкосемантичка класа глагола; (2) = сви „конкретизатори“, укључујући и адвербијалну одредбу времена; (3) = корелативни глагол; (4) = логичкосадржајни односи. Прва три знака се стављају непосредно иза одговарајућег члана реченице, а четврти — на крају цијелог цитата и у друкчијој загради.

⁹ Не мора обавезно и увијек бити прошла.

Антиериорна имперфективна радња директно оријентисана према некој ирошлој имперфективној радњи или ситуацији:

Људи из села Заклопе *ирикуљали* су се (3) на раскршћу које *им* (2) је означено (1) као *место где ће ироћи једнопрежна кола* (2). (ВНП 7) — И већ се *сїезао* (3) обруч који је *зачас* (2) *направљен* (1), све ближи су му били гласови . . . (ВНП 105)

Перфективна радња која се догађа за вријеме неке имперфективне ироиле радње или ситуације:

Док је воз *сїајао* (2) у X, *ирикачен* (1) му (2) је један путнички вагон.

Перфекатско временско значење свих цитираних Cor_1 предиката може се доказати *активном ирансформацијом* реченица, при чему је обавезна употреба перфекта у активу.

2.2. Између пасивних Cor_2 предиката и активне форме — у плусквамперфекту не постоји ни толико симетричан однос као између Cor_1 и активне форме перфекта. Разлози су вишеструки, а овдје ћемо представити у најсажетијем обиму само главне чињенице које сматрамо релевантним за тумачење овог односа:

1) Видјели смо у опису пасивних Cor_1 предиката да и Cor_1 у конструкцији сложене реченице обиљежава *ирейирошлу* радњу — изражава темпорално значење које се при дефинисању плусквамперфекта обично узима као његово основно значење. 2) Ова ситуација је директна пројекција стања које у активу влада у систему српскохрв. временских глаголских облика: захваљујући улози вида у манифестовању временског значења, перфекат у српскохрватском држи велики дио позиција којима се обиљежава претпрошла радња — али тиме није потиснуо плусквамперфекат из његове основне темпоралне употребе. Тако постоји у неким временскосинтаксичким положајима контекстуално условљена неутрализација између значења облика перфекта и плусквамперфекта, која се манифестује и у активној и у пасивној употреби њиховој. 3) Ову неутрализацију прате двије сасвим супротне, али логично из ње проистекле појаве. Једна је општег значаја. То је *даљи семантички развој илусквामीфекта* на бази његовог темпоралног значења, тако да семантичка специфичност плусквамперфекта у савременом српскохрв. није у обиљежавању одређене темпоралне локације (једнака могућност је у великој мјери својствена и перфекту) него у обиљежавању прошле радње чији ефекат је поништен, резултат је

престао бити актуелан.¹⁰ Друга појава се тиче само *Sop* предиката: то је употреба *Sop*₂ у обичном перфекатском пасивном значењу.

2.2.0. Анализирана грађа у пуној мјери потврђује ове тезе: плускам-перфекат смо углавном налазили у двије констелације гдје се поред одређеног временсколокационог значења манифестује и семантичка компонента која није чисто темпорална:

Перфективна йрошла радња која је йрећходила некој йрошлој ситиуацији која у тексти није експлицитне дата као оријентационо вријеме:

Ове драгоцености, које су (3) власништво Народног музеја у Варшави, биле су украдене (1) 1965. године (2) са изложбе у Л. (2) . . . (Осл, 6. 5. 68, 4) — Радиоактивна игла кобалт-60, која је била украдена (1) . . . опет се налази (3) на свом мјесту. [4] (Осл., 21. 4. 67, 11) — Према извјештају америчких власти, рјеч је (3) о броду који је већ раније (2), у марту ове године (2) био заплињен (1) због истог йрекршаја (2). (Осл, 5. 8. 67, 1).

У цитираним примјерима стања у која су доспјели предмети (драгоцености, радиоактивна игла, брод), извршењем радњи (крађе, заплъне) — нису више — у говорној ситиуацији — актуелна.

Претйрошла йерфективна радња која непосредно йрећходи експлицитне означеној йрошлој радњи и директно од ње зависи:

Остали, који су исте вечери (2) били йревезени (1) у болницу (2), йушитени су (3) одмах кући. [4] (Осл, 20. 2. 68, 1) — Вера Николић, која је била йријављена (1) за ову йрку (2), није се йојавила код судијског стола. [4] (Осл. 14. 10. 68, 8) — Данас смо сазнали да су (3) на мјесту гдје (2) је бомба била йосијављена (1) нађена (3) електричарска клијешта . . . (Осл, 21. 2. 68, 1)

Резултати *Sop*₂ радњи (йревезени, йријављена) поништавају се остваривањем надређене предикације (йушитени су, није се йојавила), док је, у трећем примјеру, резултат *Sop*₂ радње (била йосијављена) нестао йрије остварења садржаја надређене предикације (нађена су). Логичкосадржајни односи у прва два примјера налажу редослијед радњи управо овакав какав је, и он би се тако манифестовао и да је *Sop*₁ у положају *Sop*₂, или да се реченични однос преобрати у независни — саставни. У трећем примјеру логичкосадржајни односи не подразумевају одсуство резултата *Sop*₂ радње у моменту вршења надређене радње (нађена су) па би *Sop*₁ конструкција у овом положају мијењала смисао.

¹⁰ Ова теза и њене теоријске импликације биће шире разматране и илустроване у једној посебној студији.

2.2.1. За два остала видско-временска односа у којима се могу наћи пасивне *Sop* конструкције (в. тачку 2). — нисмо у анализираној грађи нашли примјере. У једном од њих (*йреиййрошла йф. радња која се нейосредно оријентийше йрема некој йрошлој имйф-ој радњи или сийуацији*) сасвим је обична *Sop₂* конструкција, нпр.:

Чинили су (3) оно што је било йредвиђено (1).

Други (*йф. радња сийовремена некој имйф-ој сийуацији у йрошлосийи*) — мислим да би за *Sop₂* конструкцију долазио у обзир само у случају кад је радња *Sop₂* са специфичном семантичком примјесом плусквамперфекта (неактуелност резултата, поништење ефекта) — а непосредно је временски оријентисана према импф-ој прошлој ситуацији експлиците датој у контексту, нпр.:

Кад су боравили (3) у X, они су били на основу лажног сведочења (2) ухайшени (1) (али су ускоро пуштени).

Сви цитирани *Sop₂/V* предикати обиљежавају радње чији резултат није актуелан у говорној ситуацији, не допире до ње.

2.2.2. Појаву и морфолошке посљедице неутрализације у области перфекта и плусквамперфекта — у домену *Sop* конструкција — илустроваћемо са још неколико типичних примјера:

Писмо сам прочитао војводи . . . и он се у свему сложио (3) са оним што је у њему (2) на брзу руку (2) наийсано (1) (ЦД 108)

У видско-временској, реченичнофункционалној и логичкосадржајној констелацији ове сложене реченице *Sop₁* обиљежава *йреиййрошлу* радњу. Исто важи за све случајеве гдје *Sop₁/V* обиљежава антериорну радњу непосредно се оријентишући према *йрошлој* радњи или ситуацији. У нашем примјеру би сасвим прикладна била и *Sop₂* конструкција, али, како се види, није неопходна.

Ова могућност алтернирања *Sop₂* са *Sop₁* вјероватно је довела *Sop₂* и у положаје гдје се обиљежава прошла радња непосредно оријентисана према *садашњосийи*,¹¹ обично перфекатско значење, нпр.:

Сарајевски уметници сийоћ (2) су били одушевљено (2) йоздрављени (1). (Пол, 4. 7. 68, 11)

Sop₂ се даље може наћи и у ситуацији којој не приличи специфична семантичка особина плусквамперфекта (садашња неактуелност резултата), нпр.:

¹¹ Постоје и други — и поводи и објашњења за овакво понашање *Sop₂*, али овдје о њима, због ограничености простора, неће бити ријечи.

Изјавио је да су они *били убијени* (1) у једној згради (2) која је била *обележена* (3) знаковима Црвеног крста. (Пол, 5. 10. 68. 2)

Овдје, међутим, логичкосадржајни односи отклањају сваку евентуалну недоумицу у погледу актуелности резултата радње „убијени“.

2.2.3. Због предочене семантичке неутрализације Cor_2 са Cor_1 — *В* функција Cor_2 не може се доказивати једноставним поступком активне трансформације (као у случају Cor_1 , тачка 2.1.), јер код Cor_2 није обавезна разлика у временском значењу између *А* и *В* употребе: Cor_2 у *А* употреби има значење *иерфекџа*, а у *В* употреби — и *иерфекџа* и *илусквामीерфекџа*, па се у активу и трансформише у ова два облика.

2.3. Суштина улоге контекстуалних показатеља *пассивне* вриједности *Cor* конструкција своди се на *сигнализирање глаголских особина иарџиџија* — *видске вриједности*, која се манифестје као и у другим облицима истог глагола, — и *иетиморалног* значења, антериорног односа према некој временској оријентационој тачки (неки случајеви Cor_2 чине изузетак). *Видско* значење се у свим Cor/V предикатима може провјерити додавањем адвербијалне одредбе времена карактеристичне за *иетиморалне* глаголе, *дуго*, *сјално*, и сл., коју ови предикати не могу поднијети. *Временско* значење се тако једноставним експериментом не може досљедно провјерити јер постоји извјесна неутрализација у значењу Cor_2 и Cor_1 у пасивној употреби.

3. У духу принципа наше класификације — *видско-временско ионашање Cor иредикаџа* — предикати независних простих реченица без иједног показатеља (ван *Cor* конструкције) њиховог видског значења сматрали би се издиференцираним у погледу *А* и *В* категорије само уколико експериментом додавања адвербијалне одредбе времена могу да докажу *једно одређено видско значење*. Ово зато, јер сама лексичко-семантичка класа глагола — иако је значајан, не може бити одлучујући фактор при овој класификацији — будући да поред тзв. „субјектних“¹² и „објектних“¹³ — постоји и класа „субјектно-објектних“¹⁴ глагола,

¹² В. бильешку 7.

¹³ Сазонова ту групу овако дефинише: „К ней принадлежат переходные глаголы (и соответственно СП), обозначающие действия активно направленные на объект с целью изменить его существенные внутренние свойства“. (стр. 103).

¹⁴ „В отличие от субъектной группы в семантике основы таких СП (страдательных причастий — К. М.) выражена соотносительность действия прежде всего с объектом, а не с субъектом действия. В отличие от объектной группы они называют действие, не затрагивающее никаких существенных, внутренних свойств объекта“. (Сазонова, стр. 105).

а ни глаголи исте класе не понашају се на јединствен начин. Тако, нпр., „субјектни“ глаголи обично сигнализирају *B* функцију *Cop* предиката. У складу с тим је и чињеница да реченице: „њено тијело је *иронађено*“, „Аранђел Исакович је *донеи* пред своју кућу“ могу да приме адвербијалне одредбе *јуирос*, *давно*, које сигнализирају *B* функцију, али не могу — *сџално*, *увијек*, које би сигнализирале *A* функцију, па их класификујемо као *Cop/B*. У оба примјера се радило о глаголима физичке радње која не утиче на квалитативну промјену предмета. Иста својства, међутим посједује и глагол *сиусџиџи*, али он може у *Cop* да се понаша на два видски различита начина, па реченица „застава Француске је спуштена“ може да прими и адвербијалне одредбе као *џачно у дванаест часова*, *јуче* и сл. (сигнализују *Cop/B*), али и *сџално*, *данима*, које сигнализирају *Cop/A*. Затим и типичан „објектни“ глагол *зџировџи* у реченици „вода је затрована“ може да се спаја са адвербијалним одредбама у духу *Cop/A* (*већ дуго*, *сџално*) као и у духу *Cop/B* (*ноћас*, индустријским отпацама, нпр.). Због потенцијалне видске дво-валентности — *Cop* предикате у посљедњим цитираним реченицама, у њиховом минималном обиму, сматрали бисмо неиздиференцираним у смислу *A* и *B* категорије.¹⁵ Колико би обазирање само на лексичкосемантичку класу глагола могло да заведе, нек покажу и ови примјери: *Публика је удаљена из суднице*. — *Вила је удаљена* од града. Овим бисмо и завршили своје излагање. На крају желимо истаћи да сматрамо да преношење тежишта на једну семантичку компоненту *part. pass.* начињеног од прелазних глагола — у свим цитираним примјерима *A* и *B* категорије — представља контекстуално условљено функционално *модификовање партиципа у границама његових основних грамаџичкокаџего-ријалних својсџава*.

¹⁵ Појава неиздиференцираности у сложенијим синтаксичко-синтагматским ситуацијама биће посебно обрађена.

СКРАЋЕНИЦЕ ЗА ЕКСЦЕРПИРАНЕ ИЗВОРЕ

- ВНП — *Војников њуји* (Радомир Смиљанић), Нолит, 1966.
 ВС I — *Време смрти I* (Добрица Ћосић), Просвета, 1972.
 ГБ — *Глуви баруји* (Бранко Ћопић), Свјетлост, Сарајево, 1966.
 КЦГ — *Кад су цветале њикве* (Драгослав Михаиловић), Матица српска, 1969.
 ЛГ — *Лелејска гора* (Михаило Јалић), Нолит, 1965.
 Осл — *Ослобођење* (дневни лист).
 ПВ — *Дрво с њаклених врајиа* (Анђелко Вулетић), Мала књига, Нови Сад, 1963.
 Пол — *Полијика* (дневни лист).
 С I — *Сеобе и друга књига Сеоба* — I (Милош Црњански), СКЗ, 1962.
 ЦД — *Црни дани* (Раде Драинац), Космос, Београд, 1963.
 ЦП — *Црвени њејшао леји њрема небу* (Миодраг Булатовић), Просвета, 1963.

Велимир МИХАИЛОВИЋ

(Нови Сад)

ПОРЕКЛО ИМЕНА НАШИХ МАНАСТИРА

(Бездин, Обада)

Манастир Бездин налази се у румунском делу Баната. Лежи на речици по имену Бездан, рукавцу реке Мориша. По свој прилици основан је у XIV веку за време српских деспота.

Прву историјску потврду о имену овога манастира налазимо 1539. године. Запис гласи: „Поче се манастирѣ Бездинѣ правити.“¹ Половином XVIII века Темишварска администрација га назва „Moneraer Kloster“, јер је манастир основан на територији Мунаре. У једном немачком извештају из 1740. године читамо „Kloster Besdin“ и „Besdiner Kloster“. Исте године помиње се парох Веселиновић „Besdinensis“.²

Основни филолошки проблем представља други слог овог топонима, тачније речено самогласник *и*. Према данашњем језичком осећању, које је у овом случају идентично и за XIV па и за остале векове до нашег доба, манастир би се морао звати Бездан, исто као и речица на којој лежи. Он се, међутим, од најстаријих времена назива Бездин. Другим речима *Bez-дѣпъ може на нашем терену да буде само Без-дан, а никако Без-дин. Етимологија назива овог манастира, дакле, не може се објаснити на словенском материјалу. Логично звучи да решење потражимо преко румунског језика. И збиља, у румунском језику постоји и именица *Bezñă* у значењу *ѝровалија*, *амбис*, а у Олтенији налазимо и топоним који гласи *Bezđina* или *Vizdina*. Румунски ономастичар Јоргу Јордан има пуно право када тврди да је овај румунски топоним постао од истоименог хидронима.³ Садашње значење румунске речи *Bezñă* упућује само на један семантички аспект словенског узора: на

¹ Љубомир Стојановић, *Сѣтари срѣпски записи и наѣписи*, бр. 4963.

² Архимандрит Иларион Зеремски, *Срѣпски манастири у Банату, њихов ѝосѣтанак, ѝрошлосѣ и одношај ѝрема Румунима*, Сремски Карловци, 1907, стр. 98, 107.

³ Iorgu Iordan, *Toponimia româneasca*, edit. Academiei 1963, стр. 500.

географски термин чија је етимологија јасна — без дна. Међутим, у нашем језику постоји још једно значење речи *бездан*, које је искључиво везано за изворе, реке или бунаре. У многим крајевима српскохрватског језичког подручја (нарочито у централној Србији и Срему) бездан означава изворе, а у селу Новим Карловцима у Срему се и данас уместо бунара каже *бездан*.⁴ Одсуство оваквог значења у румунској речи *Bezna* говори довољно јасно да назив манастира Бездана није искључиво румунска креација. Макако то чудно звучало, ствараоци назива овог топонима нису били само Срби, већ и Румуни. То управо показује други слог назива Бездин, који нас упућује на румунске фонетске законе. Према томе, име манастира Бездина представља српско-румунску креацију. Овакав закључак је супротан од мишљења Боровског и Зеремског. Зеремски тврди да „румунском елементу на територији старе Чанадске жупаније нема трага од настаријих времена па све до XVIII века.“⁵ Лингвистичка анализа овог топонима показује да је Бездан постао од нашег облика Бездан румунским посредством што у конвенци значи да је приликом оснивања манастира, или касније, у његовој близини био присутан и румунски етнички елемент.

Почетком XVI века (вероватно после 1501. године), недалеко од средњовековног града Купиника, основан је манастир Обеда. Познат је по томе што се у њему 1509. године замонашила Ангелина Бранковић.⁶ Данас овај манастир више не постоји, а на њега подсећа само оближњи хидроним Обедска бара, у научном свету познат као последњи остатак европске прапуме.

Нешто више од једног века касније забележено је и село поред манастира. Његова прва историјска потврда је из 1714. године, када је то село фиксирано у облику Обџдџ.⁷ Ово исто село је расељено свакако између ове године и 1736. јер ове последње године није забележно у списку топонима Срема. Међутим, у овом истом извору налазимо у селу Дреновцу презиме *Obedianin*⁸, и то два пута, што значи, бар у овом случају, да је успомена на ишчезли топоним постојала још у језичкој свести. За разлику од села које се називало Обџдџ, манастир је носио име Обеда, судећи по следећем запису из 1774. године: „Лето

⁴ Саопштио Никола Депало, родом из Нових Карловаца.

⁵ Архим. Иларин Зеремски, *нав. дело*, стр. 97.

⁶ Др Душан Поповић, *Срби у Војводини*, књ. I, Н. Сад 1957, стр. 93.

⁷ Др Душан Поповић, *Грађа за историју Београда 1711—1739*, Споменик

1774. . . . азъ грешни Христифоръ Малетиѣ приложих сию книгу . . . при храмѣ святаго благовешенія, зовоми ѡбеда, при Сави реки . . .“⁹ Сам запис довољно јасно говори да је манастир још постојао после средине XVIII века. Према Ђурђу Бошковићу ова дрвена црква „мајке Ангелине“ порушена је тек 1930. године.¹⁰

Етимологија овог необичног назива није решена до данашњег дана. Пишући о селу Обед у околини Загреба, које се у латинским документима помиње већ 1213. године, Тома Маретић (уредник овог дела Рјечника) закључује да је његово „постање тамно.“ Ово исто тврди и за микротопоним (ороним) на острву Крку који гласи Обидин.¹¹ Сличну констатацију налазимо и код Дикенмана који за Обед, леву притоку реке Купе, каже да је „etymologisch unsicher“, али допушта могућност да је мађарски антропоним Ebed постао од словенског Обед.¹² Необично значајну чињеницу представља податак да се манастир Обед налазио на острвцу истог имена.¹³ Идентичну географску паралелу констатујемо на другом крају земље — у Црној Гори, где на Скадарском језеру налазимо полуострво по имену Обида.¹⁴ Терен око данашње Обедске баре, пун трске, па чак и живог блата, неодољиво подсећа на предео око Скадарског језера, које се не одлукује великом дубином, па према томе, исто као и Обедска бара, на својим обалама има сличан, мочваран изглед. Из ове паралеле види се довољно јасно да су скадарска Обида и сремска Обед хидроними. Ако овоме додамо још и латински цитат о хрватском селу Обед из XIII века, добијамо утисак да се овде ради о неком географском термину, везаном искључиво за воду. Потврда гласи: „Ad paludem Obed, ad terram, circa quam est Obed Iutosum“.¹⁵ Не улазећи у семантичку страну ове основе, треба поменути још да микротопоним Обидице у селу Милијевићима у Црној Гори представља „мртву воду.“ Према томе, сви ови примери су у неку руку везани за текућу или стајаћу воду, те због тога и етимолошка истра-

⁹ Запис се налази у једној штампаној србуљи у манастиру Крушедолу (Љ. Стојановић, Записи . . . бр. 2886).

¹⁰ Ђурђе Бошковић, *Црква мајке Ангелине*, Гласник Историјског друштва Новом Саду, књ. XII, стр. 216—220.

¹¹ APj, VIII, 328.

¹² Ernst Dickenmann, *Studien zur Hydronymie des Savesystems*, Teil II, Heidelberg 1966. с р. 53.

¹³ Димитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, Сремски Карловци 1903. стр. 38.

¹⁴ Јован Ердѣлановић, *Сѣлара Црна Гора*, Српски етногр. зборник, књ. 39, Београд, 1926. стр. 202, 204.

¹⁵ APj, VIII, 323.

живања треба усмерити у том правцу. Вратимо се на примере из Рјечника Академије ЈАЗУ у коме се облици Обед и Обидин, узети заједно, третирају као микротопоними „тамна постања“. Остављајући за моменат по страни хидронимијску основу *ob-běd-, треба рећи да врх Обидин на острву Крку нема никакве везе са хрватским средњовековним обликом Обед, па, према томе, ни са сремским манастиром Обеда. Крчко Обидин, лужичко Obden (> нем. abend)¹⁶ из XIV века, као и новгородски топоним Обиден из XIII века¹⁷ припадају антропонимијској основи *obdĕn- од глагола *bъdĕti. Према томе, овде се не ради о истим основама, јер се средњовековно Обед може (бар за сада) везати само за један једини географски термин. Тај географски, тачније, хидрографски термин, гласи *беда*, а забележен је у околини града Пскова на северу Русије.¹⁸ Његово значење је *болото* — мочвара, што се потпуно слаже са горе наведеним примерима. Овакво решење има и својих слабих страна. На првом месту, осим ове дијалекатске руске речи нема других словенских паралела. У доста опширној литератури о словенској географској терминологији овај дијалекатски термин није ни једном употребљен, ни као директни извор, ни као паралела. Међутим, с друге стране овај семантички, па и фонетски моменат (рус. диј. *беда* — мочвара) одговара примерима на тлу српскохрватског језичког подручја. Другим речима, „ad paludem Obed“ у Хрватској у XIII веку, острво и манастир Обеда на Сави у XVI веку, као и полуострво Обида на Скадарском језеру у Црној Гори, могу се врло лако извести од псковског географског термина *беда* у значењу *мочвара*. (*bĕda > *ob-bĕda). Можда се баш због овог момента, што не постоје друге словенске паралеле, и не може говорити о коначној етимологији овог руског дијалекатског географског термина (консеквентно томе и наших топонима),¹⁹ али вреди напоменути да између руског севера и јужнословен-

¹⁶ Eichler Ernst, *Zur Rekonstruktion der altsorbischen possessivischen Ortsnamen von Tur L'ubaj, usw.* Studia jęz. pośw. prof. dok. St. Rospond. стр. 297.

¹⁷ Арциховский А. В. *Новгородские грамоты на бересте из раскопок 1956—57.* год. Москва 1958, стр. 61.

¹⁸ *Словарь русских народных говоров, выпуск второй*, Академия наук СССР, Москва—Ленинград 1966, стр. 174.

¹⁹ Према Т. Маретићу, наше презиме Бедић долази од латинског личног имена Benedictus. Нисам сасвим сигуран у овакво решење, поготову ако се узме у обзир да у Босни постоји презиме Биједић, које указује на основу *bĕd-, а не на Bed (< Benedictus). Можда овом истом типу припада и топоним Биједин град код Ужица у Србији који се помиње у једној народној песми? У светлу оваквог објашњења треба посматрати и словеначке хидрониме Бедџ и Бедњи, које Франце Безлај изводи од прасловенске основе *bъdъnъ (*Slovenska vodna imena*, том I, Ljubljana

ских језика постоји зачуђујући број идентичних паралела.²⁰ Коначно, можда се овде ради о врло старој метафори, која се задржала једино на руском северу и јужнословенском југу? У сваком случају, име манастира Обеде у Срему, према свему овоме, треба везати за мочвару, за терен окружен плитком водом, који је могао послужити као мотив да се у далекој прошлости једно речно острвце (а касније и манастир) назове „мочвара“ или „блато“ по истом моделу као и многобројни микротопоними типа Калиште, Кална, Каона и сл.

1956, стр. 52), поводећи се за Миклошићевим објашњењем да је прасловенско Вѣдѣпъ < ст. вис. нем. Butin < Bodene < лат. Butina < грч. Βυτίνη. Примери који су наведени у овом чланку говоре о томе да је основа *bēd- словенског, а не германског порекла.

²⁰ Види мој чланак: *Неколико јужнословенско-новгородских антропонимских паралела*, Зборник за филологију и лингвистику, књ. XI, Нови Сад 1968, стр. 163—175.

Љубомир МИХАИЛОВИЋ

(Београд)

ДУЖИНА СРПСКОХРВАТСКИХ РЕЧИ ИЗРАЖЕНА БРОЈЕМ СЛОГОВА

1. Увод

Дужина српскохрватских речи испитана је на тексту дневног листа *Политика* (Београд, број 14812, 7. мај 1954).

Пребројавањем су обухваћени: чланци (без обзира на величину); наслови, поднаслови и заглавља; ознаке извора, места и датума; скраћенице (које су бројане као пуне речи у одговарајућем граматичком облику); и цифре (које су бројане као пуне речи, уз раздвајање саставних делова броја, нпр. 9547 = девет — хиљада — пет — стотина — четрдесет — седам). Слова *ије* у ијекавским облицима бројана су као два слога. Предлози *с* и *к* бројани су као засебне речи.

Пребројавањем нису обухваћени: потписи аутора чланака; иницијали особног имена (нпр. *В. Антић*); рубрика „Кроз Београд“ (стр. 11); и огласи (стр. 11—12).

У овом чланку биће говора о дужини српскохрватских речи израженој бројем слогова¹. Анализирани су следећи односи:

- 1) расподела укупног броја речи према броју слогова у речи;
- 2) расподела укупног броја слогова према броју слогова у речи;
- 3) расподела укупног броја гласова према броју слогова у речи;
- 4) расподела просечне дужине речи (изражене бројем слогова) према броју слогова у речи;

¹ О дужини српскохрватских речи израженој бројем гласова говори се на другом месту. Упор. од истог аутора: *Дужина српскохрватских речи изражена бројем гласова*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, Књига XV-2 (1972).

- 5) расподела просечне дужине речи (изражене бројем гласова) према броју слогова у речи;
- 6) расподела просечне дужине слогова (изражене бројем гласова) према броју слогова у речи;
- 7) упоредна расподела укупног броја речи, слогова и гласова према броју слогова у речи.²

2. Расподела укупног броја речи према броју слогова у речи

Расподела укупног броја речи према броју слогова у речи приказана је у табели I.

ТАБЕЛА I
Расподела укупног броја речи према броју слогова у речи

Број слогова у речи	Број речи	% речи
1a	88	0.3
1б	7.477	31.3
2	6.262	26.2
3	5.477	22.9
4	3.280	13.7
5	1.016	4.2
6	228	0.9
7	43	0.1
8	5	
9	11	
Укупно	23.887	

1a = реч без вокала; 1б = реч са вокалом.

Из табеле I види се да је највише једносложних речи; оне чине приближно једну трећину свих речи ($1a+1б=0.3+31.=31.36\%$). На двосложне и тросложне речи, узете заједно, опада половина свих речи ($26.2+22.9=49.1\%$). Речи са пет и више слогова представљају једну двадесетину укупног броја речи. Тросложних и четворосложних речи, узетих заједно, нешто је више него једносложних ($22.9+13.7=36.6\%$).

3. Расподела укупног броја слогова према броју слогова у речи

Расподела укупног броја слогова према броју слогова, у речи приказана је у табели II.

² Анализа на основу теорије информације заступљена је у ауторовом чланку *Економичност дужине речи у српскохрватском језику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, Књига VIII (1965), стр. 119—124, 2 табеле.

ТАБЕЛА II

Расподела укупног броја слогова према броју слогова у речи

Број слогова у речи	Број слогова	% слогова
1а	88	0.1
1б	7.477	13.2
2	12.524	22.1
3	16.431	29.0
4	13.120	23.2
5	5.080	8.9
6	1.368	2.4
7	301	0.5
8	40	
9	99	0.1
Укупно	56.528	

1а = реч без вокала; 1б = реч са вокалом.

Подаци из табеле II показују да највише слогова отпада на тросложне речи (29.0%). Број слогова у једносложним и двосложним речима, узетим заједно, чини нешто више од једне трећине укупног броја слогова ($0.1 + 13.2 + 22.1 = 35.4\%$). Двосложне и четворосложне речи обухватају приближно једнак број слогова (22.1% према 23.2%). Двосложне и тросложне речи, узете заједно, садрже половину укупног броја слогова ($22.1 + 29.0 = 51.1\%$), а то важи и за тросложне и четворосложне речи узете заједно ($29.0 + 23.2 = 52.2\%$). На речи са пет и више слогова отпада приближно једна осмина свих слогова.

4. Расподела укупног броја гласова према броју слогова у речи

Расподела укупног броја гласова према броју слогова у речи приказана је у табели III.

ТАБЕЛА III

Расподела укупног броја гласова према броју слогова у речи

Број слогова у речи	Број гласова	% гласова
1а	88	0.6
1б	14.793	11.6
2	29.483	23.1
3	38.263	30.0
4	29.753	23.3
5	11.034	8.6
6	2.947	2.3
7	633	0.4
8	80	
9	220	0.1
Укупно	127.294	

1а = реч без вокала; 1б = реч са вокалом.

Највише је гласова обухваћено тросложним речима, и то нешто мање од једне трећине укупног броја гласова (30.0%). Приближно једна трећина свих гласова отпада на једносложне и двосложне речи узете заједно ($0.6 + 11.6 + 23.1 = 35.3\%$). У двосложним речима садржано је толико гласова колико у четворосложним (23.1% према 23.3%). Број гласова у двосложним и тросложним речима, узетим заједно, чини више од половине укупног броја гласова ($23.1 + 30.0 = 53.1\%$). То важи и за тросложне и четворосложне гласове узете заједно ($30.0 + 23.3 = 53.3\%$). Гласови у речима са пет и више слогова чине приближно једну деветину свих гласова.

5. *Расподела просечне дужине речи (изражене бројем слогова) према броју слогова у речи*

Расподела просечне дужине речи (изражене бројем слогова) према броју слогова у речи приказана је у табели IV.

ТАБЕЛА IV

Расподела просечне дужине речи (изражене бројем слогова)
према броју слогова у речи

Број слогова у речи	Број речи	Број слогова	Просечна дужина
1а	88	88	1.00
1б	7.477	7.477	1.00
2	6.262	12.524	2.00
3	5.477	16.431	3.00
4	3.280	13.120	4.00
5	1.016	5.080	5.00
6	228	1.368	6.00
7	43	301	7.00
8	5	40	8.00
9	11	99	9.00
Укупно	23.887	56.528	2.36

1а = реч без вокала; 1б = реч са вокалом.

Пошто је у табели IV просечна дужина речи изражена бројем слогова, то се њена вредност подудара са бројем слогова у речи. Просечна дужина свих речи, без обзира на број слогова у њима, износи 2.36 слога.

6. *Расподела просечне дужине речи (изражене бројем гласова) према броју слогова у речи*

Расподела просечне дужине речи (изражене бројем гласова) према броју слогова у речи приказана је у табели V.

ТАБЕЛА V

Расподела просечне дужине речи (изражене бројем гласова)
према броју слогова у речи

Број слогова у речи	Број речи	Број гласова	Просечна дужина
1а	88	88	1.00
1б	7.477	14.793	1.97
2	6.262	29.483	4.70
3	5.477	38.263	6.98
4	3.280	29.753	9.07
5	1.016	11.034	10.86
6	228	2.947	12.92
7	43	633	14.72
8	5	80	16.00
9	11	220	20.00
Укупно	23.887	127.294	5.32

1а = реч без вокала; 1б = реч са вокалом.

Из табеле V види се да је просечна дужина речи изражена бројем гласова највећа код речи од девет слогова (20.00), а најмања код речи од једног слога без вокала (1.00). Просечна дужина свих речи, без обзира на број слогова у њима, износи 5.32 гласова. Просечна дужина речи расте са порастом броја слогова у речи, али не расте равномерно као у случају просечне дужине речи изражене бројем слогова (в. табелу IV).

Пораст просечне дужине речи (изражене бројем гласова) према броју слогова у речи приказан је у табели VI.

ТАБЕЛА VI

Пораст просечне дужине речи (изражене бројем гласова)
према броју слогова у речи

Број слогова у речи	Просечна дужина	Пораст просечне дужине
1а — 1б	1.00 — 1.97	0.97
1б — 2	1.97 — 4.70	2.73
2 — 3	4.70 — 6.98	2.28
3 — 4	6.98 — 9.07	2.09
4 — 5	9.07 — 10.86	1.79
5 — 6	10.86 — 12.92	2.06
6 — 7	12.92 — 14.72	1.80
7 — 8	14.72 — 16.00	1.28
8 — 9	16.00 — 20.00	4.00

1а = реч без вокала; 1б = реч са вокалом.

Табела VI показује да је пораст просечне дужине речи изражене бројем гласова највећи кад се тиче разлике између речи са осам и речи са девет слогова (4.00), а најмањи кад се тиче разлике између једно-сложних речи без вокала и једносложних речи са вокалом (0.97). Ако се изузму ова два крајња случаја, онда се може запазити смањивање пораста просечне дужине идући од једносложних речи са вокалом до петосложних речи закључно (2.73—2.28—2.09—1.79), а затим од петосложних речи до осмосложних речи закључно (2.06—1.80—1.28). Ови подаци такође говоре да су петосложне речи по просечној дужини израженој бројем гласова ближе четворосложним него шестосложним речима, док је у осталим случајевима просечна дужина речи са n слогова (изражена бројем гласова) ближа просечној дужини речи са $n + 1$ слогова него просечној дужини речи са $n - 1$ слогова.

7. Расподела просечне дужине слогова (изражене бројем гласова) према броју слогова у речи

Расподела просечне дужине слогова (изражене бројем гласова) према броју слогова у речи приказана је у табели VII.

ТАБЕЛА VII
Расподела просечне дужине слогова (изражене бројем гласова)
према броју слогова у речи

Број слогова у речи	Број слогова	Број гласова	Просечна дужина
1a	88	88	1.00
1б	7.477	14.793	1.97
2	12.524	29.483	2.35
3	16.431	38.263	2.32
4	13.120	29.753	2.26
5	5.080	11.034	2.17
6	1.368	2.947	2.15
7	301	633	2.10
8	40	80	2.00
9	99	220	2.22
Укупно	56.528	127.294	2.25

1a = реч без вокала; 1б = реч са вокалом.

Највећу просечну дужину изражену бројем гласова имају слогови у двосложним речима (2.35), а најмању — слогови у једносложним речима без вокала (1.00). Просечна дужина слога смањује се идући од двосложних речи до осмосложних речи закључно (2.35—2.32—2.26—2.17—2.15—2.10—2.00), а повећава се идући од једнослож-

них речи без вокала до двосложних речи закључно (1.00—1.97—2.35), и од осмосложних до деветосложних речи (2.00—2.22). Општа просечна дужина слога, без обзира на број слогова у речи, износи 2.25 гласа.

Пораст просечне дужине слогова (изражене бројем гласова) према броју слогова у речи приказан је у табели VIII.

ТАБЕЛА VIII

Пораст просечне дужине слогова (изражене бројем гласова)
према броју слогова у речи

Број слогова у речи	Просечна дужина	Пораст просечне дужине
1a — 1б	1.00 — 1.97	0.97
1б — 2	1.97 — 2.35	0.38
2 — 3	2.35 — 2.32	— 0.03
3 — 4	2.32 — 2.26	— 0.06
4 — 5	2.26 — 2.17	— 0.09
5 — 6	2.17 — 2.15	— 0.02
6 — 7	2.15 — 2.10	— 0.05
7 — 8	2.10 — 2.00	— 0.10
8 — 9	2.00 — 2.22	0.22

1a = реч без вокала; 1б = реч са вокалом.

Минус (—) означава негативан пораст, тј. опадање.

Из табеле VIII произлази да пораст просечне дужине слога има изразито већу вредност кад је позитивног смера, тј. кад просечна дужина слога расте са повећањем броја слогова у речи. Тако, кад се пораст просечне дужине слога тиче разлике између једносложних речи без вокала и једносложних речи са вокалом, он има вредност скоро целог гласа (0.97). Кад се од једносложних речи са вокалом пређе на двосложне речи, просечна дужина слога порасте приближно за две петине гласа (0.38), док прелаз са речи од осам слогова на речи од девет слогова повлачи за собом повећање просечне дужине слога за пуну петину гласа (0.22). У свим осталим случајевима, пораст просечне дужине слога има негативан смер, тј. просечна дужина слога опада са повећањем броја слогова у речи, а вредности негативног пораста не прелазе једну десетину гласа (0.02—0.10). Ако се код овако малих вредности може говорити о испољеној правилности, онда треба поменути повећање негативног пораста идући од двосложних до петосложних речи закључно (0.03—0.06—0.09), и од петосложних до осмосложних речи закључно (0.02—0.05—0.10). За разлику од односа из табеле VI, просечна дужина

слогова у петосложним речима (изражена бројем гласова) ближа је просечној дужини слогова у шестосложним него у четворосложним речима, док је у осталим случајевима са негативним порастом просечна дужина слогова у речима са n слогова ближа просечној дужини слогова у речима са $n-1$ слогова него просечној дужини слогова у речима са $n+1$ слогова.

8. Упоредна расподела укупног броја речи, слогова и гласова према броју слогова у речи

Упоредна расподела укупног броја речи, слогова и гласова према броју слогова у речи приказана је у табели IX.

ТАБЕЛА IX
Упоредна расподела укупног броја речи, слогова и гласова
према броју слогова у речи

Број слогова у речи	% речи	% слогова	% гласова
1a	0.3	0.1	0.6
1б	31.3	13.2	11.6
2	26.2	22.1	23.1
3	22.9	29.0	30.0
4	13.7	23.2	23.3
5	4.2	8.9	8.6
6	0.9	2.4	2.3
7	0.1	0.5	0.4
8			
9		0.1	0.1

1a = реч без вокала; 1б = реч са вокалом.

Једносложне речи чине релативно највећи део укупног броја речи (31.6%), али је у њима заступљен знатно мањи део укупног броја слогова (13.3%) и гласова (12.2%). Код двосложних речи ова разлика је мања, јер су двосложне речи ређе од једносложних (26.2%), а обухватају више слогова (22.1%) и гласова (23.1%). Код тросложних речи видимо обрнут однос: оне чине још мањи део укупног броја речи (22.9%), али је у њима заступљен релативно највећи део укупног броја слогова (29.0%) и гласова (30.0%). Такав обрнут однос испољен је и код четворосложних речи (13.7% укупног броја речи, према 23.2% укупног броја слогова, и 23.3% укупног броја гласова), а затим код речи са пет и више слогова. Пада у очи да је расподела укупног броја слогова приближно једнака расподели укупног броја гласова.

Разлике између расподеле укупног броја речи, с једне стране, и расподеле укупног броја слогова и гласова, с друге стране, огледају

се и на комбинованој расподели речи са различитим бројем слогова. Тако, на пример, једносложне и двосложне речи, узете заједно, представљају скоро три петине укупног броја речи ($31.6 + 26.2 = 57.8\%$), али обухватају нешто више од једне трећине укупног броја слогова ($13.3 + 22.1 = 35.4\%$), односно гласова ($12.2 + 23.1 = 35.3\%$). Насупрот томе, тросложне и четворосложне речи, узете заједно, представљају нешто више од једне трећине укупног броја речи ($22.9 + 13.7 = 36.6\%$), али обухватају више од половине укупног броја слогова ($29.0 + 23.2 = 52.2\%$), односно гласова ($30.0 + 23.3 = 53.3\%$). Једино кад се двосложне и тросложне речи узму заједно, добију се приближно једнаки проценти у сва три случаја — код укупног броја речи ($26.2 + 22.9 = 49.1\%$), код укупног броја слогова ($22.1 + 29.0 = 51.1\%$) и код укупног броја гласова ($23.1 + 30.0 = 53.1\%$).

9. Закључак

Испитивање дужине српскохрватских речи, изражене бројем слогова, на тексту дневног листа *Полиџика* дало је ове резултате:

1. Број слогова у речи креће се од један до девет, а просечна дужина свих речи изражена бројем слогова износи 2.36. Што је већи број слогова у речи, то је ређе њено јављање.

2. Расподела укупног броја слогова према броју слогова у речи поклапа се са одговарајућом расподелом укупног броја гласова. Обе расподеле су више-мање симетричне у односу на тросложне речи, које обухватају релативно највећи део укупног броја слогова и гласова.

3. Просечан број гласова у речи чија је дужина одређена бројем слогова креће се од 1.00 до 20.00, а просечна дужина свих речи изражена бројем гласова износи 5.32. Што је већи број слогова у речи, то је већи и просечан број гласова у њој. Међутим, пораст просечне дужине речи изражене бројем гласова није равномеран, него се смањује са повећањем броја слогова у речи, изузимајући петосложне речи и крајње случајеве.

4. Просечан број гласова у слогу који припада речи чија је дужина одређена бројем слогова креће се од 1.00 до 2.35, а просечна дужина свих слогова изражена бројем гласова износи 2.25. Што је већи број слогова у речи, то је мања просечна дужина слога, изузимајући крајње случајеве. Међутим, опадање просечне дужине слога изражене бројем гласова није равномерно, и показује правилност само у неким деловима серије.

Александар МЛАДЕНОВИЋ
(Нови Сад)

НЕПОЗНАТ ЊЕГОШЕВ РУКОПИСНИ ФРАГМЕНТ ИЗ „ПУСТИЊАКА ЦЕТИНСКОГ“

I

Од целокупног књижевног опуса владике Петра II Петровића Његоша, који у издању београдске „Просвете“ обухвата пет томова,¹ мали је број дела овога нашег великог писца, која су сачувана у његовом рукопису. Тако је, од Његошевих већих дела, једино *Горски вијенац* сачуван у пишчевом аутографу али само од првог до 1528. стиха, док је остатак овог рукописа (1291 стих) до данас остао непознат нашој научној јавности.² Поред тога, овај непотпуни рукопис *Горског вијенца* не представља ауторов дефинитиван текст спремљен за штампу, већ први концепт, основни текст, у који је писац уносио многе измене и исправке.³ Од осталих Његошевих већих дела, као и од неких мањих

¹ *Целокуйна дјела П. П. Његоша. Књига I—V.* — Београд (Просвета), 1951—1957. Шеста књига (1954) представља *Рјечник уз Целокуйна дјела П. П. Његоша*, а седма, осма и девета књига обухвата Његошева *Писма I—III* (1951, 1953, 1955). У пет томова приређено је и друго издање *Целокујних дела Пејтра Пејровића Његоша*. — Београд (Просвета), 1967; шести том овог издања обухвата Његошева *Изабрана њисма* (1967), а седми том јесте *Речник уз Целокуйна дела Пејтра Пејровића Његоша* (1967). Иначе, као што је познато, у приређивању ових издања Његошевих дела учествовао је, поред осталих, и академик проф. др Михаило Стевановић.

² Уп. Петар Петровић Његош, *Виенац Горскій*. — Љубљана (Тисак и уметничка опрема књиге Ј. Бласника насл.), [1931], стр. 36 (фототипско издање рукописа *Горског вијенца*). Иначе, овај непотпуни ауторов рукопис *Горског вијенца* данас се чува у Његошевом музеју на Цетињу.

³ Уп. М. С. Лалевих. *Најомене уз рукопис Горског вијенца*. — Питања савременог књижевног језика, Сарајево (Орган Института за савремени језик при Филозофском факултету у Сарајеву), IV/1952, књ. II, св. 2 (децембар), 199; *О неким особеносијима Његошева језика и његовог рукописа Горског вијенца*. — Стварање, Цетиње, XIII/1958, бр. 1 (јануар), 62. Уп. и код мене: *О рукопису и његовом издању*

која су посебно штампана: *Лијек јаросџи шурске* (Цетиње, 1834), *Ода сџуљења на ѓрестџол Фердинанда I имџерајџора аусџирскога и краља маџарскога* (Цетиње, 1835), *Три дана у Тријесту у мјесецу јануарију 1844* (Беч, [1844]), *Луца микрокозма* (Београд, 1845), *Огледало срџско* (Београд, 1846), *Кула Ђуришића и чардак Алексића 1847* (Беч, 1851)⁴, *Лажни цар Шћейан Мали* (Трст—Загреб, 1851), *Слободијада* (Земун, 1854) — до данас нису пронађени (а можда више и не постоје) ауторови рукописи изузев почетка, првих 38 стихова, *Лажног цара Шћейана Малог*, који је сачуван у Његошевом аутографу.⁵ Слична је ситуација и са *Пусџињаком џејинским*, Његошевом збирком песама од којих је одломак једне сачуван у ауторовом рукопису, али, као што ћемо ниже видети, насталим неколико година после изласка из штампе поменутог дела. Многобројне мање песме Његошеве, изузимајући извесне стихове

„Горског вијенца“. — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1970, књ. XIII/1, 331—332. Уп. и проф. Р. Драгићевића који с правом претпоставља да је поред овог концепта поменутог Његошевог дела морао постојати и препис за штампу *Горског вијенца*, који је, вероватно, извршио М. Медаковић (*Пејтар Пејтровић Његош, Горски вијенац. Приредио за шџамџу, ѓредговор и ѓрилоге најисао Рисџо Ј. Драгићевић. Коменџар и рјечник Милана Решетџара*. — Титоград (Графички завод), 1965, 223). Уп. такође и оправданост овакве Драгићевићеве хипотезе у мом раду: *Графџске и ѓравџисне одлике ѓрвог издања „Горског вијенца“*. — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1971, књ. XIV/1, 126, 128, 129, 144, 146, 157.

⁴ Овде је стављена 1851. а не, као што се до сада чинило, 1850. година, јер је штампање (укључујући ту и повезивање, наравно) ове књиге завршено 1851. године као што то пише у првом издању на другој страни *задње корице*: „У БЕЧУ 1851. у штампарији Јерменскога намастира“. Иначе, на насловној страни првога издања ове Његошеве књиге стоји: „У БЕЧУ у штампарији Јерменскога намастира 1850“, и овога податка држали су се Његошеви досадашњи библиографи. Од старијих аутора С. Вуловић и А. Пајевић помињу 1851. годину као годину када се појавило из штампе Његошево дело *Кула Ђуришића и чардак Алексића* (уп. Свет. Вуловић, *Пејтар Пејтровић Његош. Песник срџски (1813—1851)*. — Годишњица Николе Чупића, Београд, 1877, год. I, 328; А. Пајевић, *Из Црне Горе и Херџеговине. Усџомене војевања за народно ослобођење 1876. (Са ѓридесетџ и две слике.)* — У Новом Саду, 1891, 77.

⁵ Овај Његошев аутограф чува се у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду под сигн. М. 498, а објавио га је Трива Милитар: *Његошев рукопис у збирци архивалија Мајџице срџске*. — Стварање, Цетиње, X/1955, св. 1 (јануар), 27—32. Цео овај одломак фототипски је публиковао др Љубомир Дурковић—Јакшић: *На Његошевој књизи „Југославија“*. — Библиотекар, Београд, 1963, бр. 4, сл. 1. Поменути рукописни фрагмент објавили су фототипски али непотпуно: Ђорђе Рајковић, *Факсимиле од рукописа знаменити Срба. Скупио, на свџј издао и истџориџски ѓрошумачио Ђорђе Рајковић*. — Беч, 1871, свеска прва, бр. 3 и др Данило Вушовић, *Цјелокујна дјела Пејџра Пејтровића Његоша*. — Београд (Народна култура), 1935.

забележене у појединим писмима и другде,⁶ нису сачуване, наравно, све у пишчевом рукопису већ само неке од њих: 1) *Пјесна од буле и Кокошмије*, 2) *Пјесна за Србе и Турке*, 3) *Пјесна о Пијерима и Турцима*, 4) три фрагмента Његошевих песама,⁷ 5) *Химна ноћи*,⁸ 6) *Ко је оно на високом брду*,⁹ 7) *Парис и Хелена или Ноћ скуљља вијека*,¹⁰ 8) *На албум Балашевим*, 9) *Југ завија, разјари се море*,¹¹ 10) *Рим 1. јан. 1851. Уи-сатио на куйоли Свештога Пејтра* (или *Ради човјек све шито радиш може*),¹²

⁶ Уп. нпр. шест стихова упућених Вуку Караџићу у два маха: у писмима од 16. XI 1834. и од 7. II 1836. Оба писма писана су у целини Његошевом руком а, наравно, и сами помезути стихови. Писмо од 1834. Његош је од почетка до краја и а п и с а о Вуковом ћирилицом. Иначе, оба писма сачувана су и налазе се: прво у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду (Историјска збирка бр. 4305) а друго у Богшићевом архиву у Цавтату. Док стихови на Његошевом писму Сими Милутиновићу Сарајлији (25. IX 1844) нису написани Његошевом већ руком М. Медаковића (Његош је само потписао ово писмо — уп. оригинал у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду, Историјска збирка бр. 8788/III), дотле је стихове на крају свог писма Сарајлији од 12. IV 1845 (Историјска збирка бр. 8788/IV) Његош написао својом руком. Његошеве стихове „на писму Мехмеда Спахије Лекића“ до сада нисам имао прилике да видим те не знам чијом су руком записани (уп. Д. Вуксан, *Три неизнајте ћрибиљешке владике Рада*. — Записи, Цетиње, I/1927, св. 3, 174).

⁷ За песме од 1—4 уп. др Јевто М. Миловић, *Три шабака рукописа „Пјеваније“ Симе Милутиновића. (Неке Његошеве њјесме из његове ране младости)*. — Споне, Никшић, II/1971, бр. 5—6 (мај), 37—40.

⁸ Уп. д-р Јевто Миловић, *Аутограф Његошева ѡревода „Химне ноћи“*. — Стварање, Цетиње, III/1948, св. 6 (јун), 320—329. Овде је Миловић објавио фототипски и у целини Његошев аутограф ове песме; само прва 33 стиха публикована су фототипски према овом Његошевом рукопису у II књизи *Цјелокућних дјела П. П. Његоша*. — Београд (Просвета), 1953, између 384. и 385. стране.

⁹ Ова песма, Његошевом руком записана, налази се на крају I књиге *Исход-јашчег журнала* (лист 9 б) који се чува у Архивском одељењу „Музеја — Цетиње“ на Цетињу. Фототипски је објављена у II књизи *Цјелокућних дјела П. П. Његоша*. — Београд (Просвета), 1953, између 53. и 54. стране.

¹⁰ Ова песма сачувана је у Његошевом рукопису и објављена као прилог уз *Његошеву биљезницу*. — Цетиње (Историски институт), 1956, између 134. и 135. стране. Друга рукописна верзија ове песме, која није писана Његошевом руком, чува се у Лењинграду, у Државној Јавној библиотеци „М. Е. Салтиков—Шчедрин“ (у оставштини Ј. П. Коваљевског: ф. 356, бр. 277) а објавио ју је П. Поповић: *Једна неизнајта ѡјесма Његошева*. — Босанска вила, Сарајево, XXVIII/1913, бр. 1 (15. јануара), 9—10.

¹¹ Песме дате овде под бр. 8 и 9 сачуване су у Његошевом рукопису у већ поменутој *Његошевој биљезници*, стр. 47, 82.

¹² Његошев аутограф ове песме чува се у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду (Историјска збирка, бр. 9017).

11) *Песма посвећена Мини Караџић*.¹³ Овим списком Његошевих аутографа не завршава се, свакако, могућност постојања и других, за сада још непознатих, песникових оригиналних рукописа појединих његових песама и мањих стихова.¹⁴

II

Пред нама је до сада необјављен Његошев рукописни фрагмент из *Оде на дан рођења сверусиског императора Николаја Првога*, која је штампана у *Пусићњаку цетињском* 1834. године.¹⁵ Овај одломак чува се у Лењинграду, у Државној Јавној библиотеци „М. Е. Салтиков—Шчедрин“, у оставштини Јегора Петровича Коваљевског, рударског инжењера и руског дипломате, који је више пута службено боравио у Црној Гори: 1838, када се спријатељио с Његошем, и касније, 1851.

¹³ Ова песма, записана Његошевом руком, налази се у Споменици Мине Вукомановић (Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка 9531, бр. 45).

¹⁴ Сачувани аутографи песама: *Штирмер лејти на колима* и *Поздрав роду на ново летио* сачувани су у преписима других лица. Прву песму је записало за сада још неидентификовано лице (Д. Вуксан нема право када тврди да је ова песма сачувана у Његошевом рукопису: уп. Записи, Цетиње, I/1927, св. 2, 120). Друга песма записана је руком Милорада Медаковића (уп. др А. Младеновић, *Графијске и њравотисне одлике њвог издања „Горског вијенца“*, 127 нап. 28; њу је фототипски објавио Ј. Миловић, *Факсимил рукописа Његошеве њјесме „Поздрав роду на ново летио“*. — Стварање, Цетиње VI/1951, св. 2—3 (фебруар—март), 159—161). Иначе, рукописи ових двеју песама чувају се: прве песме — у Архивском одељењу „Музеја — Цетиње“ на Цетињу (кутија: Петар II 1844, бр. 4 од 5/17. I 1844), а друге песме — у „Свеучилишној библиотеци у Загребу“ (према податку из поменутог у овој напомени Миловићевог чланка, јер оригиналан рукопис ове песме нисам до сада видео већ само фотокопију аутографа). Аутограф *Посвеће* Горског вијенца писан је такође руком М. Медаковића и чува се данас у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду (Историјска збирка, бр. 9182; уп. и др Перо Шоћ, *Посвеће Горског вијенца*. — Зборник радова књ. X. Институт за проучавање књижевности књ. 1, Београд (Српска академија наука и уметности), 1951, 317—325). Његошева песма *Сировод њрачу С. Милутиновића* сачувана је у рукопису непознатог лица (уп. аутограф ове песме у Архиву Српске академије наука и уметности: *Оставштина Симе Милутиновића*, бр. 14161/372). Стихове које је објавио Милисав Протић и за које овај аутор каже да су писани Његошевом руком уз посвету на Вуковом календару „Даница“ за 1826. г. — нисам до сада имао прилике да видим у оригиналном аутографу (уп. прота Милисав Д. Протић, *Његош. Владар — њросветљеник — њесник*. — Гласник. Службени лист Српске православне цркве, Београд, XLIV/1963, бр. 11 (новембар), 435).

¹⁵ Уп. *Пусићњак цетињски. Сјисао у Црној Гори на Цетињно 1833 године*. — Цетињ. Печатано у Штампари Црногорској 1834, 8—13.

и 1853. године.¹⁶ Рукописни одломак поменуте *Оде*, о којем је овде реч, написан је Његошевом руком на једном листу дебље хартије тамне боје, са обе стране овог листа који је раније служио као корица неке свеске. Лист је величине $25,5 \times 26,8$ см. Рукопис је недатиран и непотписан.¹⁷ Обухвата стихове бр. 42—83 *Оде* посвећене рођендану руског цара Николаја I (1796—1855),¹⁸ односно 42 стиха од укупно 128 стихова колико има ова песма.

Иако се текст поменутог рукописа објављује фототипски као прилог уз овај рад,¹⁹ ми га овде доносимо у препису поредећи га истовремено са првим издањем *Оде* у *Пусићњаку цетињском*.

Рукопис

Ты олимпа Славягъ зевсу, 42
 Њњинимъ гласомъ пуштай гrome
 Сврхъ планинахъ найвишиехъ
 Кудъ Сарматско племе живи, 45
 ма ихъ силоно жежи пали
 Дати грома гласъ свакъ чуе
 Одъ Балтискогъ до Црнога
 Одъ Германске до Китая,
 Туда живи и почива 50
 Духъ Славянства найхрабриегъ.
 Громи твои некъ имъ кажу
 Дас' одъ давногъ сна разбуде

I издање

Ти Олимпа Славян Зевсу
 Њњиним гласом пуштай гrome
 Сврх планинах найвишиех,
 Куд Сармацко племе живи,
 Ма их силоно жежи, пали
 Да ти грома глас свак чуе
 Од Балтійског до Црнога,
 Од Германске до Китая,
 Туда живи и почива
 Дух Славенства найхрабриег.
 Громи Твои нек им кажу
 Да с отдавног сна разбуде

¹⁶ Уп. др Љубомир Дурковић—Јакшић, *Његош и Ловћен*. — Београд, 1971, 51; уп. и др Бранко Павићевић, *Меморандум Јегора Пејровича Ковалевог о Црној Гори 1838. године*. — Историјски записи, Титоград, XX/1967, књ. XXIV, св. 2, 213.

¹⁷ Овај рукопис имао сам прилике да видим у мају 1972. када сам боравио у Лењинграду. За микрофилм овог Његошевог аутографа дугујем захвалност Одељењу међународне размене књига Државне Јавне библиотеке „М. Е. Салтиков—Шчедрин“ у Лењинграду, а посебно шефу поменутог Одељења И. Ф. Григорјевој. Посебно захваљујем овде и службенику ове Библиотеке Вјачеславу Заграбину који ми је много помогао за време мога двонедељног рада у овој установи.

¹⁸ Уп. *Цјелокућна дјела П. П. Његоша. Књига друга. Пјесме. Луча микрокозма. Проза. Пријеводи*. — Београд (Просвета), 1953, 447.

¹⁹ Уп. сл. 1—2. Због *шамне* подлоге на којој је Његош написао ове стихове мастилом које је данас *бледо-жућкастије* боје, фотографије овог рукописа нису могле бити бољег квалитета неголи оне које се штампају као прилог уз овај чланак.

(Кои јоште њимъ спаваю)
 И с Руссима у едначке 55
 Да свѣткую данъ рођеня
 Громовржца њине славе
 Њиногъ оца бранителя,
 Уздижника њихъ имена
 Нека не спе свѣма кажи 60
 Николаи њина права
 Диже брани защицава
 Съ мачемъ голимъ у рукама.

Ты што гордый и леденый
 Држишь Кавказъ на плећима 65
 За ось му се тврду свати,
 Теръ га стреси и разруши,
 Некъ Вулкану жедномъ падне
 У челюсти и жвалице;
 Жителѣ му дивлѣ страви 70
 Са именемъ Славянъ Цара,
 Къ ногама му нека падну
 За свогъ цара нѣгъ познаю.

Некъ му с' више не одмећу,
 Ни у тврде бѣже скале; 75
 Єрѣ одъ грома нѣговога
 Сакрити се нигдѣ неће,
 Већ су њиме покорени
 И Славянскомъ крвлю скупомъ
 Њино есте све купѣно; 80
 Некъ се оне руке бое
 Коя но є силно стрла
 Царство Перса и Отмана. 83

(Кои јоште њим спаваю),
 И с Русима у едначке
 Да свѣткую дан рођеня
 Громовржца њине славе,
 Њиног оца бранителя,
 Уздижника њих имена
 Нека не спе свѣма кажи
 Н и к о л а и њина права
 Диже, брани, заштиптава
 С мачем голим у рукама.

Ти што горди и ледени
 Држиш Кавказ на плећима
 За ос му се тврду свати,
 Тер га стреси и разруши,
 Нек Вулкану жедном падне
 у челюсти и жвалице;
 Жителѣ му дивлѣ страви
 Са именом Славян Цара,
 К ногама Му нека падну
 За свог Цара Нѣг познаю.

Нек Му с више не одмећу,
 Ни у тврде бѣже скале;
 Єрѣ од грома Нѣговога
 Сакрити се нигђе неће,
 Већ су њиме покорени
 И Славенском крвлю скупом
 Њино есте све купѣно;
 Нек се оне руке бое²⁰
 Коя но є силно стрла
 Царство Перса и Османа.

Као што се види, разлике између рукописа и издања овог фрагмента поменуте Његошеве *Оде* јесу различитог карактера, и има их језичких, правописних и графијских. Ове разлике међу горе изнесеним текстовима поменуте Његошеве песме заслужују посебан филолошки коментар и о њима ће бити речи у наставку овога рада.

²⁰ Овде је штампарска грешка у првом издању *Пусѣињака цѣиинског*: стоји *бае* место *бое*.

Језичке разлике

Славянсѣва 51 : Славенсѣва,²¹ Славянскомъ 79 : Славенском, заци-
цава 62 : зашѣишиѣва,²² именемъ 71 : именов, нигдѣ 77 : ниѣѣ,²³ Оймана
83 : Османа.

Поменуте језичке разлике између ова два текста показују у одре-
ђеном степену веће присуство црта руског језика у рукопису *Оде* не-
голи у првом издању ове песме.

Правописне разлике

Сармајско 45 : Сармацко, Балѣискогъ 48 : Балѣијског, Дас' 53 :
Да с (= да се), одѣ давногъ 53 : оидавног, Руссима 55 : Русима, Громо-
врѣца 57 : Громовѣсца,²⁴ с' 74 : с (= се), му 72, 74 : Му, цара 73 :
Цара, нѣгъ 73 : Нѣг, нѣговога 76 : Нѣговога, нѣме 78 : Нѣме, олимпѣ
42 : Олимпѣ, зевсу 42 : Зевсу, ѣвои 52 : Твои.

Изнесене правописне разлике упућују, с једне стране, на извесну
стабилизованост норме, нарочито у погледу писања великих слова, у
штампаном издању *Оде* (што не мора бити одлика власти Ње-
гошеве ортографије) и, с друге стране, указују у одређеној мери на при-
суство фонетског правописног принципа у оба испитивана текста (нпр.
у рукопису долази *Сармајско*, *Руссима* и *Балѣискогъ*, а у издању нала-
зимо: *Сармацко*, *Русима* и *Балѣијског*).

Постоје, наравно, и интерпункцијске разлике између ова два
текста, које се огледају у одсуству зареза у рукопису, односно у при-
суству овога правописног знака у издању *Оде* (стихови: 44, 46, 48,
54, 56).

²¹ Први пример потиче из фрагмента рукописа а други из издања *Оде*.

²² Судећи по томе да групу *шиѣ* Његош у овом рукописном фрагменту *Оде*
пише са *шиѣ* (уп. *ѣушиѣай* 43, *ѣошиѣе* 43, *шиѣо* 64), слово *ш* у овом примеру свакако
означава групу *шч* изговорену на руски начин. Русификовање овог примера огледа
се у гласовно-графијском присуству *-ш-*, а не у морфолошкој структури ове речи
која је на обличком плану дата у духу нашег језика.

²³ Прилог *нигдѣ* овом графијски нејотованом формом ближи је одговарајућем
руском или рускословенском прилогу неголи графијски јотовани облик *ниѣѣ* који
долази у издању *Оде*.

²⁴ Наравно, ради се о форми *громоврѣца* где је у издању *Оде* дошло до непра-
вилног писања групе *-жс-*, јер у писању овог облика треба да је присутно или *-ж-*
(морфолошки принцип) или *-ш-* (фонетски принцип).

Графијске разлике

гордый 64 : горди, леденый 64 : ледени, Ты 42, 64 : Ти, Славяно 42 : Славян, гласомъ 43 : гласом, Кудъ 45 : Куд, ихъ 46 : их и сл.²⁵

Графијске разлике између рукописа и издања овог фрагмента *Оде* показују упрошћенији начин писања у издању неголи у аутографу, графију која је ослобођена традиционалног слова *ы*, затим *-ъ* (а свакако и *-ь*) на крају речи, као и завршетка *-ый* (а свакако и *-ий*) у одговарајућим облицима придева. Овакав прогресивнији начин писања, који, с једне стране, није сасвим близак Вуковој ћирилици али је, с друге стране, доста удаљен од традиционалне ћириличке графије 30-тих година XIX века, среће се у Његошевим првим књижевним делима, штампаним у његовој штампарији на Цетињу, као што су: *Пусџиняк џејински* (1834), *Ліек яростїи турске* (1834) и *Ода сїуїуїлїня на їресїол Фердинанда I. имїераїшора аусїїрскога и краља маџарскога и їр. и їр. и їр. Сїввао Владика Црногорски П. П. Њвош* (1835).²⁶ Поред тога, Његош је у то време, када је штампао ова своја дела, а и неку годину после тога, и с а м п и с а о поменутом упрошћенијом графијом. Као доказ томе могу нам служити нека Његошева писма, писана у целини његовом руком или која у завршетку уз његов потпис садрже и извесне реченице које је сам Његош дописивао.²⁷ Исто тако, у овом погледу

²⁵ Нема потребе наводити овде све примере без *-ъ*, јер у издању *Оде* из *Пусџиняка џејинског* (1834) знаци за некадашње полугласнике (*ь*, *ъ*) не долазе уопште на крају речи, а у рукописном фрагменту ове песме Његош редовно пише *-ъ*.

²⁶ Поменута прва два Његошева дела имао сам прилике да видим у оригиналу, тј. у првом издању. Треће дело нисам још видео, али поседујем фотокопије његовог првог издања. Значајно је приметити и то да је већина текстова у календару *Грлице*, који је штампан на Цетињу, за године 1835, 1836. и 1937. публикована такође упрошћенијом графијом као и горе поменута Његошева дела. У *Грлице* за године 1838. и 1839. употребљена је традиционална графија са словима *ы*, *-ъ*, *-ь* и *-ый*, *-ий* (уп. фототипско издање свих пет књига *Грлице*, које су приредили Матица српска и Научно друштво НР Црне Горе 1951. г.). Колико се за сада зна (јер Његошева графија није још темељно испитана), до 1838. и Његош је писао упрошћенијом графијом, а од те године у његовим рукописима присутан је традиционалан начин ћириличког писања.

²⁷ После свог властитог упознавања са великим бројем Његошевих писама сачуваних у рукопису, дужан сам истаћи једну чињеницу која је можда нова али која се могла раније бар претпоставити: од познатих Његошевих писама (има их око 1800) процентуално је *мали број оних која су у целини їйсана његовом руком*. И то не само она која су унесена у *Исходјачичи журнал* од стране Његошевих писара (уп. Н. Банашевић и В. Латковић, *Петар Пејровић Његош. Изабрана їйсма*. — Целокупна дела Петра Петровића Његоша, Београд (Просвета), 1967, Књига шеста, 213), већ и она која је Његош упућивао појединцима ван Цетиња где су у оригиналу сачу-

корисне податке пружају нам и Његошове властите рукописне интервенције у аутографу *Свободијаде* која је, како се данас зна, писана руком Вука Врчевића свакако 1836. године.²⁸

1) У писму Вуку Караџићу од 7. II 1836.²⁹ Његош не пише *-ъ*, и и *-ый/-ий*: *сам, вам, вас* ($\times 2$), *одійшем, знам њоздрављам, нисам, добавиш, он, добриех, већ, Пејровић, с' њиѐм уговором, јошиш, одговор, љушом* и сл., — *ви* (л. зам. ном. мн.) ($\times 2$), *ми* (л. зам. ном. мн.), *биши* (инф.) ($\times 3$) и сл., — *јочийшаѐми* (ном.-вок. једн.), *јросиш Србин* (ном. једн.), *искрени* (ном. једн.), *сваки* (ном. једн.), *збиљски Србе* (вок. једн.).

2) Иста је ситуација и у писмима Јеремији Гагићу, написаним исте године и истога месеца: а) 17. II 1836. и б) 27. II 1836.³⁰

а) *сам, честй, мислим, молим, желим, осѡаѐм, ѡечал, радосй* ($\times 2$), *Вас* ($\times 2$), *ѡлач, својом смѡлом руком, зар, високојочийшаниѐм, брајучед, јошиш* и сл., — *Високојочийшаниѐм, Владика*,³¹ *ви* (л. зам. ном. мн.) ($\times 2$), *Високоблагородіѐ, Високоблагородія, више, вишни*, — *Георги* (поред *црногорскій* у потпису писма);

б) *разуміѐм, из, од, шилѡм, молим, осѡаѐм, својѐм благоразуѐм, с' овіѐм имам честй, Вам* ($\times 2$), *с' обичним јочийшаниѐм, Пејровић, сам* ($\times 4$), *довољн, рад, не бих, он, судац* и сл., — *не бих, би могло биши, била, било, Високоблагородіѐ, Високому, ѡзика*,³² — *милосѡиви Госіодине* (вок. једн.).³³

вана: Јеремији Гагићу, Сими Милутиновићу Сарајлији, Вуку Караџићу, представницима стране власти у Котору и др. Огромну већину тих писама Његош је само потписао. Тако нпр. од десет писама Сарајлији, која се данас чувају у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду (Историјска збирка бр. 8788/I—X), ни једно није писано Његошевом руком изузев, наравно, потписа, неких стихова и завршних реченица на крају писама, што потиче од руке овог црногорског владике (уп. и нап. 6).

²⁸ Уп. др Нико С. Мартиновић, *Рукописи Његошѐве „Свободијаде“*. — Свободијада. Фототипско издање према рукопису који се чува у Државној Јавној библиотеци имена М. Е. Салтикова—Шчедрина Лењинград, Цетиње, 1967, 7.

²⁹ Његошев аутограф овог писма чува се у Богишићевом архиву у Цавтату. Горња испитивања вршио сам на фотокопији поменутог писма.

³⁰ Његошеви рукописи ових писама чувају се у Архивском одељењу „Музеја — Цетиње“ на Цетињу, у фонду *Приношљени рукописи* под одговарајућом годином. Друго поменуто писмо издаје се овде фототипски: сл. 4.

³¹ У овим двама речима слоге *ви-* и *-ди-* Његош је првобитно написао са *-ы-* па накнадно исправио ово слово у *-и-*.

³² У овом писму, у потпису, реч *Владика* Његош је написао са *-ы-*.

³³ У потпису, у примерима *јокорндійшиш* и *црногорскій*, и у претходном и у овом писму, Његош пише *-ий*.

3) У писму Сими Милутиновићу Сарајлији од 29. I 1837.³⁴ Његошевом руком написана је само завршна реченица заједно са потписом: *в њроцем вас поздрављајући остїаем с' наившим њочїианїем. Владика Црногорски П. Пеїровић Нѣгош.*³⁵ Као што се види, означене речи нису написане са -ѡ, -ы- и -їй, тј. написане су упрошћенијом графијом.

4) Овде треба посебно истаћи и Његошево писмо Вуку Караџићу од 16. XI 1834, поменуто овде у нап. 6, које је владика црногорски написао од почетка до краја Вуковом ћирилицом.³⁶ Поред осталог, у њему Његош пише: *ѡкој, вјерујїе, своїјем, њїма, ѡсїїиње, бољега, збїлски* и сл., тј. не употребљава уопште традиционалну графију са словима: *ї, ѡ, ы, ѣ, я, ю* и др.³⁷

Исто тако, и своје писмо Бјелопавлићима (11. XI 1836) Његош је написао Вуковом ћирилицом, те у њему, поред осталог, налазимо: *їравїїелсїѡвујїе, благородној, сїарјемїнама, свијема Бјелѡавлићїма, једноѡјернога, јединоїлеменога, Русија, ѡ јединоѡјерїју и јединоїлеменију, случажу* и сл., — *знање, исїуња* и сл.^{37а}

³⁴ Писмо се чува у Београду, у Архиву Српске академије наука и уметности (Историјска збирка бр. 8788/I).

³⁵ У рукопису није сасвим јасно да ли је *Његош* написано са -ѡ или без овога слова.

³⁶ Ово писмо чува се у Београду, у Архиву Српске академије наука и уметности (Историјска збирка бр. 4305), доста је избледело тако да је данас тешко читљиво. На срећу, објављено је фототипски (уп. *Цјелокуїна дјела П. П. Његоша. Књїга седма. Пїсма I 1830—1837.* — Београд (Просвета), 1951, између 224. и 225. стране).

³⁷ И у другим писмима Вуку Караџићу Његош се често у потпису служио Вуковом ћирилицом. Тако у писмима Вуку од 23. VIII 1833, 8. III 1834, 23. III 1834. и 19. IV 1834. Његош пише *ѡчїїїаїељ*, а у писму Вуку од 20. XI 1833. Његош пише: *осїїајем, ѡздрављајући, ѡчїїїаїељ* (уп. рукописе ових писама у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду, Историјска збирка бр. 4300, 4301, 4302, 4303, 4304). У двама потврдама о примљеном новцу, издатим Ј. Гагићу 27. III 1834, Његош се потписао са *Његош*, а у трећој потврди истом лицу, која носи исти датум, у потпису налазимо Његошевом руком написано *Нѣгош* (уп. рукописне оригинале ових писама у Архивском одељењу „Музеја — Цетиње“ на Цетињу, фонд: Приновљени рукописи, под 1834. годином).

^{37а} Његошев рукописни оригинал овога писма чува се у Архивском одељењу „Музеја — Цетиње“ на Цетињу, у кутији: Петар II 1836—1837 под бр. 51 (на писму је број 33/1836). Писмо није сачувано у целини већ само једна страна, а и она је јако оштећена у левом делу. У овом раду датирано је према издању: *Цјелокуїна дјела П. П. Његоша. Књїга седма. Пїсма I 1830—1837.* — Београд (Просвета), 1951, 371.

5) У рукопису *Свободијаде*, који се чува у Лењинграду,³⁸ Његош је својом руком често уносио разне исправке.³⁹ Све те измене, настале свакако до краја фебруара 1836,⁴⁰ писане су упрошћенијом графијом, тј. онаквим начином писања каквим се Његош служио у то време. Тако Његош не пише: а) на крају речи знак за некадашњи полугласник у примерима: *Мићуновић* 13,⁴¹ *досѣѣи* 37, *сад* 67, *смрѣином* руком 67, *саврѣиши* 108, *докончѣи* 108, *ѣламом* 164, *кругом* 164, *ѣроном* 179, *ѣре-сѣолом* 179, б) *ы* у примеру: *ѣи* (л. зам. ном. једн.) 108.⁴²

*

Изнесено разматрање показало је, поред осталог, да се графија Његошевог рукописног фрагмента *Оде* не подудара са начином писања овог нашег писца и то у времену од појаве из штампе његових првих дела (1834) па закључно са 1837. годином. Ово истовремено значи да се постанак овог Његошевог аутографа не може везати за поменути период. Може ли се, онда, одговорити на питање: када је настао овај Његошев рукопис? Може, и то, свакако, врло поуздано. Поменути Његошев аутограф настао је у 1838. години, јер се рукопис овог фрагмента *Оде* у потпуности подудара, и графијски и у потезима појединих слова, са рукописом овога аутора из поменуте године. Као доказ томе може нам послужити Његошево писмо писано у Доброти 7. IX 1838,

³⁸ У Државној Јавној библиотеци „М. Е. Салтиков—Шчедрин“ под сигн. *Сербск. F. XIV. No 1*. За време свог боравка у Лењинграду, у мају 1972, имао сам прилике да видим овај рукопис и да радим на њему без обзира на то што је фототипски издат код нас (в. нап. 28), јер су снимци у овом издању доста смањени од оригинала тако да је отежано детаљније филолошко истраживање. Ово Његошево дело у поменутом рукопису носи наслов *Свободијада*, а у издању Љ. Ненадовића од 1854. његов наслов гласи *Слободјада*.

³⁹ Уп. и др Нико С. Мартиновић, н. д., 15.

⁴⁰ Уп. овде већ помињано Његошево писмо Ј. Гагићу од 27. II 1836. у којем му владика црногорски саопштава да му шаље преписан на чисто рукопис *Свободијаде*, који овај треба да пошаље у Петроград руском Министарству иностраних дела.

⁴¹ Бројеви означавају странице у рукопису *Свободијаде*, односно у поменутом фототипском издању овог Његошевог дела.

⁴² Овде бисмо изнели једну претпоставку која је, изгледа, оправдана. Наиме, ако је Његош своја дела из 1834. и 1835. штампао без *-ѣ*, *-ѣ*, *ы*, *-ѣи*, *-ѣи*, значи да их је, свакако, тако био и написао, што потврђују његова писма из 1836. у којима налазимо упрошћенију графију. Исто тако, ако у рукопису *Свободијаде*, у основном тексту који је писан, како се данас зна, руком Вука Врчевића, нема слова *-ѣ*, *-ѣ*, *ы*, *-ѣи*, *-ѣи*, то значи да је Врчевић преписивао ово дело са Његошевог рукописа који свакако није имао ове знакове.

упућено Ј. Гагићу у Дубровник, које се у овом раду доноси фототипски а чији је рукопис идентичан са рукописом поменуће *Оде*.⁴³

III

На основу целокупног испитивања у овом раду може се закључити следеће.

а) Његошев рукописни фрагмент *Оде*, посвећене рођендану руског цара Николаја I, писан је традиционалном графијом, са присуством слова *-ъ, њ, -ый*, за разлику од издања ове песме у *Пусићњаку цетињском* (1834) где срећемо упрошћенији начин писања, без поменутих знакова. Језик у овом аутографу разликује се од језика у штампаном издању по томе што је у рукописном одломку, како смо видели, Његош вршио одређену русификацију свог језика. И једно и друго значи да је рукописни фрагмент *Оде* у језику и графији ближи руском језику и писању неголи графија и језик штампаног издања ове песме у *Пусићњаку цетињском*.

б) Овај Његошев рукописни одломак *Оде* не представља пишчев аутограф са којег је вршено слагање и штампање ове песме 1834. у *Пусићњаку цетињском*, јер таквом закључку иде у прилог не само традиционална графија ове *Оде* већ уопште Његошев начин писања од појаве његових првих штампаних дела до 1836—1837. године.

в) Његошев рукописни фрагмент *Оде*, испитиван у овом раду, млађи је по свом постанку од штампаног издања ове песме. Овај одломак представља, несумњиво, каснији ауторов п р е п и с поменуће *Оде* објављене 1834. г., препис који је настао неколико година после изласка из штампе *Пусићњака цетињског*. Ово се закључује на основу тога што је рукописни одломак поменуће *Оде* писан, како је већ речено, традиционалном графијом, графијом каквом се Његош није служио не само у 1836. години, за коју постоје поуздани подаци изнесени у овом раду, него ни у ранијим годинама (1833. и 1834) када је писао и штампао ову песму посвећену рођендану руског цара Николаја I. Ово друго може се доказати, за сада, само посредним путем: преко Његошевих штампаних дела публикованих 1834. и 1835, а која садрже у себи упрошћенију графију каквом се не одликује рукопис поменуће *Оде*.

г) Његошев рукописни одломак *Оде* настао је, несумњиво, 1838. године, у време када је Ј. П. Коваљевски боравио у Црној Гори. Ово се закључује на основу чињенице да постоји потпуна подударност, и

⁴³ Уп. сл. 3. Ово је писмо, наравно, Његош писао у целини својом руком а чува се на Цетињу у Архивском одељењу „Музеја — Цетиње“ у фонду: Приновљени рукописи, под годином 1838.

графијска и рукописна, поменутог аутографа *Оде* и Његошевог начина писања из 1838, што се у овом раду документује фототипским прилогом једног писма владике црногорског од 7. септембра поменуте године.

На крају, треба поставити питање: зашто је Његош 1838. преписивао (или почео да преписује) ову своју песму коју је написао пет година раније а објавио 1834? У овом тренутку тешко је дати поуздан одговор на постављено питање мада се може, изгледа, са сигурношћу претпоставити да Његошево преписивање властите песме (при чему је сам аутор намерно вршио извесно русифицирање језика у овом свом делу) треба доводити у везу са доласком у Црну Гору Ј. П. Ковалевског 1838. године и његовим боравком у овој средини. На такву претпоставку донекле нас упућује и чињеница да се овај Његошев рукописни фрагмент *Оде*, посвећене рођендану цара Николаја I, данас налази у оставштини поменутог руског дипломате.⁴⁴

⁴⁴ Можда се може ово Његошево властито преписивање *Оде* и, том приликом, извесно њено прилагођавање руском језику, доводити у везу, евентуално, са неким свечанијим обележавањем рођендана тадашњег руског цара Николаја I, који пада 25. јуна (рођен је 25. VI 1796 — уп. одељак *Родословје* у свих пет књига овде већ помињаног календара *Грлице*)? Можда је за ово претпостављено свечаније обележавање или прославу царевог рођендана 25. VI 1838, организовану у присуству Ј. П. Ковалевског (који је дошао на Цетиње крајем маја 1838 — како истиче сам Његош у својим писмима Д. М. Татишчеву и Ј. Гагићу од 26. II 1838: уп. *Цјелокујна дјела П. П. Његоша. Књига осма. Писма II 1838—1842.* — Београд (Просвета), 1953, 57, 58), требало припремити нешто језички прерађену песму, или само један фрагмент из ње (а 1838. Његош иначе већ пише традиционалном графијом), који, кад се пажљивије прочита, изгледа да највише и најјаче велича Николаја I, „Зевса словенског Олимпа“, „цара свих Словена који живе од Балтијског до Црног мора“ и „од Германије до Кине“? А после те евентуалне прославе могао је Ковалевски да добије од Његоша, или да задржи код себе, овај рукописни фрагмент *Оде*? Или је можда Ковалевски желео да објави овај одломак Његошеве *Оде* па га је зато понео са собом у Русију? Можда је и сам Његош желео да поводом царевог рођендана, тада, 1838. године, поново публикује ову *Оду* у својој штампарији на Цетињу (која је поменуте године још увек радила) па да штампани текст пошаље цару? Или је можда тада начинио препис на чисто ове песме па тај препис послао цару Николају I? Овде би се могло поставити и питање: а зашто Његош није дао Ковалевском, или зашто није послао цару, већ штампану ову своју *Оду* у *Пусињчаку цетињском*, односно зашто није дао једном или другом примерак ове своје прве збирке песама? Одговор на постављено питање гласи би: Његош то није могао учинити због тога што се штампана *Ода* у језику и графији удаљава увелико од руског језика и графије. Преписивањем ове *Оде* 1838. године и то традиционалном графијом, којом је, како је већ речено, у ово време и иначе писао, и властитим извесним русификовањем свога језика у преписаном тексту ове песме, Његош се, наравно, приближио и руском језику и тадашњој руској графији. Сва ова питања и претпоставке имају, можда, свака за себе, извесно своје оправдање, али их, наравно, тек треба доказати.

Што оцна била била зебуг,
јебана је у лавовој ојцимаји
У првој младићу са белим
Кривој Лапачице била спела,
на што ево се све даде
Јаму рече нашој чебој
од Бањичког до Угљара
од Јапанске до Кумање,
Мигајући у релу
Дугој Амбасадорској спели.

Јаму са белим чебој
Дас одо давоје као партиде
(Кан илуме себур чебој)
У ево југења гадарице
Да чебојче дамо партиде
Јаму чебојче себур чебој
Кумаре чебојче спели,
гударице чебојче чебој
Кума чебојче чебојче чебој,
Кума чебојче чебојче чебој
Дугој спели зајемча
О марице чебојче чебој.

Мѣсто мое въ разбитомъ и разоренномъ
Дворѣ Кавказа на мѣстѣ на
за оубо мѣстѣ и мѣстѣ чина,
Мѣсто въ имперіи и разоренномъ,
Мѣсто въ имперіи, преданное народу
у разоренномъ и разоренномъ;
оубо мѣсто мѣсто имперіи
и чина мѣсто имперіи Мѣсто,
Мѣсто мое на мѣстѣ мѣсто
за чина мѣсто мѣсто мѣсто.

Мѣсто мѣсто чина мѣсто мѣсто,
Мѣсто мѣсто чина мѣсто,
Мѣсто мѣсто чина мѣсто,
Мѣсто мѣсто чина мѣсто,
Мѣсто мѣсто чина мѣсто,
Мѣсто мѣсто чина мѣсто,
Мѣсто мѣсто чина мѣсто,
Мѣсто мѣсто чина мѣсто,
Мѣсто мѣсто чина мѣсто,
Мѣсто мѣсто чина мѣсто.

Всё это неслучайно

и имеет свои причины!

Вопросы, связанные с развитием культуры, науки и искусства, являются одними из самых актуальных в настоящее время. Вспомогательные науки, такие как философия, история, география, играют важную роль в формировании мировоззрения человека. Развитие культуры и искусства способствует повышению уровня жизни и благополучия общества. В то же время, развитие науки и техники открывает новые возможности для решения различных проблем. Таким образом, развитие культуры, науки и искусства является неотъемлемой частью прогресса человечества.

Однако, в настоящее время наблюдается тенденция к снижению интереса к этим сферам.

Вопросы культуры и искусства являются одними из самых актуальных в настоящее время.

Вопросы культуры и искусства являются одними из самых актуальных в настоящее время. Развитие культуры и искусства способствует повышению уровня жизни и благополучия общества. В то же время, развитие науки и техники открывает новые возможности для решения различных проблем. Таким образом, развитие культуры, науки и искусства является неотъемлемой частью прогресса человечества.

Или слична балладе Зеву.
Или слична балладе Зеву.
Или слична балладе Зеву.
Или слична балладе Зеву.
Или слична балладе Зеву.
Или слична балладе Зеву.
Или слична балладе Зеву.
Или слична балладе Зеву.
Или слична балладе Зеву.
Или слична балладе Зеву.

Сл. 1. Прва страна Његошевог рукописног фрагмента Озе посвећене рођендану цара Николаја I

The name of England is
I prefer to let her be
I do not see a single
I hope to see you
I like to see you
I do not see a single
I hope to see you
I like to see you
I do not see a single
I hope to see you
I like to see you

Primer sobre el cultivo de la caña de azúcar

En el cultivo de la caña de azúcar

La caña de azúcar es una planta que pertenece a la familia de las Poaceae. Se cultiva en zonas tropicales y subtropicales. El cultivo de la caña de azúcar requiere de un suelo fértil y una irrigación adecuada. El riego debe ser regular y constante. La cosecha se realiza cuando la caña de azúcar alcanza su máxima altura y se ha desarrollado completamente. Después de la cosecha, la caña de azúcar se procesa para extraer el jugo de caña de azúcar, que se utiliza para la producción de azúcar y alcohol.

Б. М. НИКОЛИЋ

(Београд)

ДИЈАЛЕКАТСКА ОСНОВА ВУКОВЕ АКЦЕНТУАЦИЈЕ

1. Да би се тачно утврдила дијалекатска основа Вукове акцентуације, потребно је Вуков акценатски систем упоредити с акценатским системом у говору Пиве и Дробњака (Вукови преци су дошли из Дробњака) и Тршића, Караџићевог родног места. Сем тога, потребно је водити рачуна и о босанским говорима јер је у Јадру било насељавања и из Босне. Све је то циљ овога мога рада. Да рад не бих оптерећивао цитатима, на самом почетку упућујем на литературу у мојој књизи *Основи млађе новоштокавске акцентуације*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 1 (Београд, 1970), стр. (1—122) 7—9.а, такође, и у мојој монографији *Тршићки говор*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XVII, стр. 367—473.

2. Будући да и Вуков језик, и говор Пиве и Дробњака и тршићки говор припадају млађим новоштокавским говорима, јасно је да су њихови акценатски системи у структуралном смислу у високом степену уједначени. У поменутој својој књизи утврдио сам три групе појава у којима се манифестује та уједначеност акцентуације млађих новоштокавских говора. Тако је, стога, и у односу између говора Пиве и Дробњака, Вуковог језика и тршићког говора:

1) У свима њима постоје све књижевне акценатске алтернације као категорије, за шта је предуслов четвороакценатска система.

2) У свима њима постоји као *принцип* и старо, и аналошко и ново преношење акцента на проклитику.

3) У свима њима исти су деривациони принципи.

3. Потребно је, међутим, упоредити ове говоре међу собом и у вези с оним појавама у којима се они не слажу или које су значајне за упоређивање са босанским говорима. Зато ћу табеларно приказати прилике у Тршићу, код Вука и у Пиви и Дробњаку. После табеле даћу

закључке који се могу извући на основу ње. Тако ће се добити тачна, детаљна обавештења о дијалекатској основи Вукове акцентуације. Али — ево, најпре, табеле.

Бр.	Тршић	Вук	Пива и Дробњак
1.	Као код Вука.	Турци здравље сунце	Као код Вука.
2.	Као код Вука.	гвѡжђе грѡжђе	сиѡпле грѡжђе
3.	Као код Вука.	Не скраћује се дуго вокално р.	Као код Вука.
4.	йзмислй = йзмисли брѣспслица = брѣспслица пустају = пустају вѣрницѣ = вѣрница гѣталйца = гѣталйца сјѣти = сјѣти ћѣлавй = ћѣлави ћѣлавйм = ћѣлавим ѡбрѣча = ѡбрѣча пйшѣ = кѣже врѣбаца = врѣбаца	пѡгазй бѣспслица пйтају вѣрницѣ гѣталйца гѣзй брѣтимй брѣтимйм ѡнѣка пйшѣ врѣбаца	Као код Вука. Као код Вука. нарѣдбѣ (тј. као код Вука) Као код Вука. Као код Вука. Као код Вука. Као код Вука. Као код Вука. Као код Вука. Као код Вука.
5.	трѣсѣмо брйјѣ се	трѣсѣм (трѣсем) снѣјѣм (снѣјѣм)	трѣсем (вршѣм, вршѣмо) чѣѣм (бйјѣм)
6.	Као код Вука. Као код Вука. Као код Вука. Као код Вука. Као код Вука. Као код Вука.	кѣћама гйздав (кѣвѣв) грйваст брйнути се глѣдати гѣзити	-ѣма/-ама -ѣв -ѣст -нѣти/-нути -ѣти/-ати -йти/-ити
7.	њѣгѡв кѣкѣв ћѣдѡв ѡчѣв	њѣгов кѣкав ћѣдов ѡчев	Као код Вука. Као код Вука. -ѡв/-ов -ѣв/-ев

Бр.	Тршић	Вук	Пива и Дробњак
	Драгѣн јѣдѣн = јѣдан пѣтѣм	сѣкин јѣдан пѣтѣм	бѣкѣн Као код Вука. Као код Вука.
8.	мѣнѣ — кѣд мене = код мѣнѣ — мѣни — о мѣни	мѣне — код мѣне — мѣни — — о мѣни	мѣне — ѣд мене — ѣспред мене
9.	Као код Вука.	двѣдесет кѣћѣ	двѣс кѣћѣ
10.	Као код Вука.	двѣрови — — двѣрѣвѣ	а) пѣтови, -ѣвѣ, -ѣвѣма; б) пѣтови, -ѣвѣ, -ѣвѣма; в) двѣрови, -ѣвѣ, -ѣвѣма
11.	вѣнци — — вѣрѣвѣцѣ	вѣјѣнци — — вѣрѣвѣцѣ	вијѣнци — — вијѣнѣцѣ
12.	Као код Вука.	ѣ мѣсу	у мѣсу = ѣ мѣсу
13.	нѣ вѣта вѣтѣма	пред вѣта за вѣтѣма	пред вѣта за вѣтѣма
14.	Као код Вука.	нѣв, -а, -о	нѣв -нѣва — нѣво
15.	нѣвѣ	нѣвѣ	Као код Вука.
16.	Као код Вука.	дѣћи	дѣћи = дѣћи
17.	Као код Вука.	прѣдѣла	Као код Вука.
18.	Као код Вука.	пѣчѣта	Као код Вука.
19.	Као код Вука.	трѣссн, -а, -о	трѣсен — трѣсѣна — трѣсѣно
20.	пѣчѣмо кѣпѣмо	пѣчѣмо = пѣчѣмо; кѣпѣмо	пѣчѣмо; жѣлѣмо = жѣлѣмо
21.	Као код Вука.	пѣтајѣ	пѣтајѣ (пѣтајѣ)
22.	Као код Вука.	жѣвѣмо	живѣмо = жѣвѣмо

4. Из ове се табеле може извући више закључака.

Прво. Тршићки говор, Вуков језик и говор Пиве и Дробњака слажу се међу собом у овим појавама: 1 (*Турци, здравље, сунце*), 3 (не

скраћују дуго вокално *p*), 17 (*йрддѣла*), 18 (*йдчѣша*). Ове су појаве такође докази о високом степену уједначености ових говора.

5. Друго. Тршићки говор и Вуков језик слажу се међу собом (разликујући се од говора Пиве и Дробњака) у овим појавама: 2 (*гвѣжђе*, *грѣжђе*), 6 (*кѹћама*), 9 (*двѣдесѣи кѹћа*), 10 (*двѣрови — двѣрѣвѣ*), 12 (*ѹ мѣсу*), 14 (*ндв, -а, -о*), 16 (*дѣћи*), 19 (*йрѣсен, -а, -о*), 21 (*йишѣјѹ*), 22 (*жѣвѣмо*). Ове појаве несумњиво говоре о томе да је већ у Вуково време почело формирање србијанске варијанте динарске млађе новоштокавске акцентуације.

6. Треће. Вуков језик и говор Пиве и Дробњака слажу се међу собом потпуно (разликујући се од тршићког говора) у овим појавама: 4 (нема тршићког позиционог скраћивања дужина), 15 (*ндвѣ*).

7. Четврто. Вуков језик и говор Пиве и Дробњака делимично се слажу у овим појавама: 5 [Вук: *йрѣсѣм (йрѣсем), снѹјѣм (снѹјем)*; Пива и Дробњак: *йрѣсем (врѣшѣм, врѣшѣмо), чѹѣм (бѣјѣм)*], 7 (дуљења пред сонантима). У вези с појавом под бр. 5. Вуков језик и говор Пиве и Дробњака слажу се делимично с тршићким говором на тај начин што, поред облика без дужине, имају и облике са дужином. У вези с појавом под бр. 7. Вук и Тршић потпуно се разликују, а Тршић и Пива и Дробњак делимично се слажу зато што и у Пиви и Дробњаку постоје примери с полудужином на наставку код присвојних придева.

8. Пето. Тршићки говор и говор Пиве и Дробњака слажу се међу собом (разликујући се од Вука) у овим појавама: 11 (Тршић: *вѣнци*; Пива и Дробњак: *вијѣнци*), 13 (Тршић: *на врѣша*; Пива и Дробњак: *йрѣд врѣша*). Чињеница што ових појава нема код Вука наводи на закључак да су их у Тршић морали донети они Динарци који су се доселили после Карацићевих.

9. Шесто. Тршићки говор, Вуков језик и говор Пиве и Дробњака потпуно се међу собом разликују у овим појавама: 8 (акц. личних заменица), 20 (1. и 2. л. мн. през.).

10. Седмо. Сем свега овога треба указати на то да се Вук слаже и са западнијим (нпр. босанским) говорима у појавама под бр. 4, 6, 9, 21 и 22, при чему се у вези с појавом под бр. 4 слаже с Пивом и Дробњаком а разликује од Тршића, док се у вези с појавама под бр. 6, 9, 21. и 22. слаже с Тршићем а разликује од Пиве и Дробњака.

11. Осмо. Као доказ за то да се Вукова акцентуација налази у своје развитку на средини између данашњих акцентуација Пиве и Дробњака, с једне, и Тршића, са друге стране, може да послужи Вуков однос према Пиви и Дробњаку одн. Тршићу у вези с неким ста-

ријим и новијим акценатским појавама. Када је, нпр., реч о старијим појавама, Вук се делимично слаже с Пивом и Дробњаком у вези с појавом под бр. 5 (при чему се они ту делимично, али на други начин, слажу и с Тршићем), док се у вези с појавом под бр. 6, слаже с Тршићем а разликује од Пиве и Дробњака. Када је, пак, реч о новијим појавама, Вук се у вези с појавом под бр. 4. потпуно слаже с Пивом и Дробњаком а разликује од Тршића, док се, нпр., у вези с појавама под бр. 9, 12, 14. и сл. слаже с Тршићем а разликује од Пиве и Дробњака. Нема сумње да ће ови закључци помоћи да се, кад буду познате и остале потребне чињенице, утврди тачна периодизација развитка свих ових појава. Можда чињеница што Вук у вези с појавама под бр. 9, 12. и 14. нема пивско-дробњачких иновација показује да су се Караџићеви иселили пре него што су ове појаве преовладале тамо.

12. Девето и најважније. Иако се Вукова акцентуација не слаже до последњег детаља ни са једним од говора с којима сам је поредио овде, она је несумњиво са сваким од њих повезана важним генетичким везама. Мислим, зато, да и ова анализа Вукове акцентуације показује то колико је срећна околност била у томе што је баш овоме славном Тршићанину историја одредила задатак да инаугурише савремени српскохрватски књижевни језик: не слажући се ни с ким у свим детаљима, он је са сваким био довољно повезан да нас је могао све увести у велика пространства наше савремене језичке цивилизације.

Бранислав ОСТОЈИЋ
(Никшић)

НАПОМЕНЕ О ЈЕЗИКУ НЕКИХ ПИСАЦА ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ XIX ВИЈЕКА

— Прилог историјској дијалектологији српскохрватског језика —

Данас, у времену општег прогреса и нагле измјене социјалне структуре становништва, када је сасвим тешко пронаћи представнике чистог народног говора, забиљежени дијалектолошки текстови представљају незамјенљив докуменат историје језика. Важан докуменат представљају и прозни радови писаца; посебно оних који нијесу довољно акрибични, нијесу много читали и скромне су културе, а пишу дијалектом свога краја.

За објашњење многих појава историјског развитка језика, овакав дијалектолошки материјал не даје много. Међутим, за хронолошко одређивање појединих језичких феномена у разним крајевима, језик појединих писаца представља карику у ланцу историје језика. Јер, као што је познато, језичке црте се „појављују, шире и губе — а тиме се стварају нове сличности и разлике међу говорима“.¹ Једино преко забиљежених текстова може се дати вјернија слика временски и територијално „кореспондентног народног језика“,² што убједљивије присуство неког дијалектолошког феномена или бар дијалекатске појединости — наравно, према данашњим мјерилима дијалекатске диференцијације.

¹ П. Ивић, О неким проблемима наше историјске дијалектологије, ЈФ XXI, с. 97—129.

² Х. Куна, Језик Фва Филипа Лаштрића, босанског фрањевца XVII в., Сарајево 1967.

Последњих година XIX вијека у Црној Гори се покреће велики број листова и часописа. Јављају се ствараоци — књижевници. Међу њима нема неке уједначености. Али, уопште узевши, сви су они били на извјесној прекретници између два утицаја. Једни се окрећу „модерној књижевности“; а други остају у народној традицији. Први иду за В. Илићем и његовом школом, други се хватају епских концепција — по угледу на Симу Милутиновића, с једне и Николу I, с друге стране.³ За језик су интересантнији ови други. Нас овом приликом интересују само они.

Реалан одраз говора свога краја представљају прозни радови Риста М. Поповића — Ђупића (Гарчанина), Мила Војводића (Љешнанина), Луке Јововића (Црмничанина) и Сава П. Вулетића (Зећанина)⁴. Сви они припадају поствуковском периоду. И да не знамо одакле су ови писци, њихови прозни радови би нас упутили на њихов родни крај. Колико сваки од њих сам собом у свом изразу носи локалну боју средине, најбоље показује речник. Тај проблем заслужује посебну пажњу. О њему другом приликом.

Иако су говори њихова родног краја испитани, ипак, правци којима се простиру изоглосе појединих језичких феномена нијесу прецизно постављени. Није реконструисан ни старији говорни тип да би се у вези са осталим говорима добила слика о историји језика као целини. Према томе, језик наведених писаца — као и оних који су живјели и радили прије и после њих, отвара могућност да се шире захвати проблем реконструкције старијег слоја. То је могуће једино утврђивањем битних одлика граматичког система и систематизовањем битнијих дијалекатских елемената у стваралаштву и једних и других писаца. Тиме би се направила велика услуга и историји језика и дијалектологији. Али, без познавања савремених дијалектолошких прилика у свим тачкама гдје су радили, живјели и дјеловали наведени писци не може се давати иоле озбиљнија језичка оцјена њихових текстова.

³ Трифун Ђукић, Преглед књижевног рада Црне Горе од владике Василија до 1918. године, Цетиње, 1951. године.

⁴ За израду овог рада прегледао сам следећи материјал:

— Ристо М. Поповић—Ђупић, Црногорке (приповјетке), Издање штампарије „Уједињено Српство“, 518 Dearborn St. Chicago, III;

— Миле Војводић, „Разговори безазлена свијета с црногорских посједака“, Београд, 1900;

— Лука Јововић, Приповјетке из црногорског живота, Цетиње, 1895;

— Сава П. Вулетић, „Наши људи“, Цетиње, 1910.

Но, није сврха овога чланка да решава конкретна питања из језика писаца о којима је ријеч, било уопштено, било појединачно. Његов је циљ друге природе. Њиме се жели само скренути пажња на значај података за историју језика.

Разумије се, нема много појава — у језику ових писаца, које до сада нијесу познате лингвистичкој науци, али је ново ако се утврди генеза тих појава као и подручје простирања неких језичких феномена у одређеном временском периоду. Ту је битно у хронологији одредити црте које су заједничке тим говорима, као и оне које их диференцирају.

Тако, на примјер, у њиховом стваралаштву јављају се извјесне особине које обједињују сва четири писца и које представљају заједнички феномен свих, иначе одијељених племенских заједница. Поред опште познатих типичних црногорских особина: неразликовања падежа правца и падежа мјеста, једнакости генитива и локатива множине, уопштавања облика супина, јављају се и следеће:

	С. Вулећић	Р. Ђупић	М. Војводић	Л. Јововић
	Пошљедњи 12	жна сам, 5	жнам 7,24	пришнијевам 19
	пошљедном, 13	жнаге, 17	жнаш 9, 28	(ријетко)
I	пошљедње, 56 (ријетко)	шњеговит, 20 (ријетко)	мишле 9 шпага 8 помишлите 130 бијешном 14 разажнам 26 (често)	
		чеса, 12	нечесовијех, 6	нечесову, 32
II		нечесове, 37 свечеса, 41 (често)	нечесов, 7 с нечесовијем (ријетко)	чесове, 46 (ријетко)

И тако даље.

С друге стране, неке језичке особености представљајући каткада одраз времена и прилика, подручја и начина живота појединих племена, диференцирају и језик наведених писаца дјелимично или у потпуности:

	С. Вулећић	Р. Ђупић	М. Војводић	Л. Јововић
I	окренух се, 4 обрнух, 4	наљегох, 14 иђах, 14 али и:		гледак, 20 не могак, 20
	пођох, 4 хитро, 4 ухо, 51 и сл.	одма, 12 анцара, 33 макинално, 21		питак, 20 могак, 22 бик, 36
II	њихном, 6 —	—	—	—
III		штудира, 40 коштурса, 1	шенат, 28, 30, 55 шенати, 92 шенатах, 95	
		занеобри- ванио, 2		обривана, 47 обриват, 23 обрива, 32 необривани, 28 белава, 38, 22
IV				
V	—	полисали би, 5 поглени, 38	срски, 39, 74, 67	окини, 15
VI	Шеснаес, 31 шест, 7 милос, 13, 17	јест, 1 шест, 1 жалост, 21	милост, 5 жалост, 51 четрнаест, 62	—
VII	—	—	прео, 36, 50, 44, 80 проз, 60, 72	—
VIII	фрметин, 5 фрметинима, 5	—	—	—
IX	тобож, 5, 49	тобош, 2 коцуха, 34 некуђ, 14	— бора ми, 15, 17 ћирија, 17	— прстењ, 32 цандари, 36
X		куђ, 18	милистри, 92 милистар, 96	аустрински, 22 на освић, 13, 14 свуђ, 9, гођ, 13 оцеве, 27
XI	—	кумбуру, 24	учевнијех, 62	
	шћаше, 14	не хће, 24 хћела, 11, 36, 24 ћаше ли, 17 ћах, 17	шћах, 80 шћеше, 112 шћеде, 120	хћела, 3 хће, 11 хћаше, 22, 30 ћах, 14
XII				

XIII		отолен, 17 ондолен, 17	—	—
XIV	прољетња, 66 злосретни, 64	—	—	кутњета, 4 кутњи, 16 тавницу, 39
	пјесмарицу, 5 мјеста, 51 вјеру, 6	сломјених, 7 живјене, 11 пјан, 1	пљацом, 29 пљаце, 9, 23, 97	скупјати, 30 пјесну, 21 на пјат, 38
XV	пробјесну, 3 пјевање, 58 дјеца, 60 дјед, 60	живјаху, 2 живјена, 2		
XVI	—	одити, 4	ојдоше, 71, 2, 86	одити, 48
XVII	бјех, 54	—	биху, 75, 81, 84	—
XVIII	њеколико 7, 9 њешто, 9, 5, 11	—	—	њски, 16 њешто, 107
XIX	—	—	доше, 15	—
XX	—	—	овицијерах, 75 командијерах, 80 официјери, 113	—
	регби, 66	рекби, 22 уљести, 32 поглени, 38	панујо, 97 метнујо, 98 минујо, 88 скинујо, 71 умрјо, 112 издржаје, 89 испогибали, 72	викају, 14 вика, 15 довукова, 32 изисги, 21
XXI		бачи, 15 побјежи, 17 стићу те, 16		
XXII	—	—	на ње стоку, 15	—

И тако даље.

Овдје су нотирана само нека фонетско-морфолошка питања. Намјера нам је била да овом приликом само дјелимично укажемо на неке дијалекатске особине које сретамо у поменутом четири писца, а које су од важности за историју језика. Нијесмо показивали ни тематски класификовали карактеристичне особине њихова језика нити смо давали тумачења у односу на савремене говоре њихова завичаја.

Постоје у њиховом језику, поред наведених, извјесне окамењене језичке форме; а и неке традиционалне књишке црте које почитавају понекад на цртама дијалекта далеког њиховом завичајном говору. Оне

су толико не каткада старе колико специфичне и везане за посебно поријекло и постанак. Затим, постоје и језички утицаји књижевности која је претходила и на коју су се наведени писци угледали, тако да у извјесним случајевима то није особина њихова говора. Понекад се појави и субјективно образовање ријечи, али у духу народног говора њихова родног краја.

При испитивању језика ових књижевних стваралаца о свему овоме треба водити рачуна, јер тек тако пречишћен дијалектолошки материјал може да послужи за међусобна дијалекатска поређења, као и за упоређивања с ближим и даљим дијалектима с којима се на неки начин могу довести у везу.

Звездана ПАВЛОВИЋ

(Београд)

ДИЈАЛЕКАТСКЕ ЦРТЕ У НАЗИВИМА МИКРОТОПОНИМСКОГ ТИПА

Последњих десетак и нешто више година, често питање о коме се размишља и пише у научним радовима и расправља на ономастичким састанцима, односи се на статус ономастике као науке. Интересантан је чланак В. Лубаса¹, који резимирајући мишљења истакнутих аутора о томе питању, уз посматрање ономастичког материјала кроз значења властитих имена, потврђује (мишљење Ј. Kuryłowicz-а) да ономастика припада лингвистици, јер се бави проучавањем језичких знакова а не самим предметима чији су то знаци: „А то што се ономастичке речи по неким особинама разликују од апелативних, баш нас и наводи на то да је издвојимо као засебну грану лингвистике, и ништа више.“ (стр. 169.).

Прихватајући ономастику као дисциплину лингвистичке науке, интересантно је обазрети се на елементе који чине везу између ње и осталих дисциплина лингвистике. Овде ће бити речи о језичким микро-елементима присутним у језичким симболима који су у домену ономастичких испитивања, и на тај начин повезују ономастику са дијалектологијом. Реч је о начину на који се рефлектују извесне дијалекатске говорне особине у апелативима и апелативним изразима а који су као осамостањени географски називи постали ономастички термини.

У овој прилици одабрани материјал су микропоними из једнога дела Призренско-тимочких говора (област Пољанице и Власине²). То су микроелементи у којима су присутне сада карактеристичне говорне особине тих крајева: измене у сугласничким групама (асимилација,

¹ „Из проблематичке значења властитих имена“, *Анали филолошког факултета* 7, Београд 1967. год.

² Материјал је из VI и XVIII књиге Српског етнографског зборника из радова „Пољаница и Клисуре“ и „Крајиније и Власина“.

дисимилација), чување групе СЛ, чување и измене Л на крају слога, метатеза.

1. Промене у групи ВН:

- Рамна Бања* — (стр. 53.).
Рамни Деја — њиве (с. Трстена, стр. 192.).
Рамни Деја — село (или Рамни Деја или Дел) (стр. 210.).
Рамни Део (или Рамни Деја или Дел) — махала (с. Големо Село, стр. 142.).
Рамни Дел (в. Рамни Деја) — село (стр. 83, 215.).
Рамни Дел — њиве (с. Ржана Доња, стр. 357.).
Рамни Дол — земљиште (с. Брод, стр. 290.).
Рамна Падина — њиве (с. Рождаце, стр. 183.).
Рамна Река — село у Виногошту (стр. 116, 156, 176, 209.).
Рамна Шума — њиве (стр. 172.).
Рамни Шиб — (с. Црна Трава, стр. 377.).
Вишанова Рамнина — њиве (с. Одроница, стр. 343.).
Вишанова Рамниг — испаше (с. Власе, стр. 160.).
Мечо Рамнишије — испаше (с. Ђурковица, стр. 368.).
Рамно Бучје — махала (с. Драгојчинци, стр. 84.).
Рамњак — њиве (с. Вучиделци, стр. 301.).
Рамњак — шума (с. Власе, стр. 160.).
Рамњак — њиве (с. Власе, стр. 160.).
Рамњак — њиве (с. Стрешак, стр. 200.).

Поред поменутих има случајева у којима група ВН не подлеже регресивној асимилацији:

- Равна* — њиве (с. Раков До, стр. 353.).
Равна Бања — село (стр. 149, 166.).
Равнајад — њиве (с. Преслоп, стр. 351.).
Равна Река — део села (с. Ново Село, стр. 341, 342.).
Равна Река — село (стр. 96, 99, 163, 194, 199, 201.).
Равна Шиба — земљиште, њиве (с. Паљ, 338, 347.).
Равне Баре — вис (с. Рождаце, стр. 182.).
Равни Дел (Деја, Део) — село (стр. 5, 56.; 7, 16, 96, 98, 210.).
Равни Орници — њива (с. Глоговица Доња, стр. 306.).
Равнишије — њива (с. Д. и Г. Балтијанце, стр. 280.).
Равнишије — њиве (с. Врапча Доња, стр. 300.).
Равнишије — њиве (с. Лесковица, стр. 330.).
Равнишије — њиве (с. Секирна Горња, стр. 362.).

- Равно Борје* — брдо (с. Видрар, стр. 27.).
Равно Борје — њиве (с. Видрар, стр. 293.).
Равнобањска Река — река (стр. 81.).
 из *Равнога Дела* — село (стр. 79, 104.).
Равноделски Појок — село (стр. 210.).
Равноделски Појок — поток у истом селу (стр. 210.).
 у *Равноме Делу* — село (стр. 76, 81, 98, 118.).
Равњак — шума (с. Големо Село, стр. 145.).

Дисимилација групе МН > ВН запажена је у изведеним микро-топонимима из апелатива *гумно*:

- Гувнишиће* — њива, ливада (с. Г. и Д. Балтијанце, стр. 280.).
Гувнишиће — њива, ливада (с. Дивља, стр. 313.).
Гувнишиће — њива, ливада (с. Лесковица, стр. 331.).
Гувнишиће — њива, ливада (с. Рупје, стр. 359.).
Гувноври — њива, ливада (с. Банишор, стр. 281.).
 Група МН је очувана неизмењена у примерима:
Гумнишића — њиве (с. Дивља, стр. 313.).
Гумнишића — њиве (с. Драгојчинци, стр. 319.).
Гумнишића — њиве (с. Дуга Лука или Дуга Лука, стр. 320.).
Гумнишиће — њиве (с. Стрешак, стр. 82.).
Гумнишиће — њиве (с. Лалинце, стр. 172.).
Гумнишиће — њиве (с. Студена, стр. 206.).

Иако је мали број примера, могу се дати извесни закључци. У неколико села изразита је узајамна условљеност у постојању консонантских група МН и ВН у микротопонимима. У селима Г. и Д. Балтијанце и Лесковица чува се у микротопониму *Равнишиће* неасимилована група ВН која је својом фонационом стабилношћу утицала на измену групе МН у случају дисимилације МН > ВН у микротопониму *Гувнишиће*. С друге стране, стабилна и неизмењена секвенца МН у микроназивима *Гумнишића*, *Гумнишиће* у селу Драгојчинци и Стрешак није дозволила измену асимилационог типа у називима *Равно Бучје* и *Равњак*. Помену тенденцију униформности не примећујемо у микроелементима ни у једном од блиских места.

2. Стара консонантска група СЛ која чини једну од карактеристика призренско-тимочких говора веома је лепо очувана у микротопонимским називима у Пољаничком крају. У блиској области — према западу у Власини и Крајишту, нема је ни у једном примеру, без обзира на савремену апелативску употребу ван домена ономастике.

- Слива* — њива (с. Драгобужде, стр. 198.).
Слиловица — њива (с. Смиловић, стр. 180.).
Слиловица — њива (с. Ушевце, стр. 164.).
Сливњак . . . „испод селишта је Сливњак, где су ливаде, њиве . . .“
 (с. Дреновац, стр. 169.).
Сливче — (с. Крушева Глава, стр. 195.).

3. Чување вокалног изговора консонанта *л* као таквог или са вокалом *и* уза се, карактеристично је у називима обеју области:

- Длга Орница* — њива (с. Лесковица, стр. 331.).
Длга Орница — њива (с. Кална, стр. 323.).
Длибоки извор (с. Рупје, стр. 359.).
Длге њиве — њиве (с. Урманица, стр. 178.).
Длги Угор — њиве (с. Смиловић, стр. 180.).
Длибока Долина — поток (с. Вина, стр. 214 и 215.).
Длибока Падина — њиве (с. Дабровиш, стр. 315.).
Длибоквца — поток (с. Дреновац, стр. 166, 167.).
Длибоки Дол — поток (с. Големо Село, стр. 119, 143, 214.).
Длибоки Дол — њива (с. Преслоп, стр. 351.).
Длибоко Језеро — њиве (с. Смиловић, стр. 180.).

Само вокално *Л* или његова изговорна варијанта са *и* — *ли* присутни су у синтагматском типу микропонима у два комбинацијама: придевска одредница *дубок* или *дуг* плус апелатив.

4. До ишчезавања фонеме *л* на крају слога није дошло у апелативским изразима: *долњи*, *дол*, *дел* који су саставни део синтагматских ономастичких микроелемената.

- Долња Бања* (с. Пенћовци, стр. 349.).
Долња Вада (стр. 45, 46.).
Долња Мала (с. Шипковица, стр. 378.).
Водни Дол (с. Рејанци, стр. 355.).
Водњи Дол — њива (с. Глоговица Горња, стр. 305.).
Габров Дол (стр. 181.).
Гарванов Дол (с. Преслоп, стр. 351.).
Рамни Дел (Дол) (помињани су).
Базов Дол — махала (с. Добро Поље, стр. 317, 318.).
Баћев Дел (стр. 152.).
Бајин Дел (стр. 334.).

Не види се нека доследност у примерима микротопонима *Дол* и *Дел* у којима се осећа измењена фонациона ситуација. У поменутих апелативима долазило је до ишчезавања вокалног „л“ поступно, услед измене изговорне ситуације. Поводом овог процеса М. Павловић каже у своме чланку „Миксоглотске микроанализе и балканистичка ономастика“,³ где интерпретира ново схватање микропроцеса у лингвистици: „Ишчезавање „л“ се изразило губитком артикулационог покрета, а то се ипак ослања на фонемске компоненте аудитивности и функционалне диференцијације, а са тим ослоном импулсивно се транспонује као дужина претходног вокала“ (стр. 19.). Сматрам да се ово транспонување, које помиње М. Павловић, вршило у два смера. У правцу формирања нове фонеме *о*, са потпуним ослобађањем фонационог тока од резонаторских препрека и у правцу слабљења артикулационог импулса („w“), при чему се изговор консонанта *л* сводио на *џа* > *ја* (*дџ* : *деја*).

Примери са терена о којима овде расправљам:

Деја — њива (с. Секирје, стр. 175.).

Деја — њива (с. Стрешак, стр. 200.).

Дренови Деја — њива (с. Смиловић, стр. 180.).

Криви Деја — земљиште (с. Драгобужде, стр. 197.).

Мечи Деја — извор и испаша (с. Станце, стр. 184.).

Милошев Деја — испаша (с. Градња, стр. 153.).

Синорски Деја (и *Део*) — (с. Големо Село, стр. 142.).

Шиндерски Деја — шума (с. Драгобужде, стр. 198.).

Апелатив *дол*, који се јавља као први део синтагматског микротопонима подлеже другом типу фонолошких измена. „По принципу релативног одржавања енергије, при процесима скраћивања вокалска дужина била је праћена еманциповањем вокалоидног завршног низлазног момента дужине датог вокала, што се изразило као *и*, а тај се елемент стабилисао као „*ј*“. Тако А+Ј односно О+Ј имају у себи некадању фонолошку вредност дугог *а*, односно дугог *о*.“ (М. Павловић, исто, стр. 23.).

Следећи примери из мог материјала потврђују ово објашњење М. Павловића:

I степен — *долњак* > *доњак*

долњац > *доњац* . . . измена *л* на крају слога.

³ Јужнословенски филолог, књ. XXIX.

II степен — У топониму *Дојница* фонолошка вредност *o* прешла је у *oj*. Исти је процес и у облицима — топоним *Долчани* или *Дочани* и топоним *Дочанин*. Фонолошки процес није окончан у типу *долче*, јер немамо потврду за *oj < ǫ : дојче*.⁴

Како је могао да настане облик *дојћи* (Дојћи Вирови, с. Големо Село, стр. 145.), који нас овде нарочито интересује, утолико пре што се не налазе фонолошки услови за измену *њ > ћ*, пошто је изговор консонанта *њ* у нашим говорима стабилан, не прелази у *ћ*?

Кроз коју фазу фонолошког процеса су прошли микротопоним Дојћи Вирови, топоним у Бугарској Дођовци (стр. 318.), његова река — Дођовска река и етноним Дођовчани, да би имали данашњи склоп?

Од деминутивног облика *долче*, *долчић*⁵ у придевском виду *долчи* дошло је до измене *л > ǫ > oj : дојчи*, што је умекшаним изговором консонанта *ч* (вероватно под утицајем са стране) дало *ћ* — *дојћи*. То је усамљени пример не само на овом терену већ и у самоме селу. Остали примери из топонима Големо Село су само са *до* : Угрин До, Бајин До, Доња Шума, Доњо Грашиште, стр. 145. и Драголин До, стр. 142.). Тиме се потврђује претпоставка да је поменути микротопоним донет из краја у коме постоје услови за такав тип промене (супституција *ћ/ч*).

Примери из Пољаничког краја у којима је *л* замењено са *o* су ови:

Бресјов До (с. Вина, стр. 214, 217.).

Горнов До (с. Мијаковце, стр. 188.).

Синорски Део (с. Големо Село, стр. 146.).

Срнећи До (стр. 116.).

У крају око Власине је велики број микротопонима синтагматског типа, који је већ помињан, од апелатива *дол* и *дел* уз лично име. Свако село тога краја има по неколико таквих назива за земљиште и у свима њима је очувано *л*. У Пољаници је, као што је показано, ситуација различита од ове. Тамо је старо стање изговарања *л* на крају речи поремећено, при чему се налазе и примери са *л* и примери са *o*; али исто тако се код појединих термина осећа колебање те се говоре и са *л* и са *o* и са *-ја* (топоним: Равни Дел или Равни Деја или Равни До).

5. Апелатив *гавран* је чест међу микротопонимима и то обавезно са метатезом (по А. Белићу) групе *вр > рв*:

⁴ Поменути облици нису у етимолошкој вези са антропонимима типа Дојчин; исп. мој рад у *Onomastica Jugoslavica III*.

⁵ Примери су из *Речника Српске академије наука и уметности*.

- Гарван* — њива (с. Крушева Глава, стр. 195.).
Гарван — махала (с. Гложје, стр. 307.).
Гарван — њива (с. Драгојчинци, стр. 320.).
Гарваначко Приче — шума (с. Станце, стр. 184.).
Гарваник — њива (с. Станце, стр. 184.).
Гарваница — њива (с. Ново Село, стр. 341.).
Гарваница — њива (с. Црна Трава, стр. 373.).
Гарванов Дол — њива (с. Преслоп, стр. 351.).

Метатезу групе *вр* чувају микропоними и у суседним областима — из Врањске Пчиње и изворишта Мораве (исп. Српски етнографски зборник, књ. V и LV).

Закључне напомене

1. Може се приметити да су микропоними наведени у овом раду у првом реду апелативског типа.
2. Ти микропоними су семантички у вези са конфигурацијом терена: изглед, положај (горњи, доњи, раван, долина, део), а међу њима је један фитонимског и један зоонимског типа: шљива и гавран.
3. Апелатив *дол* се као микроелемент у синтагматском изразу врло често употребљава у области Власине, где свако село има по неколико микропонима од њега начињених. У Пољаници је тенденција мењања *л* на крају слога изразитија, има доста примера са *о*; а као саставни део микроназива апелатив *део* се ређе употребљава.
4. Ономастички термин Дојћи Вирови има значаја као јединствен и интересантан дијалекатски облик.
5. Само се у Пољаници чува стара група *сл* у микроназивима.
6. Очигледно је да су обе блиске области сачувале у ономастичким микроелементима готово исте карактеристичне говорне особине.
7. Општи поглед на дијалекатски материјал приказан у овом раду потврђује чињеницу да се изговорне особине рефлектују и чувају у ономастичким терминима. Отуда је немогуће посматрати ономастички материјал једне области, проучавати његову етимолошку везу, тражити семантичке блискости а не призвати у помоћ неку од блиских лингвистичких дисциплина. У овом случају, пошто је разматран микропонимски материјал, дијалектологија је, са превирањима у народним говорима, била најближа. До које мере ће се одразити говорне особине у ономастичким микротерминима посебно је питање. Ту је највише умешано индивидуално говорно осећање.

Још је интересантије питање, које се овом приликом поставља: временски ареал чувања говорних микропромена у ономастичким микро-елементима. Сасвим је сигурно да ће се оне мењати и усклађивати, или паралелно или са извесним закашњењем, са променама до којих долази у самом дијалекту. У мањем броју ће се одржати.

Насупрот њима, крупнији ономастички термини, као што су топоними, ороними, хидроними (река, мања речица па чак и поток) дуже ће чувати свој склоп, јер губе делимично или потпуно семантичку везу са објектом према коме су настали, и та њихова демотивисаност доприноси петрифицирању њиховог имена.

Миливој ПАВЛОВИЋ

(Београд)

ТЕРЕНСКЕ СИТУАЦИЈЕ И ЕТНОНИМСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ У ИЛИРИКУМУ

I

Ономастика, допуњавајући етимолошка идентификовања семантичким и ситуационим трагањима, показује међукаатегоријске односе у свом домену, уз процесе миксоглотске ритмике. При томе се оронимија истиче као база на којој се запажа сплет ономастичких процеса и односа, и то у зони Илирикума изразитије него у другим зонама Балканског полуострва. Теренске ситуације су непосредна условљеност живота, и оне се огледају нарочито у настајању родовских и племенских назива. Трагања, анализе и разрешења таквих појава значе проверу и примену лингвистичких метода, и воде разумевању врло значајних етногених процеса и историјских резултата.

Интересовање за ономастичке вредности показао је већ Ф. Миклошић, истичући њихов постанак од апелатива (F. Miklosich, *Die slavische Ortsnamen aus Appellativen*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Wien, Phil.-Hist. Kl. B. XII, B. XXII). Природу ономастичких појава и карактер њиховог студирања формулисао је проф. Витолд Ташицки (Witold Taszycki) у чланку *Место ономастички среди гуманиитарних наук* (Вопросы языкознания, № 2, 1961). Тако прилазећи проблему карактера ономастике на лингвистички начин, ја сам у чланку *De l'appellatif à l'onomastique (Symbolae Philologicae in honorem Vitoldo Taszycki)* успоставио неколико типова прелаза апелативске базе у оронимску врсту. По примерима које наводи Крае (H. Krahe, *Die Sprache und die Vorzeit*) и по сугестивним анализама које даје Роспонд у малог обима а врло занимљивој студији о најчешћим алтернационим хидронимским облицима (S. Rospond, *База ономастична*

*pie. *ser-, *sor-, *sr-, *sreu-* (*Sarmaci i Serbowie. Lingua Posnaniensis* 10, 1965) видимо ономастичке спреге по оронимској или хидронимској оријентацији. Остављајући по страни хидронимска проучавања, за која дугујемо истакнутим ономастичарима Дикенману, Трубачову, Рудњицком, Звољинском, као и Безлају (за хидронимски сплет Словеније), — овде ћемо узети оронимску основну оријентацију као базу ономастичке семантике у односу на човека. Тиме се не демантује значај крупних хидронима, него се они само стављају у знатно даљу перспективу: према праисконским насељима око великих вода, где једино има трагова општим типовима насељавања. Како су временски најудаљенији трагови теренскога карактера, поставља се питање о њиховим односима у временској перспективи и у географским изоглосама и интарзијама, да би се могле уочити везе са антропонимијским облицима. Ова принципска констатација не дезавуише нормалне функције хидронима.

Ономастичке идентификације у многим правцима вршене, нарочито у виду Медитеранских проучавања, давале су довољно основа за даља проверавања и прецизирања, да би се могла сагледати конкретна проблематика оронимије у вези са човеком. У претходним трагањима управо сам интерес према односима најстаријих оронима у Илирикуму (*Les Traces des Oronymes les plus anciens en Illyricum, VIIe Congrès International des Sciences Onomastiques, Firenze, 1961*). Смеру идентификације у Средоземљу посвећено је једно моје предавање у Лингвистичком друштву у Паризу (*Les Coïncidences en France et en Illyricum, ALF, 1966, cf. Djurmime Albanologjike I*). Треће питање, које се односило на сусрет оронимских слојева, добило је основно решење у мом реферату на Ономастичком конгресу у Бечу (*Les concurrences des Oronymes et les Onomastiques nouveaux en Illyricum, IXe Congrès International des Sciences onomastiques, Wien, 1969*). Студије у томе правцу указивале су на отворена питања у два правца. Знатан број неидентификованих оронима и оронимских израза указивао је на решења која нису ни грчког, ни латинског, ни словенског типа, то је прво. Друго је чињеница да изведенице оронимског типа показују базе, често и структуре какве срећемо на теренима Француске, а неке се налазе у деловима Украјине, Пољске, Чехословачке; то се пак своди на питање да ли су такви, или бар неки од таквих елемената посебно настајали у Илирику и у Галији, или их има унетих у Илирик и даље пре епохе романизације (cf. Македонски јазик XVI, XVII, XIX).

Тако се потпуније указује ономастички комплекс, и у њему посебно проблем односа између терена и човека, нарочито између оронимије и шире схваћене антропонимије, а он се управо изражава у стадијал-

ности тереном условљених процеса. При оваквим ономастичким, а нарочито теренским трагањима и идентификацијама потребна је врло велика опрезност, мада се то с разлогом сматра општим методолошким принципом лингвистике. Поред честих народских етимологија, као *Шар-џланина* по народном тумачењу „Шарена планина“, има специфичних случајева, као што су привидни славизми, привидни етноними (*Тибузиде*, *Хрвајти* = *Арвајти*: алб. *arvatë*, ЈФ, XXIX, св. 1—2), а има и преведених (као презиме *Бр. Ливадића* — *Визнера*; упор. теренског типа *Ливадић*, презиме савременог младог писца), паралелних, независних процеса, а са истим ефектом.

II

Односе између назива родовско-племенских и теренских ознака, оронима и хидронима, представљају етноними ексогеног настанка. Околни народи или околна племена, уочавајући неку изразиту особеност или топографску оријентацију, формулишу одговарајући етноним. Тако су несумњиво од стране Грка настали називи теренског типа за два од најстаријих словенских племена на Балканском полуострву *Στρομόνοι* и *Ῥουχίνοι*. Ти називи гласе у српских и бугарских историчара Панте Срећковића и С. Дринова *Сѣримонци* одн. *Сѣрумљани*, *Ринхинци* одн. *Ринхини*. Ове констатације наводим према мојој расправи *Најстарији македонско-џлеменски називи и џринцијци настѣанка еџнонима*.¹ Анализа ових истакнутих примера, као и других анализираних елемената, ослања се на студију др. Фрање Баришића о легенди из времена када су најстарија словенска племена нападала на Солун и опсађивала га, управо о чудесима која је хроничар приписивао Св. Димитрију (*Miracula*).²

Овде, пак, на поменутих примерима, желим нарочито истаћи тачност формулисаног принципа. Етнонимске именице *Στρομόνοι*, *Ῥουχίνοι* у ствари су секундарне творевине: оне почивају на гр. аблативској оријентацији генитивски израженој: „они од Струме“, „они са Ринхина“ (τοῦ *Στρομόνου* καὶ *Ῥουχίνου*). При формулацији овог типа историчари нису ишли путем лингвистичке анализе семантичког смера; остајали су под утиском напоредности, да су обе теренске ознаке на хидронимској основи. Нидерле (*Lubor Niederle*) такође мисли на хидронимске вредности, само напомиње да „једна река“

¹ Зборник: *Четврто заседание на међународната комисија за словенска ономастика*, Скопје, 1971.

² Фрање Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историјски извори*. Српска Академија наука. Посебна издања, књ. ССХХ, Београд, 1953.

није идентификована, па помишља на *Galik* или на 'Ρήλιος³. Међутим овде уопште није у питању хидроним, него ороним, и своди се на гр. ῥύγγος „groin“, „bec“, fig. „nez“, „њушка“, како се налази више пута на српској територији као стабилисани оронимски елеменат.⁴ И у једном и у другом случају значење је семантички померено, и не одређује у једном случају реку, а у другом случају планину, него у оба случаја — терен, предео око реке, односно подножје планине.

То је локативско идентификовање аблативски усмерено.

У обадва анализирана примера нашли смо етниконе који стварно нису називи племена, него свакако ознаке родовских група, које су једна другу могле називати адекватним терминима. Међутим, у Илирикуму имамо у принципу паралелан случај, али са етникомом ширих размера и већег значаја. То је племе на Тари, управо у области реке Таре, *Autariatae*, како наводи А. Мајер⁵. Овакву наведену базу, а у неколико падежних облика, налазимо у грчких писаца према којима су у Мајера наведени примери, али у Плинија је са соноризацијом „д“⁶.

Сам ороним *Tara* представља посебно питање, и о томе сам говорио на VII Међународном конгресу ономастичких наука у Фиренци (Atti II), а у проширеном облику расправљајући о траговима најстаријих оронима у Илирикуму.⁷ Ту сам интерпретирао и чланак о Тари од Алесија,⁸ обазујући се и на другу материју. Полазећи од квалификације терена и семантичке вредности интерпретиране у мом наведеном чланку, а с обзиром и на чланак Лаховарија о бази *tara* вар. *tala*,⁹ овде ћемо у ствари проверавати и квалификовати ову базу у семантички помереној, етнонимској вредности.

Антун Мајер¹⁰ наводи М. Aur. Tara (CIL, III, 14507, *Viminacium*). Осим овога, у пределу планине Таре и реке Таре помиње илиричку

³ Lubor Niederle, *Slovenské starožitnosti*, Díl I, svazek 1. Druhé vydání. V Praze, 1925. S. 106.

⁴ Мој чланак из наведеног ономастичког зборника, стр. 124.

⁵ Anton Mayer, *Die Sprache der Alten Illyrier*, Band I. Wien, 1957, S. 70.

⁶ Овим поводом може се напоменути да А. Мајер ово велико племе односно народ без основа доводи у везу са племеном Σαυδαράται.

⁷ G. Alessio, *Preillirico darra-derra „terra, landa“*. — *Revue Internationale des Études balkaniques* III. P. 249—251).

⁸ *Les Traces des Oronymes les plus anciens en Illyricum*. Албанолошка истраживања, књ. III, 1965—1966. Приштина, 1966.

⁹ N. Lahovari, *Concordances toponymique entre l'ancien Monde méditerranéen, les Pays Basques et l'Inde Dravidienne*, VII Congresso Internaz. di Scienze Onomastiche, Firenze, 1961.

¹⁰ A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Band I. Wien, 1957.

тврђаву *Tariona*, по Плинију.¹¹ За Плинија, а према њему и за А. Мајера, *Tariona* се одређује према племену. Из раније литературе А. Мајер наводи варијанте (Statt) *Tariotarum* и *Autariatarum*, а ова варијанта би значила изведеницу према хидрониму *Tara (Taria)*. У ствари овде постоји неразумевање структуралних односа. Извођење по граду указује на то да би „по илирским законима деривације“ од *Tari-ona* требало очекивати *Tari-otae*. Међутим, полазна је семантичка оријентација према земљишту, терену — *tarra*, управо збирно — плуративско *Tarria*, а према овоме је настао хидроним *Tara*. Напротив, *Tariona* је накнадна, секундарна топонимска формација, која у себи носи аугментативски форманс „по“, тако да је структура тога топонима *Tar-i+on+a*, а тај се аугментативски секундарни форманс јавља и у примеру *Mal-on-ši-* (в. од. III; cf. Πισανγίνοι, А. Mayer I, 270).

Међутим топоним је постао, према свему овоме, после теренског назива, који је остао у основи етника *Autariatae*, *Αὐταριᾶται* (Strab. VII, 5, 1, 6, 7, 11) и др. Стабилност тога етнимима је резултат борбености, ширења и значаја тога племена у борбама са другим племенима, и у време римских освајања.

Што се тиче топонима, може се прихватити да су његову реконструисану структуру успоставили сами Илири, управо сами Аутаријати, како одговара семантичким релацијама.

Ова разматрања теренских основа, значајна за настанак етнимских вредности као родовских и племенских назива, показала су да према једном хидрониму, према једном оронимском објекту и према једном теренском квалитету имамо родовске и један прави племенски етним. Њихово формирање имало је а ф и р м а ц и ј у родовске односно етничке групе као полазну основу.

III

За разумевање настанка топонима, а поглавито за етнимско-оронимску оријентацију од изузетне је важности база типа **mal*, чији се оронимски квалитети у првом процесу изражавају у формацијама правог племенског назива *Малонишћи*, а затим у низу оронимских варијаната и око њих насталих топонима и теренских, односно топонимских назива — хипо-етника.

То је врло широко изражена база. У поменутом чланку Лаховари (с. 7) наводи примере ове базе по проф. Карлу Батисти (Carlo Battisti),

¹¹ „*Tariotarum antiqua regio et castellum Tariona*“, Plin. 3, 141. Cf. А. Mayer, op. cit., стр. 70.

као преисторијске реликте у ј. Европи, а напореда са својим примерима карактеристичним за Индију. База **mal* је општег типа, и овако широко постављено питање остаје отворено. Много је ближа реалности констатација да је та база значајна за илирска кретања, за неке зоне у средњој Европи, нарочито за велики део Балканског полуострва, претпостављајући у неким правцима илирске инкрустације, у другим правцима евентуалне паралелне формације или стилске девијације (лат. „*malus*“).

У оронимској валенцији база **mal* је констатована више пута,¹² тако и *Malata* (CIL III, 3702, Петроварадин, Срем). А. Мајер додаје још неколико примера са старих натписа, а са скраћеницама, из Нештина, Петроварадина, Сремске Митровице. Затим је констатован облик *Malata* (Rav. V 24, 408, 20), а са вокалским алтернацијама пример *Молдѡи*; у Константина Порфирогенита се налази варијанта *Meleta*, према *Melada* (са соноризацијом) у венецијанскоме, такође и из средине XIV в. *Melada*, *Melatta* (Cod. dipl. Croat. 13, 349, 14, 112), а у хрватском катастру из средине XV века (cf. Рачки, Doc. 25, 123). Наведени примери типа *Melada*, *Melatta* не могу да буду обухваћени алтернацијом *a : e* (*Dalmata : Delmata*), која је очигледно дијалекатска диференцијална црта између Илирикума и јужније зоне; такви примери, у овом случају из старе обалне грчке зоне, могли су имати ослонац на типу гр. *μελισσία*, и то треба приписати писарима вичним грчком језику, обавештачима Константина Порфирогенита и састављачу иначе веома корисног помешног катастра.

Остали примери које А. Мајер наводи и интерпретира чине врло погодан прелаз ка данашњем стању ове оронимске базе у Илирикуму. Они нам откривају два проблема који се јављају у данашњим примерима. Тако имамо *Oplo Malavico* (Abl. CIL, III, 10121, Арба), и неколико примера из околине Пожеге у Србији, од којих је у неким *Мал*, а у другима *М-*, *Ма-*, *М(а)л*, и од којих је један констатовао Канитц.¹³ А. Мајер, према примеру *Maluesati(um)* из Комине (околина Пљеваља) закључује о етнику *Maluese*, са вулгарно-латинским фонетизмом м. *Malu-ense*. Такав структурални склоп налазимо као *Malonta* (<*Maluntum*, Cod. dipl. 2, 109), *a Malonto* (ib. 1190, ib. 2, 226), *do Molunъta* (1253 ib. 4, 476), *de Malont* (1345, ib. 11, 134), — а са данашњим изговором *Molumat*, у коме се управо скривају проблеми *o : a*, *un : on : en*.

Синхронично гледани ороними са базом **mal* показују општу карактеристику апелативских вредности на територији Албаније и гра-

¹² А. Mayer, op. cit., стр. 217—219.

¹³ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien, 1892, S. 131, 138.

ничним теренима, како видимо по опису путовања кроз Албанију од Балдачи-а.¹⁴ Иако сам у штампаном реферату са Конгреса у Фиренци побројао примере Балдачијеве (са ортографијом коју он даје), ја ћу карактеристичне од њих и овде навести, да би нам били присутни при расправљању на српском језику, а као што је разумљиво, стављајући тежиште на однос оронимије према етнимским функционалним ознакама. Балдачи тако наводи ор. *Mala*, што би имало множинску вредност, такође *Malu i Hotit*, који нам ороним објашњава да је на тој територији преовладао други начин формирања родовско-етнимски — *Hoti*, а да се из неких оронима виде трагови мешавине са Србима: то су *Mali Scemiri*, према родовском презимену *Чемерикући* (Призрен), *Mali Radonisi* (*Радонићи*, cf. *Радунићи*), *Mali i Dajtit* (cf. *Дајко*, през. *Дајковућ*), *Mali Mikulić* (где налазимо симбиозу са романизованим влашким елементом). Од ових последња три показују при миксоглотском процесу продор српског типа презимена у оронимску структуру. Пример са албанске територије, по Балдачију, су махом оронимске синтагме са предикатом посесивног значења — *Mali Renzit*, *Mali Scignit*, *Mali Dervenit*, *Mali i Gjarpërit* (*Bofnia*), *Mali Focut*, *Mali i Privalit*, *Mali Scebenicut*, *Mali Bicerit*, *Mali i Polizit*, *Mali i Shpatit*, *Mali i Ogranit*, *Mali Barbalucit*, *Mali Crerucit*, *Mali Lazarit*, *Mali Labeit*, *Mali Prosgolit*. Овакве конкретне оронимске синтагме могле су се ослањати на патрониме или на друге квалификативе, али нису могле бити основ етнимимији. Међутим, збирност изражена у ономастикону могла се јавити као етнимконогени импулс. Тако је збирност изражена у посесивним синтагмама типа *Maltsia Shkodrera*, *Maltsia Djakoves*; засноване су на основи форме хомонимске вредности са *Mal-e-zi* „Црна планина“; „Црна Гора“. Управо такав однос и јесте образложење што је структура **mal-e-zi* омогућила етнимску вредност теренског назива *Male-sija* и усклађење са мн. *Malisori* j. *Mal-i-sor*, а синтагма *Mal-i-barth* (Епир) остала је само као оронимска сложеница. Збирна форма је врло блиска придевској форми припадања, нарочито изведенице типа *-ensius*, чији наставак у вулг. лат. гласи *-esi(us)*, зб. — мн. *-esia*.

IV

Према овим оријентацијама можемо међу примерима на Илирској територији и у Македонији констатовати већ наглашене процесе, и на основу њих успоставити основни принцип семантичке и н т е р ф е-

¹⁴ Antonio Baldacci, *Itinerari albanesi*. Roma, 1917.

ренције оронимско-етнонимске. Примери су из грађе Института за српскохрватски језик; иначе је посебно назначено.

Пре свега се поставља питање вокализма у овој оронимској бази. Да би оронимска и њоме индицирана етнонимско-антропонимска значења могла бити схваћена, приказаћемо их углавном у структурно израженим комплексима.

Малеш као теренски ороним имамо у склопу Осоговских планина. Према њему имамо поименичени придевски облик *Малешево*, а тек према овоме формиран је назив који индицира теренско порекло — *Малешевец*, мн. *Малешевци*, са прелазом ка патронимској вредности. Такве пак ознаке имамо уз топ. *Маловишије*, из кога „о“ није проблем супстратне структуре (упор. *Радовишије*) са примарном базом *ard.

У правцу према северу налазимо ор. *Мало Малово* (недалеко од Пирота), где синтагма има придевско значење, а база *tai има директну композитну постпозитивну демонстративску карактеристику. У истој зони имамо зб. *Малча* (**Малџица*, са романском палатализацијом; Ниш), као и *Маловишије*, а затим *Малџица* (близу Алексинца).

Другостепена изведеница је у Шумадији *Малован* (врх на Малом Космају, упор. прип. Милована Глишића „Редак звер“), а првостепена је формација ор. *Маљен*. — Даље према западу налазимо двостепено изведени топоним *Малешево* (Т. Ужице), патр. *Малешевих* (Сарајево), затим тростепену изведеницу *Малешевина* (Босна, Влашић). На Дрини имамо ор. *Мачков камен* (-l > ø; романска палатализација), а то је потврда и за семантички померену лексемску вредност, као и у Босни *Мачков брег* (З. П.).

Можда као надимак, али у нар. песми несумњиво је забележен антропоним *Малеш*, од XVII в. (*Љуџа гуја Малеш харамбаша*), а по директном сазнању могу навести две породице из западних крајева са презименом *Малеш*.

Варијанта типа *tol јавља се на источном сектору као назив широког планинског терена (*X*)омоље, *Омоље* (упор. APhL MS VIII), и то паралелно са оронимом *Маленик* (очигледно хибридна форма, Злот). *Хомоље* обухвата највећим делом територију граничарске жупе Кнеза Лазара, са основном вредношћу гр. *προ-μολή* (W-H II, 109). Источна грана пастира Влаха везивала је ту варијанту базе са територијом румунског језика.¹⁵

¹⁵ Iorgu Iordan, *Toponimia Rominească*, 1967. — *Molea*, 110, *Molnița*, *Molîd* 73, *Moldova* 93, 297, 455, *Moldovița* 455, *Moldovișul*, 93, 437, *Moldișul* 437, *Moldoveni*, *Moldovanul* 297, *Molnicioara*, 455.

Такву варијанту базе налазимо и у зони западне гране Влада *Mole* (**molaje*, Подравина, Хрватска), са интарзијама *Мољевић* и супротно *Маљковић* (Лика), *Мољковац* („lj“, „j“, Ц. Гора), као и полуетноним *Мољане* (Далм.). *Молвран* је топонимска сложеница, а семантички хибрид (cf. **vorn-*, *Врне-зи*, *Врнооколо*, код Летнице). У ј. западном крају језичне територије имамо и у овом правцу прожимања пом. *Malumat* — *Malonska*, а у Италији *Molizi*, *Molèze*, затим *Mulat* („o“ : „u“).

Разматрани примери показују да случајеви са варијантом **mol* не изражавају етнонимске вредности, изузев што се у томе правцу донекле осећа наведени пример зб. *Мољане* (Далм.). То ће нам запажање послужити да се правилно постави принцип формирања етнонимске вредности.

Према арб. етнонимима типа *Malezi*, од исте базе имамо у Црној Гори српску формацију *Малонишићи*, назив који се у пуној мери етнонимски афирмирао. При томе не треба заборавити да се то племе налазило на веома значајном месту, између р. Зете и Загарача, а захватало земље Загарача, Комана и Косова Луга. Врло борбено племе, које се у записима помиње у XV в., расељено је од Турака у XVI в.; знало се само за две породице од њих заостале. Шоћ нетачно помишља да би могли бити старином Арбанаси (НЕ II), — томе се супротставља етнонимска структура: „op“ су могли имати само они који су у Италији основали Болоњу (*Bolonia: Bon-on-ia*, односно фр. *Boulogne, Vallonie*), а базу такве структуре **bal* налазимо у топ. *Ваљево* (Србија), пренето са теренског типа „побрђе“, „брдине“. У сваком случају локација затим и позната борбеност чинили су квалитете настанка овога етнонима.

Назив *Малешевци* у источној Македонији није добио вредност етнонима, иако Малешевци у извесном смислу чине једну етничку македонску групу, изражену извесним дијалекатским особеностима. Тако исто на западу *Малеш* (Будмани) и топоним патронимског типа као презиме (cf. *Јуре Малешевић*, 1465, Mon. Сг. I, 37) нису достигли етнонимску вредност.

Једино изгледа да је на овој бази био формиран етноним *Маџуре*, и да је то племе растурено одавна, иако још има појединих породица с тим презименом: у Београду (пре 1941. у Скопљу), старином Мостарци, затим их има у Херцеговини, најзад у Загребу (*др Шиме Маџура*, НЕ III).

V

Терени са изразитијим траговима келтских елемената у оронимији мање указују на етнонимске оријентације, а у већој мери на патронимију. Њихови крупни етноними су донети.

Стихијски поход Скордиска на Делфе стари писци помињу као легенду. Скордисци су своје стабилисање у Панонији и своје походе, а у првome реду оснивање Сингидунума, вршили као јака етничка група, као добро организована етничка заједница, са усклађеном војном организацијом. Идентификована мања скордиска племена немају етнониме оронимског постанка, прво *Трикорнајти* (Гроцка, А. Mayer s. v. *Tricornium*; ib. *Cornacates*), cf. Τριχορνήσιοι (Ptol. III, 9, 2), затим и Бовијари, *Taurnenses* (cf. *Taurnit* „Земун“), који етноним доводиим у везу са оном супстратном групом која је формирала хидроним *Турија* („аи“ > „и“; извор под Космајем, десна притока Колубаре). О Скордисцима пак богата литература ипак оставља простор за даља истраживања по мишљењу историчара.¹⁶ Сам пак етноним, с којим су стари писци прихватили легенде о походима Скордиска, не указује прецизно на квалификациону природу. Како се Скордисци помињу са више праваца (τὸ Σκάρδον ἄρος Ptol. II 16, 1. III 12, 15; *Scordus mons* Liv. 43, 20, 44, 31; *Scardōna* Plin. III 141, Σκαρδῶνα Ptol. II 16, 2), то би топ. **Scardona* > *Scradin* (Далм.) могао бити интарзија, или траг огранка истог племена, или паралелан назив за однос према планинској, стеновитој ситуацији, при чему би *(s)cor(d) вар. (s)car(d) био корадикал базе *(s)carp-, cf. og. *Carpatēs*, такође назив острва у источном делу Средоземног мора (упор. и А. Mayer I s. v. *kar*). Иако сам пак ово питање о семантичкој вредности етнонима Скордисци (*Scordiskoi*, *Scordistai*) узео у проучавање и дискусију на другоме месту¹⁷, додао бих овде да *a priori* не отклањам могућност да нам овај облик као пара-етноним, скрива дезигнатив, слично ономе како сам објаснио у већ наведеном чланку назив *Сагудајти* (в. нап. 1), којим су опсађени Солуњани карактерисали једно словенско опсађивачко племе.

Друга келтска племена већ су при првим поменима била позната по називима који показују квалификативе са којима су полазили ка земљама Балканског полуострва (*Hercuniatēs*, *Boii*, и др.). Скордисци, оснивачи Сингидунума а зачетници рударства на Космају,¹⁸ били су најбоље организована група. Друга су племена при пролазу кроз Босну и Херцеговину донела собом орониме *Комар*, *Везенија*¹⁹, а затим одделила илирске Дитине и Аутаријате, основавши Капедунум.²⁰

¹⁶ Fanula Papazoglu, *Srednjbalkanska plemena u predrimsko doba*. Sarajevo, 1969.

¹⁷ Упор. мој чланак о Келтима Јужнословенски филолог XXIX 3—4.

¹⁸ Упор. Mil. Pavlović, *Onomastica illyrica — Onomastička studijska situacija, problemi i metodi*. — *Onomastica Jugoslavica* I, стр. 24—46.

¹⁹ Упор. Вук Караџић, *Српске народне њесме*, књ. III. Стр. 333. и д.

²⁰ Упор. Мој чланак о Ђетињи, ЗБФЛ МС XII.

Нека су келтска племена прошла кроз Црну Гору, остављајући убедљиве трагове и то не само то што Н. Дучић помиње да су уз племе Његуши сплемењени и Хераковићи, и др.²¹ На другоме месту сам помињао о Ерцима (М. Филиповић), Херкунијатима, а Херцеговачки удео у формирању црногорских племена после најезде Турака више је него значајан (в. даље); то нам потврђује и ор. *Комарица* (огранак Дурмитора, поред ор. *Комар* на Лашви).

Скордисци и друга келтска племена имају независнији став према теренским условима живота, али су врло добро оријентисани кад се тиче важних смерова и продирања. Међутим, у време око XVI века, србизирани Келти, и то директно а не преко Влаха, прихватају ситуацију која се указује Србима из Црне Горе, а узимају учешћа при формирању или освежавању планинских, етнимски карактерисаних племенских организација (в. одељак VII).

VI

Римљани пак уопште нису зависили од терена, тј. нису му прилагођавали своје организације и друге појаве живота. Вођени крупним линијама империјалних размера, они су државну моћ гледали у борбеним легијама, у хијерархији градова, муниципија, путних станица. У осциловању развојне стадијалности Римљани су придавали пун значај главним саобраћајницама, и то највише према великим хидронимима (Плут.), као и добро уређеним трансверзалним везама, при чему су етнимски елементи значили само оријентацију.

Међутим у време које претходи романизацији и указује на њене смернице, а затим на рушење саме Инперије, истичу се два хетерохрона случаја, обадва везана за теренске ситуације.

С једне стране имамо судбину једног безначајног племена, чији се помен негативно и безлично изразио. Етним *Динара*, *Динара њлана*, означавајући алпијску структуру терена, дао је основе терминолошкој вредности, и Ј. Цвијић је према њему формирао израз „динарски тип“, у етнопсихолошком смислу за горштакчи менталитет. Само основно значење је остајало необјашњавано. Међутим, етним почива на називу ишчезлог племена *Dindari*. Антун Мајер²² наводи базу **dendh*-са значењем „Zinne, Zacke, Berg“, ст. ир. *dind* „Hügel, Hohe“. Он такође наводи за реч *диндара* погрдно значење, а оно је у широј упо-

²¹ Н. Дучић, *Црна Гора*. У Биограду 1874. Стр. 56, 57.

²² А. Мајер, *Die Sprache der alten Illyrier*, В. II, с. 38, cf. *dindari*, В. I, S. 123.

треби, као израз „права диндара“, за човека грубог и неспретног. (А. Мајер даје објашњење за $nd > n$). Прави семантички анаколут чине → апелатив → оронимски назив за становника → ороним који настаје према томе како су названи становници, дакле *dind* — *Dindarii* cf. *Дин-(д)ара*.

Супротно овоме, назив по долини Неретве (cf. топ. *Ναρώνα*, А. Мауег) по доласку Срба и Хрвата пренет је на њих — *Нерей(в)љани*. Њихова активност у приобалним водама, активност пиратског вида, као прихватање традиције ранијег илирског племена са истог терена, а свакако у вези са политичким подстицајима — била је довољно карактеристична да пренесе Неретљанима назив етничког типа, назив спецификованог значења. Међутим, није било услова за даље, топонимско и патронимско репродуковање. Ефекат је исти као у случају *Диндари* : *Динара*, мада тамо имамо затворен круг, са ишчезавањем тога племена са терена.

Уз неколико овде приказаних специфичних случајева теренске условљености при формирању етнонима и патронима, треба се задржати на још једном, врло необичном случају. Према ил. *dal-* cf. алб. *delë* „овца“, семантичким прихватањем, са инволвираном оронимском семантичком примесом, формиран је проширен теренски; управо територијални назив *Dalmatia* „земља оваца“, „овчарска, пастирска покрајина“, и према њему назив за становништво *Далмајци*. Ови називи су пренети у српскохрватски језик као *Далмација* а *Далмајци*, коме се придавала теренска специфичност, схватана и шире.

VII

Односи између терена и човека односно народних група добили су најизразитији вид у формирању племена и племенског уређења, управо усклађивања живота у Црној Гори. Те односе нам је најнепосредније приказао Никанор Дучић у већ поменутој књизи.²³

За слику о формирању црногорских племена погодно је што их Дучић приказује напоредо са нахијама. Катунјани су старо језгро пле-

²³ Рад Н. Дучића *Црна Гора*, Б и љ е ш к е (у Биограду 1874), је издање прештампано из Гласника Српског Ученог друштва XI. Предговор је датиран 1872. године, тако да сада у том Дучићеву раду имамо објективно сведочанство о приликама и односима у Црној Гори из тога далеког доба. Таква дела не застаревају. Резултати прикупљања грађе и проучавања у току пет и по година значе за нас неза-мењива сведочанства.

менског уређења Старе Црне Горе. Катунску нахију сачињава тринаест племена: *Цетињани* и са њима недељиво везани *Његуши*, *Геклићи*, *Цуце*, *Грахово*, *Рудине (Бијеле)*, *Чevo*, *Пјешивци*, *Загарач*, *Комани*, *Жуја* (никшићска) и *Луково*. — Ријечка нахија обухвата, у два дела, *Цеклињине*, *Косијере*, *Загоране* и *Додоше*, затим *Љубосић*, *Грађане* и *Добрљане*. Ту има шеснаест братстава, и међу њима су *Бурашковићи*, *Газиводе*, *Лойичићи*, *Сиругари*. — Црмничка нахија обухвата седам племена — *Подгор*, *Брчела*, *Соћонићи*, *Глухи-до*, *Бољевићи*, *Сеоца*, *Дубило*. — Заљешанску нахију, која има шеснаест села, нису констатована племена, али сам назив *Љешани* има етнонимску вредност, као и патроним *Љешевихи*.

У Брдима су пак *Бјелоявљићи*, а статус племена имају *Пејџушиновићи*, *Марјиновићи*, *Павковићи*. — Ту су *Пијери*, несумњиво једно јако племе, које по Н. Дучићу обухвата три капетаније. — *Кучи* су такође једно племе, а три су капетаније. *Брајоножићи* су једно јако племе, неподељено административно, а *Васојевићи*, као врло бројно племе, имали су четири капетаније и још „три дијела“ под турском влашћу. — *Ускоци* и *Дробњаџи* су посебна два племена, са две капетаније.

При разматрању појава племенског формирања у Црној Гори намећу се три правца интересовања: процеси формирања племена; однос према терену; циљ и ефекат племенских заједница. — Овакав ред расправљања управо се намеће ради тога да би се конкретне поставке из разматрања у прва два правца укључиле у склоп трећега питања.

Навели смо већ да Н. Дучић помиње комплекс у племену Његуши, са присељеницима. За зачетнике племена, браћу Херака и Раича каже да су се крајем XVI века доселили из Херцеговине, испод планине Његуш, носећи собом назив из старог краја. Иноплеменици приступали су племену, а племе је примало такве придошлице „које су својим насељем (тј. преласком на терен племена) добиле право племена у којему станују“.²⁴ По Дучићу су Цетињани, Цуце, Бјелице из Гацка, Хераковићи и Раичевићи из Бањана, а Озринићи с Вукотићима свакако из Босне (Озрен). По називима племена како нам даје Дучић досељени су Лимљани са Лима у Црницу, а насеље *Рашка* прешло у Морачу из старе области Рашке. Специфичан повод за присељавање имали су *Мајсџори* прилазећи у Његуше. — Најинтересантији случај представља формирање племена *Ускоци*. *Требјешани*, избегавши из Херцеговине, пошто су ту земљу Турци заузели, доцније су се насељавали око

²⁴ Н. Дучић, *op. cit.* стр. 56.

Дурмитора, нарочито кад је та територија припала Црној Гори. Прилажењем других ускока племе је ојачало и као такво се афирмирало,²⁵ давши име терену.

У односу према терену постоји изразита неједнакост. Поред већих племенских територија, имамо мала племена, са два села, на врло уском терену. По распаду племена Малоншића су од њихова поседа Загарачи захватили два села, формирајући племе; један део су узели Комани, а Косови рид су прихватили Бјелопавлићи.²⁶ Било је и других малих племена и на невеликим теренима. Међутим теренска скица коју је приложио Дучић показује да је племе увек имало територију која му одговара. Могло би се рећи да је општа карактеристика нарочито мањих племена изолованост и неприступачност, особито гледано из перспективе некадањих саобраћајних могућности.

При формирању племенских заједница родовске, братствене везе нису биле једине. Склонити се и бити у могућности да се племе брани на погодном терену то представља циљ организације племена са планинских терена. Настављали су прастари, патријархални начин живота какав је планинцима био познат, живот на кршевитом терену, безводном. Уз ове реалне материјалне услове треба узети у обзир и позитиван фактор поноса јуначког. Отуда је племе прихватало придошлице и као борбено појачање, али и као социјалну, борбену солидарност. Ова карактеристика не значи идеализирање, него реално квалификовање идеалног става средњевековних малих витезова и њима сродних, који су на теренским беспутицама тражили пут ка слободи. Није само излив песничког надахнућа Његошева апотеоза у Горском вијенцу (ст. 262—273).

VIII

Теренска се структура непосредно огледа у етнонимским формацијама, од којих неке остају на братственичкој, а неке само на патронимској функцији. При томе се запажају разностепенe вредности.

Етногени степен „zéro“ налазимо код донетог назива *Хум*. Тако исто неетногено се изразио ор. *Ловћен*²⁷ јер придошли родови носе етнонимску вредност у називу „Његуш“, по планини матичнога краја.

²⁵ Упор. Милан Вујачић, *Двије разуре Трeбјешана и њосћанак њлемена Ускоци*. Глас ССLXXX САНУ. Одељење друштвених наука, књ. 15.

²⁶ Упор. Шоћ, *Народна енциклопедија II*, s.v. *Малоншићи*.

²⁷ По етимологији ор. *Ловћен* не значи „планина где се лови“, како се мисли. Тај ороним означава орографски квалитет. О томе расправљам посебно (прилог за часопис *Опона*).

Процес формирања племенских назива и зависност од теренских регенса указују се у два супротна правца.

Теренски називи, често супстратно наслеђе, јављају се као првостепенне изведенице, на пример *Цейиње* (cf. **sept-*), а затим имамо другостепенне изведенице аблативског смера, као *Цейињани*, *Цейин-јан-ин*. Из овде наведеног конкретног примера, можда је само база **sept* била теренско-етногеног карактера; иначе су те изведенице данас нормални топоними и аблативског смера апелтиви. — Други примери пак показују карактеристичну оронимско-етногену спрегу. Према *Цеклин*, *Чев*, *Ком* — *Комови* имамо корелативне облике *Цеклињани*, *Чевљани*, а *Комани*, дакле према некадашњој апелативској вредности *Ком*, а не према оронимској вредности садржаној у облику множине *Комови*. Сингулативи су нормални. Извођење овога вида показују називи *Жуја*, *Рудине*, *Подгора*. Према *Гра'ово* обично је *Граовљани*, а према херц. *Гра(х)ово* констатован је неетногени облик *Гра(х)овљани*, али корелативно *Гра(х)овци*, и као презиме, пр. *Граховац Буда*, књижевник (око 1912).

Посебну групу чине теренски називи *Кучи* и *Цуце*, примивши у себе ознаку племена, а са одговарајућим јединским обликом аблативско-етнимске вредности *Куч* („ја сам Куч“, тј. из племена *Кучи*), односно *Цуца* („ја сам Цуца“, тј. из племена *Цуце*). Аналогно = тер. *Бјелци*, етн. *Бјелци*, етн. синг. *Бјелца*. Супротно, етногени називи *Пијери*, *Његуши* пренети су и на одговарајући терен, а са јединском етнимском оријентацијом *Пијер*, *Његуш* (усклађено у комплетном имену песника — *Пејар II Томов Пејровић Његош*).

Теренско-племенску бивалентност изразито показује назив *Дробњаџи*, при чему ознака племенског појединца, *Дрибњак*, може добити и значење презимена; у издвојеним групама према етно-надимку изведен је облик презимена *Дробњаковић* (проф. унив. *Боривоје Дробњаковић*). — У реченици „устала Пива и Тара“ (фиг. „сви“ чак и најудаљенији) ознаке теренске имају семантичку вредност становништва. А у презимену *Баја Пивљанина* имамо аблативску ознаку као право презиме.

Најмање племе *Загарац* има један облик за све три функције: терен иза *Гарача*, племе на томе терену, појединац из тога племена.

У антитези према досад разгледаним формацијама имамо псеудо-етним *Газиводе*; пренет на терен исте родовске групе, он у јединици значи и припадника племена, а тиме може бити и презиме.

Други тип бивалентности налазимо код родовских назива изведених из облика присвојности, као *Васојевићи*, *Павковићи* (Вук, *Примјери* 77—78, у *Дучића* штампарска грешка *Пајковићи*), *Рогановићи*, *Марши-*

новићи, Бурашковићи, при чему, а у већој мери код последња два, налазимо и значење патронимске функције. Тако је и код директних изведеница *Бјелопаулићи*, *Пеклићи*, *Озринићи*, *Брајиножићи*, а тако и *Бољевићи* (cf. **bol-*), *Сојиноћи* (можда метафора).

Терен се, дакле, јавља као значајна константа при настајању етнонимских вредности. Али оријентациона улога прелази на формације родовског типа извођења ако је у питању родовска већа односно значајнија група.

IX

У највећем броју ентонима ове групе налазимо апелативске базе планинских терена. Овде ћемо од њих приказати најинтересантније, за које сам констатовао врло карактеристичну и широку употребу а у серији чланака *Miscellanea toponymica macedonica*.²⁸ Племе *Кучи*, значајно, и о коме је много писано, има племенски назив идентификован са племенском територијом, а тиме и са апелативом веома широке употребе. Тако у поменутом чланку (МЈ XIX, с. 101) наводим *Кучково*, *Кучевиније* (Скопје), *Кучкарево* (Куманово), *Кучево*, *Кучајна* (Пожаревац), *Кучин* (Пријеполје), *Кучићи* (Зеница, Зворник, Требиње), *Кучина* (Горажде), *Кучиније* (Жорчула), *Кучице* (Сплит), *Кучиловина* (Загреб), и додајем с. *Накучани* (Ваљево). У Босни је *Кук иланина*. Овде ћемо навести још топ. *Сала-сисија*²⁹ (Корзика).³⁰

Назив племена *Цуце* има исту базу као и ор. *Кукул*, гр. *κουκούλος*.³¹ Допуњавајући и исправљајући Скоково тумачење: *циџур* може се примити као једна семантичка варијанта „саричон, *hurpe d'oiseau*“; с тим је у вези са бугарске територије *чучур*,³² дакле и усправно постављен камен, са проширеном горњом ивицом, споменик. У позадини ових значења је примарно значење „планинска чука“.

4. Изузетно је интересантан назив *Чево* односно *К-чево* за племе на терену истога имена. Узимајући за оријентацију пастирски начин живота, ја сам топ. *Пекчево*, у односу на *Берово*, довео у везу са *Ресц* (Dauzat, op. cit. № 108), а тиме са значењем „висија“. Други део нала-

²⁸ Миливој Павловић, *Miscellanea toponymica macedonica*. — Македонски јазик, XVI, XVII, XIX.

²⁹ A. Dauzat, *La Toponymie française*.

³⁰ M. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, B. I, S. 367, s.v. *Kuk*.

³¹ G. Mayer, *Neugriechische Studien*.

³² G. Pascu, *Dictionnaire macedo-roumain* I, № 471, 472. — За *чучур*, упор. Николај II. Ковачев, *Месиније назвања в Габровско*. Софија, 1955. (Регистар).

зимо у топ. *Плаји-чево*, cf. *Плајије*; еманциповано *Чево* са значењем „ширина“, cf. *Ћевиса* (Логатец, Љубљана) „необрађено земљиште“ и топ. *Севојна* на Бетињи, са алтернацијом $k : \check{c} : s$ (cf. МЈ XIX, 105). Варијанта упућује на контаминацију *Кучево* < **Кик-чево*.

*Пјешивици*³³ има траг базе **resc-*, а према дијалекатском називу *Пљешевца*, несумњиво је старији облик *Пјешивици* и допушта поређење са примерима које је проучавао Карло Батисти и које цитира.³⁴ Ово је тема широко проучавана, и Батисти интерпретира фонетске процесе — *-pl-*, *-bl-*, *-fl-*, *-sk-* поводом написа Мајера Либке (Mayer Lübecke), Ролфса (Rohlfes), Крае-а (Krahe). На нашим теренима облици ове базе су јасно апелативски условљени. — Стеновитог, кршевитог су карактера *Ресне* и катунарска *Сџруга*, а *Загарач* је назив предела иза пл. *Гарача*. — Многа села и мањи терени такође носе директну оронимску карактеристику. Не само *Лаз*, *Подком*, *Појић*, *Подбуковица*, *Подгор*, него и неочекивано *Прага* (cf. на Висли, на Варти, са помереним топографским значењем). Такође и многи други називи показују природу терена изражену вредностима етнонимског типа.

Међутим потребно је учинити неколико посебних ономастичких констатација, значајних за разумевање хијерархије у миксоглотским процесима. Иако је термин „Брда“ новији, са обновљеним становништвом, ипак су остали оронимски термини базе **mal* — *Маочић* и базе **bal* — *Балосава* (cf. *Бал-ша*, *Балачко војвода*, МЈ XVII, 103).

Неки примери имају изванредан значај. Тако ор. *Трешињеник* је очигледни траг који опомиње на епитет Јупитера *Tornitrator* (П. Марић, *Антички култови*). — Оронимски израз *Размуће* (Грахово) свакако почива на бази **mon(t)-*, са српским збирним видом. Међутим два оронима на терену Куча су *Момче-горње* и *Момче-доње*; у тим облицима имамо јасан ефекат процеса сугласничке асимилације и романске палатализације: **monti-* > *monč(i)*; супротно комбинацији са **mal* се наметала оријентација због примљене лат. речи *tribu* „tribu(s)“ у значењу „братство“, такође у Кучима. О томе саопштава Стеван Дучић, описујући живот и обичаје племена Куча.³⁵ Ово пак показује да је у народа „братство“ имало значење „tribus“ а да је „племе“ било шири и условни појам.

Презимена су у великом броју тереном индицирана. Траг такве карактеристике није изгубио патроним *Хераковићи*, а у пуној мери је

³³ Упор. П. Шобајић, *Пјешивици*, Насеља 15, 1923.

³⁴ Carlo Battisti, *Il tipo „Pescopagno“*, у часопису *L'Italia dialettale*, *Rivista di Dialectologia italiana*, vol. XXIV, 1961.

³⁵ Стеван Дучић, *Живот и обичаји племена Куча*. Београд, 1931. стр. 127.

јасан у презименима *Шаранићи*, *Косијери*, *Сиужсићи*. То треба нарочито нагласити за презиме *Кайе*, односно *Кайичићи*. Оно не потиче од апелатива „капа“, већ од оронима *Кайа*, тј. „Глава“, „Главица“, а конкретно један од мојих студената (1936—1940, Скопље) звао се *Никола Кайа*, из братства Капичића.

X

Срођавање, зближавање, формирање упрошћених, родовско-братственичких односа или шире постављених племенских организација, показује се као процес у коме се изражавају теренски оронимски квалитети: за етнониме, једноставне или хијерархијске, у сплету родова и братстава.

Настајање тога свега, кроз нове епохе условљене исходом Косовскога боја и владавином Турака, документовано је и јасно приказао проф. И. Божић у својој студији о Црној Гори,³⁶ Нарочито у одељку *Свијест рајничких дружина и сјочарских кайуна*, износи нам услове под којима су настале формације нове структуре. — То је епоха која замењује односе из старе српске државе. Проф. Божић на крају књиге даје општу констатацију о стварању нових односа између заједница „прожетих патријархалним схватањима живота и свијета“. Он истиче спрегу: жупско село („осећање правног поретка“) и катун (уз крвну освету „поштовање дате ријечи, гостопримство и култ побратимства“). Из таквих прилика су настала и брдска и црногорска племена. И она су заиста у условима до XIX века и у току тога века била приправна за велике догађаје, све до нашега доба.

Већ од Велике Сеобе под Патријархом Чарнојевићем отварале су се нове перспективе. У догађајима који су настајали оронимија није губила свој значај у условима борбе. Учествовање бораца из Херцеговине и Црне Горе, као и из других крајева у борбама устаничке Србије носило је собом и нове елементе. Нови топоними, уношени из разних праваца, указују и на велико учешће црногорских племена при обнављању топонимије у Србији, а изразито у шире схваћеној Шумадији. То се исто, и још изразитије огледа у патронимији.

Међутим, ономастичка проблематика пратила је нове услове живота народа и друштва. Припадници појединих брђанских и катунских племена, у новим крајевима на плодној земљи, прихватају нове услове,

³⁶ Др Иван Божић, *Доба Балшића — Зејна у Деспићовини — Владавина Црнојевића*. — Посебан отисак из књиге *Историја Црне Горе*, књ. II, том 25. Београд, 1970. (Београд)

саживљују се са њима, и најбоља илустрација томе су *Тойличани*, које карактерише теренски назив хидронимске базе, али који, као пара-етноним, садржи све позитивне елементе етнонимског, племенског типа, како су документовали Топлички устанак против окупатора у току Првог светског рата и учешће у народноослободилачкој борби у Другом светском рату.

У току деветнаестог века кретања ка теренима плодне, зиратне земље, економским условима диригована, психолошки су се појачано изразила у теренским називима за речне долине и за становнике који живе на таквим теренима, или су порекла са таквих терена.

Те две семантичке вредности су се формирале у међусобној анти тези, а у широком опозитуму према стању у претходним епохама.

Основна локативска одредница регирана предлогом „по“ је нормална теренска индикација, као у повељи Краља Милутина Грачаници — И по Липляню и по Моравѣ и по Топольници и по Вранию (MS 565; Даничић РСС). Формирани тип изведенице већ је посведочен у Речнику Дела-Беле, а у Караџићеву Рјечнику теренска категорија је формирана и даље употпуњавана (РЈА). Између варијанте зб. *Подравље* и норм. *Подравина* скоро се не осећа разлика, али се интензитетска хијерархија осећа у диференцираном извођењу *Подриње* : *Посавина*. Структурални форманс *-ина*, у овом случају аугментатив, нема такву вредност у односу *Посавина* : *Подунавље*. Семантичка микроанализа показује да однос хидронима у другом случају интервенише: већи речни објекат и слив уносе коректуру у структуром исказану хијерархију. Несумњиво је да један или други форманс индицира фонетска структура хидронима, али тако настали облици подлежу семантичкој коректури, и то условно.

Анализа у овом правцу показује на пример да у области формираних заједница имамо само семантичку репартицију: *Морача* је река, затим предео око реке; *Бојана* је река и предео око те реке. Такав је случај у односима хидр. *Тойлица*, *Расина*, *Ресава*, *Колубара*, према одговарајућем теренском термину. За *Поуње* мислим да је употребљена реч као устаљен географски термин (Карановић). Такви теренски називи су добијали значај патронима преко аблативске идентификације. *Морача* је и презиме једног од истакнутих руководиоца организације Србије, а његов племеник, угледни директор гимназије у Београду, има презиме са формансом *-ић* — *Морачић*. На остатке патријархалних односа указују презимена алб. *Plana*, *Šalja*, као и презиме косовског јунака *Милана Тойлице*.

Нови историјски и економски услови, као што смо рекли, одредили су екоцентричке појаве, оријентације ка новим теренима, претежно у правцу већих а и врло великих речних долина.

У епоси претходних векова, као што показују студија проф. И. Божића и обавештења Н. Дучића, индикатори демографских процеса били су изразити *т е р е н и* Црне Горе и Херцеговине. У фази која је затим хетерохроно настајала, привлачне зоне, нови демографски теренски индикатори, добијају пун значај, уз нове економске услове живота. Уместо стварања затворених родовских група, налазимо дисперсију мањих групних кретања и индивидуалну карактеристику. То је изражено у формацијама насеља са наставцима *-це*, *-ци*, и у алтернацијама са изведеницама *-анин*, *-јанин* и сл. Ту постају аблативске вредности типа *Посавац*, *Подунавац*, *Подринац*, обичније *Моравац* — *Моравци* него *Поморавац*; раније *Нишилија* отпорно је према *Нишавац* — *Нишевљанин*.

Као пандан формирању етнонимских вредности у претходној епоси, настајала су презимена по теренској индикацији. Тако у врло далеком сродству са старином моје породице били су *Пршићевци*, прво насељени у Крушевцу, затим у Крагујевцу; познавао сам студента права (при почетку Првог светског рата) чије је презиме било *Београдац*; утицајан политичар из времена по првом српско-турском рату био је *Косћа Пироћанац*. — Овакво извођење могло се констатовати као директно: иако нема теренског назива „Поморишје“, постоји назив „Поморишци“, као и презиме *Поморишац* (мислим на пожртвоваоног лекара, који је у Првом светском рату подлегао пегавом тифусу).

Нови динамизам и специфични привредни и економски услови усмеравају другим путевима ономастичке процесе, у односима терена и човека. Ти пак нови процеси не дезавуишу ону интимну психолошку компоненту која је имала значаја за формирање братстава и племена. Један пример то лепо илуструје. Октобра 1972. један возач тролејбуса показао је изузетну пажњу према једном ратном инвалиду, и на молбу да прими познанство и каже своје име, рекао је поносним гласом „Ја сам *Марко Загарач!*“ Тако се на племенит начин често устаљује један некадањи етноним у новим условима као патронимски елатив.

А. ПЕЦО

(Београд)

НАЗИВИ ДОЛИНА УЗ РЕКЕ У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

У овом раду се, из богате топономастичке проблематике, обрађује само једно питање — врло конкретно и јасно одређено: питање именована долина уз речне токове на српскохрватском језичком тлу. А обрада овога питања, као и било којег другог питања из топономастике, има значаја и за историју и за дијалектологију језика чија се проблематика обрађује.¹

У вези са овом проблематиком — односом хидронима и топонима — као посебно интересантна намећу се следећа питања:

1. Питање преношења хидронима на имена области, долина или појединих места која се налазе на обалама река;
2. Колико је ова појава општесловенског карактера?
3. Да ли се ту, и колико, огледа утицај језичког супстрата?
4. Деривациони типови топонима са хидронимом у основи, посебно они префиксално-суфиксалног типа.

I. Преношење хидронима на топониме честа је појава у језицима, па и у нашем језику.² У овом недеривационом типу разликујемо неколико подврста топонима, и то:

а) Хидроним се преноси на географску област која је већа и пространија од долине уз реку, чак и од целог речног слива. Та се област, често, поистовећује са облашћу средњовековне државе. Такви су примери: *Рашка*, *Босна*, *Зейна*, уп.: —

¹ в. В. А. Жучкевич: Топонимика, краткий географический очерк, Минск 1965, као и: В. Н. Топоров—О. Н. Трубаев: Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья, АН СССР, Москва 1962, стр. 3 и даље.

² Овде се полази од давно утврђене чињенице да у оваквим случајевима хидроними претходе топонимима, в. о томе код А. Безлаја: *Slovenska vodna imena Ljubljana* 1956, стр. 64, иако има и обрнутих случајева, в. код Безлаја *op. cit.* 226.

Рашка: — По граду Расу и реци Рашкој називана је област *Рашка*;³ Ово је био раван пут који је у средњем вијеку везивао Зету и Рашку;⁴ Средиште источне области беше долина реке *Рашке* код данашњег Новог Пазара са тврђавом *Рас*, у којој је, све до почетка владе цара Манојла, за неко време пребивала грчка посада. Убрзо се исток Србије почео у иноземству називати *Расијом*, име које први пут налазимо забележено код Анзберта (1189)⁵; Странци су земљу српског краља звали *Sclavonia, Servia* . . . а од краја XII века највише *Rassia* . . . Из домаће краљевске титуле лепо се види како је држава постала сједињењем две групе земаља у унутрашњости и у приморју. Она гласи . . . на латинском: *totius Rassae et Maritimae*“ . . . Унутрашњост, права Србија или Рашка . . . —⁶

Зета: — У средњем веку назив старе Дукље (данашње Црне Горе)⁷; област старе Дукље или Диоклитије, углавном данашње Црне Горе; Зета се делила у две области: *Доњу Зету* са приморјем и подручјем око Сакадарског Језера и на Горњу, са планинама од Подгорице на север . . .⁸ Према глави XXX Барског родослова *Зета*, односно Дукља, се састојала од девет жупа⁹; И тако Мирослав, Немања и Константин заузеше *Зету* са свим градовима сем Котора —.¹⁰

Босна: — Добила је „своје име по истоименој ријеци“;¹¹ Некада се то име везивало само за горњи ток ријеке Босне . . . њој се прикључивала Усора у доњем току Босне и можда још и долина горњег Врбаса . . .

³ О овоме хидрониму-топониму в. П. Скок: О придјевским изведеницама, Питања савременог књижевног језика, Сарајево, књ. II, 1951, стр. 13. Ту је у основи старо насеље *Рас*, а преко етника *Рашанин* добили смо *Рашка*, оп. cit, 14 и књ. IV, 185, испод текста. Друкчије, и погрешно, Рашка се објашњава у RJAziU, s. v. Ту читамо „postalo od gasъkъ, gaъkъ“ што је фонетски неизводљиво, уп. *гласънь < гласан*.

⁴ Историја Црне Горе, I, 28.

⁵ Јиречек, Историја Срба, I, 224.

⁶ оп. cit. 256.

⁷ Мала енциклопедија „Просвета“ Београд, s. v. Зета.

⁸ СНЕ, s. v. Зета.

⁹ Историја Црне Горе, I, 318; в. и Историја народа Југославије I, карта на 249. страни. Код Вука стоји да је Зета „земља око те воде (између Херцеговине, Арбаније, Црне Горе и језера Скадарскога, Рјечник II, s. v. Зета).

¹⁰ М. Орбини, Краљевство Словена, Београд 1968, 16.

¹¹ Enciklopedija Jugoslavije, s. v. Bosna i Hercegovina. О пореклу ове именице в. Р. Скок, Етимолошки рјечник s. v. Bosna. Ту читамо да су називи за све „веће савске притоке predslavenski i predrimski“ а Босна је „zacielo . . . i predindoevropska riječ.“

Све друго припојило се доцније; „Име *Босна* данас се односи на територију између Дрине, Саве, Пљешивице, Динаре и Ивањског седла.“¹²

б) Хидроним се преноси на топоним који обухвата целу или скоро целу област која се налази уз реку. Укажујемо на неке од таквих примера:

Рама: — *Рамом* се назива, у наше време, мала али изразито предеона целина степњена између Босне и Херцеговине. Обухвата читав слив *Рама* . . . као и горњи и средњи слив речице Дољанке, а некада је Рама означавала већу област¹³; Случај имена *Рама*, у значењу за ширу област, па и за читаву Босну, није . . . осамљен, само што се то име није толико раширило и укоренило као име Рашке¹⁴; *Рама* је обухватала басен истоимене ријеке¹⁵, уп. и: У угарској краљевској титули назива се Босна (од 1138) *Рамом* (rex Ramae), именом реке *Рама* . . . —¹⁶;

Расина: жупа „јамачно на риједи која се сада зове *Расина* и код Крушевца утјече у Мораву“¹⁷;

Ресава: — Деспоту остаде северни део, северно од Крушевца и западне Мораве, са Смедеревом, Голупцем, *Ресавом*, Рудником¹⁸; Прими Махроут баша . . . Жрњовњ и *Ресава* —¹⁹;

Гокчаница: *Гокчаница* је „добро затворена жупа . . . око речице *Гокчанице* и поред *Ибра* —²⁰;

Сјуденица: *Сјуденица* захвата „цео леви слив реке *Ибра* између реке Студенице на западу, Чемерна на северу и *Ибра* на Истоку²¹;

Ибар: — *Ибром* се . . . зову насеља која су по дну и по странама *Иброве* долине — ²²;

Лашва, обухватала је подручје уз слив истоимене реке²³;

Топлица — земља кроз коју тече ријека *Топлица* — ²⁴; — Он је оу *Топлици* зидао цркву богородици на оусти рѣкы рекомыи *Косьльнице* — ²⁵;

¹² Enciklopedija Jugoslavije, s. v. Bosna i Hercegovina.

¹³ М. Филиповић: Рама у Босни, Насеља 35, стр. 3.

¹⁴ оп. cit, стр. 10.

¹⁵ Зборник К. Јиречека, I, 241.

¹⁶ Јиречек, Историја Срба, I, 133.

¹⁷ Ђ. Даничић, Рјечник из српских старина, s. v.

¹⁸ Јиречек, оп. cit, 382.

¹⁹ Даничић, оп. cit. s. v.

²⁰ Р. Павловић: Ибар и Гокчаница, Насеља 30, 223.

²¹ Р. Павловић, оп. cit. 222.

²² Павловић, оп. cit. 221.

²³ Зборник К. Јиречека, I, 242.

²⁴ Даничић, Рјечник, s. v.

²⁵ оп. cit.

Овакво значење могу имати и други хидроними: *Лејенице*, *Млава*, *Колубара*, *Јадар* и др.

в) Хидроним се преноси на област која захвата само један део слива реке, стара жупа (о овоме исп. ниже):

Лејеница: — У време Немањића, жупа је често била подељена на два дела: горњу и доњу жупу, према току реке, на пр. две *Лејенице* и два *Ибра* у жичком натпису, два *Лаба* у бањској повељи — ²⁶;

Ибар: — Предео у долини *Ибра* ниже Јариња до Западне Мораве чини *жују Ибар*, а предео око *Ибра* више Јариња до Звечана *жују Горњи Ибар* — ²⁷;

Нерейва: — Данас обично област у горњем току слива ове реке; Дукљанин помиње жупу *Раму*, после *Нерейве*²⁸; — Који је био господар *Нерейве* — ²⁹;

Босна: Раније је „обухватала . . . само горњи крај ове реке“;³⁰

Морава: — Назив Морава се употребљава и данас у народу и значи предео који обухвата села на десној страни Западне Мораве око Краљева и Трстеника;³¹ У неродним годинама увек су храну доносили из *Мораве*³²; Кад је *Морава* гладна, гладни су девет кадил'ка —;³³

Пива, област у горњем току истоимене реке: — Јула месеца 1453. Владислав . . . склопи сам на своју руку у планинама *Пиве* мир с оцем;³⁴ Дах му Гацко и *Пиву* —;³⁵

Зеџа: — Данас се Зетом назива само депресија од Титограда до Скадарског језера коју ријека Цијевна дијели на *Горњу* и *Доњу Зеџу*³⁶; Почели су тежити за краљевством Рашке и *Доње Зеџе*³⁷; Деса владаше у Хуму, све до Котора и у *Горњој Зеџи* називајући се баном, војводом³⁸.

²⁶ Јиречек, Историја Срба, II, 4.

²⁷ Р. Павловић, ор. cit. 221.

²⁸ М. Филиповић, Рама, стр. 9.

²⁹ М. Орбини, Краљевство Словена, Београд 1968, 149.

³⁰ Јиречек, Историја Срба, I, 68—69.

³¹ Павловић, ор. cit. 222.

³² Николић: Крајиште, и Власина стр. 15.

³³ Николић, ор. cit. 15.

³⁴ Јиречек, ор. cit. 379.

³⁵ О. Благојевић, Пива, Београд 1971, стр. 11, из Хрисовуље краља Милутина, 1313—1318.

³⁶ Историја Црне Горе, I, 318; Јиречек, Историја Срба, II, 4.

³⁷ М. Орбини, ор. cit. 15.

³⁸ ор. cit. 15.

Цейина: — Бегови позову кметове у Далмацију да им земљу обрађују и населе их *по Цейини* . . . ; Тада се и сељаци Дувна и Рање населише у *Цейини*³⁹.

Овакво значење, именовање веће земљишне просторије, могу имати и ови хидроними: *Морача*⁴⁰, *Моравица*⁴¹, *Тойлица*⁴², *Црмница*⁴³, *Гружа*⁴⁴, *Млава*⁴⁵ и др.

Нису ретки случајеви да се у сливу једне реке јаве две жупе⁴⁶ обично горња и доња, уп. *Горња Гружа — Доња Гружа*, *Горња Зејна — Доња Зејна*, *Горња Дрежница — Доња Дрежница*, *Горња Рама — Доња Рама*. Ту чак и *Средња Рама* и сл. Код *Босне*, опет, имамо поделу према странама света: *Источна Босна*, *Западна Босна* и *Централна Босна*.

г) Хидроним се преноси на име само једнога места које се налази на обалама реке:

Бела вода — Бела Вода, *Бела река — Бела Река*; *Бијела ријека — Бијела Ријека*, *Црнојевића ријека — Црнојевића Ријека*; *Бели пољок — Бели Пољок*; такви су и ови примери: *Дрежница*, *Јабланица*, *Требизај*, *Рама*. Ова је појава врло обична на српскохрватском језичком подручју.⁴⁷

³⁹ Ј. Цвијић: Балканско полуострво, 150.

⁴⁰ Јиречек, оп. cit. I, 67.

⁴¹ Јиречек, оп. cit. II, 35.

⁴² Јиречек, оп. cit. 64, 375.

⁴³ Јиречек, оп. cit. 64.

⁴⁴ Данас обично предео у средњем току реке Груже, раније жупа Борач, в. код Даничића: Рјечник старина, s. v. Боръчъ.

⁴⁵ в. Ј. Цвијић: Из друштвених наука, Београд 1965, 261.

⁴⁶ Неки од примера који се дају у овој групи дати су и у претходној. То је и схватљиво, јер је стара жупа некада захватала цео слив једне реке, а некада је то само један део тога слива, једно подручје у сливу те реке. Ово нарочито код река са дужим током. Истина, нису ретки случајеви да једна река у своме току зна за два или више имена, исп. о овоме код Јиречека за Нишаву, Зборник К. Јиречека, Београд 1959, 498; код Жучкевича се такође налазе потврде за овакво стање, оп. cit. 32—33, в. и код Безлаја, оп. cit. I, s. v. Драгоња. У Херцеговини река *Требизај*, десна притока Неретве, има три имена: *Млада*, *Тихаљина* и *Требизај*, а и *Зета* зна за два имена: *Грачаница* и *Зејна*.

⁴⁷ уп. код Скока, оп. cit. II, стр. 12 где пише да је идентичност хидронима и топонима обична појава у нашем језику, о томе в. и И. Дуриданов: Јужнословјанските речни назвања и тяхното значение за славјански топонимичен атлас, Славјанска филологија бр. 3, Софија 1963. стр. 180—211; Ј. Perwolf: Slavische Völkernamen, ASIPhil. XVII и XVIII.

У вези са овим поставља се питање: да ли је преношење хидронима на топониме особина коју су наши преци донели у свом језичком осећању, која је, дакле, општесловенска, или је то особина само нашега језика, настала овде, на овом тлу?

Наш материјал упућује на овакве закључке:

1. Преношење хидронима на топониме врло је стара и честа појава. Налазимо је у свим словенским језицима, исп.: *Москва* — река и град; *Морава* — река и област у ЧСР; *Пчиња* — Река и град у Македонији; *Лом* — река и град у Бугарској, исп. и ове примере: *Орава*, *Brecz*⁴⁸, *Možica*, *Bistrica*.⁴⁹

2. Преношење хидронима на топониме налазимо и у несловенским језицима, уп. у француском: *Rhin* (Рајна) са два департмана: *Bas-Rhin* (центар Strasbourg) и *Haut-Rhin* (центар Colmar); *Moselle* (центар Metz); *Oise* (центар Beauvais); *Saône* : *Haute Saône* (центар Vesoul); *Sarthe* (центар Le Mans); такви су и ови примери: *Seine*, *Marne*, *Loire*, *Isère* — свуда се име реке преноси на целу област. И талијански језик зна за такве случајеве: *Versilia*, *il Ticino*, као и албански: *Klina* — река и село; *Drenica* — река и област.

3. Ова је појава, хидроним = топоним, нарочито честа у крајевима српскохрватског подручја који се налазе јужно од Саве и Дунава, посебно примери када се хидроним преноси на већу географску површину, што, на изванредан начин, упућује на претпоставку да је и језички супстрат овде могао имати свога утицаја.

4. Да је супстратска основа ту могла да врши неки утицај говорили би и ови моменти:

а) Наши преци су по досељењу на Балкан преузимали од староседелачког становништва постојеће хидрониме, нарочито оне који су именовали веће реке⁵⁰ (Босна, Зета, Неретва). Имена тих река они су врло често преносили и на области, на целе жупе.⁵¹ Историчари нас

⁴⁸ J. Rozwadowski: *Studia nad nazwami wód słowiańskich*, Krakov 1948, стр. 4. За *Ojawa* у значењу имена области ту читамо: *Nad Orawą leży stolica kraju tejże nazwy . . .*

⁴⁹ F. Bezlaј, op. cit. II 37 „*Možica . . . potok in dolina na koroško-štaj. meji pri Hutterbergu v Avstriji*“; За Бистрицу Безлај истиче да је „*Na Slovenskem . . . okoli 20 krajev Bistra in Bistrica . . . na Koroškem 14*“, op. cit. 64; в. и Е. Dickenmann: *Studien zur Hydronimie des Save-systems*, Budapest 1940.

⁵⁰ Овакви хидроними су врло стабилни и тешко се мењају, в. код Скока, ЈФ XVIII, 258, као и Топоров—Трубачев, op. cit. 3.

⁵¹ Жупа и жупан су „позајмљени ромејски архаизми“ М. Будимир: *Класично порекло израза жупан и стопан*, III међународни конгрес слависта, св. 2, стр. 189.

обавештавају да је стара жупанија обухватала „обично само једну речну долину или котлину у карсту“ и да су имена тих жупа најчешће била имена река које теку кроз те жупе; уп. код Јиречека: „Већина имена жупа била (су) имена река као Лепеница, Топлица, Црмница, ређе нарочита имена крајева, као Дубрава“.⁵² Да је то везивање хидронима и жупе стара појава потврђује нам и Дукљанин код кога налазимо забележене жупе: *Раму, Пиву, Морачу уз Оногошић и Невесиње*⁵³;

б) Да везивање хидронима за топониме није искључиво словенска, нити, пак, српскохрватска особина показују нам и наведени примери из француског и других језика. Зато се и могло десити да су наши преци по доласку на Балкан под општесловенским творачким импулсом, а нешто и под утицајем затеченог стања, почели да вежу хидроним за топоним. Било је случајева да је нека жупа, или област, изгубила своје старо име и добила ново, према реци. Такав је случај са Зетом. У Јиречековој Историји Срба читамо да је старо име „Диоклитије потиснуто . . . било, постепено од IX века, називом Зета . . . како се зове једна река у тој области“⁵⁴, а једно време су Срби Јадранско море звали „Диоклитско море“; а Скадарско језеро „Диоклитско језеро“⁵⁵. Даље, стари назив области, који није био везан за хидроним, доста брзо је напуштен и замењен новим називом — према хидрониму.

в) Да је преношење хидронима на топониме могло бити подржано и од супстратског језичког елемента говорио би и овај моменат. Појава преношења хидронима на жупе углавном је везана за подручје данашњих република Црне Горе и Босне и Херцеговине. У тим крајевима нашега језика, ако изузмемо граничне реке: *Дрину, Уну и Саву*, нема префиксално-суфиксалног образовања топонима, нема *Позеће, Понерейвље* или *Побосње, Поврбасје*. Конфигурација земљишта овде није имала пресудну улогу. Не ни фонетски моменат. Значи да су неки други фактори утицали на усвајање топонимског обрасца хидроним-топоним и да тај факат објашњава зашто овде није дошло до уопштавања општесловенског начина именовања долина уз речне токове. То је

⁵² Јиречек: Историја Срба, 64. У Историји Црне Горе, I, 318 налазимо да се Зета, односно Дукља, састојала од девет жупа међу којима су биле Горња и Доња Зета, Црмница.

⁵³ Јиречек, *op. cit.* 65, као и Зборник К. Јиречека, I, 230, Историја Црне Горе, I, 318.

⁵⁴ Јиречек: Историја Срба, I, 65, Зборник К. Јиречека, I, 230; Историја Црне Горе, I, 318.

⁵⁵ Јиречек, *op. cit.*

могао да буде утицај староседелачког становништва и њихова територијална подела.

5. Ако једна жупа има више река, за њено се име не уопштава ниједан од тих хидронима, него се узима неко друго име. Такав је случај са жупом Лука у Херцеговини која се простирала с обе стране Неретве „у оном крају гдје се у њу улијевају Требижат, Брегава и Крупа“⁵⁶ — данашње Чапљинско и Габеоско поље. А ако у жупи није било ниједне реке, или не тако велике да би се њено име могло пренети на целу жупу, жупа је називана по већем месту које се у њој налази. Такав је случај са *Невесинем*, *Имотом* (Имотским), *Ливном* и сл.⁵⁷.

II. Деривациони типови топонима, са хидронимом у основи, такође се срећу на српскохрватском језичком тлу. Ту разликујемо три подврсте таквих топонима:

а) Префиксални тип: Подибар, Задрим

Овај тип није тако чест на српскохрватском језичком подручју. Имамо следеће потврде:

Подибар — предео између Ибра и Западне Мораве⁵⁸; — равница... од десне обале Ибра измеђ Мораве и измеђ подручја Столова⁵⁹; — предјел у Србији уз ријеку Ибар.⁶⁰

Надибар — предео на левој страни Ибра од ушћа Дубочице... па до ушћа Ибра испод Краљева⁶¹; — у народу су у употреби и називи „Подкопаоник“, „Плаха“, „Гокчаница“, „Надибар“, „Подибар“⁶².

Задрим — често се у рано пролеће скупају изгладнели људи и жене који силазе у Метохију, у Забојану и *Задрим*⁶³.

Забојана — који силазе у Метохију, у *Забојану*.⁶³

Микротопономастика наше језичке области, без сумње, обогатиће наш списак. За сада могу навести неколико примера овога типа образовања топонима из Бјелопавлића: *Подрадуловац*, *Појинишићей*, *Подљесковац* (Подаци Д. Чупића).

⁵⁶ Зборник К. Јиречека, I, 238, 293; в. и Историја Срба, 67, испод текста. Посебно је питање, у овој проблематици, да ли су, и колико, на стварање жупа имале утицај грчке теме, о којима в. Г. Острогорски: Историја Византије, 113—114, 232.

⁵⁷ Јиречек, *op. cit.* 67.

⁵⁸ Р. Павловић: Ибар и Гокчаница, Насеља, књ. 30, 225.

⁵⁹ М. Милићевић: Кнежевина Србија, 648.

⁶⁰ Вук, Рјечник, s. v, RJAziU, s. v.

⁶¹ Павловић, *op. cit.* 223.

⁶² Павловић *op. cit.* 224.

⁶³ Ј. Цвијић; Балканско полуострво, 154.

Префиксални тип топонима, али без везе са хидронимом, иначе је обичан на нашем језичком тлу, уп. *Пошкoйaоник*⁶⁴, *Подвележ*, поред *Подвележје*⁶⁵, *Подбусак*, *Пошком*, *Подгрмеч*.⁶⁶

б) Суфиксални тип: Тимочиште

Овај тип творбе топонима од хидронима је изразито непродуктиван у српскохрватском језику. Ја имам само једну потврду из Српских новина за 1873. годину: *Тимочиште* — име земљишта у црноморском округу у Србији. Тај облик је још увек жив у тимочком крају.⁶⁷

в) Префиксално-суфиксални тип:

Овај тип топонима је нешто продуктивнији на српскохрв. језичком тлу. Јавља се у неколико варијаната: а) *ио* + хидроним + *је*: *Поморавље*; б) *ио* + хидроним + *ина*: *Посавина*; в) *за* + хидроним + *је*: *Задунавље*; г) *међу* + хидроним + *је*: *Међумурје*. Неколико потврда:

а) Тип *Поморавље*. Често се сретa, нарочито у источном делу наше језичке области:

Подравље: — Велико робљење и пустошење учинише Турци по *Међумурју* и *Подрављу*; И ја ћу ти у *Подравље* доћи; Гони свога низ *Подравље* дору (RJAziU, s. v.); Бенешкић (Poljsko-hrvatski rječnik) наводи *Подравље*, али ту одредницу упућује на *Подравина* —;

Подримље: — Те ти ајде у *Подримље* равно (Вук, Рјечник); код Г. Елезовића (Речник косовско-метохиског дијалекта, СЗДб, IV) за *Подримље* се каже: — покрајина на левој страни р. Белог Дрима —; Даничић у Рјечнику из српских старина даје *Подримин*; *Подримље* или *Метохија* —⁶⁸;

Подриње: — област на лијевој обали Дрине, свакако босанска „Drina jupania juxta Fluvium“ попа Дукљанина —⁶⁹ Потврде дају Даничић, из Monumenta serbica; Подрињњо⁷⁰ чак и Подрѣнњо⁷¹ и RJAziU, s. v. Вук — das Land längs der Drina, regio circumdrinana, са потврдом из народне поезије: Чупић чува Мачву и *Подриње*; уп. и ове примере:

⁶⁴ Павловић, op. cit. 223.

⁶⁵ Канаџ, Т.: Подвележје и Подвелепци, Сарајево 1955.

⁶⁶ о овоме типу исп. М. Караџ: Nazwy miejscowe typu Podgora . . . Varšava 1955, као и В. А. Никанов: Русские префиксно-бессуффиксные названия, Опомастика, III, 1961.

⁶⁷ исп. код Жучкевича, op. cit. 55.

⁶⁸ Зборник К. Јиречка, I, 284.

⁶⁹ op. cit. 241.

⁷⁰ Monumenta serbica, 448, 4486.

⁷¹ op. cit. 280, 248, 226.

Подручје Пљеваља је сигурно имало увијек жив саобраћај према сјеверозападу, са *Подрињем*⁷²; икавци су и муслимани горњег *Подриња*⁷³; икавци горњег *Подриња* пореклом (су) из Босне —⁷⁴;

Подунавље: код Вука: *das Land längs der Donau*; *regio circumstrana*; код Даничића: *regio circumdanubiana*; уп. и ове ршимере: Поморику и подџнавию⁷⁵; Господињ сръблѣмъ и подџнавию⁷⁶; Господарь сръблѣмъ и Подџнавию⁷⁷; затим: Јустинијанова изградња у Илирику и *Подунављу*⁷⁸; — Војска Словена из *Подунавља* „продире до Драча“⁷⁹; — из јужне Русије преко доњег *Подунавља* ка западу —⁸⁰; — наговјештавао је велику отоманску офанзиву на још неосвојена балканска подручја и на *Подунавље*⁸¹ —; — у *Подунављу* и *Посављу* —⁸²; — да источног освајача потисну из *Подунавља* и Балкана —⁸³; — на Балканском полуострву и у *Подунављу*⁸⁴ —; — Личана има у многим селима *Посавља* и *Подунавља* —⁸⁵ —;

Полимље: — Предјел уз ријеку Лим на обје стране⁸⁶; уп. и ове потврде: Тим путем . . . остварена је директна веза са *Полимљем* и даље са подунавским басеном⁸⁷; у долину Лима и уопште у област *Полимља*⁸⁸ у Метохији и *Полимљу*⁸⁹; *Горње Полимље* је до почетка XIV в. било готово покривено манастирским метохијама⁹⁰; у деспотовину спадало је читаво *горње Полимље*⁹¹; на истоку је граница била негде у *Полимљу* —⁹²;

⁷² Историја Црне Горе, I, 29.

⁷³ Ј. Цвијић: Балканско полуострво, 136.

⁷⁴ *op. cit.* 136.

⁷⁵ *Monumenta serbica*, 182.

⁷⁶ *op. cit.* 195, 200.

⁷⁷ *op. cit.* 223, 224.

⁷⁸ Византиски извори за историју народа Југославије, I, 53.

⁷⁹ *op. cit.* 38.

⁸⁰ Историја Црне Горе, I, 59.

⁸¹ Историја Црне Горе, II, 229.

⁸² Јиречек: Историја Срба, II, 97.

⁸³ Р. Самарџић, предговор Орбинијеву Краљевству Словена, Београд 1968,

СХИИ.

⁸⁴ *op. cit.* СХV.

⁸⁵ Ј. Цвијић: Балканско полуострво, 143.

⁸⁶ Етнографски зборник, 4, 354; 5, 606.

⁸⁷ Историја Црне Горе, I, 58.

⁸⁸ *op. cit.* 29.

⁸⁹ *op. cit.* II, 2, 413.

⁹⁰ *op. cit.* I, 1, 51.

⁹¹ Јиречек: Историја Срба, II, 323.

⁹² С. Ђирковић, коментар уз Орбинијево Краљевство Словена, 361.

Покуйље: — Kraj nad brzegami rzeki Kupy (Benešić), уп. и: Припада му читав крај између Саве и Драве на исток . . . и још дође *Покуйље*⁹³; У RJAziU Покупље се даје као „ime dvjema selima u Hrv. županiji zagrebačkoj blizu rijeke Kupe“, а из Monumenta croatica ту се наводи пример: Jandrijaš Korčić od Pokupja —;

Поморавље: — die Gegend an der Morawa; regio circum Moravam flumen (Вук, Рјечник), уп. и: Поморавиџ (Даничић, Рјечник); Врла Река . . . упућена је искључиво ка *Поморављу*⁹⁴; као *Врањском Поморављу*⁹⁵; у *Поморављу* и на Ибру⁹⁶; преместило се доцније државно тежиште у богате земљорадничке долине Дрима и *Поморавља*⁹⁷; *Алексиначко Поморавље*, *Врањско Поморавље*, *Нишко Поморавље* —⁹⁸;

Помурје. — На географским картама и у речницима овај облик нисам нашао. Нашао сам га у дневним листовима, када је је јулу месецу 1972. Мура поплавила многа насељена места:

Катастрофалне поплаве у *Помурју*; Поплављена подручја у *Помурју* су данас надлетели хеликоптером . . . ; Положај у Помурју . . . није битно измењен (Политика, 18. јул 1972); Критично у *Помурју* и Подравини . . . ; Опасност од водене стихије у *Помурју* и Подрављу још увијек није прошла; Најновији подаци из *Помурја* . . . уливају наду; Положај у *Помурју* . . . није битно измијењен (Ослобођење, 18. јули 1972)⁹⁹.

Понишавље: — одржана је годишња скупштина Ловачког друштва „*Понишавље*“ —¹⁰⁰;

Посавље: — die Gegend längs der Sava, circumsavana regio (Вук, Рјечник). RJAziU такође даје Посавље, Бенешић овај лик упућује

⁹³ R. Katičić: Suvremena istraživanja o jeziku . . . Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Pira . . . NDBiH Sarajevo 1964, стр. 26.

⁹⁴ Р. Николић: Крајиште и Власина, Насеља, стр. 10.

⁹⁵ оп. cit. 13.

⁹⁶ Историја Црне Горе, II, 2, стр. 413.

⁹⁷ Јирчек: Историја Срба, II, 96.

⁹⁸ Драгослав Антонијевић: Алексиначко поморавље, СЕЗБ. LXXXIII, 104.

⁹⁹ За област око Муре устаљен је назив *Међимурје* „претежно низинска област панонског руба између Драве и Доње Муре“ (Енциклопедија Југославије, s. v. и *Прекомурје/Прекмурје* „сјевероисточни дио Словеније . . . Простире се сјеверно од Муре, до развођа Рабе на сјеверу, односно од Кучнице на западу, до доње Крке и Лендаве на истоку“ то је „у ствари . . . дно широке Мурске долине“ (Енциклопедија Југославије, s. v.). Као што видимо, за област око Муре постоје други називи: *Међимурје* и *Прекомурје*. Фонетски лик Помурје створили су новинари, аналогно осталим топонимима овога начина творбе, само је питање да ли ће се он и задржати у употреби.

¹⁰⁰ Политика, 6. 4. 1972, стр. 14.

на Посавина; уп. и ове потврде: у Подунављу и *Посављу*¹⁰¹; поред Подунавља, јавља се изузетно и *Посавље*; господинь вѣсѣмь Срѣблимь, Подинавию и *Посавио* —;¹⁰²

Пошарје: — Полимље и *Пошарје* су делови српских земаља¹⁰³; Исте те године унијет је у дефтер добара Иса-бега Исаковића вилајет Никшићи у Полимљу и *Пошарју*¹⁰⁴; у *Пошарју* и данас се читава једна група насеља под планином Љубишњом Подговором зову¹⁰⁵; за *Горње Пошарје* било је најважније отварање рудника у Брскову¹⁰⁶; њене највеће висине у *Пошарју* према Дурмитору и Волујаку —¹⁰⁷;

Пошисје: — die Gegend um die Theis, das Theisgebiet, circumtibiscana regio (Вук, Рјечник), уп. и овај пример: али се . . . дају пратити и до слива Мориша и до *Пошисја* —¹⁰⁸;

Поуње: — крај nad rzeka Uną (Benešić), уп. и примере: у *Поуњу* има више топонима истога коријена¹⁰⁹; Бабин Поток, село у *Поуњу* (RJAziU) једно brdo и *Рошји* naziva se Prkos —¹¹⁰;

Има потврда и за *Повардарје*: Народ у горњем *Повардарју* уста на оружје¹¹¹; податак о доласку градитеља из *Повардарја* у Зету¹¹² —; и Поморишје (Вук, Рјечник).

б) Тип *Посавина*. — На српскохрватском језичком подручју овај тип топонима је врло редак. Постоје само две веће равнице са именом тога начина творбе: *Подравина* и *Посавина*. У RJAziU s. v. Posavina се констатира да није потврђен тај облик „ni u jednom starijem rječniku osim Ivekovićevu“. То се исто каже и s. v. Podravina, са напоменом да се „govori i piše kadgod zatreba“. Интересантно је што Бенешић у свом Хрватско-пољском рјечнику Посавље и Подравље упућује на одреднице *Посавина* и *Подравина* („Posavije n p Posavina“ где се дају и дефиниције.¹¹³

¹⁰¹ Јиречек, Историја Срба, II, 97.

¹⁰² op. cit. 348.

¹⁰³ Насеља I, 227.

¹⁰⁴ Историја Црне Горе, II, 366.

¹⁰⁵ Насеља, I, 230.

¹⁰⁶ Историја Црне Горе, II, 1, стр. 51.

¹⁰⁷ Насеља, I, 231.

¹⁰⁸ Историја Црне Горе, I, 58.

¹⁰⁹ Историја Црне Горе, I, 287.

¹¹⁰ Sv. Georgijević, Pitanja sav. knjiž. jezika, Sarajevo 1956, 132.

¹¹¹ Ст. Станојевић, Историја српског народа 1921, 28.

¹¹² Историја Црне Горе, II, 2, стр. 416.

¹¹³ о наставку -ина в. P. Skok, Etimologijski rječnik, s. v.

в) Тип — *Задунавље*: Врло редак лик топонима на српскохрватском тлу када означава речне долине: — Словени из средњег *Задунавља*¹¹⁴;

г) Тип *Међумурје* / *Међумурје* такође се своди на овај једини пример.

Изнесени материјал јасно показује да на српскохрватском језичком подручју постоји неколико типова топонима којима се именују речне долине. Најпродуктивнији су недеривациони — *Босна*, *Ресава*; и деривациони: префиксално-суфиксални: *Подриње*, *Поморавље*; знатно су ређе потврде за друге типове.

Ако се боље осмотри наш материјал, лако ће се закључити да постоји јасно уочљива територијална распоређеност појединих наших типова. Док је недеривациони тип *Рашка*, *Босна* чест у јужнијим пределима наше језичке области, деривациони тип (*Поморавље*) чешћи је у источнијим крајевима те територије. Деривациони тип *Посавина*, ма колико да је редак, везан је за прекосавско подручје нашега језика. Чини нам се да и овај моменат — дистрибуција појединих типова, указује на могућност постојања утицаја језичког супстрата на уопштавање првога типа и да је тај тип потиснуо општесловенски префиксално-суфиксални тип у тој области српскохрв. језика. Да није у питању тај моменат, тешко би се схватило зашто у јужним крајевима наше земље нема овога општесловенског типа, зашто нема, рецимо, *Позеће*, *Поморачје*, *Понерейвље*, *Побосње*¹¹⁵ и сл. Фонетски разлози: стварање облика тешких за изговор, овде нису били пресудни. Ако се могло јавити *Поморавље*, могло је и *Понерейвље*, ако смо добили *Поџисје*, могло се појавити и *Побосње*, *Поврбасје* и сл. Дакле, фонетски моменат овде није био никаква препрека за стварање топонима на општесловенској подлози и по општесловенском обрасцу. Посреди је био други и другачији разлог зашто није дошло до образовања таквих топонима — назива за пределе према хидронимима — у овим крајевима. То је, чини ми се, усвајање постојећих назива од староседелачког становништва и уопштавање хидронима и за топониме. Када се једна област почела називати *Зетом* или *Рашком*, односно *Нерейвом* или *Босном*, није више било потребе да се за те појмове образују нови називи, они префиксално-суфиксалног типа. Тамо, пак, где није била пракса да се хидроним

¹¹⁴ Византијски извори I, 39.

¹¹⁵ Код Стјепана Павичића (Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, JAZiU 1953) налазимо и потврде за Побосање и Поспречје, уп.: starosjedioci u lijevom Podrinju, desnoj Posavini, *Pobosanju* и *Posprečju*“ (стр. 51); као и: „iz lijevog Podrinja, *Posprečja* i desnog *Pobosanja*“ (op. cit. стр. 57), али ти облици не живе у народу крајева куда теку ове реке.

преноси на топоним, или није била тако честа та појава, јављали су се и деривациони типови топонима са хидронимом у основи. У западнијим крајевима наше језичке области — можда знатно доцније, јавио се нови тип ових топонима, тип *Посавина*, који се није проширио јужно од Саве.

Префиксално-суфиксални тип топонима са хидронимом у основи познат је и другим словенским језицима:

У словеначком имамо: *Podravje*¹¹⁶, *Posavje*; ту имамо и: *Porurje*, *Posarje*.¹¹⁷

За словеначки је карактеристично постојање и суфиксалног типа ових топонима: *Savlje*, *Dravlje* и сл.¹¹⁸ У историјској граматичкој словеначког језика проф. Рамовша налазимо констатацију да процесом јотовања настају „*stanovniška (sedaj krajevna) imena s sufiksom -jan: Borovlje -borov-ian-e, prebivalci kraja Borovo*“. Тако и: *Orehovlje, Strahovlje, Vrhovlje, Žablje, Dobravlje, Savlje (pri Ljubljani) sav-ian-e* „*Prebivalci ob Savi*“.

Ови примери изискују посебно објашњење. Ево зашто:

1. То је суфиксални тип топонима који није тако обичан; у српско-хрв. језику га и нема;

2. Топоними ове врсте по свом фонетском лику одударују од оних изведених наставком *-bje*, уп. *Posavje* и *Savlje*, што упућује на закључак да нису у питању иста образовања.

3. У примерима као *Savlje*, *Dravlje*, како то показују и њихови обрасци које даје Рамовш, имамо суфикс *-џан* и старо јотовање, дакле са *вљ*. У примерима типа *Посавје*, пак, имамо суфикс *џје* испред кога у словеначком није долазило до мењања претходних непалаталних сугласника. Отуда у словеначком *Posavje* и *Savlje*. Овај последњи тип настао је, свакако, перинтеграцијом наставка *-е* на основу са извршеним старим јотовањем, дакле: *Savlj + e*, управо ту је дошло до укрштања старог и новог образовања хидронимских деривата: *Сав + џан = Сављан*, а после се на општи део *Сављ* додао наставак *-е* према топонимима *Посавје*, *Подравје* и сл.¹¹⁹

У друга два јужнословенска језика, у македонском и бугарском, префиксално-суфиксални тип са хидронимом у основи, није обичан.

¹¹⁶ Slovenski pravopis, Љубљана 1950, s. v.

¹¹⁷ op. cit, ту према Ruhra и Saara.

¹¹⁸ F. Ramovš: Historična gramatika slovenskega jezika, I, Ljubljana, 1924, 62, в. и А. Bajec: Besedotvorje slovenskega jezika, I, Ljubljana 1950.

¹¹⁹ О овоме начину творбе топонима в. А. Vaillant: Les feminins en *-ka* du type Kotorka, Mélanges ling. offerts à M. J. Vendryes, Paris 1923.

У македонском имамо: *ѿморие* — *ѿморје* „област покрај море“. Тако и *ѿоречие*. Истина, у македонском се јавља и *Повардарје*, што је, без сумње, преузето из српскохрватског језика. Ван ове категорије речи наставак *-је* сасвим је обичан у македонском језику, уп. *робје*, *гласје*, *снојје*, *водје*, *ливаге* и сл.¹²⁰

За бугарски језик речници такође дају: *ѿморие* (област крај море), *ѿоречие* (земља местност расположена по течението на река), *ѿоречието на Дунав*, *ѿоречието на Искър*,¹²¹ или је: *Дунавска равнина* + равнината в Северна Бугарија включена между Дунав, северните склонове на Стара планина и Лудогорието¹²² —. Старији буг. језик, како ме обавештава један историчар и топономастичар тога језика, знао је и за *Подунавие*, *Поломие*, али савремени буг. језик не зна за такве типове ових топонима.

У источнословенским језицима овај тип топонима (*Поморавље*) сасвим је обичан. У белоруском имамо: *Поволожжје*, *Паднясьроуе*, *Падняйроўе*¹²³ У украјинском налазимо: *Поволжя*, *Поднійрѳ'я*, *Поднісіѳрѳ'я*, као и *Надднійрѳ'я*, *Надднісіѳрянницина*, *Наддунайцина*,¹²⁴ У руском имамо *Поочье*, *Поволжье*, *Пообье*, *Подонье*, *Поднесіѳровье*, *Подунавье*, *Подднейровье*, *Повислинье*, као и: *Предуралье*, *Приамурье*, *Приднејровье*.¹²⁵

И западнословенски језици знају за овај тип топонима: исп. у чешком: *Polabí*, *Podunají*, *Pomoraví*, *Povislí*, *Povltaví*, *Posazaví*, као и *Vrhlabí*.¹²⁶

У словачком је: *Polabie*, *Poamravia*, *Pohronie*, *Považie*, *Potisie*.¹²⁷

У пољском налазимо: *Powisle*, *Pobuże*, *Podzwinie*, *Podniestrze*¹²⁷, *Zabuże*.¹²⁸

¹²⁰ Б. Конески: Граматика на македонскиот лит. језик, Скопје 1966.

¹²¹ Речник на съвремения български книжевен език, т. II, s. v.

¹²² op. cit. s. v. дунавски.

¹²³ Русско-белорусски словарь, АН БССР, Москва 1953, s. v.

¹²⁴ Русско-украински словарь, АН УССР, Киев 1962, s. v., в. и Б. Д. Гринченко, Словарь украинської мови, Киев, 1907.

¹²⁵ Жучкевич, op. cit., А. А. Шахматов: Очеркъ древнѣйшаго периода исторіи рускаго языка, Энциклопедия слав. фил. Петроград 1915.

¹²⁶ Slovník spisovného jazyka českého, ČAV, Праг 1964, в. и V. Vážný: Historická mluvnice česká, II, Праг 1964, 50, као и J. Gebauer: Historická mluvnice jazyka českého, III, Праг 1960, 171, F. Travníček: Mluvnice spisovné češtiny, I, Праг 1951, 518.

¹²⁷ Slovník slovenského jazyka, SAV, Bratislava 1963 s.v.

¹²⁸ J. Rozwadowski, op. cit. 241.

Цео изнесени материјал о називима долина уз речне токове на српскохрватском језичком подручју упућује на следеће закључке:

1. Начелно постоје два типа ове врсте топонима: недеривациони и деривациони.

2. Недеривациони тип је врло продуктиван, нарочито у јужнијим пределима српскохрватске језичке територије.

3. Иако је овај тип познат и другим словенским језицима (*Москва, Морава, Пчиња*) на његову продуктивност у том делу наше језичке области могло је имати утицаја и супстратско стање, предсловенска језичка ситуација.

4. Топоними овога типа могу именовати различите географске појмове: од средњовековне државе до засеока (*Босна — Крупа*).

5. Деривациони тип зна за неколике подврсте. Најпродуктивнији је префиксално-суфиксални тип: Поморавље. Овај тип топонима представља, у исто време, и продужетак општесловенског творачког импулса (уп. *Поволжје, Palabi*).

6. Овај префиксално-суфиксални тип знатно је обичнији у источнијим него у западнијим крајевима српскохрватске језичке територије.

7. У западнијим крајевима српскохрв. језичког подручја среће се друга врста префиксално-суфиксалног типа: *Посавина*. Истина, ни ту овај образац творбе топонима није сувише чест, али га зато у источнијим крајевима уопште нема.

8. Ма колико да је тип *Поморавље* продукт општесловенских језичких творачких импулса, друга два јужнословенска језика: македонски и бугарски не дају данас потврде за његово постојање (*Повардарје* у македонском језику могло је бити преузето из српскохрв. језика).

9. Словеначки језик, као члан јужнословенске језичке заједнице, имао је у овој области језика властити развојни пут. Ту имамо не само *Посавје* и *Подравје* него и *Савље, Дравље*.

М. ПЕШИКАН

(Београд)

ПИСАРСКЕ СЕКЦИЈЕ У СТРУШКОМ ПРЕПИСУ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

Струшки препис Душановог законика сматра се најстаријим од свих преписа овог изузетно важног споменика, због чега му се, иако је оштећен и само фрагментарно очуван, придаје посебан значај. И капитални зборник свих преписа, чије издање припрема Српска академија наука и уметности (Одбор за изворе српског права), почиње Струшким преписом, уз који ће бити објављен археографски опис Д. Богдановића и општа филолошка анализа И. Грицкат.¹ Овде ће, међутим, бити расправљано једно специфично, досад необрађивано питање — писарске секције у Струшком препису. За ову анализу служио сам се фотокопијом споменика коју је, заједно са пропратном расправом, објавио Н. Радојчић у Јужнословенском филологу XXII.

1

У поменутој расправи Н. Радојчић покреће питање је ли Струшки препис писан једном или двама рукама: „Текст . . . је писан читко и јасно, можда све истом руком, а можда од Л. 10 па до краја сачуваног текста другом руком; ја сам склонiji веровати да има две руке него једна“.

У ствари, подробнија палеографско-филолошка анализа даје довољно елемената за сасвим одређен закључак:

Струшки препис Душанова законика писала су наизменично два писара, двајуи се сменивши на очуваним листовима; први писар (писар А) написао је прва четири листа осим њеи редова на дну последње (4б)

¹ Ове радове имао сам у рукама као рецензент у Одбору, а препис текста који је направио Д. Богдановић доста ми је помогао у читању текста на снимцима.

— писар А има з са закржљалом пречкицом без ресе и слободном вијугом у доњем делу, док је за писара Б карактеристично з са ресицом, најчешће и са оштрим углом у доњем делу, а и његово з са вијугом је друкчије него код писара А;

— писару А је својствен висок положај пречкице на н, а писару Б није;

— код писара А десни лук омеге као да бежи удесно, тежећи контурама елипсе (чија велика ос иде косо и силазно), а код писара Б тај лук тежи кругу;

— пречкица слова г и в код писара А тежи увис (уз изв. испупчавање), а код писара Б није тако;

— писар А има ж од две дијагонале и стубића (дијагонале се често укрштају лево од стубића, ексцентрично), а писару Б је својствено ж друкчије структуре, где лева ножица и десни рошчић не стоје у истом правцу, не чине исту линију;

— писару А је својствен улево а писару Б удесно отворени лук ножице слова р;

— слово х писара Б има разведеније кракове (и друкчији угао укрштања) него код писара А.

Овај списак никако није исцрпан, јер се при дужем посматрању текста у секцији писара А уочава изразитији и доследнији лични рукопис и очигледно већа рутинираност, док је дуктус писара Б „тврђи“, сличнији уницијалном писму. Таква разлика у брзини кретања и притиску пера нужно оставља неког трага у лику практично свих слова, и ове слабо приметне разлике у потезу, до којих долази мимо воље и свесног опредељења писара, у ствари су сигурнији знак личног рукописа него подударање форми слова.²

3

Као ни у другим средњовековним рукописима, ни у Струшком препису не налазимо неки чврст и доследно примењиван ортографски систем, и примена појединих „правила“ доста је факултативна. Ипак неке анализиране појаве сведоче да су се у секцијама наших писара одразиле доста различите ортографске школе.

² Тек после формирања брзописа долазе до пуног изражаја особености дуктуса и лични рукопис, остављајући знатног трага и на полууставно писмо какво имамо у Струшком препису, нарочито код писара А.

а) Писар Б употребио је *ш* у наставку *-ом* само на једном месту, и то иза вокала, у ствари у значењу *јо*: *свошмь дръжавомь* (чл. 97, стр. 14а). Писар А, напротив, поред аналогног *печатишмь* (17.3а), има још низ примера са *-шмь*:

законшмь 23.3б, *книгшмь* 17.3а, *соудиншмь* 17.3а, *мѣроп'хшмь* 26.4а, *заманицшмь* 26.4а, *хл'квшмь* 28.4б, *с'селшмь* 31.4б, *шбразшмь* 91.12б — а једном је употребио *ш* и на крају речи: *любш* 20.3а.

б) Писар А употребио је широко *е* (ѡ) ван почетка речи само у примеру *метохѡ* 15.2б. Код писара Б таква употреба *ѡ* врло је честа (у његовој првој деоници):

чие 34.5а, *свогази* 40.6а, *соудѡ* 46.6б, *соудѡ* 46.7а, *соудѡ* 48.7а, *даѡ* 48.7б, *соудѡ* 49.7б, *оубѡ* (х 2) 51.7б, *шп'соѡ* 52.7б, *оубѡ* 53.8а, *своѡ* 54.8а, *навздѡ* 59.8б, *соудѡ* 63.9а, *коѡ* 63.9а, *прѡвѡ* 71.10а, *градозиданѡ* 73.10а, *[ч]оѡ* 75.10а, *шсоудженѡ* 75.10а, *воѡводе* 75.10б, *вѡета* 77.10б, *чие* 79.11а, *соудѡ* 86.11б, *грављѡ* 88.12а.

в) Изузимајући грцизме као *калоугѡрь*, *кефалиѡ* — писар А доследно означава јотацијом употребу *к*, *г* у значењу *ћ*, *ђ*, док је код писара Б то неуједначено:

писар А	писар Б
ћѡ: <i>акѡ</i> 1.1а, <i>оубѡ</i> [ѡ]кѡ 1.1а, <i>коубѡ</i> 5.1б, <i>кѡ</i> 19.3а;	<i>коубѡ</i> 86.12а, <i>коубѡ</i> 99.14б, <i>али</i> : <i>вѡе</i> 84.11б, <i>властеличикѡ</i> 86.12а, <i>вѡкѡ</i> 96.13б, <i>коубѡ</i> 98.14а;
ђѡ: <i>нађѡ</i> 5.1б, <i>нађѡ</i> 9.2а;	<i>међѡ</i> 36.5б, <i>прѡђѡ</i> 36.5б, <i>међѡ</i> 37.5б, <i>на[гѡ]</i> 67.9б, <i>тѡгѡ</i> 78.10б, <i>[тоубѡ]</i> 79.10б — <i>уз неурѡвѡлно</i> : <i>книгѡ</i> 104.15б;
ћи: <i>коубѡ</i> 18.3а, <i>коубѡ</i> (х 2) 29.4б, <i>вѡкѡ</i> (х 2) 93.13а;	<i>грѡѡдоубѡ</i> 81.11а (<i>исѡ</i> . <i>изоубѡ</i> 101.14б);
ђи: <i>оубѡ</i> крагѡ 91.13а;	(<i>исѡ</i> . <i>магинѡ</i> 67.9б);
ћа: <i>коубѡ</i> кѡхѡ 14.2б, <i>плакѡ</i> (х 2) 25.4а, <i>плакѡ</i> 89.12б;	<i>плакѡ</i> 87.12а, <i>плакѡ</i> 97.14а, <i>исѡ.и</i> : <i>плакѡ</i> 100.14б — <i>али</i> : <i>властеличѡ</i> 32.5а, <i>плакѡ</i> 97.14а, <i>плакѡ</i> 98.14а;
ђа: <i>грагинѡ</i> 23.3б;	<i>крагѡ</i> 100.14б, <i>да гѡ</i> проѡпроѡ- <i>гѡ</i> (<i>sic</i>) 102.15а;
ћу: —	<i>коубѡ</i> 57.8а, <i>коубѡ</i> 88.12а;
ђу: <i>међѡ</i> 20.3а	<i>међѡ</i> 34.5а, <i>међѡ</i> 36.5б, <i>али</i> : <i>ме-гоубѡ</i> (х 2) 97.14а.

Исп. и: тоугон 78.106 (у секцији писара Б).

Без обзира на то шта ћемо у овоме идентификовати као утицај оригинала а шта као особину писара, пада у очи доследност писара А и несигурност писара Б.

4

Што се графике ј а т а тиче, оба писара употребљавају и високу (брзописну) и ниску варијанту (у ствари је разлика у томе колико је високо постављена пречкица, а не у висини стабла). Код писара А пречкица високог јата често одступа од симетрије (знатно дужи леви крак) а код писара Б нема таквог одступања; пречкица ниског **џ** код писара А често иде узлазно, полазећи из простора реда, док се код писара Б она строго поклапа са горњом вођицом реда. Писар А чешће пише високо **џ** него ниско (око 35: 25), које већином долази иза д или у скраћеницама; код писара Б чешће је ниско **џ** (око 60: 40), док се високо двапут чешће јавља на крају речи или реда него у другим позицијама (и иначе на графику писара Б више утиче крај реда него на графику писара А).

Значајније су, међутим, разлике у употреби јата с обзиром на етимологију, што ће се видети из прегледа позиција у којима је **џ** етимолошки оправдано.

џ : **џ** код писара А

- џ** у Lsg. *о-основа* (3:0): закон**џ** 2.1а, прѣдѣл**џ** 89.126, сел**џ** 89.126;
- џ** у DLsg. *а-основа* (4:1): [жоу]п**џ** 20.3а, гоу**џ** 91.13а, трапез**џ** 92.13а, порот**џ** 93.13а; [на]силе да моу н**џ**сѣ ш**џ**пирати 18.3а;
- џ**мь у зам. *ѣромени* (1:0): т**џ**м'зи 28.46;
- џ**хъ у Lpl. *о-основа* (6:2): [град]ов**џ**х 3.1а, трьгов**џ**хъ 3.1а, [се]л**џ**хъ 7.16, град**џ**хъ 23.3б, град**џ**хъ 89.126, врат**џ**хъ 92.13а; ш ш**џ**роце[хъ] и нѣр**џ**псѣх (наслов) 25.3б;
- џ**хъ у зам. *ѣромени* (2:0): в**џ**хъ 7.16, в**џ**хъ 89.126;
- ов**џ**с- (2:0): ов**џ**си 89.126, ов**џ**се 91.12а;
- в**џ**р- (4:0): в**џ**р8 3.1а, полоув**џ**рьца 5.1б, в**џ**роу 4.1б, [в]ѣровани 93.13а
- разв**џ** (1:0): 93.13а;
- запов**џ**д- (2:0): запов**џ**дию 1.1а; запов**џ**дь 3.1а;

- ѡсѣѣнь (1:0): 30.4б;
 дѣд- (1:0): 94.13а;
 дѣл- (4:0): дѣль 10.2а, ѡдѣленъ и сл. (х 2) 28.4б, прѣдѣлѣ 89.12б;
 дѣло (3:0): дѣла 10.2а, дѣло 93.13а (х 2);
 дѣт- (1:0): дѣтѣца 5.1б;
 *къде/къдѣ (0:1): гдѣ 91.12б;
 коудѣ (1:0): 22.3б;
 повелѣ- (2:0): Повелѣва 89.12б, повелѣва 93.13а;
 желѣво (1:0): 92.13а;
 ѡслѣп- (2:0): ѡслѣп[и] 89.12б, ѡслѣпе 91.13а;
 хлѣв- (1:0): хлѣвш^м 28.4б;
 нѣ(сть) и сл. (8:0): нѣ 19.3а, нѣѣ: 18.3а, 21.3б, (х 3), 27.4а, 89.12б;
 нѣсоу 93.13а;
 -рѣз- (1:0): оуѣже^т 27.4а;
 старѣи- (1:0): старѣиѣга 18.3а;
 ѡбрѣт- (5:0): ѡбрѣте (лигатура рѣ) 2.1а, 6.1б, 18.3а, 27.4а, 28.4а;
 оумрѣ- (1:0): ѡ оумрѣни (наслов) 20.3а;
 грѣх- (1:0): съгрѣшениѣ 1.1а;
 прѣ- (5:0): прѣслоушавъ 2.1а, прѣдѣлѣ (Lsg.) 89.12б, прѣслоуша 90.12б,
 прѣслашници 90.12б, прѣда 91.13а;
 напрѣда (1:0): 93.13а;
 прѣзь (1:0): 26.4а;
 прѣти (се) (2:0): прѣти (х 2) 19.3а;
 сѣно (1:0): сѣна 26.4а;
 братен-/братѣн- (1:1): братѣнѣци 28.4б — Братенѣци 18.3а.

ѣ : ѣ код писара Б

- ѣ у Lsg. *о-основа* (0:6): селѣ 39.6а, соудѣ 41.6б, дворе 48.7а, съворѣ 86.12а,
 законѣце 101.14б, соудѣ 103.15а;
 -ѣ у DLsg. *а-основа* (6:14): издавѣк 66.9б, книзѣк 104.15б, силѣк 43.6б, горѣк
 49.7б, вонцѣк 75.10а, 75.10б — ѡправе 96.13б, книзе 35.5б, силѣ
 39.6а, жоупѣ 32.4б, 32.5а, 51.7б, 97.14а, пороте 94.13б, вонце 76.10б,
 77.10б; ц(а)реве 68.9б, 78.10б, 81.11а; соудине 104.15б;
 -ѣ у NAd. *а-основа* (2:2): роуцѣк 51.7б, рѣцѣк 55.8а — роуце 43.6б,
 книзе^т 40.6а;
 -ѣмь у зам. *ѣромени* (0:3): в'семь 71.10а, 102.15а, ѡнемьън 102.15а;
 -ѣхъ у зам. *ѣромени* (0:1): всехъ 99.14а;
 завѣль (0:1): ѣ 31.4б;
 ѡбѣ (2:1): ѣ 43.6б, 55.8а — ѣ 51.7б;

- вѣг- (0:2): € 86.12а, 88.12а;
 вѣд- (1:1): ₪ 48.7а — € 79.11а;
 вѣс- (0:2): € 53.8а, 76.10б;
 вѣр-, -вѣр- (4:0): ₪ 88.12а, 95.13б, 102.15а, 103.15б;
 дѣвѣ (0:1): € 40.6а;
 вповѣд- (1:0): вповѣ (ѣрез.) 82.11а;
 сѣдок- (1:1): ₪ 37.6а — € 37.6а;
 развѣ (9:0): ₪ 31.4б, 35.5б, 68.9б, 85.11б (х 2), 97.13б, 98.14а, 103.15а, 104.15а;
 дѣло (0:1): € 103.15а;
 *кѣдѣ/кѣдѣ (0:13): € 39.6а, 40.6а, 44.6б, 73.10а, 79.10б, 81.11а, 82.11а, 87.12а, 99.14а, 102.14б, дог'дѣ и сл. 48.7б, 62.9а, 103.15б;
 -дѣ/дѣ у др. ѣрил. за мѣсто (0:2): вѣдѣзи 48.7а, вѣдѣзи 48.7а;
 -дѣ у ѣрил. за ѣравац и ѣросѣрањг (0:6): коудѣ 31.4б, 32.5а, 37.6а, 47.7а, 104.15б, троудѣ 31.4б;
 годѣ (0:2): € 87.12а, 102.14б;
 повѣлѣ- (0:2): повѣлѣло 84.11б, повѣлѣва 85.11б;
 плѣн-, -плѣн- (2:4): ₪ 78.10б (х 2) — € 78.10б, 86.12а, 87.12а, 87.12а;
 слѣд- (0:1): € 97.13б;
 -мѣс- (0:3): € 97.14а, 99.14а (х 2);
 мѣх- (1:0): ₪ 56.8а;
 нѣ(стѣ) (6:9): ₪ 35.5а, 41.6б, 48.7а, 60.8б, 62.9а, 83.11б — € 59.8б, 62.8б, 68.9б, 71.10а, 77.10б, 85.11б, 85.12а, 94.13б, 97.13б;
 рѣчь (1:1): ₪ 84.11б — € 42.6б;
 вѣрѣт- (14:2): ₪ 32.4б, 44.6б, 47.7а, 48.7а, 53.8а, 54.8а, 55.8а, 59.8б, 84.11б (х 2), 86.12а, 87.12а, 88.12а, 104.15б — € 99.14а, 104.15а;
 гѣх- (1:0): ₪ 33.5а;
 прѣ- (ѣрефикс) (18:0): ₪ 36.5б, 39.6а, 61.8б, 71.10а (х 3), 75.10а, 75.10б, 82.11а (х 2), 84.11б, (х 3), 86.12а, 99.14а, 102.15а (х 3), 104.15б;
 прѣдѣ (10:0): ₪ 46.6б, 46.7а, 48.7б, 49.7а (х 2), 61.8б (х 2), 63.8б (х 2), 103.15а;
 прѣѣ (1:0): прѣѣ 36.5б;
 напѣда (2:0): ₪ 79.11а, 97.13б;
 прѣзѣ (3:0): ₪ 85.11б, 86.12а, 87.12а;
 потѣв- (1:0): ₪ 74.10а;
 сѣд- (1:1): ₪ 46.6б — € 46.7а;
 сѣно- (0:2): € 57.8а, 58.8б;
 шѣсѣкк- (0:3): шѣсекоу 43.6б, 51.7б, 55.8а;
 хотѣ- (0:1): хотѣны 68.9б;
 цѣн- (1:0): цѣнѣ 33.5а.

Навели смо исцрпно материјал о јату код наших писара (што не искључује могућност превида неког примера) зато што је третман јата нужно посебно имати у виду при раду на филолошкој реконструкцији протографа Душановог законика. Наиме, 1956. године објављена је студија Милке Ивић³ о јату у Душановом законнику, у којој је утврђено, према стању у неколико преписа, да је већ у протографу Законика постојао један специфични поремећај употребе јата, који се у преписима манифестује као ширење јата ван етимолошких позиција у положају иза сонаната, нарочито крајњих, и нарочито иза *в*; такође се јат ширило иза сугласника *џ*.

Наши струшки писари представљају у погледу третмана јата битно различите случајеве. За писара А се може рећи да начелно правилно употребљава јат у етимолошким позицијама. Изузеци се у ствари могу објаснити утицајем старословенских норми (гдѣ, вратѣн'ци поред вратѣн'ци, можда и -ѣху Лпл.), а пада у очи да примере *втроцеѣхъ* и *нер'псеѣхъ* срећемо у наслову (и *Братѣн'ци* срећемо као иницијалну реч у члану), што би могло значити да је у предлошку било и више екавизама, а да је писар А делимично обнављао јат, вероватно према свом језичком осећању. — За писара Б карактеристична је, напротив, интензивна екавизација етимолошког *ѣ*.

Значајно је да оба писара, упркос тако различитом односу према јату, потврђују постсонантски поремећај употребе јата, што сведочи да је М. Ивић тачно идентификовала ту појаву као својство протографа. Тако код писара А налазимо: *поставѣк* 7.16, *вѣвса* (тј. педепса, казни) 7.2а, *Мѣроп'хумъ* (опет грцизам и опет иницијална реч) 26.2а; ако је писар доиста чувао *ѣ* у свом говору, могли бисмо претпоставити да је таквих случајева било у предлошку и знатно више.

Код писара Б таквих је примера знатно више, и то иза *в*, *р* (ван тога само: *лювѣ* 61.86, *мѣроп'хумъ* 85.116, можда и *воњводѣк* 75.10а):

<i>ц(а)рѣвѣк</i> 40.6а	<i>повѣдѣ</i> 49.76	<i>терѣк</i> 88.12а
<i>вправѣк</i> 41.6а	<i>вѣчѣра</i> 79.11а	<i>гоусарѣк</i> 99.146
<i>оудавѣк</i> 41.66	<i>повѣлело</i> 84.116	<i>прѣк</i> (3. љл. љрез.) 45.66
<i>позовѣк</i> 46.66	<i>повѣлева</i> 85.116	103.15а
<i>вправѣк</i> 64.9а	<i>вѣли</i> 94.136	<i>ц(а)рѣвѣ</i> 61.86

³ Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду I, 127—145.

д) за посебно ширење секвенце $v\check{k}$ тешко је дати сигурније објашњење (фреквенција у протографу? неко калиграфско комбиновање v и \check{k} ?), док је за обнављање одн. ширење $\rho\check{k}$ (што видимо код струшког писара Б) вероватно највише заслужна лигатура „ $\rho\check{k}$ “, која је у и поменутој повељи врло честа (10 примера);

ђ) ширење секвенце $d\check{k}$ (које не документују ни повеља ни Струшки препис) у каснијим преписима могло се заснивати на раном поремећају употребе јата у овој позицији (дублетизам $gd\epsilon/gd\check{k}$ и сл.), али и на калиграфским мотивима, јер се горе сужено слово погодно допуњава с пречкицом јата (у овој позицији струшки писар А радо употребљава јат са ниско постављеном пречкицом, попуњавајући тако белину поред слова д);

е) преписивачи Законика обнављали су етимолошко јат према ортографској традицији, а неки од њих — као наш писар А — можда и према језичком осећању.

6

Подударност контраста у употреби јата са графичким разликама у секцијама наших писара чини непотребним даље доказивање писарског двојства у Струшком препису. Остаје питање како су се наши писари односили према свом предлошку, тј. у којој се секцији верније чува старије стање текста. У погледу употребе јата пракса писара Б ближа је стању у повељи коју узимамо као аналогију протографу Законика⁴, а до истог закључка води нас и упоређење употребе форманта $o\check{i}/od$: за повељу и писара Б карактеристично је \check{w} , док је код писара А доследно \check{w} ; у употреби омеге, међутим, стању у повељи је ближи текст писара А.

Требало би да ово индентификовање писарских секција ублажи постојећу скепсу у погледу писмености и писарске културе и сигурности „струшког писара“, јер се оно што је изгледало као недоследност идентификује као напоредност различитих ортографских система. У Струшком препису, а нарочито код писара А, налазимо елементе једног од најдорађенијих образаца старосрпске ортографије, веома рационализовану модификацију традиционалног словенског система. Одсуство y ,

⁴ Било би пожељно (и за рад на филолошкој реконструкцији протографа законика веома корисно) да се у Академијин зборник преписа Законика укључи и снимак ове повеље (ако је сачувана) — ако не као пример писма првог писара. Законика, а оно бар као ортографски узорак несумњиво близак протографу.

ъ и знакова за назале, замена старословенског шт, жд, потпун и практично доследно примењен систем јотованих вокала (у који као да се уводе и ш и њи — тип коукѡи), радикално растерећење текста од слабих јерова уз правилну употребу у јакој позицији (типови: зло, стар'ци, тьм'ница), правилна употреба јата (код писара А) — чине ову ортографију веома прилагођеном језику световне, цивилне комуникације тога доба, чији најзначајнији узорак представља Законик цара Душана.

Х. ПОЛЕНАКОВИЌ

(Скопје)

ДВЕ КУЛТУРНИ ТРАДИЦИИ
ИЗРАЗЕНИ ВО АНТРОПНИМИЈАТА
НА ДВА ТЕРЕНА ВО МАКЕДОНИЈА

На два релативни блиски терена во Западна Македонија, во Охрид и во мијачкиот крај со Мавровско, јасно се чувствува во антропонијата присуството на две културни традиции: класичната и христијанската.

1

Во Охрид (поточно кажано во *Варошош*, најстариот дел на Охрид, со градски вишишта ограден), во текот на минатиот век и, во доста примери, и сè до денеска, покрај непрекинатата употреба на народните имиња (Славе, Добре, Миле и сл.) и календарските, од кои најчестото во употреба се имињата на Климент и Наум (кај мажите и кај жените, во полн облик и во хипокористичка форма; има примери како Наумов Климе, да ги соединат имињата на двајцата создавачи на најстарата словенска просвета во Охридско и во Охрид во едно име и презиме!), — многу е честа употребата на класични, грчки, женски и машки имиња.

Не претендирајќи да сум ги дал сите класични имиња, што се употребуваат во Охрид-Варош во текот на XIX век и до денешниот ден, јас го давам списокот на оние имиња за кои имам сигурни сведоштва дека биле во употреба, некои од нив дури се спомнуваат и во охридските народни песни: *Агаџа* (Наумовска, „на попа Фоти сестра“), *Аглаица* (Огненова, Пармакова), *Александра* (Волкановска, професор на Медицинскиот факултет во Скопје, и инаку; хипокористикон: Санда, Санта-кој влегол и во народната песна), *Андронкија* (Каваева), *Анџигона* (Филева), *Аријадна*

(Балашчева, Никова) *Асѝасија* (Мишева, Чајлева, Чорбева), *Аѝина* (Снегарова, Филева, Хаѝиева, *Бојаѝи* — последнава е позната спортистка, маратонска пливачица), *Афродиѝа* (Снегарова, Танева, Филипче; хипокористикон: Дитка), *Десѝина* (Прличева, името влезено и во народната песна), *Елена* (Хаѝишче, Шоркова; хипокористикон: Ленче), *Ефигени* (*Ифигени* Зарче), *Ефимија* (хипокористикон: Фима, влезен во народната песна), *Ефросина* (Карчева; хипокористикон: Фросина, Фросе, влезен во народната песна), *Ирина* (Икономова), *Калиоѝа* (Коцарева; хипокористикон Каљопа), *Клеоѝаѝра* (Филева), *Клија* (и: *Клио*, Арнаудова, Самарѝиева), *Ксенија* (Коцарева), *Маргариѝа* (Карадимчева), *Марина* (Зарчинова), *Морфа* (Стрезова), *Олимбијада* (Савинова), *Пандора* (Кичеец), *Пенелоѝа* (Тарчиновска, Шаховиќ; хипокористикон: Опа, Опе), *Поликсена* (Коцарева, Огненова), *Софија* (Филипчева; хипокористокон: Софика, Софи), *Талија* (Зарчева), *Уранија* (Балашчева), *Фанија* (од Епифанија, Зарчева, Рупева; хипокористикон: Фанче, влезен во народната песна); — *Александар* (Голубовски и др.), *Аргир* (Бошале), *Арисѝид* (Зарче), *Ахил* (Банѝо, Минѝо, Тунте), *Демосѝен* (Манев, адвокат, починал на 6. 8. 1969 во 79 година), *Евриѝид* (Наумовски), *Ефѝим* (Робе, Филе, Чадо), *Ираклија* (Каневче, Филипче; хипокористикон: Иракли, се заменува со: Илија), *Ксенофонѝ* (Шаховиќ), *Леон* (*Огнен*), *Несѝор* (Нико), *Сокраѝ* (Масин), *Трифун* (Јанев), *Фоѝија* (Масин) и др.

Според моето мислење, оваа појава може да се објасни со следново:
а) по укинувањето на самостојноста на Охридската архиепископија, во 1767 година, во охридските цркви и во просветата (и не само во Охридско), се воведува настава на грчки јазик;

б) покрај воведувањето на грчкиот јазик, на којшто се изведува наставата од сите предмети, изучувањето на грчката класична историја, литература и култура воопшто заземаат прво место;

в) со растежот на изучувањето на класиката не само во Охрид, се доаѓа и до прифаќањето на класичните грчки (и во некои случаи и латински: Венера, Викторија, Виктор и др.) имиња.

Како последица од школувањето во охридските грчки училишта (и во повисоките во Јанина, на пример, и во Атина на студии), Охрид во текот на првата половина на минатиот век има грчка физиономија: „Охридчани не знајат да речат: „Христос воскресе“, но *Хрисѝос анесѝи*“, не велат „во рај“, но „*на ѝарадисо*“, пишува Јор-

дан Хаџи Константинов Цинот во една своја дописка, во која зборува за Охрид, исмевувајќи ги охриѓаните (во „Цариградски вестник“ бр. 218: Охрид или Преспа): „бугарската азбука само на тројца им беше позната и се викаше српска“, пишува „вториот Омир“, најголемиот поет што го родила Македонија во XIX век, охриѓанецот Григор Прличев (Прличев, Одбрани страници, Скопје, 1959, 211); „Охрид тогаш имал грчки колорит. Првенците се считали за гръци“, пишува еден од првите биографи на Прличев, Климе Скопаков во студијата за Прличев (во Известија на Семинара по славјанска филологија, книга, III, Софија, 1911, 422). — Во ваквата атмосфера тогаш лесно е разбирлива појавата и во личните имиња да се повржуваа куќите на охридските првенци со грчката класика! Од шестата деценија на минатиот век, благодаревќи му на општиот бран на отрезнување од елинизмот (главен отрезнувач бил Димитрија Миладинов, кој за време на едногодишниот престој во Србија видел како Србите се ослободуват од грчкото руво и си земаат народно, па и тој, веднаш, по враќањето, во 1856, ги менува имињата на своите домашни и пријатели: ќерката Василка ја прекрстува во Царева, а пријателот Ксенофонт Синсиф-во Рајко Жинзифов и др.), и во Охрид се напуштаат класичните грчки имиња и се заменуваат со народни, но тоа е прашање што излегува од рамките на нашево моментно разгледување.

2

Додека вака стои прашањето со употребата на личните имиња во Охрид (Варош) во XIX век, во мијачкиот крај и во Мавровско, порано, во XIX век, и во знатна мерка и денеска (пораде обичајот внуците и внуките да ги добиваат имињата на дедовците, односно бабите), покрај употребата на народни имиња (Огњан, Смиљан, Трпе; Бисера, Благуња, Милица, Румена) и календарските (Никола, Павле, Петар; Ана, Марија, Тодора и др.), многу често во употреба се библиските имиња: Аврам, Јаков, Издраел; Магдалена, Роксанда, Олга и др.

Оваа појава на често земање библиски имиња, особено на машки библиски имиња, јас вака ја објаснува:

а) во мијачкиот крај и во Мавровско постоеле училишта, и богослужба на македонски јазик (односно црквенословенски во богослужбата) и грчката традиција била речиси непозната;

б) наставната материја се базирала, главно, на старовременското разбирање на школувањето: елементарно описменување, нешто малу

сметање и најповеќе веронаука и историја, сето дадено врз база на библијата;

в) во овај крај, особено кај Мијаците, веќе во првата половина на XIX век, имаме неколку истакнати калуѓери, кои работеле на Света Гора (Анатолиј Зографски, обновувач на манастирот Зограф, Партинија Зографски, еден од највидните луѓе меѓу Мијаците во XIX век и др.) и други манастири;

г) од мијачкиот крај потекнуваат најпознатите *зографски* тајфи, кои ги зографисале скоро сите македонски — и многу други селски и градски, и манастирски цркви на Балканот. При изведувањето на својот уметнички занает, зографите се служеле со еден прирачник: „*Ерминија* тис зографикис технис“. Во ерминијата, покрај описот на техниката на правењето на бои и изградувањето на ликовите на светителите, се давале и имињата на библиските херои (од Стариот и Новиот завет). Во практичниот, секидневниот живот, најчесто имињата на библиските херои се преземале од населението;

д) во ширењето на библиските имиња во овој крај голема улога одиграл и манастирот св. Јован Бигорски со своите богати фрески. Како што е познато, манастирот Бигорски бил светиште за овој крај и главните свечености на луѓето од овој крај се обавувале во него.

Како и во првиот случај, и за мијачкиот крај со Мавровско давам извесен број имиња, не претендирајќи да бидам потполн: *Ана* (од Јадровци), *Арсена*, *Евдокија* (хипокористикон: Дока), *Елисава*, *Илина*, *Кашерина*, (хипокористикон: Кате), *Магдалена* (хипокористикон Магде, Дејаноска), *Олга* (Брадиноска), *Пеџра* (Јурукоска), *Роксанда* (Брадиноска; хипокористикон Рокса), *Софија* (Смилеска; хипокористикон Софе, Софче), *Софронија* (Брадиноска), *Тодора*; *Аврам* (Брадиноски), *Адам*, *Алексие* (*Алексо* и *Алексиовци*) *Андреја*, *Арсенија* (и *Арсо Брадиноски*), *Гаврил*, *Дамјан* (Дамјаноски Анатолиј), *Данил* (Даниловци), *Елисеј* (Филипов; Елисије Поповски; хипокористикон: Елче), *Еремија* (и во народната песна), *Ефџимија*, *Издраел* (Издре, Израил), *Исаија* (Исо), *Исаило* (Јурукоски), *Исак* (Исаковци), *Исијан*, [*Јаким* (Јакимовци)], *Јаков* (Јаковлевски Трпе), *Јефрем* (Ефре), *Јосиф* (Јосифовски, професор), *Лазар* (Личеноски, сликар), *Леонџие* (хипокористикон: Ленте), *Макрија* (Макриевици), *Манасија*, *Манојло*, *Марко*, *Маџеја* (Матовци), *Мисаило*, *Мојсо* (Мојсовци), *Ное*, *Панајоџ* (Пандил), *Сава*, *Самуил*, *Симеун*, *Сџиридон* (Спиро), и др.

Љубомир ПОПОВИЋ

(Београд)

О НЕКИМ ТИПОВИМА АДНОМИНАЛНИХ РЕЧЕНИЦА СА ВЕЗНИКОМ КАД

Адноминалне реченице са везником *кад* најчешће представљају један варијетет релативних реченица, и у тој функцији су више пута описиване у нашој лингвистичкој литератури¹. Међутим, иако знатно ређе, нису мање занимљиве ни адноминалне реченице са *кад* које чувају своје право временско значење, тј. у којима се *кад* не може заменити односном заменицом *који*, употребљеном у функцији временске одредбе. Стога ћемо у овом раду покушати да укажемо на поједине типове таквих реченица, обраћајући посебну пажњу на семантичку везу именице и временске реченице. Уз то, задржаћемо се и на неким функцијама временских реченица са *кад* које су блиске, или бар сличне, адноминалним.

1.

Главна функција адноминалних временских реченица са везником *кад* састоји се у томе да се покаже у које време, односно којом приликом долази до реализације појма означеног управном именицом. При том се ова функција на семантичком плану остварује на више начина, што зависи нарочито од следећих момената: (1) од конкретних временских односа и од улоге процеса означеног временском реченицом у реализацији управног појма; (2) од начина на који на дубљем синтаксичко-семантичком плану долази до споја временске реченице, тј. елемента

¹ В. нарочито: Zlata Derossi, *Odnos između atributivnih rečenica i imenice u glavnoj rečenici*, Jezik, god. XIV, 1 (1966), стр. 14—15 и Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, II, Београд, 1969, стр. 832—833; в. такође: Радоје Симић, *Један интересантан тип дейтерминације*, Зборник за језик и књижевност, књ. I (Титоград, 1972), стр. 79—81.

са прилошким значењем, и управне именице. Без претензија да исцрпемо све могуће случајеве, ми ћемо покушати да илуструјемо ове моменте анализом извесног броја примера на које смо наишли нарочито у језику Н. Симића и М. Крлеже².

1. И тако то траје, он жуди, узнемирен је, рашчлањује онај сусрет под кестеновима *кад је шао њо диџлому* (. . .) до најситније ситнице (Симић—ДО, 101).

(1) Временском реченицом (глагол је у несвршеном виду) означава се — слично као и реченицама са *док* — да је до извршења управног појма дошло у неком тренутку вршења радње зависне реченице; ради се, дакле, о симултаности, али не и паралелном трајању. А у значењу временске реченице присутна је и нијанса околности; стога је она еквивалентна са неком предлошко-падежном везом таквог значења, нпр. *џри* + локатив, *џрилицом* + генитив (уп.: *сусрећ џрилицом одласка њо диџлому* и сл.).

(2) Између управног појма и зависне реченице може се додати релативна реченица којом се указује на реализацију догађаја изреченог управним појмом: сусрет [који се догодио, збио] *кад је шао њо диџлому*, сусрет [до кога је дошло] *кад . . .*, и сл. (Ово не значи да је таква релативна реченица заиста постојала у говорничковој свести, бар не у дискурзивном облику, него само представља начин да се лингвистички протумачи имплицитна семантичка веза, и тиме укаже на њен карактер, макар она стварно била и језички неуобличена).

2. И грања ћоле и скривача, *кад се сврши задаћа и доведе крава с џаше* (. . .) (Симић—ББ, 102). — 3. Узалуд су све батине старог Бркана, ша мари мајчини *кад дође сусјед џа се џоџуџи, како су му дјеца обрала зерделџа* (. . .), а међу њима била је и Зорица (Симић—ББ, 103). — 4. Сјетио се оног разговора између оца и мајке *кад је дошао брзојав о смрћи џеџка Ивке* (Симић—ДО, 50).

² Објашњења скраћеница употребљених при навођењу примера:

Јевтић: В. Јевтић, *Dani na Miljacki*, Сарајево, 1968. Ковачић: А. Ковачић, *Djela*, II, *U registraturi*, Загреб, 1950. Крлежа: М. Крлежа, *Povratak Filipa Latinovića*, Београд, 1964. Поповић: Б. Поповић, *Чланци и џредавања*, Београд, 1932. Самоковлија: И. Самоковлија, *Приповијетке*, Београд, 1936. Симић—ББ: Н. Симић, *Бркићи из Бара*, Београд, 1956. Симић—ДО: Н. Симић, *Druga obala*, Загреб, 1963. Симић—ЗО: Н. Симић, *Zakoni i ognjevi*, Загреб, 1947. Ћоровић: С. Ћоровић, *Дјела*, II, (*Барон из Дангубице*), Сарајево, 1953. Шеноа: А. Шеноа, *Селачка буна*, Београд, 1966.

(1) Временски однос је овде друкчији: процес означен управном именицом реализује се тек после извршења радње зависне реченице (глагол је у свршеном виду). У примеру бр. 3 и 4 у садржају зависне реченице може се видети и догађај који је довео до вршења управне радње, но значење реченице остаје временско. Ове реченице су, дакле, синонимне са онима са везником *йошиџо* и са предлошко-падежном везом *йосле* + гентив или *йо* + локатив (уп.: *играње йосле свршейка задаће; разговор йо доласку брзојава*).

(2) Уколико се ради о девербативним именицама, тј. именицама које имају процесуалну компоненту у свом значењу, овде се може претпоставити директна веза прилошке реченице и именице, тј. веза аналогна оној са основним глаголом (уп.: *играјџи се кад се сврши задаћа*). Међутим, у трећем и четвртом примеру не ради се о правим процесуалним именицама, него се тим именицама више износи појава која настаје вршењем процеса. Зато се ту поред директне може претпоставити и имплицитна посредна веза; нпр. шамари [које је добијала Зорница] *кад дође сусјед ња се йојџуџи . . .*, и сл., разговор [који се повео] *кад је дошао брзојав*³. При томе се датом релативном реченицом указује на извршење радње оног глагола који са управном именицом може да образује одговарајући фразеолошки обрт: *добијајџи шамаре: бијџи шамаран, йовестиџи (водиџи) разговор: разговарајџи*.

5. Ту су играња с дјечацима при повратку кући, подапињања ногу, гађања каменчићима и плач, *кад је когод удари* (Симић—ББ, 102). — 6. Копкала по себи, ишепркавала оно, чега није било. Бачка љубав, шетње, бијег, *кад ју је младић йочео љубиџи*, увријеђеност, избегавање (Симић—ББ, 95). — 7. Али напоредо с њима и неке особине које су мање добре: сувише жив темперамент . . . , недовољна влада над осећањима, раздражљивост, напраситост, сувише страсне жеље, сувише јака срцба *кад се ње жеље не исјуне*, понекад опасна неуздржљивост у речима (Поповић, 247—248). — 8. Ведрина, међутим, осим осјећаја неугодности, *кад је ойазио невјерџицу у њеним очима*, није доспио од усхита ни да се застиди (Симић—ДО, 111). — 9. Она композиција о голом женском трбуху (*кад се йровезао йокрај кайџолских фрајлинских йрозора*) била му је од повратка последња сликарска емоција (Крлежа, 75).

³ А на још дубљем семантичком нивоу: *шамари које је добијала од мајке кад... разговор који су йовели оцац и мајка кад . . .*

(1) Временском реченицом (са свршеним видом) показује се да се појава означена управном именицом реализује у тренутку извршења радње временске реченице. Уз то, зависном реченицом се изриче не само време него и околности, и то околности које доводе до онога што значи управна именица.

(2) У петом и шестом примеру, у којима именица означава радњу, веза реченице и именице слична је оној у трећем и четвртном примеру (уп. *бризнути у њлач, дати се у бијег*). А у седмом и осмом примеру, у којима је у питању неко душевно стање, у хипотетичној релативној реченици може се употребити глагол *јавити се*: срџба [која се јави] *кад се ње жеље не исцуне*; осјећај неугодности [који му се јави о] *кад је ојазии невришцу у њеним очима*; или евентуално неки глагол који конкретније износи ту везу: срџба [која се испољи] *кад . . .*, осјећај [који га је обузео] *кад . . .* Што се тиче деветог примера, њега треба тумачити слично као седми и осми, јер се и ту у ствари мисли на психички процес: [з а м и с а о о] композицији [која му се јавља] *кад . . .*

10. Он је просањао ноћи и ноћи у бунилу, снатрећи о том неповратном наднаравном ужитку *кад му је Каролина била у крилу* (Крлежа, 26). — 11. Спопадала би га на махове танка језа, нешто што је личило на одвратност сличну оној *кад се гледа како неко њовраћа или оштровани каменом содом кад њени* (Симић—ЗО, 136). — Али он воли његову топлу узбудљивост *кад год њриповеда о чудним очима бојсје Мајке* (Јевтић, 61).

(1) Ове реченице су сличне претходним, јер и овде радња временске реченице проузрокује оно што значи управни појам. Но будући да је глагол у несвршеном виду, овде се ради о реализацији тог појма за време вршења радње зависне реченице. Отуд синонимност са временским реченицама са *док* и са предлошким изразом *за време* + генитив, *њриликом* + генитив, *њри* + локатив и сл.

(2) И овде везни глагол може да буде *јавити се*, пошто он имплицира и трајање после појаве, а истовремено указује на узрочну везу која постоји између временске реченице и именице. Но, зависно од значења управне именице, могуће је дати и конкретније интерпретације: ужитак [који је осјећао] *кад . . .*, одвратност [која се осјећа] *кад . . .*, звук [који се чује] *кад . . .*, узбудљивост [коју је показивао, која га је обузимала и сл.] *кад . . .*

Из свих наведених примера види се да је стварна синтаксичко-семантичка ситуација овде компликованија него што се то на први поглед чини. Ово није ништа необично ако се узме у обзир да временска реченица има прилошко значење, те као таква тешко може да директно одреди именицу, сем у случају кад та именица представља супстантивизацију процеса. А томе треба додати и чињеницу да управне именице означавају различите категорије појмова (процес, догађај, стање и сл.) и да ни временска веза, а ни узрочна, нису свуда идентичне.

Наша анализа наводи на два закључка. Прво, временска реченица стварно одређује именицу, али већином посредно — одређујући имплицирану, тј. дискурзивно неформирану, односну реченицу везану за именицу заменицом *који*. На тај начин, временска реченица чува своје прилошко значење, а и основна функција јој је прилошка јер детерминише временске околности радње имплициране односне реченице; и тек индиректно — преко ове реченице, и временска реченица добија адноминалну функцију. Но будући да се смисао релативне реченице може дедуковати из контекста, она се не експлицира, те тако реченица са *кад* у конкретном саопштењу долази уз именицу. Према томе, било да узимамо у обзир само оно што је стварно реализовано на синтаксичком плану, било да анализирамо и имплицирана значења, наведене и њима сличне реченице треба схватити као одредбе именица, односно као — директно, или чешће индиректно — адноминалне реченице.

Други закључак тиче се имплицираног значења. У зависности од лексичког типа именице и од типа и садржаја временске реченице, у функцији предиката посредничке реченице јављају се различити глаголи: комплементарни фразеолошки глаголи; глаголи *догодићи се* и сл., *јавити се* и сл., затим поједини глаголи специфичнијег значења, итд. А конкретни синтаксичко-семантички склоп хипотетичке односне реченице, укључујући ту не само избор реченичних чланова него и глаголски вид, род и време, зависи још и од постојања других именичких одредби, од садржаја главне реченице и од контекста уопште⁴.

2.

Другачију функцију имају реченице са *кад* у примерима са глаголом *сећати се* као што су:

⁴ Тај контекст може бити и даљи, као у примеру из Крлеже: *Она композиција о голом женском тирбуху . . .*, за чије се потпуно разумевање треба вратити двадесетак страница унатраг.

Сјећаш се хлада драгих шумарака и гајева, несташних чобанских гласова *кад замичу у њланину* (Симић—ЗО, 127). — И не љутите се, али сам чула да Милан (боже мој, сјећам га се *кад му је било њеи година и ја и њокојна мама били код вас*) полази овдје гимназију (Симић—ДО, 49).

Овде постоје два битна момента. С једне стране, сећање на дати појам потиче из једног одређеног тренутка или периода — оног означеног временском реченицом. С друге стране, онај аспект датог појма на који се односи сећање одређен је помоћу реченице са *кад*, истина на различите начине у првом и у другом примеру. У првом примеру тај аспект потиче од радње коју у том тренутку врши појам изречен именицом, тј. реченица показује не само време него и околности; уп.: сјећаш се несташних чобанских гласова [о на к в и х к а к в и с у] *кад замичу у њланину*⁵. А у другом примеру ради се о правој временској реченици, тј. њом се одређује фаза у којој се дати појам налази, а не радња у којој је ангажован; уп.: сјећам се њега [к а к а в је б и о, и з г л е д а о] *кад му је било њеи година*.

Ова истовремена веза и са именицом и са глаголом даје овим временским реченицама, нарочито у другом примеру, не атрибутски, него атрибутско-прилошки карактер, што значи да се не могу сматрати у потпуности адноминалним.

3.

Знатно чешћи од досадашњих су случајеви у којима је временска реченица са *кад* употребљена у оквиру поређења; примери:

а) Очи јој блијескаку као тигру, *кад уграби своју жрџиву* (Ковачић, 243). — И рашири руке према њему, као кум *кад хоће да њрихвати дијете* (Ђоровић, 56). — Те има створова, који стрепе пред њеним стрјелохитрим замахом крила, као ми пред тигровим гласом *када се јавља из њрашуме* (Крлежа, 101). — И ништа није остало него једна мала истина што још тихо пуцкета на столу, као свијећа *кад догорјева* (Крлежа, 159). — Четрнаест вечери смо се миловали к ђ дјеца *кад се воле* (Самоковлија, 135). — Под танким безом указа јој се месо тијела, румено као јабуке *кад дозоре* (Симић—ЗО, 294).

б) И она велика њежност [. . .] сад куља и избија попут подземних пара *кад наиђу на њродор у њвршини* и оба-вија Ведрину (Симић—ДО, 27).

⁵ О могућности употребе релативне реченице место временске у оваквим и сличним примерима види у следећем одељку.

Насупрот ранијим типовима, у којима је временска реченица поглавито детерминисала именицу, овде се у ствари ради о реченици која има изразито прилошку функцију. Јер, ове реченице се односе на имплицирани предикат који је идентичан са предикатом главне реченице (сем што увек стоји у квалификативном презенту)⁶ и преко њега се везује не за именицу, него за главну реченицу. Ово је нарочито уочљиво у примерима са везником *као*, у којима се поређење лако схвата као скраћена поредбена реченица; нпр.: *И рашири руке према њему као [што их рашири] кум кад хоће да њихвајти дијете*. Уколико је пак употребљен предлог *иојуйи*, он се при овој трансформацији мора претворити у *као шито*: . . . куља и избија као што куљају и избјају подземне паре *кад* . . .

Међутим, код највећег броја ових реченица постоји један моменат који би могао да наведе на помисао да се ипак ради о адноминалним реченицама, а то је могућност да се иста реална ситуација опише и релативном реченицом, нпр.: *И рашири руке према њему као (што их рашири) кум који хоће да њихвајти дијете*. Услови који дозвољавају да се изврши ова замена проистичу из партиципске ситуације која овде постоји, тј. из могућности да се дата радња припише вршиоцу као привремена особина. Додајмо да се релативна реченица може да употреби и тамо где дати појам није субјекат временске реченице, него неки други реченични члан, нпр. прави или неправи објекат, као у следећим реченицама:

Пред Бистром ује нам тај млади пишкор у мрежу, па се праћака к ђ враг *кад га зашкураш у свешу воду* (Шеноа, 80). — И он се губио у јаловом кружењу над сликама као птица грабљивица, *кад јој се сакрио њлијен и несџао из видокруга* (Крлежа, 45). — Међутим, као и сваки истински ловац *кад му усџије да се домогне њрижелькиваног* [. . .], и вице-конзул се ускоро смирио (Симић—ДО, 46)⁷.

Дакле, битно је да постоји семантичка веза између датог појма и зависне реченице, тј. да тај појам представља један од њених чланова. Ако тога нема, замена је неизводљива; нпр.:

И може се гледати на ствари једносмјерно, узрочно, у круговима слика које се рађају једна из друге као таласина вода, *када је нејко бацџо камен* (Крлежа, 102).

⁶ Ако се поређење односи на придев, овај се мора подразумевати у склопу именског предиката; уп.: . . . место тијела, румено као (*шито су румене*) јабуке кад дозоре.

⁷ Уп.: као враг *кога* . . . , као птица грабљивица *којој* . . . као ловац *коме* . . .

Међутим, иако се могу употребити за описивање исте ситуације, временска и односна реченица нису синонимне, те се оваква реченица са *кад* не може сматрати релативном, за разлику од реченица у којима се *кад* може заменити неком предлошко-падежном везом са заменицом *који* употребљеном у временском значењу. Наиме, релативна реченица овде има рестриктивну функцију у односу на управну именицу, тј. њом се из класе појмова означених том именицом издваја онај појам који врши дату радњу. А временском реченицом, која нема придевски, него прилошки карактер, не детерминише се дати појам, већ она (имплицирана) радња коју он врши, и то тиме што се показује којом се приликом та радња реализује. Временском се реченицом, дакле, не врши рестрикција именичког појма, него радње (нпр. не ради се о било ком блескању тигрових очију, него баш о оном кад уграби жртву). А обе врсте реченица могу се употребити зато што је за поређење довољно конкретизовати ситуацију о којој се ради, било да се то чини конкретизовањем вршиоца било конкретизовањем имплициране радње.

4.

На крају ћемо још споменути случајеве у којима је временска реченица употребљена уз *за* + акузатив, тј. уз предлошко-падежну везу са значењем намене, као у примеру:

То је мајка и њене руке: ове безбројне вазе слатка с ружицом, с ашламама, вишњама, дуњама, ова вина од смреке, од оско-руша, све то што је она дуго спремала за сина *кад дође* (Симић—30, 250).

Реченица са *кад* овде показује време реализације онога што је намењено појму у акузативу, при чему се дубља синтаксичко-семантичка веза може интерпретирати тако да се временска реченица односи у ствари на имплицирану намерну реченицу, којом се конкретизује остварење намене изнете у главној реченици. Истина, садржина ове имплициране реченице не може се сасвим прецизно одредити, али се у сваком случају креће у једном уском опсегу у датој ситуацији семантички сродних могућности; нпр.: . . . све то што је она дуго спремала за сина [да и ма] *кад дође*, или: . . . за сина [да му да] *кад дође*, и сл. Но појам у акузативу и реченица са *кад* стоје и у директној семантичкој вези пошто је дати појам обично укључен у временску реченицу као један од њених чланова, и то најчешће — као и у наведеном примеру — у функцији субјекта.

*
* *
*

Анализирани типови временских реченица са везником *кад* могу се поделити на три групе: адноминалне (директне и индиректне), адноминално-адвербалне и адвербалне. У прву групу спадају оне реченице које стварно детерминишу дату именицу, евентуално непосредно, а чешће преко имплицираног значења које се може интерпретирати релативном реченицом са заменицом *који* (одељак бр. 1). У другу групу треба убројати реченице из другог одељка, које су одредбе именице, и то преко имплицираног значења релативне реченице са *какав*, али које, прецизирајући онај аспект датог појма кога се тиче радња управног глагола, одређују тиме и сам глагол. А само су наизглед адноминалне, а у ствари су адвербалне реченице из трећег и четвртог одељка, чија је употреба везана за одређене конструкције. Ту се ради о реченицама које преко имплицираног значења поредбене или намерне (а не односне) реченице одређују не именицу, него главну реченицу, које, дакле, ни индиректно не зависе синтаксички од дате именице. Оно пак што овим реченицама даје псеудоадноминални карактер јесте чињеница да се у целом синтаксичко-семантичком ланцу који се везује за главну реченицу експлицитно реализују само именица и временска реченица, док остали делови, пошто се разумеју из контекста, остају у сенци, тако да реченица са *кад* стоји непосредно уз именицу. Уз то, појам исказан именицом најчешће се јавља и у склопу временске и имплициране реченице, услед чега међу њима постоји ако не синтаксичка, а оно семантичка и психолошка веза.

Павле РОГИЋ

(Загреб)

ЛИЧНО ИЛИ ВЛАСТИТО ИМЕ У ЈЕЗИКУ У СВОМ РАЗВОЈНОМ ПРОФИЛУ

Човјек је друштвено биће и његов живот тешко је замислити изван заједнице. Нема друштва без човјека, нити човјека без друштва. Све његове особине и сва његова обиљежја, у првом реду способност мишљења и говора, последица су његова живота у заједници. Говор је специфична одлика људске врсте и једини он ријечима уобличава појмове и своја искуства може изразити ријечима.

Најужа људска заједница је породица, више породица сачињавају род, више родова племе, народ и нацију, чији су припадници везани међу собом поријеклом, територијем, језиком, традицијом, обичајима, културом, идеологијом и политичким тежњама. Као члан заједнице, сваки човјек има своје лично или властито име, које он добива одмах по рођењу и које је његов стални пратилац у животу и постаје симбол његове личности. Лично име или антропоним служио је кроз дуге хисторијске епохе за ознаку и идентификацију појединца човјека. Породично име, презиме или патронимик јавио се много касније, тек у средњем вијеку, и то у феудалном друштвеном систему (најприје у повлаштеном друштвеном слоју или племству), у коме је друштво било строго уређено према хијерархичком степену. Породично име као стални ономастички систем дошао је до пуног изражаја у свом данашњем значењу у апсолутистичкој и централистичкој држави на прелазу из средњег у нови вијек. Снага и трајност државне организације тежила је за што бољом и солиднијом администрацијом. Стална војска, убирање пореза, судовање, катастар и грађевинарство, школство, попис становништва нужно су тражили да сваки припадник државне заједнице буде регистриран и идентифициран, тј. да има своје стално и чврсто лично и породично име.

Са гледишта лингвистичког лично и породично име истога су поријекла као опће именице или поименичени (супстантивирани) придјев. Наше граматике, које обрађују творбу и морфологију опћих именица, једва и додирују лична и породична имена, дајући им само дефиницију властитог имена, више или мање тачну. По мишљењу једног савременог лингвисте¹ граматичке разлике између личног имена и опће именице уопће и нема. Разлика је само у одређеном степену у мисаоном смислу. Лична су имена, по мишљењу тога лингвисте, најиндивидуалније именице, супстантиви *par excellence*, које означају једно одређено лице. Ако опћа именица: вук, лав, нада, ружа, зора и сл. постане лично име: Вук, Лав, Нада, Ружа, Зора и сл. она губи на ширини значења или екстензитету, а добива на интензитету. Латински придјев *augustus* постаје као Октавијаново име лично име Аугустус, а латинско име *Caesar* постаје у њемачком језику опћа именица *Kaiser* у њем. *Karl* (Карло Велики) у славенском краљ.

Постање и значење личног и породичног имена занимљиво је лингвистичко питање, за које и најшири слојеви показују врло велики интерес, јер свакога занима постање и значење његова имена. Данас је грана лингвистике која се бави тим питањем релативно још млада и позната под ширим именом ономастика и ужим антропонимија, и оба та имена данас се у науци подједнако сусрећу. У нашој лингвистици таква су истраживања још у заметку. Радови Ф. Миклошића (*die Bildung der slavischen Personennamen, Denkschriften Wiener Akademie X*), К. Јиречка (*die Romanen in den Städten Dalmatiens, I—III, Denkschriften 47, 48*), Т. Маретића (О народним именима и презименима у Хрвата и Срба (Рад ЈАЗУ, књ. 81 и 82) и П. Скока (Славенство и Романство на Јадранским отоцима, Загреб 1950) посвећени су тој проблематици. Сви су они у својим истраживањима употребили историјску грађу једног дијела наших старих писаних споменика, али су своју пажњу обратили искључиво на етимологију и морфологију личног и породичног имена, пуштајући из вида факторе који су утицали у извору имена и промјене које су лична и породична имена доживљавала у свом историјском развоју. Они се не обазире на психолошке и социјалне утјецаје (мистику, празновјерје, обичаје, моду), који су и данас најважнији чинилац при избору имена, и не утврђују колијевку и географско пространство самога имена.

Лично име носи често у своје лику одраз или отисак прошлих времена и цивилизација, па су нам понекад живи свјedoци некадашњих

¹ Michel Bréal, *Essai sémantique*, p. 182—183.

вјеровања и схватања. У свијести примитивних племена име је нераскидљиво везано уз свога носиоца, оно чини с њим јединство до те мјере да многа племена сакривају своје право име пред непознатима или странцима, вјерујући да ће се тако сачувати од несреће.

Дуго је било живо вјеровање, а и данас га има да име треба новом члану породице кад се роди да осигура помоћ натприродних или магичких сила или да му родитељи преко имена усаде своје жеље у вези с његовом будућношћу. Резултат таквог вјеровања био је да су дјеца често добивала теофоричка имена, тј. имена која су у свом лику носила или истицала неку присну повезаност са божанством. Из истих разлога давана су дјечи имена предака, имена природних појава, животиња, биљака, небеских тијела, ријеч која означава људски идеал и сл., јер се вјеровало, свјесно или несвјесно, да ће дијете у животу имати њихову заштиту или њихову снагу. Тај обичај био је познат код свих народа, индоевропских и семитских. Избор имена вршили су обично родитељи, али каткада и други људи, нарочито најближа родбина или свећеници, а тај чин сматран је свечаношћу и био је праћен вршењем разних обичаја који су често имали сакрални карактер, као што је обрезивање, урањање у воду при крштењу и сл. У античком Риму давање имена дјетету био је свечани дан — *dies lustricus*, који се славио 8—10 дана послје рођења дјетета. Ево неколико имена која су резултат таквог вјеровања: *Theodoros* (божји дар), *Heliodoros* (Сунчев дар), *Melitta* (пчела), *Dafne* (ловор), *Margaritis* (бисер), *Stefanos* (круна), *Sofia* (мудрост) у старих Грка; *Martius* (Мартов син), *Aurora* (зора), *Gemma* (драги камен), *Scipio* (штап), *Iustitia* (правда) у старих Римљана; *Daniel* (бог је мој судач), *Mihael* (ко је као бог), *Suzana* (љилјан), *Abel* (вјетар) у Јевреја; *Gottlieb* (богу мио), *Hrodoverhto* (сјајна глава), *Bär* (медвјед), *Minne* (љубав) у старих Германа; Божо, Богомир, Богослав, Божидар, Вук, Јеленко, Љилјана, Смиља, Ружица, Даница, Сунчаница, Огњен, Светомир, Златан и сл. у Хрвата и Срба. Многа имена захваљују своје поријекло и лик жељи родитеља да им дијете у животу буде носилац позитивних особина. То су махом поименичени придјиви. Римљани су своме дјетету давали име: *Fortis*, *Iustus*, *Pius*, да буде у животу храбар, праведан, побожан; стари Грци: *Areteus*, *Filomene*, *Kallistos* да буде морално чврст,⁶ да буде вољен, да буде лијеп; стари Германи: *Willibald*, *Kelti*, *Donald*, да буде храбар, срчан; Арапи *Emin* да буде веран и сл. У ту категорију иду и наша имена: Блага, Добра, Срећна или Сретна, Срећко. Посебну категорију чине апотропејска имена, која дијете треба да заштите од злих духова или демона, од злих очију, урока и сл. Таква имена изражавају неку негативну особину, приказују свога носиоца као

наказног, дефектног, који има неки ружан физички недостатак или облик, јер се вјеровало да му је то заштитно средство. У старих Грка најлазимо тако на имена Aischines (срамотан), Aishros (ружан), Strabon (шкиљав). Римљани из истих разлога дају имена Valbus (муцав), Brutus (ружан, глуп), Claudius (шепава). Том обичају одговарају у нашој старијој књижевности имена Грдан, Груба, Грубоња. И у наше вријеме је још негдје живо такво вјеровање. Ономанција има још у народу својих присталица. Вук Ст. Караџић у своме Рјечнику s. v. вук каже: „Кад се каквој жени не даду дјеца, онда надјене дјетету име Вук, јер мисле да им дјецу вјештице једу, а на вука неће смјети ударити. Зато су и мени овако име надјели“.

Наши преци донијели су са собом из своје прадомовине многа имена, од којих су се нека сачувала до данас. Најстарији наши писани споменици, као Супетарски Кастулар из 11. вијека (издање ЈАЗУ 1952), Светостефански хрисовуљ (Беч 1890), Дечанске хрисовуље (Гласник Срп. уч. друштва, књ. XII, Београд 1880) и многи летописи, типичи, записи и натписи садрже добрим дијелом антропонимијску грађу коју су Срби и Хрвати донијели са собом у данашњу своју постојбину. То су позната славенска имена која се састоје од два члана, као Бѣлослав, Берислав, Бранимир, Братослав, Будимир, Десимир, Доброслав, Домагој, Мирослав, Стрѣзимир, Стрѣзивој, Трпимир, Владимир, Вук(о)-мир и др. Од таквих двочланих имена правили су се често хипокористици и аугментативи скраћивањем и додавањем нарочитих суфикса на први дио имена, па су настале нове творбе, као Братац, Братача, Братецца или Братиша и сл. од Братослав, Деса, Десац, Десина према Десислав или Десимир, Вукац, Вучина, Вукоје, Вукан, Вукоња, Вукота, Вукоњица према Вук(о)мир, итд. Други дио ових имена -слав, -гој, -мир, -вој одговарају у грчким сложеницама другом дијелу -klēs, -doros, -krates или германским -bert, -lieb, -bald. Ти су завршеци у почетку имали сасвим одређено значење, али су касније, у дугој употреби, изгубили првобитно значење и постали мртви форманти без неког одређеног значења².

Та стара народна имена почела су постепено нестајати из употребе кад су наши преци почели примати кршћанство. Већ у Супетарском картулару сусрећемо кроатизирана кршћанска светачка имена. Тако према Andreas има Јадре, према Benedictus — Бенеша, према Clemens — Климин, Georgius — Јура, Зура, Martinus — Мартин и сл. Кршћанство је у почетку, из разумљивих разлога, допуштало велику слободу у

² Енциклопедија Лекс. завода, књ. 4 (1968), стр. 655.

избору имена при крштењу дјеце, нарочито одраслих. Али кад се кршћанство учврстило и овладало приватним животом вјерника, осјећа се све већи утједај цркве при избору имена. Култ светаца и лица које је црква канонизирала, а према њихову култу и њихова имена, нарочито од 12. вијека даље, долазе све више у употребу. Народна мушка имена као Берислав, Богдан, Братен, Братко, Будислав, Цветко, Драгоња, Драгош, Драгослав, Недељко, Познан, Раде, Ратко, Радослав, Радош, Стојан, Стојвук, Живан, и женска Борка, Цветна, Црнка, Данчица, Драгава, Лепка, Вида и сл., поред многобројних светачких и библијских имена, налазимо у другој половини 14. стољећа у Загребу (И. К. Ткалчић, Повијесни споменици града Загреба, књ. 5). Утједај цркве постао је искључив последице црквеног сабора или концила у Триденту (1563), на којему је створена одлука да се при крштењу дјеце дају само светачка имена. И поред све искључивости цркве, има случајева да се у матицама крштених и вјенчаних, уз календарска светачка имена спомињу и народна имена. Тако у оригиналном рукопису матице крштених и вјенчаних села Јурјева у Хрватском приморју, која обухвата вријеме од 1696—1759, nailазимо на овакве записе: Божица алити Анастажија, Рожалија алитер Љубица,³ Марија алитер Вука, Волфганг³ алити Вука, Цвета алити Виценца. Према томе, да ли је кршћанство дошло к нама преко Бизанта или Рима, и кршћанска имена имају грчки или романски лик.

Улога кума или куме при крштењу дјетета била је некада врло раширена и обична. Тај је обичај настао у средњем вијеку, па томе имамо захвалити што су се сачувала многа имена која би иначе била нестала. Црква³ је, из нарочитих религијских разлога, допуштала и више кумова и више имена. Плураљност имена (по два, три и више) јавља се на европском западу најприје у владарским и аристократским породицама. Тај обичај добива маха у доба Ренесансе и преноси се постепено на грађански сталеж и с временом у село. Црква је плураљност кумова и имена допуштала, с мотивацијом да дијете на тај начин стиче већи број заштитника небеских и земаљских. И данас, како је познато, постоји плураљност имена, нарочито у владарским породицама, али се законски признаје само једно име, и то прво, а остала се сматрају као почасна.

У средњем вијеку избор имена, која су дјеца добивала при крштењу, није био велик. Нека светачка имена у нашим приморским

³ Матице се односе на село које је било у склопу Војне границе гдје је службеник био њемачки.

крајевима стекла су велику раширеност, било да је светац с таквим именом био патрон цркве, мјеста или породице, било да му је црква прописивала нарочиту важност и чудотворну моћ, па су таква имена постала врло омиљена и обична. То нарочито важи за нека лична имена у нашим приморским крајевима: Антун (Анте, Тоне), Фрањо (Фране, Фран), Иван (Иве, Ивић), Јурај (Јуре), Матија (Мате); код женских имена Марија (Мара, Маре, Марица), Катарина (Ката, Кате, Каја), Луција (Луца), Виценца (Вица). Посљедица тога била је да су се од таквих имена с једне стране стварали многобројни хипокористици, деминутиви, аугментативи и пејоративи, а с друге стране људи и жене с таквим именима редовно су имали надимак, који је често вршио функцију властитог имена.

Свака револуција, мијењајући друштвену структуру, доноси промјене у личном имену, дајући при избору имена више слободе. И наша револуција оставила је у нашој антропонимији дубоке трагове. Било је чак случајева у којима је слобода у избору имена превршила мјеру. Тако је у Подгори код Макарске у матици рођених забиљежено мушко име Дарвин и женско Мелис (почетна слова имена Маркс, Енгелс, Ленин, Стаљин), а у Селима код Задра женско име Совјетка.

Илирски препород у првој половини 19. вијека представља такођер револуционарно вреће. Буђење националне свијести, идеја славенске узајамности, култ свега што је исконски народно није остао без посљедица у тадашњој антропонимији. Лична имена се кроатизирају, Лудвиг постаје Људевит, Игнац Огњеслав и Ватрослав, а јављају се и славенска, нарочито руска имена Игор, Олег, Јарослав, Збишко, Татјана. У том погледу лијепа књижевност, нарочито хисторијски романи извршили су снажан утицај. Тако су многи српски родитељи давали својој дјечи имена личности из романа Милована Видаковића⁴. У Хрватској су многе Бранке добиле име према Шеноином роману „Бранка“ и многе Неде према главној личности у Кумичићеву хисторијском роману Краљица Лепа. Популарном роману Марије Јурић Загорке „Гричка вјештица“ дугују своје име многобројни Дамири и Гордане у Хрватској. Народна пјесма, нарочито у Срба, непресушан је извор у избору имена дјетета.

У најновије вријеме мода врши у том погледу јаки утицај. У човјека је утврђена тежња да буде савремен, да кида са старим и традиционалним. Та је тежња усађена у човјеку и она је стара колико је стар и човјек. Одјећа, обућа, начин чешљања и уопће све што улази у начин

⁴ Ј. Скерлић, Историја нове српске књижевности, стр. 149.

живота и опхођење међу људима подвргнуто је сталним промјенама. Свако годишње доба доноси у том погледу неке новине и, захваљујући савременим средствима комуницирања, оне брзо налазе своје сљедбенике. Тако моди имамо да захвалимо што се у најновије вријеме јављају код нас све више страна имена у страном облику. Имена као Агнès, Астрид, Беатрица, Ренé, Долорес, Инге, Dick, Fery и сл. сусрећу се у градовима све више, а у нашим приморским срединама имена Алида, Елда, Марио, Гастон, Рикардо, Роберто. Овдје се поставља питање на које законодавац није мислио, могу ли родитељи давати дјечи страна имена у страном лику и тражити да се таква имена уносе у матицу. Закон треба да чува и штити чистоћу материњег језика која се на тај начин нарушава.

Облик личног имена у обичном, разговорном, фамилијарном говору често се мијења. Родитељи у имену најчешће изражавају своју љубав и њежност, па лично име често добива облик у којему је каткад тешко препознати прави лик имена. То су махом деминутивне форме које настају тако да деминутивни наставци долазе на основни лик имена или на његов хипокористик. У свакодневној и званичној употреби, у писму и говору, сусрећемо често таква имена, cf. Бранко, Иво, Вељко, Владо, Мате, Бранка, Милица, Лепа, Ружица, Савка и сл. Таквих творби налазимо у свима индоевропским језицима. На исти начин хипокористици опћих именица сéка, бра́цо постају права лична имена Сéка, Бра́цо. Често таква имена постају скраћивањем, тј. изостављају се на почетку или на крају поједини слогови, па се такви ликови каткада и сувише удаљују од основнога лика. Таква скраћивања могу бити посљедица и дјечјег говора или родитељског тепања, па такви ликови могу остати и трајно у употреби. Чини се да су таква скраћивања чешћа у женских имена, исп. Гита, Маргита, Марго, Марга — Маргарита, Рија, Маја — Марија, Ката, Рина — Катарина, Реза, Тера — Тереза, Труда, Герда — Гертруда, Рико, Фреди — Фредерико итд.

Лична имена, њихова творба и ликови од велике су важности у нашој ономастици, јер су од личних имена и њихових многобројних и разноврсних облика изведена многа породична имена или презимена. Словенци су прикупили нешто више од 200 личних имена, од којих су изведена многа словенска презимена. Постање породичних имена занимају не само језичког стручњака него и етнографа и хисторичара и сваког појединца. У постању породичних имена учествовали су разни фактори, субјективни и објективни, и стога је многа породична имена тешко објаснити. Потребно је дубоко заронити у прошлост у којој су се стварала наша породична имена. То је необично сложено питање,

јер се у њему сусрећу и испреплећу најразноврснији културни, социјални, економски, вјерски и ратнички утицаји. Рјечник, који би обухватио сва наша лична и породична имена, културна је потреба. Пред више од сто година бавио се том мишљу учени П. Ј. Шафарик, директор гимназије у Новом Саду и дјед по мајци К. Јиречека, али га је у прикупљању грађе за тај велики подухват омела смрт. И Т. Маретић осјећа недостатак таквог рјечника. Ономастичка грађа у великом Рјечнику ЈАЗУ, и по својој количини и по начину обраде, недовољна је, нарочито у првој половини Рјечника, гдје су извори из којих се црпао ономастички материјал врло оскудни. Наш ономастикон треба да нам, поред постања породичног имена, пружи, по могућности, и географску раширеност имена, а за нашу културну историју таква је књига врло важна и потребна.

Никола РОДИЋ
(Београд)

ИНТЕРФЕРЕНЦИЈА Ф : П И П : Ф

1. У Мирослављевоу јеванђељу, као и у другим споменицима из прве фазе формирања српскохрватске редакције ћирилских споменика, наилазимо на многе речи преузете из других језика, нарочито грчког, које су директно утицале на формирање нашег књижевног језика најранијег периода. Интересантно је зато пратити њихово прилагођавање и прихватање, поготово начин писања, који свакако одржава и њихов изговор. Јужни Словени су још пре стварања своје књижевности и формирања књижевног језика дошли у контакт са развијенијим културама и њиховим језицима, грчким и латинским, па су још онда били приморани да неке гласове прилагоде свом језичком систему, што је касније могло представљати само олакшицу и одраз већ прихваћеног стања. На ово је, свакако, утицао и налазио своје место закон престижа. Интересантно је зато пратити сучељавање неколико момената у том погледу, а најважнији су писарска традиција и пишчева и преписивачева обавештеност и индивидуалност, кроз коју се огледа и народни изговор.

2. У овом раду биће речи о интерференцији гласа *ф* са гласом *и* и обрнуто. Познато је, наиме, да прасловенски језик, а као његове континуанте и словенски језици, у свом гласовном систему није имао гласа *ф*. Језици са којима су дошли у контакт Јужни Словени, грчки и латински, имали су у свом гласовном систему овај глас, па је зато интересантно пратити његову судбину на нашем терену. Задржаћемо се првенствено на материјалу који нам пружа Мирослављево јеванђеље, али ћемо се осврнути и на материјал који нам пружају Маријино и Вуканово јеванђеље, Рјечник из књижевних старина српских Ђ. Даничића, Рјечник JAZU и неке дијалектолошке расправе.

којег је и Мирослављево јеванђеље, а такође и са исте територије, Хума, онда можемо закључити да је форма са *ī* била народна црта. Томе у прилог иду и потврде из каснијег периода. Даничић бележи у свом Рјечнику неколико форми са *ī* м. *ф*, нпр. *пилипъ*, *пилипо* (из 1100—1200. г.) и сл. Ову појаву констатује и М. Павловић у Белићевим одломцима босанског јеванђеља, где каже да се *ф* и *ī* мешају.²

5. У Рјечнику JAZU налазимо пуно примера са интерференцијом *ф* : *ī* и обрнуто узетих из књижевних споменика и народних говора. Тамо се наводе речи различитих категорија, антропоними, патроними, деминутиви и хипокористици са напоменом где се употребљавају, што је за нас веома важно. Тако се наводе облици *Pilip*, *Pilipa* (женско име), *Pilipac* (у Лици), *Pilipāš* (у Лици), *Pilipašić*, *Pilipenda* (у Лици; Матавуљ има и једну приповетку са истим називом), *Pilipić* (у Лици), *Pilipović* (Лика, Хрватска, Херцеговина), *pilozorija* (Хекторовић), *pilusop* (Зборник из 1520. год.) и сл.

6. Наши се дијалекти у овом погледу различито понашају. Видели смо да Рјечник JAZU даје углавном примере интерференције *ф* : *ī* из западних наших крајева (Херцеговина, Босна, Далмација, Лика). Међутим, ова гласовна појава позната је и нашим говорима на истоку. Тако, на пример, П. Ивић наводи за говор Галипољских Срба облике *īасуљ* и *Сийѣѣиан*³. И Д. Барјактаревевић констатује да се у Сјеничкој зони *ф* супституише са *ī* у именима и презименима, нпр. *Трѣйковић*, *Трѣйковче* и сл.⁴ Проф. Стевановић каже за источноцрногорски дијалекат да познаје појаву замене *ф* са *ī*, али та појава није позната целој територији, нпр. не у Васојевићима. Он бележи ове примере: *Трѣйико*, *Трѣйуновић*, *Трѣйковић*, *Трѣйун*.⁵ Д. Вушовић каже да у говорима источне Херцеговине сугласник *ф* уопште не постоји, већ се уместо њега изговара сугласник *в*. Међутим, каже да је у неким случајевима сугласник *ф* прешао у *ī*, нпр. *Трѣйун*, *Трѣйо*, *Трѣйико*, *Јдсий*⁶. Ова појава се среће у говорима и даље према западу. За говоре Јајца и околине проф. М. Павловић констатује замену *ф* са *ī* — *Пилиј ѿрм*, (фра)⁷, а М. Решетар за говоре католика и муслимана употребу *ī* м. *ф* у Босни, нпр. *Pranjo*

² М. Павловић, *Белићеви одломци босанског јеванђеља*, Зборник А. Белићу I, Београд 1921, стр. 245.

³ П. Ивић, *О говору Галипољских Срба*, СДЗБ XII, стр. 130—131.

⁴ Д. Барјактаревевић, *Новојазарско-сјенички говори*, СДЗБ XVI, стр. 66.

⁵ М. Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, ЈФ XIII, стр. 48—9.

⁶ Д. Вушовић, *Дијалекат Источне Херцеговине*, СДЗБ III, стр. 26.

⁷ М. Павловић, *О говору и сјановинију Јајца и околине*, СДЗБ III, стр. 109.

(уп. пат. Прањић), *jeritn* и сл.⁸ И П. Ивић констатује да ареа шире супституције *џ* са *ѡ* захвата један део Босне.⁹ За говоре Босанске крајине М. Дешић у својој дисертацији констатује поред других замена и замену *џ* са *ѡ*, нпр. *Пилићовић*, *Тријун-дан* и сл.¹⁰ За истарске говоре Ј. Рибарић каже да туђе *џ* замењују са *ѡ* — *Ostp*, *Stipran*, *Stipe* и сл.¹¹ Код кајкаваца такође налазимо интерференцију *џ* : *ѡ*. П. Скок наводи у свом Рјечнику хрватско-кајкавску реч *rosulica* (< *facōl*)¹², која се чује и у Панонији: *ѡдцелица* (у Барањи).¹³ За тал. *finestra* у средњој Далмацији чује се *ѡонисѡфра*, са *ѡ* м. *џ*. Дакле, на широкој територији нашег језичког подручја запажа се у народним говорима интерференција *џ* са *ѡ*, нпр. *Сѡејан*, *Сѡјејан*, *Сѡејановић*, *Сѡјејановић*. У говору Јањева, у којему се сукобљавају разни утицаји, имамо двојство: *Сѡѡејан* али *Филић*, *Фиља*, пат. *Филић* и сл.¹⁴ Блаже Конески у својој Историји македонског језика наводи да се у македонском у прво време *џ* прилагођавало словенском изговору и прелазило у *ѡ*, нпр. *Ничѡур* (име села у Реци < Никифор), *Сѡејанци* (село у тетовском крају) и сл.¹⁵

7. Из изложеног се види да на широкој зони наше језичке територије од најранијих времена па до данас глас *џ* интерферира са гласом *ѡ*. Поставља се питање да ли је то само проста замена лабиоденталног безвучног *џ* са билабијалним безвучним *ѡ* као што имамо замену лабиоденталног звучног *џ* са билабијалним звучним *б* (о интерференцији *v* > (w) > b и b > (w) > v вид. М. Pavlović, *Orbis scriptus, Festschrift für D. Tschizewskij*, 1966, стр. 622—623) или у томе треба тражити дубљих узрока. Наиме, поставља се питање да ли у тој појави треба гледати и супстратни подстицај несловенског типа или је једноставно схватити као супституцију. За осветљавање овог проблема свакако не треба мимоићи балканску миксоглоотију, па и шире, медитеранску. На ово нас упућују чињенице. На пример, женски дивоним и антропоним *Плана* (Црна Гора), који проф. М. Павловић методом микроанализе идентификује као базу **fla(eg)* са *џ* : *ѡ*, као што се показује у презимену *Пилејић*, гр. φλος (не „пиле“), јањевски патроним *Филић* : *Пи-*

⁸ М. Rešetar, *Der Istokavische Dialekt*, Wien 1907, стр. 117.

⁹ П. Ивић, *Два главна њрвца развоја консонантизма у српскохрватском језику*, Годишњак Фил. факултета у Н. Саду II, стр. 166—167.

¹⁰ Према материјалу М. Дешића за докторску дисертацију.

¹¹ Ј. Ribarić, *Razmjestaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri*, СДЗБ IX, стр. 81.

¹² Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I, s. v.

¹³ В. Ст. Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1935, s. v.

¹⁴ По мом материјалу.

¹⁵ Б. Конески, *Историја македонског језика*, Београд—Скопје 1966, стр. 68.

лић и сл. у зонама које идентификује као келтске.¹⁶ Облике са *й* м. *ф* налазимо и у другим језицима. Такав случај имамо у лат. *palagga*: гр. *πάλαγγα*, асс. од *πάλαγγξ*.¹⁷ Наша реч *йасуљ* (cf. P. Skok, Etimologijski Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika II, s. v.) одговара лат. *phasēlus*, гр. *φάσηλος*. Ерну-Меје поред ових облика наводе и деформисан лат. облик *passiolus*, са р м. *f*.¹⁸ Фриск наводи поред грчких облика *φάσηλος*, *φασίολος* и облик *πασίολος*, такође са заменом *ф* : *й*¹⁹, као што је случај у нашем језику. Међутим, по усменом саопштењу проф. М. Будимира то није ни грчка, ни латинска, већ старобалканска реч. Исти случај имамо и у називу бугарског града Пловдива. Стари облик овог имена био је *п'л'п'дивъ*, трач. *Pulprudeva* < гр. *Φιλπρόπολις*.²⁰ Меје-Вендријес наводе у компаративној граматици грчког и латинског језика да у неколико најстаријих италских докумената грчке безвучне аспирате прелазе у безвучне неаспироване, нпр. *Pilipus* (*Corpus Inscriptionum Latinarum*, I, 354), *triumpis* (*Quintilian*, I, V, 20)²¹, затим у најстаријим латинским посуђеницама *ampula* < *ἀμφορέυς*, *purpura* < *πορφύρα*, *raenula* < *φαινόλης* итд.²² На Крети, у Закону Гортина, такође налазимо п м. *ф*, нпр. *περοι* м. *φέροι* и сл.²³

8. Као што се види, овај процес је врло стар и распрострањен и треба га, бар што се нашег језика тиче, посматрати шире и у том оквиру. Мислим да овим путем треба и решавати овај проблем, путем супстрата, упоредном фонетиком, а не узимати га као изолирану појаву, односно просту супституцију. Стога ће се морати ово питање детаљније и све-страније претрести у овоме региону и другим индоевропским дијалектима.

¹⁶ М. Павловић, *Миксоглојске микроанализе и балканисцијичка ономасијика*, ЈФ XXIX, стр. 11.

¹⁷ А. Ernout—А. Meillet, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Latine*, Paris 1951, s. v.

¹⁸ *Idem*, s. v.

¹⁹ Н. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, s. v.

²⁰ Према усменом саопштењу проф. М. Будимира.

²¹ А. Meillet et J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris 1948, стр. 56—57.

²² *Idem*, стр. 32.

²³ *Idem*, стр. 29.

Жарко РУЖИЋ
(Нови Сад)

АКЦЕНТОВАНЕ ЈЕДНОСЛОЖНИЦЕ У НАРОДНОМ ЕПСКОМ ДЕСЕТЕРЦУ*

Одавно је примећено да се српскохрватске једносложне акценатске целине загонетно понашају у народним стиховима. Још је Лука Зима, говорећи о четворосложном „чланку“ у народним песмама, запазио: „Само у последњем слогу тога чланка не ће се лако наћи једносложна реч са самосталним акцентом“¹. Мало даље Зима додаје да таква реч „слабо кад долази“ и у последњем слогу шестосложног чланка. Маретић је писао неколико пута о намештању једносложница у српскохрватским народним стиховима. Он је то 1901. године само поменуо², да би након две године дао о томе одређеније податке³.

Најобимније је Маретић писао о једносложницама у *Metrici narodnih naših pjesama*⁴. Ради лакшег сналажења изложићемо у једној реченици његова запажања о дистрибуцији акценатски самосталних једносложница у несиметричном десетерцу: у четворосложном чланку једносложнице могу да стоје само на првом а у шестосложном на првом и трећем слогу; изузетно се јављају (као грешка) у четвртном и осмом слогу, док се у десетом слогу не јављају. У осталим слоговима не могу да се појаве.

* Овај рад представља скраћени одељак из довршене дисертације аутора.

¹ Л. Зима, *Метрика српских народних песама* (. . .), Програм Велике гимназије карловачке за школску годину 1874, Нови Сад, 1874, 11.

² Т. Maretić, *О грађи нашега народног десетерца*, Наставни вјесник, Загреб, 1901, knj. X, 146.

³ Т. Maretić, *Нови прилози о нашем народном десетерцу*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Загреб, 1903, knj. VIII, 46.

⁴ Т. Maretić, *Метрика народних наших песама* (у даљем тексту: *Метрика I*), Rad JAZU, 1907, knj. 168, 39—55.

У *Metrici muslimanske narodne epike* Маретић је дао прецизнија формулисања о намештању једносложница, која нису имали у виду К. Тарановски и М. Франичевић када су полемисали са његовим ранијим схватањима⁵.

У другом слогу једносложница не може самостално да стоји јер би са једносложном (наглашеном или ненаглашеном) речју испред себе чинила „неправу двосложницу“⁶. Што се тиче трећег слога, он „стоји додуше под иктусом, али у њему не може бити праве наглашене једносложнице, јер за њом свагда мора бити каква друга једносложница, с којом заједно чини неправу двосложницу, на пример

Други *јуш* ме боље дочекајте . . .
Није л' Бог до и срећа Божија . . .“⁷

Тако је и у стиху наведеном у *Metrici I*:

Пита *сву ноћ* Мићуновић Вуче⁸.

У свих пет Вукових књига Маретић мисли да би се нашло свега шездесетак стихова са једносложницом у четвртој слогу несиметричног десетерца. Он каже да је то „врло мален број, који према свијем десетерцима Вукова зборника стоји од прилике као 1 : 1000. За то ја мислим, да и овакве стихове треба бројити међу погрјешне“⁹. Наводимо неке од примера које је Тарановски од Маретића преузео и коментарисао¹⁰:

⁵ Т. Maretić, *Metrika muslimanske narodne epike* (даље: *Metrika II*), Rad JAZU, 1935, кпј. 253, 5—16. Уп. К. Тарановски, *О једносложним речима у српском сѝиху*, Наш језик, 1950, н. с., књ. II, св. 1—2, 26—41. У *Принципима српскохрватске версификације* он као литературу наводи и *Metriku II* (Прилози за КЈИФ, 1954, књ. XX, 27). Уп. и М. Franičević, *О nekim problemima našega ritma* (. . .), Rad JAZU, 1957, кпј. 313, 15—16. У литератури уз студију не наводи *Metriku II* (в. стр. 185). *Metriku II* није имао у виду ни С. Матић пишући расправу *Акцентај у нашем сѝиху* (у књ. *Наш народни еј и наш сѝих*, Нови Сад, 1964, в. стр. 321).

⁶ Уп. и *Metriku II*, стр. 7. и 15—16. Тарановски је указао и на трећу могућност, када је акценат једносложнице у другом слогу подређен акценту наредне двосложнице:

Кѝм свѝг кѝма // на сѝдове љѝра.

(*О једносложним речима* . . ., 27).

⁷ Т. Maretić, *Metrika II*, 7.

⁸ Т. Maretić, *Metrika I*, 52.

⁹ Т. Maretić, *Novi priloži* . . ., 46. Маретић је то поновио и у *Metrici I*, 43.

¹⁰ К. Тарановски, *О једносложним речима* . . ., 27—28. Он са разлогом сматра да се у последња три примера једносложница атомира.

Најпрва *кћер* Михаила бана . . .
 Под стари *град* на воду Морачу . . .
 Камо ти *мач* и мегдан јуначки.

У *Metrici II* Маретић опрезно коригује своје некадашње мишљење о једносложницама у четвртом слогу, али ипак верује да оне на томе месту сметају: „Стихови дакле са наглашеном једносложницом на крају првога чланка допуштају се, али нијесу, да тако речем, сасвим равноправни с другим *йравилним* (подвукао — Ж. Р.) стиховима“¹¹.

У шестом слогу десетерца једносложница не може да стоји из истих разлога због којих се не налази ни у другом слогу.

У осмом слогу десетерца Маретић је нашао свега петнаест једносложница. Оне, међутим, већином и не спадају у самосталне једносложнице, јер им је акценат подређен акценту суседних речи¹². Ево како ми читамо неке од тих стихова:

Да се јадна // за зѐлен-бѐр / хвѐтѐм . . .
 Да огледам, // мѐже_ли што / бѐти . . .
 Аман пашо! // тѐ_џтац, / тѐ_мѐјко . . .
 Кад сам пошла // у зѐ_час / зѐ те¹³.

У осмом слогу, дакле, једносложница не може да стоји. То потврђује и С. Матић, питајући се не представља ли тих петнаестак изузетака „само случајност“, јер ти стихови „звоне сасвим прозно ако се та једносложна чита као наглашена реч“¹⁴.

У деветом слогу акцентована једносложница не може да стоји јер би иза ње у десетом слогу морала да дође енклитика, што није у складу са синтаксичком структуром десетерца, односно са граматицом српскохрватског језика, или би морала да следи наглашена једносложница, а то десетерац не подноси.

У вези са једносложницама у десетом слогу Маретић је 1903. године писао: „У читавом зборнику Вукову не знам дали би се нашло десет таковијех стихова. То је тако незнатан број, да се такви стихови могу бројити међу погрјешне“¹⁵. У *Metrici I* он је одређенији: „Да би се на крају шестосложнога чланка налазила

¹¹ Види *Metriku II*, 8—9.

¹² Уп. два Маретићева примера у *Metrici I*, 48.

¹³ У јужној Херцеговини (Поплат, код Стоца) каже се *узџас* (и *узџес*).

¹⁴ С. Матић, *Акцентаи у нашем стику*, 352.

¹⁵ Т. Maretić, *Novi prilozi* . . . , 46.

наглашена једносложница, зато управо нема потврда. Налазимо додуше јуначке десетерце:

Ид'те, децо, пошли у добри час! . . .
Братимим те и јоште један *йуи* . . .
Дочека га бего Миралај-бег . . .

али да је [. . .] оно *добри час* управо један тросложни говорни акт то је већ речено [. . .]; па тако се говори и *један йуи*, а по свој прилици и *Миралај-бег*¹⁶. Маретић је у праву. То су заиста све вишесложне „неправе“ акценатске целине.

За Маретића је на почетку овог века било најтеже питање „зашто у јуначком десетерцу врло ријетко наглашена ријеч од једнога слога стоји на четвртом, на осмом и десетом мјесту“¹⁷. Он се нада да ће на то питање можда „само врстан музиколог моћи одговорити“¹⁸. На другом месту он пише: „Ја се морам задовољити, да правила о том намјештању изложим, како треба, а њихово право тумачење остављам другим истраживачима“¹⁹. Једино је одбио да у томе види некакву функцију акцента²⁰.

Након тридесетак година Маретић је ипак покушао да одговори на питање о једносложницама. Разуме се, он је то морао да заснује на одређеној концепцији ритма. У *Metriци I* он се изјашњава против појма стопе и акценатског фактора у народним стиховима, јер „с т о п а значи, да је акценат ритмички²¹, (или ритмички и говорни) размјештен у правилним размацама, а ти су размаци везани на стална мјеста у стопама. Како наши народни стихови нијесу основани на говорном акценту ни на квантитету и како ја ритмичкога акцента не признајем у изговарању (рецитирању) наших стихова, тако у њима нема ни оних правилних размака, а кад тога нема, онда нема дабогме у њему ни стопа“²².

У *Metriци II* он, међутим опрезно мења свој однос према метрици народних песама:

¹⁶ *Metrika I*, 48—49.

¹⁷ Исто, 5.

¹⁸ Исто, 5.

¹⁹ Исто, 40.

²⁰ Исто, 53.

²¹ „Ритмички акценат“ Маретић изједначује са „мелодичким акцентом“, односно „иктусом“ на непарним слоговима (в. *Metriку I*, 3).

²² *Metrika I*, 13. О говорном и ритмичком акценту в. стр. 6—10.

„Главно или право мјесто таквим је ријечима под ритмичким или пјевачким акцентом, што се у латинској метрици зове иктус. Да бисмо то разумјели, треба узети на ум, да метрика наших народних пјесама није основана на говорном или граматичком акценту [. . .], дакле се у пјевању не држе и не могу држати говорнога акцента, него ритмичкога, а томе је акценту у десетерцима мјесто у слоговима првом, трећем, петом, седмом и деветом без обзира, слаже ли се он или не слаже с говорним акцентом“²³

Као што видимо, да би објаснио зашто једносложнице по правилу падају на непарне слоге, Маретић је овог пута метрику народних песама засновао на Вуковом мелодијском иктусу, чиме је индиректно признао стопу. Док је у *Metrici I* тврдио да се текст не мора прилагођавати мелодији, јер народне певаче, „не боли одвише глава, ако се једно с другијем не слаже до краја, него се само више или мање једно другоме приближује“²⁴, дотле у *Metrici II* излази да се једносложнице обавезно прилагођавају напеву, односно мелодијском иктусу. Зашто се само оне прилагођавају, тј. зашто само једносложнице обавезно падају на места „ритмичког“ акцента, односно иктуса, то нам Маретић неће одговорити, али ће покушати да објасни зашто не могу да се нађу на четвртој и осмом слогу: „Наглашене једносложнице на поменутиим мјестима нијесу народним пјевачима зато миле, што не стоје под иктусом, осим тога зато, што стоје међу два иктуса, па би се морале слабијим гласом изговарати и пјевати, т.ј. као слогови без иктуса, дакле као једносложне енклитике [. . .], а тако се оне не изговарају и не пјевају, него им остаје сва снага њихова граматичког акцента. Тај сабој трију акцената, т.ј. двају ритмичких и једнога граматичког, који је међу њима, за говор је, а још више за пјевање неприличан, незгодан, хрпав (рогобатан), зато се томе сабоју пјевачи и казивачи уклањају што више могу“²⁵.

На питање зашто се граматички акценат једносложница на парном слогу не пренесе ритмички на непарни слог, као што се дешава у вицесложницама, Маретић одговара да „премјештање граматичког акцената и мијењање у ритмички може да буде само у истој ријечи, и то у правој или неправој тросложници и четворосложници [. . .]. Кад је тако, онда ја питам: како ће наглашена једносложница премјестити свој граматички акценат са свога јединог слога?“^{25а}

²³ *Metrika II*, 5—6.

²⁴ *Metrika I*, 3.

²⁵ *Metrika II*, 13.

^{25а} *Metrika II*, 14.

У Маретићевом тумачењу постоје слаба места. Ако оставимо по страни његово првобитно гледиште, да се „многе пјесме, које имају сасвијем исти метар, пјевају различнијем напјевима“ и да се „лијепо и складно може и проза пјевати“, намеће се пре свега питање: како то да се лако пева, на пример, стих:

Пошета́ла ца́рица Ми́лица

у коме мелодијска стопа отцепљује слоге двеју тросложница (*цáрицá / цá Мí / ли́ца*), а не могу стихови:

Да огледам // мо́же ли́ шíво / бити . . .
Та́ко ће́ш шíи // погубит Момчила,

у којима стопа нашева не сече ниједну реч у полустиховима са једно-сложницама? Друго, зашто каже да би у говорењу стиха сметали ритмички акценти, кад их у *Metrical I* не признаје? У казивању стиха:

Ка́мо ти / ма́ч // и ме́гдан јуна́чки

нема сабоја“ акцената, па ипак је то погрешан стих. Треће, око десетог слога такође не постоји сабој трију акцената. Четврто, зашто се у случају двеју узастопних једносложница пригушује граматички акценат баш оне која је на парном слогу? Пето, зашто би у певању сметао сабој акцената кад је познато да постоје различите гусларске интерпретације, у којима су могућа свакојака преношења акцената²⁶. У казивању, међутим, то није могуће а да се ритам не повреди. То је у ствари Маретић и осетио.

Изостајање акцента на четвртом и десетом слогу десетерца различито је тумачено. Зима је у тој појави видео пажњу народног певача да на тим местима избегне акценат²⁷. Матић то тумачи аналогично према принципу књижевне акцентуације, у којој изостаје акценат на крају речи: „Тај принцип је пренесен у стих“²⁸. Јакопсон и Тарановски, као што је познато, сматрају да се тиме манифестује трохејски карактер десетерца.

²⁶ В. о томе: R. Jakobson, *О структури стиха српскохрватских епова* (у књ. *Linguistika i poetika*, Beograd, 1966, 154). Аутор овог рада је у детињству познавао гуслара Максима Јањића из Убоска у Херцеговини, који је најрадије остваривао мелодијске иктусе на парним слоговима.

²⁷ L. Zima, *Nacrт naše metriке narodne* (. . .), Rad JAZU, 1879, knj. XLVIII, 220.

²⁸ С. Матић, *Акцентнај у нашем стиху*, 345—346.

Не помињући Маретићево накнадно објашњење у вези са дистрибуцијом једносложница, Тарановски је полемисао са његовим схватањима израженим на почетку века. Он је утврдио да се једносложнице на парним слоговима или „потпуно атонирају или се њихов акценат до те мере ослаби да се оне у ритмичком погледу изједначују с ненаглашеним слоговима“.²⁹ Ако не може ни једно ни друго, онда је реч о погрешном стиху³⁰. У непарним слоговима, међутим, њихов акценат може да буде подређен „акценту идуће вишесложне акц. целине“, али га може својом јачином и превазићи³¹. Да би могла бити наглашена „испред акцентованог слога вишесложне акц. целине, испред такве једносложне речи мора се направити пауза“³². Зато једносложнице најчешће стоје на почетку полустихова (1. и 5. слог).

Да би одговорио на питање зашто се једносложнице у трохеју јављају само на непарним слоговима, за разлику од јамба, у коме се налазе и на јаком и на слабом времену, Тарановски полази од природе српскохрватског трохеја и долази до закључка да њихову појаву на непарним слоговима омогућују јаке границе између акценатских целина пред тим слоговима.

Ово тумачење није прихватљиво из простог разлога што обично не постоји потреба за наглашавањем једносложница на непарним слоговима. За пример кад јачина акцента једносложнице превазилази акценат вишесложнице која јој следи, Тарановски наводи стихове:

Ој, Милошу, *наш* рођени брата . . .
Жива тебе, брата, *бог* убио.

Тачно је да се оне могу и нагласити, али у говорењу ауторова краја једносложнице ће се у првом стиху атонирати:

Ој Милошу, *наш* рођени брата³³.

Потврду за ово аутор је нашао не само у интерпретацији десетерца у своје завичају него и код других истраживача. Тако је још Шрепел

²⁹ К. Тарановски, *О једносложним речима . . .*, 30.

³⁰ Исто, 28.

³¹ Исто, 30.

³² Исто, 30.

³³ У овом случају то тражи и смисао текста: браћа се Милошу *обраћају*, тј. не дозивају га. Нелогично је нагласити реч *наш*, уместо реч *рођени*, која је носилац и емоционалног акцента.

указивао на атонирање једносложнице чак и у седмом слогу, као и на „невољу“ са таквим стиховима у којима она остане наглашена³⁴.

У новије време о томе је писао и Ј. Вуковић, који се осврће баш на примере Тарановског, међу којима и на горњи стих, сматрајући да се једносложнице у њима атонирају³⁵.

Све то на одређен начин потврђује и С. Матић, који пише да у првом слогу десетерца, на пример, у стиховима:

Бог убио сваког ришћанина —
 Ти не држи вјере у Турцима —
 Њи четири к'о четири брата —

„једносложна може стојати самостално, али она *чешиће* (подвукао — Ж. Р.) губи своју самосталност везујући се, јаче или слабије, за реч која јој следује: ббг = љбио“³⁶. Матић, не без разлога, тврди да се на почетку стиха и по две једносложнице могу атонирати, са чиме се потпуно слажемо, нпр.:

Тад_он рече // Фочић Мемед/аги³⁷.

Готово у свим примерима са једносложницом у седмом слогу које наводи Шрепел а за њим и Маретић, једносложница је атонирана или није самостална. Ево примера које наводи Маретић³⁸:

Из момка је // зџлен_бџр | никао . . .
 Тсбе проси // наш м_л_д_з_џи | Алага . . .³⁹
 Па подвикну // што_га г_л_с | доноси . . .
 Да је знадем // да је т_и_д_ј_стина . . .⁴⁰
 Од Турака // м_а_ло к_џ | утече . . .
 Ако л' би се // у њу | к_а_д в_р_а_т_и_о . . .
 Ја ћу искат, // што_т_и д_а_и | не можеш . . .
 Да ти речем // дв_и_је_т_и_р_и | ријечи . . .
 Кад ујутру // б_џ_о_д_а_и | освану.

³⁴ М. Šrepeľ, *Акцент и метар јужнословенских народних pjesama*, Zagreb, 1866, 56—57.

³⁵ Ј. Вуковић, *Ка даљем истраживању версификације у нашем народном десетерцу*, Народно стваралаштво, Београд, 1962, св. 1, 12.

³⁶ С. Матић, *Акцентнај у нашем стику*, 350.

³⁷ Исто, 350.

³⁸ *Metrika I*, 47. Акцентовање је наше.

³⁹ По Маретићу би се прве две једносложнице изговарале као једна реч: *нашмлад* (*Metrika I*, 37).

⁴⁰ По Маретићу би то биле две акценатске целине (*да је | т_и_о*), као и у осталим примерима.

Само у следећем стиху једносложница је, по нашем осећању, самостална и има несумњиво пун акценат:

Чини ми се, // старѝ свѝи да ѝдѣ.

У стиху:

Знадеш, брате, // штѣ ти / кдѣ / пѣсрѣ

Једносложница би могла да се у дикцији двојако реализује.

Као што смо видели, једносложне акценатске целине атонирају се готово по правилу и у *нейарним* слоговима. У седмом слогу оне се ретко и налазе. Поставља се питање зашто се једносложнице атонирају у првом и петом и зашто се избегавају у седмом слогу. То се може објаснити у складу са општим принципом десетерачког ритма. У десетерцу се јављају паралелизми било парносложних акценатских целина било двеју тросложница у силабичкој равнотежи. У првом полустиху обично налазимо парносложнице. Када се у првом слогу нађе једносложница, иза ње по правилу следи тросложница, и то обично са акцентом на своје првом слогу, на пример⁴¹:

Тад_гѣворѝ // Краљевићу Марко.

Тенденција ка парносложности долази овде до изражаја атонирањем једносложнице, чиме се формира парносложна (четворосложна) јединица. Но без обзира на то да ли се атонира, она се укључује у четворосложни сегмент.

Слично ствар стоји и са једносложницом у петом слогу десетерца:

Ој Милошу, // наш_рѣђенѝ / брате . . .
Брже пиши // лѝст_кнѝгѣ / бијеле.

Као што се види, иза ње обично следи тросложна или двосложна акценатска целина. У првом случају формира се парносложна, а у другом тросложна јединица, која стоји у силабичкој равнотежи са наредном тросложницом. Чињеницу да се једносложнице претежно јављају у првом полустиху, објашњавамо тиме што се у њему лакше формира

⁴¹ Тако у песми *Женидба Душанова* на укупно 76 једносложница у првом полустиху — свега 8 припада типу $\underline{\quad} / \underline{\quad} \underline{\quad}$, нпр.:

Он телѣла // пусти у сватове

парнословна јединица. То значи да не треба тражити објашњење у претходној паузи, као услови за наглашавање, како мисли Тарановски.

Друкчије ствар стоји са једнословником иза двословнице:

Знадеш, брате, // штѡ ти / кдњ / посрђе.

Као што се види, на седмом слогу она разбија десетерачки систем акцентских целина, формирајући комбинацију 2+1+3, у којој се једнословница теже атонира баш због тога што се не налази на почетку полустиха, односно непосредно уз акценат главне речи. Подређивање акценту наредне трословнице не одговара, јер би до спајања дошло на осетљивом месту стиха. Отуд се она ретко налази на седмом слогу.

А сада да видимо како стоји ствар са осмим слогом. По Тарановском испред парног слога нема паузе као услова за наглашавање једнословнице: „Кад српски трохеј не допушта синтакстичку паузу после непарног слога (јаког времена), не допушта ни емоционалну паузу на томе месту. Отуда при читању:

Да_знам, лице, // да ће те / ста̑р / љубит . . .

ритам се губи; међутим, при друкчијем читању:

Да_знам, / лице, // да_ће_те ста̑р / љубит . . .

ритам је очуван, јер ниједна јака граница између акц. целина (у дикцији — пауза) не нарушава трохејско фразирање⁴².

Маретић наводи примере из којих се види да десетерац понекад допушта чак и синтаксичку паузу после првог и седмог слога. Ево два примера са паузом иза седмог слога:

Родиће ти, // к'о и ја, / јунака
Иди тамо // са земље, / неправдо

Пошто су стихови ритмични, не бисмо рекли да је у примеру који Тарановски наводи као илустрацију, ритам повређен због емоционалне паузе иза седмог слога, јер шта да кажемо за горње примере, у којима је удружена емоционална пауза са синтаксичком паузом иза јаког времена, а ритам је сачуван.

⁴² К. Тарановски, *О једнословним речима . . .*, 36.

У првој варијанти Тарановског ритам је у основи повређен због тога што једносложница на осмом слогу грубо разбија паралелизам силабички истородних акценатских целина, и то на осетљивом месту у стиху, стварајући за десетерац неприхватљив систем (3+1+2). Акценатска целина са акцентом на осмом слогу тежи да допире до краја стиха. Отуда је узалудно настојање да се померањем границе између акценатских целина иза осмог слога, тј. да се трохејским фразирањем спасе ритам стиха.

Једносложница на четвртом слогу ремети систем парносложности акценатских целина:

Ово је | грѣб // побратима мога . . .
Најпрва | кћѣр // Михаила бана.

Као што се види, створен је однос 3+1, и то на ритмички осетљивом месту. Да повреда ритма не настаје због јаке границе иза непарног слога, лако ћемо доказати. Међу примерима са једносложницама на четвртом слогу које Маретић наводи, постоје и такви код којих је заиста укинута граница иза трећег слога:

Или си људ // и ништа не знадеш.

Трохејски ритам, међутим, није сачуван, иако би према тези Тарановског требало тако да буде⁴³. Он не помиње овакве случајеве у првом полустиху.

У наведеном примеру немамо могућности ни да се једносложница на четвртом слогу атонира. *То служи и као доказ да једносложница избегава четврти слог не само због тога што се тиме ремети систем парносложности него и због акцената на четвртом слогу.* Зато се на томе месту у Маретићевим примерима налазе претежно једносложнице које могу да се атонирају, на пример:

Кòјā_је_тŷ // Роксанда ђевојка.⁴⁴

Ритам је сачуван због тога што је једносложница атонирана, а као последица долази укидање границе на томе месту.

⁴³ Уп. раније наведени пример за 8. слог (да ће те стар/љубит).

⁴⁴ Најлакше се атонирају заменице. У *Metrici II* Маретић наводи готово све такве примере.

После свега што смо видели, разумљиво је зашто нема ниједног стиха са једносложницом на десетом слогу. Претпоставимо ли такву појаву, на пример:

Ој Милошу, // рођени / брате / *нш*,

није тешко утврдити да је у другом полустиху десетерачки систем акценатских целина грубо нарушен, при чему и акценат пада на најосетљивији парни слог десетерца.

Чињеница да се једносложнице због нарушавања система акценатских целина, односно због аритмије уклањају са десетог, осмог и четвртог слога, а да као наглашене могу стајати на првом, петом и седмом слогу, истовремено потврђује и трохејски карактер десетерца. Међутим, пошто не одговарају ни у овоме случају, проценат њихове употребе у односу на парносложнице, као што је познато, знатно је мањи у десетерцу (око 3⁰/₀) него у прози (око 7⁰/₀). Па и тај мали број, као што смо видели, десетерац обично прилагођава систему акценатских целина: једносложнице се по правилу атонирају⁴⁵.

Најбољи доказ за ритмичку функцију акцента у несиметричном десетерцу налазимо у могућности да се тај стих може организовати са контрахрохејским, односно јампским ритмом. Одлучујућу улогу ту има акценатована једносложница на четвртом слогу, а затим и јампски распоред акцената у другом полустиху, нпр.:

А тѣ ћеш / *бийи* / ' до мене / свѣкоме (Вук, II, 589)^{45a}.

Сви су акценти на парним слоговима, те је тај стих у контексту трохејских стихова аритмичан. Међутим, у контексту јамба таква структура је природна, на пример, у Јазе Костића:

И ђнѹ / *нѡћ* // кад Мѡрка / *убише*.

Према томе акценатована једносложница на четвртом слогу несиметричног десетерца открива суштинску разлику између српскохрватског трохејског и јампског ритма.

Две узастопне једносложнице. Маретић је приметио да се на крајевима народних стихова не налазе две једносложнице које су саме

⁴⁵ Ритмичку игру која у вези с тим настаје лепо је доживео и изразио С. Винавер у раду *Покушај ритмичког ироучавања мушког десетерца*, Прилози проучавању народне поезије, Посебна издања, бр. 1, Београд, 1940, 230.

^{45a} Податке наводимо према издању Вукових песама у редакцији Р. Алексића, Београд (Просвета), 1953.

за себе носиоци акцента, док на другим местима „томе има сва сила потврда“⁴⁶, на пример, у десетерцу:

*Бог сам знаде, је ли тако било . . .
Нека Бог зна, добро бити неће . . .
Два славуја сеу ноћ препјеваше . . .
Да би Бог до сваком ко шио хоће.*

Он сматра да није случајно то што се две узастопне једносложнице не налазе на крају стиха и препушта другим истраживачима да утврде разлог таквој појави.

Пре Маретића Шрепел је у II књизи Вукових песама испитивао намештање двеју узастопних једносложница. У неким примерима на првом месту се налази проклитика на коју он преноси акценат. Утврдио је да се „оваки трохеји налазе готово увијек на *йочейку десетерца*“ (подвукао — Ж. Р.)⁴⁷. Од укупно 430 примера свега је тридесетак нашао „у другој или трећој стопици“.

Шрепел не помиње четврту „стопу“. У неколико хиљада десетераца из II Вукове књиге аутор овог рада је нашао само један стих са акцентованим једносложницама на седмом и осмом слогу:

Ако будем, брате, још ѿри дана (Вук, II, 241).

Није чудо што и Маретић наводи само један такав стих. Та је појава веома ретка и на крају првог полустиха.

Све то значи да десетерац избегава две узастопне једносложнице на ритмички осетљивим местима. Што се тиче седмог и осмог слога, они су обухваћени једном акценатском целином или од осмог слога почиње тросложница као протутежа претходној тросложној јединици. Тамо где се узастопно појаве акцентоване једносложнице, оне се и по Шрепелу и по Маретићу намештају тако да је иктус на првој, дакле на *нейарном* слогу. Јасно је да се тиме изражава трохејска природа десетерца. То посредно значи да је акценат правих двосложница на непарним слоговима такође ритмички функционалан.

Једносложница са йроклийком. Постоји паралелизам између намештања двеју узастопних једносложница и једносложнице са проклитиком. Маретић је приметио да се ове друге избегавају на крају десетерца (нпр., *на да̑н, љ гра̑д, за час, о злу, на њ̑*). Он мисли да је то због тога што је „таковим двосложницама први вокал кратак“ и додаје

⁴⁶ *Metrika I*, 52.

⁴⁷ М. Šrepel, нав. дело, 46.

да су двосложнице „с узлазним [дугим] акцентом на приједлогу посве обичне на крају десетерца, на пр. *на́ ме, за́ те, у́ се* и т. д.“⁴⁸

Треба узети у обзир то што се у овом случају на другом месту налази енклитика, док се у горњим примерима на истом месту налази једносложница која је сама за себе носилац акцента. Отуда не бисмо рекли да је узрок поменутом избегавању краткоћа акцента на првом вокалу, односно тежња ка квантитативној клаузули. Познато је, наиме, да се на крају десетерца допуштају и праве двосложнице са кратким акцентом. Осим тога, наше испитивање показује да се поменута појава веома ретко јавља и на крају првог полустиха, као и на седмом и осмом слогу. Па и кад се тамо нађу, акценат се преноси на проклитику, тј. са парног на *непарни* слог, нпр.:

Како дође, // с њима *у́ ред* стаде (Вук, II, 138).

С друге стране, једносложнице са проклитиком не избегавају се на почетку полустихова, баш као ни једна самостална или две узастопне једносложнице. Јасно је, дакле, да постоји паралелизам у њиховом намештању.

Према свему, дакле, несиметрични десетерац, строго избегава једносложне акценатске целине на десетом и четвртом слогу због тога што оне на тим местима разбијају систем силабичких равнотежа, као и због акцента на ритмички најосетљивијим парним слоговима стиха. На осмом слогу једносложница такође ремети систем корелације сегмената у другом полустиху десетерца.

Акцентована једносложница на четвртом слогу и акценти на осталим парним слоговима несиметричног десетерца остварују јампски ритам, који не одговара трохејском ритму.

Иако се јављају на непарним слоговима (првом, петом и седмом), једносложнице се тамо обично атонирају и укључују у систем корелације силабичких сегмената у десетерцу.

Избегавање двеју узастопних акцентованих једносложница при крајевима полустихова указује на тежњу десетерца да на ритмички осетљивим местима стиха оствари компактну акценатску целину; реализовање иктуса по правилу на првој од двеју једносложница у почетку полустихова потврђује функционално-трохејску тенденцију десетерца. Исто тако избегавање проклитике и једносложнице при крајевима полустихова и преношење акцената на проклитику у непарном слогу такође указује на бинарно-трохејску десетерачку структуру.

⁴⁸ *Metrika II*, 49.

Момчило Д. САВИЋ

(Београд)

ПОРЕКЛО И ЗНАЧЕЊЕ ЈЕДНЕ РЕЧИ ИЗ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

(ћелак)

Било зато што је релативно скорашњег настанка било зато што је постала на источној периферији наших говора и уклопила се у њихов покрајински лексички фонд, дакле говора који су дали мало (да не кажемо ништа) нашем књижевном језику, тек чињеница је да реч *ћелак* нисмо успели да нађемо у низу речника и збирки речи у којима смо сматрали да ће бити регистрована. Ако је тачно да је настала у источној Србији — како оправдано претпостављамо (што ћемо настојати да докажемо) — и да је постепено проширила своју ареу тиме што је пренета и западно од Велике Мораве, она је ипак остала само део говорног фонда, још увек без права на улаз у писану реч. Ако схватимо да је подручје на коме се некад чула било прилично уже него данашње, онда нас не треба чудити што је не налазимо ни у Вуковом *Српском рјечнику*¹, а још мање у *Рјечнику хрватског или српског језика* Југославенске академије наука². Нисмо је очекивали ни у *Речнику косовско-меџохијског дијалекта* чији је аутор Глиша Елезовић³, ни у *Turcizmita и srpskohrvatskom jeziku* Абдулаха Шкаљића⁴ као ни у *Etimologijskom rječniku hrvatskoga или srpskoga jezika* Петра Скока⁵. Интересантно је, међутим, да ову реч не помиње ни Александар Белић у свом делу *Дијалекти источне и јужне Србије*⁶, а не даје је ни Маринко Станојевић

¹ Користили смо IV издање, Београд 1935.

² Dio III, Zagreb 1887—1891.

³ Београд 1932.

⁴ Сарајево 1966.

⁵ Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1971, I том: А-Ј.

⁶ *Српски дијалектолошки зборник*, књ. I, Београд 1905.

у *Прилозима речнику тимочког говора*⁷ (иако би — по нашем мишљењу — требало да је буде најпре на овом терену). Напоследку, констатовали смо је у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*⁸. Ту, у књизи V на стр. 81, стоји дословно:

БЕЉАК, -ака, м покр. дечак, шипарац, момчић. — За мушкарца . . . од 14 до 16 година [каже се] шипарац . . . ђелак у Левчу (Трој., Гл. ЕМ 1926, 61). Од десете до петнаесте године зове се момчић, чирак, шипарац и ђелак (Грб. С. 1, 140). Кад сам бија ђелак (дечко) таг сам једва чекаја да ме Бог тамо [у то село] однесе (Ђорђ. Т., Кар. 1903, 90). (Тимок, С—Ц).

Несумњива је заслуга састављача овог *Речника* што су ову реч регистровали и што су јој — рекли бисмо — унеколико одредили значење. Што се тиче њеног порекла, оно је запостављено, с обзиром на то да се састављачи уопште нису упуштали у етимологију.

Да је ова реч заиста поникла у источној Србији, и поред тога што се данас среће и даље од леве обале Велике Мораве према западу (нпр., у Левчу), куда је доспела с постепеним продирањем елемената говора источне Србије, најбољи доказ је то што је на том терену најпре и констатована, како се види из објашњења датих у *Речнику*. Пример наведен из часописа *Кар[ашки]* већ по свом дијалекталном руху указује на говоре источне и јужне Србије, док се друге две скраћенице такође односе на материјале с овог подручја: Грб[ић] С[аватије, *Српски народни обичаји из Среза Бољевачког, Српски етнографски зборник XIV, 1909*]; С[танојевић Станко] и Ц[ветковић Милан, *Збирка речи из Црне Реке (Тимочки крај), 1899*].

Но пре него што укажемо на приближно тачно значење ове речи, што ће бити прилично лакше него кад се ради о путевима које је превазила пре него што је добила свој данашњи облик у нашем језику, нужно је назначити да се она на подручју на коме је настала чује као *ђелак -ака* (узев у обзир дијалектални акценатски систем који одступа од акценатског система књижевног језика), а не као *ђелак -ака* (како једино мора да гласи у књижевном језику)⁹.

Ма колико да се ради о покрајинској речи, није случајно што је запажена и забележена релативно касно. Склони смо да верујемо у њен

⁷ *Српски дијалектолошки зборник*, књ. III, Београд 1927, стр. 179—194.

⁸ Београд 1959 и даље.

⁹ Дијалектални акценат ове речи проверио сам с професором Игрутином Стевовићем, на чему му најлепше захваљујем.

скорашњи настанак, па стога њено порекло не треба тражити ни у старословенском ни у раним страним лексичким и другим утицајима на наш језик и његове говоре. А будући да се данас среће као покрајинска, тј. ограничена на источну Србију и Поморавље у ширем смислу, природно је очекивати да је њен настанак могућно везати за неки од суседних језика, односно од говора оних језика који су се у даљој и ближој прошлости налазили (или се и данас налазе) на периферији данашњих наших говора поменути зоне или још увек живе на истом терену с нашим говорима. Али, на жалост, наша лексичка испитивања у том правцу на постојећем прикупљеном материјалу остала су без резултата. Није нам пошло за руком да наиђемо у речницима суседних словенских (бугарског и македонског) и несловенских језика (албанског и румунског) ни на какву реч коју је могућно без дубље анализе довести у везу с нашом речју *ђелак* како на фонетском тако и на семантичком плану¹⁰.

Међутим, ако нам могућност разрешења проблема нису дали помени речници суседних језика, од којих неки доносе, поред књижевног и савременог, и архаични и дијалектални речнички фонд (или бар указују на њега), случај нам је дозволио да на нешто што би — као врло вероватно — указивало на порекло ове наше речи (посматрано и фонетски и семантички) наиђемо у влашким говорима источне Србије, тј. баш на оном географском подручју на коме се српски и влашки говори преплићу и на коме је ова реч најпре и забележена у нашем језику, односно као саставни део тамошњег српског говора.

¹⁰ За бугарски смо прегледали: А. Дновернуа, *Словарь болгарского языка*, 1885, без места издања; Найден Геровъ, *Рѣчникъ на българскый языкъ*, Пловдивъ 1895; *Речник на свремениа български книжовен език* (главен редактор Стоян Романски), Българска академия на науките, том пръв, А-К, София 1955; Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, И. Заимов, Ст. Илчев, *Български етимологичен речник*, Издателство на Българската академия на науките, София 1962 и даље; Марин Младенов, *Бугарско-српскохрватски речник*, Београд 1967; за македонски: *Речник на македонскиот језик* (со српскохрватски толкувања) у редакцији Блаже Конеског, Скопје 1961; за албански: Angelo Leotti, *Dizionario albanese-italiano*, Roma 1937; за румунски: Lazăr Şăineanu, *Dicţionar universal al limbii române*, ed. VIII-a, Craiova, sine anno; *Румынско-русский словарь* (под редакцией Б. А. Адрианова и А. Е. Михальчи, Москва 1954; *Dicţionarul limbii române literare contemporane* II, D-L, 1956 и *Dicţionarul limbii române moderne* 1958, оба Bucureşti, Editura Academiei R. P. R. — Уједно напомињемо да искључујемо могућност повезивања наше речи с мађарском речју *dyer(m)ek* 'дете', узев да је на подручју на коме се чује наша реч искључено сагледати мађарски утицај у историјски догледном периоду, иако би се и у овом случају могла претпоставити извесна подударност, више семантичка него фонетска. — Посебну захвалност дугујемо професору Радосаву Бошковићу, који нам је указао на низ радова о којима претходно нисмо били обавештени.

У својој збирци *Cîntece bătrînești și doine*, састављеној од народних лирских и епских песама на румунском језику које је сакупио углавном на нашој државној територији јужно од Дунава на којој се чују влашки говори (у њој се, иначе, налази само незнатан број румунских народних песама са бугарске и румунске државне територије), румунски фолклориста Cristea Sandu Timoc даје, између осталих, под бројем 70 на стр. 143—146, и песму *Tarul Murat și Radu Voivoda* [’Цар Мурат и војвода Раду’]¹¹. Он одмах и наводи (у *Indice de informatori*, стр. 505) да ју је чуо између 1937. и 1939. године од Симе Прунара из села Злокуте (sic!) код Неготина, од кога је у том периоду записао 56 песама. Нагласимо да је реч о песми — балади, како је назива састављач збирке у *Prefață* [’Предговору’] — која се не среће у румунском народном стваралаштву северно од Дунава¹². У њој се говори како је војвода Раду на превару одведен у Цариград, после чега долазе стихови (стр. 144):

Murat țaru de-l vedea,
Da ordinu a-l tăia:
— Voi cincî sute de gelați,
Geaba ciorba mi-o mîncăți;
Pe Radu de nu-l tăiați,
Capu-n țapă-i alinați!
Gelații mi-l buldușea,
La Bosfora mi-l ducea,
Gata capu a-i tăia,
Numa-n lanțuri mi-l ținea.

Важно је, међутим истаћи да је румунски скупљач, попут највећег броја оних који су се бавили на терену овим послом, имао пред очима књижевну, а не и језичку страну прикупљеног материјала, па је све сакупљене песме (осим једне једине) дао у, мање-више, румунском књижевном руху, односно у оном обличју које је сматрао да се уклапа у књижевну норму. Можда га је на такав корак навела и немогућност да се адекватно, без посебног система типографских знакова, пренесе

¹¹ Коришћено је издање: București 1967. Прво, нешто непотпуније издање појавило се 1943 (Craiova).

¹² Исп. *op. cit.*, стр. 16, где се дословно каже: „Pătrunderea în balada timoceană a cîntecului *Tarul Murat și Radul Voivoda* a fost posibilă sub influența baladei bulgare argoare identice, *Радул бег и цар Мурад*“ (тј. настанак тимочке баладе омогућен је под утицајем скоро идентичне бугарске баладе). Ту се одмах упућује и на бугарску збирку у којој се налази поменута песма: Иван Бурин, *Българско народно творчество*, том I, Софија 1963, стр. 13. А овај моменат фолклорног утицаја подвлачимо да бисмо указали и на језички утицај који он може да повуче.

и доста разнородан језички материјал, нарочито кад знамо да је прикушљен на територијама трију држава. Али се при таквом послу најпре одстрањују покрајинске или дијалекталне фонетске особености, док морфолошке, синтаксичке, стилистичке и, најчешће, лексичке тешко се могу избећи а да се не поремети стих и рима¹³. Уосталом, оне прилично мање падају у очи него фонетске особености, а понекад их је могућно открити тек после озбиљне лингвистичке анализе.

А кад све то знамо, и ако бисмо се сложили са румунским фолклористом који у речи на којој се задржавамо види српскохрватско *целат*, па одмах даје у *Glosaru*, на стр. 496, и објашњење „*gelat* — *călău* (књижевни румунски израз за појам 'целат, крвник', настао из циганског *кало* — 'црн')“, онда би горњи стихови у дословном преводу имали следеће значење: 'Кад га је [војводу Радула] видео цар Мурат, / дао је наређење да га посеку: / — Вас пет стотина целата / бадава ми једете чорбу / ако Радула не посетете / [и] главу му на колац не смирите! / Целати га потераше, / на Босфор га одведоше, / спремни да му одсеку главу, / [док] су га држали у ланцима'. Али је тешко, и поред свих претераних песничких слобода и хипербола којима се одликује румунска (и било која друга) народна поезија, дозволити да се на овом месту ради о луксузу султана који држи пет стотина „целата“. Састављач збирке је сметнуо с ума да у румунском постоји реч коју је приписао српскохрватском лексичком фонду (иначе, он је добар познавалац и српскохрватског језика), јер је данас тако ретка да ће је румунском фонду тешко приписати и личност која одлично познаје овај језик¹⁴.

¹³ Исп. мој приказ поменуте збирке румунског фолклористе у *Прилози*, Београд 1967, св. 3—4, стр. 297—300 као и саопштење на XII конгресу романиста *Alcuni influssi serbi sulle parlate valacche della Serbia Orientale* (у *Actes du XIIe congrès international de philologie romane*, avril 1968, II, 1971, éditions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest, стр. 1069—1076).

¹⁴ Тако, нпр., D. Gamulescu — M. Jivcovič, *Dicționar sîrbocroat-român*, Pančevo—București 1970, српскохрватско ЦЕЛАТ даје само као *călău*, док КРВНИК као *călău, gîde*, а речи *gealat* или *gelat* уопште не помиње. Слично је и у *Rumunsko-srpskohrvatskom rečniku* (у редакцији Р. Флоре), București—Pančevo 1969, у коме се среће само *călău*, али не и *gealat, gelat* или *gîde*. Као последњи речник поступају и *Dicționar romîn-francez* (Ion Brăescu) и *Dicționar romîn-englez* (Șerban Andronescu), оба București 1961. За разлику од њих, *Dicționar romîn-german* (redactor responsabil Mihail Isbășescu), București 1963, даје све три румунске речи. Док за *gîde* вели да је архаично, под GEALAT даје следећа значења: 1. (inv.) Henker, Scharfrichter 2. grosser Bengel, Hüne, Raufbold 3. (ornit.) Fliegenfänger. Дакле, овде су се нашла сва значења које може имати ова румунска реч. У овом речнику који на овом месту превазилази оно што је речено у речницима Румунске академије наша пажња се задржава на значењима датим под 2.

Међутим, сва четири претходно консултована румунска речника је бележе, иако не потпуно доследно. Заједничко им је углавном што је помињу као GEALAT и што указују на њен молдавски облик GELAT. *Румунско-рускији словари* и *Şăineanu* дају јој значење: под 1. први *îalâc*, други *călău* а под 2. први *îuscîельгá*, други *soiu de vrăbie care se hrăneşte cu mişte* [’врста врапца који се храни мувама’]. А два речника Румунске академије наука се умногоме разликују од првих, али се међусобно скоро подударају. Погледајмо како ову реч објашњава онај из 1958. године, и зато што је новији и зато што је у њему дата суштина:

GEALAT, gealați, s. m. (Inv.) Călău, gîde. (Azi, peior.) Om voinic, zdravăn (și violent). — Тс. cellât.

Дакле, застарело значење ове румунске речи је ’целат’, док је данашње, и то пејоративно, ’храбар, снажан (и напрасит) човек’. Она је — како румунски речник наводи — турског порекла (вероватно се мисли да је у румунски доспела преко турског).

Према томе, није нам тешко да претпоставимо постојање влашке речи *gelat* на нашој територији, узев да је као варијанту помињу румунски речници, мада не у говорима јужно од Дунава. Али остаје чињеница да и наша реч *целати* и румунска *gealat*, односно влашка *gelat* имају исто порекло.

Није непознато да су обе речи истог, арапског порекла, иако су и у наш и у румунски (као и у суседне језике) доспеле преко турског. А. De Biberstein Kazimirski, *Dictionnaire arabe-français*¹⁵, даје на стр. 314:

ĠALLĀD = bourreau (syn. sayyāf),

а одмах потом изведеницу од истог корена:

ĠALADA = 1. dureté, sévérité. 2. fermeté, force de caractère. 3. hardisse, courage, bravoure. 4. agilité.

Основно и фигуративно значење овог арапског корена, од којих је прво боље очувано у српскохрватском а друго у румунском, срећу се и у турском језику. Mehmet Ali Aġakaу, *Türkçe sözlük* [’Турски речник’]¹⁶, објашњава на стр. 146 овако поменути реч, не указујући на њено арапско порекло:

CELLĀT = ölüm cezasına çarptırılari öldürmek işini üzerine alan kimse [’онај који преузима на себе убијање на смрт осуђених’], а потом прелази на изведеницу:

¹⁵ I tome, Paris 1960 (обновљено издање из прошлог века). — За низ објашњења која се односе на арапски и турски језик веома смо захвални Дарку Танасковићу, асистенту Филолошког факултета у Београду, који нам је био од особите користи.

и у турском језику. Mehmet Ali Aġakaу, *Türkçe sözlük* [’Турски речник’]¹⁶, објашњава на стр. 146 овако поменути реч, не указујући на њено арапско порекло:

CELLĀT = ölüm cezasına çarptırılari öldürmek işini üzerine alan kimse [’онај који преузима на себе убијање на смрт осуђених’], а потом прелази на изведеницу:

CELÂDET = büyüklere karşı gösterilen cesaret [’храброст која се показује у односу на великаше’, тј. ’против великаша’].

Још боље на основно и пренесено значење ових речи указује један други речник, Diran Kélékian, *Dictionnaire turc-français*¹⁷, који већ у основној речи види два значења, стр. 442:

DJELLÂD = bourreau, exécuter des hautes oeuvres,

да би одмах затим навео још две од истог корена: прву, коју смо већ сретали

DJELÂDET = bravoure, intrépidité,

и другу, са турским суфиксом:

DJELLADLYQ = profession de bourreau, fig. tyrannie.

Пренесено значење речи „целат“ често се чује и у турском, нпр., *celat gibi bir adam* [’човек као целат’, тј. ’човек спреман на све’]. Уосталом, слично значење среће се и у нашем језику. Њега помиње више речника, нпр., Абдулах Шкаљић, стр. 236, пише под ЦЕЛАТ: — 2. Фиг. бездушан и немилосрдан човек.

Имамо утисак да смо оваквим излагањем указали на две појединости. Најпре, да су и српскохрватска и румунска реч дошле из истог извора, што суштински и није било спорно. Потом, да су различита значења која оне данас носе у два језика (у нашем ’извршилац смртне казне’, у румунском ’храбар човек’, истина, уз пејоративан призвук) могла да се нађу још у језику из кога реч потиче (у арапском) као и у језику преко кога је донета на Балкан (у турском). Па ако запоставимо акценатске особености двају језика, с обзиром на то да је наш тонски а румунски експираторан, као и место акцента, иако се по месту акцента наша реч приближава румунској у говорима источне Србије, јер гласи *мелáи* (у румунском *gelát*), а не *мелáи* (као у књижевном), видећемо да је између две речи једина фонетска неподударност у нешто другачијој артикулацији почетног консонанта. За разлику од арапског, турског и румунског језика који имају само један ред африката, српскохрватски познаје два реда: безвучно *ћ* и *ч* и звучне *ђ* и *џ*. Што се тиче румунске безвучне африкате *с* (*e, i*), она стоји негде између српскохрватског *ћ* и *ч*, али је у већини случајева ближа последњој, док је звучна румунска африката *г* (*e, i*), чија артикулација пада између српскохрватског *ђ* и *џ*, далеко ближа првој африкати него другој. Презимајући арапске речи са звучном африкатом *г*, нешто мекшом него што је слична турска африката *с*, Османлије су је саобразиле својој (тврђој) африкати. А пошто је турска африката ближа нашем *џ* него *ђ*,

¹⁷ Istanbul 1928.

она је у нашем језику тако преузета, док ју је румунски преузео својом једином звучном африкатом *g* (*e, i*).

Можда је интересантно и питати се како је арапска реч доспела у влашки говор наше територије, узев да је највећи део румунске језичке територије познавао *gealat*, а само Молдавија *gelat*, исту фонетску варијанту која се среће јужно од Дунава, при чему је искључено тражити фонетске утицаје између говора двеју потпуно одвојених и далеких области: Да ли је, напослетку, ова влашка реч варијанта донета северно од Дунава или је ушла у влашки непосредно из турског или преко неког балканског језика, евентуално нашег? Кад постављамо овакво питање, желимо истаћи да је све до недавно више аутора, углавном наших, указивало на недавни долазак Влаха у ове крајеве, заснивајући своје наводе на миграционим процесима становништва румунског говора (често и уз тврдњу да је у добром броју случајева реч о повратку румунизованих Срба који су се својевремено пред Турцима повукли на север) с леве обале Дунава у току сто година које се протежу на XVIII и почетак XIX века. Било је и мишљења да се главни миграциони процес одиграо за краткотрајне аустријске владавине северном Србијом, од пожаревачког до београдског мира (1718—1739)¹⁸. Међутим, проучавање турских извора — који су у последње време постали доступни нашим научним радницима — оправдано оповргава представу коју смо имали о овом питању, јер се, наиме, долази до индиција по којима поменуто становништво румунског говорног језика јужно од Дунава може представљати делом и остатке средњевековних влаха из некадашње српске државе, нарочито ако термин Влах који помињу турски извори указује и на етничку (и лингвистичку), а не само на социјалну припадност, што још увек остаје као отворено и спорно¹⁹.

Нема сумње да ће један део питања остати без одговора. Али — рекли бисмо — он и није битан. Суштина нашег тврђења своди се на то да су реч о којој дискутујемо говори источне Србије могли да преузму из влашких говора. А процес који се том приликом одиграо није тешко сагледати. Вековна словенско-романска симбиоза каква је постојала и на Балкану и северно од Дунава прерасла је у каснијем пе-

¹⁸ Исп., нпр., Станоје Мијатовић, *Ресава, Српски етнографски зборник XLVI*, Београд 1930, стр. 162 и даље.

¹⁹ Исп. Мирослав Драшкић, *Порекло становништва и етнички процеси у селима Негојинске Крајине* (у Гласнику Етнографског музеја, Београд, бр. 31—32, 1969, стр. 11 и 64) као и Душанка Бојанић—Лукач, *Крајина у време њурске владавине* (*ibid.*, стр. 65—109 и, нарочито, стр. 85). Поменутој тези иду у прилог и разматрања Павла Ивића, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, стр. 79.

риоду у источној Србији у српско-румунску симбиозу, везану у првом реду за билингвизам²⁰.

Посматран на фонетско-морфолошком плану, пут који је превазила ова реч арапског порекла пре него што су је наши говори преузели из влашког био би следећи. Двојезично говорно лице је вероватно имало пред очима множину од *gelat*, која у румунском гласи *gelați* (читати: ђелаџи), узев да по фонетским законима румунског језика језика *t* испред *i* добија вредност нашег *џ*. Преневши исту реч у свој српски лексички фонд, говорно лице ју је третирао, држећи се сада фонетских закона српског језика, као *јунак* — *јунаџи*, па је од плурала *ђелаџи* створило нови сингулар *ђелак*.

Семантички део питања је још јаснији. Усвајајући арапску реч преко турског, српскохрватски је потиснуо у други план њено пренесено значење, док је румунски, који је већ имао на широком простору реч за исти појам (мислимо најпре на *gîde*, а тек касније на *câlău*, узев да су се Цигани тек у позном средњем веку појавили на Балкану), прихватио оријенталну реч с претежно пренесеним значењем. А када је, на територији источне Србије, ова влашка реч доспела из лексичког фонда двојезичног лица у лексички фонд лица које је говорило само српски, она је могла да значење 'млад, снажан и напросит човек', какво има у румунском, веже уопште за 'недорасло и непромишљено мушко чељаде', можда и с извесним подсмешљивим призвуком. И лично сам је увек чуо са таквом нијансом. А њу су — чини ми се — запостављали они који су покушали да укажу на значење ове речи.

²⁰ Ист. Ал. Rosetti, *Istoria limbii romîne — Limbile slave meridionale (sec. VI—XII)*, București 1964⁸, стр. 32 и 41; Radu Flora, *Din relațiile sîrbo-romîne (privire de ansamblu)*, Pančevo 1964, passim; Р. Ивић, *Српски народ . . .*, стр. 23 и даље; као и Милисав Лутовац, *Симбиозе, њлеменске њрансиланиџације и сџлеменавања у неким областџима Југославије (у Гласнику Етнографског института САНУ, књ. XVI—XVIII (1967—1969), 1971, стр. 25—42 passim).*

Радоје СИМИЋ

(Београд)

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА У ВРЕМЕНСКИМ РЕЧЕНИЦАМА

I.1. Тема о међузависности функционалних и временских односа у реченичној конструкцији са временском реченицом интересује на једној страни проучаваоца глаголских облика (разрешење тих проблема даје елемената за посматрање временских релација у које ступа радња управног и зависног предиката, утицаја природе једног од њих на други, као и значаја међусобних временских односа). На другој страни увиђамо значај ове теме за проучавање самих реченичних односа, као и функционисања везничких речи.

I.2. Говорећи о временима у темпоралним реченицама, видели смо да се у нашој науци о језику срећу два супротна теоријска схватања о утицају функционалних односа на хијерархију временских релација. По једноме, временска реченица је „увек у релативу“, тј. временски односи радње у њеном предикату условљени су синтаксичком зависношћу. По другоме схватању, временске релације у које ступа радња темпоралне реченице формирају се слободно (НЈ н.с. XV, 20).

I.3. У интересантном разматрању о функцијама везника, проф. М. Стевановић даје извесне нове елементе у приступу овој теми и у решењима¹. Његове интерпретације имају за полазну основу схватања А. Белића о односу реченичног синдетизма и асиндетизма према реченичним функцијама². Белићево схватање у крајњој линији води за-

¹ М. Стевановић, *Карактер везника као спољних знака унутрашње везе међу реченицама*, ЈФ XXVIII, св. 1—2.

² А. Белић, *О језичкој њрироди и језичком развоју*, Београд 1941, 475: „Могло би се рећи да свезице, иако јасније одређују однос међу реченицама, у ствари, само утврђују, уобличавају оно што се у реченицама већ налазило“. Исп. и стр. 461, итд.

кључку да је значај везничких речи више морфолошког, а мање синтаксичко-семантичког карактера. Проф. Стевановић поткрепљује ово схватање аргументима које пружа семантичко-функционална поливаленција везничких речи³.

Кад су у питању неправне везничке речи, тј. заменичке и прилошке речи у везничкој функцији, поставља се — полазећи од схватања везника као спољних знака — питање судбине њиховог лексичког значења у случајевима кад су употребљени као везници. Посебан карактер њихов већ је уочио проф. Стевановић, јер каже, говорећи конкретно о везнику-прилогу *кад*, да „је то још увек и прилог, а не само везник“ (Ibid, 38)⁴.

I.4. Тематика везана за неправне везничке речи, према томе, групише се у два циклуса. Први се тиче семантике: у каквом су односу семантичка поља која одговарају појединим врстама функција, како с обзиром на савремени језик тако и хронолошки⁵. Други циклус односио би се на механизам унутрашњих односа међу елементима реченичне структуре морфолошки обједињене поменутиим речима.

У предложеном раду извршена је анализа грађе савременог српскохрватског језика која се тиче временских реченица са везником *кад*.

I.5. Колико ми је познато, најуспешнију дефиницију везника *кад* дао је, сасвим узгред, А. Белић, рекавши да он „има релативно-прилошко временско значење („у оно време у које“)⁶.

Но он овај однос тумачи као „истодобност радње“. Конкретна анализа временских односа мислим да је показала у којој су мери садржаји предиката ових реченица стварно „истовремени“⁷. Проф. Стевановић је дао и општу формулацију овога схватања, указујући да функционални однос временске реченице према управној, уопште узев, дозвољава различито тумачење конкретних временских односа, јер „време једне од њих не стоји према времену друге увек на исти начин,

³ У традиционалних граматичара срећемо друкчије схватање. Исп. Т. Маретића, *Грамајшка хрвајскога или срјскога књижевног језика*, Загреб ¹⁹⁶³, 532: „Неки везници имају само једно значење . . . Неки опет могу имати значења више од једнога . . .“. А такође и БХЖ, *Грамајтика хрватско-српскога језика*, Загреб ¹⁹⁷¹, 157: „Има . . . везника који се употребљавају у различитим врстама зависних и независних реченица, али њихово нам је значење ипак увијек јасно, као и код других ријечи с више значења“.

⁴ Исп. НЈ н. с. XV, св. 1—2, 31.

⁵ П. Будмани, РЈА III (s. v. кад) закључује: „Испрва је значење било интеро-гативно а релативно је било *јегда* . . .“.

⁶ А. Белић, *О језичкој љрироди . . .*, 373.

⁷ НЈ н. с. XV, 1. с.

не чак ни у случајевима у којима су главна и споредна реченица везане истим везницима⁶⁸.

II.1. Да бисмо избегли свако решење унапред, грађа је класификована према формалним обележјима: на основу глаголских облика у зависној и управној реченици.

II.2.1. Према перфекту у зависној реченици стоје у управној различити облици.

а) *йерфекай̆* : *йрезенй*

Кад је Октавијан *сјео*, Арсенија *се* лагано *окрене* к њему (ДШ, 47)⁹; — Кад *сам* већ *сйрйао* писмо, *врайим се* кући (ЈЛЈ, 83).

Полазимо од ових примера зато што су неки моменти на први поглед врло јасни:

1. однос према времену говорења показује префекат у предикату зависне реченице;

2. презент у управној реченици означава радњу која се врши у оној временској ситуацији у којој се остварује и садржај перфекта;

3. везник *кад* указује на јединство те ситуације.

Остали односи нису експлицитно означени, али видским значењем једне и друге глаголске основе имплицитно се регулишу ближи временски односи њихова садржаја: остварење једног од њих долази по завршетку остварења другог предиката¹⁰.

⁸ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд 1969, 834.

⁹ Грађа је узета од следећих писаца: Иво Андрић, *Проклећа авлија*, Београд 1962. (у тексту ознака ИА); *Знакови*, збирка приповедака, Београд 1962. (ИА II); Миодраг Булатовић, *Ђаволи долазе*, Београд 1964. (МБ); Ђуро Даничић, *йревод Библије*, Београд 1965. (Дан. СЗ); Јанко Веселиновић, *Мали йевач*, Београд 1963. (ЈВ); Оскар Давичо, *Радни наслов бескраја*, Београд 1958. (ОД); Антоније Исаковић, *Пајраш и вајра*, Београд 1967. (АИ); Вук Караџић, *Скуйљени историјски и еџнографски сйиси I*, Београд 1938. (Вук ИС); *Српске народне йриповейке*, Београд 1947. (Вук НП); *Писма*, Загреб 1948. (Вук П); *Нови завјет Госйода нашега Исуса Хрисйа*, Лондон 1950. (Вук НЗ); Вјекослав Калеб, *Огледало*, Београд 1962. (ВК); Анте Ковачић, *У регистрайџури*, Загреб 1950. (АК); Лаза Лазаревић, *Приповейке*, Београд 1957. (ЈЛЈ); В. Лубарда, *Љуљанка*, Нови Сад 1963. (ВЛ); Михайло Лалић, *Зло йролеће*, Београд 1953. и *Свадба*, Београд 1966. (МЛ); Ранко Маринковић, *Руке*, Београд 1962. (РМ); Вељко Петровић, *Раванград*, Београд 1966. (ВП); Бранко Ћопић, *Доживљаји Николејине Бурсаџа*, Београд 1963. (БЂ); Добрица Ћосић, *Корени*, Београд 1954. (ДЂ); Аугуст Шеноа, *Селачка буна*, Београд 1966. (АШ); Милош Црњански, *Роман о Лондону*, Београд 1972. (МЦ).

¹⁰ Исп. НЈ н. с. XV, 1. с.

б) *йерфекай̄* : *аорисй̄*

— Кад је било око четврте уре, *јави се* са цесте долазак кочије . . . (ВК 40);

— Кад је *ошворио* очи, Чемеркић *видје* како се учитељ Савовић свађа . . . (МЛ 87); — Кад је *дигао* главу, мало се не окамени (ВП 52); — Кад сам *легао* у кревет, *изиђе* ми она у памети (ЈЛ 46); — Кад су они *ушли*, сва се механа *ућуша* (ЈЛ 206); — Кад је Младен *ошшиао* у Београд, и њихови се односи *йрекинуше* . . . (ЈЛ 223); — Кад сам *био* готов, она се лако *йоклони* (ЈЛ 56); — Кад су домобрани *били* готови, момак *викну* четног куvara (БЂ 32); — Кад су ту велику наклоност *йримейили* манастирци, *обрадоваше се* (ВП 41); — Кад је *несйало* из собе господарице Маргарите, *врайи се* у подрум и Михо . . . (АК 182); — Кад је малишима грудa *йосйала* одвећ тешка, *замйјенише* их јачи . . . (АШ 70); — Кад ми је то *рекао*, *сейих се* једног полинезијскога принца . . . (МЦ 10);

— Прока *скочи*, али још *није сйигао* за букву, кад се на петнаест метара између два граба *указа* Пипа . . . (ВП 60).

Нема велике разлике у схватањима односа у ових примера и оних које смо претходно анализирали. Специфичности у те односе уноси облик аориста.

в) *йерфекай̄* : *йлусквaмйерфекай̄*

— Кад је човек *сйигао* у Цариград, Ђамила су већ *били* *ййушйили* Латиф ефендији . . . (ИА 75); — Кад сам *кући дошао*, моји *беху* већ *йосйали* . . . (ЈВ 114); — Кад је било на по пута, богме *дјевојка одвојила бјеше* (Вук НП 88);

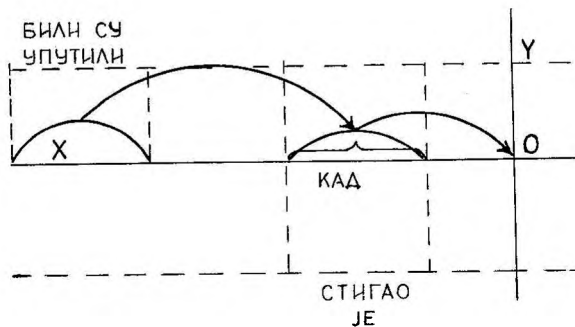
Управо наведени примери показују извесне посебности у односу на све више наведене. Пре свега, остварење садржаја управног и зависног предиката не падају у исту временску ситуацију, те се веза међу њима не може успоставити по „истовремености“. Радња плусквaмперфекта управне реченице одређује се као прошла у односу на време вршења радње зависне реченице¹¹. Према томе, ни *кад* се овде не може схватити као одредница временских услова остварења радње управног предиката, него као ознака ситуације од које се полази у одређивању временских релација у које он ступа (види шему на 594 стр.).

г) *йерфекай̄* : *йерфекай̄*

— Кад је *осйала* последња, очигледно се *узнемирила* (ВП 27); — Кад су изнад жене му *завайнили* плочу, Мате је *клекнуо* на руб

¹¹ L. с. Отуда су преузети и примери.

гроба (ВК 213); — *Кад је* папа ту одлуку *саопштио* Цему, он је изјавио . . . (ИА 101); — *Кад је стигао* у војску, *јрмио је* . . . (АИ 203); — . . . који *је изшао* у Србе *кад су* Турци *јобегли* из Чачка (Вук ИС 165); — *Кад је* без речи *села*, *јросу је* дукате на чергу (ДС 23); — *Мистер Кристмес се јренеразио*, *кад је видео* своју комшику . . . (МЦ 28); — *Па су дошли* у Енглеску, *кад је* Енглеска *ушла* у рат . . . (МЦ 30); — *Кад је видео* да му машу, он *је* *нехотице усјорфо* . . . (ИА II 330—331).

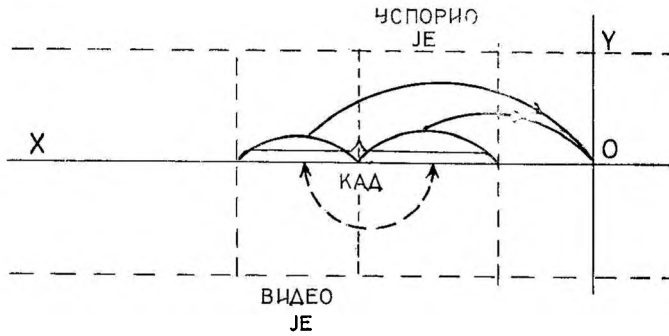
2. Шема временских односа у реч:

„*Кад је . . . стигао . . .*, *Ћамила су већ били ујућили . . .*“

Перфекат у предикату управне реченице и сам указује на временски однос означене радње према времену говорења, и то је знатна специфичност ових реченица према осталима досад наведеним. Ако се досад темпорална реченица могла означити — укупно посматрана — као одредница управног предиката извесне врсте, јер се у том делу формације садржи елеменат који указује на временску релацију означене радње, и у једној и у другој реченици, према времену настанка реченице, — овде то није могуће учинити. Улога споредне реченице своди се на ближе прецизирање временских услова у датим релацијама.

Ту запажамо извесну комплементарност у односима. У прецизирању времена остварења садржаја управног глагола полази се од радње предиката темпоралне реченице, а и овај се такође одређује са ослонцем на управни предикат. Ближа дефиниција значења везника *кад* на основу тих примера могла би се овако формулисати: везник *кад* је ознака везе двеју реченица чији су предикати временски комплементарно један на други упућени.

Шематски се ти односи могу овако приказати:

3. Шема временских односа у:
„Кад је видео . . . , он је . . . успорио“

Неопходна је напомена да су примери овог типа веома бројни. Навешћемо још примера са друкчијим унутрашњим односима, у оквиру заједничке ситуације остварења садржаја двају предиката:

— Кад се Вишња удала из Бруснице у Добрињу, Милан и Јаков остали су на својој очевини . . . (Вук ИС 131);

— Нисам ситигао ни двапут да узмем ваздуха кад су врата иза мене шкрипнула . . . (ОД 30);

— Кад су Турци њродрли у Банат, он је с неколико стотина своји фрајкора чувао Дунав . . . (Вук ИС 114); — Кад им је мати умрла, Никица је водила кућу . . . (ИА II 111); — А кад ме прва светлост дана њробудила, на њој сам дуго гледао одсјај светле београдске зоре . . . (ИА II 270); — . . . дан је њочињао да се дели од ноћи кад су дошли до цркве . . . (ИА II 303); — Кад се ослободио и дигао, Мандал је, мумлајући, слеп од беса њрчао . . . (ИА II 328);

— Кад год се најшо, њукао ме је и њсовао . . . (ДЂ 110);

— Кад је удовица умрла, он је био тек у мучном почетку свога мајсторског позива . . . (ИА II 113);

— Уосталом, и кад нису били срећнији, нису о томе њричали . . . (МЦ 20); — . . . кад год смо били у неком шкрипцу, расѡрављало се и о вишку (ВЛ 22); — Кад год сам је сањао, имала је ферецу преко лица (МБ 35); — . . . њразио их је кад год је на Скупштину у Београд долазио (ДЂ 236);

— Јоца, који нас *је*, кад нам *је био* у гостима, *узео* на око . . . (ЛЛ 37); — . . . кад *је* већ *изгледало* да ће се зауставити, одједном су *и́родужила* пут (кола, ИА II 330).

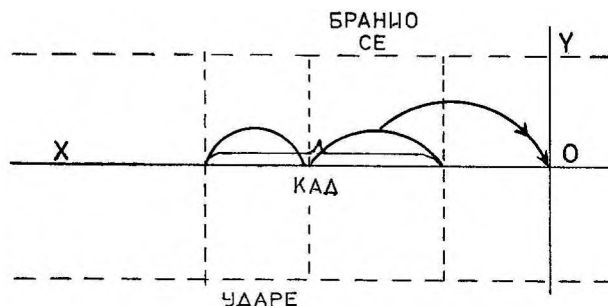
II.2.2. Презент у зависној реченици такође стоји према различитим облицима у управној.

а) *и́резенїи* : *и́резенїи*

α) Разликујемо два типа случајева. У једних су односи слични као у II.2.1.а), с тим што је распоред облика обрнут:

— . . . и ту је мудро уређивао и, кад Турци *ударе*, храбро *се бранио* . . . (Вук ИС 250); — То је неки човек, у војничком шињелу, каквих *је* у Лондону, кад ова прича *и́очиње*, било много (МЦ 9).

Први пример се може шематски представити:

4. Шема временских односа у:
„ . . . кад Турци *ударе*, храбро *се бранио* . . .“

Облик перфекта — као једини елемент формације који указује на однос радњи према времену настанка реченице — у саставу је управног предиката. Темпорална реченица нема елемената на основу којих бисмо је означили као реалациону одредницу управнога глагола.

Тиме се прилично јасно оцртавају оквири улоге темпоралне реченице са *кад*. Њоме се карактерише једна временска ситуација као на извештајан начин заједничка за две радње. Око те ситуације групишу се временске релације две врсте:

1. интерне, којима се регулише временски след двеју радњи у оквиру дате ситуације (уколико остварење садржаја и једног и другог предиката пада у њене оквире);

2. екстерне релације, којима се дата ситуација доводи у временску везу са ситуацијом у којој реченица настаје.

Овове треба додати још један тип релација, које се актуелизирају у случајевима кад се садржаји двају предиката остварују у различитим ситуацијама. То су такође екстерне релације, за које означена ситуација — коју можемо назвати доминантном — служи као полазна.

β) У другој групи примера односи су слични као у II.2.1.в) (распоред облика и ту је обрнут), али се од ових у неким тачкама битно разликују:

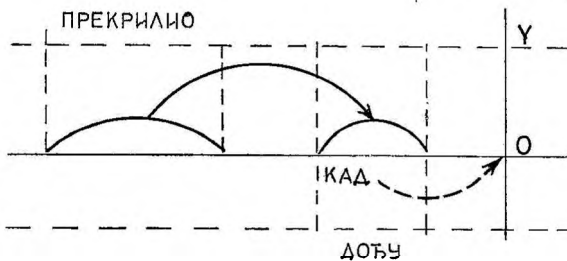
— Кад *дођу* на једно поље, а то голуб *прекрилио* поље (Вук НП 67); — Кад он *дође* у Београд, а то још одавно *дошла* из Крагујевца заповијест . . . (Вук П 118); — Кад тамо *присије*, а то се Срби с Марашли-Али-пашом *ујусили* у боље и приличније разговоре (Вук ИС 163).

Карактеристично је да примере имам једино из Вукове прозе (ово не значи да их другде нема). Друго, свуда је крњи перфекат, што сведочи о извесним стилским особеностима тих реченица. И сама структура њихова на то указује.

Формација не садржи елемент који би експлицитно указивао на временску релацију доминантне ситуације према времену говорења, него се о томе обавештавамо из ширег контекста. Садржај предиката управне реченице остварује се пре радње темпоралне реченице, и одређује се према овој као прошла. За разлику од II.2.1. в), доминантна ситуација је она у којој се остварује радња зависне реченице.

Према овоме би функција *кад* била не да укаже на ситуацију у чијим се оквирима остварују две радње, него према којој су оне у било којем временском односу, с тим да је ова полазиште у њиховом временском одређивању (у првој инстанци).

Шематски, такви односи изгледају овако:

5. Шема временских односа у:

„Кад *дођу* на једно поље, а то голуб *прекрилио* поље“

б) *йрезенї̄* : *йрезенї̄*

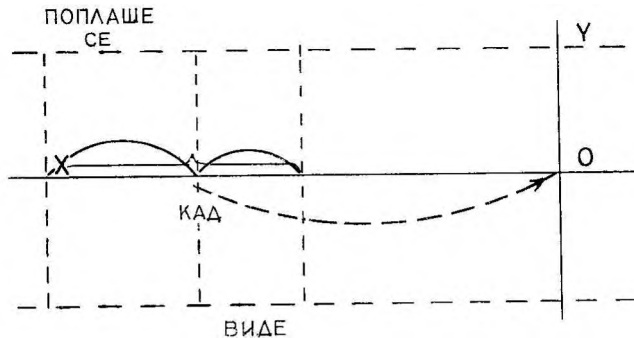
α) Примери су двојаки. У једнима се радње оба предиката остварају у заједничкој временској ситуацији. Из ширег контекста се сазнаје да ова доминантна ситуација пада у прошлост:

— Кад Турци то *виде*, они *се йойлаше* (Вук ИС 148); — Кад царство за то *дозна*, он *йребјегне* опет у Неготин (Вук ИС 287); — Кад *дође* у Београд, он *одјаше* код владике (Вук ИС 245); — Кад то *чује* Турчија, врло му *буде* жао (Вук ИС 26); — Али *йојмим* на шта се то односило тек кад *усйорим* и уденем у прву улицу (ОД 2).

Или се оно што обе реченице значе односи на исту ситуацију у будућности:

— Кад *се врайим*, *узимам* те себи . . . (разг.).

Улога реченичне структуре са темпоралном као зависном у томе је, дакле, да укаже искључиво на међусобне односе управног и зависног предиката. Али сви чисто временски односи јасно се оцртавају и при друкчијој вези међу реченицама. Нпр.: *Турци йо виде и йойлаше се*. И овде се обе радње недвосмислено врше у једно време прошлости. Уношењем друкчијег морфолошког елемента ти односи се показују, међутим, у друкчијој светлости: посебно се истиче однос према једној заједничкој ситуацији. На тој основи се формирају функционални односи. А не на врем. односима према моментима ван те ситуације. Шематски би се то представило:

6. Временски односи у реченицама:
„Кад Турци то *виде*, они *се йойлаше*“

β) У другој групи примера са презентима, ситуација се понавља:
— Ето, у таква нагађања *залази* сваки Николин борац кад *се сјетти* свога командира (БЂ 164); — Тако *се дини*, убеђивао сам се,

кад је вереник у Африци (ОД 38); — Јарац их *иџера* да устану и кад су сасвим сами (ОД 36); — То *ионављају*, кад *кажу* . . . (МЦ 11); — Кад је отаџбина у опасности, у Енглеској *се води рачуна* и о сиротињи (МЦ 12); — Кад Нађа *и рође* Пикадилијем, *довукују* јој . . . (МЦ 13); — А кад воз *стигне* на крајњу станицу, *гомила света излази* . . . (МЦ 14).

— Кад год *се срећну*, *љубе се* (ДЂ 112); — Прпошан је кад год га *иризову* (ХК 51);

— Кад год *се иојисују* ствари на продају, жена и деца *ударе* у писак (ДЂ 254); — Кад год их *храним*, ја само *иружим* руке (МШ 14);

— И кад год му *однесеш* вечеру, ти *кажеш* . . . (ДЂ 122).

Једном је понављање означено речцом *год*, други пут није посебно означено. Сама временска реченица нема у томе улоге.

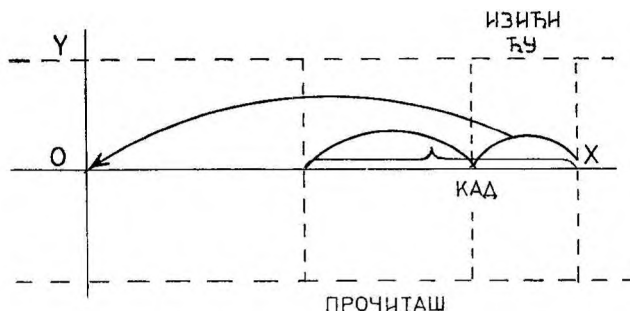
в) *ирезениј* : *футур*

— Кад то *виде* остали, читава *ће* чета *навалии* код ње да се крпи (БЂ 59); — *Изићи ћу* кад *и прочиџаш* новине (БЂ 282); — А жени рече: теби *ћу* много мука *задаи* кад *заирудни* (Дан. СЗ 3);

— За то кад те *виде* Мисирци, *рећи ће* . . . (Дан. СЗ 10); — Па кад *облаке навучем* на земљу, *видјеће се* дуга у облацима (Дан. СЗ 7); —

— Да мислимо које *ћемо* пароле *избациваи* кад нас *иоведу* на стријелање (БЂ 97); — *Плакаће* баба кад *чује* да јој је синак погинуо . . . (БЂ 152); — Их, каква *ћу* ја сила *би* кад ви *иорасте* (ДЂ 67).

Временски односи одговарају онима са односом *ирезениј* : *иерфектај*, али падају у другу област.

7. Временске релације у реченицама:
„Изићи ћу кад и прочиџаш новине“

Интересантно је напоменути да су примери са презентом у зависној реченици увек врло бројни. То значи да је реченични тип са темпоралном која не садржи елемент односа према времену говорења — основни.

II.2.3. Реченице са аористом у темпоралној имају у управној такође више могућности.

а) аорисџ : ѿрфекаџ

— Суседи, дабогме, нису могли чути, шта говоре жена и тај човек, кад се заџворише врата . . . (МЦ 26); — Али ја толико месеци већ нисам чуо виолину . . . , да сам, нарочито кад кхер ѿоче да певуши речи о љубави . . . , ѿресџао да једем (ОД 36).

Односи су слични као у II.2.1. б), с тим што је распоред облика обрнут.

б) аорисџ : аорисџ

— А кад Аврам чу да му се заробио синовац, наоружа слуге своје (Дан. СЗ 11); — А цар содомски изиде му на сусрет кад се враџи . . . (Дан. СЗ 11); — . . . а кад видје да је трудна, ѿнесе се од госпође своје (Дан. СЗ 12); — Кад га опет враџише у кућу, Мића изнесе поново ракију (ЈЛ 119); — Кад се одмакоше подалеко, Младен огледа Катанићу под капут (ЈЛ 227); — Кад се Аустријанци удаљише, седосмо за сто (ВП 201); — Кад све би готово, Мара седе на столицу (ЈВ 96); — Зелено млеко ливаде још јаче замџриса кад крупна и ретка киша ѿрсну траву (ДЋ 214); — Кад је комесар уврсџи у Николину десетину, момку се учини да није добро чуо (БЋ 57); — Кад се песма сврши, пастор опет ѿоче да грми (ИА II 34);

— Кад бог сџвори човјека, по обличју својему сџвори га (Дан. СЗ 4); — Чуђење због тог изједначења досџише врхунац кад спроводници сџојише обје колоне (МЛ 148); — . . . то не скрену никакву пажњу кад се у једној увалици под мостом заусџави леш борца (МЛ 165);

— Још једном Тадија сџише да припуни и опали кад се коњаник ѿјави на окуци (МЛ 198).

Скренућемо пажњу само на реченицу: *Кад бог сџвори човјека . . .* Регулативи временских односа у оквиру ситуације чији је знак реч *кад* могу бити неутралисани извесним другим моментима у реченици. То су у овом случају семантички односи међу предикатима управне и зависне реченице. Они имају идентичан семантички садржај (односе се на стварање света). Тиме и временски односи добијају друкчији смисао:

доминантна ситуација — чији је знак везник *кад* — формира се у вези са једном радњом, а не са две.

Овде се можемо осведочити који су минимални услови за егзистенцију реченичне формације са временском реченицом: основно је постојање доминантне временске ситуације, и најмање једног глаголског садржаја у временској вези с њом. Два су, дакле, језгра информације: саопштење о радњи — у управној реченици — и саопштење о временском моменту у вези с којим се ова остварује. Моменти на којима се та временска ситуација формира (да ли је то радња управнога глагола или који други моменат ван ње, од споредног је значаја).

в) *аористи* : *имперфекта*

— А кад *чуше* незнабошци, *радоваху се* . . . (Вук НЗ ДА XIII 48); — А кад то *чуше* ученици, *дивљаху се* врло (Вук НЗ Мат. XIX 25); — А кад *дође* у околине ћесарије Филипове, *ишаша* ученике своје (Вук НЗ Мат. XVI 13).

Разлике међу б) и в) подсећају на оне које почивају на видским корелацијама, код примера са односом *йерфекта* : *йерфекта* или *йрезени* : *йрезени*.

г) *аористи* : *илусквамперфекта*

— Кад *се йробудих*, сунце *беше* далеко *одскочило* (ЈЛЛ 102). Објашњење дато у II.1.2. в) важи и за овакве случајеве.

II.2.4. Формације са имперфектом у темпоралној реченици малобројне су у експерпираној грађи.

а) *имперфекта* : *имперфекта*

— А кад *излазиху* из зборнице јеврејске, *мољаху* незнабошци да им се ове ријечи у другу суботу говоре (Вук НЗ ДА XIII 42).

б) *имперфекта* : *аористи*

— Али кад *бијашу* у пољу, *скочи* Кајин на Авеља брата својега, и уби га (Дан. СЗ 3); — А кад сунце *бјеше* на заходу, *ухваши* Аврама тврд сан . . . (Дан. СЗ 11); — Послије му *се јави* Господ у равници Мамфијској кад *сјеђаше* на вратима пред шатором својим у по дне (Дан. СЗ 13).

Структура примера с имперфектом и њихов однос према осталим групама, сведоче о стилској обележености њиховој.

II.2.5. У временској реченици може се наћи и футур II. Избор облика у управној реченици ограничен је.

а) *футур II : футур I*

— *Дочекајћ ће* те у некој мрачној улици . . . кад *будеш* онуда *ишло* (РМ 7); — А шта *ће бићи* када други *буду* . . . *чићали* (РМ 113);

— *Сећаће се* кад *буде ситигао* . . . (МЦ 655); — Кад *буду видели*, *мислиће* и *казаће* да си кукавица (РК 345).

Временски односи могу се интерпретирати на сличан начин као у II.2.2. в): футур у управној реченици означава однос целе ситуације према времену говорења. Ово футур II и презент карактерише као синониме.

б) *футур II : ирезени*

— Њена је соба у вези са тим пајваном, па кад *буде желео* код ње *завоне* звонца (СИ 383)¹².

Односи могу добити тумачење као и у II.2.2. б) а).

Али и у једном и другом случају временски односи радње означене футуром II могу се тумачити и на друге могућне начине.

II.2.6. У темпоралној реченици чешће се може наћи и потенцијал.

а) *иошенијал : иерфекат*

— А кад *бисмо осћајали* сами, он је понајвише *ћућао* (ИА II 84); — После те посете, мисис Грин, *није* никад *засћала*, кад *би* своју комшику *сусрела* (МЦ 29); — *Нудила* их је чајем, — преко плота, — кад *би* их у башти, иза куће, *угледала* (МЦ 29); — Мисис Кристмес је, оно, што је *мислила*, и *осећала*, кад *би иршила*, *скрила*, у брбљање . . . (МЦ 30);

— *Мењао сам* сваки час. Кад год *бих* је *скинуо* с главе (ЈВ 14); — . . . кад год *би иочињали* какво зло дјело, *надвладао* их је паклени дух сотоне . . . (АК 260).

Радње се у прошлости понављају. Знак понављања у првој групи примера није експлицитно дат, а у другој је речца *год*. Перфекат означава „екстерну“ временску релацију целокупне ситуације према времену говорења. Потенцијал има вредност релативног презента.

б) *иошенијал : иошенијал*

— Кад *би се иробудио* у најнезгоднији час, она *би му рекла* (ИА II 323); — Кад *би се враиила* кући, *мати би је иосмаишрала*

¹² Примери су преузети од К. Милошевић, Радови АНУБиХ XXXIX. Ближе о односу презента и футура II исп. означени рад, као и М. Стевановића, ЈФ XIX, св. 1—2, стр. 95—99. и тамо наведену литературу.

испитивачки (МЦ 31); — *Укочила би* очи кад би јој *йршиао* (МЦ 31); — Кад би мистер Кристмес *срео* њу, *нудио би се*, учтиво, да јој понесе кутије . . . (МЦ 27).

Ознака фреквентности лежи у ширем контексту. Интересантно је да остварење садржаја предиката не прелази оквире прошлости.

* * *

III.1. Сумирајући анализу, можемо указати на неке основне моменте.

III.2. Прво о ономе што се тиче реченичне формације.

1) Реченичне структуре са темпоралном реченицом садрже, као семантички минимум, два информативна језгра: једно је везано за предикат управне реченице, а друго се односи на неки временски моменат у вези са остварењем садржаја управног предиката.

2) Овај временски моменат може се назвати доминантном ситуацијом. Она има унутрашњу структуру и спољашње релације. Унутрашњу структуру чини збир временских релација у границама тога времена (обухвата односе међу радњама лоцираним у њене оквире). Спољашње релације формирају се успостављањем односа између те ситуације и момената ван њених оквира (нпр. према времену говорења), или пак између глаголских садржаја који се остварују ван ње, а временски се према њој управљају.

3) Како видимо, овде се не појављује, као неопходан услов егзистенције темпоралне реченице, посебан глаголски садржај у предикату, него управо прилошки садржај везника *кад*.

III.3. Мислим да би следећи моменти могли ући у дефиницију темпоралне реченице с везником *кад*:

а) факат постојања доминантне временске ситуације;

б) одређен временски однос оствареног садржаја управне реченице према тој ситуацији;

в) ситуација се формира углавном на комплементарности односа садржаја управног и зависног предиката, а може и само на факту конкретизовања времена управног глагола.

III.4. У реченичној конструкцији са темпоралном реченицом садржаји двају предиката могу бити у различитим односима према доминантној ситуацији — а и међусобно. Остварења обају предиката могу временски бити обухваћена овом ситуацијом (непосредни међусобни односи тада се регулишу углавном видским корелацијама). У случају

кад се један од садржаја остварује ван доминантне ситуације, ова служи као полазни моменат у временском одређивању тога предиката.

Темпорална реченица може се схватити као временска одредница управнога глагола у два случаја:

а) када се садржај њеног предиката остварује у оквиру доминантне ситуације, а употребљени глаголски облик означава временски однос према говорној ситуацији;

б) када се садржај управног предиката остварује ван доминантне ситуације, а временски се одређује према овој.

Међутим, када се садржај зависног предиката остварује ван доминантне ситуације, и временски се одређује у односу на њу, темпорална реченица, као целина, није одредница управног предиката.

III.5. На крају, следећи моменти задиру у значењску и функционалну структуру везника *кад*.

а) Реч *кад* може се сматрати ознаком доминантне ситуације, што је њено временско, дакле прилошко значење.

б) Ово прилошко значење добија се указивањем на постојање одређеног односа међу глаголским садржајима, обично са ослоном на један од њих и довођењем у временску везу осталих према њему.

По функцији *кад* се може двојако схватити.

а) У прилошкој служби може се схватити као мултивалентна одредница управног и зависног предиката (указивањем на комплементарност њихових врем. односа).

б) У функцији везника то је, прво, морфолошка ознака јединства реченичне формације. Друго, на унутрашњем плану то је везни елемент који посредује између два предиката (или више њих).

III.6. Завршићемо са једном напоменом која се тиче градације реченица на управну и зависну. Ова градација не зависи нити од међусобног временског односа двају предиката; ни од односа сваког од њих према доминантној ситуацији; нити пак од способности да означе и однос према времену говорења. То свакако зависи од тежишта информације и начина на који се остали садржински елементи групишу око тога централног појма.

Милија СТАНИЋ

(Београд)

ПОРЕКЛО ГЛАСА Ћ У РЕЧИМА УЋАТИ, КОБИ И СЛ.

У ускочком говору постоји једна доста мутна гласовна појава. Наиме, поред *узјаџиџи* (< узјахати), у овом говору постоји и инф. *уђаџиџи* и његови облици: *уђаџиџем* итд. (поред *узјаџиџем*), *уђаџиџи* итд. (поред *узјаџиџи*), *уђаџ* итд. (поред *узјаџ*), *уђаџу* итд. (поред *узјаџу*), *уђџ* (поред *узјџ*) итд. Поред нејотоване форме *кџји* (не постоји *кџји*) постоји и облик *кџји*, *-џ*, *-џ*. Ја бих овамо сврстао и речи као *ђаџи* (вилице), *ражђаџиџи* (исп. *разјаџиџи*) и сл.; наиме, сматрам да и овде глас *ђ* стоји према *зј*: *зјапи, разјапити (> *ражђаџиџи*).

О облицима *узјаџиџи* и *кџји* нема шта да се каже, тј. они су саввим јасни. Али откуд глас *ђ* место секвенције *зј*? Изгледа — формално, наоко — да се група *зј* претворила у *ђ*: *узјаџи* : *уђаџи*, *козји* : *кођи*, **зјаџи* : *ђаџи*, *разјаџиџи* (одн. разјапити): *ражђаџиџи*. Али је то најобичнији привид. Мислим да се са сигурношћу може рећи да ово *ђ* није настало у простом процесу најновијег јотовања (*зј* > *ђ*).

Ову појаву не сретам само у ускочком говору, већ и у неким другим говорима, првенствено у југозападним крајевима. Тако Д. Вушовић (*Диалект Источне Херцеговине*, СДЗБ III, 17) има: *уђаџаџиџи*, *уђаџиџи*, па и аналошко *ђаџаџиџи*, *ђаџиџи*, *ђаџаџо*, *ђаџаџе*, и још даље *Ђаџо* (према *Јаџо*). У Ј. Вуковића (*Говор Пиве и Дробњака*, Београд, 1940, 45—46) налазимо: *кџји*, *уђаџиџи*, *уђџ*, *уђаџем*, *уђаџ* итд. Код А. Пеца (*Говор источне Херцеговине*, СДЗБ XIV, 64) стоји: *уђахаџиџи*, *уђаџиџи*. П. Ивић (*О говору Галијољских Срба*, СДЗБ XII, 285) наводи: *ђаџиџи*, *уђаџиџиџи*, *уђаџиџиџи*, *уђаџиџиџи*. И у Крушевцу се сусреће ово *ђ*: *уђанем*, *уђани*, *уђано* (А. Пецо, ор. cit., 64). Л. Вујовић (*Мрковићки говор*, СДЗБ XVIII, 194) има: *Кџџак*, *Кџџаком* поред *Кџџак* и *Кџџак*.

На њу, ову појаву, наилазимо и у књижевним и другим списима:

1. Ко ће сваки час сјајивати и *уђајивајџи* (Ристо Т. Невесињац—Пророковић, Од једног крвника другоме, Београд, 1904, стр. 48). — Прекрсти се. *Уђа*. Рече свима збогом; отиште коња и за трен ока га нестане (Г. Церовић, Босанска вила, 1906, 67). — Не умију љуцки *уђајџи* (Никац од Ровина, Ђетићи ван парламента, Њујорк, 112). — Оно дијете *уђа* на коња (из околне Пљеваља, Бос. вила, 1893, 290). — *Уђаха* је за се на дората (И., 1902, 403). — Па на гола коња *уђахао* (Н. Шаулић, Срп. нар. пјесме, 1936, 112). — На добра је коња *уђахаше* (И., 157). — Она куга *уђахала* нам за врат (Св. Ђоровић, Цел. дела, III, 24). — *Уђаши* га мало (И., II, 395). — Она *уђаха* коња (Бос. вила, 1891, 149). — *Уђаши* на ме (И., 1893, 290).

У грађи Института за српскохрватски језик, из које је узет наведени материјал, налази се и *уђајџи*, trans. за *узјахајџи*, у збирци речи из Драгачева, коју је скупио Ранко Ковачевић.

2. *Разђајџиши* се каже кад неко смејући се отвори много уста, нпр. Шта си *разђајџио* толико?! (збирка речи Уроша Ружичића у грађи Инст. за срп.-хрв. јез.). — Шта си ту *разђајџио* те виличине па зјаш као вук (збирка речи Ј. Богдановића, из Лике, Rječnik JAZU s.v. razjariti. — Како ли ће говорити кад су саме мјешине, те се 'нако *разђајџиле* (у Босни, Zbornik za narodni život i običaje JAZU, 6, 150).

3. У Rječniku JAZU забележена је реч *кођа* (Ф. Курелец, *Dot. Živ.*, 38) — име козе. У ускочком говору постоји та реч, али не за козу (коза у Ускоцима има, усталом, мало, доле у Тушпињи, али не и по планинама, где се гаје овце), већ као апелатив и име за овцу повијених рогова, као у козе.

У речницима српскохрватског језика (Вуковом, Ристић—Кангргином, Елезовићевом, Бенешаћевом, у Речнику Матице српске и Матице хрватске и др.) нема ових речи, сем у Rječniku JAZU, што је већ поменуто.

Једна мања анкета коју сам извршио међу сарадницима Института за српскохрватски језик није много проширила наведене границе ове појаве. Интересантно је да се на падинама Маљена и Сувобора каже *кџџи* (*кџџи лџи*) место *козји*, а тако и у Требињу, што је већ појмљивије. Мирослав Николић, асистент Института, вели да се облици *уђајџи*, *уђо*, *уђала* и сл. могу срести на теренима Ивањица—Ариље — Златибор, али не и облик *кођи*.

У Рјечнику JAZU се за *разћаићи* наводи презент *разћаићим*, с таквим акцентом (у Ускоцима: *ражћаићим*), затим се каже: да је то перфективни глагол, да значи: *расиворити*, *разјаићи*, да је сложен од *раз* и *ћаићи* („ali prostome glagolu nema potvrde“), претпоставља се да је истог порекла као и *јаићи* (али се под овом речју не даје објашњење њеног постанка) и, најзад, да је правилно *ражћаићи*, а не *разћаићи* (у Ускоцима је, као што је већ речено, *ражћаићи*).

Словенски језици не знају за ову појаву:

руски: *козий* (козји), *сеситъ верхом* (узјакати), *раскрытъ*, *разинутъ* (*рои*) (разјапити);

пољски: *kozi* (чит. *коџи*), *wsiaść na konia*, *rozewrzeć*, *rozdziawić* (*razszce*);

чешки: *kozí*, *vsednort na koně*, *rozevřiti*; итд.

Као што је већ речено, поставља се питање: откуд овде ово *ћ*?

Наши су дијалектолози покушавали да одговоре на то питање, тј. да објасне порекло тог *ћ*.

Говорећи о природи гласова *и* и *џ*, Д. Вушовић (ор. cit., 16—17) вели да му изгледа да се ти звукови изговарају где и африкате *ћ* и *ђ*, што Милетић (*Црмнички говор*, СДЗБ IX, 133) пориче, да прву компоненту њихову чини импловивно *š* (*š* односно *ṣ̌*, *š̥*), а други део као да је фрикативан елемент који се налази у *ћ* и *ђ*. Због тога он и мисли да би се тако могао објаснити глас *ћ* у облицима *ућаићи*, *коћи* и сл.; по њему, глас *ћ* је ту дериват гласа *ṣ̌* (тј. *џ*): изгубљен први, импловивни, меки део, а други — фрикативни добио већу палаталност.

Ј. Вуковић (ор. cit., 46) не прихвата Вушовићево решење, већ појаву *коћи* објашњава аналошки: *говећи* — *коћи* (*говеће месо* — *коће месо*), док у појави *ућаићи* претпоставља развијање интергласовног експловивног елемента између префикса *уз* и основе *јаићи* (*уџјаићи*), при чему је, после метатезе звукова *з* и *д*, формирања гласа типа *s* (дз) и губљења осећања префиксалности, јотовањем гласа *s* добијен глас *ћ*.

За ускочки говор важи оно што и за пивско-дробњачки, тј. група *зј* у случајевима као *узјаићи* и *козји* није дала *џ* (нема: *уџаићи* и *коџи*; у Пеца, ор. cit., 64 — постоји *уџаићи*, а *коџи* у више говора), већ су ти облици остали као такви, тј. са неизвршеним јотовањем (у оваквим случајевима јотовање се не врши у ускочком говору: *ијједна*, *ијједначићи* и сл.), или имају глас *ћ* у себи: *ућаићи* и *кџи*. Одатле је јасно да се, пошто у овом случају у ускочком говору није дошло до формирања гласа *џ*, Вушовићево објашњење мора одмах одбацити за прилике у овом, ускочком, говору. Што се тиче Вуковићевих схватања, док би

се још могло прихватити његово мишљење да је *коћи* настало према *говећи*, дотле се његове претпоставке и закључци у вези са објашњењем облика *ућаићи*, иако, с једне стране, поседују неке елементе убедљивости, не могу, с друге стране, бар ја тако мислим, узети као дефинитивно решење овог тамног питања. А. Пецо, из чије се стилизације може закључити да се Вушовићеви и Вуковићеви погледи у овом питању поклапају, а што, као што видесмо, није случај, вели: „чини ми се да је овде пресудну улогу имала аналогија“ (ор. cit., 64). Не каже која је то аналогија, тј. према чему је, према којем облику настао глас *ћ* у *ућаићи*. Мислим да нема научног оправдања Пецино увођење екавског говора у ово питање, сем ако се не би узело да је глас *ћ* — с обзиром на појаве као *ђевојка*, *ћед* итд., па према томе и *ућаићи* — једна од карактеристика наших југозападних штокавских говора у односу на наше екавске, тј. источне крајеве, који у тим позицијама имају глас *д* (*девојка*, *дед* итд.).

У случају Вујовићева примера *Козјак* — *Козћак* могла би се помињати појава *ћ* : *ј* (*госиоћа* : *госиоја*), али то није могуће рећи за *козји* јер бисмо добили *козћи* (што не постоји), а не *коћи*. Мислим да се и помисао на однос *гоћ* — *гој*, у који би се евентуално аналошки могли уплести случајеви као: *ућаићи* — *иојаићи*, мора одбацити јер допушта сасвим неограничено и свестрано дејство аналогије, што у ствари није случај. У овој светлости ваљало би, мислим, посматрати и оне појаве које сам већ навео: *разћаићи* — *разјћаићи* — *разјаићи* — *јаићи*.

Биће од интереса да овде изнесем и схватања М. Пешикана која ми је саопштио приликом читања мог рукописа „Ускочки говор“.

У свему овом тамном питању може се као сигурније констатовати ово:

— напоредност *коћи* — *ућаићи* са *козји* — *узјаићи* најлакше је објаснити ако ове друге варијанте сматрамо обновљеним под утицајем аналогије (која има доста подстицаја: *изјаићи*, *изједначићи* итд.), а ако ликове са *ћ* сматрамо старијима;

— није добро објашњавати *коћи* и *ућаићи* на два начина, јер је то, очигледно, иста појава;

— мало је вероватна аналогија *коћи* према усамљеном *говећи*, али чак и да је прихватимо, лик *ућаићи* необјашњив је аналогијом — према томе морамо у томе видети фонетску појаву;

— ако је тако, онда је у Ускоцима ситуација оваква: кад се јотује, *з* се јотује двојако: *з* + етим. *ј* = *ћ*, *з* + *ј* од *јата* = *џ*;

— могло би се помишљати да се у томе огледа хронолошка разлика (ранији резултат јотовања еволуирао у *ћ*, млађи се задржао на

фази *јс*), или пак негдашња разлика у артикулацији етимолошког и јатовског *ј* (енергичнији изговор условљава *ћ*, а пасивнији *јс*);

— сигурно је да су примери јотовања з сувише малобројни, тако да нису могли створити свест о активној алтернацији сугласника, каква је, рецимо, *ӣ* : *ћ* (*ле̄ӣио* : *лећела*, *ӣрӯӣ* : *ируће* итд.), па је отуда могло доћи до знатнијег нарушавања односа и шаренила у говорима.

Треба, ипак, признати да у свему овоме (у питању порекла гласа *ћ* у речима *коћи*, *ућаићи* и сл.) има доста нејасног и хипотетичног.

Може бити да ће неко, кад прочита овај чланак, рећи да га није требало ни писати кад већ нема решења проблема. Можда. Међутим, моја намера, кад сам приступио писању овог чланка, није била да га (овај проблем) решим, већ да га, прво, поставим пред науку и, друго, да пружим што више чињеница које би могле послужити за његово решење. А и то је корисно.

ПРИЛОГ ТУМАЧЕЊУ ХИПЕРГРАМАТИЧНОСТИ

1.

Датим термином називамо остварену идеју строгог система, која је резултат граматичког мишљења представника одређене језичке епохе, одн. заједнице. Начин остваривања тако дефинисане идеје показаћемо на два случаја у морфологији језика Лазе К. Лазаревића (1851—1891), писца који се ставља, као изразити чинилац континуитета српскохрватског књижевног језика, у тзв. прелазну фазу тога језика, временски омеђену годинама 1860-ом и 1880-ом.¹ У облицима Лазаревићевог језика навешћемо два случаја од оних који чине систем језичког типа за којим је писац тежио. При томе, како је реч о одређивању система, имаћемо на уму следеће полазне ставове:

— Лаза К. Лазаревић активни је чинилац међу ствараоцима београдског књижевног језика, чије је посебно обележје, констатовано већ у историји књижевног језика, уношење северозападних српских говора, дакле — мачванских, у еластичну средину београдског књижевног језика;²

— књижевни језик датог поднебља, и својом широком основом и својим континуитетом са Вуковим и вуковским књижевним језиком, у облицима представља и апстракцију наведеног говорног слоја, дакле — условљену идентичност најмање два слоја;

— издвојени овде облици, без обзира на припадање приповедачком или комуникативном контексту, својим дихотомним остварењима тачан су индикатор језичког типа који је писац иза-

¹ А. Белић, *Вук Караџић и наш књижевни језик*, НЈ VI, 1, Београд 1939, 24.

² А. Белић, НЈ II, 7, Београд 1934, 194.

брао међу датим могућностима,³ а у датој идентичности „књижевни језик = апстракција говорног слоја“ представљају не механичко супротстављање облика апстракције облицима основног слоја, него опонирање које је рад култивисаног граматичког мишљења.

Отуда одређење релевантног облика за тражени тип језика не мора претпостављати тражење обавезног пандана са свим обележјима дијалекатског слоја, одн. књижевнојезичког слоја, ако је обрнут ред у анализи. Напротив, у већини случајева реч је о облицима истог слоја, књижевнојезичког или дијалекатског, које типски обележава једино тенденција, а она се дефинише терминима граматичког мишљења, одн. његовом анализом било како да је — имплицитно или експлицитно — изражено у поједином пишчевом тексту. Најзад, у нашем систему облик је схваћен као граматичка секвенца, што и приступу даје граматички карактер.

2.

Први случај: ген. пл. именица ж. р. на *-a* и неких именица м. р. на сугласник. — Именице ж. р. на *-a* са основом која се завршава групом сугласника указују јасно на кадентну природу Лазаревићевог говорног слоја у његовим текстовима. Ако се сугласници основе обележе са t_1 и t_2 , утврђено у књижевном језику стање може се представити схемом: ген. пл. $-t_1t_2\bar{a}$ // $-t_1\bar{a}t_2\bar{a}$ // $-t_1t_2\bar{i}$, и то и данас и у језику Лазаревићевог времена.⁴ Лазаревићев језик обележен је у овоме облику типом $-t_1\bar{a}t_2\bar{a}$: *наредаба* (11), *чакала* (142), *вишања* (88), *палачинака* (206), *секунада* (320), [билијарских] *лојайџа* (391), — који са горе датим типом $-t_1t_2\bar{a}$ представља строжи систем, систем карактеристичнији за књижевни језик, који се супротставља иновационом преосталом делу датог паралелизма. Дијалектолошка литература за наставак $-i$ у релевантном за писца говорном језику констатује његово изразито ширење,⁵ чак и на основе које се не завршавају сугласничким скупом (*лађи*, *ружји*). А та изразитост није могла остати незапажена за граматичко мишљење. Колико је механичко деловање примарног слоја интензивно, толико је с друге стране јасно да је оно тиме уочљивије и да се

³ Г. О. Винокур, *Избранные работы по русскому языку*, Москва 1959, 221—224, 230.

⁴ Т. Марећ, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1963³, 176—177. М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I, Београд 1964, 235—236.

⁵ Б. М. Николић, *Мачвански говор*, СДЗБ XVI, Београд 1966, 261.

мора изузети из датог књижевнојезичког система. Наставак *-i*, који се компонује (чак) и са основама без групе сугласника у основи исувише одудара од књижевнојезичког типа, те тако ствара одбојност ствараоца овог другог и према облицима који се иначе уклапају у његов систем.

Књижевнојезичка правилност истога типа огледа се и у облицима неких именица м. р. које се и у Лазаревићево време, као год и у данашњој фази књижевног језика, одликују дублетним наставцима у генитиву множине.⁶ И она се, међутим, мора утврђивати узимањем у обзир два плана. Примери ген. пл. именице *сахати* (и *саи*), са његовом двојном морфолошком реализацијом, са наставком *-a*: *сахатиа* (215, 258, 496) и са наставком *-i*: *сахати* (43, 495), *саи* (479), — представљају једноставни комуникативни узус, који је у складу и са стањем у примарном слоју Лазаревићевог језика.⁷ У таквој се реализацији дата именица појављује и у Лазаревићевом приповедачком језику (43, 215), 258) и у тзв. неутралном тексту (Писма 495, 496, 479).

Типско обележје датог обличког система, међутим, ипак можемо дефинисати на другом плану, на плану корективних узорака из Лазаревићевог приповедачког језика, који — по дефиницији — указују на то да су функције граматичног мишљења пишчевог. Примери у којима се уопште фреквентна именица јавља у облику генитива множине са *-ā*: [неколико] *мјесеца* (98), [девет] *мјесеца* (105), а не и у облику с наставком *-i*, који је, како наведена дијалектолошка литература утврђује (в. напомену 7), у народном језику чешћи него у књижевном, — не могу се протумачити друкчије него као облици изразите граматичности, којима дато граматичко мишљење омогућује предност.

3.

Други случај: instr. sg. именица м. р. на сугласник, одн. множински инфикс *-ov/-ev-*. — Како је у питању књижевни језик, реч је о односу тзв. меких основа и наставака у instr. sg. *-om/-em* и тих основа и инфикса за творбу множине. Поред уобичајеног за књижевни језик стања,⁸ какво се — према постојећој граматичкој литератури — може узети и за језик Лазаревићеве епохе, и које се може приказати типским примерима очекиваног *-em* иза некада меких палатала: *ножем* (116),

⁶ Т. Марећ, *Gramatika*, Zagreb 1963³, 154. М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I, Београд 1964, 207—208.

⁷ Б. М. Николић, СДЗБ XVI, Београд 1966, 260.

⁸ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I, Београд 1964, 191—197 и 199—203.

кочијашем (128), Милошем (140), бичем (318), лучем (168), у језику Л. К. Лазаревића налазимо и облике хиперграматичког образовања, односно састава. Такви су облици *instr. sg.* нађени и у Лазаревићевом нараторском и у личном језику: *мејшежем* (195), *кречем* (279), *Бечем* (Писма 512), па и облици с данас меким палаталом у основи, а са *-e* у слогу испред наставка типа *крндељем* (160).

И, кодификовани у граматичким системима, резултати дисимилације (*кошем* : *кречом*), и стање у Лазаревићевом дијалекту, где се после некада меких сугласника доследно налази *-ом* (*ножом, кашиом, бичом, оцом*)⁹ стварали су услове да писац овде употреби облике: *мејшежом, кречом, Бечом, крндељом*. Против њих била је — граматичка правилност система, која је условљавала код Лазаревића и чињеницу односа *-ар + -ем* : *-р/-ер/-ир/-ор + -ом*, у којем је *-ар* суфикс, а *-р/-ер/-ир/-ор* делови основе најчешће, што се остварило у грађи као *добошарем* (84): *ћандуром* (151, 370), *ћухором* (162), *шором* (123, 142), *жаром* (243), *сунђером* (237), *Вершером* (241), *ћрозором* (161).

Однос инфикса *-ов-* и *-ев-* нема посебних обележја у односу на књижевнојевичко стање: *свајшови* (165) према *зечеви* (42), *ножсеви* (67), *крајеви* (128), *арњеви* (194). Али у језику Лазе К. Лазаревића искрсавају два примера образовања изван уобичајеног за њега система: *облакови* (Писма 494, 495) и *ћаласеви* (Писма 494).¹⁰ Рјечник ЈАЗУ (VIII, 1917—1922) и уопште маркира први облик као доста бројан, дајући примере и из старијих писаца и из народне песме, док за други наводи само један пример примарне, рекли бисмо, форме, тј. облик *gen. pl. ћаласов*, опет из старијег писаног језика (XVIII, 1962—1966). У њима репартиција множинских инфикса према основинском сугласнику, и упркос карактеру самог образовања, одн. његовој условној ирегуларности, сигурно јесте основана на строгој граматичкој регуларности, таквој, наравно, која је одређеним језичким и екстралингвистичким чиниоцима усађена у језичко осећање нашега писца.¹¹ А то управо и јесте показатељ остварене идеје хиперграматичности датог граматичког мишљења.

⁹ В. М. Николић, СДЗб XVI, Београд 1966, 78.

¹⁰ Испитивани примери узимани су из Лазаревићевих дела и писама објављених у Библиотеци српских писаца, „Народна ћросевића“, Београд, а њихова аутентичност је проверавана у издању дела и писама Л. К. Лазаревића Матице српске и Српске књижевне задруге, Нови Сад—Београд 1970.

¹¹ В.: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I, Београд 1964, 200—03.

Др *Игруйлин* СТЕВОВИЋ

(Београд)

ПРИЛОЗИ КАО ВРСТА РЕЧИ

(Функција прилога)

1. Нико до сада није ни сумњу изјавио да су прилози посебна врста речи, и нико неће прилоге помешати са речима које друге врсте, иако је код њих, скоро по правилу, придевско, именичко, глаголско или заменичко и бројно стварно значење. Па ипак прилози су до данас остали она врста речи која је понајмање одређена и недовољно разграничена од других врста речи, а често се у ову класу речи сврставају све оне речи које се не могу поуздано укључити ни у коју другу врсту речи. Разлог за ово треба тражити у факту што и остале врсте речи нису довољно и тачно дефинисане, што за основ класификације речи на врсте није увек узета *функција врста речи*, већ се за основ узима често стварно значење речи или синтаксичка употреба речи. Међутим, ни стварно значење код речи, ни синтаксичке функције облика речи — нису специфична особина (*differentia specifica*) за класирање речи у врсте речи, већ то мора бити функција врста речи или њихово структурно-граматичко значење, које представља посебну структуру (оформљеност) њиховог стварног значења. Синтаксичке функције падежа и глаголских облика темеље се управо на именичкој функцији предметности и глаголској функцији појавности, процесуалности, дакле на функцијама врста речи, па сад функција облика не може бити основ за класификацију ових речи у врсте речи.¹ А стварно значење речи

¹ Духовита је и врло значајна примедба Л. Шчербе као критика дефиниције именица као речи које имају падеже: „Уосталом, сумњиво је да ми *сито*, *медвед* сматрамо именицама зато што их мењамо по падежима: пре ће бити да их ми мењамо по падежима зато што су именице“. (В. М. Жирмунский, *Вопросы теории чешской речи*. Л. 1968, стр. 18). Дакле, нису именице зато именице што имају падеже, већ имају падеже зато што су именице — што је њихово стварно значење у структури предметности.

такође не може бити основ за класификацију речи у врсте речи, јер стварно значење може бити заједничко код речи различитих врста речи: исп. *кућа : кућни : кућини*; *ићи : ићиак : ићиће*, *бео : белина : белићи*.

Још се при дефинисању врста речи њихове подобности (или неподобности) за повезивање у синтагме називају врло често њиховим *синтаксичким* особинама: нпр. именица везује придеве и остале атрибутске речи, а никако прилоге, глагол везује прилог уза се, а придев никако. Међутим, то су *синтагматске везе* са називном функцијом, које су на нивоу тзв. *језичке номинације*, „створене“ везе, управо на темељу *функција врста речи*: именичка предметност управо везује придев који има функцију особине предмета, а глагол, чије је стварно значење у структури (функцији) појаве предмета временско-просторне, по неопходности тражи и везује прилог чије је стварно значење у структури (функцији) околности (време, место, начин, узрок и сл.) — без обзира што је стварно значење код прилога у ствари стварно значење придева, именице (падежа), глагола, броја, заменице, или каквог израза у прилошкој функцији.

Но ово је све повезивање пунозначних речи у *синтагме* на нивоу језичке номинације, створене везе које постоје и изван реченице у општем лексичком фонду, и као такве улазе у реченицу са својом називном функцијом као и посебне речи што улазе. *Синтаксичке везе*, пак, синтаксичке функције облика речи, које се конституишу у сфери реченичних предикативних категорија лица, времена и начина, у ствари су живе, слободне, актуелне везе (односи) у акту језичке праксе и примене речи на нивоу тзв. *језичке комуникације*. Према томе, при свакој лингвистичкој анализи језичких факата, било на нивоу језичке номинације било на нивоу језичке комуникације, мора се код речи јасно разграничавати, на једној страни, *стварно значење* које је по природи сазнајно-садржајна вредност и, на другој страни, *функције врста речи* и *функције облика речи*, које су по природи *структурно-граматичка значења*, тј. посебне структуре (форме) стварног значења, и које су у два сасвим различита језичка плана: номинативном и комуникативном. Наравно, ова унутрашња структура код речи и облика речи огледа се и у самој материјалној гласовној структури речи, у структури *звучне слике*, која није једноставан непрекидан низ говорних гласова, већ такође структура, у којој се издвајају посебни сегменти (морфеме) који одговарају стварном значењу, функцији врста речи, функцији облика речи. Јер *значење*, *функција* (врста речи и облика речи) и *облик*, по учењу проф. А. Белића — чине *вредности речи*, речи као језичког знака.

Свака анализа, ако претендује да буде верна, мора јасно да разграничава *стварно значење, функцију врста речи, функцију облика флексије, и облик* код речи. Наравно, разграничавати не значи одвајати и издвојено узимати. У анализи реченице обично се пропушта основна карика у ланцу ових веза, а наиме *функција врста речи*.

Звучна слика речи, као материјални знак гласовног језика, није просто једноставан, непрекидан низ говорних гласова, већ структура са наслојавањем морфема који су обележје унутрашње структуре, структуре стварног значења у граматичке форме (функције): нпр. *гиб-ајши* : *гиб-ак* : *гијк-осиј* — три структуре истог стварног значења у посебне врсте речи обележене су у структури звучне слике посебним суфиксима: глаголским, придевским, именичким. Или нпр. *јев-ач-ом*: коренски морфем *јев-* носилац је стварног значења (сазнајно-садржајног: исп. *кој-ач-ом, нос-ач-ом, свир-ач-ом, шрк-ач-ом* и сл.), структурни морфем, именички суфикс *-ач* је обележје именичке функције предметности, структуре стварног значења у форму предметности, а морфем *-ом* као флексивни наставак обележје је падежне функције инструментала. Само, треба имати на уму да се ова разграничења, управо као и она која смо чинили при анализи унутрашње структуре језичког знака, не смеју апсолутизовати и поједине саставне делове посматрати издвојене из целине, јер се ова разграничења врше само у анализи и процесу сазнања суштине ове узајамне повезаности саставних елемената у целини. Нпр. сам корен *јев-* не може представљати стварно значење ако се не узме заједно са суфиксом *-ач*, нити је суфикс *-ач* обележје именице без стварног значења, а *-ом* претпоставља именицу *јевач*.

Прилози немају обличку структуру, немају оформљености суфиксом као именице, придеви и глаголи; па су у ери морфолошке граматике били потцењени и названи „аморфне“ речи. Уз то они немају ни флексије, иако су пунозначне речи као и речи са флексијом. Шта више, прилози су облици именица (падежи), глагола, придева или заменица и бројева од којих су постали и још увек постају у знатној мери. Све је то често наводило на мисао да су прилози нека збирна међукатегорија, сабирна врста речи. Међутим речи се дефинишу и сврставају у посебну врсту речи по *функцији*, по унутрашњој оформљености *стварног значења*, а не по облику и значењу. Зар се именице, нпр. *младосиј* и *шейња* по стварном значењу, или нпр. *Бачка, Гроцка, Брчко, Сребрно, Нови* по облику и деклинацији могу сврстати у именице? Па ипак су то именичке речи, јер имају именичку функцију предметности.

С. Карцевски, полазећи од *облика* прилога, дефинише прилоге као речи без синтагматске функције, као „необележен“ детерминант

(„à marque zéro“). И, усвајајући Јесперсеново одређивање прилога као речи „треће класе“ (word of the third rank), установљава да су прилози „детерминанти других детерминаната“ (Sur la nature de l'adverbe. *Travaux de cercle linguistique* 6, 1936, p. 107). Гледајући, међутим, на *стварно значење* прилога, које је садржајно пуно значења као код именица, придева и глагола, Карцевски прилоге сада ставља напореда са овим речима као посебну врсту речи — насупрот „помоћним речима“ (предлози, свезе, узвици, речце) које нису пунозначне речи (стр. 107—108). Али већ на стр. 110. он говори како прилошка семантика, њихова пунозначност, „долази у питање“ зато што прилози немају морфолошке структуре, као нпр. именице и глаголи. Карцевски поистовећује структуру звучне слике са функцијом врста речи која је унутрашња структура стварног значења. Он не види структурно-граматичко значење код прилога, оформљеност стварног значења у *функцију околности* као детерминанте глаголске, зато што та структура не постоји у морфолошком саставу прилошких речи. Он има у виду само стварно значење и облик, тј. безобличност, аморфност, (à marque zéro), а оно што је главно, *функцију прилога* или посебну структуру стварног значења, К. нема у виду. А како се може тражити код прилога структура звучне слике кад је код њих управо „туђи“ облик, па и стварно значење „туђе“, тј. именичко, придевско и глаголско, — само сада преструктурирано у прилошку функцију околности, предодређено сада за повезивање у синтагму са глаголом као његова детерминанта. Карцевски, уосталом као и многи други, не види ни функцију предметности код именица. Јер кад анализира и тумачи адвербијализацију инструментала у примеру *Тројка летит стрелој*, пише: „Да би постала адверб реч *strela*, у нашем примеру, изгубила је вредност падежа и броја, и било би немогуће да она веже атрибут“ (стр. 108). Битно је овде да је падеж *strela* изгубио *функцију именице*, структуру стварног значења у форму *предметности*, а нужна последица тога је то што он изгуби падеж и број, као и способност да веже атрибут, јер атрибут везује именичка предметност, функција именице као врсте речи, а не везује га падеж и број. Карцевског заваља морфолошко слагање атрибута. Тек при крају расправе код Карцевског се на једном месту, у тумачењу једног примера, налази нешто што би се могло схватити као наговештај појма функције именице, именичке предметности. Кад тумачи адноминималне инструментале² *dom s mezaninom* или *dom s sobačkoj*, К. објашњава: „материјалност“ [пред-

² Карацевски их, без права, овако квалификује: „Именица такође може имати придодате детерминативе (адвербе И.С.)“.

метност — И.С.] именице Т' [детерминанте — И.С.] знатно је ослабљена (исп. *otec s materju ujehalo*)“ (стр. 111). Па додаје одмах затим да је слабљење „материјалности“, тј. именичке функције предметности још веће у примерима: *dver' v stolovoju, dom na zapore, hvost truboј, nos slivoј* — где је заиста још више разорена именичка предметност, преструктурирана у придев, а никако у прилог, јер адверб не одређује именицу.

2. Врсте речи, онако како се оне дају у граматикама (као крупни наслови појединих одељака), пре личе на неизбежну и незаобилазну из традиције преузету поделу основног језичког материјала (речи), него ли на објекат изучавања и научне анализе. Појмови врста речи ту се јављају као аксиоми, који се у даљој анализи граматичких значења код речи и облика речи уопште не узимају у обзир,³ осим голе констатације да ова или она реч припада овој или оној врсти речи, да је изван облик речи облик одређене врсте речи. То је ниво *разликовања* врста речи само, онако како то чине и обележавају лексикографи, ниво знања које поседује и laik, сваки припадник датог језика који са великом тачношћу и са задивљујућом лакоћом повезује речи у синтагме, управо на основу функција врста речи, у нивоу тзв. језичке номинације, или, на основу структурног реченичког модела, уме и поуздано зна да слаже (примењује) речи и облике речи у живој језичкој пракси, у реченици као основној јединици говора, примене речи, у нивоу тзв. језичке комуникације, када се људи у друштвеној активности говора (и мишљења) споразумевају.

Већ и сама ова чињеница што се разликовање врста речи неопходно и засведочено намеће лексикографу, граматичару и припадницима извесног језика, сведочи управо то да врсте речи имају несумњиво велики значај и вредност код речи — као *основна класификација* језичког материјала. Само, ова класификација није нека спољашња и формална, рутинска класификација речи у класе, коју је из традиције преузела научна пракса, већ је она суштинска и *стварна класификација* целокупне сазнајно-садржајне стране језичког материјала. Управо, то су основне, посебне *форме* у којима се јавља *сазнајно-садржајна* страна код речи, њихово *стварно значење*. Врсте речи су посебне форме, различите структуре (функције) стварног значења код речи, неопходне форме у којима

³ Тако, нпр. при анализи падежних функција не разгранавају се јасно *праве* падежне функције и *адвербијализоване*, кад падеж губи *именичку функцију* предметности, па према томе нужно се губи и падежна функција, зависни однос номиналне представе. Исто тако *адноминални падежи* губе *функцију именице*: стварно значење именице добија сад структуру *придевске функције*, особине предмета, и падеж са именицом чини *синтагму*.

стварно значење једино може постојати. Јер нема речи које не би биле и нека од врста речи, нема неког општег стварног значења које не би било структурирано (оформљено) у једну од врста речи. Врсте речи су прве и основне граматичке структуре или функције (форме стварног значења) у којима се конституише стварно значење у речи, у врсте речи. Према томе, свака реч је у исто време и нека од врста речи. А смисао тога је да је свака реч и одређена структура (оформљеност) стварног значења.⁴ Речи нису прост *знак* значења, као што су симболи, речи су већ *структуре*, тј. стварно значење (сазнајно-садржајно) оформљено у посебан квалитет (врсту речи): противуречно и недељиво јединство садржине и њене форме. Ова противречност остаје и у свим другим, посебним *граматичким категоријама* речи и облика речи, као битна карактеристика њихова, јер су сва друга структурно-граматичка значења заснована на функцијама врста речи.

3. Именице *дрво, кућа, њас, коњ, камен, вода* итд. — имају своје властито *стварно значење*, које је по природи *сазнајно-садржајно* — везано за наше искуство и наше сазнање о овим реалијама. Ово значење је посебно, индивидуално значење код речи, јер је код сваке од ових именица друго. Оно се још назива и предметно или садржајно, јер оно чини садржај нашег говора, оно што чини сазнајно-садржајну вредност или предмет говора, оно што се преноси сабеседнику. Међутим, сва ова посебна значења код ових именица су *истио* оформљена, сва су она у *структури предметности*, чине појам предмета. Ова форма стварног значења јавља се у језику као *структурно-граматичко значење* код именица или *функција именица* као посебне врсте речи. Ово значење је *заједничко* за све речи именичке класе, оно је апстрактно, категоријално, *класификационо* значење. Ова класификациона значења, узета код свих посебних врста речи, укупно чине основни *систем граматичких значења* (категорија), који собом представља *класификацију* целокупног стварног значења у језику. На овим општим структурним значењима врста речи заснована су посебна граматичка значења (функ-

⁴ Како ми знамо из логике, не може бити ни неког аморфног сазнања, неког сазнања уопште, које не би било оформљено у некој форми сазнања: појам предмета, појам особине предмета, појам појављивања предмета (бића), појам околности, прилика у којима се догађају појаве и сл. Човек не може мислити, сазнавати без језика, шта више сазнање и мишљење се обављају само у материјалу језика. Језик није само *израз* мишљења и *средство* споразумевања, већ и *оруђе* мишљења и сазнања. Без језика човек не би могао ни сазнавати, мислити. Човек је морао напореда научити да мисли и говори, као што и данас мисли док говори — кад мисли чини то у језику свом. Сам акт говора у исто време је и акт мишљења.

ције) појединих врста речи и функције облика речи (падежа и глаголских облика) — као суперструктуре ових основних структура. На именичкој функцији предметности заснована су граматичка значења рода, броја, и падежа код именица, јер се род могао конституисати само код предметних представа живих бића, збрајању подлеже само предмети, а падежи су зависни односи предмета у реченичној структури. Тако именице *белина*, *лејоџа*, *младосић*, или *знање*, *ћевач*, *ћисац*, *одлазак* и сл. управо на основу именичке функције предметности имају род, број и падеж — иако су њихова стварна значења придевска или глаголска, јер су ове именице изведене од придевских и глаголских речи. Овде се јасно види да су граматичка значења рода, броја и падежа ствар именичке предметности, заснована на именичкој функцији, — док су категорије рода броја и падежа неспојиве са придевским и глаголским стварним значењем које је код ових именица. Одавде произилази још један закључак са далекосежнијим значајем: придеви и друге атрибутске речи (придевске заменице, редни бројеви) уопште не могу стварно имати граматичке категорије рода броја и падежа. Оно што ми под тиме код њих подразумевамо, то је само ствар њихове *морфолошке конгруенције*, а она је израз и обележје њиховог редовног повезивања са именицама у синтагме.⁵ А те синтагме су засноване на *именичкој функцији* предметности и *придевској функцији* особине предмета.

Факат је да апстрактне именице (са глаголским и придевским стварним значењем), као и градивне које значе материју — немају множину, све док се њихово значење не оформи поуздано у именичку предметност, јер само предмети подлеже збрајању, а не особине, радње и интегралне материје. И код глагола је категорија броја формална, обличка конгруенција, док стварни број има само субјекат глаголски који је номинална представа: нпр. код *ћишем* и *ћишемо* никако се не може издвојити категорија броја, или рода код *ћисао сам* и *ћисала сам*, јер неке мултипликације код *ћишемо* нема у односу на *ћишем*, нити је стварно *ћисао* мушког рода или *ћисала* женског, већ су број и род везани за субјекат, а код глаголске речи је чиста морфолошка конгруенција као знак и обележје слагања предикатске глаголске речи са својим субјектом.

4. Придеви *зелен*, *црвен*, *свећо*, *ћлав* и сл. имају посебна своја *стварна значења*, која су по природи *сазнајно-садржајна*, као посебна сазнања која су у нашем искуству, али сва ова посебна значења су *исћо*

⁵ Види код А. Белића, *О језичкој њприроди и језичком развјику* 1941, стр. 195, т. 152.

оформљена, јављају се у структури *особине њредмеџа*. И то је функција *џридева* као врсте речи. Ово *сџрукџурно-граматџичко* значење, заједничко за све придевске речи, без обзира на стварно значење које може бити именичко, глаголско, бројно, заменичко, — јавља се као *класификационо* значење код придева, и пресудно је за везивање придева у *синџагме* са именицом. Јер именичка *џредмеџносџ* природно везује за себе придевску реч са функцијом *особине њредмеџа*. И придеви *кућни*, *џољски*, *дечији*, или *резак*, *сиџак*, *сиџрашљив*, *џлачљив* или *врео*, *зрео*, *увели*, *џрошли*, *сиџарен*, *осушен* и сл. — у свему су придевске речи, јер је њихово значење у структури особине предмета, и везују се са именицом у синтагму, без обзира на то што је њихово стварно значење именичко или глаголско. Врсте речи су конструктивно-граматичке јединице језичког материјала, посебне структуре стварног значења речи.

5. Глаголске речи се, такође, групишу у посебну врсту речи на основу *сџрукџурно-граматџичког* значења (функције глаголске), које представља посебну структуру стварног значења глаголских речи. Док функција придевске речи има смисао структуре стварног значења у појам особине предмета, дате и статично узете, дотле функција глагола представља структуру стварног значења у појам *особине џредмеџа* *временски-џросџџрано схваћене*. То је појам *џојавносџи*, глаголске *џроцесуалносџи*, кад се схвата предмет у појављивању, временски-просторно. Функција глагола је нешто сложенија структура, јер је у појам ове структуре поред стварног значења укључен и појам субјекта — радника,⁶ као и појам времена и простора.

Кад се у тој глаголској структури за њен субјекат везала категорија *говорног лица*, постао је *Verbum finitum*, па смо место рудиментарне предикативности која се налази у функцији глаголске речи добили структурно језгро и основни члан који организује потпуну двочлану реченицу. Из прве и основне граматичке категорије предиктивности, предикативног (говорног) лица, развила се категорија предикативног (говорног) времена (темпус) и даље категорија предикативног (говорног) начина (индикатив и модус), на којима је конституисана реченица као основна јединица језичке *џраксе* и *џримене* речи. Јер преко ових предикативних категорија *садржај реченице* (стварна значења речи које су у саставу реченице) прима аспект *сиџварносџи*. Лица говора, према свом положају у акту говора (говорник : сабеседник) једино могу бити поуздана *мера сиџварносџи* у нашем говору и нашем мишљењу. Говорник

⁶ А. А. Потебња је учио: појам сваке глаголске радње нужно укључује у себе и појам субјекта-радника.

за сабеседника као и сабеседник за говорника, и њихов говор (мишљење) као реципрочна активност њихова, представљају несумњиву стварност, друштвено условљену субјективно-објективну стварност. Предикативна веза (S : P) која се ствара и опстоји на нивоу језичке праксе и примене речи, у тзв. *комуникативно-референтном плану*, у основи је слободна, жива и актуелна веза, јер има стварност (нестварност) глаголске радње. То је смисао тзв. *синтаксичких функција*, синтаксичких односа који су слободни, живи, актуелни и продуктивни, настали у живој језичкој пракси на нивоу језичке комуникације. Синтаксичке функције имају лични глаголски облици (времена и начина — *Verbum finitum*), јер су у њима управо интегрисане предикативне категорије лица, времена и начина. Исто тако падежни односи, *праве функције падежа*, док су у *плану живог, актуелног односа предикативности* — такође су *синтаксичке функције*, на нивоу језичке комуникације.

Све остале *везе пунозначних речи* и облика речи у реченици (укључујући овде и заменице и бројеве који у примени добијају пуно стварно значење као вариабилно и okazjiоно) нису синтаксичке везе, синтаксичке функције, јер оне нису у плану предикативне, актуелне везе на нивоу језичке комуникације и актуелизације, већ су оне *синтагматске везе* у плану *функција врста речи*, на нивоу језичке номинације. Синтагме се конституишу на функцијама пунозначних врста речи, на функцији управне и зависне речи које су повезане у синтагму. Синтагме постају и опстоје како у реченици тако и изван реченице, али и у једном и у другом случају оне су у *плану функција врста речи*.*

* Наставља се у ЈФ XXXI.

Драго БУПИЋ
(Титоград)

ЗАШТО ЈЕ ВУК У II ИЗДАЊУ РЈЕЧНИКА ЗАДРЖАО ДИЈАЛЕКАТСКИ АКЦЕНАТ НА НЕКИМ РИЈЕЧИМА ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ

Четвороакценатску књижевну систему Вук је увео у наш језик тек у другом издању свог Рјечника. Но, вјероватно ни овдје не би било ријешено питање кратког силазног акцента да није било ангажовања Ђ. Даничића, човјека који је боље него ико до њега и осјећао нови штокавски акценат и дао му теоријске основе, од којих ни до данас наша наука углавном није одступила.

Док је припремао прво издање Рјечника Вук није имао лексичке, посебно не акценатске, податке из ондашње Црне Горе (која је, како је познато, захватала четири нахије), па у њему нема ријечи уз које би било назначено да су забиљежене у Црној Гори. И све до штампања Пословица на Цетињу 1836. године Вук не говори о Црној Гори, односно о језичким појавама везаним за њу. Припремајући се да штампа пословице на Цетињу, одржавајући са Његошем посредне и директне везе, Вук је ближе упознао Црну Гору и њене говоре. Из његовог другог издања Рјечника види се да је уз ријечи које је забиљежио у Црној Гори назначавало „у Ц.г.“ (Интересантно је да Црмницу, која је када је он прикупљао грађу за друго издање Рјечника била под Турцима, није сматрао дијелом Црне Горе, већ њу означава посебно. То значи да је тада под Црном Гором подразумијевао само Катунску, Ријечку и Љешанску нахију).

У друго издање Рјечника Вук је унио низ ријечи које је забиљежио у Црној Гори, којих највећи број нема у првом издању, или ако има — допунио им је значења, која су се овдје појавила као нова. Међу њима се налази и један број ријечи чији акценат не припада акценатској

системи коју је Вук, уз помоћ Даничића, већ био утврдио. Тако у ном. синг. тих ријечи Вук биљежи акценат вокатива сингулара.*

Наведићемо једну групу тих ријечи, углавном хипокористика, којих нема у првом издању Рјечника:

1. БѐКЕ (ж. надимак). У ARj (I, 227) означено као ж. надимак. Дат је исти акценат, али је назначено: „samo u Vukovu rječniku. Postanjem će biti hup. od Berisava. Akcenat će upravo biti Béke, a u vok. Bêke, pa po vokativu može biti da se tako govori i u drugim padežima“. Познато је да је ову књигу ARj обрадио Ђ. Даничић. У Броз—Ивековићеву Рјечнику hrvatskoga jezika (I, 41) ријеч је дата такође са овим акцентом, али је учињено упућивање на ARj.
2. ВИЋЕ (ж. надимак). У Броз—Ивековића (II, 712) ова ријеч је дата са $\hat{}$. Међутим, аутори упућују на Даничићеве *Основе*, гдје се говори о $\acute{}$ у номинативу синг. ове ријечи. (Свеска ARj у којој ће бити обрађен овај примјер још није изашла).
3. ГЌРДЕ (ж. надимак). У ARj (III, 279) означена је као Góřda, с знаком да ју је Вук забиљежио у Црној Гори са дугим силазним акцентом. Броз—Ивековић су је (II, 712) дали са дугим силазним и назначили да је то хипокористик од Гордана.
4. ГРДЕ (са знаком: „грде једна“). ARj је биљежи (III, 399) као gřda („psovka ženskome čeljadetu“) и са знаком да је у Црној Гори у ном. и вок. gřde. Броз и Ивековић је биљеже (I, 340) као gřde — „pogrda ženskoj glavi“ — са знаком да је из Црне Горе и да би се „po drugim krajevima naroda našega“ у ном. рекло gřda, у вок. gřdo.
5. ДЌБРЕ (ж. надимак). У ARj је 'Dóbre', гдје је речено да је дуги силазни акценат у вок. и да је овај акценат у ном. у Црној Гори Вук криво забиљежио. Код Броз—Ивековића је 'Dóbre' (I, 226) и напоменуто је да такви хипокористички имају у номинативу $\acute{}$ а у вокативу $\hat{}$.
6. ЂИКО (м. надимак). ARj (III, 7) биљежи 'Điko', hup. od Đikan. Истиче да је Вук у Црној Гори забиљежио у ном. Điko, што је акценат вокатива. Броз—Ивековићев Рјечник има Điko (I, 363), али се каже да је то акценат вокатива, који је у Црној Гори забиљен и у номинативу.

* Тај акценат је из вокатива пренесен у номинатив метатаксистички, оvdје тзв. староцрногорским преношењем, и биће да је аналошке природе.

7. **ИЛЕ** (м. надимак, од Илија). У II издању (239) Вук биљежи Ико, са назн. „јуж.“ У ARj је 'Ile', гдје се каже да је код Вука дуги силазни акценат, који је он вјероватно чуо у Црној Гори, „gdje je i kod svijeh ovakvijeh imena акценат u svijem padežima isti kao i voc.“ Броз—Ивековић ову ријеч биљеже као 'Ile' (I, 396), уз назнаку да се о овоме види у Пословицама (XXXI) и Дан. Основама (51).

8. **КРЇЛЕ** (м. надимак). ARj (II, 541) биљежи 'Krile', m. hup. od Kristofor, Kristo. Означава да се ријеч јавља у Дубровнику од 16. вијека („u naše vrijeme samo kao prezime“), а у Боки се јавља са $\hat{}$ у ном. синг. Броз—Ивековић биљеже такође дуги силазни акценат, али напомињу да је то акценат из Црне Горе.

9. **КРЦА** (м. надимак). У ARj (V, 491) забиљежено је 'Kfca' и наглашено да је код Вука у номинативу дуги силазни акценат „ro crnogorskom govoru“. У Рјечнику Броз—Ивековића је 'Kfca' (I, 578), гдје је речено да је у ном. акценат у говору Црногораца, иначе је Kfca. (Интересантно је гдје је Вук у Црној Гори нашао ову ријеч?).

10. **ПЛАНА** (ж. име). У ARj (IX, 957) забиљежено је 'Plana' (ову књигу обрадио је Маретић), гдје се каже: „f. žensko ime od dragosti mjesto Planinka . . .“ У Вукову Рјечнику је, каже се овдје, дуги силазни акценат у ном. синг. грешка. Броз—Ивековић имају (II, 42) 'Plana', без коментара.

11. **ПЛАНЕ** (ж. надимак). У ARj нема ове ријечи. Броз—Ивековићев Рјечник има 'Plane' као хипокор. од Плана. Истичу да је ово акценат вокатива.

12. **ЧОБО** (м. надимак). ARj (II, 56) забиљежио је 'čobo' и означава ријеч као надимак у Црној Гори са дугим силазним акцентом у номинативу из вокатива. Броз—Ивековић биљеже, међутим, 'čobo' као мушки надимак који дуги силазни акценат у ном. синг. има у Црној Гори, иначе је другдје дуги узлазни.

13. **ЧУБРО** (м. надимак). ARj (II, 83) га биљежи са дугим узлазним акцентом и каже да је то м. надимак у Црној Гори и да је у Вукову Рјечнику са $\hat{}$. Броз—Ивековић (I, 173) имају као и Вук дуги силазни акц., али се позивају (упућују) на ARj, Дан. Основе (48) и Пословице (XXXIX).

14. **ЦЕКО** (хипокор. од цефердар). У ARj (III, 532) унесено је 'Džeko' и речено да је Вук у ном. забиљежио акценат из црногорског говора ($\hat{}$). Броз—Ивековићев Рјечник има 'džeko' (I, 285), али са знаком да је то акценат вокатива.

15. ШЎЈО (м. надимак). У ARj (XVII, 866) даје се објашњење да је - из Вукова Рјечника, при чему се не коментарише тај акценат. На исти начин је ова ријеч забиљежена у Броз—Ивековићеву Рјечнику (II, 544). Овдје се каже да ће основа ове ријечи бити у 'šogav'.

16. ШЎЛЕ (м. надимак). У ARj (XVII, 870) такође је 'Šúle', али без коментара о акценту. Ни Броз—Ивековић (II, 544) о овом акценту не говоре ништа.

17. ШЎНДО (м. надимак). ARj (XVII, 882) биљежи ову ријеч са дугим узлазним акцентом, наводи Вуков Рјечник, али о акценту не говори. Броз—Ивековић су дали дуги силазни акценат, без коментара.

18. ШЎТО (м. надимак). У ARj је (XVII, 911) забиљежено 'Šúto' и назначен Вуков акценат, с напоменом да се тако говори у Црној Гори.

19. ШЎШО (м. надимак). У ARj (XVII, 906) записан је исти акценат и речено је да се тако говори у Црној Гори. Броз—Ивековић (II, 547) такође дају дуги силазни акценат, али га не коментаришу.

У друго издање Рјечника Вук је из ове категорије ријечи унио цио низ њих са дугим узлазним акцентом: *Андро* (и у I издању са истим акцентом), *Вида* (ж. име, у I издању са истим акцентом), *Кићо* (у I издању нема ове ријечи, у II издању је назначено да је ријеч забиљежена у Ц. Г.), *Коса* (у I издању нема ове ријечи, а у II се не помиње да је из Ц. Г.), *Кочо* (нема у I изд.), *Лазо* (у I изд. са истим акц., са знаком „јужно“), *Максо* (у I изд. исто и са знаком да је из Херц.), *Машио* (у I изд. са истим акцентом, забиљежено у Ресави и Срему), *Нико* (хипокор. од Никола, у I изд. забиљежено у Херц. са овим акцентом), *Туро* (м. над., нема га у I издању, у II изд. дат вок. Туро), *Шкрњо* (м. над., нема га у I изд.). Од наведених примјера у старој Црној Гори вјероватно се ријетко могло срести име Кочо (постоји Кџсто), Вида и Коса би имале облик: *Виде*, *Кџсе*, док су сви остали примјери могли да се нађу у наведеном облику, али, наравно, са ^.

Говорећи о овоме на једном мјесту у Пословицама Вук даје примјере: *Ђоко*, *Васо*, *Пајо*, па каже: „овакова имена у Црној Гори имају (на првome слогу) глас са ^ (као по осталом народу у зват. падежу), н.п. *Ђџко*, *Вџсо*, *Пџо*, *Пџо*, *Пџо*, *Нџо* и т. д.“ (Пословице, XL). А када говори о женским именима, наводи примјере: *Мџра*, *Кџиџа*, *Виџа*, *Сиџана*, *Јџка*, итд., али истиче: „овакова имена не само у Дубровнику и по свему онуда приморју, него и у Црној Гори имају на крају *e* мјесто *a*, а на првом слогу глас са ^ (као што је и по осталом народу у зват. падежу),

н.п. *Маре, Каџе, Виђе, Сиџане, Јбке, Гбрде* (од Гордана) и т.д. Но ово је само у имен. и зват., а у осталим падежима говори се по општем обичају (што, узгред речено, није тачно — Д. Ћ.). Тако сам слушао у Конављу (више Дубровника) ђе се пјева *йѐве* (и у имен. и у зват.), а *Јѐле* у зват. пад. чуо сам ђе се пјева и у Србији . . .“ (Пословице, XXXI).

У Предговору другом издању Рјечника (стр. IX) Вук пише да се у Црној Гори каже: „дйјете (м. дијѐте), млйјекo (м. млијѐко), Мйрко (м. Мирко), Ђбко (м. Ђбоко)“ и др., а у Рјечнику на овим ријечима има узлазни акценат.

Више од двије деценије од изласка из штампе II издања Вукова Рјечника Даничић се позабавио овим питањем. У вези са ријечју *чубро* (Основи српског или хрватског језика, 48) Даничић, у биљешци, пише: „Ријеч је из Црне Горе, а ондје има други акценат; и ову и друге ријечи оданде стављам с онијем акцентом који би имале у осталијем крајевима“. У биљешци везаној за ријеч *Але* (Основе, 51) каже: „У Вукову рјечнику готово све овакве ријечи имају акценат $\hat{\text{}}$, неке имају и ' и $\hat{\text{}}$: *Јуре* и *Јуре*, *Раде* и *Раде*, а неке само ' : *вѐље*. Распитавши о том колико могах, *мислим да све имају \text{'}*, а $\hat{\text{}}$ само у *вокативу*“ (подвукао Д. Ћ.). На стр. 127 Даничић наводи примјере: *брале*, *Вуле* (Вук), *Крале* (Кристофор), *шале* (тата), *ћале* (ћаћа), *чале* (‘чилаш’), *Шуле*, па затим: *мале*, *сѐле*. У биљешци у вези са овим ријечима пише: „Акценат им остављам какав им је у Вукову рјечнику, гдје су неке стављене управо у вокативу; али види *најријед на сѝр*. 51“ (подв. Д. Ћ.).

Па зашто је онда Вук задржао у номинативу акценат који је нашао у Црној Гори када је морао знати да то није акценат који треба нормирати?

Човјека какав је био Вук Караџић привлачило је много мотива да се упозна са Црном Гором. Он је нашао доста разлога да се у току 1834. и 1835. године дуже задржи у Црној Гори и да касније неколико пута навраћа овамо (1841, 1860/61, 1862). То су били и историја овог народа, и етнологија, и народне умотворине, и језик. Први његов боравак у Црној Гори пада у период када је почео да продубљује односе са Његошем. Одмах је уочио да Његош чини крупне напоре да формира чврсту државну организацију, не само да настави дјело и идеје свога стрица Петра I, него да формира државу по европским узорима. Та и таква Црна Гора се Вуку представила оазом међу јужним Словенима, крајем који има нешто изразито своје, па и у језику. Он је у ријечима типа које су предмет нашег разматрања заиста нашао само онај акценат који је забиљежио, узлазних акцената ту није било. Зато га је и записао за друго издање рјечника, с намјером, коју је реализовао, да га

локацијски детерминише као црногорски, а можда да о њему и посебно говори. То што је његов Рјечник врло брзо добио карактер норме, што је он и желио, Вуку није сметало да у њему има оно што је нашао у народу, јер то је у складу и са његовим ставом о изграђивању норме у нашем језику, макар се то и не поклапало у потпуности са оним што је нашао у већини крајева. (Истина, он још није имао довољно јасне ставове о акценатској системи. У II издању, рецимо, он има: очигледни, са силазним акцентом у средини ријечи).

Познато је да су односи између Вука и Његоша варирали. Његош се чак устручавао да међу првима прихвати новине које је језику доносио Вук. Тај факат, са своје стране, искључује претпоставку о евентуалној Вуковој пристрасности да због Његоша учини оно што је учинио. Претпоставка да је Вук тако поступио због државне самосталности Црне Горе и због њене извјесне издвојености од подручја данашњег српскохрватског језика која нијесу била дио ондашње Црне Горе, односно извјесне компактности црногорских нахија, нема лингвистичку подлогу (мада не мора бити у потпуности без основа). У сваком случају, за такав Вуков поступак треба тражити лингвистичке разлоге. А они су у ономе, прије свега, што смо већ рекли: Вук је нормирао језик према ономе што је нашао у народу. Иако у случајевима које смо навели у књижевном језику имамо ', а тако је било и за вријеме Вука у говорима који су послужили као основица за нормирање, дуги силазни акценат на првом слогу Вуку није сметао, јер се овај акценат само на том слогу иначе могао појавити (у млађим новоштокавским говорима). Овдје је Вук уочио скоро пуну истовјетност номинатива и вокатива јединине и у морфолошком и у прозодијском погледу.

Међутим, Вук је ^ из Црне Горе, ако он иначе није био уклопљен у систем, задржао само код неких хипокористичких образовања, оних која је овдје нашао а није их раније био нигдје забиљежио, а уз њих — и у неколика случаја који не припадају хипокористицима. И то није сматрао одступањем од норме, тим прије што су морфолошки ове ријечи углавном вокативи, који иначе имају силазни акценат.

САДРЖАЈ КЊ. XXX — св. 1—2

	Страна
1. Уз јубилеј професора Михаила Стевановића	1 — 7
2. Библиографија радова професора Михаила Стевановића	9 — 30
3. Morton Benson: Pokušaji normiranja ruskog, engleskog i srpsko-hrvatskog jezika	31 — 42
4. Christian Alphonsus van den Berk: Praktische Sprachwissenschaft und Linguistik	43 — 64
5. М. Г. Булахов: Србско-хорватские имена прилагательные на -аст и их эквиваленты в русском и белорусском языках	65 — 72
6. André Vaillant: Serbo-croate tē(r) „et“ etc.	73
7. Bronisław Wieszorkiewicz: Gwara Dzielnicy Ochota (z rozważań nad gwarą warszawską)	75 — 83
8. Владимир П. Гудков: Интересовање московских слависта XIX века за народни језик Срба	85 — 92
9. П. А. Дмитриев: Из наблюдений над синонимическими конструкциями в славянских языках	93 — 98
10. Henri Draue: Une organisation internationale pour le développement des études onomastiques, le C. I. S. O.	99 — 105
11. И Дуриданов: Бълг. гороцвет, срхърв. гѳроцвијет	107—115
12. Alfred Zaręba: Ze słowiańskich zagadnień semantycznych „słyszeć“, „pachnieć“	117—124
13. Роман Якобсон: Сокол в мѳтех	125—134
14. Mięczyński Karas: Protetyczne s- w językach słowiańskich	135—141
15. Jerzy Kuryłowicz: Les itératifs en -eĳe/o- en slave et en baltique	143—147
16. Josef Kurz: К problematic existence a významu slov. zájmena jь, ja, je	149—153
17. Иван Леков: За граматично-родовото поведење на чуждиците в србско-хърватскиј и българскиј език	155—158

	Страна
18. Rado L. Lenček: Some Observations on the Truncated Forms of the Imperative in Serbocroatian	159—166
19. Władisław Lubas: Przejawy semantizacji we fleksji południowosłowiańskiej	167—171
20. Leszek Moszyński: Czy głągolska msza świętego Floriana mogła powstać w Krakowie	173—179
21. J. Sedláček: Vyjadřování modalitý nutnosti v srbocharvátském jazyce	181—188
22. Franciszek Sławski: Czarnogórskie глэдѹн, тєкѹн, богатѹн	189—192
23. Edward Stankiewicz: The Accent and Grammatical Categories of the -a Stems in South Slavic	193—202
24. Klemens Stępniaк: Polska gwara złodzieska	203—209
25. Zdzisław Stieber: Izoglosa południowosławiańsko-węgierska	211
26. H. Schuster-Šewc: Zur Frage der südslawischen perunika-Namen	213—221
27. Кирил Тарановски: Једна Бојићева песма из његових ђачких дана и питање гласовне фактуре његова стиха	223—227
28. Милан Адамовић: О пореклу српскохрватских османизама	229—236
29. Данило Барјактаревић: Генитив множине именица типа смѣтња, смѣква, мѣлба, лѣпта	237—242
30. Franço Bezlaј: Leksikološke glose	243—249
31. Радосав Бошковић: Евентуални трагови диспалатализације г вокалнога у јужнословенским језицима	251—259
32. Милан Будимир: Антиципација и инфилтрација пасје ликвиде	261—268
33. Josip Vrana: Utjecaj depalatalizacije i denazalizacije na razvitak vokalskih sistema češkoga i hrvatskosrpskoga jezika	269—279
34. Д. Гортан-Премк: О еволутивним тенденцијама акузативних синтагми без предлога у српскохрватском језику	281—295
35. Ирена Грицкат: Из проблематике прелазности српскохрватског глагола	297—303
36. Владо Драшковић: Хаплогошко que у француском и његови еквиваленти у српскохрватском језику	305—314
37. Ђорђе Живановић: Нека запажања о носним самогласницима	315—328
38. Милка Ивић: О неким синтаксичким конструкцијама с квантификаторима у стандардном српскохрватском	329—335
39. Павле Ивић: О језику писама султаније Маре	337—345

	Страна
40. Душан Јовић: Методолошке претпоставке изучавања морфонематице	347—351
41. Радојица Јовићевић: Један ономастички детаљ	353—356
42. Јанко Јуранчић: Dva malo poznata kajkavska gramatičara	357—367
43. R. Kolarič: Govor dveh slovenskih vasi na Madžarskem ob Nežiderskom jezeru	369—381
44. Блаже Конески: Лексеме у блокираној позицији	383—385
45. М. С. Лалевић: Прилог из синтаксичке синонимике	387—390
46. Борис Марков: Nomina singulativa и collectiva во современниот македонски јазик	391—402
47. Светозар Марковић: О промјени личних хипокористичних имена мушког рода на -ко	403—406
48. Бранислав Милановић: „Суплетивне“ основе глагола жвакати, звиждукати, гуритати и гугутати	407—422
49. Ксенија Милошевић: Темпорално значење и синтаксичка врпједност конструкција Сор (praes. perf.) — part. pass. у српскохрватском језику	423—437
50. Велимир Михаиловић: Порекло имена наших манастира (Бездин, Обеда)	439—443
51. Љубомир Михаиловић: Дужина српскохрватских речи изражена бројем слогова	445—453
52. Александар Младеновић: Непознат Његошев рукописни фрагмент из „Пустињака цетинског“	455—467
53. Б. М. Николић: Дијалекатска основа Вукове акцентуације	469—473
54. Бранислав Остојић: Напомене о језику неких писаца из Црне Горе XIX вијека	475—480
55. Звездана Павловић: Дијалекатске црте у називима микротопонимског типа	481—488
56. Миливој Павловић: Теренске ситуације и етнонимске перспективе у Илирикуму	489—508
57. А. Пецо: Називи долина уз реке у српскохрватском језику	509—524
58. М. Пешиќан: Писарске секције у Струшком препису Душановог законика	525—535
59. X. Поленакoвиќ: Две културни традиции изразени во антропонимијата на два терена во Македонија	537—540

	Страна
60. Љубомир Поповић: О неким типовима адноминалних реченица са везником кад	541—549
61. Павле Рогић: Лично или властито име у језику у свом развојном профилу	551—558
62. Никола Родић: Интерференција ф : п и п : ф	559—563
63. Жарко Ружић: Акцентоване једносложнице у народном епском десетерцу	565—578
64. Момчило Д. Савић: Порекло и значење једне речи из источне Србије (ђелак)	579—587
65. Радоје Симић: Прилог проучавању глаголских облика у временским реченицама	589—604
66. Милија Станић: Порекло гласа ђ у речима уђати, кођи и сл.	605—609
67. Живојин Станојчић: Прилог тумачењу хиперграматичности	611—614
68. Игрутин Стевовић: Прилози као врста речи (функција прилога)	615—623
69. Драго Ђупић: Зашто је Вук у II издању Рјечника задржао дијалекатски акценат у неким ријечима из Црне Горе	625—630

